Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 43 • 2017 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)

Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)

Neslihan Demirkol
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)

Mehmet Ölmez
(Yıldız Teknik Üniversitesi)

Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi)

Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)

Andreas Schachner
(Ludwig- Maximilions-Universitat Munchen)

Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)

Süha Ünsal, M. Bülent Varlık,
Barış Karacasu,
N. Işık Demirakın

Danışma Kurulu
Jak den Exter, Selim İlkin, Uygur Kocabaşoğlu,
İlhan Tekeli, Metin Turan,
Etem Coşkun, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008),
A. Sami Güneyçal (1930-2012)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Resmi: *James Reynolds'un 1875 tarihli* The Universal Atlas of Science *adlı kitabından, hayvanların coğrafi dağılımı haritası*

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
(216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
55.-TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 110.- TL / Yurt dışı: 60.- $, 50.- €
Garanti Bankası, A. Yüksel
TL IBAN: TR20 0006 2000 3240 0006 6848 54
€ IBAN: TR07 0006 2000 3240 0009 0905 91

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

Halil İnalcık: Bir Tarihçi Bir İnsan
Oktay ÖZEL
7-22

Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Meşruiyet ve Propaganda Aracı Olarak Anıtın İcadı (1840-1917)
Yasemin AVCI – Safi AVCI
23-45

Osmanlı Basınında İhtikâr: Temsil, Mizah ve Mağduriyet (1917-18)
Mehmet Taylan ESİN
47-72

Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908)
Eray YILMAZ
73-123

1908 Sonrası Dinde Reformun Bir Adımı Olarak Türkçe Hutbe Tartışmaları
Oya Gözel Durmaz
125-137

Dosya: Biyocoğrafya

Sunuş
Ergi Deniz ÖZSOY
141

Filocoğrafya: Coğrafi Varyasyon Örüntüleriyle Geçmişe Bakmak
Utku PERKTAŞ
143-156

Anadolu'nun Neojen Dönem Memeli Paleobiyocoğrafyası ve Paleoekolojisi
Ferhat KAYA
157-176

Anadolu Diyagonali: Bir Biyocoğrafi Sınırın Anatomisi
Hakan GÜR
177-187

Küçük Bir Memeli Türünün Ekofizyolojik ve Evrimsel Coğrafyası: Anadolu Yer Sincabı
Mutlu Kart GÜR - Hakan GÜR
189-198

Anadolu Bozkırları
Didem AMBARLI
199-210

Anadolu Bozkırları ve Bozkırın Kuşları
Utku PERKTAŞ
211-218

Anadolu Körfarelerinin Kromozomal Evrimi ve Filocoğrafyası
Tolga KANKILIÇ ve Teoman KANKILIÇ
219-233

Tarımın Yakın Doğu ve Avrupa Biyocoğrafyasındaki Yolculuğu:
Arkeogenomik Yaklaşımlarla Yeni Bulgular
Gülşah Merve KILINÇ
235-245

Osmanlı Arşivlerinden Mitokondriye:
Doğu Çam Kese Böceğinin Hikâyesi
Kahraman İPEKDAL
247-258

Anadolu Bozkır Ekosistemleri Üzerinde İşleyen Müdahale Rejimleri
Çağatay TAVŞANOĞLU
259-288

Yangın Coğrafyası:
Vejetasyon Yangınlarının ve Ekolojik Sonuçlarının Alansal Dağılımı
Çağatay TAVŞANOĞLU
289-300

İlhanlı Valisi Emir Timurtaş'ın İsyanı
Nilgün DALKESEN
301-324

Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi:
Pasavan veya Geçit Tezkeresi
Abdullah BAY
325-356

Kore Savaşı ve Bir Dostluk Hikayesi:
Yüzbaşı'nın Kızı Min Ja
Bora AYERDEN, Zeynep DOKUR, Burcu DOYURAN, Melis KIZILDEMIR,Gülce PULAT
357-367

D'Angleterre Oteli ve Kral Missirie
Özgü ÇİLLİ KUTAN
369-396

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar:

"Sol"a Savrulan Dergi *Yürüyüş* (İstanbul/1941-1943**)**
M. Bülent VARLIK
397-416

Atatürk'ün *Kuran-ı Kerim* ve Piyano Hediye Ettiği İlkokul
Özden BİLEN
417-430

Turan Tanyer
Ankara Ansiklopedisi
431-450

Sunuş

Kebikeç coğrafya sayılarının ilkini sunuyor: Biyocoğrafya. Bu sayının editörlüğünü Ergi Deniz Özsoy yaptı, onun sunuşunu dosya başında göreceksiniz. Kısmetse niyetlendik sonbahar sayımızda da Beşeri Coğrafya dosyası yapacağız.

"Kısmetse niyetlendik" dememin nedeni elbette dünyanın belirli coğrafyalarında kısmetin kuş, niyetin tavşan ağzında olmasındandır. Yoksa yalnızca bizim sistemimizde üç dünya dışı uygarlık daha olup bunlardan birinin dünyamızla neyse ki dost olduğunu, bu işi de ABD ile ortaklaşa yürütüp öbür ikisinden dünyaya bir kötülük gelmesini engellediğini bilmezlerden değiliz. Kasım Gülek, Ay'a ilk gidecekler listesine adını yazdırmıştı ama ömrü vefa etmedi; ama suyun da, buharın da, tarihi harabelerin de bulunduğu Mars'a Amerikalılar bilet kesecek mi henüz bilmiyoruz. Biz şimdilik Atatürk'ün Mu Kıtası ile Martin Mystére'in dünyayı programlayan uzaylıları arasında dolaşmaktan ezberimizi de tam edemedik.

Biyocoğrafya dosyasındaki yazıları okuyunca, çevre kanunu, tarım kanunu, orman kanunu, mera kanunu, köy kanunu, köy içme suları kanunu, organik tarım kanunu, hayvanları koruma kanunu, çiftçi mallarını koruma kanunu, kültür ve tabiat varlıklarını koruma kanunu, toprak koruma ve arazi kullanımı kanunu, yeraltı suları hakkında kanun, sular hakkında kanun, su ürünleri kanunu, büyükşehir belediyesi kanunu, sağlık hizmetleri temel kanunu ve bilmekle sorumlu olup aklıma gelmeyen nice kanun yanında ve elbette uçucu maddelerin zararlarından insan sağlığının korunmasına dair kanun aklıma düştü de bir rahat nefes aldım.

Kısmetse siz okuyucularımıza da coğrafya dosyalarımızla birlikte nice ferah mekanlarda rahat nefesler diliyoruz.

Kudret Emiroğlu

Anma...

Halil İnalcık (1917-2016): Bir Tarihçi, Bir İnsan

Oktay ÖZEL*

Halil İnalcık'ı, İnalcık Hoca'mızı kaybedeli bir yıl oldu.

Mukadder gidişiyle, Türkiye büyük bir tarihçisini, dünya da önemli bir Osmanlı tarihi mütehassısını kaybetti. Teşbih doğru: O asırlık bir çınardı. Tarihe ömrünü adarken kendisi de adeta bir tarih olmuştu. Geride hepimize örnek bir mesai ve muazzam bir külliyat bırakarak gitti. Tıpkı hocası Fuat Köprülü gibi…

Halil Hoca'nın ardından çok şey söylendi, yazıldı. Genellikle, sonuna kadar hakettiği övgüler tabii… İnalcık'ın temsil ettiği düzey karşısında anaakım tarihçiliğimizin elinden başka türlüsünün gelmemesi anlaşılır bir durum. Köprülü, Ö. L. Barkan ve İnalcık gibi her büyük ve öncü tarihçimizin kaderi: Pratisyeni ve öncüsü oldukları alanlarda gösterdikleri o olağanüstü performans karşısında

* Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü

bütün çabalara rağmen kendilerinin yakınına bile yaklaşamayan vasat bir tarihçilik ortamına tahammül etmek… Köprülü de son yıllarında benzer şeylerden şikayetçiydi. Muhtemelen Barkan biraz daha şanslıydı, kendi son yılları Annales tarihçiliğinin ve Marksist tarihçiliğin çok yoğun tartıştığı, ürettiği bir ortama denk düşmüştü. Meslektaşlarıyla her zaman hemfikir olmasa da, kendini o ortamın içinde tazeliyor, öncü çalışmalarını, tartışmalarını o ortamda sürdürüyordu..

Halil İnalcık hocamızın payına ise epeyce enteresan bir dönem düştü. Oldukça verimli geçen ve Barkan'ın son dönemlerine denk düştüğünü söylediğim ortamdan Halil İnalcık da olabildiğince olumlu beslendi. Onu dünya tarihçiliğine eklemleyen çalışmalarının büyük bir kısmını bu dönemde ve ingilizce kaleme aldı. Şikago yıllarının ardından döndüğü ülkesinde ise bir yandan dünyaya açılan, bir ayağıyla kalitesini yükselten ama ana kitlesi itibariyle de giderek sığlaşan, politikleşen ve olumsuz anlamda popülerleşen bir tarihçilik ortamında iş görmek, konuşmak, yazmak durumunda kaldı. Ortamın da kendisinin de sonuna kadar farkında olarak ve fakat kendi korunaklı hücresinde yine belirgin bir haz alarak çalıştı büyük bir hızla ve enerjiyle. Bir yandan da o vasatın içinde kendisine yer açmasını bilerek… Ve o vasatın kendisini de aşağılara çekmesi tehlikesini göze alarak tabii ki. Kanımca, ve her şeye rağmen, göreli olarak hafif çiziklerle atlatmayı başardı payına düşen o tarihsel dönemi.

Aynı tarihsel dönemin kendisine son azizliği 15 Temmuz oldu. Ben uzaktan, kendisini düşünerek, hasta yatağında son demlerini yaşarken "umarım bunu görmemiştir!" diye onun adına kötü talihine üzülürken bulmuştum kendimi. Sonradan öğrendim ki, hastane odasından neredeyse naklen izlemiş bütün olan bitenleri! İşte size tam bir tarihçi tavrı… Son ana kadar gözlemci, meraklı… Ne düşündü, ne konuştu etrafındakilerle o son anlarında, onu yanında bulunanlara bırakalım. Ama ülkenin mâkus talihiyle kendi sonunun bir başka darbe teşebbüsü üzerinden çakışmasını hâlâ kendisi adına tarihin sevimsiz bir cilvesi, Halil İnalcık'a haksızlığı olarak görme eğilimindeyim. Kendisi o talihsizliği her nasıl yorumladıysa artık…

Tarihçi olarak ise o görevini kendince ve fazlasıyla yerine getirdi; hedefine ulaştığına dair belirgin bir tatmin duygusuyla… O hedefin ne olduğuna aşağıda değinme fırsatı bulacağız.

Peki ben ne yazabilirim son yirmi yılımı yakınında, aynı üniversitede aynı koridorda geçirdiğim bu büyük ve her halde istisnaî tarihçi hakkında? Bir başka övgü yazısı mı? Elbette… Ama yazılanlara ilaveten yeni ne yazabilirim ki bu hususta? Kocaman bir tarihçilik mesaisi, üretimi bütün azâmetiyle ortada. Yenilikçi, dünyadaki yeni tartışmalara açılan tarihçiliği de… Ortalama bir kaç tarihçinin akademik ömrüne bedel çalışmaları… Osmanlı tarihinin dünya tarihiyle temasa geçtiği noktalarda Barkan'dan sonra ve çok şükür ki hâlâ üreten Suraiya Faroqhi ile birlikte en önemli katkıları yapmış bir tarihçinin mesaisine benim için de övgü düzmekten daha doğal ne olabilir ki?

Bilkent'te, kurucusu olduğu Tarih Bölümü'ndeki meslektaşlarıyla…

Ama, hayır, bunu yapmayacağım. Daha eleştirel bir yerden, Halil İnalcık'ın bir tarihçi ve insan olarak portresine dair bir kaç fırça darbesi, her halde eksik kalmaya mahkûm bir kaç gözlem ve değerlendirme yapmayı deneyeceğim. Her ne kadar kendisini biraz gerse de, muhtemelen o da bunu beklerdi. Ben ise, bunu yapacak gücü kendimde ancak yeni yeni buluyorum. Her ne kadar böyle bir eskizin taslaklarını, bazı ipuçlarını yıllara yayılan notlarımda, kimi yazılarımdaki değinilerimde yer yer dile getirmişsem de…

Peki neden? Çünkü her birimiz, bilhassa geriye bıraktıklarıyla öne çıkan her insan, her meslek adamı tarihselleştirilmeyi hak eder. Dahası, bizden bunu talep eder. Halil İnalcık ise buna bizzat kendisi de girişen, adım adım kendi tarihselliğini kendi öznelliğiyle kurmaya teşebbüs eden nâdir örneklerden. Bunu yaparken kendi efsanesini de oluşturan az sayıda örnekten biri. Efsaneleştirme öznelliğin kaçınılmaz gereği midir? Sanmıyorum. Ama sık rastlanan bir durum.

O halde, kendi hayatıyla deneysel (experimental) bir ilişki içinde olmak gibi çok zor olanı denemekten de geri kalmayan Halil İnalcık'ın giriştiği deneyimin dışarıdan pasif takipçiliğini yapmaktan bir adım öteye gidemez miyiz? Onun kendi öznelliğini onu tanıyanların öznelliği ile harmanlamak… Şu barika-i hakikat denilen şey tam da sonsuz sayıdaki bu türden öznelliklerin hamulesinden fışkıracak olmasın?

Deneyelim.

Çok da anlamlı olması gerekmeyen bir sıralama ile bir kaç seçme soru ve tema üzerinden gidelim:

"Halil İnalcık Ekolü"?

Böyle bir ekolden söz edebilir miyiz? Emin değilim. Ama yaratmak istediğini, ya da öyle olmasını arzu ettiğini biliyorum. Ekolden ne anladığımız önemli tabi. Herhalde orijinallik önemli bir unsur olmalı. Diyelim ki bu fazlasıyla mevcut Halil İnalcık'ta. İkinci olarak, mesleğinde yeni bir yöntem, bir teorik yenilikle anılmak. Burası epeyce meşkuk. Ya, öyle ya da böyle, tarz itibariyle pratikte epeyce takipçisi olmak? Buna da kısmen olumlu cevap verebiliriz. Her ne kadar kendi öğrencilerinin önemli bir kısmı ve benim gibi onu uzaktan ilgiyle takip edenler kendi üslûplarıyla tarihçilik yapıyor da olsalar, yine de belli belirsiz bir izlekten söz edebiliriz. Bilhassa Amerika yıllarındaki öğrencilerinde… Osmanlı sosyo-ekonomik tarihçiliğinin Türkiye dışındaki ayağının hayli büyük bir kısmının yakından veya uzaktan onun etkisinde ve izinde bir tarihçilik yaptığını söylemek de galiba çok yanlış olmaz.

Peki ya yeni nesiller? Bu konuda, yâni yeni nesle Halil İnalcık tarzı tarihçilikten ne kadar geçtiği konusunda şüphelerim var.

Bu ise esasen İnalcık'la veya onun tarihçiliğiyle ilişkili bir husus değil. Dünyanın büyük ölçüde benim neslime denk düşen tarihsel dönüşümüyle birlikte Osmanlı tarihçiliğinin ufku çok genişledi; ilgi alanları çeşitlendi. Kültürel tarih, siyasi tarih yorumları, disiplinlerarası çalışmalar daha revaçta gibi son yıllarda. Bilkent Üniversitesi'nde, bizzat onun kurduğu bölümde bile danışmanlığımız altında yapılan tezlerin konuları biz hocalarının çalıştığımız sosyo-ekonomik tarih konularının epeyce dışına taştı. Örneğin, benim hiç defteroloji çalışan öğrencim olmadı. Talep gelmeyince dayatmam da söz konusu olamazdı tabii. Halil Bey'in de bu kâbilden iki üç öğrencisi olmuştur, o kadar. Ancak o öğrencilerini kendisinin ilgi konularına sevketme bahsinde epeyce zorlayıcıydı. Birçok öğrencisine belli konuları dayattığı olurdu; hatta doktora programının ortasında değiştirmeye kalktığı da. Tabii ki bu durumlarda sonuç pek parlak olmuyordu. Bu genellikle kendi kafası da karışık olan ya da konu seçimini baştan Halil Hoca'ya bırakan öğrencilerimizin başına gelirdi daha çok. Sanırım hayatlarının en büyük riskini almış olduklarını anlamış olmalılar bu tutumları ve tercihleriyle. Halil Hoca ile en verimli çalışanlar, onun da en takdir ettikleri ne yapmak istedikleri konusunda kararlı gelen öğrencilerdi. Onlar arasından da çok başarılı örnekler çıktı.

Kısacası, Osmanlı tarihçiliğimizde bir "Halil İnalcık ekolü" var mıdır sorusuna ancak bu çerçevede ve biraz da iltimas geçerek cevap verebiliriz sanıyorum: Halil İnalcık ve bir kısım öğrencileriyle sınırlı olmak üzere, ancak "kısmen"!

Çünkü onun tarihçiliğini de konularını da esasen üzerinde çalıştığı birincil malzeme belirlemiştir. O, malzemeye sonuna kadar vâkıf olurdu ve analitik bir zihinle ele aldığı meseleyi o malzeme üzerinden vaz eder, genel Osmanlı emperyal tarihi bağlamında özellikle de kurumsal, hukuki ve iktisadi bağlamları üzerinden adım adım örer, işin mantığını ve mekanizmasını anlamaya, anlatmaya

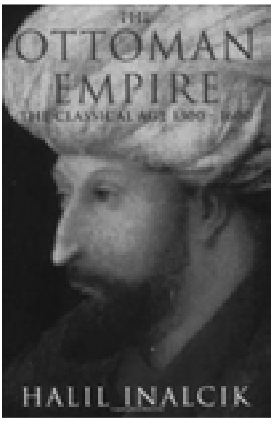

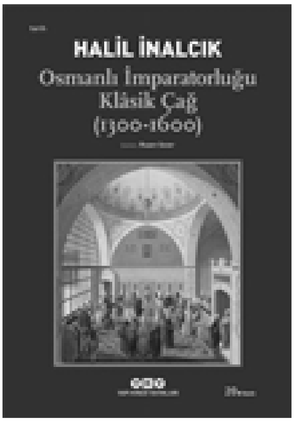

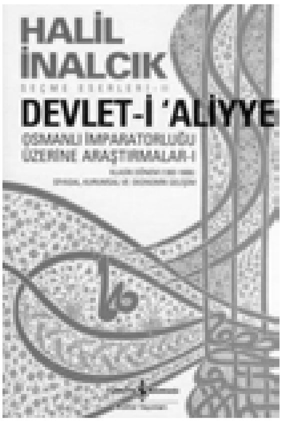

çalışırdı. Bunun en iyi örneklerini Amerika yıllarında kaleme aldığı o kalıcı makaleleri oluşturur. Analitik yaklaşımı ve zekâsı önemli olanla önemsiz olanı ayırmasını iyi bilir, yazılarını malzemeye ve dipnotlara boğmadan belirgin bir açıklıkta ve anlaşılır basit bir dille yazardı. Bu özelliği daha doktora tezinden itibaren kendini göstermiştir.

Ekol oluşturmanın diğer ayağına gelince: Halil İnalcık'ın başka bazı büyük tarihçilerde görülen türden tarihe ve tarihçiliğe dair orijinal soruları, yöntemsel ve teorik önermeleri olmuş mudur? Bilebildiğim kadarıyla hayır. Bu anlamda Halil İnalcık'ın modern dünya tarihçiliğine, sözgelimi, bir Braudel'in, bir Hobsbawm'ın yaptığı türden kalıcı ve yeni, onun ismiyle anılan bir katkısından söz etmek pek mümkün görünmüyor, ne yazık ki. Onun tarihçiliğinin dayandığı temel aslında şu basit yöntemdi: Sağlam malzemeyle sağlam tarihçilik yapmak; bunu da modern usûllerle yapmak. İlâveten: Mümkün olduğu kadar dünya tarihçiliğinin temel meseleleriyle temas halinde olmak. Yâni, modern tarihçiliğin Ranke'den bu yana geliştirdiği metodolojik olmazsa olmazlarına uygun çalışmak. Zaman zaman dünya tarihçiliğinin temel tartışmalarına bu kulvarlardan iyi eklemlenen çalışmalar, kalıcı makaleler üretti. Bu anlamda orijinalliğinden ziyade iyi bir takipçi, iyi bir pratisyen, o tartışmaların, modellerin, teorilerin iyi bir takipçisi, yer yer de kullanıcısıydı demek sanırım yanlış olmaz. Bu konuda Yalçın Küçük kendisini eleştirirken haklıydı bir bakıma.

Bir örnek vermek gerekirse, İnalcık'ın en orijinal buluşu, Osmanlı tarihçiliğine en önemli katkısı olarak gördüğü ve sunduğu "çift-hâne sistemi" modeli de Chayanov'un geliştirdiği yaklaşımın Osmanlı tarihine, köylüsüne bir adaptasyonudur. Dahası, esasen Osmanlı klâsik dönemindeki timar sistemi uygulamasına dayalı bir analiz olan bu çalışmasında 17. yüzyıldan itibaren yaşanan çözülme, değişim ve dönüşüm döneminde bu sisteme ne olduğuna, ne yönde evrildiğine, onun da çözülüp çözülmediğine pek değinmedi. Devamını getirmesini şahsen çok arzuladığım bir konuydu, ama maalesef böyle bir mesaiye zaman ayıramadı. Tıpkı Mehmet Genç'in Osmanlı iktisadi zihniyetinin temellerine dair önerdiği

üç ilkesinin başına gelen İnalcık'ın çift-hâne'sinin da başına geldi: Bilhassa Türkiye'deki ortalama tarihçilik onu da bir klişeye çevirdi ve "bilindiği gibi, Osmanlı zirai ekonomisi çift-hâne sistemine dayalıydı" türünden tarihsiz, değişimsiz ve zamanlar-üstü bir ezbere dönüştürdü. Tabii bu da Halil Hoca'nın arzu ettiği bir şey olamazdı.

Sonuç olarak, Halil İnalcık, dünyada bir Annales ekolü ile veya onun en önemli taşıyıcısı olan Braudelyen yaklaşım türünden ekol sahibi bir tarihçi değildir. Kendisi yer yer Annales tarihçiliğinin takipçisi olduğunu dile getirirdi. Osmanlı tarihçiliğini Köprülü-Barkan çizgisinde bu okula bağlayan son büyük isimdi gerçekten de. Bu bağlamda söyleyebileceğimiz, onun sağlam bir "tarzı" olduğudur. Ama tarz ile ekolün aynı şeyler olmadığını da biliyoruz.

Sağlığında pek oluşamayan bir ekolün ölümünden sonra ve tarihçiliğin yöntemi dahil ufkunun, konularının epeyce değiştiği çeşitlendiği böyle bir tarihsel dönemde bundan sonra oluşmasını beklemek ne kadar gerçekçi olur bilemem. Peki bu İnalcık'ın tarihçiliğini küçümsemek anlamına gelir mi? Elbette kocaman hayır! Ama buradaki tartışmamız başka.

Bir de şu: Sanırım Halil İnalcık da son yıllarında böyle bir şeyin artık mümkün olamayacağını bizzat hissetmiş, hatta görmüş ve kabullenmişti.

Dünya tarihyazımına yöntemsel, teorik katkı?

Yukarıda başka bir şekilde de sordum ve kısmen cevapladım bu soruyu. Biraz daha üzerine gidelim. Halil İnalcık çok iyi pratisyeni olduğu Osmanlı tarihçiliği alanındaki birikimi ve tartışılmaz otoritesine rağmen uluslararası tarihyazımı tartışmalarına orijinal metodolojik, teorik bir katkıda bulunmadı. Yukarıda değindiğim gibi, bu tartışmaların esasen yakın takipçisi, en iyi halde yer yer eleştirmeni veya adaptörü oldu. Onun dünya tarihyazımına kendi adıyla anılacak bir yenilik, orijinal bir yorum veya yöntemsel katkıda bulunmamış olması şaşırtıcıdır. Braudel'in "long duré"si, "ağır akan tarih"i var. Ladurie'nin "cliometrics"i var. Annales ekolünün her bir önemli mensubunun kendi kulvarından, zihniyet tarihi, coğrafya, kültür, gündelik hayat vs, önemli katkılarını bir elde sayabiliriz. Hint tarihçiliğinin "mâduniyet" yaklaşımı, Wallerstein'in "Kapitalist Dünya Sistemi"ni de isterseniz ekleyebilirsiniz. Osmanlı tarihçiliğinin diğer kulvarlarında bir süredir belirgin bir şekilde yerleşmekte olan "Rûmîlik" tartışmaları var. Halil İnalcık'ın en verimli ve uluslararası tarihçilikle en içiçe olduğu ve ürettiği yıllarda ise bir "sosyal tarih", "yeni sosyal tarih" tartışmaları söz konusuydu. Sonrasında nihayet post-modern eleştirinin tarihyazımı bağlamındaki yansıması tartışmalar, "self-reflective methodology" vs. …

İnalcık Hoca'nın bu tartışmalara dahil olmayışı, iyi düşünülmüş, işlenmiş orijinal bir katkı sunmayışının sebepleri üzerine düşünmek gerekir. Elbette, ama bunun yeri burası değil. Şu kadarını sormakla yetineyim: Acaba donanımı mı yetmedi? O meselelere ayıracak zamanı mı olmadı? Malzemeyi kullanma konusunda sonuna kadar ve zehir gibi çalışan analitik zekâsı ve kabiliyeti niçin bir adım daha ileriye gidip, teorik ve yöntemsel tartışmalarda uluslararası tarihyazı-

mı tartışmalarına katkıya dönüşmedi? Bilkent Üniversitesi'nde daha hocanın sağlığında bu gibi hususları da eşelemeye, üzerlerine gitmeye başlayan Erdem Sönmez'in yaptığı ve yapacağı çalışmalara bırakalım bu konuyu da.

Güncel meseleler karşısında Halil İnalcık

Bir asırlık hayatında şahit olduğu büyük tarihsel dönüşümleri belli bir yakınlıktan ve ilgiyle takip etmiş olmasına rağmen, Halil İnalcık'ın güncel meselelere dair konuştuğunda ortaya koyduğu profil pek de onun çapında bir tarihçiden beklenebilecek derinlikte ve ihatada olmadı. Belli ki entelektüel ve mesleki oluşumunun ilk dönemlerine damgasını vuran "ulus-devlet" inşa sürecinin temel bakış açıları, psikolojisi ve ideolojik parametreleri hayatının sonuna kadar kendisini takip etti. O tarihçi olarak büyüktü; tam da çağının adamıydı ve bu anlamda haklı bir şöhreti vardı. Ama, takip edebildiğim kadarıyla, güncel siyasi meseleler üzerine konuşmaya başladığında ortaya çıkan resim, tıpkı tarihçiliğinin yöntemsel olarak "eklektik" yapısına benzer bir "karmaşık çeşitlilik" resminden öteye gitmiş görünmüyor. Hatta yer yer kafa ve duygu karışıklığının söz konusu olduğu dahi ileri sürülebilir. Bu hususta, hocanın bu yönünü fark etmiş görünen Kürşat Bumin'e hak vermek gerekecek.

Enteresandır, İnalcık'ın hocası Köprülü'nün de böyle anları, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında iyice İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne angaje olduğu zamanlarda, böyle duygusal çıkışları olmuştu. Ama o daha bilim hayatının başlarındaydı. Halil İnalcık için ise aynı şey daha ziyâde uzun ömrünün son on - on beş yılı için söz konusuydu. Türkiye'nin bir savaş ortamından en uzak, Avrupa'ya ve Avrupa Birliği'ne en yakın olduğu bir dönemde "tarihsel düşmanlık" klişelerini yer yer dikkatsizce kullanmaktan, onlara itibar etmekten kendini alamamış olması talihsizliktir. Mesafeli analizle popüler dilin duygusal tonları arasında salınmaktan söz ediyorum. Osmanlı'nın ve Türkiye'nin Avrupa ve Batı ile

Dersimiz "Tarih ve Politika (Ankara Üniversitesi, 2006)

olan uzun geçmişi ve tarihinin ne kadar iç içe ve karşılıklı etkileri olan bir süreç olduğunu göstermeye odaklı çalışmalarına sinmiş kimi güncel siyasi ve kimliksel kaygılarla, zaman zaman yüzeye vuran özensiz ifadeler arasındaki tezatlar da onun bu konularda ciddi bir fikrî mesaiye gerektiği kadar zaman ayırmadığına işaret ediyor sanki. Belki ayırmıştır fakat gençlik dönemine denk düşen ulus inşa sürecinin derinlerde bıraktığı o dip tortuların, kimi duygusal ve ideolojik unsurların ileri yaşlarda kontrolsüz dışavurumu söz konusu olabilir. Her halükârda tarihçi Halil İnalcık'ı tarihselleştirmeye yönelik bir analiz için bunun da önemli bir tema oluşturacağı açık.

Takip eden kısımda bu boyutu biraz açmayı deneyelim.

Cumhuriyet'in temel kuruluş ideolojisinin etkileri ve bazı kişilik özellikleri

Halil İnalcık'ın hem insan ilişkilerinde hem mesleki pratiğinde ortaya çıkan kişilik özelliklerinin, hâkim ideolojik ve psikolojik yapısının, temel reflekslerinin de onun önemli bir yanını oluşturduğu kanaatindeyim.

Tarihçiliğinin daha başlarından itibaren kendisine bir kaç temel hedef koyduğu ve o yönde çok çalıştığı açıktır. O hedef, hocası Köprülü'nün uzun süre tek başına temsil ettiği hedefle aynıydı aslında: Dünyanın Osmanlı-Türk tarihi hakkında "yanlış bildiği" ve/ya eksik malzemeyle işlediği konularda orijinal malzemeye hakimiyetin de verdiği imkânla işin "doğrusu"nu, "gerçeği"ni, "hakikat"ini ortaya koymak! Bilimsel faaliyetinizin temel saiki bu olunca, tarihçilik pratiğinizin yer yer bu riskli hedefin doğasından kaynaklanan yalpalamalara açık hâle gelmesi de beklenir tabiatıyla. Halil Bey'in en erken çalışmalarından en son çalışmalarına ve güncel-tarihsel yorumlarına, söyleşilerine varıncaya kadar bu türden bir zaafiyetin izlerine sıkça rastlarız. Baştan belli bir doğrultuda iddiası olan, üstelik millî bir iddiası olan tarihçilikten söz ediyoruz. Öyle olunca da, bir seferinde kendisinin de belirttiği gibi, elinizdeki keseri az veya çok hep kendinize yontarsınız. Özenli tarihçilik yaptığınızda ise bunu ancak ustaca kamufle etmiş olursunuz.

Öte yandan, İnalcık'ın bu iddialı yapısını sadece içine doğduğu ve içinde biçimlendiği dönemin kendisi üzerindeki etkisiyle izah etmek resmin tamamını açıklar mı? Sanmıyorum.

Bunu bir insan olarak İnalcık'ın kişilik özellikleri, psikolojik dünyasıyla birlikte ele aldığımızda profilin daha fazlasını görebiliriz belki.

Halil İnalcık'ın kendisini yakından tanıyanlarca iyi bilinen şu kişilik özellikleri sanırım belli bir belirleyiciliğe sahipti onun nihai portresinde: İddialı, iddiacı, mesleki alanda kendine rakip/düşman üreten, yer yer bunun getirdiği negatif enerjiden beslenen, bu türden gerilimleri içinde barındıran, bu sebeple yer yer reaksiyoner olarak "eser" ve argüman ortaya koyan, meslektaşlarına ve öğrencilerine karşı sert, otoriter, yer yer alaycı… Eleştiri veya infiallerinde fazla ileri gittiğini anladığında ise sonradan özür dilemeyi, gönül almayı ihmal etmeyecek kadar da bu zaaflarının farkında ama. Tahmin edileceği üzere, eleştiriye pek açık

olmayan, eleştirilmekten de pek hazzetmeyen bir otorite… Bu sebeple yer yer polemiğe kaçan, rakibi her ne söylemişse ondan farklılaşmaya ya da aksini ispat etmeye yönelik bir bilimsel mesaiye kayış… Tabii görünürde yine "hakikat" adına… Aslında kavgacı, ama kavganın medeni, Batılı usûllerini öğrenmiş bir âlim profili. Ne de olsa Fuat Köprülü'nün öğrencisi.

Yine bir örnek: Daha DTCF yıllarından döneminin diğer iddialı ismi, akranı Mustafa Akdağ'a yönelik Osmanlı'nın kuruluş ve inkişaf devirlerinin iktisadi vaziyeti üzerine o uzun eleştirisi, her ne kadar genellikle haklı da olsa, bu eğiliminin erken aşamalarına dair bize iyi bir fikir verir. Burada malzeme kullanımındaki ve Batı dillerindeki tarihçiliği yakından takip etme konusundaki titizliği bakımından kendine çok güvenen bir İnalcık görürüz. Öte yandan, Akdağ'ın yazısının daha ziyade sosyolojik analize yakın düşen argümanları ve makro yorumlarından oluşan ikinci kısmı karşısındaki sessiz kalması dikkat çeker. "Bu kadar yeter!" diye mi düşünmüştür? Yoksa tarihçiliğini bu türden yorumcu analizlerden uzakta kurma çabası mı? Burada hocası Köprülü'de de gördüğümüz yoruma büyük yer açan terkibî (sentetik) tarihçiliğin taşıdığı ideolojik riskten bilinçli olarak uzak durma çabası da söz konusu olabilir. Eğer öyleyse, belki bu sebepledir Akdağ'ın yer yer Köprülü ile Barkanvârî ve kaçınılmaz olarak politik, yer yer örtük ideolojik yorumculuğuna karşın İnalcık'ın, onların bu türden yorumcu makro analizleri yerine daha ziyade kaynak kullanımı konusundaki titizliğe dayalı teknik sağlam(cı) tarihçilik yanını öne çıkaran bir pratiğe itibar etmesi.

Halil İnalcık'ın bir insan ve tarihçi olarak portresinin bu gibi özellikleri onu hem büyük tarihçi yapan hem de ortaya koyduğu her bir ürünü kategorik olarak sıkı bir eleştiri karşısında kırılgan hâle getiren özelliklerdir. Onun önemli çalışmalarının, tartışma içeren temel makalelerinin çoğunun gerisindeki tarihçi profili bu özelliklerin yapıcı ve yıkıcı yönleri arasında sıkışıp kalmış bir iç gerilimin, mesleki-entelektüel bir savaşla/polemikle sahih bir "hakikat arayışı" (ki bunu da

Kendi imgesiyle…

sıklıkla dile getirmiştir söyleşilerinde) arasında gidip-gelen bir kişiliğin profilidir aynı zamanda.

İnalcık'ın tarihçiliği, onun çocuk yaşta karşılaştığı zor ve dağılmış ailesinden uzak şehirlerdeki yalnızlık dönemlerinde içine girdiği anlam arayışında hayata ancak çok iyi yapmaya azmettiği bu meslek üzerinden tutunabileceği, orada kazanacağı otorite üzerinden insanların kendisine duyacağı saygıyla duygusal ve varoluşsal bir tatmine ulaşmasının bir aracıydı belki de. Tarihçilik onun için adeta sonunda mutlaka birinci çıkarak kazanması gereken bir yarıştı. Tarihçi olmayıp edebiyatçı da olsaydı sonuç fark etmeyecekti muhtemelen.

Ve tabii ki mesleği yâni tarihçiliği hayatının ta kendisi, birincil anlam odağıydı. O insanüstü çalışma temposunun başka bir izahı yoktu.

Yukarıda da işaret ettiğim üzere, tarihçi olarak bilhassa şahit olduğum son yirmi yılındaki Halil İnalcık Türkiye'de ve yer yer ABD'de, kendi efsanesini de daha yaşarken adım adım kendi eliyle kurmaya ve yazmaya çalışan bir tarihçi-insan portresiydi. Merkezinde kendisinin ve otoritesinin bulunduğu bir dünya. Yazdığı her konuda son sözü söylemiş olduğuna inanan bir otoritenin kendine aşırı güveni… Yıllara yayılmış müstakil makaleleri üzerine kurduğu *Devlet-i Aliyye* ciltleriyle de öyle. Kendisinin seçtiği düz ve güvenli ovada kurduğu çadırının zirvesine çekilmiş bir bayrak misali, orada öyle tek başına ve yalnız kalmış olmanın bitmeyen huzursuzluğuyla yapay olarak da beslemeye çalıştığı kamusal imgesi… Kendi efsanesiyle bir başına kalmış bir insanın tatminsizliği. Ve belki de kronik mutsuzluğu… Etrafındaki herkesi, en yakınlarını bile bir anda yok hükmüne düşürebilen, ama bir yandan da o kalabalığın övgü ve iltifatına sonuna kadar muhtaç bir küçük çocuk psikolojisi. Bir meslek üzerinden mesleki iktidar,

Eğitimlerine destek olduğu çocuklarla…

toplumsal itibar, imtiyaz ve ulusal saygınlık arayışı. Ve öldüğü ana kadar bunların her vesile ve ortamda yeniden üretimi konusundaki azim…

Bu size bir Türkiye klâsiği gibi gelmiyor mu? Merkezinde kendisinin, yalnızca kendisinin bulunduğu bir dünya; tek kişilik bir dünya…

Hayata daha çocuk yaşta talihsiz bir yalnızlıkla, eksikle (babasız) başlayan Halil İnalcık aradıklarının hepsine, belki karşılıksız sevgi hariç, sahip olarak, ama yine muhtemelen büyük bir yalnızlık duygusu içinde gitti aramızdan…

Siyaset kurumuyla ilişki

Zor fakat önemli bir konu. Halil İnalcık'ın son otuz yılın siyasi iktidarları ile kurduğu, kurmaya çalıştığı veya o iktidarların kendisine yaklaştığında onlara veya ortaya verdiği tepki meselesi. Bu da diğer bir memleket klâsiği olarak görülebilir bir yanıyla. Ama bir de İnalcık'a özgü tarafı, belirgin bir dikkat ve özenle götürülen, götürülmeye çalışılan yanı var. Kendisinin hiç bir zaman hiç bir siyasi partiyle organik ve derin bir sempati ilişkisi yok gibiydi. Bir bilim insanı için gayet anlaşılır ve tutarlı bir haslet… Esasen pragmatik. Bu kulvarda, yine gördüğüm kadarıyla, onun tutumunun iki temel ayağına, eksenine dikkat çekmek isterim:

a) Ülke tarihçiliğinin gelişmesi için gerekli altyapı düzenlemelerinin yapılması amacıyla siyasal iktidarlar üzerinde kendi uluslarararası büyük tarihçi imgesini ve otoritesini bilinçli olarak kullanmak. Bunun en iyi bildiğimiz örneği, Türkiye'de devlet (BOA) ve kurum (Bursa vs.) arşivlerinin düzenlenerek modern standartlarda araştırmacılara açılması bahsinde Kemal Karpat ile birlikte sergilediği aktif tutumdur. Bu noktada gördüğümüz İnalcık, devleti modern ve Batılı tarzda bir tarihçiliğe hizmete sevketmeye çalışan bir profil ortaya koyar.

b) Şu veya bu iktidarın kendisinin tarihçi otoritesinden ve kamusal imgesinden şu veya bu mesele bağlamında yararlanmaya çalışması (bazı millî meselelerde informel toplantılara, bilgilendirme toplantılarına davet edilmesi gibi) karşısında verdiği tepki meselesi. Veya doğrudan "Osmanlıcı" veya "yeni-Osmanlıcı" bir popülist ve ideolojik tarih algısı veya gelecek perspektifi üzerinden kamuoyu oluşturmaya çalışan mevcut siyasi iktidarın diğer tarihçilerin yanısıra Halil İnalcık'ı da yer yer öne çıkaran, ona ödüller vererek ve sürekli yücelterek bu popülist-kültürel kimlik inşası sürecinde onun ismini ve şahsını araçsallaştırma çabası.

Böyle durumlar ve ortamların kokusunu almakta çok mâhir olduğunu hissettiğim Halil İnalcık'ın, bu durumda gösterdiği tepki genellikle taktik ve politik bir savuşturma ile, eğer deyim yerindeyse, o anda hitap ettiği kitlenin kendisinden duymak istediğini bir kaç cümle ile geçiştirme tavrıydı. Tabii bu tür konuşmalarını, konu her ne ise duygusal tepkilerle, hamasetle değil, ciddi tarih araştırmalarına, bilimsel bilgiye değer vererek ve rasyonel bir tutumla hareket ederek anlamlı bir sonuç alınabileceğine vurgu yaparak bitirirdi. Modern Batı'nın rasyonalitesi ve metodu bu yüzden önemliydi.

Ortak zemin: Osmanlı! Ama kimin Osmanlısı?

A ve B şıkları birlikte ele alındığında "utilitarian" anlamında epeyce yararcı bir tutum. Bu onun siyasetle kendince kurduğu, ya da kurabileceği yegâne ilişki tarzıymış gibi görünüyor bana.

Çünkü onun bilim adamı, tarihçi kişiliği, dünyayla ve dünya tarihiyle tanışık açık zihni kendisinin milliyetçi hezeyanlara ve/ya tarih üzerinden yeni-Osmanlıcı popülist bir idealizasyonun araçsallaştırıcı iğvasına kolayca kapılmasını engelleyecek kadar cevval ve uyanıktı. Arada bir abartılı vurgular yapsa da, esasen tarihin ve bir tarihsel pratiğin mistifikasyonuna, gizemli hâle getirilmesine uzak uyanık bir zihindi onunki. Bu yüzden Osmanlı tarihini de tarihçiliğini de konu ve boyut çeşitliliği bakımından hakikatin değil bir idealin peşinde koşan muhafazakâr veya dindar zihinlerin pek hazzetmeyeceği kimi marjinal alan ve konulara açması, bu bahisteki liberal tutumu onun romantizme kapalı rasyonel çalışan zihninin bir başka tezâhürüydü.

Belki şu sorunun yeri burasıdır: Onun bu tutumu mudur acaba tarihçiliğinin yaratıcı entellektüel boyutunu sınırlı tutan ve zaman zaman önemini vurgulamasına rağmen edebiyatın anlatım olanaklarına mesafeli kalmasına yol açan? Edebiyatı sevmek, ondan haz almakla onun sunduğu imkânlardan beslenmenin farklı şeyler olduğunu artık biliyoruz. Ama bütün kişiliğini, kimliğini ve mesleki donanımını yirminci yüzyılın başlarında kazanmış bir tarihçi için edebiyattan, felsefeden ve teorik tartışmalardan daha yoğun beslenmeye çalışmanın belli ki bütün varoluşunu ve otoritesini borçlu olduğu modern tarih disiplininin sınırlarının dışına taşmak anlamına geleceğini düşünmekteydi. Bu konularda içinden gelen o eğilimlere akademik faaliyetlerinde ve o da ancak ömrünün hayli geç bir aşamasında birazcık kapı araladığı zamanlarda, kendisinin şair tarafını giderek daha fazla açık etmek dışında, yapmayı tercih ettiği şey bizi yine şaşırtmayacak bir açılım oldu: Osmanlı edebiyatını, edebi üretim süreç ve mekanizmaları üzerinden tarihselleştirmeyi denemek.

Bir meslek ve zanaat olarak standart tarihçilik belki tam da budur. Eğer öyleyse, Halil İnalcık bu mesleğin zirvelerinde dolaşan "iflâh olmaz!" bir isimdi gerçekten de.

Edebiyata meraklı bir tarihçi olarak onun profiline bakınca, Mahmut Temizyürek'in yakın tarihli bir risalesinden ilhamla[1], Halil İnalcık hem Kemal Tahir'di hem Oğuz Atay'dı dersem çok ileri mi gitmiş olurum? Devlet, Batılılaşma, toplum ve birey, gelenek ve modern, Doğu ve Batı gibi Türkiye düşünce ve edebiyat tarihinin ezeli ve ebedi meseleleri / takıntıları hatırlanacak olursa, tarihçi ve insan İnalcık karakterinde bu iki büyük romancının karakter ve zihin özelliklerinin bir karmasını göremez miyiz? Kemal'in Doğu'sunun kerim *Devlet*'inin o kendinden ve doğrularından emin, pek sesiyle Batı'nın rasyonalitesinden vazgeçemeyen Oğuz'un Hikmet Benol'ünün (Ben-ol'unun mu okumalıyız yoksa?) huzursuz benlik arayışı… Kolaysa sen-ol..!

Bu konuyu da edebiyat tarihçilerine havâle ile uzun parantezimizi kapatıp, tekrar güncel siyasetle ilişki bahsine geri dönecek olursak:

Halil Hoca bir yandan da dönemin iktidarının Osmanlı tarihine yönelik açık ilgisinin, bulunduğu imtiyazlı konumdan onu olabildiğince ve kendince etkileme hususunda kritik bir imkân sunduğunun da farkındaydı. Popüler tarih dergilerindeki yazılarında ve görsel medya üzerinden yürüttüğü sohbetlerinde, programlarında son on yılında gördüğümüz yoğunlaşmanın ülkede yükselen, her yolla yüceltilen Osmanlılı, Osmanlıcı genel atmosfere paralel gidişi tesadüf değildi. Aslında hem kendisinin, hem bir diğer önemli tarihçimizin, uzun süredir artık bir kamusal entelektüel konumuna da gelmiş olan İlber Ortaylı'nın, bilhassa uzun sürmüş son hükümetler döneminde iktidar partisiyle bir dönemde itidâlli yakınlaşmalarının, son zamanlarda ise belirgin uzaklaşmalarının benzer niteliğine dikkat çekmekle yetineyim.

Tarihe, tarihsel geçmişin alternatif bilgisini üretmeye veya o geçmiş üzerinden yeni bir kimlik inşa etmeye yönelik politik iktidarın siyasi ideolojik gündemiyle, esasen hamâsete dayalı ya da açıkça aşırı politikleştirilmiş bir tarihe karşı bu tarihin "doğrusu"nu, "gerçeği"ni, bilimsel bilgisini ortaya koymayı kendisine bir misyon gibi gören, ama bir yandan da kamusal alanda kendi görünürlüklerinin peşindeki bilim insanlarının karmaşık ve nâzik ilişkisi… Asla tek taraflı olmayan bir utilitarianizm, araçsallaştırma teşebbüsleri, "dar alanda kısa paslaşmalar!"

Sonuç yerine

Buraya kadar yazdıklarım Halil İnalcık gibi kendini kolay ele vermeyen bir büyük tarihçinin hem tarihçi hem insan yönüne dair birkaç düşünce eskizi, bir sesli düşünme denemesinden ibaret… Ama, elbette resmin tamamı değil!

Halil İnalcık resminin asıl merkezini hâlâ ve her şeyden evvel kendisinin akademik çalışmaları, geriye kalan asıl bilimsel mirası oluşturuyor. O mirasın dayanıklılığını ise yine zaman gösterecek. Ama şimdiden şu kadarını söylemek sanırım mümkün: Kendinden evvelkiler de dahil olmak üzere kendi kuşağının

[1] Duygu Kankaytsın ve Mahmut Temizyürek, *Oğuz Atay'la Oyunlarda Buluşma* (Kastamonu / 26 Mayıs 2017 konuşması için özel baskı).

Hepimizden çok çalıştı…

tarihçiliğinden geleceğe kalacak her ne varsa, onun içinde Halil İnalcık'ın çalışmaları her halükârda ayrıcalıklı bir yere sahip olacaktır.

Evet, onun eserlerinin daha uzun süre bizlere kılavuzluk yapacağından şüphemiz yok. Öte yandan, vefatının üzerinden geçen yaklaşık bir yılla birlikte o bizim için şimdi bir yandan da üzerinde çalışılması gereken bir vaka incelemesinin konusu. Buna en iyi başlangıcı yapabilecek konumda olan ise tabii ki, zaten kendince böyle bir niyetin eskizlerini değişik yazılarında bizlerle paylaşmış, ortaya koymuş olan adaşı diğer Halil (Berktay). Burada dile getirdiklerimin çoğu muhtemelen Berktay için yeni şeyler değil.

Halil Hoca'ya gelince; orada son kez duralım ve nefesimizi tutalım bir süre.

Çünkü bu yazdıklarım karşısında önce biraz şaşkınlıkla "ne diyor yine bu çocuk!" diye söylenecektir şüphesiz. Ancak yine o kendine mahsus keskin kavrayışıyla, sâkin bir ânında yine de içten içe takdir edecek ve kulak verecektir bir türlü tam olarak çözemediği bu ele gelmez genç meslektaşının tehlikeli sınırlarda dolaşan bu gözlemlerine.

Tam da böyle bir insan ve bu yazıda öne çıkardığım yönleriyle, boyutlarıyla birlikte, belki de onlara rağmen, yine de çağdaşlarıyla kıyas kabul etmeyecek derecede büyük bir tarihçi için kaleme alıyorum bu notları.

Başta da belirttim: Son yirmi yılımın hemen her ânında, önemli dönemecinde ya bizzat kendisiyle, yokluğunda ise mutlaka o devâsa gölgesi ve imgesiyle var olan bir büyük Hoca, hocamız üzerine… Ki kendisiyle bir çok konuda yakından mesâi yaptık. Kavga ettiğimiz, küsüştüğümüz de oldu, soğuk ve mesafeli "Oktay

Bey!" ile sıcak ve sevecen "Oktaycığım!" arasında samimi ve içten sohbete yakın anlarımız da… Bizimkisi de her şeyden evvel böyle bir meslektaş ilişkisiydi işte. Bu yazdıklarımı o ilişkinin tabiatına uygun, hatta onun gereği olarak görmem bu yüzdendir. O da öyle görürdü, eminim.

Bütün bunlara rağmen, kendisinin hocalığından formel anlamda neredeyse hiçe yakın istifade edebilmiş olmam bu ilişkimizin en büyük garabetidir. Bu her halde öncelikle ve ziyâdesiyle benim içimde ukde olarak kalacak. Ama olsun, heyecanlı, samimi, hoş, temkinli, gerilimli, zaman zaman diplomatik manevralar eşliğinde geçen sohbetlerimiz, önünde sonunda yine benim için öğretici ayrıcalık anlarıydı. Kendi keyifli anlarını biz genç meslektaşlarıyla, kendi elleriyle bölümüne davet ettiği koridordaşlarıyla paylaştığı bezm ü rezm saatlerinde gösterdiği, görmemize izin verdiği o çıplak insan hâlinin, duygusal dünyasının ve bizzat itiraf etmekten geri kalmadığı kimi insanî özelliklerinin üzerimizde yarattığı o sıcaklık ve sahicilik duygusu en azından o tarihçi hoca ve onun özgül ağırlığı kadar önemliydi benim için.

Şimdi, her neredeyse, yaldızlı ışıklar içinde, klâsik müzik ve güzel şaraplar eşliğinde dinleniyordur umarım.

Çünkü akranı herkesten daha fazla ve öğrencilerinin öğrencileri olan bizlere, hepimize yetecek kadar çok çalıştı, hepimizden çok üretti son ânına kadar. Suraiya Hanım'ı ve az sayıdaki meslektaşımızı tenzihen ve epeyce ileri gittiğimin de farkında olarak yine de söylemeden edemeyeceğim: Bu ülkenin tarihçiler câmiasının ana kitlesi olarak âşikâr tembelliğimiz, sarsak ve ucûbe tarihçiliklerimiz belki de bunu, onun gece gündüz demeden bizim adımıza da çalışıyor olduğunu biliyor oluşumuzun pişkinliğindendi bir bakıma.

Işıklar içinde dinleniyordur dedim, dikkat ederseniz. Böyle yazdım ama bu dileğimin saftirik bir temenniden ibaret kalacağını da çok iyi biliyorum: Benim tanıdığım, bildiğim Halil Bey orada da kendine meşgale edinecek bir şey bulacaktır. Hiç bir şey bulamazsa, yine hiç şüpheniz olmasın, bir güzel hûriye ilân-ı aşk ederken göreceksiniz kendisini. Artık o ırmaklardan ne akıyor ise, içini ondan doldurduğu kadehi elinde… Veznini tutturmaya gayret ederek döktürdüğü gazelleri ise dilinde…

Kendini nihayet şiire teslim ederek…

Üstelik bunları yapmak için de Sultanahmet meydanında turistlere hizmet eden yelekli-fesli garson kılıklı hikmeti kendinden menkûl menkabe anlatıcıları ile misyonerlik derecesinde indoktrine edilmiş takıntılı zihinleriyle tarihin en derinlerine daldıkları zannıyla yeni efsaneler üreterek bayağı siyaset yapan tarih amatörlerinin kindar ve lümpen imânî referanslarına da fetvalarına da ihtiyaç duymayacaktır. Bütün yalnızlığıyla ve fakat gücünün de zaafının da farkında olan, kendini bilen her ölümlünün zekice gülümsemesiyle Halil İnalcık onlara da ince bir nanik yaparak işine bakacaktır.

Geride bıraktığı bu fâniler âleminde bize kalan ise tarihin ve tarihçiliğimizin Halil İnalcık efsanesi ile imtihanının hikâyesi olacak.

Muhtemelen oradan da gözlerini bize dikerek yine "beni okumuyorsunuz!" diye kendi kendine söylenmeye, heyheylenmeye devam edecektir.

Biz de ona uzaktan kadeh kaldırıp, gülümseyerek ve bütün sevimliliğimizle şöyle sesleneceğiz:

"Sizi seviyoruz hocam!"

Hoşçakal!..

Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasi Meşruiyet ve Propaganda Aracı Olarak Anıtın İcadı (1840-1917)*

Yasemin AVCI**
Safi AVCI***

Giriş

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde büyük bir ivme kazanan Osmanlı modernleşme süreci, bürokratik ve hukuki reformlar aracılığıyla sadece devletin nitelik değiştirdiği bir dönem değildir. Söz konusu dönemde sık sık dile getirilen tebaanın eşitliği ve hukukun egemenliği gibi yeni anlayışların güdümünde geleneksel devlet-toplum ilişkisi yeniden biçimlenmeye başlamıştır. Yeni bir toplum kavrayışının ortaya çıktığı bu dönemde, devlet toplumun bütün katmanlarına daha önce hiç olmadığı kadar nüfuz etmek, günlük yaşamda daha görünür bir nitelik kazanmak, uyguladığı politikaları dolaylı ya da doğrudan vasıtalarla halka benimsetmek istemiştir. Bu çabanın arkasındaki en temel sebep, dönemin değişen siyasi, ekonomik ve toplumsal şartları içinde Osmanlı iktidarının dinsel ve geleneksel meşruiyet kaynaklarının giderek zayıflaması, bunun ise yeni idari yöntemleri ve sadakat bağlarını zorunlu kılmasıdır. Deringil'in (2002, 173) "meşruiyet açığının üstesinden gelme mücadelesi" olarak tanımladığı bu süreç, kitlelerin siyaset sahnesine giderek artan bir oranda girmesiyle çok daha kritik bir hal almıştır. Böylece modern anlamda "kamuoyu" (*efkâr-ı umûmi*) terimi gündeme

---

* Bu çalışmada, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBİTAK) tarafından yürütülmekte olan "1001-Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı" çerçevesinde Tanzimat Mekânında Devletin Erki ve Temsili: Hükümet Konakları" başlıklı ve 110K534 nolu projenin sonuçlarından yararlanılmıştır.
** Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
*** Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü

taşınmış; kamu, Osmanlı yönetim zihniyetinde yeni bir siyasi öğe, hatta zımni bir otorite kaynağı haline gelmiştir (Kırlı 2009, 17).

Osmanlı dünyasında çeşitli toplumsal grupların döneme has eğilimlerle giderek siyasallaşmakta olması, devletin geleneksel idare şekillerini, toplumsal ya da siyasal hiyerarşilerini sürdürmeyi zorlaştırmış, hatta imkansız hale getirmiştir. Başka bir ifadeyle, değişmekte olan toplum karşısında Osmanlı iktidarının siyasi meşruiyet ihtiyacı keskinleşmiş, meşruiyetin sağlanmasında daha önce denenmemiş fiziksel, sembolik veya ideolojik nitelikli yeni araçlara ihtiyaç duyulmuştur. Kamu önünde devletin görünürlülüğünü arttırmaya, iktidar erkini vurgulamaya yönelik bu araçlar içinde basın ve eğitim gibi sınırları oldukça geniş olanlar yanında, gündelik yaşamda daha çok yer bulmaya başlayan milli bayramlar, resmi kutlamalar, askeri geçit törenleri ve marşlar gibi pratikler ile devlet armaları ve bayraklar gibi semboller de vardır. Hobsbawn'ın (2006, 2-3) "icat edilmiş gelenek" tanımına denk düşen bu uygulamalar, belli değerler ve davranış normlarını topluma benimsetme maksadına yöneliktir. Bu pratikler, toplumda direniş yaratma ihtimalini ortadan kaldırmak maksadıyla eski geleneklerle ilişkilendirilmiş, bu yapılamadığı durumda ise söz konusu girişim çoğunlukla atıl kalmıştır.

Osmanlı devletinde devlet-toplum yakınlaşmasını ve toplumsal bütünleşmeyi sağlamaya yönelik olarak kurulmak istenen yeni ilişki biçimi için kullanılan yöntemler içinde belki de en ilginç olanı, kentlerdeki kamusal alanlarda sergilenmek üzere tasarlanan anıtlardır. Tıpkı, dönemin resmi törenleri gibi, bu "yeni" yapıların arkasındaki temel maksat, hem Osmanlı tebasına hem de genel olarak dış dünyaya, yenilenmiş bir imparatorluk görkemi hissi uyandırmak, hem de giderek zayıflayan Osmanlı egemenliği imgesini düzeltmektir. Kısacası, siyasi iktidarın kamusal temsil ve teşhirine hizmet eden bu yapıları, aynı zamanda "Osmanlı modernleşmesinin görsel teyidi" olarak ele almak gerekir.

Bu çalışmada Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra Gülhane Bahçesi ve Beyazıt Meydanı'na dikilmek üzere tasarlanan Tanzimat Anıtı projesinden başlanarak, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelen belli başlı anıt tasarımları incelenecektir. Şimdiden belirtmek gerekir ki çalışmada kullanılan anıt terimi, "çoğunlukla tarihsel ya da politik/kültürel nitelik taşıyan önemli bir olayı, ya da tarihe geçmiş bir kimseyi hatırlatmak için yapılan göze çarpacak büyüklükte ve simge niteliğindeki yapıları" ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, söz konusu anıtları estetik ve üslup özelliklerinden ziyade asal işlevlerine göre değerlendirmek, konum özellikleri ve taşıdıkları kurguyla dönemin politik ortamına nasıl hizmet ettiklerini açıklamaktır. Çalışmanın ana kaynaklarını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden alınan arşiv belgeleri ile dönemin basını oluşturmaktadır.

II. Osmanlı Modernleşmesinin Görsel Teyidi: Dikilitaşlar ve Hatıra Sütunları

Bilindiği gibi, modernleşme öncesi dönemde, Osmanlı kent mekânında işlev ve gerekçeleri tümüyle ideolojik veya sembolik olan anıtlara rastlanmaz. Bunun

yerine, Selâtin camileri ve külliyeler gibi, üst iradenin yönetilenler üzerindeki varlığını ve niteliğini temsil eden anıtsal yapılar öne çıkar. Gerek Selâtin camileri ve gerekse külliyeler, devleti kendi şahsında cisimlendiren padişahın kamusal görünürlüğünü sağlamakta, Osmanlı iktidarının zenginliğini, gücünü, devamlılığını ve azametini kent alanında teyit etmekte, böylece iktidarın vermek istediği metaforik mesajları gündelik yaşama aktarmaktadır. Geleneksel Osmanlı mimarisinin anıtsal yapılarından bir diğeri, 18. yüzyılda sayıları belirgin bir biçimde artan meydan çeşmeleridir[1]. Bu çeşmeler, elbette öncelikle halkın su ihtiyacının karşılanması maksadıyla inşa edilmişlerdir. Öte yandan, 18. yüzyıl çeşmeleri, önceki dönem örneklerinin temel biçimsel dağarcığına sahip olmalarına rağmen, daha heybetli, gösterişli ve özenli mimari tasarımlardır. Bundan daha önemlisi, eskiden olduğu gibi, bir camiinin ya da bir medresenin duvarla çevrili alanı içinde değil, açık alanlarda büyük ölçekleriyle göze çarpan bir biçimde inşa edilmiş olmalarıdır (Hamadeh 2010, 153). Böylece zamanla sadece birer kullanım nesnesi olmaktan çıkan meydan çeşmeleri, sergilenen nesneler olarak anıtsal bir anlam kazanmıştır (Yeşilkaya 2002, 147). Yine de bu durum onların ağırlıklı olarak işlevsel bir tasarım, Osmanlı geleneğine uygun olarak banisinin iyi niyetini ve cömertliğini temsil eden faydacı bir nesne olduğu gerçeğini değiştirmez. Dolayısıyla söz konusu yapıların ideolojik ve sembolik nitelikteki anıt değerlerinin sonraki dönemde görülecek dikilitaş, hatıra sütunu ve diğer anıt tiplerine kıyasla daha sınırlı olduğu söylenebilir.

Osmanlı kentlerinde, gündelik yaşam için herhangi bir işlevsel gerekçe olmaksızın, sadece politik/ideolojik ve kültürel mesajları aktarma maksadını taşıyan anıtlar inşa etme anlayışı, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda, dikkate değer ilk girişim, Tanzimat Fermanı'nın ilanından bir yıl sonra Tanzimat düşüncesini bir anıtla cisimleştirmek üzere tasarlanmış olan projedir. Döneme ait kayıtlarda *seng-i adalet* (adalet taşı), ya da *nişân-ı adalet* adıyla anılan bu anıtın inşasındaki temel maksat, Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 3 Kasım 1839 tarihini, her yıl kutlanacak bir yıldönümüne dönüştürmek ve bu doğrultuda kent alanında kamusal bir toplanma odağı yaratmaktır. Osmanlı iktidarı bu yolla padişahın lütfu olarak kabul edilen Tanzimat Fermanı'nı ve onunla getirilen yeni anlayışları (eşitlik, hukukun üstünlüğü, adaletli yönetim gibi) halka benimsetmek, bu ilkelerin daima hatırlanmasını ve yaygınlaştırmasını sağlamak, daha önemlisi padişaha olan sadakati güçlendirmek istemektedir.

Anıtın yerleştirileceği konum, taşıdığı politik/ideolojik değerlere ve halka verilmek istenen mesajlara uygun olarak seçilmiştir. Tanzimat Fermanı'nın okunduğu Gülhane Köşkü'nün önündeki alan anıt için uygun bulunmuş, ancak halkın anıtı ziyaretini kolaylaştırmak için bir kopyasının da Beyazıt Meydanı'na

[1] Shirine Hamadeh, 1703 yılından 1809 yılına kadar, çoğunluğu Boğaz'da ve Haliç'te olmak üzere İstanbul'da inşa edilmiş olan çeşme sayısının üç yüz altmış beş olduğunu kaydetmektedir. Bunların kaçta kaçının "meydan çeşmesi" özelliği taşıdığını belirtilmemiş de olsa, 16. yüzyılda toplam yetmiş beş, 17. yüzyılda ise otuz çeşmenin yapıldığı düşünüldüğünde, bu sayının oldukça şaşırtıcı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hamadeh 2010.

konulmasına karar verilmiştir (*Ceride-i Havâdis*, 1840a). Osmanlı devletinin Avrupai tarzdaki ilk anıtı için, Gülhane Bahçesi'nin yanısıra Beyazıt Meydanı'nın seçilmiş olması önemlidir. Roma döneminde *Forum Tauri* (ya da *Forum Theodosius*) olarak adlandırılan, etrafında geniş sütunlu kilise ve hamamlar ile mermer yapılı sivil ve kamusal binaların bulunduğu bu alan, Osmanlı döneminde de hemen daima bir kamusal meydan olarak önem arzetmiş, iktidara has *emperyal* ifadeler için seçilmiştir. Nitekim, İstanbul'daki ilk Osmanlı sarayı buraya inşa edilmiş, Yeniçeri Ağa Kapısı, sonraki dönemde ise Seraskerlik Binası burada yer almıştır (Yeşilkaya 2007). Dönemin kayıtlarında Gülhane'ye konulacak olan Tanzimat Anıtı'nın boyutları hakkında kesin bilgiler bulunmamakta, ancak Beyazıt Meydanı'na konulacak olan diğer kopyanın boyutlarının Atmeydanı'ndaki dikili taşın boyutuna göre belirlendiği anlaşılmaktadır. Hatta Tanzimat Anıtı'nın bir kaide üzerine oturtulmak suretiyle, Atmeydanı'ndaki dikilitaştan en az yedi-sekiz arşın daha yüksek olacağı belirtilmiş, böylece anıtın dikili taşın gölgesinde kalmaması, hatta Beyazıt Meydanı'nın yüksekliği de hesaba katıldığında ondan çok daha dikkat çekici olması amaçlanmıştır (*Ceride-i Havâdis*, 1840a).

Anıtın tasarımı, 1837-1858 yılları arasında yirmi yıl boyunca İstanbul'da çalışan İtalyan mimar Gaspare Fossati'ye (1809-1883) aittir. Projeye göre (Resim 1), anıt bir dikilitaş ve geniş bir kaideden oluşmakta, üzerinde Tanzimat Fermanı'nın metni, Sultan Abdülmecid'in tuğrası, tarih düşen beyitler ve kasideler bulunmaktadır (Kreiser 1997, 103). Proje taslağında, anıtın dört çevresine aslan formunda tunçtan dökme çeşmeler bulunmaktadır (*Ceride-i Havâdis*, 1840a). Çeşmelerin biçimi için güç, cesaret ve hükümranlık sembolü olarak imparatorlukların sıkça kullandığı aslan figürünün seçilmiş olması bilinçli bir tercihtir. Nitekim Osmanlı minyatürlerinde de bu figürün aynı içerikte etkin olarak kullanıldığı bilinmektedir (Mikhail 2014, 127). Anıt hakkında bilgi veren *Ceride-i Havâdis* (1840b) gazetesindeki yazıda, çeşmelerden akacak suya, Tanzimat'ın nimetlerine eşdeğer metaforik bir mana yüklenmekte; Ferman'ın getirdiği yeni yönetim anlayışının sağlayacağı refah, çeşmelerden akacak suyun sadece seyriyle bile hissedilecek "gönül şenliği ve ferahlığı" ile özdeşleştirilmektedir[2]. Dönemin devlet destekli gazetesi *Ceride-i Havâdis*'te yer alan bu ifadeler, Tanzimat ideolojisi ile mimarlık arasında bilinçli bir bağ kurulmak istendiğini işaret etmektedir. Anıtın dört tarafının çeşme olarak tasarlanmış olması, Osmanlı kültür dünyası için yabancı sayılabilecek bir mimari öğenin halk tarafından kabulünü ya da kamusal meşruiyetini güçlendirmek maksadını taşır. Zira, bir "hayrat olarak" çeşmeler, Osmanlı geleneğinde geniş yer bulmakta, üzerine yerleştirilen kitabelerde banileri, iyilik ve yardımseverlikleriyle övülmekte, çeşme "susamış halka" bir hizmet olarak kabul edilmektedir (Hamadeh 2010, 155). Dolayısıyla anıtta yer alan çeşmeler, Hobsbawn'ın belirttiği üzere, eski ve yaygın bir pratiği yeni

[2] "Tanzimat'tan herkes nasıl menfaat kazanıyor, refah ve gönül şenliği buluyorsa, onun nişanı olan bu taşı seyreden kişi taşın dört tarafındaki çeşmelerden akan sudan içip kansın... dünya durdukça ve Tanzimat icra olundukça yarar görecek, rahat bulacaktır ve nişan-ı adaletin seyriyle dahi suya kanacak olan herkes gönül ferahlığı ile padişahımız efendimize hayır dualar edecektir".

anlayışlarla biçimlemek böylece "geleneği yeniden icat" etmeye çalışmaktan başka bir şey değildir.

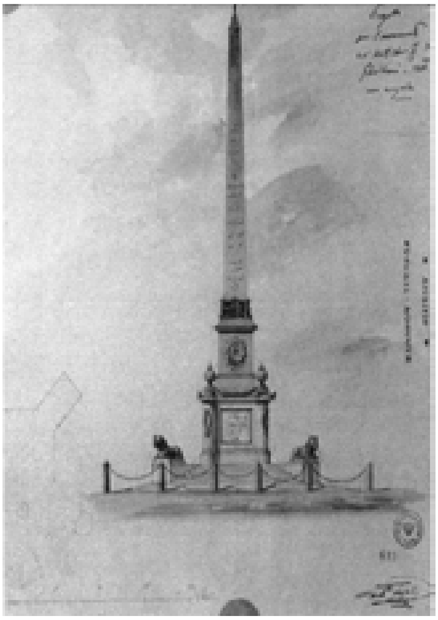

Resim 1: Tanzimat Anıtı (*Servet-i Fünûn*, 1900).

Tanzimat Anıtı'nın tasarımındaki biçimsel öğelerin Osmanlı geleneği ile uyumlu olması için gösterilen dikkat yanında, popüler alanda anıtın göstergesel değerinin kabulü için daha en başından çaba harcandığı anlaşılmaktadır. Zira Tanzimat'ı cisimleştirmek maksadını taşıyan bu anıtın inşası, devlet adamlarına, ulema ve yüksek rütbeli askerlere ait bir fikir olarak sunulmuş, böylece söz konusu girişim padişaha ya da herhangi bir devlet adamına ait şahsi bir teşebbüs olmaktan çıkarılarak, ortak bir inisiyatif haline getirilmeye çalışılmıştır. Anıtın inşasının 48 devlet adamı tarafından mühürlenmiş olan bir *arz-ı mahzar* (toplu dilekçe) ile istenmiş olması buna işaret eder (Resim 2). Söz konusu mahzarda anıtın bütün tebaanın hürriyet ve refahını sağlayacak koşulları oluşturmak maksadıyla Tanzimat'ı ilan eden padişaha teşekkür maksadını taşıyan bir *suret-i aleniye* (açık gösterge) olacağı belirtilmiş, etrafında yapılacak şehrâyinlerle önemli bir siyasi olayın her zaman hatırlanmasını sağlayacağı ifade edilmiştir. Bu mahzar, işlevsel özelliği sınırlı yeni bir mimari temsil sunan Tanzimat Anıtı'na meşruiyet kazandırmış, nitekim anıtın inşasını onaylayan padişah iradesi bu mahzara dayanılarak verilmiştir (İ.MMS 1840). Biri Gülhane'de, diğeri Beyazıt Meydanı'nda olmak üzere birbirinin kopyası biçiminde iki dikilitaş yapılacağı dair padişah iradesi, dönemin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi* (1840) aracılığıyla halka duyurulmuştur.

Gerek konuya dair arşiv belgelerinde, gerekse gazetelerdeki yazılarda Tanzimat Anıtı projesi tanıtılırken, anıt yapımının aslında bir yenilik olmadığının vurgulanmış olması son derece dikkate değerdir. Bu yazılarda Osmanlı kültüründe bu türden yapılara örnek olarak, okçuların öteden beri ok attıkları menzile taş dikerek işaret koyduklarından söz edilmekte, bunun gibi padişahların yaptıkları hayırlı işlerinin göstergesi olarak taş dikmelerinin eski adet ve geleneklerden olduğu bahsedilmektedir. Böylece, Osmanlı dünyasında kamusal yapı üretiminde geçerli olan geleneksel meşruiyet normlarıyla bir uzlaşma yaratmak amaçlanmıştır. Başka bir ifadeyle, anıtın yaratabileceği popüler muhalefet daha baştan engellenmek, Osmanlı mimarlık pratiğinin yabancısı olduğu anıt üretiminin yolunu açabilecek bir prototip ortaya çıkarılmak istenmiştir. Ne var ki Tanzimat

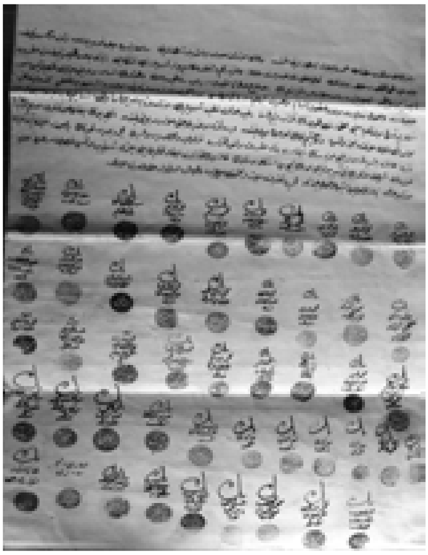
Resim 2: Tanzimat Anıtı İçin Yazılan Toplu Dilekçe (İ.MMS 1840).

ile birlikte yerleştirilmeye çalışılan ilkelerin sembolü olarak sunulan bu anıtın akıbetinde korkulan olmuş ve kısa süre içinde projeden vazgeçilmiştir. Vakanüvist Ahmed Lütfi'den (1290-1328, 126) öğrendiğimize göre, projeden vazgeçilmesinin sebebi, o dönemde bu tür uygulamaların Avrupalılara has geleneklerden olarak kabul edilmesi ve bu sebeple tasarının halk arasında dedikoduya yol açmış olmasıdır. Ahmed Lütfi'nin verdiği bilgiyi doğrulayacak başka kanıtlar yoktur. Ancak Tanzimat'ı cisimleştirecek dikilitaş örneğinde olduğu gibi, üzerinde simgesel kodları barındıran soyut yapıtlara dayalı bir anma pratiğinin henüz Osmanlı kültürüne son derece yabancı olduğu da açıktır.

1840 yılında böylece kâğıt üzerinde kalan Tanzimat Anıtı projesi, bir süre sonra 1855 Paris Sergisi dolayısıyla yeniden gündeme gelmiştir. Paris'te öğrenim görmekte olan Artin Bilezikçi isimli bir Osmanlı mimarı tarafından sunulan yeni proje (Resim 3), "Tanzimat Abidesi" adını taşımakta, ancak Tanzimat'tan ziyade üzerindeki yazı ve bezemelerle Kırım Savaşı'nda Osmanlı devletinin İngiltere ve Fransa ile kurduğu askeri ittifakı vurgulamaktadır. Biçimsel tasarımı açısından dönemin Fransız anıtlarına daha çok benzeyen silindirik kaideli ve altıgen gövdeli bu anıtın yanlarında işlenmiş sütunlar ve başlıklar yer almakta, en üstte ise bir hilal bulunmaktadır. Tıpkı önceki tasarımda olduğu gibi, bu anıta da Tanzimat Fermanı aynen işlenecek, ancak bu kez İngiltere ve Fransa'nın devlet armalarına da yer verilecektir. Bundan başka Kırım Savaşı'nda müttefiklerin zapt ettiği şehirlerin adları ve savaşta kahramanlıkları görülenlerin isimleri kazılacaktır. Ne var ki bu ikinci teşebbüs dahi 1855 Paris Sergisi'nde teşhir edilerek takdir kazanmış olmasına rağmen uygulanamamıştır (Şehsuvaroğlu 1953, 109). Diğer taraftan, gerçekleştirilememiş de olsa bu ilk girişimler önemlidir, çünkü bu projeler Tanzimatçı yönetimin popüler imgeleme nüfuz etmenin kolay ve dolaysız yolunun görsellik olduğunu anlamış olduklarını göstermektedir. Nitekim ilk projede yer aldığı üzere, amaca uygun olarak kullanılan görsel kodlar içinde en sık tekrar edecek olan padişah tuğrasıdır. 19. yüzyıl sonunda adeta klişe haline gelen bu sembol, karmaşık kaligrafisine rağmen okuma yazma bilmeyenlerin dahi kolaylıkla padişahla özdeşleştirebileceği bir işarettir (Karateke 2001, 195). Bu sembolü gören herkes, bu işaretle kodlanan her yapının padişah tarafından inşa edildiğini kolaylıkla anlamakta, dolayısıyla yapının meşruiyeti padişah otoritesi ile sağlanmakta-

dır. Siyasi meşruiyeti kamusal alanda pekiştirecek görsel bir kültürün oluşması için ilerleyen dönemde, özellikle II. Abdülhamit devrinde daha karmaşık ve çeşitli kodlar sunan başka girişimler ortaya çıkmıştır.

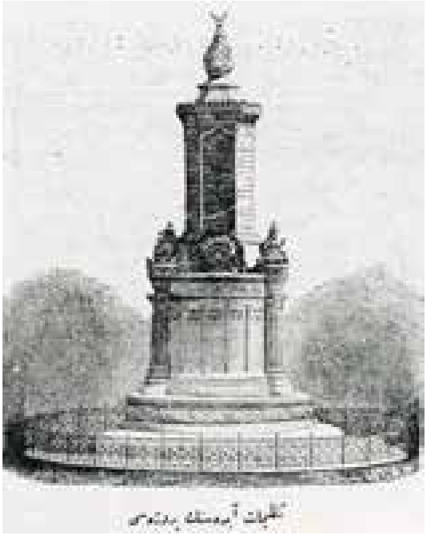
Resim 3: Tanzimat ve Kırım Harbi Anıtı (*Şehbal*, 1913).

II. Abdülhamit dönemi, kent meydanlarında boy gösteren anıtsal çalışmalar bakımından son derece ilginç bir süreçtir. Bu dönemde inşa edilen çeşme, sebil, saat kulesi gibi işlevsel/sembolik yapılar ile tümüyle anıt niteliğine uygun olan hatıra sütunları, taşıdığı temsili ve sembolik kodlar bakımından anıtsal değeri yüksek kentsel donatılardır. İmparatorluğun her tarafında rastlanabilen bu yapılar, devlet armasını, padişah tuğrasını ve Osmanlı saltanatının öteki belirtilerini kamusal alana taşıyan, böylelikle padişahın egemenliğini kamu önünde teyit eden somut varlıklardır. İktidar sembolizmiyle yüklü olmaları dolayısıyla padişaha duyulan saygıyı, hükümdarlığın inayet ve ihsanlarını, daha önemlisi devletin her yerde hazır ve nazır oluşunu sürekli hatırlatacak bir işleve sahiptirler (Deringil 2002, 40-41).

Bu dönemin hatıra sütunlarına verilebilecek en girift ve ilginç örneklerden biri, padişahın baş mimarı Raimondo D'Aronco tarafından tasarlanan Telgraf Anıtı'dır (Resim 4-5). Dönemin kaynaklarında "yüksek sütun" anlamında *sütun-ı i'tılâ* olarak adlandırılan bu anıt, 1904 yılında Şam'dan Hicaz'a ve oradan da Yemen'e uzatılacak telgraf hattının başlangıç noktasına inşa edilmiş ve tüm masrafları Sultan II. Abdülhamit tarafından karşılanmıştır (İ.HUS., 1908). *Servet-i Fünûn* Gazetesi'nde yayınlanan aşağıdaki çizimde görüldüğü üzere (Resim 4), anıt bir çeşme biçiminde tasarlanmış da olsa işlevsel amaç, anıtsal tasarım olarak öneminin belirgin bir biçimde gölgesinde kalmaktadır. Anıtın kaidesine Osmanlı devlet arması ile ay ve yıldız yerleştirilmiştir. Nispeten geç bir devirde ortaya çıkan Osmanlı devlet armasının, son şeklini II. Abdülhamit döneminde aldığı, yine aynı dönemde kışla, okul, hastane gibi resmi binalara işlendiği, gazete ve dergilerde yer alarak genelleştiği, bu suretle kamusal alanda anlam kazandığı bilinmektedir. Geleneksel ve modern silahların ağırlıklı olduğu *militer* göndermeler bulunan Osmanlı armasında, ayrıca terazi ve hukuk kitapları gibi adaleti öne çıkaran sembollerle, devletin yüce merhametini temsil eden çiçek açan güllerle dolu bir de vazo bulunmaktadır. Armanın iki yanında yer alan sancaklar ise, Osmanlı saltanatını ve hilafeti simgelemektedir (Deringil 2002, 39; Akay 2012,

7). Osmanlı *emperyal* ikonografisinde giderek ağırlık kazanmakta olan bu gösterişli sembolün Telgraf Anıtı ile Şam kentine de taşınmış olması önemlidir.

Telgraf Anıtı'nı dikkat çekici olacak bir yüksekliğe eriştiren uzun sütunun gövdesi stilize edilmiş yarı kabartma telgraf kuleleri ve hatlarıyla süslenmiştir. Sütunun tepesindeki devasa başlığın üzerine ise, Yıldız Camii'nin bir maketi yerleştirilmiştir. Sultan'ın Cuma namazlarını kıldığı bu caminin onunla özdeşleştiği ve II. Abdülhamit rejiminin sembolü haline geldiği bilinmektedir. Üzerinde taşıdığı görsel kodlar, sadece padişahın şahsında güçlenen İslami birliği değil, yeni teknolojik vasıtaların Osmanlı devletindeki adaptasyonunu işaret etmekte, bu yolla modernleşmeyi de sembolize etmektedir. Dolayısıyla, Şam'daki bu anıt, dönemin politik ideolojilerini simgeleyen *emperyal* ikonografiyle oldukça uyumlu bir yapıt olarak tasarlanmıştır.

Çelik (2008, 141-142), Şam Telgraf Anıtı ile ünlü Fransız mimar Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc tarafından Fransa İmparatoru III. Napolyon'un Cezayir kentine yaptığı ziyaretin anısına tasarlanmış bir anıt projesi arasında ilginç benzerlikler olduğunu tespit etmiştir. Her iki anıtta da cami figürüne olağandışı bir unsur olarak yer verilmiş olması, simgelerle sona eren çok sayıda sütunun bulunması gibi hususlar ortak bir mimari dilin varlığını göstermektedir. Çelik'e (2008, 142) göre, bu benzerlik Osmanlı mimarı D'Aronco'nun dönemin gazeteleri vasıtasıyla Fransız anıt tasarımlarından haberdar olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bunun yanında, Osmanlı mimarı D'Aronco ile ilgili başka bir çalışma,

Resim 4: Telgraf Anıtı (*Servet-i Fünûn*, 1900).

Resim 5: Şam Merce Meydanı ve Telgraf Anıtı (Bir Kartpostal, 1920'ler).

mimarın kişisel kitaplığında bulunan sayısız metne dayanarak, Fransız mimar Viollet-le-Duc'a büyük bir hayranlık beslediğini ortaya koymuştur (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü 2010, 36). Diğer taraftan, nedeni ne olursa olsun *emperyal* politikaları destekleyen her iki tasarımda da benzer bir ikonografik sözlükçenin tercih edilmiş olması son derece dikkate değerdir.

Osmanlı *emperyal* imajı ile iç içe geçmiş bir modernite mesajı veren Telgraf Anıtı için seçilmiş olan Merce Meydanı en az anıtın kendisi kadar amaca hizmet eden niteliklere sahiptir (Resim 5). Söz konusu dönemde, Şam kentinin en önemli kamusal alanı olma niteliğini kazanmış bulunan Merce Meydanı, Osmanlı *emperyal* otoritesini ve denetimini kent alanına taşıyan kamu binalarının da mekanıdır. Anıtın etrafına dizilmiş olan resmi binalar arasında, tamamı II. Abdülhamit döneminde inşa edilmiş olan Adliye Dairesi (1878-80), Polis Merkezi (1878-80), Posta ve Telgraf Müdürlüğü (1883), Belediye Dairesi (1892) ve Hükümet Konağı (1899-1900) bulunmaktadır. Bu yapıların tamamı, özellikle Hükümet Konağı, uzun süredir devam etmekte olan bürokratik yenilenmenin eriştiği seviyeyi temsil etmektedir. Meydanın yakın çevresinde ise, eğitim reformlarını somutlaştıran bir öğretmen okulu, tıp okulu, çeşitli askeri okullar ile yeni yaşam tarzının uzantıları olan kahvehane ve tiyatro gibi eğlence yerleri bulunmakta, ayrıca pek çok ticarethane ve banka şubesi de bu meydanın yakınında yer almaktadır (Weber 1999). Kısacası bu meydan, Şam vilayetindeki devlet gücünün merkezi, dönemin tabiriyle kentin en muteber kamusal alanıdır. Bu bakımdan, teknoloji alanındaki Osmanlı başarılarını, halife-padişahın şahsında temellenen İslam birliğini ve modernleşen devleti çağrıştıran görsel kodları üzerinde taşıyan bir anıt için, Merce Meydanı son derece uygun bir tercih olmuştur. Aynı alanın, bu dönemde Hükümet Konağı önünde yapılan cülus, velâdet-i hümâyun (padişahın doğum günü) gibi resmi kutlamaların mekânı olduğu düşünülürse, Telgraf Anıtı'nın kent yaşamında bir anma pratiğinin yerleşmesine katkı sağladığı, bu törenlere uygun sahnenin önemli bir birimini oluşturarak bir yer imleci işlevi gördüğü şüphesizdir (DH.MKT., 1904).

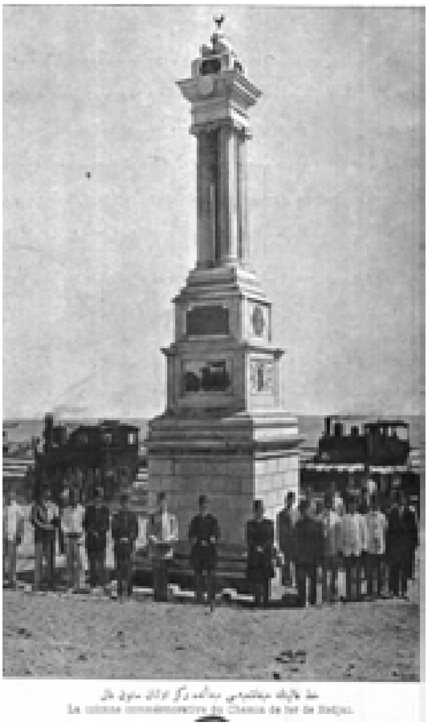

Resim 6: Hayfa Demiryolu Anıtı (*Servet-i Fünûn*, 1905).

II. Abdülhamit döneminde yapılmış anıtlar içinde, antik medeniyetlere gönderme yapan ve bu göndermeleri Osmanlı *emperyal* sembolleriyle bir araya getirerek yeni bir biçimde sentezleyen tasarımlar da söz konusudur. Bunlardan biri, Hicaz demiryolunun uzantılarından Şam-Hayfa hattının inşasına başlanmasının anısına, 1903 yılında dikilen hatıra sütunudur (Resim 6). Söz konusu dönemde, Avrupalıların yatırımlarıyla köklü bir yapısal değişim geçirmekte olan Hayfa'da inşa edilen bu anıt, Osmanlı *emperyal* otoritesini kente yansıtma maksadına yöneliktir. Nitekim, Şam-Hayfa demiryolu hattının bir İngiliz şirketinden Osmanlı idaresine devredilmesinin hemen ardından inşa edilmiş olması da bu yargıyı destekler. Bölgede giderek artmakta olan yabancı nüfuzunun ve bu doğrultuda ortaya çıkan mekânsal değişimlerin karşısında, kentteki Osmanlı kimliği vurgulanmak istenmiş ve buna uygun bir ikonografik dil seçilmiştir. Anıt, Yunan-Roma döneminin mimari mirasını temsil eden dört iyon sütun üzerine oturan bir kaide üzerinde yükselmekte, ayrıca mesajını Osmanlı devlet arması, II. Abdülhamit'in tuğrası, bir lokomotif ve Hicaz Demiryolu amblemi ile vermektedir. Kaidenin üzerinde yer alan buharlı lokomotif kabartması, Avrupalıların varlığının giderek arttığı bir kentte Osmanlı devletinin teknoloji alanındaki başarılarını, padişahın tuğrası, II. Abdülhamit'in otoritesini, Hicaz demiryolu amblemi ise İslam birliği için geliştirilen en büyük Osmanlı projesini sembolize etmektedir. Bunların yanında kaidenin üzerindeki kısma işlenmiş iki kitabe mevcuttur; güney-batı yönünde anıtın yola bakan kısmına yerleştirilen kitabe Arapça, kuzey-doğu yönünde istasyona bakan taraftaki kitabe ise Osmanlıca olarak yazılmıştır.

Resim 7: Sana-Taiz Telgraf Hattı Hatıra Sütunu (Yapım Aşaması) (İ.Ü., N. E. Küt., No. 90661-0001).

Resim 8: Sana-Taiz telgraf Hattı Hatıra Sütunu (*Servet-i Fünûn*, 1903b).

Bu suretle, trenle istasyondan geçenlerin Osmanlıca kitabeyi, kentten yolu takip ederek istasyona gelenlerin ise Arapça kitabeyi görmeleri istenmiştir. Küçük birkaç ifade değişikliğine rağmen, her iki kitabe de hemen hemen aynı şeyler söylenmektedir; Hicaz demiryolunun Müslümanların hac görevini kolaylaştırmak üzere yapıldığı belirtilirken demiryolu hattının inşasında İslam'ın halifesi ve koruyucusu olarak Sultan II. Abdülhamit'in rolü özellikle vurgulanmaktadır (Talbot 2015, 264-65).

Osmanlı iktidarının büyük önem verdiği altyapı çalışmalarının, özellikle telgraf ve demiryolu hatlarının, kamusal alanda giderek yaygınlaşmakta olan anıtlar için fırsatlar yarattığı açıktır. Bu anıtlar, dönemin arşiv kayıtlarında, basınında ve fotoğraf albümlerinde, *nişâne-i mefharet* (iftihar nişanı) veya *sütûn-ı mefharet* (iftihar sütunu) olarak anılmakta, bu yolla Osmanlı mülkündeki altyapı gelişmeleri öne çıkarılıp, bu gelişmelerden duyulan *emperyal* gurur somutlaştırılmaya çalışılmaktadır. Hiç şüphesiz, anıtların taşıdığı politik/ideolojik ve kültürel mesajların hedef kitlesi belirli bir zümre değil, toplumun tamamıdır. Bu sebeple söz konusu yapılar belirli bölgelerle sınırlı kalmamış, İmparatorluğun pek çok vilayetinde amaç ve biçimsel özellikleriyle paralellik gösteren yapılarla tekrar edilmiştir. Hayfa'daki hatıra sütunlarının benzerlerini, yine *sütûn-ı mefharet* adı altında Balıkesir ve Bandırma'da[3] hatta Osmanlı devletinin en uzak vilayetlerinden olan Yemen'de dahi bulmak mümkündür. Resim 7-8'de görülen Yemen'deki hatıra sütunu, 1900'lü yılların başında, Sana'dan Taiz'e döşenen telgraf hattının inşasını kutlamak üzere inşa edilmiştir. Şam ve Hayfa'daki hatıra sütunlarından, Yemen'deki anıtı ayıran en belirgin özellik, anıt tasarımında bu kez bölgeye özgü mimari özelliklerin daha çok kullanılmış olmasıdır (Çelik 2008, 140). II. Abdülhamit döneminde sıkça başvurulduğu anlaşılan hatıra sütunu uygulamasının, plastik somut ürünlerle güncel yaşamda bir anma pratiği oluşmasına, bu türden bir pratiğin Osmanlı kavrayışına yerleşmesine katkı sağladığı açıktır. Bunun yanında özgün bir yapı türüne işaret edecek şekilde bu dikilitaşların "abide" olarak değil, "sütun" olarak adlandırılmış olduklarını da belirtmek gerekir.

Görüldüğü üzere, şimdiye kadar değinilen anıtlardaki en dikkat çekici ortaklık, Tanzimat Anıtı hariç (ki o da gerçekleştirilmiş değildir) bu yapıtların hiç birinde her hangi bir canlıyı tasvir eden figüratif elemanlara yer verilmemiş olmasıdır. Bunun nedeni, İslami gelenekler doğrultusunda, tasvirin, özellikle üç boyutlu olanlarının, Osmanlı kamuoyu tarafından henüz hoş karşılanmaması olabilir. Anıt-heykeller yerine, *emperyal* sembollerle donatılmış hatıra sütunları kullanılarak, Avrupai bir mimari öğeyi Osmanlı kültürüne taşırken ılımlı ve ihtiyatlı bir yol tercih edilmiştir. Yine de Osmanlı ülkesinde figüratif heykelleri tanımaya yönelik ilk adımların bu dönemde atılmaya başlandığını da belirtmek gerekir. Özellikle Sultan Abdülaziz dönemi (1861-1876) figüratif anıt-heykeller açısından büyük önem taşır. Bugün Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan, Sultan Abdülaziz'i at üzerinde tasvir eden heykel, 1872 yılında İngiliz heykeltıraş Charles

[3] Balıkesir ve Bandırma'da inşa edilmiş olan hatıra sütunlarının fotoğraflarını, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Yıldız Fotoğraf Albümü içinde görmek mümkündür.

Fuller tarafından yapılmıştır. Ne var ki boyu ancak üç metreyi bulan bu heykelin kamusal bir alana konulmak için tasarlanmadığı da açıktır. Bunun yanında, aynı yıllarda Osmanlı devletine özerk eyaletler olarak bağlı olan Mısır ve Bulgaristan'da Avrupa'daki heykel çılgınlığının (*statuemania*) etkisiyle "at üzerinde hükümdar tasvirleri" biçiminde pek çok anıtın yapılmakta olduğu bilinmektedir[4]. Keza İran'da, daha 1888 yılında Şah Nasreddin, birebir boyutta tunçtan atlı heykelini yaptırmış ve Tahran'da "Şah'ın Bahçesi" adıyla bilinen halka açık parkta bulunan havuzun ortasına koydurmuştur (Vernoit 2006, 32). Şahın atlı heykelinin açılış töreninin, Osmanlı devleti tarafından da takip edildiğini gösteren arşiv belgeleri mevcuttur (Y.A.HUS., 1888).

II. Abdülhamit döneminde kamusal alanlar için figürlü anıt-heykellerin tasarlandığına dair açık bir kanıt yoktur. Buna rağmen, bu dönemde heykel sanatının Osmanlı kültür dünyasındaki varlığının giderek kuvvetlendiği de açıktır. 1883 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılması, bu okulda heykel eğitiminin verilmeye başlanması, Osmanlı ülkesinde yaşayan yabancı uyruklu heykeltıraşların açtığı sergiler bu gelişmelerden sadece birkaçıdır (Renda 2002, 143). Ayrıca Osmanlı arşivinde, Sultan II. Abdülhamit'in Rus Sefiri ve Alman İmparatoru tarafından hediye olarak gönderilen heykelleri "memnuniyetle" kabul ettiğine dair belgeler mevcuttur[5]. Öte yandan, kamusal alanlarda üç boyutlu figüratif anıtlara yer verilmesi için Osmanlı kamuoyunun henüz hazır olmadığı da açık bir gerçektir. Nitekim gazetelerde eski Yunan ve Roma heykellerinin fotoğraflarının yayınlanmasına, *Servet-i Fünûn* gibi dönemin etkili gazetelerinde neredeyse çıplak sayılabilecek kadın tablolarına "Sanayi-i Nefise'den" alt yazısıyla, üstelik kapak resmi (Resim 9) olarak yer verilmesine rağmen, kamuya açık alanlarda üç boyut-

[4] Bu anıtlar için bazı belirgin örnekler üzerinde durulabilir; bunlardan birincisi, Mısır'daki Mehmed Ali Paşa ve İbrahim Paşa heykelleri, diğeri ise Bulgaristan'ın Sofya kentine dikilen II. Aleksander heykelidir. 1867 tarihli Mısır İmtiyaz fermanı ile Hidiv unvanını kendi oğluna bırakma hakkı elde eden İsmail Paşa, babası İbrahim Paşa ve dedesi Mehmed Ali Paşa'nın büyük boyutlu atlı heykellerini yaptırmıştır. Hiç kuşkusuz, İsmail Paşa'nın niyeti, Mısır'da Mehmed Ali Paşa ile başlayan üç kuşaklık Kavalalı hanedanını yüceltmek ve devletin Avrupai niteliğini vurgulamaktır. Nitekim anıt-heykellerin yeri de bu amaca uygun olarak seçilmiş, İbrahim Paşa'nın heykeli Kahire'de Opera Meydanı'na (1872), Mehmed Ali Paşa'nın atlı heykeli ise, Paris'te bir ay sergilendikten sonra İskenderiye'ye dikilmiştir (1873). Bulgaristan'a özerklik sağlayan sürecin başlangıcı olan Nisan 1875 ayaklanmasının 25. yıldönümünde, 1900 yılında inşa edilen II. Aleksander anıtı ise, taşıdığı görsel kodlar bakımından Bulgarların milli duygularını pekiştirmeye yönelik bir adım olarak değerlendirilmelidir. Granit bir kaide üzerinde tunçtan yapılmış bir at üzerine oturtulmuş olan Çar II. Aleksander, Osmanlı devletine karşı savaş ilanını bildiren beyannameyi elinde tutar biçimde tasvir edilmiştir. Keza kaidesiyle birlikte 15 metre yüksekliğinde olan anıtın yeri ondan beklenen işleve uygun olarak seçilmiş ve heykel Bulgaristan Meclisi Sobranya'nın hemen önüne yerleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kreiser 1997; Renda 2002; Ferlibaş 2008.

[5] 1888 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından Sultan II. Abdülhamit'e bir heykel hediye edilmiş, bu hediye dolayısıyla padişahın memnuniyeti Berlin'deki Osmanlı sefareti aracılığıyla Almanya'ya bildirilmiştir (Y.PRK.EŞA., 1908). Keza 1884 yılında, Rusya sefiri Sultan II. Abdülhamit'e iki Osmanlı süvarisini tasvir eden bir büst hediye etmiştir (Y.PRK.BŞK., 1884).

lu figüratif tasarımlara, özellikle müstehcenliğe kaçan heykelciklere aynı hoşgörü ile yaklaşılmamıştır. Nitekim, 1906 yılına tarihlenen bir arşiv belgesinden öğrendiğimize göre, Midilli'de Hamidiye Bahçesi'ndeki havuzun ortasına yerleştirilen kadın heykeli, *adab-ı İslamiye ve umûmiyeye mugâyir* (İslami ve genel adaba aykırı) bulunarak, *enzâr-ı ammeye* (kamu gözünde) *çirkin bir manzara* teşkil etmesi nedeniyle bulunduğu yerden kaldırılması istenmiştir. Hiç şüphesiz söz konusu bahçenin halka açık bir gezinti alanı olması, ayrıca padişahın adını taşıması da bunda etkili olmuştur (BEO. 1906).

Resim 9: "Sanayi Nefise'den" Başlığını Taşıyan Tablo (Servet-i Fünûn, 1903a).

Kısacası üç boyutlu figüratif tasvirlerin, resim sanatına gösterilmeye başlanan hoşgörü ve kabulü elde etmesi henüz mümkün görünmemektedir. II. Abdülhamit döneminde olduğu gibi, II. Meşrutiyet devri anıtlarının da aynı dinsel çekincelerin etkisiyle figüratif elemanlardan yoksun olarak tasarlanmış olması bu sürecin uzayacağına işaret eder.

III. Meşrutiyet Rejimine ve İdeolojisine Görünürlük Kazandıran Anıtlar

Hürriyet, eşitlik, kardeşlik gibi ilkelerle kurulan Meşrutiyet rejimi, politik değişimi görsel bir kültürle desteklemek, rejim ideolojisine görünürlük kazandırmak, böylece toplum tarafından kolayca algılanmasını ve benimsenmesini sağlamak için en az bir önceki dönem kadar çaba göstermiştir. Bu doğrultuda, büyük ölçüde Fransız devrimiyle özdeşleşen sembol, simge ve sloganlardan yararlanan[6] (6), ancak bunları geleneksel Osmanlı politik kültür öğeleriyle birleştiren yeni bir ikonografik dil oluşturmaya çalışılmış, bu dil bir dizi görsel imgeyle ve bu imgeleri taşıyan çeşitli araçlarla günlük yaşama sokulmak istenmiştir. Yeni rejimin ideolojisine görünürlük kazandıracak kartpostal, karikatür, pul gibi basılı belgelerin kitlesel dolaşıma girmesi, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 10 Temmuz gününün milli bayram ilan edilmesi, hatta Abdülhamit döneminde Hamidiye adıyla anılan, meydan, sokak, okul, hastane gibi yerlerin adlarının Hürriyet, Meş-

[6] II. Meşrutiyet döneminin ideolojisini görünür kılmak için, Fransız devrimine has sembol ve sloganlardan nasıl yararlanıldığını dönemin karikatürleri üzerinden değerlendiren yetkin bir çalışma için bkz. Brummett 2003.

rutiyet olarak değiştirilmesi hep aynı çabanın sonuçlarıdır[7]. Keza, II. Meşrutiyet rejiminin politik meşruiyetini güçlendirecek, yeni rejime resmi törenler için ihtiyaç duyduğu kamusal meydanı kazandıracak ilk anıtın inşasını da aynı kavrayış içinde değerlendirmek gerekir.

1909 yılında inşasına başlanan ve Mimar Muzaffer Bey'in tasarımı olan İstanbul-Şişli'deki Abide-i Hürriyet Anıtı'nın resmi açılışı, Meşrutiyet'in üçüncü yıldönümünde 23 Temmuz 1911 tarihinde büyük bir törenle gerçekleştirilmiştir (Batur 1994, 58). *Timsal-i Meşrutiyet* adıyla anılacak abide için on bin beş yüz kuruş harcanmış, daha önemlisi bu para, İmparatorluğun çeşitli eyaletlerinde halktan toplanan bağışlarla sağlanmıştır (DH.MKT., 1909; BEO., 1909). Bu suretle, tıpkı Tanzimat Anıtı'nda olduğu gibi, Abide-i Hürriyet'in de daha en başından halk tarafından benimsenmesi sağlanmaya çalışılmış, abidenin sadece rejimin temsilcilerinin değil, halkın kolektif inisiyatifi olması istenmiştir. Belki de yine aynı sebeple, Meşrutiyet'in bu ilk anıtı, aynı zamanda şehitlik, mescit ve açık hava namazgahı işlevlerini gerçekleştirecek biçimde tasarlanmıştır.

Resim 10: Abide-i Hürriyet (Resimli Kitab, Sayı 32).

Resim 11: 1912 yılında, V. Mehmed Reşad'ın cülus yıldönümünde yapılacak resmi geçit programı için hazırlanan broşür (Atatürk Kitaplığı).

[7] Meydan adlarının II. Meşrutiyet döneminde değiştirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çetinkaya 2003; Yamak 2006.

Yeni rejimin ilk ve en önemli anıtı için seçilen kent mekânı da en az anıtın kendisi kadar politik/sembolik anlamlarla yüklüdür. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethi sırasında otağını kurduğu bu tepe, 31 Mart olaylarını bastırmak üzere İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nun karargâhıdır, ayrıca aynı olaylarda yaşamını yitiren yetmiş sekiz asker büyük bir törenle yine burada toprağa verilmiştir. Nitekim anıtın inşasından sonra arazi "Hürriyet-i Ebediye Tepesi" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Anıtın şehitlik işlevi, sonraki yıllarda daha da güçlendirilmiştir. 1913 yılında bir suikast sonucu ölen Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa için ayrı bir türbe yapılmıştır. Talat Paşa'nın ve Midhat Paşa'nın naaşlarının buraya defnolunması ise Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir (Şehsuvaroğlu 1953, 118).

Genel hatlarıyla betimlemek gerekirse, Abide-i Hürriyet anıtı köşeleri pahlanmış bir eşkenar üçgen üzerine oturmaktadır. Yerden yüksek bir noktada bulunan platforma, üç tarafından geniş mermer merdivenlerle çıkılmaktadır. Anıtın mescit işlevi gören iç kısmına, doğuya bakan cephede yer alan minber kapısı biçiminde yapılmış minyatür boyutlu, mermer bir taç kapıdan girilir (Resim 10). Kapının üstünde *Makber-i Şühedâ-yı Hürriyet* (Hürriyet Şehitliği) kitabesi vardır (Batur 1994, 58). Anıtın esasını, işlenmiş mermer kaidenin üzerine diklemesine oturtulmuş bir top namlusu oluşturmaktadır. Namlu biçimli gövdenin üzerinde, giriş ekseni yönünde, süngülü tüfekler, kılıçlar, bir can simidi ve gemi çapası motifleriyle, dalgalanan bir bayrağın metal döküm modeli bulunmaktadır. Anıtın doğu ön yüzünde Sultan V. Mehmet Reşat'ın tuğrası bulunmakta, kuzey yüzünde "*Tarih-i İstirdad-ı Hürriyet 10 Temmuz 1324* (Hürriyet'in Geri Alındığı Tarih 23 Temmuz 1908)" yazısı, güney yüzünde ise "*Timsal-i Meşrutiyet*" yazısı göze çarpmaktadır (Şehsuvaroğlu 1953, 118; Batur 1994, 58). Osmanlı mimari yapılarında ve hatıra sütunu gibi anıtlarda artık sık sık tekrarlanan padişah tuğrası, ayrıca geleneksel mimariye gönderme yapan minber kapısı dışında, anıtta kullanılmış olan sembollerin çok büyük bir çoğunluğu askeri niteliklidir. Anıtın II. Meşrutiyet'i temsil etmesi yanında, 31 Mart şehitlerinin anısına adanmış olması askeri nitelikli sembolleri öne çıkarmış olmalıdır. Diğer taraftan, anıtın mimari kompozisyonunda yer alan türbe, mescit ve namazgah gibi dinsel öğelerin, *militer* sembollerle birleşmesi, anıtı kamuoyu nezdinde meşrulaştırma, uygunlaştırma ve popülerleştirme maksadını sağlamak içindir (Erkmen 2010, 272).

Abide-i Hürriyet, Meşrutiyetin önemini, yeni rejimin kurulması ve korunmasında rol oynayanları sürekli hatırlatarak, kollektif hafızada yer etmelerini sağlama ve böylelikle rejimin meşruiyetine ve devamlılığına katkıda bulunma amacına yöneliktir. Nitekim anıtın bulunduğu alan Meşrutiyet kutlamaları, diplomatik ve askeri protokoller, cülus yıldönümleri için kamusal alan olarak kullanılmış[8], böylece abide yeni rejimin temsiliyet ve aleniyet gereksinmelerini karşılayan güçlü bir yer imleci oluşturmuştur (Resim 11-12). Daha önemlisi, anıtın basın yoluyla

[8] Örneğin Meşrutiyet hükümetinin ve Sultan V. Mehmet'in ilk resmi konuğu olan Bulgar Kralı Ferdinand, 1910 yılında İstanbul'u ziyaret etmiş, Bulgar Kralı'nın onuruna düzenlenen askeri geçit töreni, Abide-i Hürriyet anıtının yer aldığı alanda gerçekleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Avcı 2015.

Resim 12: Abide-i Hürriyet (Bir kartpostal, Atatürk Kitaplığı).

adeta kültleştirilmeye çalışılmasıdır. Üzerinde Abide-i Hürriyet'in resmedildiği kartpostallar, pullar, madalyalar ve nişanlar üretilmiş, gerek bir mimarlık ürünü, gerekse siyasi simge olarak sayısız popüler yayında boy göstermiş, böylece Meşrutiyet rejiminin siyasi propagandasında ikonik bir sembol haline gelmiştir (Erkmen 2010, 287).

Mimari üslup ve görsel nitelik açısından Abide-i Hürriyet'e çok benzeyen bir diğer Meşrutiyet dönemi anıtı, İstanbul'un Fatih ilçesindeki Saraçhanebaşı'nda bulunan Tayyare Şehitleri Abidesi'dir. Dönemin arşiv kayıtlarında, Osmanlı devletinin ilk hava şehitleri olan Fethi, Sadık ve Nuri Beylerin[9] *tezkir-i nâmları* (isimlerini anma) maksadını taşıdığı belirtilen anıtın temel atma töreni, 1914 yılının Temmuz ayı sonunda gerçekleştirilmiş, törenin programı dönemin gazetelerinde de yayınlanmıştır (ŞD. 1914). 1916 yılında inşası tamamlanan Tayyare Şehitleri Abidesi'nin masraflarının büyük bölümü, tıpkı Abide-i Hürriyet için olduğu gibi, yine halktan toplanan yardım paraları ile karşılanmıştır (BEO., 1914).

Mimar Vedat Tek'in tasarımı olan bu anıt, I. Ulusal Mimarlık üslubuna özgü motifler içeren yüksek bir kaideye oturtulmuş kırık bir sütun biçimindedir. Yaklaşık 7,50 metre yüksekliğindeki anıtın kaidesinde, tunç madalyalar, Seraskerlik binasının kapılarını, İstanbul'un minarelerini ve Beyazıt Kulesi'ni temsil eden motifler bulunmaktadır (Ergin 1994, 229). Tayyare Şehitleri Anıtı, dönemin zarif idari yapılarından biri olan ve 1913 yılında hizmete açılan Fatih Belediyesi binasının hemen önüne inşa edilmiştir. Resim 13'de görülebileceği gibi, I. Ulusal Mimarlık üslubunu temsil eden bu iki yapının beraberliği, anıtın algılanmasını ve çekiciliğini arttırmakta, her iki yapı ayrı bağlamlar içinde de olsa Osmanlı modernleşmesini kent mekânına aktarmaktadır.

[9] Osmanlı devletinin ilk havacılarından olan Fethi, Sadık ve Nuri Beyler, I. Dünya Savaşı öncesinde Enver Paşa'nın isteğiyle yabancı devletlere Osmanlılarda da havacılığın olduğunu göstermek maksadıyla iki uçakla İstanbul ile Kahire arasındaki 2500 kilometrelik uçuşu gerçekleştirmek için görevlendirilmişlerdir. Ancak uçaklardan biri Şam yakınlarında, diğeri ise Yafa'da havalandıktan bir süre sonra düşmüş ve pilotlar şehit olmuştur (Sezer ve Özyalçıner 2010).

II. Meşrutiyet döneminin anıtlarını, yeni rejimi temsil etmekle birlikte şehitlere adanmış mimari kompozisyonlar olarak da tanımlamak mümkündür. Bu bakımdan tasarımlarında figüratif elemanlara yer verilmemiş olması şaşırtıcı değildir. Keza yaratıcıları heykeltıraşlar değil, mimarlar olmuştur. Diğer taraftan, bu dönemde kamusal alanlara figüratif anıtlar yerleştirmeye yönelik bazı girişimlerin ortaya çıkmış olması önemlidir. Nitekim Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra (Aralık 1908), Meşrutiyet rejimine giden yolu açan Kanûn-ı Esâsi'nin yaratıcısı olan Midhat Paşa'nın Bayezit Meydanı'na bir heykelinin dikilmesi için, Paşa'nın evinin bulunduğu Soğan Ağa Mahallesi halkı tarafından İstanbul Belediyesi'ne bir dilekçe verilmiş, ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştır (DH.MKT., 1908). Midhat Paşa'nın heykelinin yapılmasını 1910 yılında hükümetin gündemine taşıyan ikinci girişim, Basra belediyesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Ne var ki Dahiliye Nezareti, "*heykel rekzi icabat-ı diniyemize muvafık değildir*" (heykel dikme dinimizin icaplarından değildir) ifadesiyle söz konusu abidenin başka bir şekilde tasavvur edilmesi isteyerek teklifi geri çevirmiştir (DH.MUİ., 1910). Konuyu gündemine alan Osmanlı basınında ise, Dahiliye Nezareti'nin çekincelerini haklı bulan yazılara yer verildiği görülür. Öyle ki *Sırât-ı Müstakim* gazetesi (1911), "Midhad Paşa'nın Heykeli Hakkında" başlığı ile kısa bir haber geçtikten sonra, Beyrut Müftüsü tarafından verilen, heykel dikmenin şeriat açısından caiz olmadığını ifade eden Arapça bir fetva yayınlamıştır. Figüratif heykellerin dinen meşru olup olmadığının sık sık gündeme geldiği bu dönemde, devrin ünlü gazeteci ve aydınlarından olan Ebuzziya Mehmed Tevfik Bey için de bir abide dikilmek istenmiş, hatta anıtın inşası için halktan yardım toplamak üzere bir de cemiyet kurulmuştur (DH.EUM.6.ŞB, 1915). Öte yandan diğerleri gibi bu teşebbüs de kağıt üzerinde kalmıştır.

Resim 13: Tayyare Şehitleri Anıtı (Bir kartpostal, Atatürk Kitaplığı).

Kaynaklara göre, Osmanlı döneminde yapılmış figürlü tek bir anıt vardır. O da Sivas valisi Muammer (Kardaş) Bey tarafından 1915-1916'da Sivas'ın Hafik ilçesine bir taş sütunun üzerine dikilen Osman Gazi büstüdür. Keverek adında Ermeni bir taş ustasına yaptırılan anıt, Osman Bey'in büstü ve 8-10 metre yüksekliğinde bir sütundan oluşur (Tekiner 2010, 42) (Resim 14). Kıyafet, sakal, kaş ve göz bebeğinin detaylandırıldığı büst, oldukça naif bir çizgidedir (Resim 15). Bu-

gün Sivas Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan büstün göğüs kısmına okunaklı olarak nakşedilen tarihlerden anlaşıldığı üzere, heykelin yapım yılı 1915/1916 (1331/1332)'dır. Osman Bey'in büstü hakkındaki bilgiler, anıtın 1936 yılında dönemin Sivas Valisi Nazmi Toker tarafından yıktırılıp müzeye teslim edildiği, büstün altında yer alan işlemeli taş sütunun ise hükümet konağının önüne getirtilerek üstüne Atatürk büstünün yerleştirildiğiyle sınırlıdır (Ergin 1950, 590).

Sivas'taki görev yılları boyunca, okul, hastane, kent meydanı, yol ve park inşası gibi pek çok kamu hizmetini gerçekleştirdiği bilinen Vali Muammer Bey'in yenilikçi bir yönetici olduğundan kuşku yoktur (Dölek 2007, 70). Bunun yanında Osman Bey anıtının Sivas'ta kent mekânına değil, yol üzerindeki bir kasabaya dikilmesi, daha ilginci heykelin açılışının bizzat Vali Muammer Bey tarafından yapılmayıp, Sivas müftüsüne yaptırılması figüratif anıtlara karşı duyulan çekinceyi bir kez daha ortaya koyar. Diğer taraftan Osmanlı hanedanının kurucusu olan Osman Bey'i tasvir eden bu büst-anıtı, dönemin politik/ideolojik ortamı içinde de anlamlı bulmak gerekir. Balkan harbini takip eden, Osmanlı itibarının sarsıldığı bu yıllarda devlet yöneticileri arasındaki yaygın ve güçlü ideolojilerin başında Türkçülük gelmektedir. Nitekim Muammer Bey'in valilik döneminde bölgenin en önemli basın organı olan *Kızılırmak* gazetesinde yer alan yazıları inceleyen D. Dölek (2007, 71), bu yazılarda Türkçülük ideolojisinin son derece baskın olduğuna, hatta Osmanlı devletinin kuruluş gününün Türk İstiklal Bayramı olarak kutlandığına dikkat çekmektedir. Muammer Bey'in, büstü yapılacak kişi

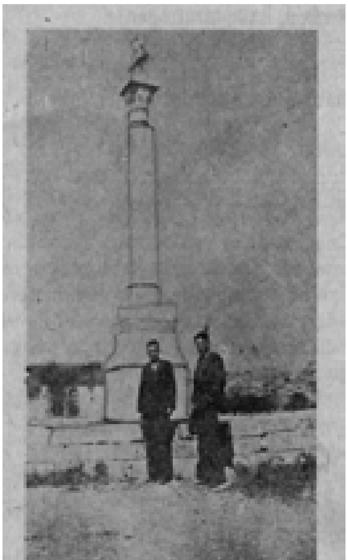

Resim 14: Osman Bey Anıtı (Ergin 1950, 586).

Resim 15: Osman Bey Anıtı (Büst-detay) (Ergin 1950, 586).

olarak Osman Bey'i seçmiş olması, Türkçülük ideoloji çerçevesinde Osmanlı devletinin kuruluşuna ve kurucusuna gösterilen itibara bir gönderme olarak kabul edilebilir.

IV. Sonuç

Tanzimat Anıtı projesi, II. Abdülhamit döneminde inşa edilen hatıra sütunları ya da II. Meşrutiyet döneminin abideleri, çalışmada incelenen bu yapıtların hepsinin en temel ortaklığı, siyasi otoritenin lehine olacak biçimde kamuoyunu yönlendirme maksadına yönelik bir tür politik propaganda aracı olmalarıdır. Nitekim tasarımları ve yerleştirildikleri alanlar hep bu amaca uygun olarak seçilmiştir. Bu anıtlar iktidarın topluma iletmek istediği mesajı ortaya çıkardığı gibi, bu mesajı kalıcı kılmak maksadını taşır. İktidar, diğer başka yollarla olduğu kadar, bu anıtlar sayesinde de görünürlük kazanır ve yine bu anıtlar sayesinde günlük yaşama nüfuz edebilme gücünü arttırır.

Hiç kuşkusuz gerek Tanzimat ve II. Abdülhamit devrine gerekse II. Meşrutiyet dönemine ait anıtların temel işlevleri, üzerinde taşıdıkları görsel simgelerin popüler imgeleme yerleştirilmesi yoluyla hatırlatma veya kamusal bellekte uyaran oluşturmadır. İktidarın politik karakterini görsel bir kültürle desteklemek, başka bir ifadeyle iktidarın mesajlarını bir görüntüler dizisine dönüştürmek istenmektedir. Keza anıtlara konu olan olgu ve olayların seçiminde belirleyici olan asıl unsur siyasi otoritenin kendisidir. Tam da bu sebeple çalışma dahilinde incelenen anıtlar, Osmanlı iktidarı tarafından tarihe düşülen ya da düşülmek istenen birer kayıt olarak ele alınmalı ve değerlendirilmelidir. Kamusal mekânda Osmanlı iktidarının yüceliğini, devletin modernizasyonunu teyit eden mesajlar veren bu anıtların inşa süreci hakkında gazete ve dergilerde haberler yayınlanmış, hatta *Servet-i Fünûn* ve *Şehbal* gazetelerinde olduğu gibi, bazen o sayfada yer alan haber veya yazılarla anıtın her hangi bir ilişkisi olmadığında bile anıtın resmine yer verilmiştir. Sadece bu husus dahi, söz konusu anıtları *emperyal* bir ifade aracı olarak kullanma çabasının etkin olduğunu kanıtlamaktadır.

Çalışmada incelenen anıtların tasarımı dönemin mimari eğilimleri ile belirgin bir paralellik gösterir. Osmanlı modernleşme çağının mimari kültürü üzerinde yapılan incelemeler, bu dönemin en önemli özelliğinin, neo-klasik, barok ve ampir gibi çok sayıda Avrupa üslubunun Osmanlı mimarisine hakim olduğunu göstermiş, bu suretle, Osmanlı mimarisinin eklektik ve kozmopolit bir nitelik kazandığını ortaya konmuştur[10]. Keza bu döneme ait anıtların -gerçekleştirilen ya da sadece tasarlanan - gerek biçimsel öğeleri, gerekse üzerinde taşıdıkları semboller, aynı kozmopolit mimari kültüre denk gelir. Sütun ve dikilitaş formu, Roma ve Mısır kültürüne gönderme yaparken, kaside ve beyitlerden oluşan kitabeler ile çeşme formu Osmanlı geleneksel mimari kültürünü kucaklar. Daha önce sadece ferman ve yüksek hukuki değer taşıyan resmi evrakta görülen kalig-

[10] 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde yaygın olarak gözüken Avrupa üslupları ve eklektisizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik 1986; Can 1993; Yazıcı 2007.

rafik padişah damgası olarak nitelenebilecek tuğra, kamusal alanda hızla yayılmış, devlet arması ve hilal gibi semboller ile birlikte kolektif hafızada olumlu algı yaratan kodlar olarak "modernleşen" devleti görünür kılmıştır. Kamusal alanda bir anma, hatırlatma maksadını taşıyan anıt fikrinin tümüyle Avrupai bir uygulama olduğu doğrudur. Bunun yanı sıra, söz konusu anıtlarda sadece Osmanlı kültüründe ifadesini bulan bu sembollerin yer alması, etrafında yapılan törenlerde dua okuma gibi Osmanlı geleneklerinin uygulanması, incelenen anıtların dönemin Osmanlıcılık ve "ihtiyatlı" Batılılaşma gibi temel eğilimleriyle uyumlu olduğunu gösterir.

Söz konusu süreç içinde, Osmanlı iktidarının sahibi ve biçimi birkaç kez değişmiş olsa bile, onu kamusal alanda yüceltmek için uygulanan anıt pratiklerinde çarpıcı ve köklü bir değişiklik olduğunu söylemek zordur. Tanzimat döneminin anıt tasarımlarında görülen ikonografik dil, II. Abdülhamit döneminde de çok büyük bir değişikliğe uğramaksızın devam eder. Tanzimat'ın ilk anıt tasarımı dikili taş formundadır, II. Abdülhamit döneminin abideleri ise aynı formun bir başka türü sayılabilecek hatıra sütunlarıdır. Keza hemen hepsinde padişah tuğrası ve devlet arması paylaşılan ve tekrar edilen semboller bulunmaktadır. II. Abdülhamit döneminin sonuna kadar inşa edilmiş olan tüm anıtlarda dini çekinceler sebebiyle herhangi bir canlı figürüne yer verilmemiş olması, aynı tercihin II. Meşrutiyet döneminde de küçük bir istisna ile sürdürülmesi, anıt uygulamalarında belirli bir geleneğin oluştuğuna işaret eder. Diğer taraftan, II. Meşrutiyet dönemi abidelerinde, özellikle Abide-i Hürriyet'te, dönemin padişahının biraz daha arka planda kaldığını, kamusal hafızaya yerleştirilmek istenen tarihsel şahsiyetlerin çok daha öne çıktığını da belirtmek gerekir. Bu ise, padişah otoritesinin anayasal yönetim lehine olacak şekilde sınırlandırılması eğilimine denk düştüğü gibi, yeni rejimin meşruiyetini ve devamlılığını sağlama çabasını, yeni rejimi onun için canını feda edenler üzerinden temsil etme gayretini açıkça ifade eder.

Kaynakça

Basılmamış Kaynaklar (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BEO. (1906), Bâb-ı âli Evrak Odası, 2817/211222, 6 Rebiyülevvel 1324 / 30 Nisan 1906

BEO. (1909), Bâb-ı âli Evrak Odası, 3628/272063, 2 Şaban 1327 / 19 Şubat 1909

BEO. (1914), Bâb-ı âli Evrak Odası, 4277/320751, 19 Cemaziyelevvel 1332 / 15 Nisan 1914

DH.EUM.6.ŞB. (1915), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube, 5/7, 26 Muharrem 1334 / 4 Aralık 1915

DH.MKT. (1904), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 880/30, 3 Cemaziyelahir 1322 / 16 Temmuz 1904

DH.MKT. (1908), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 2695/29, 5 Zilhicce 1326 / 29 Aralık 1908

DH.MKT. (1909), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, 2838/53, 25 Cemaziyelevvel 1327 / 14 Haziran 1909

DH.MUİ. (1910), Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri, 117/62, 04 Şaban 1328 / 11 Ağustos 1910

İ. HUS. (1908), İrade Hususi, 162/1325, 18 Zilhicce 1325 / 22 Ocak 1908

İ. MMS (1840), İrade Mesail-i Mühimme, 1/14, 07 Şaban 1256 / 4 Ekim 1840

ŞD. (1914), Şûrâ-yı Devlet Evrakı, 2828/4, 27Şaban 1332 / 18 Temmuz 1914

Y.A.HUS (1888), Sadâret Hususî Maruzât Evrakı, 219/64, 29 Rebiyülevvel 1306 / 3 Aralık 1888

Y.PRK.BŞK. (1884), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı, 8/49, 12 Cemaziyelahir 1301 / 9 Nisan 1884

Y.PRK.EŞA. (1908), Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik, 8/70, 29 Rebiyülevvel 1306 / 1 Mayıs 1908.

Basılı Kaynaklar

Akay, T. (2012) "Osmanlı Devleti'nde Arma-i Osmânî ve Tuğrâ-yi Hümâyûn'un Alâmet-i Farika Olarak Kullanımı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of the Institute of Social Sciences* (9), 1-15.

Avcı, Y. (2015) "Uluslararası Platformda Osmanlı İmparatorluk İmajı: II. Abdülhamit'in 25. Cülûs Yıldönümü Kutlamaları", *XVI. Türk Tarih Kongresi* (20-24 Eylül 2010), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1527-1551.

Batur, A. (1994) "Abide-i Hürriyet", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 58.

Brummett, P. (2003) *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm (1908-1911)*, çev. A. Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul.

Can, C. (1993) *İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Ceride-i Havâdis (1840a), Sayı 9, 12 Şaban 1256 / 9 Ekim 1840.

Ceride-i Havâdis (1840b), Sayı 11, 11 Ramazan 1256 / 6 Kasım 1840.

Çelik, Z. (1986) *The Making of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, University of Washington Press, Seattle.

Çelik, Z. (2008) *Empire, Architecture and the City, French-Ottoman Encounters, 1830-1914*, University of Washington Press, London.

Çetinkaya, Y. D. (2003) "1908 Devrimi ve Meydan Adlarının Değişimi", *Tarih ve Toplum*, (120), 34-37.

Deringil, S. (2002) *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, çev. G. Ç. Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Dölek, D. (2007) *Change and Continuity in the Sivas Province, 1908-1918*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Ergin, O. (1950) "Türkiye'de Dikilen İlk Heykel", *Tarih Dünyası*, 2 (14), 586-560.

Ergin, N. (1994) "Tayyare Şehitleri Anıtı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7, İstanbul, 229.

Erkmen, A. (2010) *Geç Osmanlı Dünyası'nda Mimarlık ve Hafıza: Arşiv, Jübile, Âbide*, Ofset Yapımevi, İstanbul.

Ferlibaş, M. B. (2008) "Özerk Bulgar Prensliği'nde Rus Etkisini Gösteren İki Örnek: Rus Çarı II. Aleksandr Heykeli ve Plevne ile Civarındaki Askeri Müzeler", *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan*, haz. S. Serçelik, H. Eroğlu, M. S. Güven, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 417-437.

Hamadeh, S. (2010) *Şehr-i Sefa: 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İ. Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul.

Hobsbawn, E. (2006) "Gelenekleri İcat Etmek", *Geleneğin İcadı*, der. E. Hobsbawn, T. Ranger, çev. M. M. Şahin, Agora Kitaplığı, İstanbul, 1-18.

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü (2010) *Osmanlı Mimarı D'Aronco, İstanbul Projeleri 1893-1909*, İstanbul.

Karateke, H. T. (2001) "Interpreting Monuments: Charitable Buildings, Monuments, and the Construction of Collective Memory in the Ottoman Empire" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, (91), 183-199.

Kırlı, C. (2009) *Sultan ve Kamuoyu: Osmanlı Modernleşme Sürecinde "Havadis Jurnalleri" 1840-1844*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kreiser, K. (1997) "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916", *Muqarnas*, (14), 103-117.

Lütfi, A. (1290-1328) *Tarih-i Lütfi*, VI, İstanbul.

Mikhail, A. (2014) *The Animal in Ottoman Egypt*, Qxford University Press, New York.

Renda, G. (2002) "Osmanlılarda Heykel", *Sanat Dünyamız: Üç Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, (82), 139-145.

Resimli Kitab (1911), Sayı 32, Eylül 1911.

Servet-i Fünûn (1900), Sayı 489, 13 Temmuz 1316 / 26 Temmuz 1900.

Servet-i Fünûn (1903a), Sayı 641, 24 Temmuz 1319 / 6 Ağustos 1903.

Servet-i Fünûn (1903b), Sayı 647, 4 Eylül 1319 / 17 Eylül 1903

Servet-i Fünûn (1905), Sayı 755, 2 Teşrin-i evvel 1321 / 15 Ekim 1905

Sezer, S., Özyalçıner A. (2010), *Öyküleriyle İstanbul Anıtları I*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

Sırât-ı Müstakim (1911), Sayı 129, 10 Şubat 1326 / 23 Şubat 1911

Şehbal (1913), Sayı 83, 1 Teşrin-i evvel 1329, 14 Ekim 1913.

Şehsuvaroğlu, H. Y. (1953) *Asırlar Boyunca İstanbul, Saraylar, Camileri, Abideleri ve Çeşmeleri*, İstanbul.

Takvim-i Vekayi (1840), Sayı 1256, 14 Şaban 1256 / 11 Ekim 1840.

Talbot M. (2015) "The Exalted Column, the Hejaz Railway and Imperial Legitimation in Late Ottoman Haifa", *Urban History*, 42 (2), 246-272.

Tekiner, A. (2010) *Atatürk Heykelleri: Kült, Estetik, Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yamak, S. (2008) "Meşrutiyetin Bayrami: 10 Temmuz Îd-i Millisi", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38), 323-342.

Yazıcı, N. (2007). *Osmanlılarda Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

Yeşilkaya, N. G. (2002) "Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Anıt-Heykeller ve Kentsel Mekân", *Sanat Dünyamız: Üç Aylık Kültür ve Sanat Dergisi*, (82), 147-153.

Yeşilkaya, N. G. (2007) "From a Courtyard to a Square: Transformation of the Beyazit Meydanı in the Early Nineteenth Century İstanbul", *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 24 (1), 71-92.

Weber, S., (1999) "Ottoman Damascus of the Nineteenth Century", *Art Turc / Turkish Art, 10th International Congresss of Turkish Art*, Genève, s. 731-740.

Vernoit, S. (2006) "The Visual Art in Nineteenth Century Muslim Thought", *Islamic Art in the 19th Century: Tradition, Innovation and Eclecticism*, ed. D. Behrens, A. S.Vernoit, E. J. Brill, Leiden, 19-35.

Öz: Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti, sadece izlediği siyaseti dolaylı ve dolaysız olarak dayatmaya değil aynı zamanda toplumun derindeki bütün tabakalarına sızarak gündelik hayatta çok daha görünür hale gelmeye çalıştı. Bu çabaların arkasında yatan asıl amaç, Tanzimat'ın dine bakılmaksızın eşitlik, hukukun ve yasal düzenin üstünlüğü gibi ilkelerine uygun olarak toplumla yeni bir ilişki biçimi kurabilmekti. Osmanlı Devleti, bu amaçla, daha evvel benzerine rastlanmayan; milli festivaller, milli marş, resmî tören vesileleri gibi stratejiler kullandı. Bunların arasında belki de en ilginci kamusal alana dikilmek üzere tasarlanan anıtlardı. Bu anıtlar, Osmanlı modernleşmesinin görsel temsilleri ve imparatorluk yetkisinin kamusal alanlardaki uygulamaları olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun 1839'da ilanını kutlamak için dikilen anıt, II. Abdülhamid zamanında hatıra amaçlı dikilen sütunlar, Jön Türkler tarafından dikilen Abide-i Hürriyet gibi belli başlı anıtlar ele alınmaktadır. Yazının amacı, bu anıtların sanatsal değerlerini ölçmek değil Osmanlı Devleti tarafından propagandası yapılan siyasi ideolojinin bir dizi öğesini temsil eden ikonografik özelliklerini incelemektir.

Anahtar sözcükler: Tanzimat anıtları, siyasi meşruiyet, propaganda, imparatorluk ikonografisi.

The Invention of Monument in the Ottoman Empire as an Instrument for Political Legitimation and Propaganda (1840-1917)

Abstract: During the period of reforms (*Tanzimat*), the Ottoman state made efforts not only to impose its policies on public by using direct or indirect means, but also to penetrate deeply into all layers of society and gain a more visible character in daily life. The main motivation behind these efforts was the necessity to establish a new mode of relationship with the society in accordance with the *Tanzimat* principles, such as equality regardless of religion, rule of law and legal order. For this purpose, the Ottoman state implemented unprecendented strategies such as creating national festivals, a national anthem, official ceremonial occasions etc. Among these, perhaps the most interesting one is the monuments which were designed to be erected in urban public areas. These monuments may be evaluated as visual representations of Ottoman modernization, and implementation of imperial authority in urban spaces. This study examines some of these monuments, including the one erected to commemorate the promulgation of Gülhane Edict in 1839, the commemorative columns built during the reign of Abdulhamid II, and the Monument of Liberty erected by the Young Turk regime. The aim of the article is not to evaluate the artistic value of these monuments but rather to examine their iconography which represents a number of elements of the political ideology propagated by the Ottoman state.

Keywords: Tanzimat monuments, political legitimacy, propaganda, imperial iconography

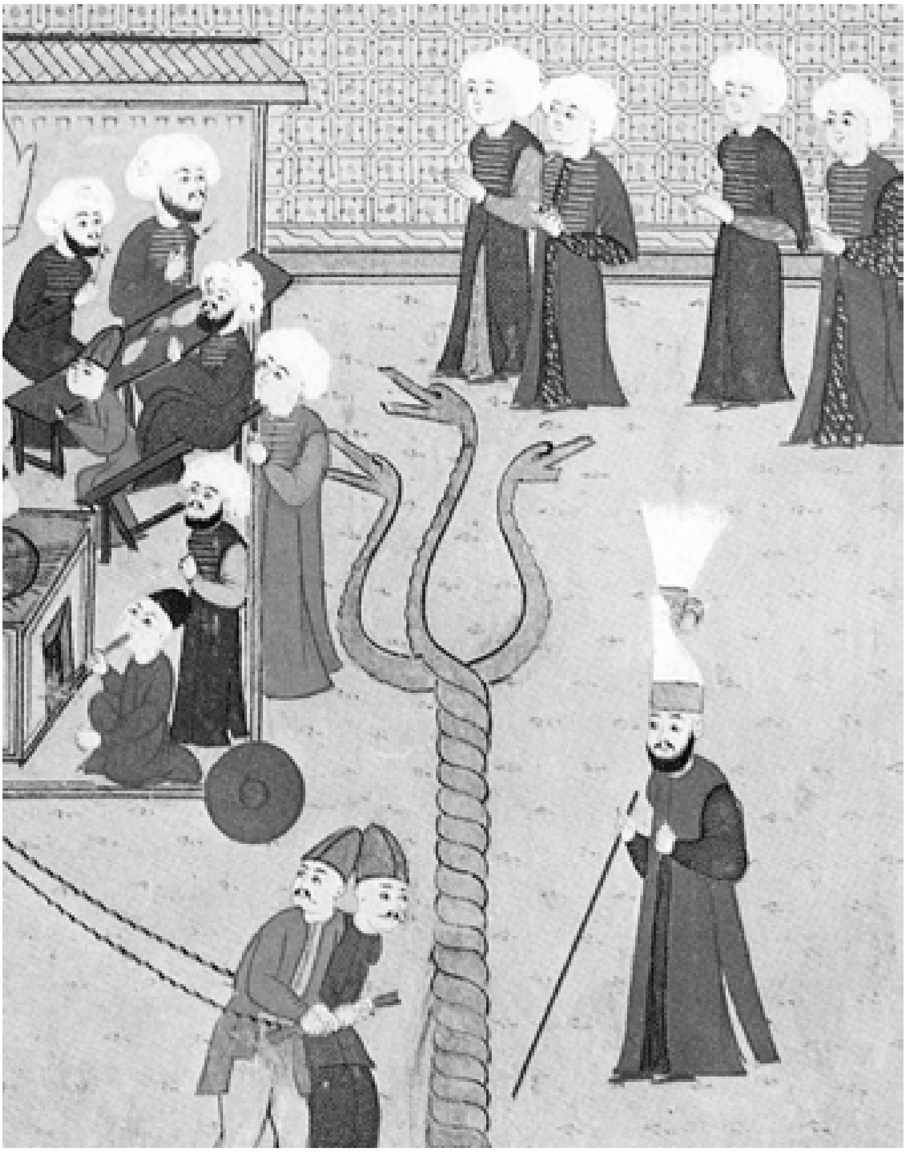

Nakkaş Osman'ın *Surnâme-i Humâyun*'a nakşettiği esnaf geçidi "Kebapçılar" minyatüründen "Yılanlı Sütun" ayrıntısı. Sütunun baş kısmı ne yazık ki artık yerinde değildir.

Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908)*

Eray YILMAZ**

I. Giriş

Bu makalede Osmanlı kimliği, 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya unsurları bağlamında değerlendirilmiş, söz konusu kimliğin, bu dönemin kimlik sorunlarına ne şekilde yanıtlar vermeye çalıştığı araştırılmıştır. Türkçe çocuk gazeteleri, Osmanlı kamu okulları ders müfredatını takip etmiş ve tüm Osmanlı kamu okulu öğrencileriyle birlikte, özellikle kentli, erkek, Müslüman ve rüştiyeli öğrencilere hitap etmiştir. Çocuk gazetelerinin incelenmesinden önce Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinin genel kimlik politikaları ve eğitim politikaları üzerinde durulmuş, ardından çocuk gazeteleri tematik bir biçimde değerlendirilmiştir. Makale giriş ve sonuç kısımları bir tarafa iki temel bölümden meydana gelmektedir. Tanzimat Döneminden II. Abdülhamid Dönemine Kimlik Politikaları adı verilen ilk bölümde söz konusu dönemler genel kimlik politikalarıyla incelenmiş, Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908) adı verilen ikinci bölümdeyse çocuk gazeteleri ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya temaları altında, kamu okullarında okutulan derslerle karşılaştırılarak kimlik politikaları bağlamında değerlendirilmiştir.

---

* Bu makale yazarın doktora tezinden üretilmiştir. Eray Yılmaz, "Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908) (Ahlak, İlim, Dil, Tarih ve Coğrafya)", (Yayımlanmamış doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, SBE, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, İstanbul, 2015).

** Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, eray_veli@hotmail.com

II. Tanzimat Döneminden II. Abdülhamid Dönemine Kimlik Politikaları

Türkçe çocuk gazeteleri Tanzimat döneminde yayın hayatına başlamışlardır. Tanzimat döneminde Osmanlı devlet adamları, özellikle gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketleri karşısında Osmanlıcı politikalara yönelmişler, tüm unsurları ortak bir Osmanlı kimliği altında birleştirmek istemişlerdir. Bu doğrultuda hukuktan idareye, eğitimden askerliğe varıncaya kadar eşitlikçi ve tüm unsurları ortak değerler etrafında birleştirmek isteyen milli bir siyaset izlemişlerdir.[1] Tanzimat döneminin en önemli devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte eşitlikçi bir siyaset üzerinde durmuş, Osmanlı birliğinin ancak eşitlikçi bir hukuk düzeni meydana getirmekle gerçekleşebileceğine inanmıştı. Bununla birlikte özellikle adaletli bir askerlik sisteminin kurulmasına dikkat çekmiştir.[2] Mustafa Reşid Paşa'dan sonra devlet idaresinde önemli vazifeler üstelenen Fuad Paşa ve Âli Paşa da söz konusu anlayışı izlemiştir. Fuad Paşa'ya göre, eşitlikçi bir yaklaşımla birlikte ırk ve din ayrımı olmaksızın devlet memurluğuna alımlar liyakate göre gerçekleştirilmeli, bu bağlamda gayrimüslimler arasından da hak edenler devlet memuru olabilmeliydi. Âli Paşa, devlet memurluğundaki liyakat sistemiyle birlikte, Avrupa'dan da örnekler vererek modern çağda ülkelerin dini inanç ve etnik unsur üzerine kurulmadığını vurgulamış,

[1] Osmanlıcılık siyasetini Selçuk Akşin Somel şöyle tanımlamıştır: "İmparatorluk dâhilinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları tek bir 'Osmanlı milleti' kabul eden ve bu unsurları ortak bir imparatorluk ideali çerçevesinde birleştirme yaklaşımına Osmanlıcılık denmektedir." Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 88-89. Mehmet Ö. Alkan'a göre, Osmanlı kimliği, Tanzimat döneminde "icat edilmiş", Tanzimat dönemini de kapsayan "modernleşme sürecinde 'millet' bir kavram olarak bugün kullandığımız ulus'a dönüşmeye başlamıştır." Mehmet Ö Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir İnceleme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 385. Şükrü Hanioğlu da benzer bir tanım ortaya koyarak Osmanlıcılığı ifade etmiştir. Buna göre Osmanlıcılık: "Özellikle Fransız İhtilâli'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarından başlıcası haline gelen çeşitli unsurların bağımsızlık hareketlerini ve İmparatorluktan kopma çabalarını, her türlü etnik milliyetin üzerinde Osmanlılık kavramı yaratarak önlemeye çalışan siyasal ve düşünce hareketine 'Osmanlıcılık' denilmektedir." Şükrü Hanioğlu, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, gen. yön. Murat Belge, yay. yön. Fahri Aral (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1389. Kemal H. Karpat, Osmanlıcılığı daha açık bir biçimde "milli ve siyasi" bir kimlik politikası olarak ifade etmiştir. Karpat'a göre, bir kolektif kimlik olarak Osmanlı kimliği, bir "milli-siyasi" kimlik olmuş, söz konusu politika Türkler için "milli devlet" kurma çabasıyla 1839'da başlamıştır. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, çev ve yay. haz. Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 67.

[2] Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: TTK, 1985), 100. II. Mahmud 1837'de gerçekleştirdiği Rumeli seyahatinde Mustafa Reşid Paşa'nın etkisiyle Osmanlıcığın temelinde yer alan eşitlikçi anlayışı ifade etmişti. Padişah, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere hitaben şöyle demişti: "hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız; dinleriniz başka başkadır, fakat hepiniz kanunun ve İrade-i Şahanemin himayesindesiniz." Somel, "Osmanlı Reform", 93.

Osmanlı Devleti'nin de eşitlikçi bir düzen gerçekleştirmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin katıldığı bir Osmanlı ittihadı sağlamanın en önemli iki aracı ortak askerlik düzeni ile ortak bir eğitim sisteminin kurulması olmuştur.[3]

Tanzimat döneminde sözü edilen anlayışla birlikte, tüm unsurları ortak bir vatan paydasında toplamayı hedefleyen Osmanlıcılık doğrultusunda ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Tanzimat dönemi ıslahatçıları hukukta eşitlikçi bir düzen kurmaya çalışmışlar, Tanzimat Fermanı'nın ardından, yeni bir vilayet kanunuyla yerel idarede Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlere de yer vermişler, Islahat Fermanı ile ortak coğrafya esasına dayanan bir vatandaşlık gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Islahat Fermanı'nın bir başka önemli unsuru gayrimüslimlerin tüm kamu okullarına gidebilecekleri olmuş, tüm unsurların ortak yasalara göre yargılanacakları muhtelit mahkemelere de fermanda yer verilmiştir. 1840'ta yapılıp 1851 ve 1858'de yenilenen Osmanlı Ceza Kanunu ise din ayrımı yapmaksızın tüm unsurlara hitap etmiştir. 1876 yılında ilan edilen Kânun-i Esasi ile bu sürecin bir bakıma son halkası tamamlanmış, tüm Osmanlı unsurlarına din ve ırk ayrımı yapılmaksızın Osmanlı denilmiş, bir kişinin Osmanlı vatandaşı kabul edilmesiyse hukuki bağlılığı ve Türkçe bilmekle ilişkilendirilmiştir.[4]

Ortak vatan paydasında geliştirilmek istenen bir başka unsur gayrimüslimlerin de askere alınması olmuştur. 1830'lardan itibaren Osmanlı donanmasına gayrimüslimler zorluklarla karşılaşılmış olmakla birlikte askere alınmış, 1855'te cizye kaldırılmış ve askerlik gayrimüslimler için de zorunlu hale getirilmiştir. Ancak 1856'da Islahat Fermanı ile getirilen bedelli askerlik dolayısıyla gayrimüslimlerin fiili olarak askere alınması, pek de hayat sahası bulamadan, yürürlükten kalkmıştır.[5] Kısacası, Tanzimat döneminde yeni bir siyasetle birlikte yeni bir kimlik politikası hedeflenmiş, tüm unsurları kapsayabilecek ortak vatana dayalı bir askerlik ve eğitim düzeni geliştirilmek istenmiştir. Ancak son tahlilde her iki alanda da tam bir başarı elde edilememiş, tüm unsurları kapsayabilen, onları kışla ve okullarda birleştirebilen milli bir kimlik meydana getirilememiştir.

II. Abdülhamid dönemindeyse Tanzimat ıslahatları korunmakla birlikte, büyük oranda Müslümanlar arasındaki etnik milliyetçiliğin önüne geçmek amacıyla İslamcı bir siyaset tercih edilmiştir. II. Abdülhamid idaresine göre, Müslümanlar arasındaki olası etnik ayrılıkları önlemek ve onları biraraya getirmenin yolu İs-

---

3 Âli ve Fuad Paşa'nın söz konusu düşünceleri için bkz. *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, çev. ve yay. haz. Engin Deniz Akarlı (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978), 6-31.

4 Somel, "Osmanlı Reformu", 106. Kânun-i Esasi'nin ilan edilişinin ardından 20 Mart 1877'de 69 Müslüman ve 46 gayrimüslimden oluşan Meclis-i Mebusan toplanmış, meclis çalışmalarında Rusya ile yaşanan sürtüşmede Müslim ve gayrimüslim üyeler tam bir "'Osmanlılık' şuuru" ile hareket etmişlerdi; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci 1839-1939* (Ankara: TTK, 1996), 77.

5 Gayrimüslimlerin askerlik meselesi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg, 2000).

lamcı siyasetten geçmiş, bu doğrultuda özellikle kamu eğitimi, Tanzimat dönemiyle karşılaştırıldığında, din ve ahlak derslerinin arttırılması ve dini ritüellerin vurgulanmasıyla daha fazla İslamileştirilmiştir. Ancak II. Abdülhamid'in söz konusu politikası, tüm Müslümanları ortak bir coğrafyada biraraya getirmek, tüm Müslümanları Osmanlı idaresinde toplamak gibi saldırgan ve yayılmacı bir hedef gütmemiştir. Söz konusu politika, Osmanlıcılık politikasında görüldüğü gibi, içeriye yönelik olmuş ve mevcut Osmanlı sınırlarını korumayı hedeflemiştir.[6]

Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet yıllarına kadar Osmanlıcılık ve İslamcılık politikaları ile Yusuf Akçura vasıtasıyla Türkçülük politikası, Türkçe basında da tartışılmıştır. Osmanlı aydınları arasında görülen, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük tartışmalarının ortak noktası, Osmanlı devletini ve sınırlarını korumak olmuştur. Bu genel ve ortak anlayış çerçevesinde, Türkçülük bir tarafa bırakılırsa, özellikle Namık Kemal tarafından Osmanlıcılık ve İslamcılık birbirini tamamlayan politikalar biçiminde değerlendirilmiştir. Buna göre, Müslümanlar, İslami değerler etrafında, gayrimüslimler ise ortak vatan sevgisi çerçevesinde Osmanlı iktidarına bağlanmak istenmiştir.[7]

Namık Kemal'in pragmatik yaklaşımına karşı Türkçe çocuk gazetelerinde de yazılar yazan Mahmud Celaleddin Paşa açık bir biçimde Osmanlıcılığı savunmuş, Osmanlıcı politikaları Fransa ve Amerika'da uygulanan milli kimlik politikaları bağlamında değerlendirmiştir. Yazara göre, Fransa ve Amerika'da da farklı dini ve etnik topluluklar birarada yaşamayı başarmış, bu ülkelerde dini ve etnik ayrım yapılmaksızın ortak vatana ve değerlere dayanan bir siyaset takip edilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde de ortak kültürel değerler etrafında bir siyaset izlenmeli, ortak vatan esas alınmalıydı. Aksi durumda, gayrimüslimlerin ülkeye bağlanması bir tarafa Müslüman Türk unsurun vurgulanması neticesinde Arap, Kürt gibi diğer Müslüman unsurların dahi ülkeye bağlanması mümkün olamazdı.[8] Bu tartışmalarda 1848'de Polonya'da katıldığı devrimci mücadelenin ardından Osmanlı Devleti'ne sığınıp Müslüman olan ve çeşitli gazetelere siyasal yazılar kaleme alan Hayreddin de Osmanlıcılığı milli bir politika olarak değerlendirmiş, ülkedeki farklı topluluklar arasında ortak vatan anlayışı ile birlikte ittihad sağlayacak bir diğer unsurun da sade bir Türkçe olacağını ifade etmiştir.[9]

Osmanlıcılığın karşısında Ticaret-i Bahriye Mahkemesi zabıt kâtibi Esad Efendi ise özellikle Rusya'nın baskısına karşı Müslümanların birliğini savunmuş, gayrimüslimleri bir tarafa bırakmıştır. Ona göre, tüm Müslümanlar, Osmanlı coğrafyasında ortak bir siyasal birlik meydana getirmeli, Osmanlı padişahı ve

[6] Selim Deringil, *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 30. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş (İstanbul: YKY, 2002), 364. Kemal H. Karpat, *The Politization of Islam* (New York: Oxford Universty Press, 2001), 161 ve devamı.

[7] Namık Kemal, "İttihad-ı İslam" *Hürriyet*, s. 46, 10 Mayıs 1869, 1-4.

[8] Mahmud Celaleddin, "Osmanlılık Sıfatı", *Basiret*, 12 Rebiyülahir 1287 [12 Temmuz 1870], 1-2.

[9] Hayreddin, "Maarif-i Umumiye", *Terakki*, 21 Rebiyülahir 1286 [31 Temmuz 1869], 3.

aynı zamanda tüm Müslümanların halifesi ortak ve tek siyasal otorite kabul edilmeli, Türkçe de söz konusu ittihadın ortak dili olmalıydı.[10]

Türkçülük tezindeyse Yusuf Akçura, Osmanlıcılığı Tanzimat dönemi ile sınırlamış, bu dönemin genel siyaseti olarak adlandırmıştır. Yazar, Osmanlıcılığı, Amerika'da uygulanan milli politikalar bağlamında değerlendirmiş, Osmanlıcıların hedefini bir Osmanlı milleti meydana getirmek biçiminde tarif etmiştir. Ancak, 20. yüzyılın başında artık Osmanlıcı politikaların faydasız olduğunu söylemiş, İslamcılık ile Türkçülük arasında açık bir tercih yapmamış; fakat Türkçü tezi ilk defa ortaya koymuştur.[11] İşte bu tartışmalar devam ederken, 1869'dan itibaren Türkçe çocuk gazeteleri yayın hayatına başlamış ve bu tezin sınırları bağlamında 1869-1908 yılları arasında, İstanbul ve Selanik'te yayınlanan toplam 19 Türkçe çocuk gazetesi, Osmanlı kimliği bağlamında bu makalede değerlendirilmiştir.

Çocuk gezeteleri öğrenciyle ilişki kurmanın bir yolu olarak öğrencilerin ders notlarını "cedvel" halinde yayınlamıştır. Yukarıda, Sultan Ahmed İnâs Rüşdiyesi ders notlarını gösteren cedvel yer almaktadır. [*Mümeyyiz* sayı 8, 7 Şaban 1266 / 12 Kasım 1869.]

III. Türkçe Çocuk Gazetelerinde Osmanlı Kimliği (1869-1908)

1869-1908 yılları arasında 19 Türkçe çocuk gazetesi saptanmıştır. Tanzimat döneminde toplam beş Türkçe çocuk gazetesi yayınlanırken II. Abdülhamid zamanındaysa toplam 14 Türkçe çocuk gazetesi yayınlanmış ve söz konusu yayınlar tematik bir süreklilik göstermişlerdir. Aşağıda ayrıntılı bir biçimde incelenecek 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış Türkçe çocuk gazeteleri sırasıyla şöyledir: *Mümeyyiz 1869*, *Hazine-yi Etfâl 1873-74*, *Sadakat-Etfâl 1875*, *Ayine 1875-76*, *Arkadaş 1876*, *Tercüman-ı Hakikat* 1880, *Aile* 1880, *Bahçe 1*880–1881, *Mecmua-yı Nevresidegân* 1881, *Çocuklara Arkadaş* 1881, *Çocuklara Kıraat* 1881, *Vasıta-yı Terakki* 1882, *Etfâl* 1886, *Numune-yi Terakki* 1887, *Debistân-ı Hired* 1887,

[10] Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, yy. yay.y. ty., 8-32.

[11] Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, 5. bs. (Ankara, TTK, 2014), 17-41.

Çocuklara Talim 1887, *Çocuklara Mahsus Gazete* 1896, *Çocuklara Rehber* 1897, *Çocuk Bahçesi* 1905.[12]

İstanbul ve Selanik'te yayınlanan söz konusu çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları büyük oranda devlet memuru ve eğitimci olmuşlar, dolayısıyla yayınlarında çok büyük oranda kamu eğitimini takip etmişlerdir. Kamu eğitiminde de görüldüğü gibi, gazeteler yayınlarında genellikle iyi ahlaklı, Osmanlı padişahı ile toplumsal düzene bağlı bireyler yetiştirmek istemişlerdir. Ahlak teması ile birlikte çağdaş bilimsel gelişmeler en basit düzeyde takip edilmiş, Türkçe sade ve anlaşılır bir biçimde kullanılmış, tarih ve coğrafyaya da sınırlı bir biçimde yer verilmiştir. Türkçe çocuk gazeteleri Osmanlı kimliğini meydana getiren temalarıyla, ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya bağlamında değerlendirilmiştir.

Çocuk gazetelerinin incelenmesinde ortaya çıkan temel sorular şöyle ifade edilebilir: 1. Türkçe çocuk gazeteleri hangi ihtiyaçla ortaya çıkmış, nasıl bir hedef saptamıştır? 2. Türkçe çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları kimler olmuş, devletle ilişkileri ne düzeyde gerçekleşmiş, okurları kimler olmuş, imparatorluğun hangi şehirlerinde takip edilmişlerdir? 3. Türkçe çocuk gazeteleri kimlik tartışmalarına nasıl katılmış, Osmanlı kimliğinin unsurları kabul edilen ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya anlayışını nasıl ifade etmişler, söz konusu temalar gelenek ve modernleşme arasında nasıl bir ilişki kurmuştur? Bu soruların yanıtları aşağıdaki gibi tespit edilmiştir.

1. Türkçe çocuk gazeteleri hangi ihtiyaçla ortaya çıkmış, nasıl bir hedef saptamıştır?

Bu makalede incelenen tüm Türkçe çocuk gazetelerine toplu olarak bakıldığında ilk soruya yayınlanma gerekçelerine değinerek yanıt verilebilir. Çocuk gazetelerinin hangi ihtiyaçla ortaya çıktığı veya yayınlanma gerekçelerinin büyük oranda benzeştiği söylenebilir. Genel itibariyle gazetelere göre, insanın ruhen ve cismen biçimlendiği-kimliklendiği çocukluk dönemi çok önemlidir. Gazetelere göre, erken dönemde bir insan ne kadar iyi yetiştirilirse ileride topluma o derece faydalı olur. Öyleyse gazetelerin amacı, iyi ahlaklı, ilim sahibi, doğru Türkçe konuşup yazan, tarihini ve coğrafyasını bilen, iktidara itaatkâr bir nesil yetiştirmektir. Türkçe çocuk gazeteleri, genel itibariyle çocuk eğitiminin, kamu okullarının bir parçası biçiminde yayınlanmışlar, modern eğitim anlayışının bir tamamlayıcısı görülmüşlerdir. Gazeteler, çocukları, İslam dininin esaslarına uygun bir biçimde, iyi ahlaklı, ibadetlerini yerine getiren ve Allah'tan İslam peygamberine ve tüm peygamberlere, Osmanlı padişahından ana-babasına uzanan iktidara ve tüm siyasal toplumsal hiyerarşiye sadık bir biçimde yetiştirmek istemişlerdir.[13]

---

[12] Bu makalede çalışılan Türkçe çocuk gazeteleri Cüneyd Okay'ın çalışmasında saptadığı gazeteler ile sınırlandırılmıştır. Bu çalışma için bkz. Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999).

[13] Örnekler için bkz. "Mukaddime", *Mümeyyiz*, s. 1, 9 Recep 1286 [15 Ekim 1869], 1. "Mukaddime", *Ayine,* s. 1, 15 Şevval 1292 [14 Kasım 1875], 1.

2. Türkçe çocuk gazetelerinin yayıncıları ve yazarları kimler olmuş, devletle ilişkileri ne düzeyde gerçekleşmiş, okurları kimler olmuş, imparatorluğun hangi şehirlerinde takip edilmişlerdir?

II. Abdülhamid'in cülüs yıldönümü için hazırlanmış bir kapak
[*Çocuklara Mahsus Gazete*, 3 Cemaziyülevvel 1318 / 29 Ağustos 1900.]

Türkçe çocuk gazetelerinin haklarında bilgi sahibi olduğumuz yayıncılarına ve yazarlarına bakıldığında büyük oranda devlet memurları ve öğretmenler oldukları saptanmaktadır. *Mümeyyiz*'in yayıncısı ve yazarı Sıdkı Efendi, Numune-yi Terakki Mektebi'nin kurucusu ve aynı adlı gazetenin ilkelerini saptayan Mehmed Nâdir Bey, *Ayine*'nin yayıncısı ve yazarı Radovişli Mustafa Bey, *Çocuk Bahçesi* yayıncısı Feyziye Mektebi Lisan-ı Osmani öğretmeni Necib Necati, *Çocuklara Rehber* gazetesinin yayıncısı ve yazarı Ahmed Midhat öğretmen ve eğitimciydiler. *Çocuklara Mahsus Gazete*'nin yazar kadrosunda bulunan Sadi, İbrahim Cudi, Halil Edib Bey, Faik Sabri çeşitli şehirlerde öğretmenlik yapan kişilerdir. *Tercüman-ı Hakikat*'in sürekli yazarları arasında Mekteb-i Bahriye-yi Rüştiye Müdürü Eyüb Sabri, Pürtelâş Hasan Efendi Mektebi Muallimi Hafız Ali Şükrü ile Altunizade Rüştiyesi Muallim-i Evveli İbrahim Hilmi *Arkadaş* gazetesi için yazılar yazmaktaydı. *Arkadaş, Çocuklara Arkadaş, Çocuklara Talim* adlarıyla üç gazete çıkaran Mehmed Şemseddin, sıhhiye kâtiplerindendi ve dönemin öne çıkan çocuk yayıncı ve yazarlarındandı. Diğer taraftan dönemin önemli aydınları ve gazetecileri arasında yer alan Ahmed Midhat Efendi ile Şemseddin Sami de *Tercüman-ı Hakikat* ile *Aile* gazetelerini yayınlamışlar, devlet adamlarından Mahmud Celaleddin ise *Bahçe* gazetesinde yazılar yazmış, tercümeler yapmıştır. Dolayısıyla yayıncılar veya yazarlar devletin çeşitli kademelerinde yer almış kimseler olmakla büyük oranda Osmanlı iktidarının ve daha da özel olarak Osmanlı kamu eğitiminin temalarını ve görüşlerini yansıtmışlardır. Türkçe çocuk gazeteleri, bir bakıma Osmanlı kamu eğitiminin yardımcı yayınları haline dönüşmüş, daha sade bir dil ve daha eğlenceli bir üslupla Osmanlı kimliğini inşa etmenin kamu okullarından sonraki en önemli araçları olmuşlardır.

19 Türkçe çocuk gazetesinin her birinin satış rakamlarına, dolayısıyla etki gücüne veya etki alanlarına ulaşmak oldukça zor görünmektedir. Ancak dolaylı yollarla birtakım şeyler söylenebilir. Örneğin ilk Türkçe çocuk gazetesi olan *Mümeyyiz*, yoksul çocuklar için bir yardım kampanyası başlatmış, 20. sayıda bu yardım kampanyası bağlamında 1300 adet basılan gazetenin henüz bitirilemediği duyurulmuştur. Bu yardım için dahi 1300 adet satılamayan gazetenin normal yayınlarının en fazla 500-1000 civarında olduğu söylenebilir. Yine 23 Nisan 1875'te ilk sayısı yayınlanan *Sadakat* gördüğü yoğun ilgi üzerine ikinci bir baskı yapmış, toplamda 2500 gibi önemli bir rakama ulaşmıştır. *Sadakat*'in söz konusu satış rakamının istisnai bir örnek olduğu ifade edilebilir, tahmin edilebilir ki söz konusu çocuk gazeteleri 500-1000 arasında basılmış, bunların büyük bir kısmı piyasada değil; ancak abone olunan kamu okulları vasıtasıyla öğrencilere ulaştırılmıştır. Nitekim birçok gazete, başlıklarının hemen altında hangi okur kitlesine hitap ettiğini açık bir biçimde ifade etmiş, burada rüştiye talebeleri ağırlık kazanmıştır. Türkçe çocuk gazetelerinin dar anlamda bir "piyasa"ya sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu "piyasa", esas itibariyle çeşitli okullarla veya öğrencilerle yapılan abonelik anlaşmalarıyla sağlanabilmiştir. Sözgelimi, Selanik'te yayınlanan *Çocuklara Rehber* gazetesi imtiyaz sahibi Ahmed Midhat, Siroz'da bulunan bir kasaba olan Menlik'e (Melnik) giderek, buradaki okulları ziyaret etmiş, iptidai mektebine gazetenin bir yıllık aboneliğini sağlamıştır.

Türkçe çocuk gazetelerinin büyük bir bölümü, 19 gazeteden 16 tanesi, İstanbul'da basılmış, geriye kalan üç gazete ise İstanbul'dan sonra imparatorluğun en önemli şehirlerinden birisi denebilecek Selanik'te yayınlanmıştır. Gazetelere gelen okur mektuplarından anlaşıldığına göre, Türkçe çocuk gazeteleri İstanbul ve Selanik ile birlikte, Hüdavendigar, Samsun, Edirne, Erzurum, Varna ve Gemlik'te de okurlar bulmuştur. Ancak çocuk mektuplarının büyük bir ağırlığının, İstanbul'da bulunan çeşitli askeri veya sivil rüştiyelerden geldiği görülmüştür. Dolayısıyla Türkçe çocuk gazeteleri imparatorluğun geniş coğrafyası düşünüldüğünde, başta İstanbul olmak üzere birkaç şehirde okurlarla buluşabilmiş, dolayısıyla büyük bir etki alanı yaratamamıştır. Osmanlı eğitim tarihi üzerine çalışan tarihçilerin yaptığı gibi anılar üzerinden giderek Türkçe çocuk gazetelerinin etkisini araştırmak da pek mümkün görünmemektedir, zira inceleyebildiğimiz hiçbir anıda bu meseleden söz edilmemektedir. Sonuç olarak söz konusu gazeteler genellikle şehirli, Müslüman, rüştiyeli erkek öğrencilere hitap etmiştir.[14]

---

[14] Çocuk gazetelerine gelen okur mektuplarının çok büyük bir kısmı erkek ve Müslüman rüştiye öğrencilerinden gelmiş ve gazetelere teşekkür mahiyetli olmuştur. Saptayabildiğimiz kadarıyla sadece iki mektup gayrimüslim öğrenciler tarafından gönderilmiştir. Bu mektuplardan ilki gazete yayınlarına teşekkür etmiştir. Gülhane Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeriye birinci sene şakirdanından Kirkor, "Varaka", *Tercüman-ı Hakikat,* s. 5, 10 Zilkade 1296 [26 Ekim 1879], 1. Gayrimüslim bir öğrenciden alınan ikinci mektup, *Bahçe* gazetesine Mekteb-i Sanayi öğrencilerinden Sarkis tarafından gazetede matematik sorularına verilen bir cevap olarak gönderilmiştir. Mekteb-i Sanayi-yi Şahane sınıf-ı salis şakirdanından Sarkis, "Varaka", *Bahçe,* s. 24, 1 Cemaziyülevvel 1298 [1 Nisan 1881], 189.

3. Türkçe çocuk gazeteleri kimlik tartışmalarına nasıl katılmış, Osmanlı kimliğinin unsurları olarak ifade edilen ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya anlayışını nasıl ifade etmişler, söz konusu temalar gelenek ve modernleşme arasında nasıl bir ilişki kurmuştur?

Çocuklara Rehber gazetesinin diğer gazetelerde görülmeyen bir biçimde yapılmış resimli kapağı.
[28 Zilhicce 1315 / 20 Mayıs 1898]

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı iktidarına göre, Osmanlı gerilemesinin en önemli nedeni ahlakta yaşanan yozlaşmadır. Gerilemenin nedeni, geçmiş yüzyıllarda yaşanan Osmanlı hâkimiyeti ile kıyaslandığında, ahlakta yaşanan yozlaşma biçiminde saptanınca, çözüm de ahlak ile ilişkilendirilmiş, dolayısıyla eğitimde ve Türkçe çocuk gazetelerinde iyi ahlaklı nesiller yetiştirmek en önemli sorun ve mesele haline dönüşmüştür. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinden ismi verilmemiş bir yazar bu durumu şöyle ifade etmiştir:

> Fakat sonraları halkımızın ahlakı bozularak mesela alim bir babanın oğlu cahil ve çalışkan bir babanın çocuğu tembel ve cesur bir adamın torunu korkak velhasıl terakki ve tedenni bendimizde demiş olduğumuz veçhile evlatlar ilimce marifetçe ahlakça babalarından geri kalmağa başladıklarından ve bu hâl senelerce devam eyledikten devletimizin milletimizin eski şevketi eski azimeti tedenniye yüz tutmuş.[15]

Bu konuda Osmanlı iktidarı, İslam-Osmanlı ahlak geleneğinden yararlanmış, Aristoteles'ten Farabi'ye, Gazali'den 16. yüzyılda Osmanlılar zamanında Kınalızâde'ye kadar söz konusu geleneği yeniden değerlendirmiş ve gündeme getirmiştir. Osmanlıların en büyük ahlak yazarı kabul edilen Kınalızâde Ali Çelebi, İslam ahlak birikimini Türkçeleştirmiştir. 1572 yılında, 62 yaşında iken ölen Kınalızâde Ali Çelebi'nin, kadılıktan kazaskerliğe ulaşan bir meslek hayatı olmuş, 1565 yılında yazdığı *Ahlak-ı Alâi* ilk Türkçe ahlak kitabı olurken, cumhuriyet devrine kadar da medreselerde okutulmuştur.[16] Kınalızâde, kitabının çocuklar için kaleme aldığı bölümlerinde büyük oranda Tûsi (ö. 1482) ve Devvâni'den (ö. 1502) yararlanmış - onlar da İbn Miskeveyh'den yararlanmış, böylece silsile

---

[15] "Terakki", *Tercüman-ı Hakikat*, s. 3, 26 Şevval 1296 [13 Ekim 1879], 6.

[16] Hüseyin Öztürk, *Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile* (Ankara: TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1990), 66, 70. *Ahlak-ı Alâi*'nin ilk kitabı Türkçeye *Tercüman* gazetesinin yayınladığı 1001 Temel Eser dizisinde de çevrilmiştir. Kınalızâde Ali, *Ahlâk-ı Alâi*, haz. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, ty.).

Aristoteles'e kadar uzanmıştır – yazar söz konusu yazarları bir düzen içinde biraraya getirerek büyük oranda tekrarlamıştır. Kınalızâde, öncelikle evlilikle başlayarak bir erkeğin bir kadın seçerken, kadının iyi bir aileden ve çevreden gelmesi gerektiğine dikkat etmesi gerektiğini belirtmiş, kadının bir evin ve ailenin sorumluluğunu üstlenebilecek sorumluluklara sahip olması lazım geldiğini söylemiştir. Kınalızâde'ye göre, evliliğin ardından doğacak çocuğun kız ya da erkek olması üzerinde durmamalı, kız olursa kahretmemelidir. Çocuğa Allah'ın bir hediyesi olarak bakmalıdır. Kitabını daha ziyade idareci üst sınıflar için yazan Kınalızâde'ye göre, çocuklar mektebe gönderilmemeli, ancak asilzâdelerle beraber ders almalıdır. Böylece çocuk derslerini öğrenirken bir yandan da güzel ahlak ve yetkinlik çevresinde büyüyebilir.[17] Çocukların fena fiillerinde, onlara darılmak, onları azarlamak gerektiğini söyleyen yazar, iyi hareketlerindeyse takdir edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Çocukların nasıl terbiye edilirse, öyle yetişeceğini söyleyen Kınalızâde, mutedil bir kişiliğin meydana getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[18] Görüldüğü gibi Kınalızâde geleneksel ahlak anlayışını daha dar ve seçkin bir kitle için kaleme almıştır. 19. yüzyılda söz konusu anlayış, kamu okulları vasıtasıyla modernleşmenin en önemli unsuru denebilecek kolektif kimliğin en önemli parçası yapılmak istenmiştir.

Modern dönemde İslam-Osmanlı ahlak geleneğini büyük oranda Sadık Rifat Paşa kamu okulları için yazdığı, *Risale-yi Ahlak* kitabı ile çocuklar için anlaşılır bir Türkçeye dönüştürmüş, söz konusu kitap Türkçe çocuk gazetelerinin de ana kaynağı olmuştur. Sadık Rifat Paşa'ya göre, ahlakın kaynağı Allah ve İslam dini ile emirleri olmuş, ardından ahlakın en önemli kuralları padişaha itaat ve sadakat biçiminde ifade edilmiştir.[19] Çocuk gazetelerinin büyük bir çoğunlukla hitap ettiği erkek, şehirli, Müslüman rüştiye öğrencileri de kaynak ve kurallar çerçevesinde kimliklendirilmek istenmiştir. Sadık Rifat Paşa aracılığıyla İslam-Osmanlı ahlak geleneğine dayanan gazetelere göre, ahlak iyi ve kötü huylar biçiminde iki kısma ayrılmıştır. Kazanılması gereken iyi huylar; Allah, din ve padişaha itaat, dini ibadetler, kanaatkârlık, çalışkanlık, sabır, cömertlik, tevazu, dürüstlük olurken kaçınılması gereken kötü huylar ise yalancılık, kibir, öfke, haset ve cimriliktir.

---

[17] Ayşe S. Oktay, "Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 1998), 340-344 ve 357.

[18] Mehmed Ali Ayni, *Türk Ahlâkçıları*, c. 1 (İstanbul: Marifet Basımevi, 1939), 96–98.

[19] Sadık Rifat Paşa, *Risale-yi Ahlak* (İstanbul: Şirket-i Sahafiye-yi Osmaniye Matbaası, 1308 [1890/1891]), 6. İlerleyen yıllarda Sadık Rifat Paşa'yı takip eden başka ahlak yazarları da çıkmıştır. Örnekler için bkz. Mekteb-i Edeb Müdürü Ali Nazıma, *Risale-yi Ahlak* (Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1315 [1897-1898]). Ali Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlak* (yy. Karabet, 1316 [1898-1899]). Ahmed Rıfat, *Bergüzar-ı Ahlak* (yy. Matbaa-yı Amire, 1315 [1897-1898]). Ali İrfan, *Rehber-i Ahlak* (İstanbul: A. Asaduryan, 1317 [1899-1900]).

Bu ahlak anlayışını en iyi ifade eden makalelerden birine *Mümeyyiz*'de yer verilmiştir. Bu makaleye göre Rabbe kulluk etmek, ona ibadet etmek demektir; yani Allah'ın koyduğu kurallara uymak, koyduğu yasaklara karşı gelmemek, ona kulluk etmektir. Böylece bir insan hem bu dünyada hem de öteki dünyada rahat edebilir. Bu halde ibadet aksatılmamalı, güzelce vaktinde yapılmalıdır. Allah ile birlikte "Peygamber efendimize" saygı duymalı, onu hatırlamalı ve şükranlar ifade edilmelidir. Padişaha itaat ise şu biçimde açıklanır: "Padişaha itaat yani emrettiği şeyleri icra eylemek ve yasak eylediği işlerde bulunmamak lazımdır. Padişaha itaat etmekliğimiz Cenab-ı Hak tarafından emir buyurulmuştur [...] Ona itaat ve ömrüne ve afiyetine ve hanedanına dua etmek ve sayesinde gördüğümüz refah ve nimeti bilip şükreylemek üzerimize lazımdır." [20]

II. Abdülhamid'in doğum günü için hazırlanmış bir kapak. [*Çocuklara Mahsus Gazete* sayı 296, 16 Şaban 1319 / 28 Kasım 1901]

Görüldüğü gibi, Allah'ın emriyle padişaha itaat etmek gerektiği ifade edilmiş, böylece din ile siyaset arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Hocaya gösterilecek itaat de söz konusu itaat hiyerarşisi içindedir. *Mümeyyiz*'e göre, "hocanın bir şakirdin üzerindeki hakkı ana baba hakkından çoktur" bundan dolayı öğrenci hocasına karşı çıkmamalı, onun sözünü dinlemelidir.[21] Hocanın ardından çocukların, baba ve annelerinin sözlerini dinlemeleri, onların nasihatlerine kulak vermeleri de vazifelerindendir. Çocukların, ana-babaya uyması, onların emirlerini dinlemesi hem vicdana hem de doğa kanunlarına uygundur. Yazara göre çocuklar, önce Allah'a, ardından, kendilerini yetiştiren, varlıklarını borçlu oldukları, tüm ihtiyaçlarını karşılayan, ana ve babanın isteklerine uygun davranmalı, onların sözlerinden çıkmamalıdırlar.[22]

Sonuç itibariyle çocuk gazetelerinin hedefi, kamu okullarının hedefinde de olduğu gibi, mutedil kişilikle beraber, aileden başlayarak her türlü siyasi ve toplumsal otorite ve iktidara sadık, itaatkâr, kanaatkâr, dindar makbul bir vatandaş meydana getirmek ve bu doğrultuda bir Osmanlı kimliği inşa etmek olmuştur.

[20] "Makale-yi Ahlakiye'den Mabat", *Mümeyyiz*, s. 4, 30 Recep 1286 [5 Kasım 1869], 4.
[21] Sadi, ""Makale-yi Ahlakiye", *Mümeyyiz*, s. 4, 9 Recep 1286 [15 Ekim 1869], 4.
[22] Ahmed Faik, "Vezaif-i Etfâl", *Mümeyyiz*, s.16, 26 Şevval 1286 [29 Ocak 1870], 1.

Türkçe çocuk gazeteleri büyük oranda erkek, Müslüman, rüştiyeli çocuklara hitap etmekle birlikte ahlak yaklaşımları bağlamında kadınlara ve kız çocuklarına da yer vermiştir. Gazeteler, kadınlar ve kız çocukları söz konusu olduğunda genel itibariyle geleneksel-cinsel rolleri benimsemiş, iyi ahlaklı bireylerin yetişmesinde ilk öğretmen olarak kadınları saptamışlardır. Kadınları anne, ev hanımı, çocukların ilk öğretmeni görmüşler, onların bu toplumsal-cinsel rolleri dolayısıyla yetişmelerine, eğitim almalarına önem vermişler, ne okumaları gerektiği hususunda da tartışmalara girmiş, okunacak kitapların da sıkı bir denetimle saptanması gerektiğini yazmışlardır. 1880'de yayınlanan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde kız çocukların eğitimi meselesi yukarıda ifade ettiğimiz bağlamda öne çıkan sorunsallardan biri olmuştur. Bu konuya değinen gazetenin ilk sayısında bir makale "Kızların Terbiyesi" adıyla yayınlanmış, burada kız çocuklarına yaklaşım yine anne ve ilk öğretmen olmaları dolayısıyla ele alınmıştır. İsimsiz yayınlanan makalede şöyle denmekteydi:

> Pek yakın vakitlere gelinceye kadar zan olunur idi ki ilim ve hüner yalnız erkeklere mahsus olup kadınlar ve kızlar okurlar yazarlar alim ve kâtip olurlar ise fena olur. Bunun ne kadar yanlış bir itikat olduğuna şüphe mi vardır?
>
> İlim ve hüner erkeğe ne kadar lazım ise kadına da o kadar lazım olduğu sonraları anlaşılmağa başladı. Hatta kadınların terbiyesi erkeklerden daha ziyade lazım olduğu bile anlaşıldı. Çünkü kadınlar[ın] erkeklerin yalnız validelerі değil ilk hocaları da olduğu düşünüldü.[23]

Erkeklerin anneleri ve kız kardeşleri kadınların eğitimi, doğrudan doğruya erkeklerin valideleri, eşleri, hemşireleri olmaları bakımından gazeteye göre çok önemlidir. Bu halde kız çocuklarının da kız rüştiyelerine gitmesi önerilmekte; ama yazar burada da araya girerek şöyle demektedir: "Biliyor musunuz ki rüştiyeler açılalı yirmi beş sene olduğu halde henüz tamamıyla yoluna girmedi. Bereket versin ki askerî rüştiyeleri açıldı da rüştiye mekteplerinden beklediğimiz şey biraz hasıl olur gibi oldu."[24]

Erkek öğrencilere yazar, eve geldiklerinde hemşirelerine derslerde gördüklerini anlatmalarını, böylece kız çocuklarının da bu konularda bir fikri olacağını tembihler. Annelerin, ilk hoca olduklarının altını çizen yazar, onların ilk hoca olmaları bakımından da mutlaka eğitim almaları gerektiğine inanır ve şöyle der:

> O halde eğer valideler talimli ve terbiyeli olurlar ise çocukları beş altı yaşlarına kadar kendi kucaklarında ve kendi gözleri önünde ve kendi terbiyeleri altında bulundukları müddet onlara yalnız lisanlarını değil ilim ve terbiyelerini dahi verirler. [25]

Üstelik kadınlar yalnız valide değil, erkeklerin zevceleri ve hemşireleridir. Kimse valide ve hemşiresinin cahil kalmasını, hiçbir erkek onlardan utanmayı istemez. Yapılacak şey onları da rüştiyelere göndermek, evde onlarla müzakere

[23] "Kızların Terbiyesi", *Tercüman-ı Hakikat,* s. 1, 12 Şevval 1296 [29 Eylül 1879], 7.

[24] "Kızların Terbiyesi", 7.

[25] "Kızların Terbiyesi", 7.

etmek, cahil bırakmamaktır. Dolayısıyla burada, retorik düzeyde, kadınlara sadece eğitime ihtiyaç duyan bireyler olmaları bakımından doğrudan doğruya yaklaşılmamış; daha ziyade erkeklerin yakınları olmaları dolayısıyla özen gösterilerek, eğitim almaları gerektiği vurgulanmıştır. Aslında bu üslup, geleneksel kadın-erkek ayrımının kökleştiği bir toplumda, kadınların önünü açan bir üslup olarak da değerlendirilebilir. Bu sayede yazar, erkek hâkim görüşü karşısına almayarak, onun çevresinden dolaşarak, onu ikna etmeye çalışarak, kadınlara toplumsal yaşama daha yoğun katılmaları, eğitim almaları bakımından bir yol açmış olur.

Sonuç itibariyle Türkçe çocuk gazeteleri kız çocukları ve kadınlar söz konusu olduğunda genel itibariyle geleneksel-cinsel rolleri benimsemiş, ahlaki yaklaşımın temel unsuru kadınları görmüşlerdir. Kadınları bir anne, ev hanımı, çocukların ilk hocası biçiminde ele almış, yukarıda da söylendiği gibi, onların bu rolleri dolayısıyla yetişmelerine, eğitim almalarına önem vererek, ne okumaları gerektiği hususunda da tartışmalara girmiş, okunacak kitapların da sıkı bir denetimle saptanması gerektiğini yazmışlardır. Aslında bu yaklaşım Avrupa kadın hareketinin, Osmanlı coğrafyasında da hissedilmesiyle ortaya çıkmıştı. Batı Avrupa'da Fransız Devrimi ile başlayıp zamanla yayılan kadın mücadelesi, özellikle Tanzimat yıllarından itibaren Osmanlı coğrafyasında okur-yazar kadınlar arasında da destek kazanmıştı. Onlar, 1860'lardan itibaren basın kanalıyla, çeşitli gazetelerde görünerek ve gazete yayınlayarak eşitlikçi bir mücadele meydana getirmiş; ancak söz konusu kadın hareketi Osmanlı iktidarı ve burada söz edilen çocuk gazetelerinde genellikle muhafazakâr bir tavırla karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı idarecileri Batı'da görüldüğü gibi, kadınların toplumsal yaşama daha çok katılımını sağlamak istemiş, bu doğrultuda muhafazakârlık ile ıslahatçılık arasında gidip gelen bir yaklaşımla kadınları, geleneksel rollerine uygun görülen ebelik, muallimelik gibi alanlara yönlendirmiş, sınırlı bir ıslahat hareketi tasarlamışlardı. Bu çerçevede kimi kadın gazeteleri veya yazarları, kadın-erkek arasındaki ilişkilerin tam bir eşitliğinden söz etse de genel itibariyle Osmanlı basını, iktidar çizgisinde yayın politikasını saptayarak "kadın rolü"ne uygun bir siyaset takip etmiş, onları Türkçe çocuk gazeteleri de izlemiştir. Türkçe çocuk gazeteleri, Osmanlı kadınını, erkeğin memnuniyetinden, ev ve çocuk hizmetlerinden sorumlu tutarak, onu, bu doğrultuda eğitim alması gereken bir varlık saymış, erkeğin çevresinde konumlandırmıştır; ancak bir yandan da Batılı manada, eşitlikçi temelde bir kadın mücadelesi başlamış, bu durum mektuplar vasıtasıyla çocuk gazetelerine de yansımıştır.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinde kız çocuklarının eğitiminin erkek çocuklara göre kısa ve sınırlı olması gerektiği yazılmış, bu makale üzerine bir mektup gazeteye ulaşmıştır. "Kızların Tedrisi" başlığıyla yayınlanan mektupta ismi verilmeyen kız çocuğu şöyle demiştir:

> İnasın zükur derecesinde aklı ve zekâsı olduğunu inkâr etmemekle beraber [yazınızdan] bir kızın on dört yaşında [eğitimine] ara vermesi lazımdır hükmü çıkıyor. Buna insaf kail olmaz. Acaba zükurun ulum-ı aliyeye olan hevesi inas için olmadığından [mı] istidlal olunuyor? Ve neden iki asra kadar uzanılıyor. Yoksa istidat-ı mevkiye yalnız zükura hasr olmuştur da

hürriyet-i medeniye henüz inasdan sakıt mıdır? Lütfen cevabını istirham ederim.[26]

Türkçe çocuk gazetelerinde ahlaktan sonra en çok yer verilen ikinci tema ilim olmuştur. İlim geleneksel kültürde de ifade edildiği gibi, en geniş bir biçimde bilmek anlamında kullanılmıştır. 19. yüzyılda medreselerin "gerileyip gerilemediği", İslam dünyası tartışmalarını izleyip izlemediği uzun uzadıya tartışılacak ayrı bir çalışmanın konusu olabilir. Ancak, Osmanlı idarecileri modernleşme sürecinde medreseleri iyileştirmekten ziyade yeni eğitim yöntemlerinin yeni okullarda uygulanmasını kararlaştırmışlardır. Onlara göre medreseler, doğrudan doğruya İslam ilimlerinin araştırıldığı, öğretildiği, bilinenlerin tekrar edildiği mekânlardı. Medreselerden yeni bir şeyler beklemek, modern ihtiyaçları karşılamak, belki de işin özü itibariyle, medreselerin uzun zamandır yeni bir "doğru" aramaması, var olan "doğruları" ezberletmesi dolayısıyla mümkün değildi. Osmanlı ıslahatçılarına göre, yapılması gereken, Batılılaşma doğrultusunda İslam ilimlerinin medreselere bırakıldığı; ancak ahlak derslerinin yoğun bir biçimde işlenerek iktidara sadakatin güçlendirildiği, *Kur'an* okumayı da eğitim müfredatına alan, modern bir eğitim düzeni meydana getirmektir. Bu düzende artık milli düzeyde; coğrafya, tarih, Türkçe gibi derslere ağırlık verilecek, çağdaş dünyanın dili Fransızca kullanılacak, öğrenciler usul-i cedid üzere yeni araç-gereç kullanıp masalarda yazıp okuyacak, sıralarda oturacak, tahta, tebeşir, defter sahibi olacaklardır.[27]

1870'te Darülfünun'un açılış töreninde konuşan Maarif Nazırı Saffet Paşa ve Münif Paşa, ilimlerin önemine değinmiş olsalar da Osmanlılar, ilimlerin üretimi ve gelişimi için gerekli olan üniversite ortamını gerçekleştiremediler. Osmanlılar ancak "Batı'daki [bilimsel] gelişmeleri izleyici ve nakledici nitelikte olmuşlardı."[28] 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, Batılı bilimsel gelişmelerin izlenmesi ve aktarılması üç yoldan gerçekleşmiştir. İlk olarak Avrupa'ya gönderilen öğrenciler burada bilimsel gelişmeleri takip ederek ancak yüzyılın ikinci yarısında söz konusu gelişmeleri aktarmaya başlamışlardır. İkinci olarak ülkeye gelen yabancı hocalardan yararlanılmış, üçüncü olarak da son derece sınırlı tercüme faaliyetleri ile söz konusu gelişmeler takip edilmiştir. Osmanlı dünyasında Batı'da görülen

---

[26] "Kızların Tedrisi", *Tercüman-ı Hakikat,* s. 21, 11 Rebiyülevvel 1297 [22 Şubat 1880], 1.

[27] Adnan Adıvar, Osmanlı medreselerini eleştirirken, söz konusu kurumların, Batılı bilimsel gelişmeleri takip etmelerini bir yana bıraktığını, 19. yüzyılda ortaya çıkan ve haklarında birçok tartışmalar yürütülen Vahabi mezhebini dahi bilmediklerini ifade eder. Dolayısıyla geri kaldıklarını açık bir biçimde öne sürer. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991), 214. Murat Akagündüz, medreselerin "gerilemesi" meselesine şüpheyle yaklaşmak gerektiğini belirtir. Yazara göre, bu kurumların esas olarak eğitim niteliği değişmemiştir. Medreselerin durumu "okutulan kitaplar, öğretim usulleri ve ders programlarının gelişen şartlara göre yeniden ele alınması gibi" konularda tartışılmalıdır. Murat Akagündüz, *Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 95. Aynı doğrultuda bir tartışma için bkz. Kenan Yakupoğlu, *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2006).

[28] İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: TTK, 1999), 125.

din-ilim çatışması daha dolaylı bir yoldan tartışılmış, İslam dininin ilmi gelişmeye engel olup olmadığı tartışma konusu yapılmıştır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin bu konuyla ilgili şöyle demiştir: "Baha Tevfik gibi açıkça pozitivist bir biçimde dine bakanlar 1880'lerden sonra ortaya çıksa da bu bakış açısı toplumda yaygın hale gelmemiştir."[29] Genç Osmanlılar ve Jön Türkler, yeni bir siyasal yaklaşım getirmişseler de aralarından "Avrupa felsefesinin tüm boyutlarını kavrayabilen ne bir felsefeci, ne de bir bilim adamı olmuştur."[30] Kısaca Osmanlılar, çağdaş ilim dünyasında üretici olarak yer almamış olsalar da uygulamaya yönelik ilmi gelişmeleri takip etmiş, çeşitli kanallar vasıtasıyla da bu gelişmeleri tatbik etmişlerdir.

Tanzimat dönemi de dâhil tüm 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı iktidarı ve devlet adamları için, ilim ile din arasında herhangi bir çatışma ya da karşıtlık olmamıştır. Osmanlı iktidarı için ilim, yukarıda ifade edildiği gibi, geleneksel tüm bilme eylemlerini ifade eden bir biçimde kullanımını sürdürmüştür. Ancak çağdaş bilimsel gelişmeleri takip etmek isteyen Osmanlı iktidarı, Batı'dan pratik bilgi aktarımını gerçekleştirmeye çalışmış, özellikle askerlik, eğitim, tıp gibi alanlarda çağdaş yöntemleri ülkeye uzmanlar çağırarak ve onlardan istifade ederek pratik bir biçimde ülkede var etmeye gayret göstermiştir. Osmanlı iktidarı, çağdaş bilimlerin kökeninde yer alan felsefeye gerekli önemi vermemiş, çağdaş bilimsel gelişmeyi doğrudan doğruya pratik yarar için aktarmayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda ilim, derhal yeni bir askeri düzen oluşturmak, yeni bir eğitim metodu kurmak, hastane açmak, karantina örgütü kurmak, yaygın hastalıkların önüne geçmek, demiryolu, deniz yolu inşa etmek gibi genel itibariyle bireysel-toplumsal pratik yarar ve bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirmek için kullanmıştır.

İlim çocuk gazetelerinde de genellikle geleneksel bir biçimde tanımlanmış, maddi ve manevi yönleri üzerinde durulmuş, ilimlerin özellikle bayındırlık vasıtasıyla toplumsal yararına dikkat çekilmiştir. *Arkadaş* gazetesinde, iki arkadaş arasında geçen konuşmada arkadaşlardan bir "ilim nedir?" diye sorunca diğeri şöyle yanıtlar: "İlim öyle bir cevherdir ki kıymeti nihayet olmaz. Zira ahlakımız olan Cenab-ı Vacibü'l-vücut hazretlerini bize bildiren ve hakkı ve sevabı yani doğru olan işleri işlemeğe bizi teşvik eden ve iyi ve kötüye fark ettiren ve dünya ve ahiretçe her hâl ve hareketimizde bize rehber-i saadet ve selamet olan ilimdir." [31] Âlim ile cahil arasındaki farkların sorulması üzerine arkadaşlardan biri, âlimin iyiliği, korkusuzluğu oranında, cahilin kötü ve korkak olduğunu söyler. Âlim ile cahil aydınlık ve karanlık gibidir, çocuklar da çok çalışmalı karanlıktan uzaklaşıp ilim vasıtasıyla aydınlığa yönelmelidirler. Âlim, ilminin yanısıra doğru ve iffetli bir insan olmalıdır, eğer bu vasıflar onda yoksa o da cahil sayılır. Yazara göre, ilim sayesinde insanlar maddi-manevi pek çok imkâna kavuşmuştur. Yakın zamanda görülen "vapurlar, telgraflar, şimendiferler" hep ilim sayesindedir. Yazar, bir zamanlar İstanbul'dan Üsküdar'a kayıklarla bin bir güçlük içinde gi-

[29] Tekeli, İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 127.
[30] Tekeli, İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, 129.
[31] "İlim Hakkında Muhavere", *Arkadaş*, s. 2, 28 Ramazan 1293 [17 Ekim 1876], 2.

dildiğini, ancak şimdi vapurla çok rahat bir ulaşım gerçekleştiğini, yine bir zamanlar bir mektubun İstanbul'dan Edirne'ye beş-altı günde ulaştığını, ancak şimdi beş-altı dakikada telgraf gönderilebildiğini söylemiş ve ilmin faydalarını bu tür örneklerle ifade etmiştir. Makale yazarı, âlim ile zengini de karşılaştırmış, âlimin zengin kişi ile karşılaştırıldığında topluma daha yararlı olduğunu ifade etmiştir. Âlim kişi, zengin gibi kibirli ve gururlu olmaz, o mütevazı bir tavır benimseyerek bildiklerini, öğrendiklerini insanlara anlatır. Kısaca, yazara göre ilim öğrenmeli ve öğrenilenleri de çocuklara aktarmalıdır.[32]

İkinci olarak gazetelerde Osmanlıların ilimde neden geri kaldıkları değerlendirilmiştir. Gazetelere göre, bunun ana nedeni bilim üretememekten ziyade Batı'yı yeterince ve süratli takip edememek olmuştur. Örneğin *Bahçe*'ye göre matbaanın geç kullanılması, Avrupalı fen kitaplarının takip edilmemesi, kütüphanelerin yetersizliği Osmanlıların geri kalmasına sebebiyet vermiştir.[33] Üçüncü olarak, genellikle gazetelerin hitap ettiği kitle olan rüştiye öğrencilerine yönelik hesap veya sualler ele alınmış, öğrencilere bir bakıma ders tekrarı yaptırmak için yazılanlar değerlendirilmiştir. Dördüncü ve son olarak ise çocuk sağlığı konusu üzerinde durulmuş, gazetelerin çocuklardan çok, ailelere hitap eden yazıları çocuk sağlığı bağlamında değerlendirilmiştir.[34]

Gazetelerin en çok önem verdiği konu ilmin birinci anlamı olmuştur. Buna göre bir çocuk, ilim vasıtasıyla hayatın hem manevi hem de maddi yanlarını bilip öğrenmelidir. İlmin manevi ve maddi iki yanı birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Manevi yanını bilerek çocuk; Allah'ı, İslam dinini, İslam peygamberini ve tüm peygamberleri, dini ibadetleri bilip öğrenmeli ve yerine getirmelidir. Böylece müstakbel vatandaş olacak çocuk, dinine ve padişahına saygılı, otorite karşısında itaatkâr bir birey olacaktır. Diğer taraftan çocuk din ile herhangi bir çelişki veya çatışma göstermeyen zaman zaman fen denilen pozitif ilimleri de öğrenmelidir. Geleneksel tasnifte akli olarak nitelendirilen söz konusu ilimler, hesap, hendese, hayvan ve bitkiler, kimya, lisan, coğrafya, tarih gibi ilimler olarak ifade edilmiştir. Bu vasıtayla da çocuk, söz konusu ilimleri de öğrenerek ülkesine, devletine ve milletine yararlı bir vatandaş olacaktır. Kısaca ilim, çocuklar için hem manevi

---

[32] "İlim Hakkında Muhavere", *Arkadaş*, s. 2, 28 Ramazan 1293 [17 Ekim 1876], 2.

[33] "Kabahatimiz Ne Oldu?", *Bahçe*, s. 10, 21 Muharrem 1298 [24 Aralık 1880], 75. "Biz Ne Yapsak Ne Olur?", *Bahçe*, s.7, 29 Zilhicce 1297 [2 Aralık 1880], 52. "Bir Memleketin Derece-yi Medeniyeti Kitapçı Dükkânlarından Bellidir", *Bahçe*, s. 29, 6 Cemaziyülahir 1298 [6 Mayıs 1881], 230.

[34] Sözgelimi çocuklar için üç öğün yemeğin önemine dikkat çeken *Tercüman-ı Hakikat* iyi bir kahvaltı için şöyle bir tarif vermiştir: ""Mesela iki dilim ekmeği maşa üzerinde kızdırmış ve bir miktar dahi peynir tedarik etmiş. İşte bu pek güzel bir kahve altıdır. Kudreti var ise çocuğuna peynire bedel biraz tereyağı verir. Bir de büyük fincan şekerli kahve pişirir. Ama bu kahve bir keyif değildir. Ekmek için bir katıktır. Daha kudreti var ise çocuğuna bir parça dahi 'söğüş' denilen haşlanmış ve soğumuş etin yağsız tarafından verir. Hele iki yumurtayı suda hem de suluca pişirip verir ise artık bir tereyağı iki de yumurtadan ibaret kahve altı dünyada en güzel bir kahve altı sayılır." Mazhar, "Hıfz-ı Sıhhat", *Tercüman-ı Hakikat*, s. 1, 12 Şevval 1296 [29 Eylül 1879], 3.

hem de maddi ihtiyaçlara yanıt verecek en büyük zenginlik olmuş, din ile ilim arasında hiçbir biçimde bir çatışma veya uyumsuzluk görülmemiştir. Gazetelere göre çocuklar, din, devlet, millet sevgisiyle ve vatana hizmet etme sevinciyle çok çalışkan olmalı, ilimlere sarılmalı ve yetişmiş bireyler olarak, medeniyet doğrultusunda terakki ederek, geleceğin modern Osmanlı ülkesini kurmalıdır.

Çocuk gazetelerinin dördüncü teması dil veya Türkçe olmuştur. II. Mahmud döneminden itibaren tüm 19. yüzyılı kapsayacak bir biçimde, genel itibariyle, Osmanlı iktidarı ile kamuoyunun basın kanadını meydana getiren yazarlar arasında, ortak bir dil çabasını ifade eden bir biçimde milli bir dil kurmak söz konusu olmuştur. Söz ettiğimiz dönem boyunca, imparatorluğun dönüşümü ve ayakta kalabilmesi için Osmanlıcılık bağlamında milli bir kültür meydana getirmeye çalışan Osmanlı devlet adamlarına göre, en önemli meselelerden biri de ortak bir dil kurmaktır. Modern bir milli devlete dönüşmeye gayret eden, bir bakıma varoluş savaşı veren Osmanlı Devleti için, ekonomiden eğitime, nüfus politikasından sağlık hizmetlerine kadar, eski tebaanın vatandaşa dönüştürülmesi ve kitlelerin daha yoğun, daha çabuk seferber edilebilmesi, her türlü dış baskının kaldırılabilmesi ve nüfusun ideolojik dönüşümünün sağlanması büyük bir zorunluluktu. Böylesi bir zorunluluğun temel unsuru ise hiç kuşkusuz, insanlar arasındaki iletişimi sağlayacak, devlet politikalarını halka aktarabilecek, ideolojik dönüşümü sağlayacak dil sorunuydu.

Tanzimat dönemde Osmanlı aydınları Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Münif Paşa, Ahmed Midhat Efendi ve Hayreddin dil üzerindeki görüşlerinde büyük oranda uzlaşmış, sade bir Türkçe kullanılması gerektiğini söylemişlerdir. Söz konusu yazarlara göre: 1. Bürokratik dil yerine halk dili tercih edilmeli, halkın anlayabileceği bir Türkçe kullanılmalıdır. 2. Türkçede uzun cümleler, anlaşılması güç tamlamalar yerine kısa ve açık cümleler kullanılmalıdır. 3. Türkçeye yerleşmiş Arapça ve Farsça sözcükler korunmalı; ama daha fazlası alınmamalıdır. 4. Türkçe dilbilgisi açık ve anlaşılır bir biçimde anlatılmalı uzun bir biçimde Arapça ve Farsça dilbilgisi kuralları üzerinde durulmamalıdır. 5. Türkçe için bir sözlük ve imla kılavuzu hazırlanmalıdır.[35]

Tanzimat devri iktidar politikalarıyla, basında ifade edilen görüşler örtüşmüş, Türkçe, devletin orta vadede resmi dili olurken, cemaat mekteplerinde de okutulmaya başlanmış, böylece ortak bir milli dil gerçekleştirilmek istenmiştir. Türkçe, 1876'da ilan edilen Kânun-i Esasi'nin 18. maddesi ile resmi dil olmuşsa da mecliste farklı lehçelerin konuşulması dolayısıyla anlaşma sağlanmakta zorluklar yaşanır. Bu sorun ancak Ahmed Midhat Efendi'nin söylenenleri yazı diline aktarıp zabıt tutmasıyla giderilebilir. II. Abdülhamid zamanında sansür, dil

[35] Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 49-61. Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara: TTK, 1960), 81. Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* gen. yön. Murta Belge, yay. yön. Fahri Oral, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 314. Hayreddin, "Maarif-i Umumiye", *Terakki,* 21 Rebiyülahir 1286 [31 Temmuz 1869], 3. Mustafa Argunşah, "Ahmed Midhat Efendi'nin Türkçenin Sadeleşmesiyle İlgili Görüşleri", *Turkish Studies,* c. 7, s. 4 (2012): 8.

tartışmalarına uygulanmadığından nispeten serbest bir tartışma ortamı meydana gelmiş, Tanzimat döneminde olduğu gibi, dil tartışmaları *Tercüman-ı Hakikat*'ten *Vakit*'e kadar birçok gazetede görülmüştür. Dönemin öne çıkan tartışmaları ve önerileri şöyleydi: 1. Yazı dilinin sadeleştirilmesi ile yetinilmesi. 2. Alfabenin düzenlenmesi. 3. Türkçenin, Arapça ve Farsçadan temizlenerek bağımsız bir dil haline dönüştürülmesi.[36]

İncelenen Türkçe çocuk gazeteleri, söz konusu dönem boyunca, dönemin ruhuna da uygun bir biçimde, okurlarını da göz önünde tutarak oldukça sade bir Türkçe kullanmışlardır. Bu politikaları dolayısıyla okurlarından da olumlu tepkiler almış, hatta zaman zaman daha da sade bir Türkçe doğrultusunda taleplerle karşılaşmışlardır. Yayınlar sade bir Türkçeyle yazılmakla beraber, metin içinde bilinmemesi muhtemel sözcükler de Türkçeleriyle birlikte verilmiştir. Sadeleşmeyi dilin ortaklaştırılması anlamında da değerlendiren gazeteler ve yazarları, tüm Osmanlıların en çok konuşulan dil kabul edilen Türkçeyi, ortak ve dolayısıyla milli bir dil kabul etmeleri gerektiğini de savunmuşlardır.

Örneğin *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin haberine göre, Edirne'de bir Yahudi okulunda Rumca dersler verilmeye başlanmıştır. Bu haberi memnuniyetle karşılayan yazar, bu okullarda Osmanlı lisanının da öğretildiğini, bu durumun ilişkileri daha da kuvvetlendireceğini dile getirerek şöyle demiştir:

> Şimdiki halde vatanımızda bulunan Hristiyan ve Yahudi mekteplerinde Osmanlı lisanı bir ehemmiyet-i mahsusa ile talim olunuyor. Demek oluyor ki onlar bizimle hemşerilik münasebetlerini şimdiki derecesinden ziyade arttırmak istiyorlar.
>
> Bir memlekette en ziyade hangi lisan söyleniyor ise halk dahi o lisana rağbet etmelidir. Bizde en ziyade Osmanlı lisanı söylendiği için her sınıf halk dahi ana rağbet etmek lazımdır.[37]

Mümeyyiz'in 11. sayısında "Osmanlı Çocuklarının Topuna Birden Nasihat" adlı yazıda da, Osmanlıcı bir yaklaşım görülürken, dil meselesinde Müslüman olmayan Osmanlı çocukları sert bir üslupla eleştirilmiştir. Makale: "ey tüm Osmanlı evlatları" hitabıyla başlamış, "birbirinizle güzel güzel geçinin" demiş ve şöyle devam etmiştir: "ben Müslümanım sen Hristiyan'sın ben Yahudi'yim sen Çingenesin diye birbirinizin başına kakmayın çünkü topunuz bir vatanın evladı ve bir büyük ve merhametli padişahın kul kölesisiniz [...] kul ve kölesi olduğumuz padişahımız efendimiz hazretleri nazarında tebaanın hiç ayrı gayrısı yoktur." [38]

Makaleye göre, Hıristiyan Osmanlı çocuklarına kim oldukları sorulsa "Osmanlıyız" derler, padişahları sorulsa "Osmanlı padişahı" derler; ama acaba neden Osmanlı dilinde okumuyorsunuz dense ne diyeceklerini bilemezler. Yazar şöyle devam eder:

---

[36] Karal, "Tanzimat'tan", 317-318.

[37] "Havadis", *Tercüman-ı Hakikat*, s. 2, 19 Şevval 1296 [6 Ekim 1879], 1.

[38] "Osmanlı Çocuklarının Topuna Birden Nasihat", *Mümeyyiz*, s. 11, 21 Ramazan 1286 [25 Aralık 1869],1.

> Hem de utanmalıdır. İçinde yaşadığınız bir memleketin ve gölgesi altında bulunduğunuz bir büyük padişahın lisanını öğrenmemek size ayıp değil midir? [...] Yazık size yazık. Eğer Fransızca, İngilizce, Nemçece okumaktan vakit bulamıyoruz derseniz, özrünüz kabahatinizden büyük olur [...] evvel be evvel Osmanlıcayı öğrenmeniz lazımdır. [...] Eğer bazılarınız baba ve analarımızın buraları düşündükleri yoktur derseniz Osmanlıca okumağı hükûmete bildirin sizi Osmanlı mekteplerinde okudurlar veya mekteplerinize ayrıca hocalar gönderirler.[39]

Bu makalede de görüldüğü gibi birçok makalede her şeyden önce, gayrimüslim Osmanlı çocuklarının Osmanlıca öğrenmeleri gerektiği tekrar tekrar vurgulanmış, böylece sadeleşmeden ziyade Osmanlıcanın bir milli dil olması gerektiği belirtilmiş; ayrıca Osmanlı iktidarının konuya ilgisi ifade edilmiştir. Okurlardan gelen mektuplarda ve bazı yazarlarda da görüldüğü gibi, dilin adlandırılması konusunda, Osmanlıca veya Türkçe, herhangi bir ayrım yapılmamış, Osmanlıca veya Türkçe ifadesi kullanılan dili adlandırmak maksadıyla ifade edilmiştir. Türkçe ifadesinin kullanıldığı yerlerde de Türkçeye özel etnik bir anlam yüklenmemiştir. Gazetelere göre, Türkçe imparatorlukta en yaygın dil olması dolayısıyla hem daha kolay okunur-yazılır bir anlaşma aracı haline dönüştürülmeli hem de gayrimüslimler dâhil tüm unsurlar tarafından öğrenilmelidir. Böylece Türkçe ortak ve milli bir dil kabul edilmiş ve önerilmiştir.

Kısaca Tanzimat döneminden II. Meşrutiyet yıllarına kadar, Osmanlı idarecileri ve aydınlarına göre, Türkçenin mutlak surette sadeleştirilmesi, hemen aynı anlama gelecek bir biçimde milli bir dil haline getirilmesi gerekliydi. Öncelikle gazeteler vasıtasıyla, yazarlar aracılığıyla halk dili Türkçe kullanılmalı, halk ile yazarlar arasında ve buradan çıkarak tüm imparatorluk dâhilinde ortak bir milli dil meydana getirilmeliydi. Dil tartışmalarında, söz konusu dilin adının belirlenmesi için, Türkçeye zaman zaman Ali Suavi tarafından etnik atfılar yapılsa da, esas itibariyle Türkçe, imparatorluğun ortak coğrafyasında kullanılması gereken bir anlaşma aracı biçiminde değerlendirildi. Tartışmalarda Türkçenin ortak bir dil olması gerektiğini savunanlar, diğer dilleri dışlayıcı veya aşağılayıcı bir tavır göstermedikleri gibi, Türkçenin diğer dillere karşı üstün olduğunu veya diğer dillerin temelinde yer aldığını da iddia etmediler. Onların temel kaygısı, ortak coğrafyada yaşayan insanların, kurulacak ortak bir dille, milli bir kültür meydana getirmelerini sağlamaktı.

Yazarlara göre, her şeyden önce halk dili ile geleneksel Osmanlı devlet dili birbirine yakınlaştırılmalı, ardından Türkçe üzerinde çalışmalar yapılmalıydı. Türkçenin bir sözlüğe, imla kılavuzuna ihtiyaç duyduğu ifade edilmiş, Türkçeye mal olan Arapça ve Farsça kelimelerin muhafazasıyla birlikte sözcük hazinesinde varsa, Arapça ve Farsça sözcüklerin yerine Türkçe sözcüklerin tercih edilmesi önerilmiştir. Tanzimat döneminde bu tartışmalar-öneriler devam ederken milli bir dilin somut düzeyde tatbik edildiği, son derece yalın bir ifadeyle meselelerin anlatıldığı çocuk gazeteleri bir bakıma bu misyonu üstlenmiştir. Çocuk

39 "Osmanlı Çocuklarının", 2.

gazetelerinin yazarları, hassasiyetle dil meselesi üzerinde durmuş, çocukların gönderdiği mektuplarda gerekli dil bilgisel uyarıları ve düzeltmeleri yaparak milli bir dilin kuruluşunu bir oranda gerçekleştirmişlerdir.

Türkçe çocuk gazetelerinde yukarıda ifade edilen ahlak, ilim ve dil ile karşılaştırıldığında tarih ve coğrafya temaları oldukça sınırlı bir yer kaplamaktadır. Osmanlı kamu okullarında Fatma Kaya Doğanay'ın saptadığı kadarıyla 1856–1857 eğitim yılında ilk defa, İzmir'de açılacak bir rüştiyenin ders programında ilk sene muhtasar (kısa), ikinci sene ise mufassal (ayrıntılı) Osmanlı Tarihi dersi konulmuştur. Bu ilk denemenin ardından 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde sıbyan mekteplerinde muhtasar tarih dersine yer verilmiş, rüştiye müfredatınaysa Tarih-i Umumi ve Tarih-i Osmani dersleri konulmuştur. İlerleyen yıllarda da tarih dersleri zaman zaman haftalık ders sayısının artıp azalmasına rağmen daima müfredattaki yerini korumuştur. II. Abdülhamid dönemindeyse, birtakım çekinceler dolayısıyla, örneğin Fransız Devrimi'nin olası yıkıcı etkileri nedeniyle, Tarih-i Umumi dersi kaldırılmış, Tarih-i İslamiye ve Tarih-i Osmanî dersleriyse varlığını sürdürmüştür.[40]

Bu makalenin sınırlarını ifade eden Tanzimat döneminden 1908 yılına kadar Ahmed Vefik Paşa, ardından Selim Sabit Efendi ve Ali Cevad'ın kaleme aldığı tarih ders kitaplarının öne çıkan unsurları şöyle saptanabilir: 1. Osmanlıların ceddi Türk aşiretlerinden Kayıhan aşiretidir. Böylece bu kitaplar, Osmanlı hanedanının kökeni olarak Türk aşiretini belirtmişler; ancak özel etnik bir vurgu yapmamışlardır. Geleneksel tarih yazımında da Osmanlıların kökeni Kayıhan boyuna dayandırılmış, Kayıhan boyunun da Oğuzlardan bir Türk boyu olduğu ifade edilmiştir.[41] Ancak iki atıf arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Bu fark, ders kitaplarının Osmanlı kamu okullarındaki tüm Osmanlılar için olması ve bu kitapların bir kolektif kimlik oluşturacak biçimde ifade edilmesi ve okutulmasıdır. Dolayısıyla Osmanlı olmanın kökeni tarih dersleri vasıtasıyla Türk olmak biçiminde ifade edilmiş ve Türkler ile Osmanlılar arasındaki süreklilik vurgulanmıştır. 2. Her bir padişah dönemi anlatılırken daha çok cihat, gaza ve fetihler vurgulanmış, İslami bir söylem üzerinden hareket edilmiş, Yavuz Sultan Selim döneminde Şiilerin öldürülmesi bir "temizlik" biçiminde belirtilmiş, hilafetin Osmanlı ailesine geçtiği kaydedilmiş, devletin Sünni karakteri ortaya konulmuş, Alevi-Bektaşiler yok sayılmıştır.[42] 3. III. Selim döneminden itibaren geniş bir alana yayılan ıslahat hareketlerinden söz edilmiş, ıslahat sürecinin II. Mahmud döneminde ıslahatçılığa karşı bir güç olan Yeniçerilerin kaldırılmasıyla birlikte

---

[40] Fatma Kaya Doğanay, "Rüştiye Mekteplerinde Tarih Dersi", *Erzurum Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 25 (2010): 107-119.

[41] Osmanlı kuruluş dönemi ve Osmanlıların soy kütüğü meselesi için bkz. Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi (1302-1481) Osmanlı Sultanları*, 3 bs. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 15-22.

[42] Yeniçeri Kırımı ile birlikte Bektaşi Tekkesi de tasfiye edilmiş Alevi-Bektaşi toplulukları Osmanlı egemen söyleminden çıkarılmış, ötekileştirilmiş, yok sayılmıştır. Bu mesele ve Osmanlı tarih yazımı için bkz. Eray Yılmaz, "Yeniçeri Kırımı, Bektaşi Tekkesinin Tasfiyesi Ve Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Kimliği (1826-1908)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, s. 79 (2016): 111-128.

daha güçlendiği ve Tanzimat döneminde daha yoğun ve geniş bir biçimde sürdürüldüğü vurgulanmıştır. 4. Islahatçılık olumlu bir anlamda kullanılmış, ıslahatlar vasıtasıyla ülkenin terakki ettiği ifade edilmiştir. Öne çıkan ıslahatlar arasında yeni bir askeri düzene geçilmesi, ticaret mahkemelerinin kurulması, rüştiyelerin açılması sayılmıştır.[43]

Bu unsurlarla birlikte imparatorluğun gayrimüslim varlığından veya Müslümanlar arasında önemli bir yer kaplayan Alevi-Bektaşilerden, imparatorluğun toplumsal yaşamından söz edilmemiş, bu bakımdan büyük oranda geleneksel tarih yazımına sadık kalınmıştır. Kısaca söylemek gerekirse geleneksel tarih anlatısıyla birlikte, Osmanlıların Türk kökeni kamu okulları vasıtasıyla kolektif bir kimliğin unsuru haline dönüştürülmüş, Yavuz Sultan Selim'in politikalarıyla devletin İslami karakteri vurgulanmış, III. Selim döneminden itibarense modernleşme çabası terakki bağlamında olumlu bir süreç biçiminde değerlendirilmiştir.

Çocuk gazetelerinde tarih ile ilgili yayınlar 19 Türkçe çocuk gazetesinden sadece dördünde saptanmıştır. İlk çocuk gazetesi, *Mümeyyiz* tarih ile ilgili yayınlarında daha çok kavramsal düzeyde bir yayın politikası takip etmiş, millet ve vatan terimlerinin geleneksel anlamlarıyla birlikte, Osmanlıcılığa uygun denebilecek modern anlamları üzerinde durmuştur. Vatan ve millet terimleri tanımlanırken modern bir biçimde, etnik ve dini kökene atıf yapılmamış, ortak coğrafya ve siyasal bağlar öne çıkarılmıştır. Ancak vatan terimi ifade edilirken, ortak vatan anlayışıyla beraber "ataların fethettiği topraklar" biçiminde geleneksel gaza ve cihat anlayışına da yer almıştır.[44] *Ayine* ise, Türklerin Nuh'un çocuklarından Yafes'ten geldiğini yazmış, Kayıhan kabilesinin, dolayısıyla Türklerin Osmanlıların soyunu meydana getirdiği tezini işlemiştir. Böylece bir yanda dini köken anlatısı sürmüş, diğer yanda da Osmanlı hanedanının ve tarih dersleri dolayısıyla tüm Osmanlıların kökeni ve soyu Türkler biçiminde belirtilmiştir. Böylece *Ayine*, İslam ve Türk bir Osmanlı kimliği üzerinde yoğunlaşmıştır.[45] Benzer yakla-

---

[43] Ahmet Vefik Paşa, *Fezleke-yi Tarih-i Osmani, Bir Eski Zaman Ders Kitabı*, yay. haz. Şakir Babacan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011). Selim Sabit, *Muhtasar Tarih-i Osmani, Sıbyan Mekteplerine Mahsustur* (yy. 1295 [1878]). Ali Cevad, *Muhtasar Tarih-i Osmani* (Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1314 [1896-1897]).

[44] "Mukaddime-yi Tarih," *Mümeyyiz*, s. 26, 13 Muharrem 1287 [15 Nisan 1870], 1-2. "Bir Zât Tarafından Gönderilip (26) Numaralı Nüshada Derc Olunan Mukaddeme-yi Tarih Unvanlı Varakanın Mabadıdır", *Mümeyyiz*, s. 32, 26 Safer 1287 [28 Mayıs 1870], 2-3. "(32) Numaralı Nüshada Muharrir Mukaddeme-yi Tarihin Mabadı", *Mümeyyiz*, s. 37, 2 Rebiyülahir 1287 [2 Temmuz 1870], 1-2. "37 Numaralı Nüshada Muharrer Mukaddime-yi Tarihin Mabadı", *Mümeyyiz*, s. 39, 8 Cemaziyülevvel 1287 [6 Ağustos 1870], 2-3.

[45] "Tarih", *Ayine*, s. 19, 29 Safer 1293 [26 Mart 1876], 2. "Yazmakta Olduğumuz Tarihten Mabat", *Ayine*, s. 20, 7 Rebiyülevvel 1293 [2 Nisan 1876], 1. "Yazmakta Olduğumuz Tarih-i Osmaniden Mabat", *Ayine*, s. 21, 14 Rebiyülevvel 1293 [9 Nisan 1876], 1. "Tarih-i Osmaniden Mabat", *Ayine*, s. 22, 21 Rebiyülevvel 1293 [16 Nisan 1876], 2. "Osmanlı Tarihinden Mabat" *Ayine*, s. 23, 28 Rebiyülevvel 1293 [23 Nisan 1876], 2-3. "Tarih-i Osmaniden Mabat", *Ayine*, s. 24, 5 Rebiyülahir 1293 [30 Nisan 1876], 2. "Tarih-i Osmaniden Mabat", *Ayine*, s. 25, 20 Rebiyülahir 1293 [15 Mayıs 1876], 1-2. "Tarih-i Osmaniden Mabat",

şımı *Mecmua-yı Nevresidegan* da göstermiş, İslam Tarihi anlatısı içinde Türklere dilleri vasıtasıyla özel bir yer vermiştir.[46] *Mümeyyiz*'in kavramsal düzeydeki tanımları bir yana konulursa, Türkçe çocuk gazeteleri somut düzeyde ve tarihi temelde Osmanlı kimliğini, İslam ve Türk unsurlara atıflarla ifade etmiştir. Ahlak, ilim ve Türkçe ile birlikte düşünüldüğünde, Osmanlı kimliğinin iki önemli unsuru, İslam dininin Sünni yorumu ve Türk köken olmuştur.

Türkçe çocuk gazetelerinde coğrafya ile ilgili yayınlar, tarih temasında olduğu gibi oldukça sınırlı kalmıştır. Osmanlı kamu okullarında okutulan coğrafya ders kitapları incelendiğinde şu sonuçlar çıkarılabilir: 1. Coğrafya ders kitapları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını, bölge ve vilayetlerini ayrıntılı bir biçimde vurgulamış, diğer ülkelerle arasına bir çizgi çekmiş, böylece toprağa-coğrafyaya dayalı bir Osmanlı coğrafyası ile onun mutlak hâkimi olarak Osmanlı sultanını belirtmiştir. 2. Belirli sınırlar içinde var olan İmparatorluk, Osmanlılık anlayışı ile ifade edilmiş, Osmanlı coğrafyasının karakteristik özellikleri saptanmıştır. 3. İmparatorluğun doğal kaynakları ile üretim kapasitesi sultanın hâkimiyeti ve yönlendirmesi etrafında resmedilmiş, böylece toprak ile iktidar arasında bir ilişki kurulmuştur. Söz konusu unsurlar ders kitapları sonuna eklenen harita ve atlaslar vasıtasıyla da gözle görülür bir hale dönüştürülmüştür. Kısaca söylemek gerekirse, tüm bu unsurlar üzerinden Osmanlı coğrafyası, üzerinde yaşayan insanları, kaynakları, sınırları ile sultana bağlı bir ülke halinde resmedilmiştir.[47]

Türkçe çocuk gazetelerinde coğrafya ile ilgili yazılar çoğunlukla coğrafya teriminin açıklanması ve dünyanın şekli üzerine olmuştur. Bununla birlikte, Avrupa coğrafyası ile Japonya ve Çin ile ilgili bilgilere ve yorumlara da yer verilmiştir. Türkçe çocuk gazetelerinde Avrupa, coğrafya ders kitaplarında görüldüğü gibi, medeni bir kıta biçiminde ifade edilmiş, söz konusu kıtada Fransa ve İngiltere'den başkentleri vasıtasıyla özellikle söz edilmiştir.

Makalelere göre, Avrupa kıtasında yer alan medeni ülkelerin başlıca unsurları şöyle ifade edilmiştir: Zengin ticaret, düzenli bir eğitim sistemi, halkının medeniyete olan sevgisi, ilimlere duyulan ilgi, keşifler ve fenlerle meşgul olmak ve tüm bunların temelinde yer alan çalışkanlık.[48] Osmanlı Devleti, Rumeli dolayısıyla coğrafi olarak Avrupa coğrafyası içinde kabul edilmiş; ancak medeniyet bakımından Avrupa'dan uzak görülmüştür. Gazeteler göre, Osmanlılar Avrupa medeniyetini, çok çalışıp terakki ederek yakalamalıdır. Gazetelerde çok boyutlu bir biçimde Avrupa-Osmanlı mukayesesi yapıldığı söylenemez. Ancak çocukların anlayabileceği bir seviyede karşılaştırmalar yapılmış ve Osmanlı çocuklarına

---

Ayine, s. 27, 4 Cemaziyülevvel 1293 [28 Mayıs 1876], 2-3. "Tarih-i Osmaniden Mabat", *Ayine*, s. 28, 10 Cemaziyülahir 1293 [3 Temmuz 1876], 3-4.

[46] "Tarih", *Mecmua-yı Nevresidegan*, s. 1, 1298 [1880-1881], 25.

[47] Özkan Akpınar, "Geographcal Imagination in School Geography During The Late Ottoman Period, (1876-1908)". (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2010), 123-151.

[48] Emin Osman, "Coğrafya-yı Politika", *Bahçe*, s. 32, 27 Cemaziyülahir 1298 [27 Mayıs 1881], 250. Emin Osman, "Coğrafya-yı Politika", *Bahçe*, s. 33, 6 Recep 1298 [4 Haziran 1881], 260. Emin Osman, "Coğrafya-yı Politika", *Bahçe*, s. 34, 13 Recep 1298 [11 Haziran 1881], 268.

Avrupa, din dışında gösterdiği gelişmelerle medeni bir model biçiminde ifade edilmiştir. Çin ve Japonya örneklerindeyse gazetelerin üzerinde en çok durdukları konu çalışkanlık ve ilim severlik olmuş, sözü edilen memleketlerin bu özelliğe dayanarak terakki etmesi, sanayileşmesi, eğitim seviyesini arttırması, fenlerle uğraşması öne çıkarılmıştır. Dolayısıyla Avrupa dışı toplumların da terakki edebilecekleri, medeni ülkeler olabilecekleri vurgulanmıştır.[49]

IV. Sonuç

Sonuç itibariyle denilebilir ki, Türkçe çocuk gazetelerinin inşa etmek istediği Osmanlı kimliği Müslüman, şehirli ve rüştiye öğrencisi okur-yazar erkeklere yönelik olmuş, ahlak anlayışı bakımından büyük oranda geleneklere dayanmıştır. Gazetelere göre, Osmanlı çocuğu her şeyden önce ahlakın temeli olarak, Allah'ı, İslam dinini, peygamberini, emirlerini görmeli ve İslam dininin ibadetlerini yerine getirmelidir. Din ile birlikte padişaha itaat ve sadakat göstermeli, toplumsal düzene uymalı, mutedil bir yaşam sürmeli, çalışkan olmalı, devlete ve millete fayda sağlamalıdır. Osmanlı kimliğinin ikinci unsuru ilim olmuş, ilim, din ile uyumlu bir biçimde değerlendirilmiş, felsefi epistemolojik bir tartışmaya girilmemiştir. Osmanlı çocuğu, ilim sever olmalı, daha çok bayındırlık, ulaşım, iletişim vasıtalarını kolaylaştıran ilimleri öğrenmeli, bu vasıtayla devlete ve millete fayda sağlamalıdır. Osmanlı kimliğinin üçüncü unsuru sade bir Türkçe olmuştur. Buna göre, Osmanlı çocuğu sade bir Türkçe ile konuşmalı-yazmalı, Türkçeyi tüm imparatorlukta ortak ve milli bir lisan haline getirmelidir. Osmanlı kimliğinin dördüncü ve beşinci unsurları tarih ve coğrafya temaları olmuştur. Somut düzeyde, Osmanlı çocuğu, ataları olarak Müslümanları ve Türkleri bilmeli, bununla birlikte ortak bir vatanı paylaştığı gayrimüslimlere karşı düşmanlık gütmemeli, onları da İmparatorluğun bir unsuru kabul etmelidir. Tüm bu unsurlarla birlikte Osmanlı kimliği büyük oranda geleneklerden beslenmiş; ancak kamu okulları vasıtasıyla merkezin saptadığı ilkelere dayanan modern ve kolektif bir milli kimlik inşa edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu kimlik Alevi-Bektaşi kitleleri yok saymış, İslami vurgularla gayrimüslimlerin olası bağını zayıflatmıştır. Bu yaklaşımın temel nedeniyse felsefi tartışmalarla güçlenebilecek ve belirli bir toplumsal sınıf tarafından savunulacak laik bir zihniyetin imparatorluk coğrafyasında ortaya çıkmaması veya zayıf kalması olmuş, Osmanlı kimliği dini veya etnik atıfların ötesine pek de taşınamamış, ortak kültürel değerler etrafında inşa edilememiştir.

[49] Emin Osman, "Japon", *Bahçe*, s. 29, 6 Cemaziyülahir 1298 [6 Mayıs 1881], 229. Emin Osman, "Japon (Mabat)", *Bahçe*, s. 30, 13 Cemaziyülahir 1298 [13 Mayıs 1881], 239. "Japonyalıların Mücmelen Tercüme-yi Hâlleri", *Çocuklara Mahsus Gazete*, s. 142, 18 Cemaziyülahir 1316 [3 Kasım 1898], 2-4.

Kaynakça

Türkçe Çocuk Gazeteleri

Mümeyyiz. İstanbul, 1286, [1869].

Hazine-yi Etfâl. İstanbul, 1873-1874.

Sadakat. İstanbul, 1292, [1875].

Etfâl. İstanbul, 1292, [1875].

Ayine. Selanik, 1293, [1875-1876].

Arkadaş. İstanbul, 1293, [1876].

Tercüman-ı Hakikat. İstanbul, 1297, [1880].

Aile. İstanbul, 1297, [1880].

Bahçe. İstanbul, 1297, [1880].

Mecmua-yı Nevresidegan. İstanbul, 1298, [1881].

Çocuklara Arkadaş. İstanbul, 1299, [1882].

Çocuklara Kıraat. İstanbul, 1299, [1881].

Vasıta-yı Terakki. İstanbul, 1299, [1882].

Etfâl. İstanbul, 1303, [1886].

Numuneyi Terakki. İstanbul, 1303, [1887].

Debistan-ı Hired. İstanbul,1887.

Çocuklara Talim. İstanbul, 1305, [1887].

Çocuklara Mahsus Gazete. İstanbul, 1896.

Çocuklara Rehber. Selanik, 1315-1316, [1898].

Çocuk Bahçesi. Selanik, 1320-1321, [1903].

Osmanlıca Ders Kitapları

Ahmed Cemal. *Coğrafya-yı Osmani*. 2. bs. Pangaltı: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1316 [1900].

Ahmet Cevdet Paşa, Fuad Paşa. *Kavaid-i Osmaniye*. Haz. Nevzat Özkan. Ankara: ADTYKTDK Yayınları, 2000.

Ahmet Vefik Paşa. *Fezleke-yi Tarih-i Osmani, Bir Eski Zaman Ders Kitabı*. Yay. Haz. Şakir Babacan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Ali Cevad. *Muhtasar Tarih-i Osmani*. Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1314 [1896-1897].

Ali Cevad. *Fezleke-yi Fenn-i Coğrafya*. Dersaadet: yay.y. 1315 [1897-98].

Ali İrfan. *Rehber-i Ahlak*. İstanbul: A. Asaduryan Matbaası, 1317 [1899-900].

Ali Nazıma. *Risale-yi Ahlak*. Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1315 [1897-1898].

Ali Rıza. Kızlara Mahsus, *İlm-i Ahlak*. yy. Karabet, 1316 [1898-1899].

Ahmed Rıfat. *Bergüzar-ı Ahlak*. yy. Matbaayı Amire, 1315 [1897-1898].

Sadık Rifat Paşa. *Risale-yi Ahlak*. İstanbul: İstanbul: Şirket-i Sahafiye-yi Osmaniye Matbaası, 1308 [1890/1891].

Selim Sabit. *Muhtasar Hesap Risalesi*. İstanbul: Matbaayı Amire. 1290 [1874].

Selim Sabit. *Muhtasar Sarf-ı Osmani*. 3. bs. İstanbul: yay.y. 1297 [1879-1880].

Selim Sabit. *Muhtasar Tarih-i Osmani*. yy. yay.y. 1295 [1878].

Selim Sabit. *Muhtasar Coğrafya Risalesi*. 3. bs. yy. Latürki Matbaası, 1297 [1879-1880].

Süleyman Hüsnü. *Tarih-i Âlem*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1327 [1909/1910].

Süleyman Hüsnü Paşa. *İlm-i Sarf-i Türki*. Haz. Recep Toparlı, Dilek Yücel. Ankara: TDK, 2006.

Osmanlıca Kitap ve Makaleler

Esad Efendi, *İttihad-ı İslam*, yy. yay.y. ty.

Hayreddin, "Maarif-i Umumiye", *Terakki*, 21 Rebiyülahir 1286 [31 Temmuz 1869], 3-5.

Mahmud Celaleddin, "Osmanlılık Sıfatı", *Basiret*, 12 Rebiyülahir 1287 [12 Temmuz 1870], 1-2.

Namık Kemal, "İttihad-ı İslam" *Hürriyet*, s. 46, 10 Mayıs 1869, 1-4.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adıvar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.

Akagündüz, Murat. *Osmanlı Medreseleri, XIX. Asır,* İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*, 5. bs. Ankara, TTK, 2014.

Akpınar, Özkan. "Geographical Imagination in School Geography During The Late Ottoman Period, (1876-1908)". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2010.

Alkan, Mehmet Ö. "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir İnceleme", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları (2001): 377-407.

Ayni, Mehmed Ali. *Türk Ahlâkçıları*, c. 1, İstanbul: Marifet Basımevi, 1939.

Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri, çev. ve yay. haz. Engin Deniz Akarlı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1978.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2002.

Bozkurt, Gülnihal. *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci 1839-1939*, Ankara: TTK, 1996.

Deringil, Selim. *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Doğanay, Fatma Kaya. "Rüştiye Mekteplerinde Tarih Dersi", *Erzurum Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 25 (2010): 107-119.

Gülsoy, Ufuk. *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg Yayınevi, 2000.

Hanioğlu, Şükrü. "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 5, gen. yön. Murat Belge, yay. yön. Fahri Aral, İstanbul: İletişim Yayınları (1985): 1389-1391.

İnalcık, Halil. *Kuruluş Dönemi (1302-1481) Osmanlı Sultanları*, 3 bs. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Karal, Enver Ziya. "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, gen. yön. Murta Belge, yay. yön. Fahri Oral, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları (1985): 314-332.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, çev ve yay. haz. Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Karpat, Kemal H. *The Politization of Islam*, New York: Oxford Universty Press, 2001.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: TTK, 1985.

Kınalızâde Ali. *Ahlâk-ı Alâi*, haz. Hüseyin Algül, İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, ty.

Levend, Agâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: TTK, 1960.

Okay, Cüneyd. *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1999.

Oktay, Ayşe S. "Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî", Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, 1998.

Öztürk, Hüseyin. *Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile*, Ankara: TC Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 1990.

Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, c. 1, der. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları (2001): 88-116.

Tekeli, İlhan ve. İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: TTK, 1999.

Yakupoğlu, Kenan. *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*, İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2006.

Yılmaz, Eray. "Yeniçeri Kırımı, Bektaşi Tekkesinin Tasfiyesi Ve Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Kimliği (1826-1908)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, s. 79 (2016): 111-128.

Öz: Bu makalede 1869-1908 yılları arasında yayınlanmış 19 Türkçe çocuk gazetesi, Osmanlı kimliği bağlamında incelenmektedir. Tanzimat döneminde yayın hayatına başlayan Türkçe çocuk gazeteleri, Osmanlı kamu eğitiminin önemli bir parçası olmuş, Osmanlı düzenine sadık, makbul bir vatandaş yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu makale Osmanlı kimliğini oluşturan genel politikalarla birlikte Osmanlı kimliğinin ahlak, ilim, dil, tarih ve coğrafya unsurlarını, geleneklerden geniş bir biçimde yararlanan bir kimlik inşası bağlamında, Türkçe çocuk gazeteleri üzerinden okumayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı kimliği, Türkçe çocuk gazeteleri, İslam-Osmanlı ahlak anlayışı, Osmanlı ilim, Osmanlı eğitim tarihi, Osmanlı okullarında tarih ve coğrafya.

Ottoman Identity in the Turkish Children's Newspapers (1869-1908): Morality, Science, Language, History and Geography

Abstract: This article examines 19 Turkish children's newspapers published in the years between 1869-1908 within the context of the Ottoman identity. Turkish children's newspapers which started their publication life during the *Tanzimat* period were a part of the Ottoman public education and aimed to raise model citizens who were loyal to Ottoman order. This article aims to read and evaluate the moral, scientific, linguistic, historical and geographical elements of Ottoman identity together with general policies forming it within the context of identity construction that took advantage of traditions, through Turkish children's newspapers.

Keywords: Ottoman identity, children's newspapers in Turkish, Islam-Ottoman morality understanding, Ottoman science, Ottoman history of education, history and geography in Ottoman schools.

Osmanlı Basınında İhtikâr: Temsil, Mizah ve Mağduriyet (1917-18)

Mehmet Taylan ESİN*

Ulus Hoca'nın anısına…

I. Mesele

Arapça "h-k-r" kökünden gelen ihtikâr; biriktirmek, hapsetmek, tedavülden çekmek, tekeline almak anlamlarını taşır.[1] Kamus-ı Türki'de ürünün toptan alınıp depolanarak fiyat artışından sonra yüksek kârla satılmasıdır. 1870'li yıllarda İstanbul'daki kömür muhtekir veya madrabazları, hileli/eksik/ narhtan pahalı mal satanlar, istifçiler ve Edirnekapı ve Topkapı'dan düşük fiyatla alıp İstanbul içinde yüksek fiyattan satanlardı.[2]

20. yüzyıldaki resmi yazışmalarda "ihtikâr" başka bağlamlarda da kullanılıyordu. Öncelikle ihtikâra, bugünkü dilde yolsuzluğa bulaşmış memurlar vardı. İkinci olarak, ani fiyat artışı veya yüksek kazanç anlamına geliyordu. Örneğin Bolu Mutasarrıfı'nın telgrafında, liva dışına zahire çıkarmanın yasaklandığı ve bu sayede "ihtikârın Düzce'ye kadar önü"ne geçildiği, Dahiliye Nezareti'nin şifresinde ise Ermeni taşınırlarının tehcir ertesinde "şuradan buradan toplanan erbab-ı ihtikâr"ın eline düştüğü bildirilir.[3] Her iki kullanımı da bir araya getiren bir

* Araştırmacı / mehmettaylanesin@yahoo.com

1 Hanefi fıkhında, rızkı kırk gece süre ile alıkoymaktır (Mehmet Zeki Uyanık, "İslam Hukukunda İhtikâr" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üni., 2005)).

2 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, (İstanbul: Kitabevi, 2001). İslam'ın ilk dönemlerinde ticaret kervanlarının şehir dışında karşılanarak, malların toptan satın alınması ihtikâr sayılırdı (Uyanık, "İslam").

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı 59-3/1-77;

"çatı-anlam" olarak ise yönetim eksikliğine ve toplumsal kargaşaya işaret ediyordu:[4] Bir habere göre, Rusya'da "her tarafta teşkilâtsızlık asarına tesadüf edilmekte ve pek küstahâne ihtikârlıklar ve irtişalar [=rüşvet] görülmektedir."[5]

1858 tarihli Ceza Kanunu'nun 239. maddesine göre, sağlığa zararlı veya hileli maddeler satmak, malını satmamak veya bir malın fiyatını sınırlamak veya artırmak üzere ittifak ile diğer hileli yollarla malların veya alım-satım serbestisinin belirleyeceği fiyatı artırma veya azaltmaya kastetmek suçtu. Sonradan eklenen bir fıkraya göre, söz konusu olan havaic-i zaruriye (=zaruri tüketim maddeleri) ise hapis ve para cezası iki katına çıkardı.[6]

Savaşın başlangıcında örneğin İstanbul'da Şehremaneti bu maddeye dayanarak narhın üzerinde fiyat koyanları, malını satmak istemeyenleri, hileli mal satanları ("ekmeklerin keyfiyet ve kemiyetine hile ve hasar karıştıranları") cezalandırıyordu. Kısıtlı sayıdaki gazete haberinden ihtikâra konu olan malların gazyağı, şeker ve ekmek olduğu anlaşılıyor.[7] Böylesi haberler muhtemelen caydırıcılık amacı da taşıyor ve basında muhtekirlerin başka ülkelerde daha ağır yollarla cezalandırıldığı, örneğin Viyana'da bazı tüccara ait eşyanın "fikr-i ihtikâr"ları nedeniyle müsadere edildiği türünden ibretlik vakalara da yer veriliyordu.[8]

1916'da gıda maddeleri ve diğer zaruri tüketim maddelerinin satış ve dağıtımını düzenleyen geçici bir kanun yayınlanır.[9] Buna göre İstanbul'da Şehremaneti, vilayetlerde ise valilerin izni ile belediyeler sadece un ve ekmeğe değil, gerekli göreceği ve kapsamını ilan edeceği mallara tavan fiyat koymaya ve bu maddelerin satışı ve dağıtımını düzenlemeye yetkili kılınır. Bundan pahalı veya belirlenen biçimin dışında mal satanlar veya satmak istemeyenlere, saklayan veya imha edenlere, yanıltıcı mal/fiyat bilgisi beyanında bulunanlara neredeyse 239. maddede öngörülene yakın cezalar verilecek, ayrıca mallarını saklayan veya satmak istemeyenlerin mallarına el konabilecektir. 5.4.1917'de bu kanun kalıcı hale gelirken, özellikle müsadere cezası yaygınlaşır: Artık sadece malını saklayan veya satmak istemeyenlerin değil, dükkânını kapatan ve pahalı satanların da malları bedelsiz zapt olunacaktır.[10]

Bundan henüz 50 gün sonra ise "İhtikârın Meni Hakkında Geçici Kanun" (bundan sonra Kanun) yayınlanır.[11] Verdiği "ihtikâr" tanımı 239. madde kapsa-

---

Şifre Kalemi 54A/388.

[4] Mağşuş (=hileli) sikke kesen muhtekirlerin (BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi 2715/89), "iğtişaş"a (=kargaşa) neden olma ihtimali gibi.

[5] "Rusya'da İhtikâr ve İrtişa Açılacak", *Tasvir-i Efkâr*, 29.11.1915. Gazete, incelenen dönemde *Tesvir-i Efkâr* ve *Tasfir-i Efkâr* gibi farklı unvanlarla çıkar. Yazıda *Efkâr* adıyla anılacaktır.

[6] Fikri Garbis, *Yeni ve Muaddel Kanun-ı Ceza* (İstanbul: 1329), 84.

[7] *Efkâr*, 12.8., 16.8.1914, 16.3.1915.

[8] *Efkâr*, 18.11.1915.

[9] "Mevadd-ı Gıdaiye ve Havaic-i Sairenin Suret-i Füruht ve Tevzii hakkında Geçici Kanun", 1.5.1916, *Düstur*, Tertip 2, Cilt 8, 960-961.

[10] *Düstur*, T2/C9, 6.4.1917, 632.

[11] Kanun, Ayan ve Mebusan meclisleri tatildeyken çıkar, 19.6.1917'de bir madde eklenir.

mındadır. Dolayısıyla amaç açısından Havaic-i Zaruriye Kanunu'nun bir değişkesidir. Ancak 3. maddede İaşe Heyeti'nin yetkisi dışındaki maddelerle ilgileneceğini beyan ederek çalışma alanlarını farklılaştırır.

Kanun, seferberlikle eşzamanlı kurulan sıkıyönetim mahkemelerini yetkilendirir,[12] zanlıların sivil mahkemeler nezdindeki haklarını askıya alır ve para cezasının üst sınırını yüz, hapis cezasının üst sınırını ise üç katına çıkarır. Şehremaneti'nin kanunî yetkilerini Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Men-i İhtikâr Heyeti'ne (bundan sonra Heyet) devreder. Heyet, yetki alanındaki malların tedarik/alım/satım şeklini ve hangi miktardaki satışın perakende olduğunu belirlemeye, perakende satışa tavan fiyat koymaya ve bunlarla ilgili her türden tedbiri almaya yetkilidir. İlan edilecek ürünleri satanlar, ellerindeki malın cins, miktar ve depolanma yerlerini bir beyanname ile bildirecektir. Heyet'çe tutulan zabıt evrakı aksi gösterilinceye kadar kanuni işlemlerde esas kabul edilecektir. Emniyet Müdürlüğü'nde müstakil bir Men-i İhtikâr Masası kurulur.[13] Kanun ve uygulamaları bir dizi soruyu akla getirir:

1. O dönemde zaten kanundışı olan ihtikâr fiilinin önlenmesinin ne anlama geldiği açık değildir.[14] 14.5.1917 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası, Kanun'un yapılma nedenini, savaşın olağanüstü koşullarından yararlanan bazı tüccar ve esnafın aralarında sendika teşkili ve piyasadaki malları toplama ve depolaması gibi gayri meşru yöntemlerle havaic-i zaruriyeyi gerçek kıymetlerinin 10-15 katına çıkarmalarını engellemek üzere "mevcut kanunlarda gerekli hükümlerin bulunmamasına" dayandırır. Oysa daha 1916 Kasım'ında İzmir'de ihtikârın meni hakkındaki kanunun (kastedilen kanun açık değildir) uygulanmasında dikkat ve itina gösterilmesi adli/mülki memur ile zabıtaya tebliğ edilmiştir.[15] Yürürlükte Ceza, Belediye ve Mevadd-ı Gıdaiyye Kanunu varken ve ağırlaşan cezai hükümlerin diğer kanunlara da eklenebileceği varsayılırsa, Kanun'un amacı nedir?[16]

2. Hükümet'in elinde hukuktan başka caydırıcılar da vardı: Geçici bir kanunla konmuş şeker narhı 1916'da kalkınca, gizli stoklar ortaya çıkar ancak fiyat düşmez. Bunun üzerine Hükümet'çe verilen avanslarla Şehremaneti namına şeker ithal ve dağıtımı kararlaştırılır. *İktisadiyat* henüz Kanun çıkmadan bu önlemleri tartışır. İlk önlem olarak görülen narh, spekülasyonu önlemeyeceği gibi[17] piyasada mal sıkıntısı yaratacaktır. Zaruri tüketim mallarının dağıtımı ise fukaranın ihtiyacını giderse de fiyatları düşürmez. Spekülasyona "yegâne çare", ticaretin "tamamen serbest bırakılmak suretiyle" maliyetine oranla pahalı mal satan

Türkçe metni için bkz. O. Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul: Temel, 1998), 603-8.

[12] Osman Köksal, "... Divan-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)" (doktora tezi, Ankara Üni., 1996).

[13] BOA, DH.İ.UM 11-3/4-46, Aralık 1921.

[14] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (*MAZC*), 28.3.1918, 324.

[15] *Efkâr*, 25.11.1916 = *İktisadiyat*, Sayı 34, 23.11.1916.

[16] Kanun'un, yasa değil teşkilat eksikliğini giderdiği savunulur (*MAZC*, 28.3.1918, 324). Ahmet Rıza ise iaşe konusunda "yekdiğerini nakzeden [=bozan]" geçici kanun ve talimatların olumsuz etkilerinden söz eder (*MAZC*, 25.1.1917, 315).

[17] Talat Paşa, *MAZC*, 19.2.1916, 500.

tüccarın cezalandırılmasıdır.[18] Buna karşın bazı mebuslar Hükümet'in tüccara değil piyasaya müdahale etmesini, ithalatçı ve dağıtımcı rolünü üstlenmesini ister.[19] "Muhtekirlere ilk darbe" şeker ithaliyle vurulmuşken[20] aynı yönteme neden 1917'de müracaat edilmez?

3. 1916'da kurulan İaşe Heyeti, belediye ve vilayetlerin yetkilerini askıya alarak, 14.10.1916'da taşra dahil ekmeğe tavan fiyat koyar. Ancak, bilinmeyen nedenlerle karardan bir hafta sonra vazgeçerek yetkiyi eski sahiplerine bırakır.[21] Tek bir üründe bile uygulanamayan narh,[22] bu tecrübeye rağmen, neden İstanbul pazarındaki sayısız türdeki mala konmak istenir?

4. 1917 Mayısında çarpıcı bir noktaya gelse de fiyatlar bir anda yükselmemişti (Şekil 1). Buna karşın, basındaki "yansıma"lar farklıydı. Örneğin *Efkâr*'da 1.8.1914-19.6.1918 arasında çıkan "ihtikâr" ve "muhtekir" başlıklı haberler taranırsa,[23] 1914'in son beş ayında beş, 1915'te üç, 1916'da dört habere rastlanır. Bu sayı 1917'nin ilk dört ayında sadece dört iken Mayıs ayından itibaren adeta bir patlama yaşar. 25.5.1917-30.9.1917 zarfında neredeyse her gün bir ihtikâr haberi vardır; nitekim 1917'nin son sekiz ayında haber sayısı 105'e yükselir, Heyet'in itibar kaybettiği 1918'in ilk altı ayında ise on ikiye düşer. İhtikâr meselesi, *Efkâr* haberlerine göre, sanki Heyet kurulduktan sonra ortaya çıkmış, 1918'de Heyet'in faaliyeti sönümlendiğinde önemini kaybetmiştir. Bu çıkışlı-inişli seyri ve 1917 Mayısında "kamuoyu"nun ihtikâra karşı gelişen ani ilgisini neye bağlamak gerekir? Benzer biçimde pahalılığa 1917 Mayısında aniden el atan Heyet, neden 1918 Haziranından önce yine aniden yok olur?

5. Anlaşılmayan başka bir husus, uygulamanın çapıyla ilgilidir. 13. Madde, Kanun'un geçerlilik alanını İstanbul ile sınırlandırır ve taşrada lüzum görülecek mahallere ancak Meclis-i Vükelâ kararıyla genişletilebileceğini öngörür. Öte yandan Kanun'un neşrinden itibaren birçok vilayet ve livadan uygulamaya dahil edilmelerini isteyen yazılar gelir. Örneğin Hüdavendigar Valisi, 29.5.1917 tarihli yazısıyla, "mesafesi itibariyle adeta payitaht[ın]… mahallesi hükmünde bulunan" Hüdavendigar'ın İstanbul piyasasına tabi ve hareketlenmelerinden "derhal ve aynı suretle müteessir" olduğu gerekçesiyle, Vilayet'in "pek büyük bir isabetle" hayata geçirilen Kanun kapsamına alınmasını ister. Benzer talepler Bolu ve Kütahya livalarından, Edirne ve Adana Vilayeti'nden de gelir.

[18] "Gala-ı Esar ve İhtikâr", *İktisadiyat*, 19.4.1917.

[19] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi *(MMZC)*, 16.2.1918, 347.

[20] "Şeker Meselesi ve Muhtekirler", *Efkâr*, 21.2.1916.

[21] Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: TTK, 1994), 43-4.

[22] Her iki kanunda da "azami fiyat" ifadesi yer alır. Bu yazıda tavan ve sabit fiyat (narh) aynı anlamda kullanılmıştır.

[23] Özgül Karakaş, "Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı" (yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Üni., 2011). Bu çalışmada gazetenin 1.8.1914-19.6.1918 ve *Sabah*'ın 1.5.1917-30.6.1917 nüshaları incelenmiştir.

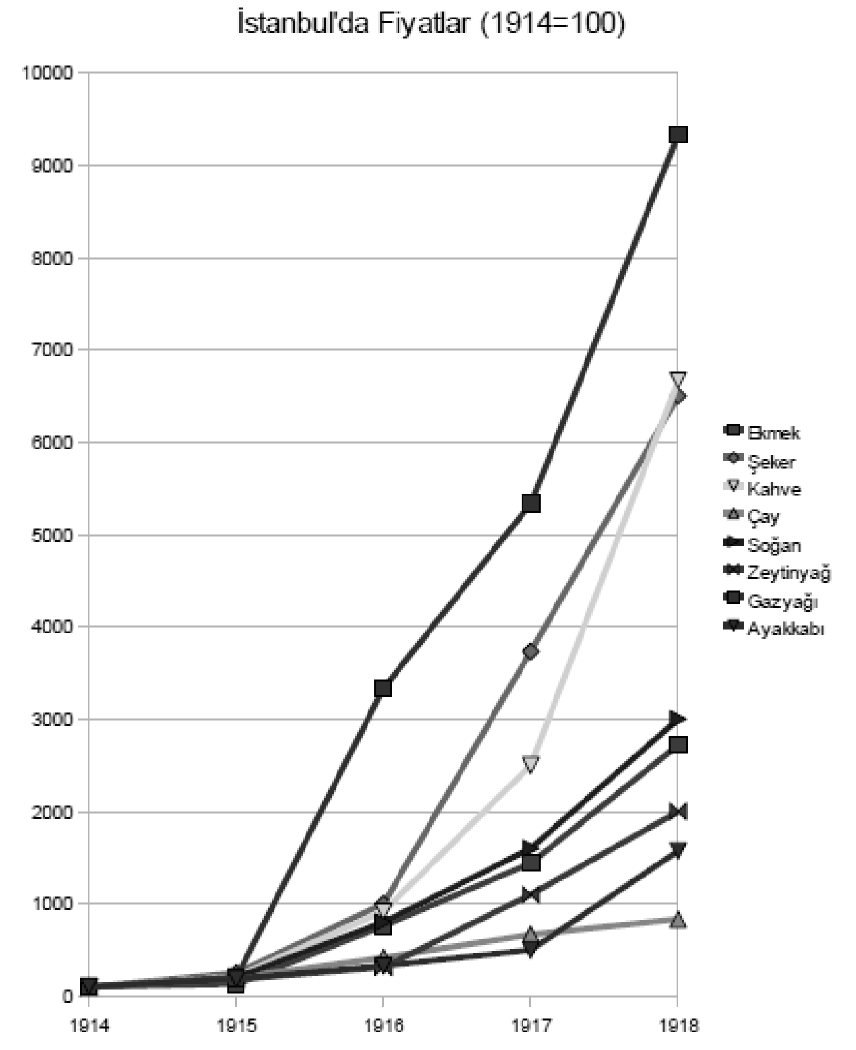

Şekil 1 - Zaruri tüketim mal fiyatları (Yalman, *Turkey in World War*, (New Haven: Yale Uni. Press, 1930), 147)

Ordu kumandanlıkları da Kanun'un taşrada uygulanmasından yanadır. Harbiye Nezareti'nden 20.6.1917'de Dahiliye'ye gelen yazıya göre, Kayseri'de ordu için alınan bez vs. fiyatının "%70 derecesinde fazla" olduğu belirlenince 3. Ordu Kumandanlığı "tesadüf olunacak böyle ihtikâra karşı" gerek Kayseri'de gerekse ordu mıntıkalarında Kanun'un devreye sokulmasını ister.[24]

[24] BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekler 43/14.

Ancak Meclis-i Vükelâ, Hüdavendigar ile ilgili kararında konunun Heyet'le müzakere edilerek öncelikle Kanun'un uygulanmasına yönelik bir talimatname düzenlenmesini öngörmekle yetinir.[25] Ordu ve vilayetlerin talepleri ertelenir. Oysa İstanbul'daki pahalılığın en önemli nedeni olarak taşrada üretilen gıda maddeleri gösterilir: Yunus Nadi, bir fiyat zinciri veya piramidi tasavvuruyla, "manifaturacıya malına koyduğu yüksek fiyat sorulduğunda, sütün fiyatını, sütçünün de saman fiyatını gerekçe gösterdiğini" yazar, ucuzluğun bu silsile mantığına göre "aşağı"dan geleceğini savunur, işe tarım ürünlerinden ve taşradaki pahalılıktan başlanması gerektiğini ima eder.[26]

Öte yandan Kanun taşraya teşmil edilmediği için Heyet'in aşağıda değinilecek "zincirleme iade" uygulaması, malı taşradan aldığını iddia eden tüccara karşı çaresiz kalır.[27] Bütün bu talep ve savlara rağmen, Kanun'un neden sadece İstanbul'da uygulanması düşünülmüştür?[28]

6. Başka bir husus, Heyet'in yetki alanındaki mal yelpazesiyle ilgilidir. 24.7.1917 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasında geçtiği kadarıyla, Kanun'un çıkma nedeni, "gayri meşru yöntemlerle havaic-i zarure[nin] gerçek kıymetlerinin 10-15 katına" yükselmesidir. Oysa Kanun, zaruri tüketim maddeleri kapsamını tanımlamaz, 7. maddede "listesi ilan olunacak eşya" sahiplerinin yükümlülüklerinden söz edilir.

29.5.1917'de yapılan mülakatta, Dr. Nâzım ve Hüseyin Cahit, ihtikâra konu her malın Heyet'çe belirlenen usule tabi olduğunu, o tarihe kadar yalnızca kundura ve manifatura üzerinde yoğunlaşılsa da sıranın diğer eşyaya da geleceğini beyan eder. Bundan 12 gün sonra, 11.6.1917'de Talat Paşa'nın başkanlığında Heyet ile İaşe-i Umumiye Heyeti arasında yapılan toplantıda İaşe Heyeti, neredeyse her türlü yiyeceği kendi yetki alanına alır.[29] Çay ve kahve haricindeki temel gıda maddeleri, yakacak, aydınlatma ve barınma, yani aslında havaic-i zaruriye sayılabilecek bütün malların denetimi Heyet'in elinden alınır. İhtikâra konu olan, sanki havaic-i zaruriye değil de dayanıklı tüketim mallarıdır.

İktisadiyat enflasyonun takibinde, zaruri ve gayri zaruri mallar ayrımına gitmeye gerek olmadığını savunur. Nitekim Avusturya'nın yayınladığı özel hükümler, zaruri olmayan maddeler için de muhtekirleri cezalandırmaktadır.[30]

Buna karşın Yunus Nadi, "muhtekirler gayri meşru muamelelerini eşyaya hasr etmedikçe ihtikârlarına bir dereceye kadar tahammül olunabilirdi. Çünkü bugün ne kundura, ne elbise hatta ne de gömlek… havaic-i zaruriyeden değildir.

---

[25] BOA, Meclis-i Vükelâ 208/65.

[26] "Azami Fiyat Meselesi", *Efkâr*, 30.6.1917; "Kömür Meselesi", *Efkâr*, 29.5.1918. Bolu Mutasarrıfı ise pahalılığın İstanbul'dan taşraya yayıldığını iddia eder (BOA, DH.İ.UM.EK 43/14).

[27] *Efkâr*, 9.6.1917; BOA, DH.I.UM.EK 36/47.

[28] Konya (Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi* (İstanbul: Homer, 2003), 175), Halep, İzmir ve Şam'da (*Sabah*, 29.5., 30.5. ve 11.6.1917) zaruri tüketim maddelerine muhtemelen belediyeler narh koyar. Heyet'in kapsama alanı dışındadır.

[29] *Efkâr*, 12.6.1917.

[30] *İktisadiyat*, 19.4.1917.

Fakat erzak ve zehair öyle değildir" sözleriyle kapsamdaki eşya "sepeti"nin aykırı mantığını açıkça ortaya koyar. Önlem olarak da Hükümet'in "Men-i İhtikâr Heyeti tarzında" ama İaşe Heyeti gibi sırf erzak fiyatıyla uğraşan yeni bir heyet daha oluşturmasını ister.[31] Ahmet Emin de gıda maddeleri ihtikârına göz yumulamayacağını yazar.[32] Elçiliğin yayın organı Osmanischer Lloyd'un bir makalesinde "fenalığın başlangıcı"nın yiyecek fiyatları olduğu savunulur. Ayrıca ithal edilen malların örneğin şekerin fiyatını denetlemek, stoklu mallara göre daha kolaydır.[33] Bu itirazlara rağmen Heyet, neden gıda gibi havaic-i zaruriye ile ilgilenmez?[34]

7. Bu "odak kayması"nı daha da anlaşılmaz kılan bir dizi örnek vardır: Heyet'in ilgilendiği mallardan bir kısmı, dayanaklı tüketimden ziyade lüks tüketim maddeleridir: Heyet; İngiliz çakısı, bisküvit, crepe de chine (=ham ipekten mamul atkı), astragan kumaş, frenk halısı, kazmir (=ince yün kumaş), şifon, yazı takımı, Nestle çikolatası, güderi eldiven, rugan ayakkabı, konyak ve likör gibi eşyalara narh ve vesika koyduğu gibi narhın üzerinde satan mağazaları kapatır ve sahiplerine ceza verir.[35] Yunus Nadi, Kanun'dan önceki bir yazısında ihtikâra karşı "grev" (kastettiği boykottur) önerir. Ancak grev olsa olsa "hali vakti yerinde olan[ları]... pahalı eşya satın almak hafif-meşrepliğinden" kurtarabilir. Oysa "hakiki ihtiyac erbabı" ayakkabı gibi havaic-i zaruriyeye muhtaçtır.[36] Dolayısıyla Hükümet'ten beklenen, zorunlu tüketim maddelerinin pahalılığına çare bulmasıdır. Bu durumda Heyet, neden aksine lüks tüketim maddelerinin fiyatını denetlemeye çalışır?

8. Yukarıdaki grafikten anlaşılacağı üzere, Savaş sırasında zamlanmayan ürün yoktur. Paris'te savaş sonunda fiyatlar savaş öncesinin dört katına çıkarken İstanbul'da 14-15 katına yükselir.[37] Buna rağmen basındaki "yansıma"lar oldukça seçicidir. 1914-17 arasındaki az sayıdaki *Efkâr* haberi ekmek, gaz, şeker ve eczanın ihtikâra uğradığından söz eder. 25.5-11.6.1917 arasındaki haberlerde kahve, çay ve sebze, manifatura (iplik, bez, kumaş, her türlü giysi ve aksesuar dahil), kundura (deri, kösele gibi hammadde ve mamul değişkeleri dahil), ecza ve kibrit, kömür, züccaciye ve ev kirası fiyatlarından şikâyetler ya da bu piyasalara Heyet'in müdahalesi hakkında haberler yer alır. 12 Haziran'dan yani iki heyet arasında yetki ve işbölümü yapıldıktan sonra ise haberler manifatura, kundura, çay, kahve ve kibrit üzerinde yoğunlaşır. Gazetede Nisan 1917-Nisan 1918 döne-

---

[31] "Erzak İhtikârına Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım", *Efkâr*, 28.7.1917; *Sabah*, 1.6.1917.

[32] "İhtikâr Mücadelesi ve Hissiyat-ı Hükümet", *Sabah*, 30.5.1917; "Levazım-ı Gıdaiyye Meselesi", *Sabah*, 2.6.1917.

[33] *Sabah*, 22.6.1917. Bu tezi, geç bir tarihte Yunus Nadi de savunur (*Efkâr*, 10.4.1918).

[34] Kanun lafzının yeterli olmadığı iddiası inandırıcı değildir (*MAZC*, 28.3.1918, 323). Öte yandan Heyet'in başarısızlığı "iaşe ve ihtikâr meselelerinin... iki müesseseye, iki ayrı faaliyete" ayrılmasına bağlanır (*MMCZ*, 16.2.1918, 345).

[35] *Efkâr*, 25.6.1917-28.9.1917.

[36] "Millî İstihlak Kooperatifleri", *Efkâr*, 20.5.1917; "Havaic-i Zaruriye Fiyatları", *Efkâr*, 30.5.1917.

[37] François Georgeon, "Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında", *İstanbul 1914-1923*, Stefanos Yerasimos (ed.) içinde (İstanbul: İletişim, 1996), 85.

minde, şeker ve gazdaki çarpıcı fiyat yükselişlerinin nedeni olarak gösterilmesi beklenen ihtikârla ilgili sadece bir haber bulunur. Gazetenin ihtikâra konu olduğunu ilan ettiği maddelerle Heyet'in yetki alanındakiler tümüyle çakışır. Bu bir tesadüften mi ibarettir?

9. Mayıs 1917'den itibaren gazetelere göre İstanbul'da her gün onlarca kişi ihtikâr suçundan tutuklanırken neden polis kayıtlarında ihtikâr suçuna ve 4.8.1917 tarihli istatistiklerde Merkez Hapishanesi'nde ihtikâr hükümlüsüne rastlanmaz?[38]

10. Mütareke'den sonra, Mebusan Meclisi'ne verilen teklifle, "mülga İaşe Heyeti'nin ayyuka çıkan suiistimalatı" ile "ahaliyi çıplak, ölüleri kefensiz ve bin türlü mezahime [=zahmete] maruz bırakan" mülga Heyet üyelerinin derhal hesaplarına bakılması, bunlarla beraber "efvah-i nasta mütevattiren" söylenilen (=adları dile düşmüş) bazı özel şahıs hakkında da tahkikat yaptırılması istenir.[39] Meclis-i Vükelâ'da firari paşaların mal ve emlakinin haczi karara bağlanırken, mülga İaşe ve Men-i İhtikâr heyet ve hesapları hakkında inceleme başlatılması ve takibat sonuçlanıncaya kadar "heyet üyelerinin bir yere sıvışmamaları" için gerekenin yapılması kararlaştırılır.[40] Heyet neden "Harb-i Umumi'nin büyük bir şaibesi" olarak anılır?[41]

Aşağıda bu sorulara cevap arayacağız. Önce gelişme ve ayrıntılara bakalım.

II. Heyet'in İcraatı

Kanun'un 3. maddesi hükmünce Talat Paşa başkanlığındaki Heyet'e Hüseyin Cahit (Yalçın), Dr. Nâzım, Dr. Rusuhi (Dikmen), Dr. Celal Muhtar (Özden) ve Dahiliye Hukuk Müşaviri Osman Bey tayin edilir.[42]

A. Zincirleme Usulü: İlk müdahale, Kanun ve Heyet'ten önce, 22.5.1917'de Abud Han'daki ecza toptancısı, manifaturacı ve kundura satıcılarının tevkifidir.[43] 25-26.5.1917'de onbeş kişi tutuklanır. İkinci grubun, Abud Han'dakiler gibi "simsar ve tellal mukavelesi" olanlar değil, örneğin deriyi elden ele geçirerek "havadan" para kazananlar olduğu açıklanır. 27 Mayıs'ta sahiplerinin manifatura ve deri gibi eşya stoku için beyanname vermesi istenir ve zincirleme usulle iade zorunluluğu getirilir. Buna göre, on gün içinde bu mallar önceki sahiplerine iade edilerek, ödenen para geri alınacaktır. Mühlet sonunda "kimin elinde birkaç elden geçmiş pahalı mal bulunursa" Kanun gereği cezaya çarptırılacaktır. Bu iade muamelesinin icrası esnasında "müşkülata" uğrayanlar Heyet'e müracaatla keyfiyeti ihbar etmelidir.

---

[38] Deniz Dölek Sever, "War and Imperial Capital" (doktora tezi, ODTÜ, 2015).

[39] *MMZC*, 4.11.1918, 106.

[40] BOA, MV 213/20, 20.11.1918.

[41] Selma Ilıkan ve Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan eden Su-i Kasd ve Taklib-i Hükümet Davası'na ait Resmi Zabıtlar* (İstanbul: Simurg, 2005), 225.

[42] BOA, MV 208/29, 25.5.1917.

[43] Bir iddiaya göre, ilk müdahale Ocak 1917'dedir (Yalman, *Turkey*, 139).

İlk zincirleme iade uygulaması, manifatura ve kunduraya uygulanırken sonra sıra sigara kâğıdı, kundura çivisi vs. maddelere gelir.[44] Mayıs'ın sonunda zincirleme iade usulünün kaldırılması için tüccar Heyet'e başvurur ve bu usulden vazgeçileceği söylentileri yayılmaya başlar. Ancak 1.6.1917'de Heyet başvuruyu reddeder ve aksine usulün tüm mallara uygulanacağını duyurur. On günlük mühletin bitiş tarihinde (4.6.1917) malları "ilk" sahiplerine iade etmeyenlerin emlak ve emvalinin müsadere edileceği duyurulur. Dört gün sonra ise iadesine bu tarihten önce başlanmış malların ilk sahibine dönüşüne kadar muameleye devam edilebileceği bildirilir. Ancak aynı gün zincirleme usulünde değişiklik yapıldığı haberi alınır. İadeye alternatif olarak, satıcı isterse, "kendisine %2 kâr alıkoyduktan sonra fiyat farkını ödeyerek malı sattığı kimsede bırakacaktı."[45] Bu meblağın kârın mı, yoksa cironun mu %2'si olduğu açık olmadığı gibi, farklı yorumları da vardır.[46]

"Tüccar tek tek sorgulanarak, her birine ayrı ayrı hal ve tesviye [=ödeme] çareleri" gösterilirken bu sorgularda yeni ihtikâr "türleri" de keşfedilir ve tutuklamalar devam eder. Öte yandan %2 uygulamasının, malın son sahibine zarar verdiği gibi, bizatihi ihtikâra neden olduğu anlaşılır: Bazı tacirlerin hayali mallar için diğerlerinden fiyat farkı istediği ve bunun için eski tarihli faturalar kullandığı haber verilir.[47] 1 Haziran'da ortaya atılan %2 "alternatif"i, 13 Haziran'da iptal edilir. Gerekçe 14 Haziran'da açıklanır: Bazı mallar aynı kişinin elinden birden fazla defa geçtiğinden, bunlara her geçiş için %2 verilmesi, "ceza değil mükâfattır."[48]

"Müşkülat" sözcüğü, basında daha çok yer almaya başlar. Bazı tacirler aldıklarını iade etmek, bir kısmı da kabul etmekte "müşkülat çıkarmaya" başlayınca sorguya alınır; çoğu tutuklanır. "Taallül", tüccarın Heyet'in taleplerine karşı türlü bahaneler gösterdiği ve "müşkülat" çıkardığı anlamına gelir.[49] Belli ki tüccara tanınan kısıtlı süre, nakit sıkıntısını artırmış ve "sorgu" daha ziyade "hal çareleri"nin gösterildiği, baskı altındaki bir pazarlık biçimini almıştır. Bir kısım tüccar parayı öde(ye)mediği için firar eder.[50] Heyet, kaçakları gazete ilanıyla arar.[51] 17 Haziran'da iade vs. konusunda Heyet huzurunda anlaşamayanlar için tüccardan oluşan bir hakem heyeti kurulacağı açıklanır. 18 Haziran'da, %2 uygulaması bitmiş olsa dahi, iadesi süren muamelelerdeki %2'leri ödemek istemeyenlerin tutuklanacakları duyurulur.[52] Ancak zincirleme iade bilinmeyen bir nedenle aynı gün lağvedilir.

---

[44] *Sabah*, 11.6.1917.
[45] Toprak, *İttihad-Terakki*, 117.
[46] *Efkâr*, 3.6.1917; Yalman, *Turkey*, 140.
[47] *Efkâr*, 3 ve 4.6.1917.
[48] *Sabah*, 17.6.1917.
[49] *Efkâr*, 3-4.6.1917.
[50] *Efkâr*, 21 ve 7.6.1917.
[51] *Sabah*, 21.6.1917.
[52] *Sabah*, 17 ve 18.6.1917.

B. Narh, Beyanname ve Vesika: 29.5.1917'de Heyet manifatura ve kunduracılardan narh amaçlı fiyatlar belirlemesini ister, ellerindeki malı bir beyanname ile komisyona bildirmeye mecbur tutar. Beyanname usulü diğer mallara da genişletilir. 1.6.1917'de tüccar temsilcileri Heyet'e başvurarak zincirleme iade yerine narh getirilmesini teklif eder. Ancak basında bu fikrin "büyük tüccar"dan çıktığı ve asıl amacın, "elinde pahalı mal bulunduran küçük esnafın mahvı" olduğu haberi çıkar.[53] 3.6.1917'de kibrit ve fes narhı konulur.[54] 4.6.1917'de kahveye narh konunca, piyasada bulunmaz olur. Narh ve vesika ilanından sonra Nestle sütü,[55] Sıhhiye Müdürlüğü'nün takibatından sonra tıbbi ecza kaybolur.[56] Nestle çikolatası ve Avrupa bonbon şekerlerine bile narh konur. Sadece basma için sekiz ayrı tip ve narh belirlenir.

Narhı imkânsız kılan, piyasadaki mal çeşitliliği ve denetim zorluğu olmalıdır. Nitekim *Sabah*'ta henüz 10.6.1917'de ithal eşya fiyatının savaş öncesinin en fazla iki katı olabileceği bildirilerek topyekûn bir çözüm bulunur. Ancak muhtemelen savaş öncesi fiyatlara ilişkin veri olmadığı gibi karar Kanun'a da aykırıdır: Kanun'un 9. maddesine göre tüm mallar, mevcudu tükeninceye kadar, ilk satışa konduğu fiyat üzerinden satılacaktır. Belki de bu nedenle 17.6.1917'da "önceden imal edilenler hariç" o tarihten sonra yapılacak ayakkabılara narh konur. Narh, çoğu kez tüccarın görüşü alınarak ancak onun hilafına, özel durumlarda ise "ehl-i hibre"ye (=bilirkişi) danışılarak Heyet üyeleri tarafından belirlenir.[57] Böylece zincirleme iade gibi narh usulü de bir dizi belirsizliğe hatta kargaşaya neden olur. Anlık uygulama değişikliklerinin yarattığı heyecan ve kargaşadan, bazı "piyasa aktörleri"nin faydalanmamış olma ihtimali düşüktür.

III. "Farkındalık", Öngörü ve Müdahale

Basındaki ilk "kıvılcım" *İktisadiyat*'ta Nisan 1917'de belirir: Habere göre Avusturya Ticaret Nezareti, hayat pahalılığına neden olan ihtikârı engellemek için savaşın başında aldığı önlemleri sonrasında daha da şiddetlendirmiştir. Gazeteler de üzerine düşeni yaparak "hemen her gün erbab-ı ihtikâra karşı uygulanan cezaları ve muhakematı" yayın ve ilan etmektedir. Her ülkede olduğu gibi "bizde [de] hükümet spekülasyona karşı lakayt kalmamış ve birçok tesirli tedbire başvurmuştur." Yine de aynı mal sekiz on kez el değiştirdiğinden "bila-sebeb" zamlanmaktadır.[58]

Seferberlik ise 9.5.1917'de *Sabah* ile başlar. *Tanin* ve *Efkâr* ile 12.5.1917'de hızlanır. *İkdam* ve *Tercüman* ise en geç 22.5.1917'de yani Kanun henüz çıkmadan

---

[53] *Efkâr* ve *Sabah*, 1.6.1917. Hüseyin Cahit, zincirleme iadenin narha tercih edilmesinin küçük esnafa destek amaçlı olduğunu beyan eder (*MMZC*, 16.2.1918, 352).
[54] *Sabah*, 1.6.1917.
[55] *Sabah*, 18.6.1917.
[56] *Efkâr*, 11.6.1917.
[57] *Efkâr*, 13 ve 15.7.1917.
[58] *İktisadiyat*, 19.4.1917.

koroya katılır.[59] *Karagöz*, 6.6. ve 9.6.1917'de özel ihtikâr sayıları yayınlar[60] ve *İkdam*'la giriştiği hayali muhaverede, "ihtikâra karşı bütün kudret ve kuvvetle mücadele" sözü verir.[61] Taşradaki gazeteler, ihtikârla ilgili haber ve makalelerle doludur.[62] Samsun'daki *Aks-i Seda* bir nüshasını meseleye ayırmıştır.[63]

Basın "birlik-beraber"liğini över: Önceden "bir gazete bir şeyle meşgul olursa, diğerleri lakayd kalırdı. Umumun faaliyetiyle ilgili meselelerde birleşmesi gerektiğini ihtikâr meselesi isbat etti. İhtikâr tahammül sınırlarının üzerinde bir şekil alınca… gazetelerin hepsi ittihaden kaleme sarılmak" ve okuyucularının "haklı şikâyetlerine tercüman olmak ihtiyacını duydu."[64] Başka bir yazıda ise ihtikârın "son zamanlarda aldığı garib ve acaib nisbet ve mikyasla efkâr-ı umumiyeye tercüman olan matbuatın sanki ağız birliği eylemiş denilecek kadar müttehid ve mütemadi bir şikâyet feryadını davet" ettiği bildirilir.[65] Yunus Nadi'ye göre, kamuoyunun rahatsızlığına "tercüman" olan basın "hadiseye en layık olduğu unvanı vermişti: Haydutluk."[66]

Basın sadece Hükümet'i önlem almaya davet etmez, alınacak önlemlerin hedefini ve sınırını da gösterir. "Mesela büyük fedakârlıklara, zahmetlere katlanılmak suretiyle hariçten mal celb eden tüccar... alelade bir" aracının kazanacağı "5-10 kuruş ile" yetinemez. "Külfete göre nimet" düsturu vurgulanır. Girilen zahmetin, fedakârlık ve tehlikelerle orantılı bir menfaat sağlaması doğaldır. "Fakat bir tüccar piyasada durup dururken birkaç gün evvel aldığı bir mal için %30-40 derecesinde bir kâr ü menfaat teminine kalkışırsa ihtikârdan başka bir şey değildir."[67] İthalatçı (örneğin şeker) ile tüccar böylece ayrıştırılır.

Yunus Nadi, *Efkâr*'da 12.5.1917'de, Kanun'dan önce yayınlanan başyazısında savaşlarda fiyat artışının doğal olduğunu, ayrıca Büyük Savaş'ın özel koşulları nedeniyle etkinin daha da katmerlendiğini, bu beklentiyle "havadan para kazanmak" isteyen birçok tüccarın olduğunu, dolayısıyla ancak hükümetin dahli ve tedbirlerinin kazancı makul sınırlar içinde tutabileceğini öne sürer. Fiyat artışlarının başlıca nedeni "spekülasyon", başka bir deyişle "alavere", yani malın çok el değiştirmesidir. Buna en iyi örnek kösele ve kunduradır. Hükümet muhtekirlerin topladığı köseleye "eski mutad raici" üzerinden el koymakla "en büyük adaleti" sergilemiş olacaktır.[68]

---

[59] *Efkâr*, 23.5.1917.

[60] Aka Gündüz gibi radikallerin yazdığı dergi, 1911-12'de İttihat-Terakki'nin "bazı" eylemlerini destekler, 1914'te şeyhülislamdan önce cihat çağrısı yapar (Ayşe Celep, "An Analysis of Karagöz Humor Paper (1908-1918)" (yüksek lisans tezi, Fatih Uni., 2009)).

[61] Muhavere o dönemde yaygın bir üsluptur (Palmira J. Brummett, *II. Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm* (İstanbul: İletişim, 2003), 110).

[62] *Sabah*, 9.6.1917.

[63] *Sabah*, 27.6.1917.

[64] "İhtikâr Mücadelesi", A[hmet] E[min], *Sabah*, 13.5.1917; "İhtikârın Leh ve Aleyhinde", Yunus Nadi, *Efkâr*, 16.2.1918.

[65] *Efkâr*, 26.5.1917.

[66] *Efkâr*, 14.2.1918.

[67] *İktisadiyat*, 19.4.1917.

[68] *Efkâr*, 12.5.1917.

Basın, 239. maddeyi günün koşulları için yetersiz görür: "Bu madde hükümetin bir hükümet-i meşrutiye olmadığı bir sırada ve adi zamanlar için yazılmıştır. Halbuki... tarihin görmediği bir mevcudiyet mücadelesi ile meşgulken eski kanunla iş yürümez." Ayrıca "ihtikâr meselesinde savcıları dava açmağa sevk edecek bir makam yoktur." Bu nedenle bir "mücadele heyeti" kurulmalıdır.[69] Spekülasyonu ve tüccarın öteden beri uğraştığından farklı dallarda ticaret yapmasını önleyecek "bir iki muvakkat madde" yayınlanmalı ve uygulanmalıdır.[70] Hatırlanırsa, bundan dört gün sonraki Meclis-i Vükelâ mazbatası, Kanun'u, mevcut kanunlarda ihtikârı önleyecek "gerekli hükümlerin bulunmamasına" dayandırır.

Basın cezaları da öngörür: 23.5.1917'de hükümetin kundura muhtekirleri için kanuni cezalara başvurmasının yeterli olmadığı, "hükümetin... erbab-ı ihtikârın elindeki stokları müsadere etmesi" gerektiği yazılır. Fransa'daki gibi burada da "millî kundura" imaline başlanması için her şeyden önce, piyasadaki mallara "ihtikâr öncesi" fiyatından el konulmasını önerir. Okur mektupları, Ceza Kanunu'nun görece ağır hükümlerinin uygulanmasını, hatta içlerinden biri idam cezası dahi ister.[71]

IV. İhtikâr, Piyasa ve Muhtekir

İhtikâr nedir? Soru, Meclis-i Ayan'da Cavit Bey, Aristidi Paşa ve Azaryan Efendi tarafından eleştirel örneklerle ortaya konur fakat cevap bulamaz.[72] 1914-1916 gazete haberlerinde "ihtikâr", 239. madde çerçevesinde tarif edilir.

Tanım zamanla genişler: 1916'da ilk kez şeker piyasasındaki "hava oyunları"ndan (el değiştirme) söz edilir.[73] 1917 tarihli *İktisadiyat* haberinde "külfetle orantısız nimet" ilkesi vurgulanır. Yunus Nadi'nin 12 ve 13.5.1917 tarihli yazılarında ise spekülasyon ("alavere") kelimesi yer alırken tüccarın "öteden beri" uğraştığından "başka bir ticaretle meşgul" olmaması istenir. Ayrı bir vurgu da tekelleşmedir.[74] Muhtekir, bazı durumlarda mutavassıt (=aracı) ile özdeşleşir.[75] Aracı, birçok bağlamda vurguncuyu çağrıştırır.

---

[69] *Sabah*, 10.5.1917.
[70] *Efkâr*, 12.5.1917.
[71] *Sabah*, 25.5.1917. Ahmet Rıza da idam yanlısıdır (*MACZ*, 10.2.1917, 393).
[72] "İhtikâr... bir malın miktar-ı mevcudunu iddihar ile... yüksek fiyatla satmak demektir. Fakat muharebe esnasında fiyatı yükselmeyen hiçbir şey yoktur" (*MAZC*, 22.3.1917, 313). Patatesi "bugün Harbiye Nezareti 12 kuruşa Adapazarı'ndan... getirtiyor, burada da 30 kuruşa satılıyor. O halde İaşe Müdüriyeti de ihtikâra razı oluyor" (*MAZC*, 28.3.1918, 325).
[73] *Efkâr*, 21.2.1916.
[74] Spekülasyon ve "accaparement" (tekelleşme) ayrımı için bkz. *MAZC*, 28.3.1918, 326.
[75] *Efkâr*, 25.5, 2.6, 8.6.1917.

Şekil 2 - Pardon, araya sıkışabilir miyim? (*La Bataille*, 27.4.1916)

29 ve 30.5.1917'deki haberlerde, "aracılar zinciri" iddiası ortaya atılır. Fiyat artışının nedeni 23.5.1917 tarihli yazıda iddia edildiği gibi istifleme değil,[76] çok el değiştirmedir.[77] "Zincirleme" usulü ile basında kastedilen, aracının ürüne herhangi bir değişiklik veya katkı sunmadan, fiyatı yükselterek satmasıdır. Ancak örneğin toplama, depolama veya nakliyatın birer "katkı" sayılıp sayılmadığı belli değildir. [78] Heyet Beyannamesi'ne göre toptancı, perakendeciye mal satabilecekken yasak olan, büyük tüccarın ikinci büyük tüccara, onun bir üçüncüye vs. satmasıdır.[79] Ancak, Kanun'a göre neyin perakende, neyin toptan satış olduğu kararı Heyet'e aittir. Böylece Heyet, istediği muameleyi "zincirleme" sayıp ceza-

[76] Örneğin peynir ihtikârından kasıt istiflemedir (*Sabah*, 17.6.1917).
[77] *Efkâr*, 29.5.1917, *Sabah*, 30.5.1917.
[78] El değiştirme Hanefi fıkhında ihtikâr sayılmaz (Uyanık, "İslam").
[79] *Efkâr*, 29.5.1917.

landırabilecektir. Heyet "karakuşî" (=keyfi) yetkilere sahiptir.[80] Basın, "zincirleme" yaftasını bir taraftan dolaşıma sokarken, diğer taraftan tanımdaki keyfiliği sanki hicveder.

Şekil 3 - *Karagöz*, 9.6.1917
Karagöz: Bunlar da mı zincirleme usul geliyor, bu kadar fiyatlı?!
Manav: Öyle ya, tarlasından, ağacından toplanır, boy edilir, sepete kefeye istif edilir, iskeleye indirilir, madrabaza gelir, biz alırız, dükkâna getiririz, açarız, müşteriye koyarız, gördün mü kaç elden geçiyor?

Şekil 4 - Yeni Zenginler Âlemi (*Yeni Zenginler*)

[80] Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene* (İstanbul: Kitap, 2006), 308.

Böylece "ihtikâr" tanımı ve algısı genişler; örneğin maddi kadar manevi ihtiyaç da ihtikâr kurbanıdır. Kâğıt pahalılığından dolayı düşen edebi kitap tirajları, ikinciye örnektir. İstanbul ise bir diyar-ı ihtikâra dönüşür: "Köprübaşı'nda üçü kırk paraya kibrit satan Yahudi çocukları, kutuların altına iki üç kibriti çaprazvari koyarak yarım kutu kibriti dolu gibi göstermek suretiyle" halkı aldatır.[81] İhtikâr sözcüğü gitgide ayrıştırıcı bir bağlama yerleşir: Haber ve yorumlarda "ihtikâr yollarında dolaşanlar" dan, "erbab-ı ihtikâr" ve "ihtikâr/muhtekir alemi"nden söz edilir.[82]

İşin ilginci Hükümet, 239. maddede yer almamasına rağmen, bu "geniş" tanıma göre hareket etmeye başlar. Heyet ve Kanun'dan önceki 23.5.1917 tarihli bir habere göre "eczacılıkla ilgisi olmayan" kimselere ecza ticareti yasaklanacaktır. Dolayısıyla sadece vesikasız, etiketsiz ve narhtan pahalı mal satanlar veya mal satmayan ve saklayanlar değil, "ilgisiz" işlerle uğraşan[83] ve zincirleme iadede "müşkülat çıkaranlar" da Kanun'da karşılığı olmamasına rağmen suçlanır. Fiilî ceza ve yaptırımlar, malların zabtı, mağaza kapatma (Kanun'da yoktur) ve askerî mahkemeye sevki içerir.

Basına göre serbest piyasada fiyat nasıl oluşur? Yorumlar rasyonel ifadelerle başlar: "Paranın eşyaya göre fazlalığının, arz ile talep hareketinin sonucu fiyatlar artar." "Savaş zamanı serbest ticaret olamaz" düsturundan kasıt, ticaretin "tahdid, cebir ve tazyik"i değil, "mütemadi bir nezaret ve takayyüd" altında işlemesidir.[84] Ancak hemen ardından bir sınır çizgisi, bir istisna hali veya ahlaki bir ilke devreye girer: "Her kuralın olağanüstü durumlarda göstereceği orantısızlığın bir sınırı vardır" ya da "fiyatları belirleyen yalnız iktisadi... değil, ahlak kaideleridir" ya da "ticaret serbesttir ama medeni ülkelerde hiç bir kısım [insanın] diğer kısmı ızrar etme [=zarar verme] serbestisi yoktur." Bu sınırı ihlal eden veya ahlaka uymayanları "hükümet mazur göremez."[85] Hüseyin Cahit Bey, Savaş'ın başından Kanun'un çıkışına kadarki sürede, ülkeye hiç patiska ve basma girmediğini kabul eder, ardından Hükümet'in bu malların savaş öncesi fiyata satılmasına göz yumamayacağını savunur.[86]

"Orantısız" fiyatlar için basında "suni" ifadesi kullanılır.[87] Bir malın "tabii" fiyatı,[88] neredeyse, suni fiyattan "ihtikâr etkisi"nin düşülmesiyle bulunur. Bu eklentinin hiçbir "makul" nedeni olamaz: Örneğin "son günlerde erzak ve ze-

[81] *Karagöz*, 6.6.1917; "İhtikâr Mücadelesi", *Efkâr*, 6.7.1917.
[82] *Sabah*, 18.5, 22.5 ve 17.6.1917; *Efkâr*, 4.6, 28.7.1917, 18.8.1919.
[83] Öte yandan örneğin İtibar-ı Milli Bankası ve Hicaz Askerî Demiryolları'nın şeker ve kibrit ticareti yaptığı biliniyor.
[84] *Efkâr*, 12.5.1917.
[85] "Biraz İnsaf, Biraz Hayâ", *Sabah*, 9.5.1917.
[86] *MMZC*, 16.2.1918, 352.
[87] *Efkâr*, 22.5, 23.5, 8.6.1917.
[88] Etkisini 18. yüzyıla kadar sürdüren Aristocu "adil fiyat" (*Nikomakhos'a Etik*, Bölüm V, 1132-33) kavramını andırır; bu ne tüccarı bezdirecek ne de müşteriyi incitecek "makul" bir fiyattır (Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (e-kitap: Routledge, 2006), 61, 89; Steven L. Kaplan, *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1986), 58-9).

hairin fiyatı bilasebeb-i hakiki müthiş surette" yükselmeğe başlamıştır. İki hafta önce narh gereği 60 kuruş olan zeytinyağının, 100 kuruşa çıkması için "hiçbir sebeb-i makul" gösterilemez. Malın azalması fiyatı artırsa da bu darlıkla artış arasında daima bir oran vardır. "Bizde görülen haller ise hiçbir [iktisadi] kaidenin dairesine sığmıyor."[89]

İhtikâr karşıtlığı, bir sermaye eleştirisine kadar uzanır: "İhtikâr meselesi, aslında sermayenin tahakkümüne karşı halkın ferdi kuvvetlerinde mukavemet imkânı bulunmamasından ileri gelir. Kuvvetli sermaye eşyayı kolayca ele geçirebilir, elden ele dolaştırabilir." İhtikâr karşıtı seferberlik, Stockholm Barış Konferansı'na tesadüf etmiştir. *Karagöz* sorgular: "Sosyalistler… insanların birbirlerini aldatmalarını... fakirlerin maişetinden, boğazından, muhtekirin yaptığı gibi, çalmalarını men edebilirler mi?"[90] Halkın ihtiyacını baskı altına alan muhtekir/sermayedar, böylece "mukavemetsiz fertler"den oluşan halkın karşısına yerleştirilir.

V. Rivayet

Gazete o tarihte henüz yaygınlaşmamıştır.[91] "Kamuoyu"nun 19. yüzyılda "keşfedildiği" uzam, basından daha geniş çaplı, dolayısıyla iktidar açısından daha tehditkâr olan söylenti ağıdır. [92] Kanun'dan sonra, "bazı tüccarın" toplanarak, eşyaya konacak narh hakkında görüşlerini Heyet'e bildirmek ve zincirleme usulden vazgeçilmesini talep etmek üzere bir temsil heyeti seçtikleri basın tarafından "istihbar" olunur.[93] Söylenene göre, Kanun ilk çıktığında "spekülasyon ticareti yapanlar... havf ve haşiata" [=korkuya] kapılmıştır.[94] İhbar veya şikâyete konu olma korkusu ister istemez ihtiyat ve mahremiyete, bu ise tevatüre neden olmuş olmalıdır. Bu pozitif bir döngüdür."Muhtekirler âlemi"nin gizemine yapılan vurgu, söylentileri kışkırtır ve teşhiri destekler. Harp zenginleri halka daima "kıl ü kal" (=dedikodu) vesilesidir.[95]

Bazı muhtekirler fiyatları yükseltmek, bazıları ise basındaki ihtikâr karşıtı kampanyayı zayıflatmak için söylenti yayar: "Hatta bazıları, gazetelerin ortalığı telaşa verip fiyatları indirmek, sonra ucuzca mal toplayıp ihtikâr yapma maksadını bildiklerini ve yazdıkları yazılardan korkmak icab etmeyeceğini... söylemektedir." Muhtekirlerin söylenti yaymalarının amacı, basının haberleri

[89] *Efkâr*, 28.9.1917.
[90] *Karagöz*, 9.6.1917.
[91] Tiraj ve okuyucu sayısıyla ilgili veri olmadığından basının etkisini ölçmek zordur ancak yaygın olduğu varsayılamaz (Brummett, *İmge*, 84-92). Aytül Tamer Torun'a bu konudaki yardımları için teşekkür ederim.
[92] Cengiz Kırlı, "Kahvehaneler ve Hafiyeler", *Toplum ve Bilim*, 83 (1999-2000): 58-79.
[93] *Efkâr*, 31.5.1917.
[94] "İhtikârın Leh ve Aleyhinde", Yunus Nadi, *Efkâr*, 14.2.1918.
[95] Sedat Simavi, "Karilerime", *Yeni Zenginler*.

sonucunda fiyatların düşüp "kendilerinin ziyana uğramamalarını temin" ve "türlü türlü yalan yanlış rivayetler[le]... arkadaşlarını teskin" etmektir.[96]

Basın, açtığı kampanya "hakkında halk arasında söylenen bazı itimatsızca sözler"den haberdar olmuştur. Söylentiye göre, gazeteler ihtikâr karşıtı kampanya ile "suret-i hakdan görünerek", alttan alta tüccara "mallarınızı saklayın" ikazında bulunmuştur.[97] Başka bir amaçları da "muhtekirleri korkutarak para koparmak"tır.[98] Basın kendisi hakkındaki söylentileri haber yaparak, muhtekirlerin "oyun"larını teşhir eder ve bu yolla güç devşirmeye çalışır.

Heyet'in uygulamaları hakkında da söylentiler yayılır. Daha ilginci, bunun üzerine Heyet, yalnızca muhtekirlerin değil, örneğin zincirleme usul hakkında "şayia" yayanların da tevkifini emreder.[99] Muhtekirler, basına karşı olduğu gibi, hükümete karşı da bir söylenme ve sızlanma seferberliği yürütür. Kahve, lokanta, sokak ve tramvaylarda Kanun'un uygulanabilirliği ve gördükleri zarar hakkında sızlanarak hükümeti "iğfal" etmek isterler.[100] Söylentiler, gazeteler aracılığıyla böylece yeniden üretilir, dolaşıma girer ve haber niteliği kazanır.

VI. Dil, Temsil ve Şiddet

Basındaki "ihtikâr mücadelesi" haberleri,[101] elbette "saydam" bir üslupla veya teknik bir dille kaleme alınmaz. Yukarıda verilen 21.2.1916 tarihli haber ilk örneği olmak üzere, *Karagöz*, *Efkâr* ve *Sabah*'ta ortak bir söz ve imge dağarcığı oluşur. Muhtekir, birkaç temel özelliği açısından tanımlanır:

A. Kişilik: İlk olarak "insafsız bir hırs ve iştah"ları vardır. "Hırs ve menfaat ile... namussuzca hilelere tevessül" ve "eşya üzerinde gaddarane muamele icra" ederler, "ihtikârın lezzetini tatmış"lardır,[102] pervasız ve cüretkardırlar.[103]

İkinci olarak bu hırsla "cüretkâr bir kumar" olan "hava oyunları" oynarlar,[104] "halkın ihtiyacı ile istihza" ederler.[105] "Memleket ve ahali muhtekirlerin elinde

[96] *Efkâr*, 18.5.1917; *Sabah*, 22.5.1917.
[97] Bazı tüccarlar malı evlerinde stoklar (BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri 31/34).
[98] Ahmet Emin, "İtimatsızlık Hastalığı", *Sabah*, 27.5.1917.
[99] *Efkâr*, 31.5.1917. Bu bir gerilemeyi andırır: Söylenti ağı, iktidarca 1840'lardan itibaren faillerin cezalandırılması ve topluma korku salınması için değil, "toplumsal dokunun içine… nüfuz ederek… muhalefetin" denetimi için kullanılır (Kırlı, "Kahvehaneler").
[100] *Sabah*, 30.5.1917; Yalman, *Turkey*, 140-1.
[101] *Sabah* ve *Efkâr*'daki ihtikâr haberlerinin ortak başlığıdır.
[102] *Efkâr*, 7.6, 10.6, 30.6.1917.
[103] *Efkâr*, 22.5, 19.4, 19.5, 14.12.1917, 10.4.1918.
[104] *Efkâr*, 13.5.1917; *Sabah*, 9.5, 13.5, 23.5.1917. Cavit Bey'e göre bu kumardan zarar edenler de vardır (*MAZC*, 22.3.1917, 313).
[105] *Efkâr*, 21.2.1916.

Şekil 5 - *Karagöz*, 9.6.1917
Hacivat: Karagözüm bu herif böyle ne olmuş ki?
Karagöz: Sandalyesinin yüzü yırtılmış, içinden çıkan yayların elastikiyetine dayanamayarak fırlamış!..

baziçe" (=oyuncak) olmaktan kurtarılmalıdır.[106] Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'e göre, bazısı malı elinde tutarak, "ihtiyacat-ı nas ile adeta alay eder".[107] Muhtekirler için ticaret kazanç değil, "yekdiğerini iğfal esasına" dayanmaktadır, "son zamanlarda... iğrenç ve feci safahatini göstermeye" başlamıştır.[108] Muhtekir, sadece menfaati için değil, mizacı, cibiliyeti gereği iğfal ederken,[109] kötülüğü de oyun biçiminde estetize eder. Kanun, alaycı muhtekirlere onların tarzında verilmiş bir cevaptır.

B. Teşkilât: İhtikâr çoğu kez bir "grup dinamiği"dir. Ağaoğlu Ahmet *Tercüman*'da muhtekirlerden "çeteciler" ve Abud Han'daki tüccardan "birkaç yüz serseri" diye söz eder. Bunlar "eşkiya çetesi" gibi vatandaşı soyar. Nitekim ticari muamele "şekavet" şeklini almıştır. Ancak bu görünürdeki teşkilâttır: "Bunların

[106] *Efkâr*, 19.5.1917.
[107] *MMZC*, 16.2.1918, 354. "İstihza" ve "alay" benzetmesi Ayan'da da kullanılır (*MAZC*, 31.3.1918, 407).
[108] *Efkâr*, 28.7.1917.
[109] Bu ayrım için bkz. Georges Bataille, *Edebiyat ve Kötülük* (İstanbul: Ayrıntı, 1997).

Şekil 6 - Sülükler ve mağdurları, *John Bull*, 23.7.1917

arkasında ihtikâr kumandanları olabilir." Esas muhtekirler gizli bir âlemde, "mülevves [=kirli, karışık] bir muhit"te yaşar (Şekil 4).[110]

C. Yayılma: Muhtekirin gayri-insaniliği, muhtemelen çoğu muharip ülkeye yaygın bir imgedir.

Osmanlı basınında da "biyomedikal" bir anlatıya konu olur. Örneğin "ihtikâr bitlerine karşı müessir bir deva" aranır.[111] Muhtekirler zararlı ortakçılardır: "Adeta vücutları insaniyet sahibinde bir lekedir, muzırdır ve zaiddir [=asalak]."[112] Haksız kazanç sağlayan "içtimai tufeyliler"dir.[113]

9.5.1917 tarihli *Sabah*'ta ihtikâr "iktisadi bir hastalık" olarak tanımlanır. 12.5.1917'de "İhtikâr Mikrobu" başlıklı yazının müellifi, birer bakteriyolog ve iktisatçı ile yaptığı görüşmeden sonra, ihtikâr mikrobunu teşhis eder. "Bu mikrop gündüzleri İstanbul ve Galata taraflarında akşamları Beyoğlu cihetlerinde fazla faaliyet gösteriyor gibidir." Başlangıçta bir tacire "musallat olur", onun bünyesinde yayılır ve kurbanını hasta eder, sonra diğer zenginlere bulaşır. Danışılan iktisatçı, İstanbul kadar hızlı ilerlemese de, tüm muharip ülke kentlerinde bu hastalığa rastlandığını anlatır. Mikrop, "herhangi bir insanın üzerine bir kere yerleşti mi, artık onu o insandan ayırmak imkânsızdır. Onun için... mikrobun

110 *Sabah*, 23.5, 25.5, 18.5 ve 4.6.1917; *Efkâr*, 28.9.1917.
111 *Karagöz*, 9.6.1917.
112 Yunus Nadi, "İhtikâr ve Muhtekirler", *Efkâr*, 11.4.1918.
113 "Kömür Meselesi", *Efkâr*, 13.1.1918.

üzerinde bulunduğu adama ihtikâr mikrobu denir." Böylece muhtekir, bir mikroba dönüşür. Bu durum, hastada, daha doğrusu, hasta-mikrop-taşıyıcı-muhtekirde bir

> halet-i maraziye doğurur; bu hırs ve servet hastalığına tutulmuş demektir. İşi gücü piyasada azalan, fiyatı yükselecek emtiayı tedkik etmektir, aynı hastalığa tutulmuş insanlarla sendika yapar. İşte bu mikroplar piyasa üzerine yerleşince her tarafta bir iktisadi buhran alameti başlar. Hastalığa tutulanın ateşi nasıl yükselir ve uzvi buhranlar başlarsa, piyasa üzerinde de derhal etki görülür ve fiyatlar yükselir.[114]

Yunus Nadi'ye göre de, "fazla para kazanmak hırsı... savaş zamanında... umumî ve müstevli [=yayılmacı] bir hastalık hükm[ünü]" kazanır.[115] Hayat pahalılığının organik amili böylece keşfedilir. Taşıyıcıları bulmak için "taharri memurlarıyla belediye zabıtasını" faaliyete geçirmek gerekir. Tek çare karantinadır: Taşıyıcılar, 239. maddede belirtilen süreyle "hapishane denilen tecrithanelerde muhit-i iktisadiyeden uzak bulundurulmalıdır."[116]

Biyomedikal anlatı, "kişilik" vurgusuna bir açıdan aykırıdır. İhtikâr, aslında muhtekirin "özünde" yoktur; o da "yakalanmış"tır, salgın mağdurudur.[117] Ancak her iki etkeni melezleyen yorumlar da vardır: Örneğin "ihtikâr mikrobunun tahribatına pek fazla maruz kalmış bazı bed tıynet esnaf" kahve saklamaya çalışır.[118]

D. Duygu: İhtikâr, vatan uğrunda can verme ve fedakârlık temasının karşısına yerleştirilir; muhtekirlerin "fazla kazançları umumun ıstırab ve mihneti [=sıkıntısı] pahasına[dır]"; "halkın sefaleti hesabına" para kazanırlar. Savaşta "kuvve-ı milliyeyi" zayıflatan,[119] "mevcudiyet namına yapılan bir mücadele esnasında umumun zararında menfaatlerini arayanlar ve milletin kuvve-i mukavemesini kırmaya sebeb olanlar vatan hainleridir."[120]

Dışarıdaki engellere karşı "bu kadar fedakârlıkla mücadele açtığımız sırada, dahilde de aynı gayeyi göz önünde bulundurmak için iktisadi mücadele" verilirken, "ortada harp fırsatı var diye" fiyatları artıran "bazı vatandaşların vatanperverlik ile, cemiyet ile ne kadar alakaları" olabilir?[121] Bir okur, mektubunda, kendi çıkarlarını savunmazlarsa, "tüccarın insafsızlık ve tahakkümünün daima kurbanı" olacakları kaygısını dillendirir.[122] Bizatihi Heyet'in 27 Mayıs tarihli beyannamesi şöyle başlar:

---

[114] "İhtikâr Mikrobu", *Sabah*, 12.5.1917.
[115] "Azami Fiyat Meselesi", *Efkâr*, 30.6.1917.
[116] "İhtikâr Mikrobu", *Sabah*, 12.5.1917.
[117] Örneğin Boğaziçi'nde bakkallığa başlayan bir memur emeklisi, ucuza mal satmaya çalışırken, esnaf baskısına maruz kalır ve muhtekirleşir (*Sabah*, 2.6.1917). Hüseyin Cahit, "ihtikâr[ın] büyük esnaftan küçük esnafa" geçtiğini anlatır (*MMZC*, 16.2.1918, 349).
[118] *Sabah*, 5.6.1917.
[119] *Efkâr*, 25.5.1917.
[120] Ahmet Emin, "Havaic-i Gıdaiyye Fiyatı", *Sabah*, 22.6.1917.
[121] *Efkâr*, 24.5, 13.5.1917.
[122] *Efkâr*, 18.5.1917.

> Memleket müdhiş düşmanlara karşı üç seneye yakın bir müddetten beri kahramane harb ediyor. Hududlarda ve ecnebi topraklarda namus ve hayat-ı vatanı muhafaza azmiyle uğraşan kahramanların gösterdiklerini fedakârlıktan beklenen semerenin tamamen iktitaf edilebilmesi [=toplanması] ve şanlı bir sulhun teminine imkân hasıl olması, memleket dahilinde kalan vatandaşların da her birinin şu an-ı mühimme tarihinde herkese tertib eden vazifesini idrak etmesine [bağlıdır].[123]

"Eşyayı piyasadan çekip saklayan... menafi-i vataniye hilafına hileli bir muamelede bulunmuş[tur]." Bunlar, "düşmanlarımıza karşı vatanın ana, baba, evladı, Galiçya ovaları da dahil muhtelif cephelerde can verirken, mevcudiyetimizi dahilden tehdit etmeğe cesaret eden adi tıynetli muhtekirler"dir.[124]

Karagöz Gazetesi, "ihtikâr ve muhtekir hakkında tedkikat" yaparken 18. yüzyıl divan şairi ve heccav Sünbülzade Vehbi Bey'in *Lütfiyye-i Vehbi* adlı eserinin içeriğinin "bugünün meselesiyle hemen hemen tamamen mutabık" olduğuna dikkat eder ve bazı bölümlerini uyarlar:

....

Mahasal [=sonuçta] {muhtekirin} hali budur
İrtikab ettiği efali budur
{Olsa hatta sana dost ol hain}
Pek inanma sözüne {muhtekirin}
Çünkü senden o ticaret eyler
Sanma kim sana sadakat eyler
Sen onu sadık edersin tahmin
{O kurar millete bir kanlı kemin [=pusu]}
{Muhtekir yurdunu bir pula satar}
İşte südçü gibi çok su katar
Verse hep malını alma veresi [=veresiye]
{Tık domuz damına irazil teresi}
La-mahale [=boş yere] seni mağbun eyler [=kazıklar]
{Hem züğürt hem de mecnun eyler}
Ayıbdır akile [=akıllı] mağbun olmak
Son pişmanlığa makrun [=yakın] olmak
Gabn-i fahiş [=fahiş fiyatla kandırılmak] hele pek muhiştir [=korkunç]
Bilmek alış verişin çok iştir.[125]

---

[123] *Sabah*, 27.5.1917. Tam metin için bkz. Toprak, *İttihad-Terakki*, 290.
[124] *Sabah*, 19.5, 2.6.1917.
[125] *Karagöz*, 6.6.1917. { } 1917'deki eklemelerdir. ("İnsaftan Yoksun Esnaf Hakkında", Sünbül-zade Vehbi Mehmed, *Lütfiyye-i Vehbi* (Kahramanmaraş: Ukde, 2011), 120).

E. Teşhis: *Karagöz*, muhtekiri sokakta arar ve bulur. İşleri gereği çanta ve cüzdan taşıyanlar bir yana, "yeni tacirlerden bir takımı da... muhtekirliği üstlerine kondurmayarak avukat, komisyoncu süsüyle... büyük cüzdan ve koltuk çantaları taşıyor." Bir yoruma göre bunun nedeni bellidir: "En şerefsizler, en şereflileri taklit eder."[126] Böylece bu aksesuarlar, belirsiz birer yüklem olur.

Daha pratik bir yönteme göre, muhtekir görmek için

> akşamları Beyoğlu'nda gezinmek yeterlidir. Bilhassa Tokatlıyan'ın perdeleri arasında göze çarpar. Bu adeta bir insandır. Öyle görülür. Yahud.. henüz mahiyeti mechul bir mikroptur... Diğer insanlar gibi tramvaya binmez, arabayla gezer, Beyoğlu'nda lokantada otururlar. Yanlarında bir köpek varsa, ona listeyi uzatır, 'şu yemeklerden birini beğen' der, sonra garsonu çağırır, köpeğine listenin en fiyatlı yemeklerinden birini ısmarlar. Böyle adamlar 'Sulh olacakmış!' sözünü işitince benizleri sararır gibi olur.[127]

Muhtekirin tramvay "alerjisi"ni *Karagöz* de kullanır: "Bir bitli ile bir muhtekir arasında ne münasebet var? İkisi de tramvaya binemez."[128]

Şekil 7 - Tokatlıyan'da: En pahalı ne varsa ondan getir (*Yeni Zenginler*).

[126] "Çantalılar, Cüzdanlılar…", *Karagöz*, 6.6.1917.
[127] "İhtikâr Mikrobu", *Sabah*, 12.5.1917.
[128] *Karagöz*, 6.6.1917.

Şekil 8 - Bu harp çıkmasaydı dünyaya gelişimden bir şey anlamayacaktım (*Yeni Zenginler*).

"İhtikâr Mikrobu" yazısının "ayn" rumuzlu müellifi, yazdığı başka bir yazıda, muhtekirlerin ne menem "mahluklar"a benzediğini, "bizim gibi elli ayaklı, gözlü kulaklı insanlar" olup olmadığını sorgular. Cevaba göre muhtekir, diğer insanlara öyle benzer ki kendisi bile diğer insanlardan farkını ayırt edemediği gibi gazetedeki ihtikâr haberlerinden de galeyana gelir. Ancak özel hayatları farklıdır. "Kabil olsa bir liralık banknotlardan bir kostüm yaptırmak isterler... geceleri mum yerine evrak-ı nakdiye yakarlar... iç[ler]inde sevgililerine tuvalet kağıdı makamında banknot kullanmalarını tenbih edenler bile vardır."[129]

Bu şaşaa merakında bir "sonradan-görmelik" vurgusu da vardır. Bazısına göre muhtekirler zaten "esas işleri olmamasına rağmen, zorluklardan istifade sermaye tedarik etmiş" türedi bir tüccar kuşağıdır; bunlara "332 [=1916] tüccarları" denir.[130] Bu teşbih, ayrıştırma ve genellemelerin, teşhis sınırında kalmayacağı açıktır, nitekim hızla şiddet tasavvuruna evrilir.

F. Şiddet: Yunus Nadi, duygularını şöyle aktarır:

> [Harp kazançlarını] gördükçe hiddetimizden küplere biniyoruz… muhtekirlere… ateş köpürerek hücum ediyoruz... Madem ki onlar bu

[129] "Muhtekir Nasıl Olur?", *Sabah*, 21.5.1917.

[130] Yunus Nadi, "Erzak İhtikârına Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım", *Efkâr*, 28.7.1917; "Muhtekir Nasıl Olur?", *Sabah*, 21.5.1917; Jean-Louis Robert, "The Image of the Profiteer", *Capital Cities at War,* J. Winter, J.L. Robert (ed.) içinde (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997), 117.

kadar saygısız… ve vicdansız... kendilerine ne kadar hücum edilse, onlara hatıra gelen ve gelmeyen fena vasıfların tümü izafe olunsa caizdir.[131] Hırs ve menfaat ile bu kadar namussuzca hilelere tevessül eyleyenlerden nefret etmemek... [ve Heyet'in] bu gibi herifleri ele geçirdikçe kemal-i şiddetle cezalandırmasını temenni etmemek elden gelmiyor.[132]

Karagöz şiddet dilini uç noktaya taşır. Bir ay içinde köseleden büyük kâr edenler (bkz. VI. Bölüm), aslında "halkın derisi"ni yüzmüştür. Kısasa kısas önerilir: *Karagöz*'ün "muhtekirler yüzünden daltaban kalmış" muhabiri, gazetenin "ihtikâr aleyhindeki mesaisine mükâfaten en azgın bir muhtekirin suratından yüzülecek ala deriden bir çift çizmelik" almayı hak ettiğini bildirir. Bir muhaverede, "muhtekirlerin kafasını nasıl kırmalı?" sorusunu, "vatandaş", "birer birer tutup benim cebimden içeri atsınlar, kafaları tuz buz olmazsa bir şey bilmem" diye cevaplar.

Aynı sayıda nakledilen bir hikâyede, "hınzır ve azgın" bir kedinin ailenin rızkını aşırma alışkanlığından söz edilir. Kedi, sonunda Anadolu yakasına bırakılır. Muhtekirler için de benzer bir "çözüm" önerilir: "Bu murtekiblere de böyle... deniz aşırsınlar, eğer memnun olmazlarsa günahı boynuma!"[133] Örtük bir tehcir veya celp tehdidi olarak yorumlanabilir. Nitekim tutuklanan iki tacirin elinden askerlik tecil vesikaları alınır.[134] Mercan Çarşısı'nda kösele ve meşin satan İspanyol tebaasından Graziani'nin iddiasına göre polisler malını sürgün tehdidiyle gasp eder.[135] Heyet, "fahiş" fiyatla ayakkabı imal etmekten mahkeme edildiği halde "mütenebbih olmayan" kunduracı Franko'nun "emsaline ibret-i müessire olmak üzere idare-i örfiye mıntıkası" dışına çıkartılmasını ister.[136] Halep'te "ilan hilafına ihtikâra devam eden"ler tutuklanarak Adana'ya getirilir.[137]

Nefret dilinin uç noktasında biyomedikal anlatıya verilen cevap yer alır. "Şayan-ı Dikkat bir Protesto" başlıklı makalede, "cemiyet-i şeriyye azası" çeşitli mikroplar birleşerek *Sabah* gazetesinin "ayn" rumuzlu yazarını protesto eder. Nedeni, muhtekirlere benzeterek mikropların "doğrudan doğruya şeref ve haysiyeti"ine saldırmasıdır. Oysa mikropların muhtekirlerle "asla ve kata... ilgisi yoktur. Redd ediyoruz, nefret ediyoruz, lanet ediyoruz, recm ediyoruz. Hatta o derece ki şimdiye kadar bu zengin muhtekirlerin bir defacık olsun yakalarına bile konmadık." Makale bir "temenni" ile sonlanır: "Umarız ki veba, kolera,... gibi zevattan müteşekkil mahkememiz muhtekirlerin baştan sona kadar cezalarını verir."[138]

Sembolizm ve hicvin sarıp sarmaladığı bu şiddet ve nefret dilinin, toplumsal ilişkiler üzerindeki yıkıcı etkisi kısa sürede görülmeye başlar.

---

[131] Yunus Nadi, "İhtikâr ve Muhtekirler", *Efkâr*, 11.4.1918.
[132] *Efkâr*, 7.6.1917.
[133] *Karagöz*, 9.6.1917.
[134] *Efkâr*, 31.5.1917.
[135] BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi 9/70, 21.3.1919.
[136] BOA, Babıali Evrak Odası 4502/337614
[137] *Sabah*, 29.5.1917.
[138] *Karagöz*, 9.6.1917.

VII. Şikâyet, İhbar ve İhtilâf

Basının "kamuoyu" denen kanaat havuzunu takip mi, yoksa terkip mi ettiği belki de nafile bir tartışmadır. İhtikâr haberleri açısından ikisi arasında bir etkileşim olduğu varsayılabilir. Gazetelere gelen şikâyet, "okur mektubu" ve ihbarların gerçek olup olmadığı açık değildir; bunlar gazetecilerin kendi izlenimleri veya tümüyle kurmaca da olabilir. Ancak bu çok da önemli değildir. Ahmet Rasim ve Basiretçi Ali Efendi gibi örneklerin gösterdiği üzere 19. yüzyılda gazeteci, yaşadığı şehri "dinleyen" ve "okuyan" bir seyyahtır. Bu yazı açısından hayati olan, basındaki ihtikâr seferberliğinin İstanbul hatta taşra halkını yerel tüccar ve esnafla nasıl karşı karşıya getirdiğidir.

Tüccar, muhtemelen Kanun'la birlikte kendisini Heyet'in baskısından kurtaracak bazı savunma mekanizmaları geliştirir: Haberlerde çifte etiket kullanma, hileli beyan, düşük nitelikli ve faturasız ürün satma, vitrin malından bulundurmama, zincirleme iade gerekçesiyle mal satmama gibi şikâyetlere rastlanır. Sadece müşteriyi değil, Heyet'i de "iğfal" edecek yöntemlere başvurur: Zincirlemedeki fiyat farkını vermemek için askere alınmış olanları veya taşra tüccarını malın önceki sahibi göstermek olarak isteyenler vardır.[139] Ancak, bu taktikler, denetimlerin daha da sıkılaşmasına neden olur.

Heyet, 29.5.1917'de bir taraftan mal saklayanları bulmak için sivil memurlardan bir teşkilât kurulduğunu duyururken[140] diğer taraftan gazeteler okurlarını, halkı "uyanık" olmaya, fiyatları incelemeye, "ticarethaneler hakkında bir fikir peyda etmeye çalışma"ya, Heyet'in müdahalesine gerek kalmadan muhtekirleri "siyah liste"ye sokmaya, buralardan alışveriş etmemeye ve tanıdıklarını uyarmaya çağırır.[141] Taşra halkı ve memuru, İstanbul'dan bayram vesilesiyle gelecek malları denetlemeye davet edilir.[142] Okur mektuplarının biri, halktan, karşılaştığı "münasebetsizlikleri… sarahat ile ihbar" etmesini ve Heyet'e yardımcı olmasını ister. Şikâyet artık bir vazifedir.[143]

Bu duyurular ve muhtekirin kamuoyundaki görünürlüğü, yabancı basının haberlerine göre,[144] en zengin semtinde bile açlık çekilen bir şehir ahalisinin hem öfkesini tetiklemiş hem de önünde yeni "imkân"lar açmış olmalıdır. Heyet'in uygulamaları bu ihbar seferberliğini şiddetlendirir: Saklı kahve ve kibrit ardiyelerini ihbar edenlere yakalanan malın tümü, Heyet'çe müsadere edilen 40 kıyyeden fazla miktarda kahve bedeli, "hüsn-i hizmeti" görülenlere mükâfat verilecektir.[145] Bazı durumlarda, fahiş fiyatı şikâyet eden müşteriye, satış

[139] *Efkâr*, 9.6.1917.

[140] Sonradan Düyun-ı Umumiye memurları talep edilir (*Efkâr*, 30.5.1917) ve müfettişler görevlendirilir (*Efkâr*, 14.6.1917).

[141] *Sabah*, 2.6.1917. *Karagöz* boykot söylentisinden söz eder (9.6.1917).

[142] *Sabah*, 25.6.1917.

[143] "Şikayet Vazifesi", *Sabah*, 30.6.1917.

[144] 1917'de Beyoğlu'nda dilenen orta sınıftan kadın ve çocuklara rastlanır (BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı 2440/53). Bkz. ayrıca Harry Stuermer, *Deux Ans de Guerre a Constantinople* (Paris: Librairie Payot, 1917), Bölüm V.

[145] *Sabah*, 13.6.1917; *Efkâr*, 19.6.1917.

fiyatından narh düşülerek farkı satıcı tarafından iade edilir.[146] Böylece belki de ihbar vatandaş için bir kazanç kapısı olur. Nitekim Dr. Nâzım Heyet çalışanlarının "fahri" olduğunu bildirir.[147]

22.5.1917'de *Efkâr*, Avusturya'da olduğu gibi, muhtekir isimlerinin basında ilanının, "umumî ve millî bir görev" olduğunu açıklar. Savaşın ilk yılarında muhtekirlerin adları açıklansa da, 22.5.1917'de, Kanun'dan önce Abud Efendi Hanı'nda yapılan ilk "operasyon"da tutuklananların adı basında yer almaz. 29.5.1917'de ise kösele ve manifatura eşyasından senelik %700 kâr edenlerin "meydana çıkarıldığı", bunların Samuel Tiyano ile Bayramzade İsmail Hakkı olduğu ilan edilir. Aynı tarihli *Sabah*'a göre Tiyano, malı Bayramzade'den almış, sonra tüccara dağıtmıştır. Böylece bir teşhir kampanyası da başlamış olur.

Belki de kampanyayla bağlantılı olarak *Sabah*'ta 18.5.1917'den, *Efkâr*'da ise 30.5.1917'den itibaren okuyucu mektupları belirmeye başlar. Mektupların bir kısmı imzasız, müştekilerin bir kısmı ise ucuz erzak temin edebilmelerine rağmen Savaş'ta hayat standartları hızlıca düşen memurlardır.[148] Mektup konuları ev kiralarından dayanıklı tüketim mallarına kadar uzanır. Bazı mektuplarda hayat koşullarının faturası doğrudan "muhtekir"e kesilir: Bigados karyesinde imalathanesi olan ve "Silivri'yi kasıp kavuran" Dimitri adlı yoğurtçu, "etrafındaki bütün köylerin sütlerini kontrat ederek o kadar insafsızca istifadeye başlamıştır ki", hastalara bile yoğurt bulunamaz olmuştur.[149] Kritik olan, Heyet'in bazı gazete haberlerini veri kabul ederek tevkifat yapmasıdır.[150]

Şikâyet bildirmek veya "malumat" vermek isteyenlerin, Heyet'e başvurmaları rica olunur.[151] Heyet'te bir şikâyet şubesi kurulur.[152] Bundan sonra ihbarların büyük kısmı doğrudan Heyet'e gelir.[153] Bununla yetinmeyen bazı tüketiciler, aldıkları malları, fiyatından şikâyetle bizzat gazeteye getirir.[154] Gazete alıcının beyanına kefil olduğu gibi, sadece satıcı mağazayı değil, benzerlerini de hedef gösterir, malı müsadere edilmesi gereken dükkânların semtini bildirir, mağazalarla söz düellosuna girer.[155]

Basın, başından beri Heyet'e "piyasa"yı denetim altında tutmasını öğütler. Fiyatlar ancak böyle düşebilecektir. Heyet müfettişleri fiyatları yakından takip edecektir. Yunus Nadi'ye göre Heyet'in fiyatları, vesikasız iş yapanları kontrol altında tutarak "ve fahiş fiyatla mal sattığına vakıf olduğu kişileri takip" ederek

---

[146] *Efkâr*, 22.11 ve 7.12.1917.
[147] *Efkâr*, 15.4.1918.
[148] *MACZ*, 15.1.1917, 275-6; BOA, DH.İ.UM 20-16/10-21 (Sivas, 1918).
[149] *Sabah*, 12.6.1917. Bir hafta sonra, gazete "muteber" bir kaynağa dayanarak Dimitri'nin fahiş fiyata mal satmadığını ve yörede "katiyen" sıkıntı çekilmediğini açıklar.
[150] *Sabah*, 6.6.1917.
[151] *Sabah*, 28.5 ve 17.6.1917.
[152] *Sabah*, 14.6.1917.
[153] *Efkâr*, 5.8.1917.
[154] "Bir Kunduracının Şikâyeti", *Sabah*, 30.5.1917.
[155] "Carlmann ve Stein Mağazaları", *Efkâr*, 11.6 ve 4.9.1917; "Kömür Meselesi", *Efkâr*, 14.1.1918.

düşürebilmiştir. "Bir taraftan şiddetli takibatta bulunurken, diğer taraftan namuslu tüccarın hukukunu muhafaza eder." Murakebe "namussuzlar" için hakiki bir "tehdit"tir.[156]

Bu murakebe görevi, yukarıda değindiğimiz teşhir ve ihbar mekanizmasıyla, basına ve vatandaşa da havale edilir. Böylece İstanbul, muhtemel muhtekirlerin sürekli izlendiği büyük bir gözaltına dönüşmüş olmalıdır. Okur mektupları, gazeteleri ziyaret eden müştekiler, Heyet'e doğrudan ulaşan ihbarlar, kenti güvensizleştirmiş ve toplumsal ilişkileri yıpratmış olsa gerek. Heyet'in fiyatları denetlemeye başlaması ve basında yayılan muhtekir tahayyülü, tüketiciyle tüccar arasındaki hatta tüccarın kendi içindeki ilişkileri bozar. Oysa basının iddiası aksi yöndedir: Heyet'in icraatı, ihtikâr nedeniyle halkın tüccara azalan güvenini iade edecek, "itimad, ahd ve vahdin takviyesini" temin edecektir.[157]

Heyet ve basının açıklama ve fiilleri öyle bir noktaya gelir ki, anlaşılan, gerilime hatta arbedeye yol açar. Beyoğlu ve İstanbul tüccar ve esnafından birçoğu Heyet'e başvurarak halkın "tehacümü ve mağaza sahiplerine karşı vuku bulan muhakkirane (=hakir görücü) muamelelerinden şikâyet etmiş" ve Heyet'in buna karşı acilen tedbir almasını rica etmiştir. Ahalinin mağazalara hücumu nedeniyle, her dükkân için polis ve sivil memurlar görevlendirilmiş; "mağaza sahiplerine tecavüz edenler ile lüzumundan fazla eşya almaya kalkışanların... tevkifi için kendilerine emir verilmiştir. Erbab-ı ticarete tecavüz gibi hususatın şiar-ı medeniyet ve insaniyete muvafık olmadığını bir kere daha ihtar" edilir.[158] 30.5.1917 günü halk mağazalara hücum edince, dükkânlar erken kapanır. Gazete uyarır: "Bir kısım müşterilerin tüccara pek dürüştane [=sert, kaba] muamelede bulunduklarını haber aldık. İhtikârın meni müşterilerin tüccara hakaret etmesine meydan veremez. Namuslu tacir hiçbir zaman hakarete şayan değildir."[159] Basın gaz ve freni beraber kullanır.

Tersi de yaşanır. Mallarını narh fiyatına satmaya mecbur bırakılan esnaf, hıncını müşteriden çıkarmak ister. Bazı mağaza sahipleri "galâ fiyatla satmamaktan dolayı hiddet ve infial ile halka karşı nezaket ve terbiyenin haricinde muamele etmektedir... Matbaamızdan birinin ailesine karşı Şamil Mustafa Ticarethanesi çalışanlarından biri tarafından pek terbiyesizce muamelede bulunulmuş, adeta hakaret edilmiştir." Heyet göreve çağrılır.[160]

İhbar, Heyet'in başlıca araçlarından biri haline gelir. Örneğin Avrupa şeker ve çikolatası satan mağazalar, ihbar üzerine incelemeye alınır.[161] Ancak şikâyet ve ihbar mekanizması, Kanun'dan henüz iki hafta sonra desise, gammaz ve "ihtikâr" üretmeye başlar: Kahveye narh tayininden sonra, "muhtekirler" piyasadan narh fiyatından kahve toplayıp "zincirleme usulüyle bunu evvelce

[156] *Efkâr*, 29.5, 14.6.1917, 16.2.1918; *Sabah*, 29.5.1917.
[157] *Sabah*, 30.5.1917.
[158] *Efkâr*, 2.6.1917.
[159] "Biraz İtidal", *Sabah*, 31.5.1917.
[160] *Efkâr*, 26.7.1917.
[161] *Efkâr*, 18.6.1917.

kahve aldıkları tüccara fazla fiyatla iadeye ve arada açıktan para kazanmaya teşebbüs" eder.[162] Bir habere göre bir Musevi ve ortağı, önceden mal aldığı bazı tüccar ve esnafa kendilerinden hakiki miktardan fazla mal aldıklarını ve geri almaya yanaşmadıklarını Heyet'e şikâyet tehdidiyle şantaj yapar.[163] Başka bir habere göre iki Rum tüccar, bir çırak ve iki tellal aracılığıyla bir Müslüman tüccara kibrit satmayı teklif etmiş; muhtemelen bir ihbar sonucu, alışveriş sırasında suçüstü yapılarak mal ve para çırağın elinde yakalanmış; iddiaya göre iki tüccar suçu, "mükâfat" karşılığı çırağa yıkmaya çalışmıştır.[164] Yine bir habere göre Heyet'çe sorguya çekilen Beyoğlu terzilerinden bazıları, sadece hammadde fiyatlarından değil, satıcılardan da şikâyetçi olmuş; sonrasında satıcıların adresleri alınarak mağazaları mühürlenmiş; kendileri de tutuklanmıştır.[165]

Haberler kurgu değilse, İstanbul'un en azından bir kısmının, fiyat ve stoklara ilişkin söylenti, şikâyet ve ihbarlarla çalkalanmaya başladığını gösterir. Artık her tüccar, müşteri veya gazete okuru muhtemel bir müşteki veya muhbirdir. Bu yeni "malumat ağı"nın "itimad, ahd ve vahdi" nasıl aşındırdığı ele alınırken basının hedef gösterdiği kitleye de göz atmak gerekir.

VIII. Hedef Kitle

25-26 Mayıs'ta tutuklanan on beş kişinin "birkaç İslam birkaç da Musevi" olduğu açıklanır.[166] Yukarda değinildiği gibi 29.5.1917'de kösele ve manifatura muhtekirlerinin Samuel Tiyano ile Bayramzade İsmail Hakkı olduğu ilan edilir. Ancak ertesi gün yapılan düzeltmede, fiyatların "muhtekirane" yükselmesiyle Bayramzade'nin ilgisi olmayıp "asıl" ihtikârı Musevi tacirin yaptığı bildirilir. Bayramzade kayırılmış mıdır? Öyleyse, dini/etnik mensubiyeti mi yoksa kişisel bağlantıları nedeniyle mi?[167]

Haberlerde teşhir edilen "muhtekir"lerin çoğu tabiyeti açık edilmeyen gayrimüslimlerdir. Bu durumun İstanbul'un o dönemdeki nüfus bileşimi (1914'te %40 gayrimüslim) ve gayrimüslimlerin ticaretteki göreli ağırlıklarıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Ancak daha yakından bakıldığında, örneğin ilk operasyon noktası olan Abud Efendi Hanı'nda kayıtlı dört ve Küçük Abud Han'daki on tüccarın tümü gayrimüslimdir.[168] Eczacılık neredeyse tümüyle bir gayrimüslim mesleğidir.[169] Ayrıca Şark Yıllıkları'ndan Heyet'in diğer müdahale

---

[162] *Efkâr*, 7.6.1917.

[163] "Hile ve İhtikârın Garip bir Şekli", *Efkâr*, 14.6.1917.

[164] *Efkâr*, 17.7.1917.

[165] *Efkâr*, 1.8.1917.

[166] *Sabah*, 27.5.1917.

[167] Bayramzade'nin hamisi Levazım Reisi İsmail Hakkı'dır (Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca* (İstanbul: İletişim, 1990), 105). Heyet, Bayramzade'yi deri ihtikârıyla suçlarken İsmail Hakkı'ya deri alımı yetkisi verir.

[168] *Annuaire Oriental* (İstanbul: The Annuaire Oriental Ltd., 1913), 1054.

[169] Sermet Muhtar Alus, *Eski Günlerde* (İstanbul: İletişim, 2001), 16. Kömür sıkıntısı belirince, Şehremaneti, öncelikle Yenikapı ve Kumkapı'daki muhtemelen Ermeni esnafın mallarına el koyar ("Kömür Meselesi", *Efkâr*, 13.1.1918).

Şekil 9 - *Karagöz*, 20.2.1918
Karagöz- Usta Bedros! Sulh oldu. Herkes dükkânını donattı! Sen hiç aldırmamışsın!
Bakkal- Şimdiye kadar kesemi donattım! Şimdi fiyatlar düşerken yeis tutmalıyım, dükkânımı nasıl donatırım!

alanları araştırılabilir: Örneğin isimler üzerinden tahmin yürütülürse, kibrit toptancılarının tümü, ayakkabı ve ayakkabı malzemesi satan yaklaşık 150 tüccardan 5-10'u hariç gayrimüslimdir.[170] Fiyatlar, Dr. Nâzım'a göre, "ticaret[i] kâmilen… elinde" tutan Hıristiyanlara seyahat izni verilmediği için artmıştır.[171] Zanlı Müslümanlar içinde İran asıllı/tebaası yoğunluğu dikkat çeker.

Basına göz atılırsa, öncelikle karikatürlerdeki muhtekir figürleri birer ipucudur. *Karagöz*'de "gayrimüslimler özellikle Rumlar, savaşın kıtlıklarından haberi bile olmayan, tersine savaştan geniş ölçüde yararlanan hali vakti yerinde tüccarlar olarak görünürler." Bedros isimli Rum bakkal neredeyse bir klişedir.[172]

İkinci olarak, dolaylı anlatımlar bulunabilir. Örneğin Yunus Nadi, Heyet'in düşük performansını, tüccarın "karışık" terkibine bağlar:

[170] *Annuaire Oriental*, 791, 852-3. Benzer bir örneklem, tutuklu listeleridir (*Efkâr*, 8.6.1917 ve 28.11.1917).
[171] Ilıkan, *Ankara*, 223.
[172] Georgeon, "Gülüşün", 72, 95; Celep, "Karagöz."

> ... Memleketimizde ticaretin zaten eskiden beri nasıl 72,5 millet elinde olduğunu biliyoruz... Karışık unsurların elinde kaldıkça, hiçbir vakit tedabir-i idariye ittihazı veya kavanin ve nizamât vazı ile [ticari] işlerde salah ve istikamet temin edilemez... Maatteessüf ticaret işlerinde bu vahdet-i milleti temin etmek kabil olamamış… ticariyemiz yekdiğerini iğfal esasına istinad etmiştir.[173]

Son olarak, gayrimüslimleri açıkça hedef gösteren kaynaklar vardır. Hüseyin Cahid'in yerine vekaleten Heyet'e atanan Muhittin Bey, anılarında şöyle der: "Harpte zengin olanlar İttihatçılıkla alakası bulunmayan Yahudiler, Ermeniler, Rumlardı."[174] *Sebilürreşad*, *Efkâr*'ı kaynak gösterdiği haberde "adalet" arar:

> İhtikârdan en ziyade istifade edenlerin yine gayrimüslimler olduğuna şübhe yoktur. İhtikârdan söz edildiğinde yalnız sekiz on Müslümanın ismini zikretmek adet olmuş ve eskiden beri ticarette kurnazlıkları ile maruf anasır-ı saire içinde dört senedir sessiz, sedasız ihtikâr yaparak Müslüman Hıristiyan milyonlarca fukaranın kanı bahasına yine milyonlarca liralık servet iddihar edenlerin... [adı geçmemiştir]. Halbuki... mesela Mehmet Kadri Efendi gibi mechul bir taciri ta İzmir'den yaka paça tutub da İstanbul'a getirmekle yetinerek diğer anasıra mensup muhtekirlere hiç ilişilmeyecek olursa adalet noksan kalır.[175]

Hedeftekiler, sadece Osmanlı tebaası gayrımüslimler değildir. Beyoğlu'nda ticaret yapan, otuz senedir burada bulundukları halde, "Türkçe bilmeyen ve bu memleketin fikri ve ictimai hayatı... hakkında malumat peyda etmeğe tenezzül etmeyen" bir grup daha vardır. Kanun'a ve Heyet'e en büyük direnci bu grup göstermiştir. Zira "kapitülasyonlar 2,5 sene önce kaldırılmış olmakla beraber, Beyoğlu'nda kapitülasyon zihniyetinin neticesi olarak bize karşı daima bir istihfaf [=hafife alma]" sergiler, "her şeyi sui-tefsir [eder] ve bu memlekette her yapılanı haksız ve fena" bulurlar.

Bu grup, memleketin hem "imaj"ını hem de sosyal psikolojisini bozar:

> Buraya gelen bir ecnebi bittabii doğruca Beyoğlu'na iniyor. Orada etrafını alan adamların hepsi, kapitülasyonlar zamanından müdevver hislerle... memleketimizdeki her şeye yukarıdan aşağı bakmak istidadını gösterince bu halet-i ruhiye derhal yeni gelene de sirayet ediyor. Ecnebi daha ilk hamlede bu zehri aldıktan sonra eskiden beri burada bulunan hemşerilerine baş vuruyor... Yeni gelmiş bir vatandaşları kendilerinden akıl isteyince, bizim her nevi istidad ve kabiliyetten mahrum [ve]... ecnebi düşmanı olduğumuzdan bahs ederler... [O da] Beyoğlu muhitindeki kapitülasyon zihniyeti ile mahmul [=yüklü] havayı biraz teneffüs ettikten sonra derhal bedbinlik ve itimadsızlığa meyl eder.

Bu olduğu sürece "Avrupa'ya kendimizi bir türlü doğru bir surette tanıtmayı" başaramayız. Bu durumu önlemek için Kanun'un İstanbul'da olduğu

---

[173] Yunus Nadi, "Erzak İhtikârına Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım", *Efkâr*, 28.7.1917.
[174] Birgen, *İttihat*, 313.
[175] *Sebilürreşad*, Cilt 16, Sayı 404-405 (Nisan 1919): 140.

gibi Beyoğlu'nda da "harfi harfine" uygulanması gerekir. "Eskiden beri burada bulunan ecnebileri doğrudan doğruya tedaviye çalışmak beyhudedir. Bunları ancak zaman ile hükümet kuvvet ve hissiyatının artması tedavi edebilir."[176]

Son olarak dolaylı anlatımı nedeniyle etnik bir gruba işaret ettiği şüphesi olan bir habere değinmek gerekir. Buna göre İstanbul'da iki tür hamal vardır: Örgütsüz ("müteferrik") çalışanlarla örgütlü ve tekelleşmiş "yük muhtekirleri". İkinciler vapur iskelesi, demiryolu istasyonu gibi yerleri tekeline almış hamallar olup Balıkpazarı, Asmaaltı, Yemiş İskelesi, vb. semtlerde "adeta yeniçeri teşkilâtıyla icra-ı sanat" eder. İlk grupla pazarlık etmek mümkünken, ikinciler müşteriye fahiş ücret dayatır, bölgeleri aralarında bölüşür vs.[177] Burada kastedilen, 1895 olaylarından sonra loncada çoğunluğu oluşturan ve başta rıhtımlar olmak üzere tüm İstanbul'da örgütlenen Kürt hamallar mıdır?[178]

IX. Heyet'in Performansı

Ayakkabı, şeker ve basma fiyatları, haberlere göre, Heyet'in ilk müdahaleleriyle hemen düşer ve mağazalara hücum başlar. Ancak gıda maddeleri pahalanmaya devam eder.[179] Haziran ortasındaki haberlere göre, Heyet emirlerinin "yanlış tefsiri" yüzünden eşya fiyatları yükselmeye başlar. Özellikle zincirleme iadeye konu olan eşya fiyatının düşmesi beklenirken, aksine yükselir.[180]

Yunus Nadi, bir yandan narh ve vesikayı eleştirir ve Heyet'in elinde fiyat denetimi için başka araçlar olması gerektiğini iddia ederken,[181] diğer yandan tüccarı suçlar: Mayıs'ın sonunda, Heyet'in müdahale alanındaki eşyalar bir iki hafta içinde iki üç katına çıkmıştır. "Bu ticaret değil sirkat ve şekavettir... Vesikaya bağlanan eşya ortadan kalkıyor." Yine de, şikâyetlere rağmen, Heyet'in ev eşyası ve manifatura piyasası üzerinde "esaslı tesir" ettiği kesindir. Fiyatlar müdahale sayesinde "mutedil"dir.[182] Yunus Nadi, Heyet'in yokluğunda fiyatların daha da yüksek olacağını ima eder. Yükselen fiyatlar muhtekirlerin "intikam" saikine dayandırılır.[183]

Yalman, Heyet'in fiyatları savaş öncesi düzeye düşürdüğünü iddia ederken,[184] bazısı Kanun'un faydadan çok zararı dokunduğunu, narh konulan malların

[176] "Beyoğlu", Ahmet Emin, *Sabah*, 31.5.1917.
[177] *Efkâr*, 28.2.1918.
[178] Donald Quataert, "Port Worker Guilds and the Istanbul Quay Company", *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* içinde (NY: NY Univ. Press, 1983), 98, 109.
[179] *Sabah* ve *Efkâr*, 28.5.-31.5.1917; *Efkâr*, 4.6.1917.
[180] *Sabah*, 16.6. ve 17.6.1917.
[181] "Azami Fiyat Meselesi", *Efkâr*, 30.6.1917.
[182] "Erzak İhtikârına Karşı da Tedabir-i Şedide Lazım", *Efkâr*, 28.7.1917
[183] "- Bu muhtekir dedikleri... adamlar[dan]... iki yüz kişi tevkif olundu, fiyatlar fırlamakta berdevam! - Henüz tevkif olmayan muhtekirler diğerlerinin öcünü halktan almağa kalkışıyor!" (*Karagöz*, 6.6.1917).
[184] Yalman, *Turkey*, 140.

piyasadan kalktığını söyler. İstanbul'daki fiyatlar, mallar Kanun'un uygulanmadığı vilayetlere "kaçtığından" yükselmiştir.[185] Çelişkili görünen durum, patiska ve basma üzerinden incelenebilir.

Savaş'ın başından Kanun'a kadarki "üç sene zarfında ortalık serbest olduğu halde memlekete bir arşın kumaş... ve patiska gelmemiştir."[186] 30.5.1917'de patiska satışı vesika basılıncaya kadar yasaklanır.[187] 7.6.1917'de patiska narh ve vesikaya bağlanır. 21.6.1917'de vesikaların tüccarın vereceği beyannameler incelendikten sonra dağıtılacağı ilan edilirken, patiskanın vesikasız satılmamasından dolayı kefenlik tedarikinde zorluk çekildiğinden, bundan sonra mahalle ihtiyar heyetleri tarafından verilecek ilmuhaberlerin polis merkez memurluklarından tasdikinden sonra dükkânlardan patiska alınabileceği duyurulur. Aslında Heyet'e doğrudan başvuru gereklidir.[188] Haziran ve Temmuz aylarında vesikasız, narhtan pahalı ve beyannamesiz (kefenlik) patiska satanlar tutuklanmaya devam eder.[189] Patiska beyannameleri Ağustos'ta hâlâ toplanmaktadır.[190] Vesikalı patiskanın Kasım'da Şişman Yanko'nun mağazasında satışa çıkacağı ve 9.12.1917'de Aralık ayının üçüncü haftasına dağıtıma başlanacağı duyurulur.[191] Ancak tüm vesikalar karşılığı mal olmadığından vatandaşın "bir süre" beklemesi gerekecektir.[192] 6.3.1918'de Mahmutpaşa'daki Ordu ve Donanma Pazarı mağazasında iki gün süreyle patiska dağıtılacağı Heyet'çe ilan olunur. "Mağaza malı savaştan sonra celbe muvaffak olduğundan narhtan pahalı (26 kuruş/arşın) sattırılmasına mecburiyet hasıl olmuştur." Bu savaş öncesi fiyatın yaklaşık dokuz katıdır.[193] Vesika dağıtımı, ancak 14.3.1918'de tamamlanabilir; patiska Ordu ve Donanma Pazarı'nda satılacaktır. Maarif Nezareti, memurları için patiska tahsisi ister.[194] 20.5.1918'de narh kaldırılır ve İstanbul ile taşra arasındaki patiska ve basma ticareti serbest bırakılır. Patiska başkentte dokuz on ay süreyle el altından satılır.[195]

Taşrada ise durum daha da vahimdir: Gazete haberlerine göre Heyet, taşraya sınırlı miktarda vesika ve basma dağıtmıştır.[196] Bolu'da 1916'da 7-8 kuruş/arşın olan basma 1917'de 25 kuruşa çıkar. Adana Vilayeti, fiyatı 50-60 kuruş/arşına

---

185 Birgen, *İttihat*, 309; *Karagöz*, 6.6.1917; *MMZC*, 16.2.1918, 352.
186 Hüseyin Cahit, *MMZC*, 16.2.1918, 352.
187 *Sabah*, 31.5., 6.6. ve 7.6.1917.
188 Karay, *Ömür*, 264.
189 *Efkâr*, 28.6 ve 2.7.1917; BOA, DH.HMŞ 31/34.
190 *Efkâr*, 11.7. ve 16.8.1917.
191 Dağıtımlarda izdiham ve "çirkin manzara"lar yaşanır (*Sabah*, 26.6.1917). "Kapı aralarında, ötede ve beride dolaşanların, günlerce nöbet bekleyenlerin hali o kadar elimdir ki, eğer ayakkabı için ise, yalınayak huzurullahta dolaşsa, haysiyyet-i beşeriyye için... daha ehven olur" (*MMCZ*, 16.2.1918, 346 ve 350).
192 Basma dağıtım noktaları belirtilmediğinden, vesika sahipleri mağazalardan geri çevrilir (*Efkâr*, 27.7.1917).
193 Savaştan önceki fiyatı üç kuruş, narh ise bunun dört misliydi (*MMZC*, 16.2.1918, 352).
194 BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi 1230/127, 27.10.1917.
195 Hastahanelerin ihtiyacı nedeniyle halka verildiği söylenir (*MMZC*, 16.2.1918, 350).
196 *Efkâr*, 17. ve 3.8.1917.

yükseldiği için Vilayet dışına patiska çıkışını yasaklar. Süryani Kadim Patrik Vekili'nden Adliye Nezareti'ne 1917 Kasımında yazılan dilekçede, Hükümet'in Patrikhane'ye verdiği 2500 liranın yarısıyla Bitlis, Siirt ve diğer yerlerden Mardin'e sürülen Süryani Cemaati "eytam ve eramili" ile "mekatib-i fukara etfali"ne elbise dikmek için gereken adi patiska ve basmanın satın alınması amacıyla Heyet'ten vesika alınması istenir.[197]

Kısaca değinmek gerekirse, kundura da benzer durumdadır: Askerlere Ordu ve Donanma Pazarı'nda verilen kösele yetersizdir; ayakkabı vesikası dağıtımında izdiham yaşanır.[198] Bir mektupta, ayakkabısızlıktan okula gidemeyen çocuklardan söz edilirken Bahçekapı'da Hereke Fabrikası karşısında malul askerler için protez potini yapan kunduracı Manolaki'de kösele ve vidala mevcudu kalmadığı öğrenilir.[199]

Aydın Mebusu Veli Bey, memleketin iktisadi hayatının bir iki muhtekir için "kökünden baltalanama"yacağını söyleyerek Heyet'in icraatını özetler.[200] O dönemde ülke iktisadını "baltaladığı" düşünülen faaliyetin, çağdaş tarihyazımında "millî iktisat[ın] gerek"lerinden sayılması dikkat çekicidir. Gümrüksüz ithalat yapmak (VIII. Bölüm) ve "ahaliyi çıplak, ölüleri kefensiz" bırakmakla itham edilen bu girişimlerin, yine tarihyazımında neden "devletçiliğin… bir parçası" olarak ele alındığını ise IX. Bölüm'de anlamaya çalışacağız.[201]

X. Heyet'in Çözülüşü ve Sonrası

Basındaki haberler Haziran sonunda küçülmeye ve heyecan sönümlenmeye başlar. *Sabah* ve *Efkâr*'da 15 Temmuz'dan sonra "İhtikâr Mücadelesi" başlığı arka sayfalara düşer.

Meclisler tekrar çalışmaya başladıktan sonra, Mebusan Meclisi Ticaret ve Ziraat encümenleri Kanun'u incelemeye alır. Düzenledikleri mazbatadaki yoruma göre, hayatiyet açısından Heyet'in şimdiye kadar meşgul olduğu birkaç kalem eşyadan "binlerce" kere önemli olan havaic-i mühimme hakkında bir muamele öngörmeyen bu kararnamenin uzatılmasında "bir fayda-ı müsbete tasavvur edilmemiştir." Kanun'un (haberde "kararname" olarak anılır) tüm havaic-i zaruriyeye teşmili de savaş durumu nedeniyle elzem görülse de aslında ihtikârın önlenmesi için belediye kanunlarındaki hüküm ve yetkilerin yeterli olduğu ve bu maddelerin uygulanmasıyla "iyi neticeler" alınması beklendiğinden, Kanun'un reddi önerilir. Nihai karar 14.2.1918'de Meclis'teki müzakere sonucu verilecektir.[202]

---

[197] BOA, DH.İ.UM.EK 43/14.
[198] *Efkâr*, 13.11.1917 ve 9.1.1918.
[199] *Sabah*, 22.6.1917; BOA, DH.İ.UM.EK 43/14.
[200] *MMZC*, 27.3.1918, 376.
[201] Toprak, *İttihad-Terakki*, 119-21.
[202] *Efkâr*, 14.2.1918.

Yunus Nadi başyazısında, Heyet'i ve Kanun'u birkaç nokta üzerinden savunur. Öncelikle, Hükümet'in çaresizlik ve mecburiyeti söz konusudur: "Meçhul akıbetlere doğru sürüklenip giden ihtikâr işleri"ni gören "hükümet ilanihayet hareketsiz kalamazdı... bir aralık korkunç bir cereyan almış olan ihtikârın men ve tatili bir zaruretti." İkincisi, Hükümet'e şikâyet gitmiş olsa gerek ki Nadi, Heyet'in faaliyet tarzını savunur. Halk "hiddet ve şiddet"le muhtekir mallarının "zabt ve müsadere" olmasını isterken mutedil davranan Heyet zincirleme iade esası ve fiyatların düşürülmesiyle yetinmiştir (Oysa gazete sütunları ve arşiv belgeleri, müsadere vakalarıyla doludur).

Üçüncüsü, Heyet kısmen de olsa "şekaveti durdurmayı" başarmış, halkın 1-2 milyon lirasını kurtarmış (hesap şekli anlatılmaz), otuz binden fazla ucuz ayakkabı tedarik etmiş, denetimiyle fiyatları düşürmüştür. Faaliyetinin "tatminkâr olmaması" doğaldır ama zaten hiçbir heyet "azami derecede mükemmel olamaz." Meclis, Heyet'in yetersizliği bahanesiyle Kanun'u reddetmekle ihtikâra "kanuni" bir statü vermiş olacak, yeniden ve daha şiddetli dönüşü suretiyle bir "hercümerc"e yol açacaktır. Yapılması gereken müstakil bir encümen teşkiliyle Kanun'un eksiklerini tamamlamak, "en mükemmel şekline ifrağ ve iblağ eylemek"tir.[203] Bir de istikamet gösterir: Yeni kanun, sadece "bütün eşyaya şamil" olmakla kalmayacak, sadece "menfi" değil "müsbet" amaçlar da güdecek, örneğin Heyet hükümet denetiminde ithalat ve dağıtım yapacaktır. Bu da teşkilâtın genişletilmesini gerektirir.[204]

Nadi'nin önerisi, Meclis'teki dengeyi yansıtır. Amaçlanan faydayı sağlayamadığı iddiasıyla on altı mebus tarafından Kanun'un reddini isteyen öneriye karşı, elliye yakın mebusun teklifiyle bir encümen heyetince tetkiki, İaşe Kanunu'yla birleştirilmesi ve tadili teklif edilir. Sonunda on beş kişilik bir encümene havale edilir.[205] Dikkat çeken, yaklaşık altıda biri gayrimüslim olan 5. dönem Mebusan Meclisi'nden, bu heyete sadece Müslüman mebusların atanmasıdır.[206] Mart ayında görüşülecek[207] ve "etraflı [bir] teşkilât" önerisini içeren encümen mazbatasının müzakeresine imkân ve zaman kalmayarak Kanun'un eski haliyle bırakıldığı öğrenilir.[208]

Ayan Meclisi'nde İaşe Genel Müdürlüğü'nün kurulmasına dair kanun tasarısı görüşülürken fiyatları denetleyecek bir organın teşekkülü durumunda Heyet'in lağvı önerilir, sıralardan "Men-i İhtikâr Kanunu çıkmayacak" sesleri duyulur.[209]

4.4.1918'de İaşe-i Umumiye Kanunu yayınlanır.[210] İaşe'nin sorumluluğuna sadece yemeklik ve yemlik maddeler bırakılır. Men-i İhtikâr Kanunu hâlâ yürürlükte olduğundan ortaya bir karışıklık çıkar. Mebusan Meclisi iaşe ve

[203] *Efkâr*, "İhtikârın Leh ve Aleyhinde", 16.2.1917.
[204] Yunus Nadi, "İhtikâra Karşı", *Efkâr*, 10.4.1918.
[205] *MMZC*, 16.2.1918, 355-8.
[206] Liste için bkz. *Efkâr*, 19.2.1918.
[207] *MMZC*, 9.3.1918, 57.
[208] Yunus Nadi, "İhtikâra Karşı", *Efkâr*, 10.4.1918.
[209] *MAZC*, 27.3.1918, 307 ve 28.3.1918, 325.
[210] *Düstur*, T2/C10, 427.

ihtikâr işlerinin ayrı idarelere tabi olmasına uygun bulmamasına rağmen, diğer emtia fiilen Heyet'in denetimine bırakılmış olur. Nitekim Dr. Nâzım bir mülakatta, o tarihe kadar Heyet'in dört kalem gıda maddesiyle ilgilenirken, yeni İaşe Kanunu kapsamındaki yemlik ve yiyecek maddelerinin sınırlı olmasından ötürü, kalan gıda ve eskiden olduğu gibi gıda harici eşya ile Heyet'in ilgilenmesinin gerekeceğini, bunun da yeni bir teşkilât tesisi, maaşlı memur istihdamı ve yeni bir nizamname tanzimi mecburiyeti anlamına geldiğini bildirir.[211]

Ancak beklentiler gerçekleşmez. 1918 ilkbaharında Hüseyin Cahit'in yerini Muhittin Bey alır.[212] Heyet basına verdiği tamimde, teşkilâtını yeni İaşe Kanunu uyarınca yenileyeceğinden, vesika uygulamasını geçici olarak durdurduğunu açıklar,[213] *Efkâr*'da 30.5.1918'de yayınladığı beyannameyle kahve ve çaydaki narhı, kibritteki vesikayı kaldırır; bu gazetedeki son görünüşüdür. Arşivde bulunan son belge ise Ağustos 1918 tarihlidir.

Mütareke'den sonra, Mebusan Meclisi'nde önceki hükümetlerin rivayet olunan suiistimalinin incelenmesi gündeme gelir. Hüseyin Cahit Bey, incelemeye Heyet'in işlerinden başlanmasını, varsa kabahatinin bir an önce ortaya çıkmasını önerir,[214] ancak Şubat 1919'da tutuklanır, Bekirağa'da iken sorgulanır, Haziran'da Malta'ya sürülür, hakkındaki dava 1920'den sonra sürer. Teşkilât-ı Mahsusa şefleri Rusuhi ve Nâzım ise Almanya'ya kaçar.

Bazı tüccarın açtığı dava vesilesiyle Heyet'in elindeki kayıt ve zimmet defterlerinin kaybolduğu fark edilir. Hüseyin Cahit'in dönemin polis müdürü Ahmet Bey'e "komisyon paralarından ikramiye olarak vermiş olduğu" miktarın resmi kayıtlara geçirilmemiş olduğu, Cahit Bey'in kişisel cep defterindeki nottan anlaşılır. Ayrıca Heyet'in tüccardan aldığı malları ne yaptığı ve kime verdiği de kayıtlı ve açık değildir. "Yüzbinlerce liralık eşya üzerinde muamele yapıldığı halde" Heyet'in İtibar-ı Millî Bankası'nda küçük bir hesabı bulunabilir. Oysa haber tarihine kadar tüccar, Heyet hesabının devredildiği İaşe Nezareti'nden 40,000 lira tazminat ister ve açtığı bazı davaları kazanır; toplam yükümlülüğün ise 200,000 liraya (1331 fiilî bütçe gelirinin %1'i) varacağı tahmin edilir.[215] Sadece Abranosyan'ın Levazım'a vermek zorunda kaldığı malın piyasa fiyatı 1,500,000 liradır.[216] Mağdurlar, tarihyazımında iddia edildiği gibi "birkaç gayrimüslim"den ibaret olmadığı gibi[217] büyük bir servete el konulduğu açıktır. Kaldı ki bu, Heyet'in "entrikaların[ın] ancak küçük bir numunesini teşkil eder."[218]

Çünkü işin bir de uluslararası boyutu vardır. Hal-i hazırda bir İhracat Heyeti

[211] "Men-i İhtikâr Heyeti Teşkilatı", *Efkâr*, 15.4.1918.
[212] Birgen, *İttihat*, 304-5.
[213] *Zaman*, 15.4.1918.
[214] *MMZC*, 7.11.1918, 122.
[215] Yalman, *Turkey*, 157. Paranın akıbeti belirsizdir.
[216] Birgen, İttihat, 315.
[217] Toprak, İttihad-Terakki, 117.
[218] BOA, DH.İ.UM 11-3/4-46; "Men-i İhtikâr Komisyonu'nun Hesabatı", Sabah, 18.4.1919.

varken,[219] Heyet, ithalat ve ihracatta "fiyat kontrolü"ne girişir.[220] Sıkıyönetim Mahkemesi Savcılığı'na gönderilen mazbataya göre, ihtikârın "birinci derecede"ki nedenlerinden vagon ve yük gemilerinin tahsisi hususu incelenmiş; tarafsız ülkelerden Hariciye'nin kurye memurları marifetiyle, Heyet tarafından "bazı sefaret... ve başlıca Viyana Sefareti namına olarak sandıklar derununda bazı eşya" getirildiği ve bunların gümrüğe girmeden Nezaret ve Heyet görevlileri tarafından teslim alındığı anlaşılmıştır.[221] Cins, miktar ve kıymetleri bu nedenle belirsizdir. Hariciye'nin sefaretlerden yardımcı olması istediği kurye teşkilatının başında Reşid Ayaş adlı biri vardır.[222] Heyet'in Ayaş'a kredi verdiği ve İaşe Nezareti'nin adını kullanarak eşya ithal ettirip iç piyasada yüksek fiyatla sattırdığı öğrenilir.[223] İhracat suiistimali tahkikatında da Harbiye ve Ticaret Nezaretleriyle mülga İaşe Nezareti'nin yanı sıra Heyet'e başvurulması istenir.[224] Heyet gizlice ticaret yapmış ve müsadere mallarının bir kısmını ihraç etmiş olmalıdır. "Bizzat… Heyet ihtikâr yapmağa başlamış olduğu için halk buna 'menba-ı ihtikâr' ismini vermiştir."[225]

Bütün bu tecrübelere rağmen, duygu ve fikirler "kolektif hafıza"da atalet gösterir: II. Dünya Savaşı'nda ihtikâr endişesi canlanır. 14.11.1941'de Van Mebusu İbrahim Arvas tarafından

> ...ihtikâr ile mücadele etmek ve bu işi kökünden hal etmek, on beş milyon Türk vatandaşımızın kanını sülük gibi emen vatansızları imha etmek ve asıl memleketimizin iktisadiyat ve ticaretinin yüksek tabakasını teşkil eden toptancılık ticaretinin bu muzır mikropların elinden alarak namuslu vatandaşların eline vermek... bu millî siyaset ve idealimizi kuvveden fiile çıkarmak ve asıl ihtikâr ve hırsızlık menabiini [=kaynaklarını] teşkil eden bu zehirli mikropların yuvasını dağıtmak ve ekseriyetimizi teşkil eden fakir... amele ve köylü tabakalarını (asıl kahraman ordumuzun ekseriyetini teşkil eden erlerin ana, baba ve çoluk çocuğunu ihtiva ediyor) bunların elinden kurtaracak... yegane çare-i hal için",

mallarını saklayan ve narha uymayanların idamını öngören bir kanun teklifi verilir.[226] Carlmann mağazası (IX. Bölüm), Varlık Vergisi'ni ödeyemeyince kapa-

---

[219] Düstur, 6.4.1917, T2/C9, 629.
[220] Efkâr, 14.6.1917.
[221] "Musib bir tedbir" altbaşlıklı haberde Heyet'in Avrupa'dan mal getireceği bildirilir (Sabah, 29.5.1917).
[222] BOA, Hariciye Paris Belgeleri 698/58 (Hariciye'den Sofya Sefiri Fethi (Okyar)'a, 29.10.1917). Muhtemelen "adı dile düşmüş" tüccarlardan sayılan Reşid (bin) Ayaş için bkz. Ilıkan, Ankara, 223.
[223] Efkâr, 14.12.1917. "Halka" ucuz çorap tedariki için Heyet, Cahit Bey'in kurucusu ve yönetim kurulu başkanı olduğu (BOA, İrade Dosya Usulü 112/18) İtibar-ı Milli Bankasından kredi alır; Almanya'dan gelen mal %40-45 kârla satılmak üzere Orozdibak Ticarethanesi'ne verilir (İtibar-ı Milli Bankası Muamelatı hakkında… Rapor, 1919).
[224] BOA, HR.SYS 2462/42, 24.5.1919.
[225] Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediyye*, *C.2*. (İstanbul: İBB, 1995), 823; Birgen, *İttihat*, 309.
[226] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030_10_00_00_4_22_27.

nır.[227] Basının tahrikiyle 6-7 Eylül olaylarında yağmalananlardan bir kısmı, "bize karşı daima bir istihfaf" sergileyen Beyoğlu'nda bulunan ve tabelaları Türkçe olmayan manifatura dükkânlarıdır.

XI. Cevaplar

Bu veriler ışığında ilk bölümdeki sorulara dönülebilir. Öncelikle Heyet'in "ilgi" alanındaki malların profili, uygulamanın neden taşraya genişletilmediğini gösterir. Bunlar savaştan önce tüccar tarafından ithal edilmiş, İstanbul'da stoklanan ve gerektiğinde taşraya satılan maddelerdir.[228] Hüseyin Cahit'e göre, Heyet'in işleri, bu kısıtlı stoka el konulduktan sonra "tavsamıştı".[229]

Heyet patiskayı savaş öncesi fiyatın yaklaşık dokuz katına dağıttığına ve karşılıksız banknot basımı, evrak-ı nakdiyenin altın karşısındaki değerini 1915-1917 Temmuz ayları arasında İstanbul'da (taşrada durum daha vahimdir) dört kat düşürdüğüne göre[230] çoğu mal için savaş öncesi fiyatın iki katı olarak belirlenen narh, tüccarı zararına satmaya zorlayan veya el koymayı meşrulaştıran bir bahane olsa gerektir.

El konan bu malların yeniden dağıtımından faydalananların bir kısmı haberlerde yer alır: Kahveye narh geldikten sonra, "bazı muhtekirler"in baskılanan fiyattan ve zincirleme iadeden "istifade etmelerine mani olmak" üzere, piyasadaki mal toplanıp Heyet'in deposuna alınır. Ancak "halkı mahrum etmemek için" kahve, Heyet'in "mutemedi olan dükkânlarda"satılacaktır.[231] Bu dükkânların bir kısmı 1916'da kurulan kooperatif şirketleridir.[232] Belli ki müsadere mallarının satışından Heyet kadar şirketler de yararlanır. İkinci grup, Graziani'nin malını zorla alan, sonra da dükkânı haraca bağlayan polislerdir (VI. Bölüm). Zaruri tüketim maddelerinin muhtaçlara ulaşmadığı varsayılabilir.[233]

Üçüncü merci Askerî Levazım'dır. İhtikâr davaları seferberlikten itibaren sıkıyönetim mahkemelerinde görülmektedir: Un tüccarı Yorgi ve Yanni fahiş fiyatla mal satmaktan,[234] Tuzla bakkallarından Yorgi 1914 Ağustosunda henüz belediyenin narhı kasabaya tebliğ edilmeden, pahalı şeker satmak suçlamasıyla sıkıyönetim mahkemesine verilir.[235] Kanun da aynı mahkemeye işaret eder.[236]

---

227 İstanbul Ansiklopedisi, "Karlman" maddesi.

228 Heyet'in el koydukları, çoğunlukla "hariçten ithali mümkün olmayan... ihtikâr [ve]... zincirleme ticaretine maruz... deri, kösele, patiska, basma, kumaş..."tır (Hüseyin Cahit, *MMZC*, 16.2.1918, 351).

229 Yalçın, *Siyasal*, 254.

230 Yalman, *Turkey*, 144.

231 "Kahvenin Suret-i Füruhtu", *Efkâr*, 10.6.1917.

232 *Efkâr*, 21.6. ve 28.6.1917.

233 *MACZ*, 10.2.1918, 392-5.

234 *Efkâr*, 6.8.1914.

235 BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3.Şube 8/46.

236 Basında şöyle gerekçelendirilir: "Bir işte ihtikâr olup olamadığını tayin etmek kolay bir iş değildir. Bu vazifeyi her mahkeme suhuletle ifa edemez" (*İktisadiyat*, 19.4.1917).

Askerî mahkemelerde duruşmaların "genelde alenî değil bilakis gizli" yapılması ve 11.5.1914'te çıkarılan geçici bir kanunla kararların temyiz edilememesi,[237] tutukluları mahkemede veya öncesinde bazı "taviz"ler vermeye zorlamış olmalıdır. Dahiliye'den Harbiye'ye 17.9.1917'da yazılan yazıda, mahkemelerde nakit ceza tahsili yapılmayarak yalnız hüküm verilmekle yetinilmesinin, "fikri ihtikârla malul" bazı tüccarın Heyet tedbirlerini hafife almasına neden olacağı bildirilir.[238] Bu bir ihtilâf işaretidir.

Nitekim Abranosyan'ın kumaşları için bir rekabet yaşanır. Depoda bekleyen Heyet'e bağlı polisleri Levazım'ın gönderdiği askerler kovar. Levazım, bu kumaşları satın aldığını iddia eder ancak fatura ibraz edemez. Ayrıca bunlar "sivil kumaşı olduğu için... askerlerin işine yarama ihtimali de yoktur". Hüseyin Cahit, İsmail Hakkı'yı benzer vesilelerle Harbiye Nezareti'ne, Enver Paşa ise Heyet'in Abranosyan'ın kumaşlarını geri alma girişimini Talat Paşa'ya şikâyet eder. Talat Paşa Muhittin Bey'i "bu yolda yürümeye teşvik" eder. Dr. Nâzım'a göre, İsmail Hakkı tüccarla "anlaşır", mallarını Heyet'in depolarından aldırırdı.

Savaşın başında Adana'daki mağazalarına tekâlif-i harbiye komisyonlarınca el konulan "mühim bir Ermeni tacir",[239] İstanbul'da, kalan parasıyla "spekülasyon" yaparken yakalanır; malları bu kez Heyet'çe "kaçak piyasa" fiyatının dörtte birine müsadere edilir.[240] Askeriye ile Hükümet'in açık rekabeti, tekâlif-i harbiye komisyonlarının Anadolu'daki faaliyetinin İstanbul'a taşındığını gösterir.[241] Tüccar Heyet'ten kurtulmak için Levazımat-ı Umumiye'ye yönelmiş, hapis cezası almamak için mallarından vazgeçmiş olmalıdır. Polis ve hapishane kayıtlarında ihtikâr hükümlüsüne rastlanmaması buna bağlanabilir. Savcılık kararı olmadan tutuklu kalanlar olduğu gibi,[242] mahkemede pazarlık yapılma ihtimali de yüksektir. Nitekim Hüseyin Cahit işi "bürokrasiye" dökmek istemediklerini söyler. Yüzbinlerce liralık "muamele" yapan Heyet'ten geriye ancak "iki üç çuval" evrak kalır.[243] İhtikâr "kayıtdışı" bir suçtur.

Narhın lüks tüketim mallarına uygulanmasına gelince Heyet; Askeriye, "mutemet" ve şahısla bu mallardan istifadesi bir yana, ilk akla gelen şaşaayı sansürlemektir: Hüseyin Cahit, Kanun kalkarsa, İstanbul'da çay, kahve ve patiskanın bulunacağını ama yalnızca zenginler tarafından satın alınabileceğini iddia eder: O zaman "aleyhinde bulunduğunuz o harp zenginleri, o muhtekirler, bu kahve ve çayları kemal-i iştiha ile içecekler ve fukara-yı ahali de... size lanet edecekler ('Doğru' sadaları)."[244]

---

[237] Köksal, "Divan-ı."

[238] BOA, DH.İ.UM.EK 43/14.

[239] Ankara'da da mağazası olan, Adana'daki malları haciz/müsadere edilen, tehcirden kurtularak İstanbul'da dükkân açan Aleksan Topalyan mıdır?

[240] Birgen, *İttihat*, 304-317; Ilıkan, *Ankara*, 224.

[241] Örnek bir "vaka" için bkz. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Hakk'a Sığındık* (İstanbul: Özgür, 1995).

[242] Yalçın, *Siyasal*, 236, 253-4.

[243] BOA, DH.İ.UM 11-3/4-46.

[244] *MMZC*, 16.2.1918, 349 ve 353. Şekerlemeci camekânlarının kireçle kapatılması önerilir

Georgeon'un deyişiyle, "orta sınıflar[a]... gösteriş en koyu sefaletle yan yana olunca, bir hakaret gibi görünür."[245] Ancak gösterişin kime ait olduğu da en az bu nokta kadar önemlidir: Kimi gözlemci[246] ve muhaliflere göre, İttihat ve Terakki çevresinden bazıları savaşta zaten görkemli bir hayat sürmüştür. Refik Halit, "İstanbul'daki İttihatçıların ada rezilliklerini, dondurma için İstanbul'a gönderilen çatanaları, kahpelerin yataklarına serilen banknot destelerini, o ihtikâr, o irtişa [=rüşvet] ve o fezaihi [=rezillikler]" nakleder.[247] Heyet azasından Dr. Nâzım'ın kardeşi Defterdar Fazıl Bey'in

> o bitmez tükenmez kına geceleri, haftada birkaç kere tekrar eden kerizleri [=eğlence], ayş ü işret mastabaları [=? yeme içme âlemleri] [Büyük]ada'nın o mavi ufuklarını çınlatıyordu... Ekmek bulamayanlara karşı o ziyafetler, o israflar pek elim idi. Herkese bir hayret gelmişti: bir defterdar ayda elli veya altmış lira aylıkla nasıl bu alayişi [=gösteriş], bu debdebeyi, bu sefahati yapabiliyordu?[248]

Dolayısıyla ikinci olasılık, debdebeyi ortadan kaldırmak değil, aksine muhtekir figürü üzerine yapıştırmak, görünür kılmak, sefahati başka bir sefahatin ardına gizlemektir.

Basının buradaki rolü nedir? Basın ve kamuoyu arasındaki etkileşim, 20. yüzyıldan itibaren üçüncü bir tarafın katılımıyla biçim değiştirir: Parti. "Kapsama alanları" farklılık gösterse de, etkinliklerinin yükselişe geçmesi Türkiye'de eşzamanlıdır. II. Meşrutiyet'le birlikte bir dizi parti ve *Karagöz* dahil iki yüzü aşkın gazete ortaya çıkar.

Seferberlik, bu ilişkiyi farklı biçimde düzenler ve filtreler: Meşrutiyet'te başlayan meslek birliği çalışmaları, "bir tüzük hazırlamaktan öteye" gidemezken, savaş ve ablukanın kâğıt arzını/ithalini ve sansürün haberleri baskıladığı dönemde Osmanlı Matbuat Cemiyeti girişimi, Almanya'dan gelen bir davet üzerine yeniden hatırlanır.[249] İlginç olan, bu "diriliş"in Kanun'dan bir ay sonraya tesadüf etmesidir.[250] Yalman, davetin Alman ve Avusturya sefaretlerinin gazete kâğıdı denetimiyle mücadele amaçlı olduğunu iddia eder.[251] Ancak öncesinde, 1917 Haziranında Nâzım Hikmet'in babası, Matbuat Müdürü Hikmet Nâzım Bey, Alman Hükümeti'nin davetiyle Berlin'e gider ve "son günlerde matbuatla alakadar olan birçok müessese"yi, örneğin Harp Matbuat İdaresi'ni ziyaret eder.

10.7.1917'de "Alman matbuat cemiyetlerinden biri tarafından yapılan davet üzerine" Osmanlı Matbuat Cemiyeti Başkanı *Servet-i Fünun* Başyazarı Mahmut Sadık, Aydın Mebusu ve *Efkâr* Başyazarı Yunus Nadi, Çorum Mebusu ve *Vatan*

(*MACZ*, 27.3.1918, 307).

245 Georgeon, "Gülüşün", 84.

246 Stuermer, *Deux*, Bölüm IX.

247 Refik Halit, "Ankara Yangını", *Peyam-ı Sabah*, 26.8.1921; *Ömür*, 266.

248 Ali Kemal, "Adapazarı'nda Bir Yağma Ocağı", *Sabah*, 30.11.1918.

249 Hakan Aydın, "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", *Selçuk Üni. Türkiyat Araştırmaları*, (2010): 563.

250 "Osmanlı Matbuat Cemiyeti" ve "Matbuat Cemiyeti'nin Kuruluşu", *Sabah*, 26.6.1917.

251 Yalman, *Turkey*, 137.

Başyazarı Muhiddin, Karahisar Mebusu ve *Tercüman-ı Hakikat* Başyazarı Ağaoğlu Ahmet, *Sabah* Başyazarı Ahmet Emin, Losvar(?) Başyazarı Abdullah Zühdü beylerden oluşturulmuş bir heyet, *Berliner Tageblatt* İstanbul muharriri Feldman refakatinde Almanya'ya gider.[252] 1918 istikraz kampanyasını bu isimlerden ikisi yürütür.[253] Bu ekibin İttihat ve Terakki ile türlü ve sıkı ilişkileri vardır. Heyet Başkanı, *Tanin* yazarı ve İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit, Cemiyet'in ilk yöneticilerindendir. Propaganda ihtiyacı, basını 1917'de Parti çevresinde yeniden "konsolide" eder. "İhtikâr mücadelesi" örgütlü bir çalışmadır.

Seferberlik sırasında Parti'nin basına etkisi, üç tip haberde görülebilir:

A. Moral: Celp ve tehcirin etkisiyle henüz 1915'te buğday ekilişinde %10, mahsulde ise %30 oranında eksilme olur.[254] 5.4.1916 tarihli yazışmalarda, Edirne ve İzmir vilayetlerinde yarım milyon Türk açlık çektiği için Amerikan Kızılhaçı'ndan yardım istenir.[255] Cephe gerisindeki durum kötüleşince "vatansever edebiyat ürünlerinin halkın memnuniyetsizliğini yatıştırmada işe yarayacağı düşünülür... Harbiye Nezareti 'zabitan ve asakiri teşvik ve teşci' edecek [=yüreklendirecek] edebi eserlerin hazırlanması yolunda bir kampanya açar." Kampanya 1917 yazından itibaren "daha ısrarlı bir biçimde" uygulanır.[256] 1917, İstanbul'da emtia fiyatı (Şekil 1) ve suç oranlarının ivmelendiği, yiyecek maddelerinin bile çalındığı[257] ve Hilâl-i Ahmer'in aşhaneler açmak zorunda kaldığı yıldır.

Konu kıtlık ve açlık olunca, propagandanın sadece "edebi eser" düzeyinde kalmış olması muhtemel değildir. Basındaki iktisat haberlerinin, hatta istatistiklerin bile bu kampanyanın etki alanına girdiğine dair bulgular vardır.[258] Gazetelerde, Ziraat Nezareti verilerine ters düşecek biçimde,[259] ekili alanın 1917'de yükseldiği ve çekirge mücadelesinde mutlak başarı kazanıldığına dair ümitvar haberler yer almaya başlar.

Heyet de İstanbul halkına parlak vaatler sunar. Basında Heyet'in İtibar-ı Millî Bankası'ndan aldığı kredi, Levazımat-ı Umumiye'den hammadde ve Anadolu'dan satın alacağı deri ile halka harp kundurası satmayı planladığı haberleri yer alır.[260] Linyitten kömür imal ettirmek üzere yüksek kapasiteli

---

252 *Efkâr*, 8.6.1917, 28.6.1917, 11.7.1917.
253 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim C.I,* (İstanbul: Pera Turizm, 1997), 366.
254 Eldem, *Harp*, 34.
255 BOA, HR.SYS 2419/28.
256 Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve 1. Dünya Savaşı* (İstanbul: İletişim, 2004), 206.
257 Verileri eksiksiz yedi ayın ortalaması alınırsa, İstanbul'daki adi hırsızlık sayısı, 1915'te 100 iken 1916'da 171, 1917'de 347 ve 1918'de 367'ye yükselir (Sever, "War").
258 Taylan Esin, "Tehcir, Açlık, Propaganda", *Toplumsal Tarih*, 253 (2015): 50-60.
259 Eldem, *Harp*, 27.
260 *Sabah*, 30.5; *Efkâr*, 5.6, 6.6, 18.6 ve 30.6.1917.

Şekil 10 - Bu Seneki Ziraatimizin 42 Milyon Dönüme Çıkması Münasebetiyle
Efkâr, 22.6.1917

Şekil 11 - . Çekirge Mücadelesinde Muvaffakiyet, *Efkâr*, 20.6.1917

fabrikalar açacak ve halka ucuz kömür satacaktır.[261] Narhtan sonra piyasadan kalkan kahve darlığına karşı Heyet, 65 ton için pazarlığa girişmiş, vagonları bile temin etmiştir. "Bu iş biterse kahve meselesi çözülecektir."[262] Avrupa'ya pamuk gönderip karşılığında patiska getirmek üzere fabrikalarla yapılan müzakereler sonuçlanmak üzeredir.[263] Savaşın uzaması, cephe gerisinin iknasını gerektirir.

B. Sessizlik: *Efkâr*'da 21.2.1916'dan 10.4.1918'e kadar şeker ihtikârından söz eden tek bir haber (22.5.1917) bulunur ki hedefi belirsiz bir şikâyettir. Buna karşın şeker ithalatı, vagon tahsisi nedeniyle Askeriye, Hükümet, Şehremaneti, esnaf odaları, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, heyet-i ihtiyariyeler, Ekmekçiler Cemiyeti, Millî İthalat Kantariye vs. gibi parti örgütlenmelerinin denetimindedir.[264] Nuruosmaniye Kulubü "bir ticaret merkezi"ne döner.

Gazetenin 1914-1918 arasında gazla ilgili yaptığı haberler de ihtikârla değil narh, dağıtım ve darlıkla ilgilidir. Nakliye aracı tahsisi gazyağı için de geçerlidir[265] ve Bahriye Nezareti devrededir: Cemal Paşa, iddiaya göre, 4-5 sene zarfında İstanbul'da tüketilen gaz, benzin ve makine yağı yüklü vapurları gümrüğe sokmadan "doğrudan doğruya Paşabahçe'deki depolara" yönlendirmiştir. Gaz piyasasını "Cemal Paşa ve rüfekası" tekeline almış ve haksız kazanç sağlamıştır.[266] Maarif Nazırı Şükrü Bey ve Harbiye Nezareti'nin iltimasıyla yetimhaneler için tüccar Köstence'den gaz ve Avusturya'dan şeker getirir.[267] Şeker ve özellikle gazyağının Heyet'in denetiminde ve basının odağında olmaması, Parti'nin mahrem alanına işaret eder.

Bu sessizlik, 2.3.1918'de Talat Paşa siyasi sansürün kaldırılmasını destekleyince muhtemelen bozulur.[268] "Az da olsa özgürlük kazanmış olan basın artık bu [ihtikâr] işler[in]e çatmaktan geri durmadı. İş öyle bir çığıra girdi ki İttihat Terakki'nin... dergisi olan *Yeni Mecmua*'da bile bu yolda yazılar çıktı."[269] Refik Halit'in Bayramzade'yi tahkir ettiği "Harp Zenginleri", dergide 2.5.1918'de çıkar.[270] Sansür 11.6.1918'de İstanbul'da kalktıktan sonra,[271] şeker

---

261 *Efkâr*, 14.6. ve 2.7.1917.

262 *Efkâr*, 1.7.1917.

263 *Efkâr*, 2.7.1917.

264 "Birtakım mümtaz ve gayr-i mesul heyetler, cemiyetler teşekkül etti. Menafi-i umumiye bu suretle ihlal ve gayr-i meşru hususi menfaatlere feda edilerek ticaret esasen tacir olmayan birkaç kişinin yedd-i inhisar ve ihtikârına bırakıldı" (Ahmet Rıza, *MAZC*, 25.1.1917, 315).

265 Toprak, *İttihad-Terakki*, 93-5.

266 "Cemal Paşa'nın Kaçakçılığı", *Sabah*, 6.11.1918. Bursa Valisi'nden gönderilen yazıya göre, Cemal Paşa Heyet adına Mudanya'dan gönderilecek mallar için devreye girer (BOA, DH.I.UM 20-15/8-4, 22.1.1918).

267 BOA, MF.MKT 1238/61.

268 Enver ve İsmail Hakkı Paşa'nın Hükümet'e darbe planı 1917 sonunda ortaya çıkınca, "Talat... basını az daha özgür bırakmak yoluna gider" (Orhan Koloğlu, *1918: Aydınlarımızın Buhran Yılı* (İstanbul: Boyut, 2000), 43).

269 Hikmet Bayur, *Türk İnkılab Tarihi, C III, Kısım 4* (Ankara: TTK, 1967), 158-63.

270 Toprak, *İttihad-Terakki*, 417.

271 Yalman, *Yakın,* 357. Ağustos'ta Beyrut basınındaki şeker yolsuzluğu haberleri hâlâ sansürlenmektedir.

ihtikârı *Efkâr*'da haberleşir. Teşhir ve dava edilenler, *Sebilürreşad* veya Birgen'in iddia ettiği gibi gayrimüslim tüccar değil, Müslüman bakkal, nâzır ve mebuslardır. Parti tasfiyeye girişince, basın da onu izler. Mütareke iddianamelerine göre, "ihtikâra birinci derecede sebeb olan ahval" Hükümet'in vagon ve gemi tahsisleridir.[272] İthal şeker, "en insafsızca, en vicdansızca, en na-meşru ticarete, temettülere vesile olmuştur."[273]

C. Hedef gösterme: Yaşadığı şaşaa ile görünür kılınan ve hedefe konulan "muhtekir", VI. Bölüm'de görüldüğü gibi, sadece iktisadi buhranın sorumlusu değil, yönetilebilirlik açısından da bir direnç odağı olarak tasavvur edilir. Heyet beyannamesini yayınladığı zaman, İstanbul ve "az çok" Galata'da hareket görülür ve camekânlara fiyat konurken,

Beyoğlu güya beyannamenin kendisine hiç bir taalluku [=ilgisi] yokmuş gibi, memleketin kanunlarına, bu hükümetin emirlerine tabi olmaya mecbur değilmiş gibi lakayd kaldı... Heyet Beyoğlu tüccarını kanun ahkamına riayet ettirmek için lazım gelen nüfuz ve kuvvete sahiptir. Neticede bu adamlara hadleri bildirilecek, bir daha unutmayacakları tarzda ders verilecektir.[274]

Beyoğlu mağazalarından "minelkadim şayan-ı itimad olmayan" Stein ve Carlmann Heyet kararlarına "hiç ehemmiyet vermemiş gibi... görülüyor... Bu büyük mağazalarından bir ikisine... katî bir darbe indirilecek olursa Beyoğlu'ndaki çelebilerin de çabucak akılları başlarına gelir."[275] Kömür muhtekirlerine "zemin ve zaman [=? seferberlik] ile mütenasip bir ders" verilmelidir.[276] Heyet, mücadelesiyle, hem "iktisadi mukadderatımızın kontrolünü... sıkı bir surette eline almış" hem de "ihtikâr aleminde bulunanlara nüfuzunu" hissettirmiş olacaktır.[277] Her ne kadar tüccar zamanla muhtekirleşse de, muhtekiri tüccardan farklı kılan Kanun'a gösterdiği muhalefet, çıkardığı "müşkülat"tır.[278] Bu zaaftan başka bağlamlarda da söz edilir: "Anadolu şehirlerinin... bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe[si], sanki Hırıstiyan veya yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi".[279] Beyoğlu, sadece ihtikâr değil, muhalefetin de kaynağıdır. "İhtikâr", anlam olarak, I. Bölüm'de değinildiği üzere, iktisadın sınırlarını aşar ve bir yönetim boşluğuna işaret eder.

Bu açıdan bakıldığında "ihtikâr" şikâyeti, Osmanlı tarihi boyunca, siyasetin iktisadi alana müdahale talebinin belki de diğer adıdır. Siyasi iktidar, şikâyetlere cevaben tüccara "katî bir darbe indirme" yoluna başvurur. III. Selim bir hattında vezirine şöyle seslenir:

---

[272] BOA, MF.MKT 1238/61.
[273] *Efkâr*, 22.7.1918.
[274] Ahmet Emin, "Beyoğlu", *Sabah*, 31.5.1917.
[275] *Efkâr*, 11.6.1917.
[276] "Kömür Meselesi", *Efkâr*, 13.1.1918.
[277] *Sabah*, 22.5.1917.
[278] *Sabah*, 28.5 ve 13.6.1917.
[279] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Sena, 1980), 325.

Bir hatta birkaç senedir her şeyin esar-ı haddisi [=fiyatı] tecavüz ederek bir dereceye vardı. Maazallah halkta geçinecek hal kalmadı. Hususen mübarek günler geldi... Esnaf fırsat bulup [mal] yokdur deyu olanı dahi saklayıp iki kat baha [=bedel] ile ibadullaha [=halka] satmaktadır. [Fazla] akçe alırlar deyu nas [=insanlar]... levm [=şikâyet] eyliyor... Şu günlerde erzak saklayanı, muhtekir habisleri... narhından ziyade insafsız satanları... ve mal saklayanı, bakkalı dükkânı önüne asıp... siyasetsiz [idam anlamında] iş görülmeyeceğini bilip... daima siyaset edesin..."[280]

"İhtikâr" meselesi, siyasetin iktisadi alana müdahale tarzı hakkında önemli ipuçları verir:

1. Müdahale anlık ve şiddetlidir, "mübarek günler"de, haber/şayia/şikâyetler yükseldiği, fiyatlar ivmelendiğinde (1917) devreye girer.

2. İhtikârın "müsebbibi" mekanizma veya dışsal koşullar değil, "istifçi bakkaldan tröstlere" kadar uzanan yelpazede yer alan muhtekirlerdir.[281] Bu alegorik veya "müşahhas" denebilecek bir düşünme tarzıdır.[282] Mizah dergilerinde Avrupa emperyalizmini temsil eden mikrop,[283] iktisadi hastalık ve toplumsal asalaklık mecazları, geç moderniteye ait eklentileri andırır.[284]

3. Mücadele, pahalılıkla değil muhtekirle yapıldığından, iktisadi koşulların ıslahıyla değil, hile ve iğfalin baskılanmasıyla yürür. Bu durumda, Yunus Nadi'nin deyimiyle (VIII. Bölüm), olumsuz eylem (zaten suç olan ihtikârla, suç olamayacak söylentinin yasaklanması ve cezalandırılması), olumluyu (tahlil, düzenleme) hep önceler. Siyaset siyaset içindir.

4. Aynı şekilde, doğrudan eylem (muhtekirin cezalandırılması), dolaylı eyleme (koşullara müdahale, örneğin ithalat) tercih edilir.[285] İkinciyi savunanlardan örneğin Veli Bey, karşılıksız banknot basımına dikkat çekerken Aristidi Paşa pahalılığın ihtikârdan doğduğunu teslim ederek ihtikârın kökenini ve rekabetle ilişkisini sorgular.[286]

---

280 Muharrem Öztel, "Osmanlı İdaresi'nin İhtikâra Bakışı ve İhtikâr Suçunun Cezası", *JASSS*, Sayı 5/6 (2012): 402.

281 Yunus Nadi, *Efkâr*, 11.4.1918.

282 Tıpkı "Ermeni meselesi"nin "müsebbibi"nin Ermeniler olması gibi (Mehmed Reşid Şahingiray, *Hayatı ve Hatıraları*, Nejdet Bilgi (hz.), (İzmir: Akademi, 1997), 95).

283 Brummett, *İmge*, 443.

284 Aydınlanma-sonrası siyasi dilin bileşenlerinden sosyal-Darwinizm için bkz. Hans-Lukas Kieser, "Die Sprache politisierter Artze", *Aspects of the Political Language in Turkey*, Hans-Lukas Kieser (ed.), (Istanbul: Isis/Gorgias Press, 2010). Toplama kamplarına giden süreçte hijyen anlatısının rolü için bkz. Robert Proctor, *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (London: Harvard Uni. Press, 1988), 199-202.

285 Ulus Baker, *Dolaylı Eylem* (İstanbul: Birikim, 2012), 23-5.

286 *MMZC*, 16.2.1918, 347. "Rekabet ticaretle, ticaret hareketle, hareket de serbestiyle olur... İzmir'de bugün etin kıyyesi 55 kuruşadır. Halbuki burada... okkası 145 kuruştur. Çünkü bu hayvanatı oradan buraya getirenler, satanlar mahdut, muayyen eşhastır... Asıl yara buradadır" (*MAZC*, 28.3.1918, 323).

5. Önlemler, nedensellik, koşul ve mekanizmalar düzeyinde olmadığından genel-geçer kurallar da devrede değildir. Heyet "müşkülat" çıkaran bütün tüccarla tek tek ve doğrudan görüşür, münferit "tavsiye" ve cezalar verir. İstanbul Murahhası ve İaşe-i Umumiye Heyet Reisi Kara Kemal basında haber olan yoğurttaki fiyat artışını "tedkik" için Rum nüfusun yoğun olduğu Çatalca, Kalikratya (=Bahçeşehir) ve Silivri'yi ziyaret eder. Ardından fiyatlar kısa süreyle düşer; sonra yoğurt piyasadan kalkar.[287]

6. Bu suiistimale açık bir yöntem olduğu gibi erken modern döneme özgü bir yönetim tarzına da işaret eder: İstanbul, muhtesibin "murakebe"sindeki dev bir pazardır adeta. Zincirleme iade ve narh kararlarındaki gelgitler, bu yönetim tarzının, savaş İstanbulu'ndaki uygulanma zorluklarını gösterir. Bu yönetim tarzı, 18. yüzyıla dönüşün açık bir göstergesidir, tıpkı Tanzimat Fermanı ile kaldırılan müsaderenin savaşta yeniden devreye sokulması, söylenti yasağı ile siyaset ve basının dili gibi: İhtikârı çağdaş iktisadi terimlerle ele almaya çalışan basın, önce ahlaki ilkelere, "son kertede" ise Sünbülzade'ye başvurmak zorunda kalır. Bir mülakatında pahalılığı, iktisadi bir tahlille evrak-ı nakdiyenin değer kaybına, hububat fiyatının yüksekliğine ve üretim gücünün azalışına bağlayan Kara Kemal,[288] yoğurt fiyatına "siyaseten" yaklaşır. Patiska üretemeyen bir ülkenin kısa vadede zora düşeceğini teslim eden Hüseyin Cahit, tüccara "gözdağı vererek fiyatları… düşürmekten" başka çözüm bulamadıklarını söyler.[289]

7. İktisadi yaklaşımlar arasındaki bu "bocalama", tüccarın, tıpkı murabahacı gibi, erken modern dönem öncesindeki işleviyle imgesi arasındaki bir "çift-değerlilik"ten beslenir: Tüccar, bir yandan, özellikle büyük kentlerin iaşesi gibi "kamusal" bir görevi bazen zorla üstlenerek önemli bir boşluğu dolduruyor, ama öte yandan bu yükümlülüğü kendisine veren yönetimin gözünde "insafsız bir hırs ve iştah"la tüm toplumu iğfal eden bir muhtekir olarak görülüyordu.[290]

8. Siyasetin müdahale nesnesi, tarihyazımının sosyoloji kadar irdelemediği bir modele göre,[291] siyasi otoriteyle kitleler arasındaki konumu nedeniyle "aşağıdan" yakınma,[292] "yukarıdan" baskıya maruz kalan aracı azınlıklardır (*middleman minority*). İstanbul özelinde bu grubun çoğunluğunu, toplumsal işbölümünde sarraf-murabahacı, tüccar, üretici ve zanaatkâr konumlarını işgal eden gayrimüslimler teşkil eder. Birikimleri, özellikle de buhran dönemlerinde, en az Müslüman üst sınıf kadar müsadere tehdidi altındadır.[293] Gazeteler, istiflemenin kumar, muhtekirlerin de kumarbaz olduğunu yazmakta haklıdır.

---

[287] *Sabah*, 28 ve 29.6.1917.
[288] "Havaic-i Zaruriye Fiyatları", *Efkâr*, 30.5.1917.
[289] Yalçın, *Siyasal*, 239, 252.
[290] Kaplan, *Bread*, 53-58. Merkür/Hermes, bilindiği üzere, tüccar ve hırsızların tanrısıdır. Tarihyazımı genellikle devletçi bakış açısını benimser (Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *Sosyoloji Dergisi*, cilt III (1988-1989): 177).
[291] Pierre L. van den Berghe, *The Ethnic Phenomenon* (NY: Praeger, 1987), 137-157.
[292] Örneğin Sünbülzade'nin "insafsız esnaf" yergisi.
[293] Georgeon, "Gülüşün", 84.

XII. Sonuç

Çok din ve etnili imparatorlukların milliyetçilik çağında giriştiği seferberlikler bir dizi sorunla karşılaşıyordu. Bunlardan belki de en önemlisi, bir tarafta eşitlik vaadi çevresinde gelişen yurttaşlık ideali, diğer tarafta ise cemaatlerin, toplumsal hayatı düzenleyen, yalıtımlı ve kapsayıcı varlığı arasındaki gerilimdi.

Dar anlamda düşünülürse seferberlik; çağrı, celp, donatma ve eğitim yoluyla yurttaşı askerleştirme süreci olduğu kadar, muharip niteliği taşımayanların da belirlendiği ve ordu dışında bırakıldığı bir süreçti. İçleyici olduğu kadar dışlayıcı da bir mekanizmaydı. Örneğin Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunda Bulgar ve Rum yurttaşların, Büyük Savaş'ta Alman ordusunda Alsaslı, Yahudi ve Lehlerin yer alması kaygı yaratıyordu.[294]

Geniş anlamda seferberlik ise insan gücü ve diğer "kaynak"ların harekete geçirilmesi kadar, kolektif temsil, inanç ve değer sistemlerinin, bu hareketliliği sağlamak üzere dolaşıma sokulmasını ifade ediyor ve cemaatler arasındaki fay hatlarını derinleştiriyordu. Örneğin cihat çağrısı, bir taraftan Müslümanları teyakkuza geçirirken, Osmanlı gayrimüslimlerini ister istemez bir minnet yükü altına sokuyor, hatta tehdit ediyordu. 1914'de "Rum Patriğine Açık Mektup: Boykot Müslümanların Hakkı Değil Midir" başlıklı risale, Rumların Donanma Cemiyeti'ne yaptığı yardımın çapını sorgular. Böylece seferberliğin dışında kalma, sadece ordudan değil, toplumdan ve yurttaşlıktan dışlanma anlamına da geliyordu. Dışlanma derecesinin, savaş arifesindeki cemaatler arası ilişkilerdeki uzlaşı ve ihtilâf derecesine, harekete geçirilen değer sistemlerine (örneğin din) ve savaş koşullarının sertliğine bağlı olduğu varsayılır.[295]

"Merkezkaç" kuvvetini toplumsal tahayyülde zirve noktasına çıkaran bir zıtlıktır: Bir tarafta hayatını vatan için feda eden 'kurban' imgesi karşısında ise savaştan kazanç elde eden, bunu görünür refahına yansıtmaktan çekinmeyen, fiyatlarla 'oyun oynayan' tacirler.

Seferberlikle beraber bir fedakârlık dağılımı ortaya çıkar: "Evladını, kocalarını, kardaşlarını, babalarını müdafaa-ı vatan için hududlara gönderen efrad-ı milletin infak ve iaşesini temin etmek en mukaddes vazifedendir. Hükümet bu uğurda en büyük fedakârlığa katlansa yeri vardır."[296] Ancak son kertede fedakârlığa katlanması, hatta feda edilmesi gereken muhtekirlerdir: "Üç dört muhtekir... fedakâr halk" için feda edilebilir.[297] Böylece bir karşı-kurban (veya günah keçisi) tasavvuru oluşur. Örneğin savaşın başında askere çağrılmaya çoğu istekli olma-

[294] Mehmet Hacısalihoğlu, "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *J of Modern European History*, Vol. 5 (2007): 282; Ian Beckett, *The Great War 1914-1918*, (NY: Longman, 2007), 301.
[295] John Horne, "Introduction: Mobilizing for 'Total War'", *State, Society and Mobilization in Europe during WW1*, John Horne (ed.) içinde (Cambridge, Cambridge Uni. Press, 1997), 10.
[296] *İktisadiyat*, 19.4.1917.
[297] *Efkâr*, 12.5.1917.

sına rağmen, Yahudiler, savaşın ileriki yıllarında, Almanya'da mal darlığı, istifleme, ihtikâr ve genel olarak ekonomik sorunların sorumlusu olarak gösterilir.[298]

Bu imgenin işlevi, sivillerin iaşe talep ve mücadelesindeki[299] duygu ve çabasını "içimizdeki düşman"a yönlendirmek, gayrimüslim tüccarı fakirliğin müsebbibi olarak kodlamak, hükümeti hem mağdur, hem fedakâr hem de muktedir göstermek, cephe, cephe gerisi ve tehcir sırasındaki ölümleri, topyekün seferberlik fikri içinde meşru kılmaktı.

Aynı zamanda da geride kalan malların yağmalanmasını: Ahmet Rıza, Ermeniler yurtlarını terk etmedikleri, aksine zorla çıkarıldıklarından, malları için kullanılan "emval-i metruke" deyimini eleştirir.[300] Nitekim Mütareke basınında "emval-i magsube" (gasp edilen mallar) terimi kullanılır.[301] Ahmet Emin de benzer fikirdedir ama aksi yöndeki adalet vurgusuyla: Muhtekirlerin

> zarara uğratılması... hakk-ı temellüke taarruz veya müsadere [değildir]... Muhtekirler hileli ve gayri meşru araçlarla halkın parasını insafsızcasına kemirmiş oldukları için, kârlarının bir kısmı veya hepsinden mahrum edilmeleri, mal-ı magsubun istirdadı [=gasp edilmiş malın geri alınması] demektir."[302]

İhtikâr şikâyeti, siyaseti müdahaleye çağırır. Heyet icraatının çağdaş tarihyazımında "devletçilik"le etiketlenme nedeni, siyasetin azınlıklara, erken modern döneme özgü münferit, doğrudan ve olumsuz tarzda müdahalesidir. Muharip ülkelerde demir-çelik, maden vs. kritik sektörler devletleştirilirken,[303] Heyet'in özellikle lüks tüketim mallarına el koyması, "yeni bir iktisat anlayışının habercisi"[304] sayılamaz, aksine bir "regresyon"a işaret eder. Dahası, Meşrutiyet mücadelesiyle tanınan bir "hareket"in, bu çağrıyla, anayasal haklar öncesine hemen rücu etmesi,[305] Osmanlı siyasal alanının, hukuki biçimlere göndermeyle[306] açıklanamayacağını gösterir. Siyasal alanı Meşrutiyet sonrası dönemde şekillendiren, öncesindeki gibi hak talep ve mücadeleleri değil, siyasetin önüne, hukuku askıya alma şartıyla "cazip" vaatler koyan seferberlik ve savaştır:[307] Savaş, elimizden alınmış toprak ve malların istirdat imkânı,

---

[298] Christhard Hoffman, "Between Integration and Rejection: Jewish Community in Germany", *State, Society and Mobilization in Europe during WW1*, John Horne (ed.) içinde (Cambridge, Cambridge Uni. Press, 1997), 97.

[299] Elif Mahir Metinsoy, "Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı", *Toplumsal Tarih*, 243 (2014): 56-61; Esin, "Tehcir."

[300] *MAZC*, 13.12.1915, 133.

[301] *Sabah*, 13.12.1918.

[302] "İhtikâr Mücadelesi", *Sabah*, 13.5.1917.

[303] Stephen Broadberry, Peter Howlett, "The United Kingdom during WWI", *The Economics of WWI*, S. Broadberry, M. Harrison (ed.) içinde (Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005), 223.

[304] Toprak, "*İttihad-Terakki*", 179.

[305] Bkz. Kanun-ı Esasi'nin 20 ve 21. maddeleri.

[306] Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908–1913* (İstanbul: İletişim, 2016).

[307] İttihat ve Terakki denetimindeki Meşrutiyet basınının siyaseti militerleştirmesi için bkz. Mehmet Ali Karaman, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askeri Matbuatı ve Siyasi Hayattaki

kapitülasyonları ilga ve şehrin "kapitülasyon zihniyetiyle mahmul" mahallelerini tekrar yönetebilme fırsatıdır. Mizah, asırlık istihfafın rövanşıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Belgeleri

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekler

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri

Hariciye Nezareti Paris Sefareti Belgeleri

İrade Dosya Usulü

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Süreli Yayınlar

Düstur, T2/C8, T2/C9, T2/C10

İktisadiyyat, 23.11.1916 ve 19.4.1917

Karagöz, 6.6. ve 9.6.1917

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 1915-18

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 1918

Sabah, 1917-19

Sebilürreşad, 1919

Tasvir-i Efkâr (Efkâr), 1914-19

Annuaire Oriental, İstanbul: The Annuaire Oriental Ltd., 1913.

Garbis, Fikri. *Yeni ve Muaddel Kanun-ı Ceza*, İstanbul, 1329.

İtibar-ı Milli Bankası Muamelatı hakkında Düvel-i İtilafiye Kontrol Heyeti tarafından Babıali Canib-i Samisine Verilen Muhtıraya cevaben Maliye Nezareti'ne Takdim Kılınan Rapor, 1919

Sedat Simavi, *Yeni Zenginler,* 1918.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Alus, Sermet Muhtar. *Eski Günlerde,* İstanbul: İletişim, 2001.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya*, Sena: İstanbul, 1980.

Rolü" (doktora tezi, Afyon Kocatepe Üni., 2014).

Aydın, Hakan. "Osmanlı Matbuat Cemiyeti", *Selçuk Üni. Türkiyat Araş. Dergisi* (2010): 553-69.

Baker, Ulus. *Dolaylı Eylem,* İstanbul: Birikim, 2012.

Basiretçi Ali Efendi. *İstanbul Mektupları*, İstanbul: Kitabevi, 2001.

Bataille, Georges. *Edebiyat ve Kötülük*, İstanbul: Ayrıntı, 1997.

Bayur, Hikmet. *Türk İnkılab Tarihi, C III, Kısım 4*, Ankara: TTK, 1967.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Zeki Arıkan (hz.), İstanbul: Kitap, 2006.

Broadberry, Stephen, Howlett, Peter, "The United Kingdom during WWI: Business as Usual?", *The Economics of WWI*, S. Broadberry, M. Harrison (ed.) içinde 206-34. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 2005.

Brummett, Palmira J. *II. Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm, 1908-1911*, İstanbul: İletişim, 2003.

Celep, Ayşe. "Humor in the Ottoman Empire: An Analysis of Karagöz Humor Paper", yüksek lisans tezi, Fatih Uni., 2009.

Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara: TTK, 1994.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediyye*, *C.2*, İstanbul: İBB, 1995.

Esin, Taylan. "Tehcir, Açlık, Propaganda", *Toplumsal Tarih*, 253 (2015): 50-60.

Georgeon, François. "Gülüşün ve Gözyaşlarının Kıyısında", *İstanbul 1914-1923*, Stefanos Yerasimos (ed.) içinde 78-97. İstanbul: İletişim, 1996.

Gürpınar, Hüseyin Rahmi. *Nimetşinas; Hakk'a Sığındık; Meyhanede Kadınlar*, İstanbul: Özgür, 1995.

Hacısalihoğlu, Mehmet. "Inclusion and Exclusion: Conscription in the Ottoman Empire", *Journal of Modern European History*, Vol. 5 (2007): 264-86.

Hoffman, Christhard. "Between Integration and Rejection: Jewish Community in Germany, 1914-18", *State, Society and Mobilization in Europe during WW1*, John Horne (ed.) içinde 89-104. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997.

Horne, John. "Introduction: Mobilizing for 'Total War'", *State, Society and Mobilization in Europe during WW1*, John Horne (ed.) içinde 1-18. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997.

Ilıkan, Selma ve Faruk. *Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan eden Su-i Kasd ve Taklib-i Hükümet Davası'na ait Resmi Zabıtlar*, İstanbul: Simurg, 2005.

Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908–1913*, İstanbul: İletişim, 2016.

Kaplan, Steven L. *Bread, Politics and Political Economy in the Reign of Louis XV*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1986.

Karakaş, Özgül. "Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı", yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Üni., 2011.

Karaman, Mehmet Ali. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askeri Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü", doktora tezi, Afyon Kocatepe Üni., 2014.

Karay, Refik Halid. *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul: İletişim, 1990.

Kırlı, Cengiz. "Kahvehaneler ve Hafiyeler", *Toplum ve Bilim*, 83 (1999-2000): 58-79.

Kieser, Hans-Lukas. "Die Sprache politisierter Artze im Ausgehenden Osmanische Reich", *Aspects of the Political Language in Turkey*, Hans-Lukas Kieser (ed.) içinde 61-90. Istanbul: Isis/Gorgias Press, 2010.

Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul: Temel, 1998.

Koloğlu, Orhan. *1918: Aydınlarımızın Buhran Yılı*, İstanbul: Boyut, 2000.

Köksal, Osman. "Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-ı Harb-i Örfiler (1877-1922)", doktora tezi, Ankara Üni. 1996.

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve 1. Dünya Savaşı*, İstanbul: İletişim, 2004.

Metinsoy, Elif Mahir. "Osmanlı Kadınlarının Gıda ve Erzak Savaşı", *Toplumsal Tarih*, 243 (2014): 56-61.

Öztel, Muharrem. "Osmanlı İdaresi'nin İhtikâra Bakışı ve İhtikâr Suçunun Cezası", *JASSS*, 5/6 (2012): 397-420.

Proctor, Robert. *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis*, Cambridge: Harvard Uni. Press, 1988.

Quataert, Donald. "Port Worker Guilds and the Istanbul Quay Company", *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire*, içinde 95-120. New York: New York Uni. Press, 1983.

Robert, Jean-Louis. "The Image of the Profiteer", *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919,* Jay Winter, Jean-Louis Robert (ed.) içinde 104-132. Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1997.

Sever, Deniz Dölek. "War and Imperial Capital: Public Order, Crime and Punishment in Istanbul, 1914-1918", doktora tezi, ODTÜ, 2015.

Schumpeter, Joseph A. *History of Economic Analysis*, e-kitap: Routledge, 2006.

Stuermer, Harry. *Deux Ans de Guerre a Constantinople*, Paris: Librairie Payot, 1917.

Sünbül-zade, Vehbi Mehmed. *Lütfiyye-i Vehbi*, Gülcan Tanıdır Alıcı (hz.), Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2011.

Şahingiray, Mehmed Reşid. *Hayatı ve Hatıraları*, Nejdet Bilgi (hz.), İzmir: Akademi, 1997.

Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi, 1914-1918*, İstanbul: Homer, 2003.

Uyanık, Mehmet Zeki. "İslam Hukukunda İhtikâr", yüksek lisans tezi, Selçuk Üni., 2005.

van den Berghe, Pierre L. *The Ethnic Phenomenon*, New York: Praeger, 1987.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*, İstanbul: İş Bankası, 1978.

Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in the World War*, New Haven: Yale Uni. Press, 1930.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim CI,* İstanbul: Pera Turizm, 1997.

Öz: 1917'nin ortalarında basın, savaş muhtekirlerinin ayrıntılı, birbirinden farklı ve canlı, sözel ve görsel klişelerini kullanan bir kampanya başlatır. Neredeyse eşzamanlı olarak, bu amaçla kurulmuş bir heyete belirli meta piyasalarındaki stok ve fiyatları denetlemek üzere olağanüstü yetkiler veren geçici bir yasa çıkar. Bu yazı, basında dolaşan izlek ve imgelerle Heyet'in başvurduğu önlem ve yaptırımların biçim, hedef ve sonuçları arasındaki ilişkiyi keşfetmeye çalışmaktadır. Ayrıca farklı imgelerin unsurlarını çözümleyerek savaş ve seferberliğe ait bir dizi bağlama yerleştirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: savaş, seferberlik, iktisat, men-i ihtikâr, aracı azınlıklar, pahalılık, yansıtma, rivayet, propaganda, hikmet-i hükümet

Profiteering on the Ottoman Press:
Representation, Humor and Victimization (1917-18)

Abstract: In mid-1917, the press launched an anti-profiteering campaign, deploying detailed, divergent and vivid verbal and visual stereotypes of war profiteers. Almost simultaneously, a provisional anti-profiteering law was enacted, delegating to an ad hoc established committee overextended authorization to police stocks and prices in particular commodity markets. This article tries to discover the relations between the themes and images circulated in the press with forms, targets and consequences of the Committee's precautions and sanctions. It also aims to analyze and project the elements of these divergent images onto different contexts of war and mobilization.

Keywords: war, mobilization, economy, anti-profiteering, middleman minorities, inflation, scapegoating, rumour, propaganda, raison d'etat

Yeni Zengin - Bizim hanım eve bu alafranga iskemleleri soktu sokalı oturup da bir oh diyemiyorum!..
[Sedat Simavi, *Diken* 10 (17 Ağustos 1920)]

1908 Sonrası Dinde Reformun Bir Adımı Olarak Türkçe Hutbe Tartışmaları

Oya GÖZEL DURMAZ*

I. Giriş

Reform hareketi ve Protestanlığın ortaya çıkışı kutsal dillerin gerilemesine, halk dillerinin ise yükselişine ciddi katkı yapmıştır. Basın-yayın konusunda yaşanan büyük ilerlemeler de bu sürece katkıda bulunmuş, ucuz ve halk dilinde yapılan yayınlar, halk açısından çok daha ulaşılabilir ve anlaşılabilir olmaları dolayısıyla etki gücü yüksek malzemeler haline gelmiştir. İktidarlar da bu gücün farkına kısa sürede varacak ve idari merkezileşmeyi sağlamak adına basılı yayından faydalanmaya başlayacaklardır. [1] Kutsal dil olarak Latince Ortaçağ'ın bitimiyle birlikte ayrıcalıklı konumunu kaybetmeye başlarken, Osmanlı dünyasında Arapça sorgulanamaz konumunu çok daha uzun yıllar, Osmanlı modernleşme sürecine kadar sürdürmüştür. Ancak, modernleşme sürecine girilmesiyle birlikte Osmanlı Müslümanları da daha anlaşılır bir din talebini gündeme getirmeye başlamıştır.[2] Yeni Osmanlılar[3] kuşağının bu açıdan önemli bir mevki işgal ettiği

* Kocaeli Üniversitesi, Tarih Bölümü / oyagozel@yahoo.com

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (İstanbul: Metis, 1995).

[2] Niyazi Berkes, *The Develeopment of Secularism in Turkey* (London: Hurst & Company, 1998), 106-121, 126-127; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: TTK, 2004), 60-61, 84-85, 95-96; Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 69-71.

[3] 1860'ların ortalarından itibaren gündeme gelmeye başlayan Yeni Osmanlılar, imparatorluğun içinde bulunduğu sorunlara çözüm olarak anayasal bir rejime geçilmesi gerektiğini savunan fikir adamlarından oluşan bir harekettir. Bu kapsamda bir meşveret meclisinin oluşması ve kuvvetler ayrılığının hayata geçirilmesi gerektiği kanaatindedirler.

açıktır. Örneğin Namık Kemal, basılı *Kuran*'ın el yazmasına göre çok daha ucuz olması dolayısıyla *Kuran*'ın matbaada basımına izin verilmesi gerektiğini savunmuştur.[4] Yine Ali Suavi'nin *Kuran*'ın Türkçe'ye çevrilmesini, hutbelerin Türkçe okunmasını, namazda Türkçe kullanılmasını ve ezanın Türkçeleştirilmesini savunduğu bilinmektedir.[5] Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, halkın dini anlayabilmesi için Arapça yerine Türkçe kullanımını savunan bu tarz görüşler, Abdülhamit'in iktidara gelişi ve basın üzerindeki kontrollerin sıkılaşmasıyla birlikte gündeme getirilemez hale gelmiştir.

2. Abdülhamit, ulema ile arasını bozmaktan çekindiği ve Pan-İslamist politikaları ekseninde Arapların imparatorluktan uzaklaşmasına engel olmak istediği için *Kuran*'ın Türkçe'ye çevrilmesine izin vermemiştir.[6] Yine bu dönemde hutbelerin Arapça yerine halkın kendi dilinde verilip verilemeyeceği de gündeme gelmiş, Şeyhülislamlık makamı, hutbelerin Arapça okunması gerektiğine, Arapça dışında bir dilde hutbe okumanın mekruh olduğuna karar vermiştir.[7] Bu tarz yasaklamalar ve basın üzerinde uygulanan sıkı kontrol ve sansür sonucu Abdülhamit dönemi, pek çok siyasal ve toplumsal meselede olduğu gibi dinde reform tartışmaları açısından da zorunlu bir suskunluk dönemi olmuştur. Siyasal ve toplumsal meselelerin konuşulamaz hale geldiği bu zaman diliminin 1908'de

---

Ülkenin ve özellikle de Müslüman ahalinin içinde bulunduğu kötü iktisadi durum, uygulanan mali politikalar ve büyük devletlerin giderek artan bir şekilde Osmanlıların iç işlerine müdahale etmesi gibi meseleler üzerinde duran Yeni Osmanlılar, bahsi geçen sorunların çözümü için meşruti yönetime geçilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Berkes, *The Develeopment of Secularism in Turkey,* 204,222; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 33-35.

[4] Namık Kemal, "Kemal'in Müdafaası", *Mecmua Ebüzziya* 3, 25 (1880), 769-71'den aktaran M. Brett Wilson, "The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Duke University, 2009), 61-62. Kuran'ın matbaada basımı ve Türkçe'ye çevrilmesi süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Wilson, "The Qur'an After Babel".

[5] Hidayet Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi-Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 61; Seçil Akgün, "Türkçe Ezan", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 13, 24 (1980), 106.

[6] Wilson, "The Qur'an After Babel", 109-110. Aslında Abdülhamit döneminde Kuran'ı Türkçe'ye tercüme etmek yönünde bir girişim Şemsettin Sami (1850-1904) tarafından gerçekleştirilmişti. Ancak Şemseddin Sami'nin çevirisini basmak amacıyla yaptığı başvurusu reddedilmiş ve Kuran çevirisi Osmanlı Devleti tarafından yok edilmiştir. Şemseddin Sami, hayatının son yıllarını ev hapsinde geçirmiş, 1899'dan itibaren evine ziyaretçi kabulüne dahi izin verilmemiştir. Wilson, "The Qur'an After Babel", 114-116.

[7] Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, 1 (2008), 386-387. Zengin'in Osmanlı arşivlerinden bulduğu 1891 tarihli (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y.MTV, 52/38, 9 Zilhicce 1308/16 Temmuz 1891) belgeden anlaşıldığı kadarıyla, bir hatip ahaliye kendi lisanlarında nasihat vermiş bu durum ise ihtilafa neden olmuştur. Meseleye dair Şeyhülislamlığın yaklaşımı hakkında şu ifadeler geçmektedir: "…Ol babda makam-ı vilayete şerefvarid olan cevabname-i sami-i Meşihatpenahi'de Cuma hutbelerinin her halde lisan-ı Arabi üzere okunması şer'an muktezi olub başka elsine üzerine kıraati kerahet-i tahrime ile mekruh olduğu emr ve işar buyurulmuş…"

Hürriyet'in ilanıyla bitişi ise yeni bir dönemin önünü açmış; konuşulamaz olanların konuşulmaya başlandığı, rasyonel olanın ne olduğunun sorgulandığı ve dinsel alanda da akla aykırı addedilenin açık bir şekilde eleştirildiği bir süreç yaşanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise söz konusu tartışmalar ekseninde dinsel alan oldukça kapsamlı bir reforma tabi tutularak modern devlet çerçevesinde yeni bir kurumsallaşmaya gidilmiştir. Ama bu sürecin önünün açılması 1908 devriminin ardından, tabiri caizse, ilk taşın atılmasıyla başlamıştır.

1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinin ardından artık Abdülhamit devrinde sansüre uğrayan ve üzeri örtülen bütün mevzular gazetelerde ve dergilerde yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Söz konusu tartışmaların önemli bir yönünü de dil ve din meseleleri oluşturacaktır. Bu dönem milliyetçi, İslamcı ve batıcı akımların basılı alanda çarpışmasına sahne olacak ve bilindiği üzere modern bir ulus devletin kurulmasıyla sonuçlanacak olan bu çarpışmadan milliyetçi görüşler galip çıkacaktır. Cumhuriyetin kurucu ideolojisi de bu dönemin tartışmalarından beslenmiş, *Kuran*'ın Türkçeye çevrilmesi, ibadetin Türkçe yapılması, ezanın ve hutbenin Türkçe okunması gibi Cumhuriyet döneminin pek çok tartışma doğuran dinde reform pratikleri 1908 sonrası matbuatın önemli meseleleri olmuşlardır.

Söz konusu tartışmalar içinde özellikle Türkçe ezan ve ibadet tartışmaları, muhtemelen siyasi saflaşmalarla daha doğrudan ilgili olduğundan ve özellikle de Kemalizm karşıtlığının bir veçhesi olarak siyasal İslamcı akımlarca sıklıkla gündeme getirildiğinden, akademinin daha çok ilgi alanına girerken; hutbelerin Türkçe verilmesi konusunda yaşanan tartışma ve girişimler genellikle göz ardı edilmiştir. Bu makalede dinde reform hareketinin önemli bir parçası olan hutbelerin halk dilinde verilmesi hususunda 1908 sonrası *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yaşanan tartışmalar incelenecektir. *Sırat-ı Müstakim*, Eşref Edip ve Ebulula Mardin tarafından Ağustos 1908'de kurulmuş ve –özellikle ilk yılları itibariyle- reformcu çizgide bir yayındır.[8] Dolayısıyla ulemanın ve medreselerin ıslahı, dil meselesi ve çeşitli toplumsal konularda reformcu kanadın görüşlerini takip edebilmek açısından oldukça önemli bir hattı temsil etmektedir.

II. Halka ulaşmanın bir aracı olarak Hutbeler

Sırat-ı Müstakim'de, hutbelere dair tartışma 1908 devriminin hemen ertesinde Kazanlı Halim Sabit'in bir yazısıyla başlamıştır. Halim Sabit hutbelerin var olan halini aşağıdaki sözleriyle eleştirmiştir:

> Hatib her hafta, her Cuma'da minbere çıkar, hutbe okumak güya bir adetmiş gibi vaktiyle ezberlediği, yahud bu zahmete de katlanmayarak kitab-ı mahsusunda sırasıyla yazılmış hutbelerden birisini okuyuverir. Lakin o hutbe, zamana, zemine, hâle, sünnete muvafık değilmiş!! Kimin umurunda, kime ne!!! Zaten bu hutbeleri anlayan bilen yok ki... Birçok kimse-

[8] Amit Bein, *Ottoman Ulema, Turkish Republic Agents of Change and Guardians of Tradition* (Stanford: Stanford University Press, 2011), 45.

ler Cuma'ya gelirler de hutbeyi dinlemezler bile... Zaten dinleseler de bir şey anlayabilecekler mi?! Heyhat![9]

Bu sözlerden anlaşıldığı üzere, hutbelerin zamana uygun bir içerikte olmadığına, zaten hutbeleri kimsenin anlamadığına ve sanki resmi bir işmiş gibi yerine getirildiğine dikkat çeken Halim Sabit, eski zamanlarda hatiplerin hutbenin anlaşılması için son derece gayret gösterdiğine ve dinleyenlerin de hutbeleri anladığına vurgu yapmaktadır. Halim Sabit, hutbeleri "anlama"nın elzem olduğunun altını çizer.[10] Her ne kadar Halim Sabit hutbelerin Türkçe olmasıyla ilgili doğrudan bir şey söylememişse de halkın hutbeleri anlamasının tek yolunun hutbelerin halk dilinde verilmesi olduğu açıktı. Dolayısıyla Halim Sabit'in attığı bu işaret fişeğinin başka izleyicileri de olacaktı. 1908'in hürriyet ortamı içinde dinde rasyonel bulunmayan unsurlar artık dergi sütunlarında eleştirilmeye başlanmıştı.

Halim Sabit'in yazılarından etkilenen Filibe'den Cami-i Kebir (Büyük Cami) hatibi Hafız Sani de kendi deyimiyle "zihnini gıcıklayan" meseleleri gündeme getirerek öncelikle hutbelerin zamanın ruhuna hiç uymayan halinden yakınır. Hutbeler zamanın ihtiyaçlarına uygun hale getirilerek, dünyevi alana, toplumsal meselelere ve önemli siyasal olaylara dair bir şeyler söyler hale getirilemez mi diye soran Hafız Sani, açıktır ki hutbelerin gündelik hayata ve memleketin içinde bulunduğu duruma hiç uymayan genel geçer halini işlevsiz bulmaktadır.[11] Hafız Sani, Balkanlar'ın kaynayan kazanının içinde tarihin çok hızlı aktığı bir dönemin içinden geçiyordu. Filibe, Doğu Rumeli'nin en önemli şehirlerindendi ve 1908 Temmuz'unda hürriyetin ilanının hemen ardından 5 Ekim'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmişti.[12] Anlaşılan o ki Hafız Sani, memleketin ve Filibe'deki Müslüman ahalinin çok ciddi siyasi ve toplumsal sorunlarla karşı karşıya olduğunu günbegün deneyimliyordu. Bir hatip olarak elinde hutbeler gibi -tüm Müslüman ahaliye hitap etme şansını kendisine veren- bir araç olmasına rağmen, hutbelerde zamanın dünyevi problemlerine dair bir şey söylenmiyor olmasının sıkıntısını Bulgaristan'da yaşayan bir Müslüman olarak yakıcı bir şekilde hissediyordu. Hafız Efendi'nin sıradan insan ile karşı karşıya geldiğinde onların yaşadığı toplumsal ve siyasi sorunlar konusunda kendilerine yön verememekten rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Osmanlı dönemi hutbe mecmuaları incelendiğinde hutbelerin içeriklerinin zamana uygun olarak yenilenmediği, farklı dönemlerde hazırlanan hutbelerin neredeyse tamamen aynı oldukları tespit edilmiştir.[13]

[9] Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", *Sırat-ı Müstakim* 1, 13 (19 Kasım 1908), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012), 188-190. Kazanlı Halim Sabit hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, Tuba Çavdar, "Halim Sabit Şibay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi cilt 15* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 336-337

[10] Kazanlı Halim Sabit, "Hutbelere Dair Şetta", 188-190.

[11] Filibe'de Cami'-i Kebir Hatibi Hafız Sani, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 1, 14 (26 Kasım 1908), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012), 206.

[12] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge, 2009), 151.

[13] Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", 390-392. Zengin, Osmanlı dönemi hutbe mecmualarında genellikle her ay için dört hutbenin yer

Halim Sabit Şibay
[kaynak: *TDİV İslam Ansiklopedisi*]

Hafız Sani'nin dünyevi alanla ve halka ulaşmakla ilgili kaygıları, onu kaçınılmaz olarak "zihnini gıcıklayan" başka bir soru sormaya yönlendirmiştir: Hutbelerin muhakkak Arapça mı olması gerekir? Hafız Sani bir öneri olarak zamanın ulemasının hutbeleri hazırlayıp sonra da tercüme ederek *Sırat-ı Müstakim* yahut başka bir yerde yayımlayabileceğini de dile getirmektedir. Böylesi bir gelişmenin ahali üzerinde çok olumlu etkilerde bulunacağına inanan Hafız Sani, bir yandan da hatiplerin bile birçoğunun okudukları hutbelerin manasını bilmediğini düşünmektedir. Hutbeleri hem hatibin hem de ahalinin anlaması gerektiğinin altını çizen Sani, "ahali Arapça anlamadığına göre ayet ve hadisler haricinde vereceğimiz nasihati kendi lisanımızla yapsak bir mahzuru var mı?" diye sorarak, ulemanın bu hususta kendilerini aydınlatmasını istemektedir.[14]

Hafız Sani'nin talebine yanıt üç ay sonra Antakya Ulemasından Bereketzade Safvet tarafından verilecektir. Safvet'e göre hutbeler, din işleri gibi dünya işleri, izlenen politikaların sebepleri, fikirlerimiz ve hatta ahval-i umumiyemize dair konuları da kapsayabilir; dolayısıyla o zamanda vuku bulan hadiselere göre tertip edilmeli, zaman ve zemine uymayan hutbeler okunmamalıdır. Lisan meselesine gelindiğinde ise İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin hutbelerden beklenen amacın gerçekleştirilebilmesi için her kavmin kendi lisanında hutbe okunmasına izin verdiğini belirten Bereketzade Safvet, Arapça'ya vakıf olmayan Türkler için Arapça okunacak hutbelerin olumlu bir etkide bulunamayacağını, oysaki yapılan konuşmadan anlatılmak istenen şeyin anlaşılmasının mutlak bir şart olduğunu yazmaktadır.[15] İlgili tartışma üç sayı sonra eski Üsküp Belediye Başkanı Mehmed Ferid'in *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdiği bir başka yazıyla devam etmiştir. Ferid de cemaatin anlamadığı bir lisanla verilecek hutbelerin tesirsiz kalacağını

aldığını belirtir. Söz konusu hutbelerde, bayram ve kandil gibi özel zamanlar, dört Halifeler, ahlak, cihad, önemli din adamları, içkinin kötülüğü ve Fatiha ile İhlas gibi sureler konu edilmiştir.

[14] Filibe'de Cami'-i Kebir Hatibi Hafız Sani, "Hutbelere Dair", 206.

[15] Antakya Ulemasından Bereketzade Safvet, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 2, 27 (25 Şubat 1909), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 7-8.

belirterek, her kavme anlayacağı lisan ile hitabeti caiz ve hatta evla, yani daha iyi, bulmaktadır.[16]

Dil meselesi derginin altmış dördüncü sayısında bir başka eski kamu görevlisi olan Ahmed Cavid tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Cavid, hutbelerde halkı hem dünyevi hem de uhrevi meseleler hakkında ikaz etmek gerektiğinin ve söz konusu ikazlardan beklenen sonucun alınmasının ancak halkın söylenenleri anlamasıyla gerçekleşebileceğinin altını çizer. Dolayısıyla bu dini nasihatler ya Türkçe olmalı yahut da mahallin en çok konuşulan lisanıyla verilmelidir. Aksi durumda hutbeyi sadece Arapça bilenler anlayacak, "diğer akvam yalnız bir dua dinlemiş olarak beklenilen fayda hâsıl olmadan camiden çıkmış" olacaklardır. Ahmed Cavid bir yandan da diğer ülke Müslümanlarının da bu konuda sıkıntı yaşadığını ancak bir çözüm ürettiğini göstermek açısından Hindistan'da hutbelerin önce Arapça okunduğunu ancak daha sonra mahallin lisanına çevrildiğini belirtmektedir.[17]

Şimdiye kadar değindiğimiz hutbelerin halkın anlayacağı dilde verilmesi gerektiğini savunan yazılara karşın, aynı derginin altmış dokuzuncu sayısında Medmed-el Celveti imzasıyla tam tersi görüşler de dile getirilmiştir. Celveti, hutbelerin Türkçe çevirisi her ne kadar iyi niyetle istense de bunun ulema nezdinde caiz görülemeyeceğini, "bidat-ı seyyie" (kötü yenilik/bozuk ibadet veya inanış) olarak nitelendirilebileceğini iddia etmiştir.[18] Celveti'nin bahsi geçen yazısı oldukça yoğun bir tepki çekmiş olmalıdır ki *Sırat-ı Müstakim*'in sonraki sayılarında ard arda bidat-ı seyyie iddiasına karşı yazılar yayımlanmıştır. Öncelikle konu hakkında daha önce de yazan Ahmed Cavid kalemi tekrar eline almış ve hutbelerin Türkçe okunması bidat-ı seyyie değil ancak bidat-ı hasene (iyi güzel yenilik) olur demiştir. Cavid'e göre İslam terakkiyi yani ilerlemeyi emreder. Hutbelerin Türkçe okunması da Osmanlı Müslümanları için çok faydalıdır, çünkü hutbeden yararlanılmak isteniyorsa bu ancak hutbelerin anlaşılmasıyla olabilir. Cavid, terakki getirecek bir unsuru İslamiyet'in neden men edeceğini anlaşılmaz bulmakta ve "Hindistan'da Arapçası'nın ardından yerel lisanla hutbe okunması bidat-ı seyyie olmuyorken Osmanlı Müslümanları için neden bidat-ı seyyie oluyor?" diye sorarak ortada mantıksız bir durum olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Cavid, halkın anlamadığı bir lisanla verilen hutbelerin aynı zamanda can sıkıcı olduğunu da belirtmekte ve dergi sayfalarında Türkçe hutbe örneklerini görmek istediğini yazmaktadır.[19] Celveti'ye karşı eleştiriler aynı sayıda Buhari imzalı yazıyla devam etmiştir. Buhari, Türkçe hutbe okumak değil "bir hatibin

---

[16] Üsküp Belediye Reis-i Sabıkı Mehmed Ferid, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim* 2, 30 (18 Mart 1909), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012), 52-53.

[17] Sabık Karahisar-ı Şarki Mutasarrıfı Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 3, 64 (25 Kasım 1909), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012), 173-174.

[18] Koca Mustafa Paşa Cami-i Şerifi Hatib Vekili Hafız eş-Şeyh Mehmed-el Celveti, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 3, 69 (30 Aralık 1909), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 248.

[19] Ahmed Cavid, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 3, 71 (13 Ocak 1910), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 279-280.

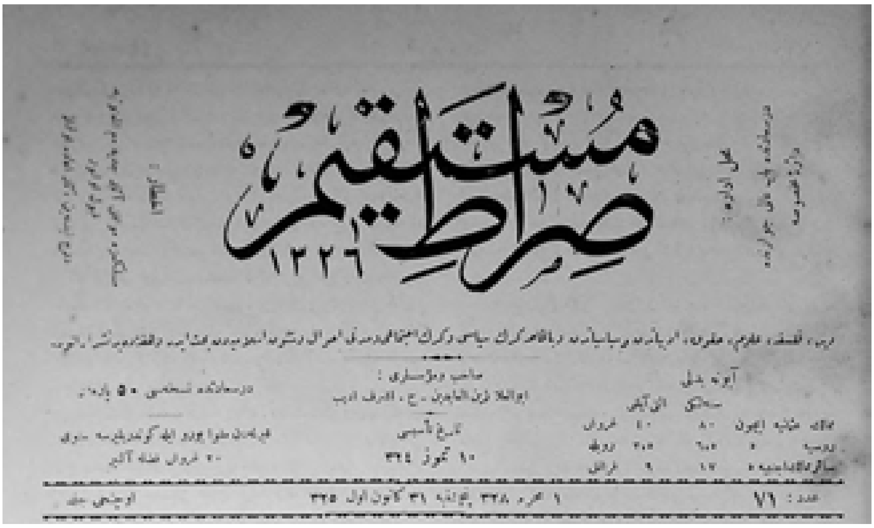

Sırat-ı Müstakim dergisininin 31 Kanunuevvel 1325 tarihinde yayınlanan 71. sayısının serlevhası.

ala-yı minberden kavminin anlamadığı bir lisanla hitabet etmesi bidat-ı seyyiedir" demektedir. Ahmed Cavid'in Hindistan örneği gibi Buhari de Mısır'da dinlediği birkaç hatipten örnek vererek hutbelerin anlaşılmasının önemini göstermeye çalışmıştır. Buhari'ye göre söz konusu Mısırlı hatipler hutbelerinde fasih Arapça'dan ziyade avam şivesini, yani klasik Arapça yerine halk Arapça'sını kullanmaktadır. Osmanlı'da ise hatipler halk lisanında hutbe vermedikleri gibi, Arapça hutbeleri de şarkı söyler tarzda (tegannili), sürekli sallanarak ve çeşitli sesleri çıkarmak için kafayı ve gövdeyi ayrı ayrı oynatarak söylemektedirler ki, Buhari hatiplerin bu hallerini hiç tasvip etmemektedir.[20]

Celveti'ye tepkiler daha sonraki sayılarda Belgrat'tan Bayraklı Cami-i Şerifi İmam ve Hatibi Mehmed Remzi tarafından gönderilen yazıyla devam etmekle kalmamış, başka bir boyuta da ulaşmıştır. Mehmed Remzi, Arap olmayanlara Arapça hutbe okumanın ne kadar faydasız olduğuna dikkati çektikten sonra Araplar dışındaki kavimlere onların lisanlarında hitabete mecburuz demektedir. Belgrat'ta yaşayan Mehmed Remzi, esas Arapça bilmeyen Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar gibi unsurlara Arapça hutbe okumanın bidat-ı seyyie olduğu kanaatindedir. Sözleri oldukça çarpıcıdır: hutbeyi anlamak yalnız Arapların değil bütün akvam-ı İslamiyye'nin hakkıdır. Ancak daha önemli olan Mehmed Remzi'nin sadece tartışmakla kalmayıp, eyleme de geçmiş olmasıdır. Belgrat'ta bir cami imamı ve hatibi olarak bir süreden beri hutbelerin vaaz kısmını Türkçe

[20] M. S. Buhari, "Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim* 3, 71 (13 Ocak 1910), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 280.

okumaya başladığı bilgisini de *Sırat-ı Müstakim* okurlarıyla paylaşmıştır.[21] Mehmed Remzi'nin Türkçe hutbe okumaya başladığını dergi sayfalarından öğrenen Ahmed Cavid, Remzi'ye birkaç sayı sonra açık bir mektupla teşekkür ve tebriklerini iletmiş, aynı zamanda Remzi'nin okuduğu hutbenin bir örneğini dergide görmekten çok mutlu olacağını da belirtmiştir.[22] Mehmed Remzi söz konusu talebe duyarsız kalmamış ve Türkçe hutbesini *Sırat-ı Müstakim*'de yayımlanmak üzere dergiye göndermiştir. [23]

Mehmed Remzi'nin Türkçe hutbeyi Belgrat'ta okumuş olması dikkatimizden kaçmaması gereken bir durumdur. Balkanlar Osmanlı'nın son yıllarında ayrılıkçı-milliyetçi hareketlerle çalkalanmaktaydı ve artık ayrılıkçılık yalnızca Hıristiyan unsurları ilgilendiren bir sorun olmaktan çıkmış, Osmanlı'nın Müslüman unsurlarını da etkileyen bir akım haline gelmişti. Anlaşılan o ki Mehmed Remzi, Türkçe hutbe okuma ihtiyacını tam da ülkesinin böyle büyük çalkantılarla sarsıldığı günlerde hissetmişti. Arnavutluk'ta ciddi olaylar vuku bulmaktaydı[24] ve Mehmed Remzi'nin cami cemaati de Türkçe bilen Arnavutlardan oluşmaktaydı. Meşrutiyet yönetimini savunduğu hutbesinde ülkenin mevcudiyetinin zora düştüğü günlerde Müslümanların birbirlerine düşman olmaması ve kendi aralarında ayrımlara düşmemesi gerektiği; ayrılıklara düşülmesi durumunda ise mahvolacakları yönünde uyarılarda bulunmuştur.[25] Balkanlar'da ayrılıkçı akımlarla karşılaşan Mehmed Remzi açık ki ayrılıkçı görüşlerden etkilenmeye başlayan Arnavut cami cemaatini ikaz etmek istiyordu ve bunun için elindeki en önemli araç olan hutbelerden, Arapça olması dolayısıyla, yararlanamıyordu. Halka ulaşmanın yolu halkın anladığı dilde kendilerine hitap etmekten geçiyordu ve Mehmed Remzi de ayrılıkçılığa karşı bu aracı kullanmaya çalışmıştır. Mehmed Remzi'nin attığı adımın başkaları tarafından izlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim derginin doksan ikinci sayısında Ali Şeyhü'l-Arab'ın gönderdiği hutbe örneği yayımlanmış ve Ali Şeyhü'l-Arab Ünye Kazası cami-i kebirinde bu hutbeyi namazdan sonra tamamen Türkçe'ye tercüme ettiğini ve bunun da çok faydalı olduğunu belirtmiştir. [26]

Hutbelerle ilgili dile getirilen bu kaygılar ve talepler, Şeyhülislamlık makamının da dikkatini çekmiş ve hutbelerin ihtiyaca ve zamana uygun olarak hazır-

---

[21] Belgrad'da Bayraklı Cami-i Şerif İmam ve Hatibi Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 3, 74 (3 Şubat 1910), (3 Şubat 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 325.

[22] Ahmed Cavid, "Açık Mektup", *Sırat-ı Müstakim* 3, 77 (24 Şubat 1910), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 372.

[23] Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 4, 82 (30 Mart 1910), (30 Mart 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2015), 62-63.

[24] 1910 ve 1911 yıllarında Arnavutluk'ta, yeni vergiler, askerlikle ilgili düzenlemeler ve silah toplanması gibi merkezileşme politikalarından duyulan hoşnutsuzluk nedeniyle ve Arnavutça eğitim taleplerinden anlaşıldığı kadarıyla milliyetçi akımların da etkisiyle Meşrutiyet yönetimine karşı isyanlar çıkmıştır. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 291-292.

[25] Mehmed Remzi, "Hutbelere Dair", 62-63.

[26] Ali Şeyhü'l-Arab, "Hutbe", *Sırat-ı Müstakim* 4, 92 (9 Haziran 1910), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2015), 241.

lanması amacıyla Şeyhülislam Musa Kazım Efendi tarafından bir komisyon oluşturulmuştur. Ancak hutbelerin yeniden tanzimi konusunda kimi girişimler başlamış olsa da, dil meselesinde değişikliğe gidilmemiş, bunun yerine Cuma ve bayram namazlarının bitimini müteakip hutbelerinin anlamının cemaate açıklanması usulü benimsenmiştir.[27]

Şeyhülislamlık makamının söz konusu girişimlerine rağmen hutbeler konusundaki şikayetler kesilmemiştir. Yüz yirminci sayıda Alim Can el-İdrisi, öncelikle Musa Kazım Efendi gibi birinin şeyhülislam olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, ardından da hutbelerin zamana uygun ve ahalinin anlayabileceği bir tarzda okutturulması konusunda alınan kararın önemini vurgulamıştır. İdrisi'ye göre, hutbelerin ıslahı tüm İslam âleminin terakkisi için gereklidir. Ancak hutbelerin ıslahı amacıyla bir komisyon kurulmuş olmasına rağmen, İdrisi kendi deneyimleri üzerinden o ana dek hiçbir gelişme yaşanmadığını da üzülerek kaydetmektedir. Karar ilk alındığında Beyrut'ta bulunan İdrisi, iki ay sonra İstanbul'a dönmüştür. Dönüş günü şans eseri Cuma'ya denk gelen İdrisi, ıslah olunan hutbeleri işitmek amacıyla hemen İstanbul'un büyük camilerinden birine gitmiştir. Fakat yine eski tarzda ve tegannili şekilde hutbe okunduğuna şahitlik etmiştir. Bundan sonra da her Cuma büyük-küçük çeşitli camileri dolaşarak alınan karara uygun şekilde hutbelerin ıslah edilip edilmediğini kontrol etmiştir. İdrisi o güne kadar ondan fazla camiye gitmesine rağmen hepsinde hutbelerin eski halde okunmaya devam edildiğini görmüştür. Hutbenin hitap demek olduğunu ve her kavme/millete kendi lisanlarıyla hitap etmenin hem gerekli hem de farz olduğunu savunan İdrisi, hutbelerin toplumsal sorunların çözümünde önemli etkileri olabilecekken, bu yönde kullanılmamasını eleştirmiştir. Örneğin kolera hastalığının yaygın olduğu o günlerde, hatipler Cuma'larda temizlik ve korunmanın gerekliliğini anlatsalar, Peygamber'in sıhhatin korunmasına ne kadar önem verdiğinden bahsetseler söz konusu hastalığın ortadan kaldırılmasına hizmet etmiş olurlar demektedir. Bu sözlerinden anlaşılmaktadır ki, İdrisi hutbelerin, yani dinin toplumsal alandaki gücünün, farkındadır ve bunun çeşitli toplumsal sorunların çözümünde kullanılması gerektiği kanaatindedir. Eğitim düzeyinin oldukça düşük ve dolayısıyla okuma-yazma bilen sayısının çok az olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda, bir hatibin Cuma günü minberden ahaliye okuyacağı bir hutbenin gazetelerin sayfalar dolusu yazısından çok daha etkili olacağına inanmaktadır.[28]

Sırat-ı Müstakim sayfalarına yansıyan bahsi geçen tartışmalara ve girişimlere karşın 1914 yılında Türkçe hutbe okumanın mekruh olduğuna dair bir fetva yayımlandığını yine basında ilgili fetvaya karşı dile getirilen eleştirilerden öğreni-

---

27 "Cevami-i Şerife'de Hutbeler", *Sırat-ı Müstakim* 4, 103 (25 Ağustos 1910), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 433-434. Musa Kazım Efendi ulemanın reformcu kanadında yer almaktaydı ve 1910 yılının Temmuz ayında Şeyhülislam olmasıyla birlikte, önemli birtakım reformlara girişileceği yönünde beklentiler de yükselmiştir. Bein, *Ottoman Ulema,* 54-55.

28 Alim Can el-İdrisi, "Hutbelere Dair", *Sırat-ı Müstakim* 5, 120 (22 Aralık 1910), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014), 244-245.

yoruz.[29] Aslında Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde gündeme gelen bu yasak tekil bir olay değildi. *Kuran*'ın bazı kısımlarının Türkçe çevirisi de aynı yıl İbrahim Hilmi tarafından basılmış ve gelen tepkiler üzerine ilgili çeviri Şeyhülislamlık makamı tarafından yasaklanmıştı. Savaşın ayak seslerinin duyulduğu bu süreçte hükümetin ulemanın desteğine ihtiyaç duyması ve aynı zamanda Arapları da kendinden uzaklaştırmak istememesi nedeniyle bu gibi girişimleri önlediği düşünülmektedir.[30] İbadet dilinde halk dilinin kullanılması yönündeki esas girişimler için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecektir.

III. Sonuç

Dinde reform yönünde Yeni Osmanlılar kuşağı tarafından dile getirilmeye başlayan eleştiriler, Abdülhamit dönemiyle birlikte kesilmiştir. Ancak bu eleştirilerin kendilerine yine de bir etki alanı bulabildiğini, Arapça dışında nasihat veren hatipler hakkında Osmanlı belgelerine yansıyan şikayet ve yasaklamalardan anlıyoruz. Bu zor gücü ortadan kalktığı anda ise, dinde reform tartışmaları tekrar gündeme gelmiş, 2. Meşrutiyet'in serbestlik ortamı içinde halk tarafından anlaşılır bir din ihtiyacı rahat bir şekilde ifade edilir olmuştur. Meclis tartışmalarından anladığımız kadarıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren hutbelerin Türkçe verilmesinin örnekleri de görülüyordu. Ancak bu yerleşik bir uygulama halini almamıştı. 7 Şubat 1923'te Mustafa Kemal, Balıkesir Paşa Camii'nde hutbeler hakkında sorulan bir soruya cevap olarak hutbelerin zamanın gereklerine uygun ve halkın anlayabileceği dilde, yani Türkçe olması gereği üzerinde durmuştur. Mustafa Kemal'in bu iki vurgusu aslında *Sırat-ı Müstakim*'in çeşitli sayılarında dile getirilen taleplerin tekrar vurgulanmasıdır. 1925 yılından itibaren ise, konunun Meclis'te gündeme gelmesiyle birlikte temennilerin ötesine geçilerek soruna çözüm bulmak amacıyla adımlar atılmıştır. Konunun Meclis'te gündeme gelmesi şu şekilde gerçekleşmişti: 1924'ten itibaren bazı özel kişilerce *Kuran* çevirileri yapılmış ve bunlar yayımlanmıştı, ancak bu çeviriler ciddi hatalar içerdikleri için yoğun bir şekilde eleştiriye uğramışlardır. Bu şartlar altında Meclis meseleye el atmak gereğini duymuş; hem *Kuran*'ın tercümesinin yapılması hem de Türkçe hutbelerin hazırlanması ve yayımlanması konusunda girişimler Meclis'in desteğiyle başlamıştır. 1927 yılına gelindiğinde Diyanet İşleri Başkanlığı talimatıyla ayet ve hadisler hariç hutbelerin Türkçe okunması istenmiş ve aynı yıl Diyanet tarafından *Türkçe Hutbe* adıyla elli bir hutbeyi içeren bir kitap da yayımlanmıştır. 1932 yılına gelindiğinde ise söz konusu girişim bir adım daha ileriye götürülerek Sadettin Kaynak tarafından Süleymaniye Camii'nde ayet ve hadisler de dahil olmak üzere hutbenin tamamı Türkçe olarak okunmuştur.[31] Bu süreç sonunda

[29] Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dini Araştırmalar* 1, 2 (Eylül-Aralık 1998), 42.
[30] Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi cilt V* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1927; Wilson, "The Qur'an After Babel", 160-162.
[31] Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi cilt 18*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 428; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)* (Ankara: TTK, 1997), 99-100; Dücane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi* (İstanbul:

Cumhuriyet kadrolarının teşvikiyle hutbelerin Türkçe okunması hem genel hem de yerleşik bir uygulama halini almıştır. Türkçe hutbe verme uygulamasının, düşünsel alanda genel kabul görmesinde ise 1908 sonrası *Sırat-ı Müstakim*'e yansıyan tartışmaların ve Mehmed Remzi'ninki gibi bireysel girişimlerin etkili olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet "bir siyasal laboratuvar"[32] olarak bu alanda da Cumhuriyet devrimlerine yol göstermiştir.

Kaynakça

Süreli Yayınlar

"Cevami-i Şerife'de Hutbeler". *Sırat-ı Müstakim* 4, 103 (25 Ağustos 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2015): 433-434.

Ahmed Cavid. "Açık Mektup". *Sırat-ı Müstakim* 3, 77 (24 Şubat 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014): 372.

Ahmed Cavid. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 3, 71 (13 Ocak 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014): 279-280.

Ali Şeyhü'l-Arab. "Hutbe". *Sırat-ı Müstakim* 4, 92 (9 Haziran 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2015): 241.

Alim Can el-İdrisi. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 5, 120 (22 Aralık 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2015): 244-245.

Antakya Ulemasından Bereketzade Safvet. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 2, 27 (25 Şubat 1909) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012): 7-8.

Belgrad'da Bayraklı Cami-i Şerif İmam ve Hatibi Mehmed Remzi. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 3, 74 (3 Şubat 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014): 325.

Filibe'de Cami'-i Kebir Hatibi Hafız Sani. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 1, 14 (26 Kasım 1908) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012): 206.

Kazanlı Halim Sabit. "Hutbelere Dair Şetta". *Sırat-ı Müstakim* 1, 13 (19 Kasım 1908)) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012): 188-190.

Koca Mustafa Paşa Cami-i Şerifi Hatib Vekili Hafız eş-Şeyh Mehmed-el Celveti. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 3, 69 (30 Aralık 1909) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014): 248.

M. S. Buhari. "Hutbeler". *Sırat-ı Müstakim* 3, 71 (13 Ocak 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014): 280.

Mehmed Remzi. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 4, 82 (30 Mart 1910) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2015): 62-63.

Sabık Karahisar-ı Şarki Mutasarrıfı Ahmed Cavid. "Hutbelere Dair". *Sırat-ı Müstakim* 3, 64 (25 Kasım 1909) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2014): 173-174.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi II, Cilt 14, 61. İçtima (21.02.1341).

Kitabevi, 1998), 50-52; Akgün, "Türkçe Ezan", 107-112; Ergin, *Türk Maarif Tarihi cilt V*, 1943-1947; Wilson, "The Qur'an After Babel", 168-206; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, İçtima Senesi II, Cilt 14, 61. İçtima (21.02.1341), 216-220; Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 181-199.

[32] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 83-85.

Üsküp Belediye Reis-i Sabıkı Mehmed Ferid. "Hutbeler". *Sırat-ı Müstakim* 2, 30 (18 Mart 1909) (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2012): 52-53.

İkincil Kaynaklar

Akgün, Seçil. "Türkçe Ezan". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 13, 24 (1980): 105-113.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge, 2009.

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. İstanbul: Metis, 1995.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938). Ankara: TTK, 1997.

Aydar, Hidayet. "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi-Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006): 47-65.

Aydar, Hidayet. "Türklerde Kur'an Çalışmaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999): 159-235.

Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi cilt 18*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998: 425-428.

Bein, Amit. *Ottoman Ulema, Turkish Republic Agents of Change and Guardians of Tradition*. Stanford: Stanford University Press, 2011.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. London: Hurst & Company, 1998.

Birinci, Ali, ve Tuba Çavdar. "Halim Sabit Şibay". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi cilt 15*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997: 336-337.

Cündioğlu, Dücane. *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*. İstanbul: Kitabevi, 1998.

Doğan, Recai. "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler". *Dini Araştırmalar* 1, 2 (Eylül-Aralık 1998): 5-51.

Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi cilt V*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: TTK, 2004.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Wilson, M. Brett. "The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey". Yayımlanmamış Doktora Tezi, Duke University, 2009.

Zengin, Zeki Salih. "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, 1 (2008): 379-398.

Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Öz: 1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesi Abdülhamit yönetimine son vererek basın-yayın faaliyetlerinin birden canlandığı bir dönemin önünü açmıştır. İstibdat dolayısıyla pek çok konunun "sakıncalı" addedilerek konuşulmaz hale getirildiği Abdülhamit dönemine tam ters şekilde konuşulmaz olanların konuşulur hale geldiği ve basının oldukça özgür bir şekilde serpildiği bir sürece tanıklık edilmiştir. Dinde reform tartışmaları da artık konuşulabilir hale gelen meselelerden biridir. Medreselerin ıslahı, hutbelerin Türkçe okunması, Kuran'ın Türkçeye çevrilmesi ve ibadetlerde Türkçenin kullanımı gibi konular dinde reform tartışmaları bağlamında gündeme gelmiştir. Bu makalede İslami çizgideki en önemli yayın organlarından *Sırat-ı Müstakim* dergisinde 1908'in hemen ertesinde gündeme gelen Türkçe hutbe tartışmaları incelenerek, Cumhuriyet döneminde yaygınlaşacak Türkçe hutbe uygulamasının hangi toplumsal ve politik ihtiyaçlara dayanarak gündeme geldiği analiz edilecektir.

Anahtar sözcükler: Türkçe hutbe, dinde reform, Sırat-ı Müstakim, 1908 Jön Türk devrimi

The Debate Regarding Turkish Sermons after the Young Turk Revolution of 1908 as a Step of Religious Reform

Abstract: The Young Turk Revolution of 1908 opened a new era for the Ottoman press by putting an end to Abdulhamit's despotism. During this new era, the press found a free environment for publishing as opposed to the Hamidian period which applied a strict control over the press by banning numerous topics. Just after the Young Turk revolution, the banned topics including the debates over religious reform, became discussable. The reform of the madrasas, delivering religious sermons in Turkish, the translation of Koran into Turkish and the use of Turkish in worship became the main topics of the religious reform. This article aims to evaluate the debate regarding Turkish sermons in *Sırat-ı Müstakim,* which was one of the most important journals of the period in Islamist line, by analyzing the social and political needs triggering the use of Turkish in sermons.

Keywords: Turkish sermon, religious reform, *Sırat-ı Müstakim*, the Young Turk Revolution of 1908

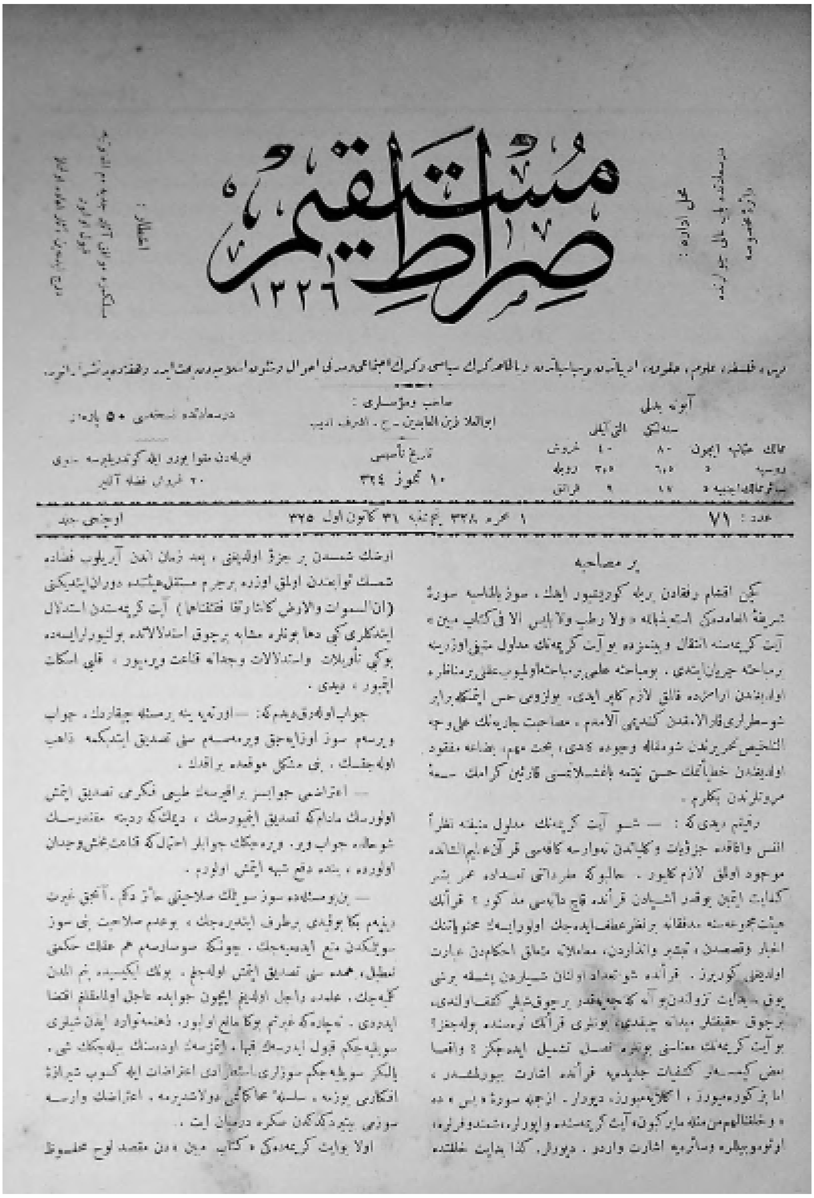

Sırat-ı Müstakim dergisininin 31 Kanunuevvel 1325 tarihinde yayınlanan 71. sayısının kapak sayfası.

DOSYA:

Biyocoğrafya

Dosya: Biyocoğrafya

Doğal seçilimle evrimleşme kuramının mütevazı evladı Alfred Russel Wallace 1889 tarihli *Darwinizm* adını taşıyan eserinde, Charles Darwin'in opus magnumu *Türlerin Kökeni*'ninden bu yana geçen otuz yıllık süre zarfında evrim kuramının izlediği yolu ve geldiği noktaları ele alır. Wallace, tıpkı evrimsel biyolojinin haklı biçimde kurucu babası addedilen Darwin gibi, biyolojik özelliklerdeki çeşitliliğin yeryüzünün bin bir yüzler takınarak tarihin akışı boyunca parçalanması, eğilip bükülmesiyle tarif olunan coğrafi imkânlar dâhilinde girdiği kaleidoskopik halvetler üzerinden değişimi, dönüşümü ve türleşmeyi tanımlar. Wallace'ın Darwin'i aşan fakat elbette onun da mirasına dayanan hususiyeti, adını da taşıyan, Asya ile Avustralya faunası arasındaki süreksizliğe verilen adla Wallace hattı ve elbette büyük isabetle tanımladığı biyocoğrafi bölgelerdir. Wallace ve Darwin'den geçen yüz elli küsur yıl boyunca, evrimsel değişimin arenası olarak coğrafya vazgeçilmez bir mihver olmuş, coğrafyanın canlı varlıklı oluş ve değişme-değiştirme hali olan biyocoğrafya bilimi günümüzün en parlak doğa bilimi disiplinleri arasına yerleşmiştir.

İşte *Kebikeç*'in elinizde tuttuğunuz ve birazdan okumaya başlayacağınız biyocoğrafya yazıları da; bu parlak bilimin kaleodoskopik yüzlerini neredeyse tüm renkleriyle veren bir bütün oluşturuyor. Genetik akrabalığın mekânların sürekliliği ve değişimi ile ilgisini ortaya koyan filocoğrafya ile başlayan dosyamız, epeydir meşhur olan Anadolu Çaprazı kavramının çapraşık sebepleri arasından aklın modelli yolunun götürdüğüne, Bozkırın doğal halinin ve insan eliyle kötü yola düşmesinin sebepleri ve muhtemel geleceği hakkında bariz örnek teşkil eden Anadolu bozkırının hususiyetlerine, Anadolu bozkırında oynaşan sincapların sessiz fizyolojisine ve bozkır kuşlarının ötüşüne, eskiçağ memelilerinin Anadolu'ya yirmi küsur milyon yıl öncesinden uzanan varlık ve yokluk meselesine, peş peşe sıralanıp kese kese felaket arz ederek Osmanlı ecdadımızı bile meşgul eden çam kese böceklerinin tarihi coğrafyasına, yangınla bir coğrafyanın nasıl çehresinin tamamen değişip ve hatta ebedi dönüş mitosundaki gibi, sil baştan bir tarihe evrilişine, Anadolu kör farelerinin hangi genetik araçlarla nerelere kadar yol aldığına ve nihayet sadece kemiklerinin hesabı baki kalan kadim insanın, Ortadoğu'da birden çok merkezden çıkarak Anadolu üzerinden tarımı Avrupa'ya götürmesinin antik DNA izlerinin takibine dek uzan geniş bir perspektifi sunuyor. Canlı âleminin coğrafya izdüşümleri üzerinden kurulan tarihini Wallace ve Darwin'in mirası üzerinden okurken, Braudel'in Akdeniz'inin verdiği tatlar ve uyanışların sevk ettiğine benzer bir bilince varıyoruz dersek abartmış olmayız diyelim ve okumaya başlayalım.

Ergi Deniz Özsoy

Filocoğrafya: Coğrafi Varyasyon Örüntüleriyle Geçmişe Bakmak

Utku PERKTAŞ*

Bir bilim dalının tanımını yapmak bazen zor olabilir. Hele ki farklı bilim dallarından da girdi sağlanıyorsa anlaşılabilir bir tanım ortaya koyabilmek artık yazılı ifadenin gücüne kalır. Multidisipliner bir alan olan filocoğrafya da farklı tanımlarla açıklanabilecek böylesi bir bilim dalı. Mikro ve makro evrimsel[1] bilim dallarından girdi almaya ihtiyaç duyar. Filocoğrafya kısaca, yakın ilişkili türler arasındaki ve/veya tür içindeki soy hatlarının coğrafi dağılımlarını inceleyen evrimsel, istatistiksel ve matematiksel süreçlerin bir bütünü şeklinde tanımlanabilir. Diğer bir anlatımla, söz konusu süreçlerin oluşturduğu bütünlük içindeki genetik çeşitliliğin coğrafi varyasyonunu inceleyen bilim dalı olarak da ifade edebiliriz.

Bu tanımları biraz detaylandırmak ve çerçevenin sınırlarını daha açık çizmek istersek filocoğrafyanın, bir türün nötral genetik çeşitliliğinin coğrafi varyasyonunu incelerken, filogenetik[2] yöntemler yoluyla tür içindeki gen-soy hatlarının tarihsel geçmişi hakkında da bilgi veren ve bu gen-soy hatlarının coğrafi dağılımlarını inceleyen bir bilim dalı olduğunu söyleyebiliriz. Tanımın içinde dağılım,

* Hacettepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü, Türkiye & Department of Ornithology, American Museum of Natural History, New York, USA / perktas@hacettepe.edu.tr & uperktas@amnh.org

[1] Mikro ve makro evrimsel bilim dalları: Mikro evrimsel bilim dalları etoloji, demografi ve popülasyon genetiği gibi evrimi daha dar düzlemde çalışan bilim dallarını içerirken, makro evrimsel bilim dalları evrimi daha geniş bir düzlemde çalışan paleontoloji, tarihsel biyocoğrafya ve filogenetik biyoloji gibi bilim dallarını içermektedir.

[2] Filogenetik: Çeşitli organizma grupları arasındaki evrimsel ilişkilerin çözümlenmesine odaklanmış araştırma alanıdır.

yani coğrafi bir bileşen olduğu için bu bilim dalını moleküler biyocoğrafya olarak isimlendirmemiz de mümkün.

Yukarıda belirttiğim gibi, yakın ilişkili türler arasındaki ya da bir türün kendi içindeki genetik değişkenliği gösterecek filogenetik ağaçlar filocoğrafya kullanılarak çizilebilir ve bu yolla bir tür içinde evrimsel açıdan bağımsız soy hatlarının var olup olmadığı ortaya konabilir. Bu süreç boyunca filocoğrafya, parsimoni, maksimum olasılık, genetik mesafe gibi matematiksel ve istatistiksel yöntemlerden yararlanır. Bu sayede tür içi koruma stratejilerinin geliştirilmesine yönelik biyolojik yaklaşımların şekillenmesine de yardımcı olur. Biraz daha ayrıntıya inmek gerekirse filocoğrafya, etoloji, demografi ve popülasyon genetiği gibi disiplinler ile tarihsel coğrafya, paleontoloji ve filogenetik biyoloji gibi disiplinler arasında adeta bir bağlantı noktası olarak görev yapar (Şekil 1). Bu noktada güvenli çıkarımlar yapmak için moleküler genetiği de bir araç olarak kullanır.

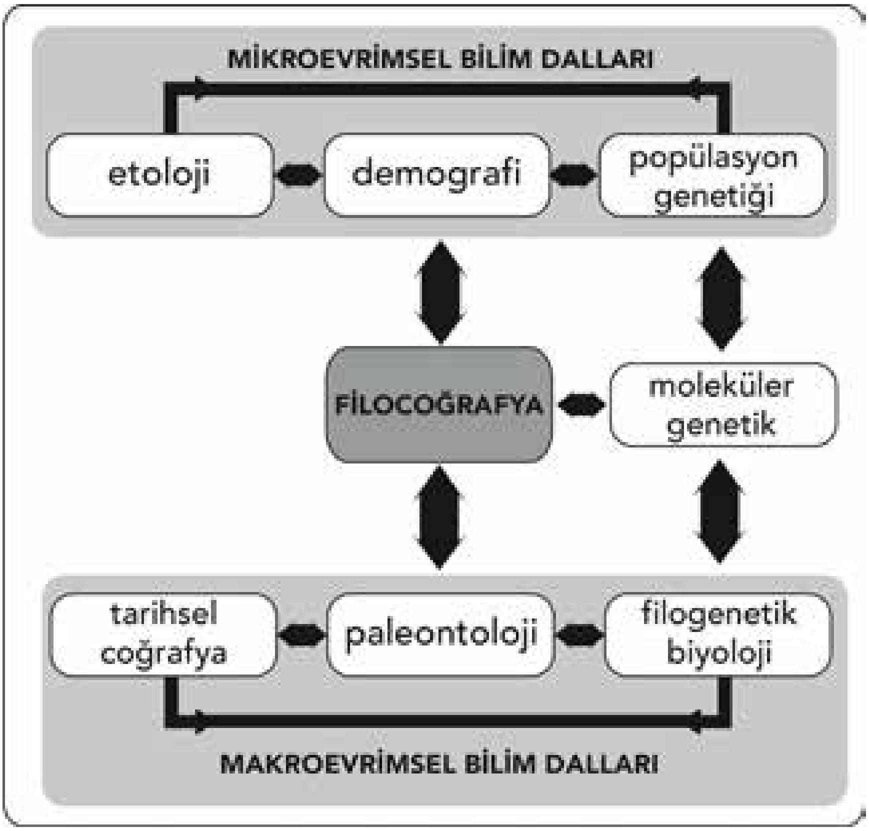

Şekil 1 - Filocoğrafya mikro- ve makro-evrimsel disiplinler arasında kritik bir bağlantı

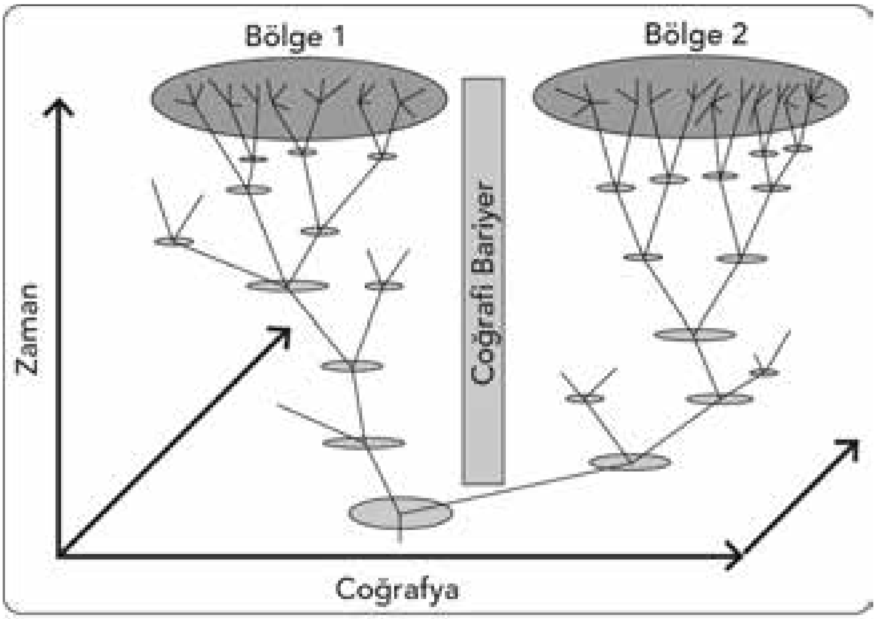

Şekil 2 - Sınırlı gen akışının olduğu hipotetik bir türün popülasyonları arasındaki zamana ve mekana bağlı gen soy hatlarının filogenetik olarak konumlanması [Avise (2000)'den değiştirilerek kurgulanmıştır].
Şekil tipik bir vikaryans örneğini göstermektedir.

Coğrafyanın (mekânın) yanı sıra filocoğrafyanın bir diğer önemli bileşeni de zamandır. Zaman ve mekan, tür içi popülasyonlar arasındaki farklılaşma sürecinde önemli role sahiptir (Şekil 2). Tür içinde ya da yakın ilişkili türler arasında gözlenen genetik farklılaşma süreçlerinde doğal seçilim her zaman tek başına itici bir güç olarak kabul edilmez; buna karşın zaman ve coğrafya bileşenleri, doğal seçilimden bağımsız olarak söz konusu farklılaşma olaylarında rol alabilirler.

Tarihsel süreçte birbirlerinden izole hale gelen popülasyonlar arasındaki gen akışı kısmen ya da tamamen kesintiye uğrayabilir. Böylesi popülasyonlar arasındaki ayrım, seçilim açısından nötral genlerle[3] kendini gösterebilir. Yani, doğal seçilimden bağımsız süreçler [zaman, coğrafya (mekan) ve rastlantısal (stokastik) süreçler] popülasyonların farklılaşma modelini şekillendirebilir. Zaman ve mekânın yanı sıra farklılaşmayı ortaya koyan stokastik süreçler genom içerisindeki sessiz mutasyonlar olarak tanımlanabilir. Protein kodlayan bir gen için sessiz mutasyonlar genellikle bir amino asidi kodlayan kodonun üçüncü pozis-

[3] Nötral genler: Bu tür gen bölgelerinin sahip oldukları mutasyonların çoğu doğal seçilimden bağımsız bir şekilde oluşmaktadır. 1968 yılında Motoo Kimura tarafından ortaya atılan ve moleküler evrimin nötral teorisi olarak bilinen görüş ile türlerin evrimsel tarihlerine bakışı farklı bir düzleme taşımıştır.

yonunda meydana gelen mutasyonu tanımlar. Çünkü bu mutasyon kodlanan aminoasidin yapısını değiştirmez; ancak, söz konusu birey için genetik bir varyasyon meydana getirir ve bu bireyin yer aldığı popülasyonun genetik çeşitliliğini etkiler.

Filocoğrafyacılar bu bilgileri kullanarak, tarihsel süreçlerin popülasyon demografisine ne şekilde etki ettiklerini tartışırlar (Schaal ve Olsen 2000). Elde ettikleri bulgular, gen tabanlı organizma özelliklerinin, günümüzdeki coğrafi dağılım örüntüleri üzerine bıraktıkları evrimsel ayak izleri olarak tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında filocoğrafya, doğal seçilimin şekillendirdiği eko-coğrafya perspektifini dengeler niteliktedir.

Eko-coğrafi ve filocoğrafi hipotezler her zaman birbiriyle uyumlu değildir. Örneğin iki coğrafi popülasyonun uzun zaman önce birbirlerinden ayrılmış olduklarını kabul edelim. Gen soy hatları nötral genlerle ortaya konulduğunda, uygun filocoğrafi analizler bu soy hatları (farklı popülasyonları işaret edebilir) arasındaki tarihsel ayrılma zamanını ortaya koyabilir. Tarihsel olarak birbirinden ayrılmış popülasyonlar genetik adaptasyonlar açısından da farklılaşmaya aday popülasyonlardır; çünkü dallanan seçilime[4] maruz kalabilirler. Nötral belirteçlerle ayrılan popülasyonlar biyolojik çeşitliliğin korunmasında çoğu zaman önemlidir. Bu durum, dallanan seçilimle oluşmuş organizma adaptasyonlarının kaynağı olabilir ve doğal olarak da koruma biyologlarının odaklanmak isteyecekleri türden popülasyonları işaret edebilir.

Filocoğrafya, popülasyon seviyesinde nötral genlere bağlı soy hatlarının ortaya konması ve bu soy hatlarının coğrafi konumlanması üzerine odaklandığı için biyoloji içindeki coğrafi varyasyon çalışmalarında önemli bir gelişme durumundadır. Teknik olarak DNA sekanslarının coğrafi varyasyon çalışmalarına girmesinin yanında, koalesent[5] olarak bilinen birleşme teorisinin de moleküler temelli coğrafi varyasyon çalışmalarının önemli bir bileşeni olması bu noktada yeni bir boyut açıyor. Böylece tür içindeki popülasyonlara ait değişkenlik örüntülerinin yanı sıra, yakın ilişkili türler arasında tarihsel düzlemde cereyan eden demografik değişimler de değerlendirilebiliyor. Bu durum etkin popülasyon büyüklüğündeki[6] değişimleri kapsar. Örneğin, bir popülasyon dengeli bir büyüklüğe sahipse, yeni aleller mutasyonlar yoluyla popülasyon içinde artarken, diğerleri başarılı

---

[4] Dallanan seçilim: Popülasyon genetiğinde ortalamaya göre ekstrem ya da uçlarda yer alan fenotiplerin ortalama fenotiplere göre tercih edildiği seçilim şeklini tanımlar.

[5] Koalesent: Popülasyon genetiğinde genetik çeşitlilik ve tarihsel demografi ile ilgili geçmişe ait stokastik modelleri içeren teori olarak tanımlanır. Evrimsel geçmişle ilgilenirken genetik sürüklenmenin etkisine ilişkin bir model olan koalesent teorisi genetik değişkenlik olarak mutasyonları kullanır. Mutasyonları da nötral kabul ettiğimiz için mutasyon ve koalesent süreçlerini bağımsız Poisson süreçleri olarak kabul edebiliriz. Koalesent teorisi gen ağaçları ve mutasyonlara dayalıdır. Mutasyonlar genetik sürüklenmeye uygun olarak gen ağaçları üzerine rasgele olarak dağılır. Koalesent, Türkçe ifadeyle popülasyon genetiğindeki birleşme teorisi olarak da tanımlanabilir.

[6] Etkin popülasyon büyüklüğündeki: Bir popülasyonda üremeyle ilişkili bireylerin oluşturduğu büyüklük olarak tanımlanır.

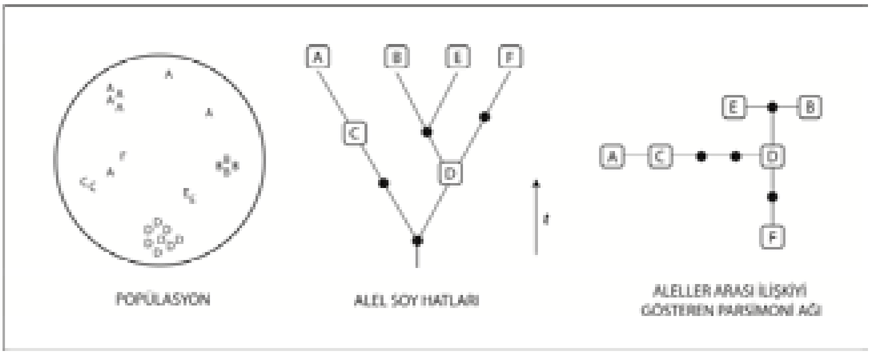

Şekil 3 - Hipotetik bir popülasyonda alellerin coğrafi dağılımı ve varyasyon deseni, alellerin zaman (*t*) içinde farklılaşma örüntüsü ve aleller arasındaki ilişkiler köklenmemiş bir parsimoni ağı içerisinde gösterilmektedir [Schaal ve Olsen (2000)'den değiştirilerek kurgulanmıştır].

kuşaklarda yok olma eğilimine girer (bu durum nötralitenin öngörüsüdür). Böylece bir popülasyondaki bir genin en yaygın alelleri geçmişte var olan tek ve yaygın atasal bir alelden türemiş olur.

Gen-soy hatları hakkındaki tüm hadiseler gen ağaçları[7] kavramı kapsamında ortaya çıkar ve bu çıkarımlar da filocoğrafi senaryoların kurgulanmasında kullanılır. Bu kurgu içinde mutasyonlara bağlı en kısa ağacın elde edilmesi temel amaçlardan biridir. Bunun yolu ise yukarıda bahsettiğim yöntemlerden biri olan maksimum parsimoninin kullanımını gerektirir. Eğer homoplazi (mutasyonlarla evrimsel geçmişteki genetik formların tekrar ortaya çıkması) yaygın değilse, tek bir parsimoni ağacından bahsedebiliriz. Eğer kullanılan veri seti içinde homoplazi yüksekse birden fazla parsimoni ağacı söz konusudur ve daha karmaşık bir filogenetik ağaç hesaplama algoritmasına ihtiyaç duyulabilir. Gen ağacı üzerinde gözlenen aleller arasında birden fazla mutasyon basamağı varsa arada gözlenmeyen mutasyonlara ait DNA dizileri (haplotipler) yok olmuş veya popülasyon örneklemi sırasında şansa bağlı olarak gözlenmemiş ya da popülasyon içinde hiç var olmamış olabilir (son belirttiğim olasılık, eğer mutasyonlar tek bir basamakla ayrılmamışsa söz konusudur. Şekil 3).

Aleller yoluyla soy oluşumuna dair çıkarımlar, tür içinde görülen soy hatları üzerine etki eden mikroevrimsel süreçler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Ancak, tür içindeki popülasyonlar arasında mevcut olan soy hatlarıyla ilgili çıka-

---

[7] Gen ağaçları: Bir veya birkaç genin alellerinden gelen bilgilerle oluşturulmuş filogenetik ağaçlardır. Filogenetik çalışmadaki her bir gen için evrimsel tarihi ortaya koyan gen ağaçlarına karşın, tür ağaçları türler arasındaki ortak evrimsel tarihi ortaya koymaya yönelik ağaçlar olarak tanımlanır. Her bir gen farklı bir özelliğe sahip olabilir ve gen ağaçları türler arasındaki evrimsel tarihi sahip oldukları bilgi dahilinde belli bir yöne eğilimli bir şekilde ortaya koyabilirler. Ancak, toplam genoma bakılarak, yeterli sayıda gen ile türler arasındaki ilişkiler tür ağaçlarıyla ortaya konabilir. Dolayısıyla filogeniler "tür ağaçları" olarak da bilinir.

rımlar yaparken dikkat edilmesi gereklidir (bkz. Avise 2000). İki popülasyon birbirinden ayrıldığında, popülasyon içindeki aleller popülasyonlar arasındakilere göre birbirlerine daha çok benzerler. Ayrışma bu noktaya ulaştığında, aleller popülasyonların ayrışması bakımından resiprokal monofili gösterirler ve popülasyonların birbirlerinden ayrışmasına ilişkin tarihsel süreci açıkça sergilerler. Resiprokal monofiliye ulaşmadan önce, aleller parafiletik özellik yanında polifiletik özellik de gösterirler ki, bu noktada popülasyonların sınırlarından bahsetmek pek mümkün değildir. Eğer tür içindeki iki popülasyon yakın bir zaman diliminde birbirinden ayrıldıysa, gen ağaçları yoluyla popülasyonların ayrılma zamanları hakkında çıkarımlar yapmak hatalı olabilir. Çünkü, atasal düzeydeki alel varyasyonları popülasyonlar birbirinden ayrıldıktan sonra da bu popülasyonlarda görülebilir. Paylaşılan atasal alel versiyonları gen akışının varlığına işaret edecek şekilde yanlış yorumlanabilir.

Bu girişten de anlaşılacağı gibi, filocoğrafya, moleküler biyolojiyi araç olarak kullanarak yakın ilişkili türler ya da tür içindeki popülasyonlar arasında gen soy hatlarını ve genetik çeşitliliğin coğrafi varyasyon örüntülerini tanımlar; dolayısıyla teorik ve pratik düzlemde metodolojik zenginliğe sahip bir bilim dalıdır (Avise 2000, Edwards et al. 2015, Perktaş ve Gür 2015).

I. Buzullar ve buzullar arası dönemlerin Palearktik Bölge'deki biyolojik çeşitliliğe etkisi: kuş türlerinden örnekler

İklim değişimi dünyanın her zaman karşı karşıya olduğu bir olgudur. Yaklaşık 600 bin yıl geriye baktığımızda dünya birçok buzul ve buzullar arası dönem yaşamıştır (Şekil 4). Bu dönemlerin en sonuncusu ise yaklaşık 130 bin yıllık bir geçmişe tarihlenir.

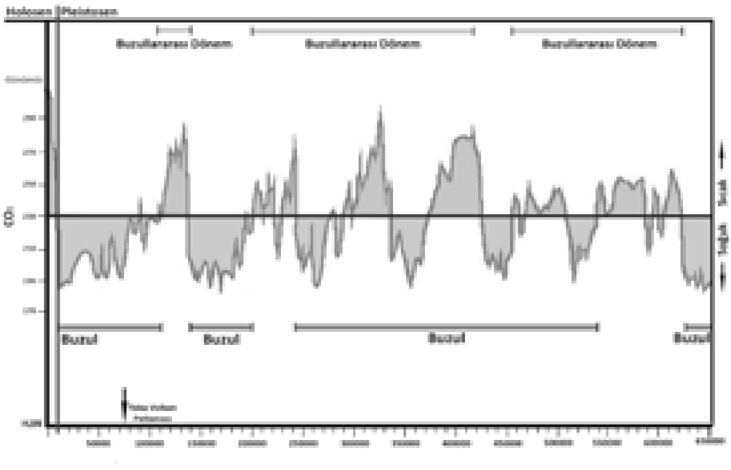

Şekil 4 - Son 650 bin yıl içindeki buzul ve buzullar arası dönemler.

Avrupa Kıtası'ndaki hayvan türlerinin çoğu yaklaşık 22 bin yıl önce dağılım alanlarını değiştirdi. Türler için genetik çeşitlilik açısından sıcak alanlar oluşturan buzul sığınaklarına göçebilenler hayatta kalırken, bunu başaramayanlarsa yok olmuşlardı. Günümüzden 22 bin yıl önce son buzul maksimumu yaşanmış, bugün Avrupa olarak tanımladığımız coğrafyanın kuzeyi buzullarla kaplanmıştı. Söz konusu iklim koşulları günümüzde ılıman kuşakta dağılım gösteren birçok hayvan türünü, daha uygun koşullara sahip "sığınaklar"[8] aramak zorunda bıraktı. İber yarımadası, İtalya, Balkanlar ve Anadolu'da konumlanan buzul sığınakları bu türlerin hayatta kalabilmesi için uygun iklimsel koşullara sahip alanları içeriyordu (Hewitt 1996, 2000). 'Buzul Sığınak Hipotezi' olarak bilinen bu hipotez dahilinde birçok canlı türüne dair genetik çeşitliliğin coğrafi varyasyonu filocoğrafi bakış açısı kapsamında çalışıldı ve bu türlerin yakın geçmişe ait evrimsel tarihleri ortaya kondu.

Şekil 5 - Avrupa yeşil ağaçkakanı ve en yakın akrabaları olan İber yarımadası yeşil ağaçkakanı ile Kuzey Afrika yeşil ağaçkakanının dağılımı ve bu türlerin nötral genetik çeşitlilik varyasyonu. Şekil üzerindeki her bir daire örneklemlerin coğrafi yerini ve dairelerin büyüklüğü de söz konusu coğrafi yer için örneklemin büyüklüğünü göstermektedir.

[8] Sığınaklar: Bir organizmaya ait popülasyon ya da popülasyonların, olumsuz koşulların söz konusu olduğu durumlarda hayatta kalabileceği uygun alanlardır. Bu yazı kapsamında sığınaklar, özellikle buzul dönemlerinin ortaya çıkışı ile ılıman kuşaktaki türlerin hayatta kalabilmesi için uygun olan coğrafi alanları tanımlamaktadır.

İber yarımadası, İtalya ve Balkanlar Bölgesi'ndeki buzul sığınakları, son buzul çağı boyunca coğrafi olarak büyük oranda birbirlerinden izole olmuşlardı. Bu nedenle bu sığınaklara yerleşen türler, genetik çeşitliliği yüksek popülasyonlar meydana getirmişti. Son 18 bin yılda buzulların etkilerini kaybetmeleriyle birlikte bu sığınaklardan çıkan canlılar, Avrupa'da tekrar kolonileşerek günümüzdeki tür dağılım desenlerinin ortaya çıkmasını sağladılar. Dolayısıyla, buzul sığınaklarının biyolojik çeşitliliğin en önemli kaynaklarından biri olduğu, bugün yaygın bir şekilde kabul gören bir fikir olarak birçok filocoğrafi çalışmayla ortaya konmuş oldu. Bu üç sığınağa ek olarak, Anadolu'nun Avrupa'daki biyolojik çeşitliliğe katkısıysa son yıllara kadar detaylı olarak tartışılmamıştır (Korkmaz ve ark. 2014, Perktaş ve ark. 2015).

II. Avrupa yeşil ağaçkakanının (*Picus viridis*) filocoğrafyası

Avrupa yeşil ağaçkakanı Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'yu içine alan bir dağılıma sahip olan (Şekil 5), göç davranışı göstermeyen, dispersal kapasitesi düşük bir kuş türüdür. Pons ve ark. (2011) ve Perktaş ve ark. (2011) tarafından gerçekleştirilen iki farklı filocoğrafi çalışma, tür içindeki nötral genetik çeşitliliğin varyasyonuna odaklanmış ve buzul-sığınak hipotezine uygun şekilde Avrupa'nın güneyindeki sığınaklara dikkat çekmiştir. Elde edilen filocoğrafi sonuçlar Perktaş ve ark. (2015) tarafından tarihsel demografi ve ekolojik bakış açısı kapsamında da değerlendirilmiş ve sonuçların tamamı bir araya getirilerek, bundan yaklaşık 22 bin yıl önce Avrupa'nın güney enlemleri ile Anadolu coğrafyasını içine alan bütüncül bir sığınağın türün dağılım alanını oluşturduğu ortaya konmuştur. Buzul-sığınak hipotezinde belirtilen paradigmanın aksine birbirinden izole olmuş sığınaklar bu üç çalışmanın çıktılarıyla desteklenmemiştir.

III. Büyük orman ağaçkakanının (*Dendrocopos major*) filocoğrafyası

Büyük orman ağaçkakanı Avrupa, Kuzey Afrika ve Orta Doğu, Rusya, Çin ve Japonya'yı içine alacak şekilde geniş bir dağılım alanına sahip (Şekil 6), göç davranışı göstermeyen ancak dispersal kapasitesi yeşil ağaçkakana göre yüksek olan bir kuş türüdür. Zink ve ark. (2002) ve Perktaş ve Quintero (2013) tarafından gerçekleştirilen filocoğrafi çalışmalar, tür içindeki nötral genetik çeşitliliğin coğrafi varyasyonuna odaklanmış ve türün genetik çeşitlilik bakımından ilgi çekici bir varyasyon deseni sergilediğini ortaya koymuştur (Şekil 7). Tür, ele alınan nötral genetik belirteç bakımından dağılım alanın çok büyük bir bölümünde anlamlı bir coğrafi varyasyon göstermez. Yani, türün dağılım alanının büyük bölümünde homojen bir genetik çeşitlilik deseni söz konusudur. Zink ve ark. (2002) bu sonucu desteklemeye yönelik olarak, türün son buzul maksimumu sonrası Anadolu ve İran coğrafyasında konumlanan sığınaklardan hızlı bir çıkışla dağılım alanını kolonize ettiğini tartışmış olsa da, Perktaş ve Quintero (2013) daha iyi bir örneklem ile söz konusu spekülasyonun mümkün olamayacağını tartışmıştır. Çünkü, Perktaş ve Quintero (2013) Azarbeycan'ı ve İran'ı içine

alacak şekilde Kafkaslar'ın güneyinde Avrupa ve Rusya coğrafyasına herhangi bir katkısı olmayan, tamamen farklı bir genetik yapının var olduğunu ortaya koymuştur. Bu durumda türün Avrupa ve Rusya dağılımını şekillendiren popülasyonunun sergilediği çok düşük düzeydeki genetik çeşitlilik deseni, bu geniş dağılım alanının tür tarafından çok hızlı şekilde kolonize edildiği görüşünü desteklemiştir. Ancak dağılım alanını kolonize eden bireyler Kafkaslar'ın güneyinden değil, başka bir sığınaktan ya da başka sığınaklardan köken almış olmalıdırlar. Perktaş ve Quintero (2013) elde ettikleri sonucu, buzul-sığınak hipoteziyle uyumlu olacak şekilde, Avrupa'nın güney enlemlerinde konumlanan İber yarımadası, İtalya, Balkanlar ve ayrıca Kuzey Afrika'nın batısında konumlanan Fas coğrafyası ile ilişkilendirmiştir. Kuzey Afrika, Avrupa'da geniş dağılıma sahip olan birçok kuş türü için son buzul maksimumu süresince sığınak olmuş olabilir. Kuzey Afrika, Akdeniz biyocoğrafyası ile uyumlu bir coğrafyadır. Kuzey Afrika'nın batısı ise 22 bin yıl önceki düşük deniz seviyeleri nedeniyle Cebelitarık Boğazı üzerinden Avrupa'yla bağlıdır. Bu durum bazı ötücü kuş türleri için tartışılmış, ancak yeterli derecedeki çalışmayla desteklenmemiştir (bkz. Griswold ve Baker 2002, Perktaş ve ark. 2017). Bu nedenle, büyük orman ağaçkakanı, Kuzey Afrika'nın, Avrupa biyolojik çeşitliliği açısından önemine dikkat çeken kanıtları belirli ölçüde ortaya koyar.

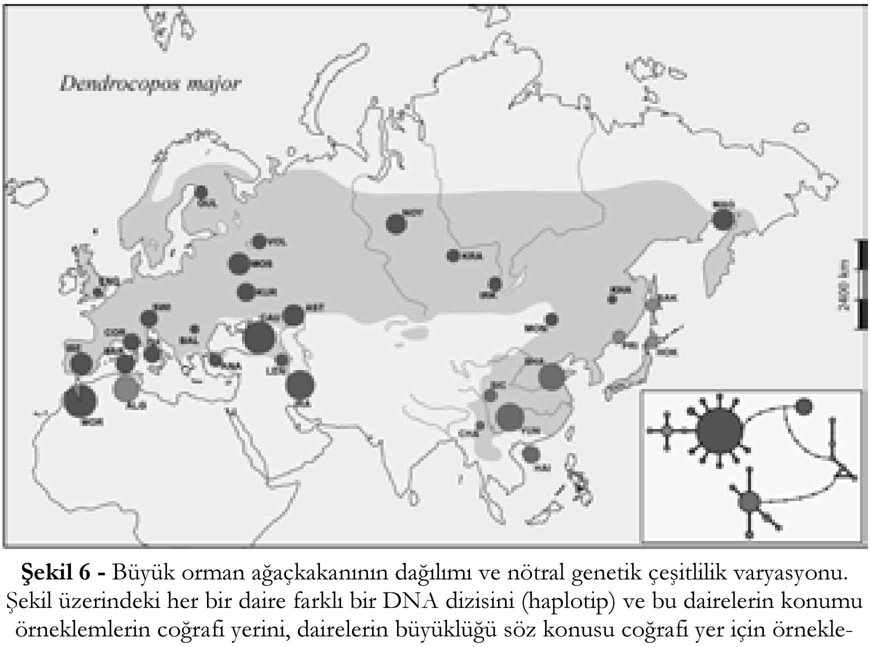

Şekil 6 - Büyük orman ağaçkakanının dağılımı ve nötral genetik çeşitlilik varyasyonu. Şekil üzerindeki her bir daire farklı bir DNA dizisini (haplotip) ve bu dairelerin konumu örneklemlerin coğrafi yerini, dairelerin büyüklüğü söz konusu coğrafi yer için örneklemin büyüklüğünü göstermektedir. Haplotipler arasındaki ilişkiler de küçük çerçeve içinde gösterilmiştir.

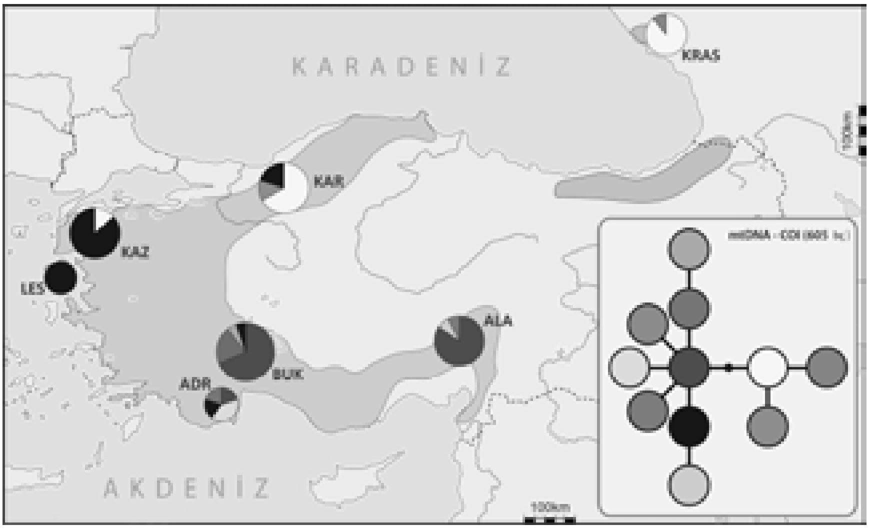

Şekil 7 - Küçük sıvacı kuşunun dağılımı ve nötral genetik çeşitlilik örüntüsü. Şekil üzerindeki her bir daire örneklemlerin coğrafi yerini ve dairelerin büyüklüğü de söz konusu coğrafi yer için örneklemin büyüklüğünü göstermektedir.

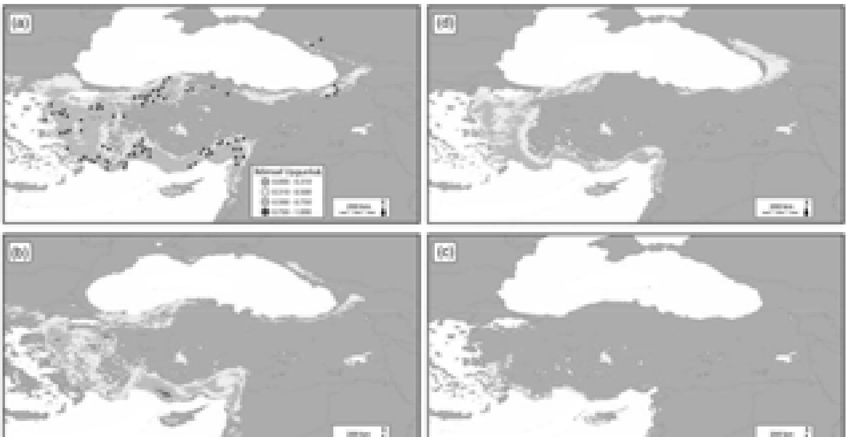

Şekil 8 - Küçük sıvacı kuşunun günümüz (a), geçmiş (b: son buzul maksimumu, c: son buzullar arası dönem) ve gelecek (d) dağılımlarını gösteren ekolojik niş modeli çıktıları.

IV. Küçük sıvacı kuşunun (*Sitta krueperi*) filocoğrafyası

Küçük sıvacı kuşu Anadolu ve Kafkaslar ile Midilli Adası'nda dağılım gösteren ötücü bir kuş türüdür (Şekil 7). Bulunduğu coğrafi dağılım içinde tamamıyla yerli olan bu kuş türünün genetik çeşitliliğinin coğrafi varyasyonunu ortaya koymaya yönelik gerçekleştirilen filocoğrafi çalışma kapsamında, mitokondriyal COI gen bölgesine dayanan varyasyon örüntüsüyle (Şekil 7) tarihsel demografi çıkarımları, ekolojik iklim modellerine ait çıkarımlarla karşılaştırdık. Sonuçlar birbiriyle uyumlu şekilde, 22 bin yıl önce maksimuma ulaşan son buzul dönemin küçük sıvacı kuşunun dağılımını pek etkilemediğini ortaya koymuştur (Şekil 8). Son buzul maksimumunda Anadolu'nun kıyı kuşağı halen ormanlara ev sahipliği yapıyordu. Bu durumda ormana bağımlı kuş türlerinin Anadolu içinde herhangi bir sığınağa çekilmiş olduğunu öngörmek pek mümkün görünmemekteydi. Bu sonuç, küçük sıvacı kuşu için ortaya konulan Anadolu içindeki birden fazla sığınak modelini de desteklemiyordu (Albayrak ve ark. 2012). Ayrıca, çalışmanın sonuçları, bir önceki buzullar arası dönemin (yaklaşık 130 bin yıl öncesi), son buzul dönemden farklı olarak, küçük sıvacı kuşunun dağılımını etkilemiş olduğunu göstermekteydi. Küçük sıvacı kuşu, yaklaşık 130 bin yıl önce Anadolu'nun Karadeniz kıyı kuşağında yaşamıyordu. Çünkü, iğne yapraklı ormanlara bağımlı olan küçük sıvacı kuşu için uygun orman habitatı muhtemelen Karadeniz kıyı kuşağı boyunca mevcut değildi. Küçük sıvacı kuşu için 130 bin yıl önceki en olası dağılım alanı, Anadolu'nun güneybatı ve güney kıyı kuşağını içine alacak şekilde oldukça sınırlı bir alanı kapsamıştır (Şekil 8). Bu bulgular ışığında çalışma, Anadolu içinde 130 bin yıl önce konumlanmış buzullar arası sığınağı ilk defa göstermiştir.

Bu üç çalışmada filocoğrafi çıkarımlar için tek bir gen bölgesi kullanılmış ve söz konusu türlerin filocoğrafi öyküleri sergiledikleri moleküler varyasyon ölçeğinde buzul ve buzullar arası döngüler dikkate alınarak tartışılmıştır. Günümüzde filocoğrafyanın ulaştığı nokta dikkate alındığında, tek gen bölgesine dayalı çıkarımlar yetersiz görülebilir (Edwards 2009). Ancak, mitokondriyal DNA (mtDNA) hemen hemen 30 yıldır filocoğrafi çıkarımlar için önemli sonuçların ortaya konmasını sağlamaktadır (Zink ve Barrowclough 2009). Özellikle yakın zaman içinde çeşitlenen taksonların (bkz. küçük sıvacı kuşu örneği) mitokondriyal gen ağaçlarının sığ olması beklenir. Bu durum, mitokondriyal gen bölgeleri dışında daha yavaş evrimleşen çekirdek DNA (nuDNA)'sına ait gen bölgeleriyle ortaya konmak istenirse destekleyici sonuçların elde edilmesi pek mümkün değildir. Çünkü nuDNA, mt DNA'ya göre 4 kat daha yavaş evrimleşir (bir başka ifadeyle mtDNA, nuDNA'ya göre 4 kat daha düşük etkin popülasyon büyüklüğüne sahiptir ve nuDNA ağaçlarında koalesent zamanları daha uzudur) ve yakın zaman içinde çeşitlenen taksonlar için nuDNA ile anlamlı bir coğrafi varyasyon deseninin ortaya konması mümkün görünmemektedir. Bu açıklamalara karşın, filocoğrafyanın günümüzde geldiği noktada mtDNA'ya dayalı çalışmalar halen eleştiri altındadır. Fazla sayıda ve farklı özellikte moleküler belirteçlerin (mtDNA ile birlikte nuDNA) birlikte kullanıldığı filocoğrafi çalışmaların daha tutarlı sonuçlara sahip olacağı şiddetle savunulmaktadır (Edwards 2009). Yeterli fon ve

yeterli zaman olduğunda bu tezi savunmamak imkansızdır. Ancak, zaman ve fon kısıtlaması olan çalışmalarda genetik çeşitliliğin coğrafi varyasyon örüntüsüne mtDNA'ya dayalı filocoğrafi çalışma planları dahilinde bakmak, biyolojik çeşitliliğin en temel basamağı olan genetik çeşitliliği doğru değerlendirmek için tercih edilebilecek bir yol olarak ele alınmalıdır (Barrowclough ve Zink 2010).

Filocoğrafi çıkarımlar kapsamındaki tarihsel demografi sonuçlarının iklim modelleriyle test edilmesi mtDNA sonuçlarıyla genellikle uyumludur (bkz. yeşil ağaçkakan ve küçük sıvacı kuşu filocoğrafyası). Bu durum, yukarıda altını çizdiğim argümanı ve mtDNA'nın filocoğrafi çalışmalar için halen bir dinamo niteliğinde olduğu görüşünü de destekler. Bununla birlikte, filocoğrafyanın etki alanı yeni nesil dizileme teknikleriyle birlikte gittikçe genişlemektedir (Edwards ve ark. 2015). Filocoğrafya ile ilgilenen araştırmacılar öncelikle mtDNA ile aldıkları önsel sonuçları, yeni nesil dizileme yöntemleriyle elde ettikleri farklı sayıdaki lokuslarla derinleştirebilirken, fenotipik farklılık ve türleşmeyle ilgili lokusları tanımlayarak, türlerin demografik hikayeleri ile ilgili çıkarımları artık daha güvenilir bir şekilde ortaya koyabilmektedir.

Teşekkür

Bu derleme buzul döngülerinim Avrupa biotasının çeşitliliği üzerine nasıl etki ettiğinin anlaşılması üzerine önemli çalışmalar yapan Godfrey Hewitt (1940-2013)'e adanmıştır. Derlemenin hazırlanması konusundaki yüreklendirici desteği ve biyocoğrafya ile ilgili bu özel sayıya dahil edilmesi sürecindeki yardımları nedeniyle Ergi Deniz Özsoy'a, metnin hazırlanma aşamasında filocoğrafyanın tanımsal perspektifi ile ilgili tartışmaları gerçekleştirdiğim Hakan Gür'e, metnin redaksiyonu sırasında önemli destek sağlayan Atıl Barış Albayrak'a içtenlikle teşekkür ederim.

Kaynakça

Albayrak, Tamer, Javier Gonzalez, Sergei V. Drovetski, Michael Wink. "Phylogeography and population structure of Krüper's Nuthatch Sitta krueperi from Turkey based on microsatellites and mitochondrial DNA." *Journal of Ornithology* 153, no. 2 (2012): 405-411.

Avise, John C. *Phylogeography: the history and formation of species*. Harvard University Press, Cambridge, (2000).

Barrowclough, George F., Robert M. Zink. "Funds enough, and time: mtDNA, nuDNA and the discovery of divergence." *Molecular Ecology* 18, no. 14 (2009): 2934-2936.

Edwards, Scott, Staffan Bensch. "Looking forwards or looking backwards in avian phylogeography? A comment on." *Molecular Ecology* 18, no. 14 (2009): 2930-2933.

Edwards, Scott V., Allison Jane Shultz, Shane Campbell-Staton. "Next-generation sequencing and the expanding domain of phylogeography." *Folia Zoologica* 64 (2015): 187–206.

Griswold, Cortland K., Allan J. Baker. "Time to the most recent common ancestor and divergence times of populations of common chaffinches (Fringilla coelebs) in Europe

and North Africa: insights into Pleistocene refugia and current levels of migration." *Evolution* 56, no. 1 (2002): 143-153.

Hewitt, Godfrey M. "Some genetic consequences of ice ages, and their role in divergence and speciation." *Biological journal of the Linnean Society* 58, no. 3 (1996): 247-276.

Hewitt, Godfrey. "The genetic legacy of the Quaternary ice ages." *Nature* 405, no. 6789 (2000): 907-913.

Korkmaz, E. Mahir, David H. Lunt, Battal Çıplak, Naci Değerli, ve Hasan H. Başıbüyük. "The contribution of Anatolia to European phylogeography: the centre of origin of the meadow grasshopper, *Chorthippus parallelus*." *Journal of Biogeography* 41, no. 9 (2014): 1793-1805.

Perktas, Utku, George F. Barrowclough, Jeff G. Groth. "Phylogeography and species limits in the green woodpecker complex (Aves: Picidae): multiple Pleistocene refugia and range expansion across Europe and the Near East." *Biological Journal of the Linnean Society* 104, no. 3 (2011): 710-723.

Perktaş, Utku, Esther Quintero. "A wide geographical survey of mitochondrial DNA variation in the great spotted woodpecker complex, Dendrocopos major (Aves: Picidae)." *Biological Journal of the Linnean Society* 108, no. 1 (2013): 173-188.

Perktaş, Utku, Hakan Gür. "Preface." *Folia Zoologica* 64 (2015): 185–186.

Perktas, Utku, Hakan Gur, Eren Ada. "Historical demography of the Eurasian green woodpecker: integrating phylogeography and ecological niche modelling to test glacial refugia hypothesis." *Folia Zoologica* 64, no. 3 (2015a): 284-296.

Perktaş, Utku, Hakan Gür, İsmail K. Sağlam, ve Esther Quintero. "Climate-driven range shifts and demographic events over the history of Kruper's Nuthatch Sitta krueperi." *Bird Study* 62, no. 1 (2015b): 14-28.

Perktaş, Utku, A. Townsend Peterson, Dale Dyer. "Integrating morphology, phylogeography, and ecological niche modeling to explore population differentiation in North African Common Chaffinches." *Journal of Ornithology* 158 (2017): 1-13.

Pons, J-M., G. Olioso, C. Cruaud, J. Fuchs. "Phylogeography of the Eurasian green woodpecker (Picus viridis)." *Journal of Biogeography* 38, no. 2 (2011): 311-325.

Schaal, Barbara A., Kenneth M. Olsen. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 97, no. 13 (2000): 7024-7029.

Zink, Robert M., Sergei V. Drovetski, Sievert Rohwer. "Phylogeographic patterns in the great spotted woodpecker Dendrocopos major across Eurasia." *Journal of Avian Biology* 33, no. 2 (2002): 175-178.

Zink, Robert M., George F. Barrowclough. "Mitochondrial DNA under siege in avian phylogeography." *Molecular Ecology* 17, no. 9 (2008): 2107-2121.

Öz: Bu derlemede multidisipliner bir alan olan filocoğrafyanın genel çerçevesi tartışılmıştır. Kuş türleri üzerine verilen örneklerle, buzullar ve buzullar arası dönemlerin Palearktik Bölge'deki nötral genetik çeşitliliğin coğrafi varyasyon örüntülerini nasıl etkileyebileceği ortaya konmuştur. Ayrıca, filocoğrafyanın kullandığı moleküler belirteçlerin çeşitliliği ve günümüzde bu alandaki gelişimler de tartışılmıştır.

Anahtar sözcükler: mitokondriyal DNA, çekirdek DNA, iklim değişimi, buzul döngüleri, *Dendrocopos major, Picus viridis, Sitta krueperi*

Phylogeography: looking at the past through the patterns of geographic variation

Abstract: In this review, the general framework of phylogeography, a multidisciplinary field, has been discussed. The examples on bird species show how glacier and inter-glacier cycles can affect the patterns of geographic variation of neutral genetic diversity in the Palearctic Region. In addition, the diversity of molecular markers used by phylogeography and recent advances of this field are also briefly discussed.

Keywords: mitochondrial DNA, nuclear DNA, climate change, glacial cycles, *Dendrocopos major, Picus viridis, Sitta krueperi*

Anadolu'nun Neojen Dönem Memeli Paleobiyocoğrafyası ve Paleoekolojisi

Ferhat KAYA*

I. Giriş

Anadolu'nun coğrafi olarak Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği bir noktada bulunması -özellikle Türkçe memeli paleontolojisi bilim literatüründe- "memeli faunalarının göç yolları üzerinde yer alan" bir rota şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Anadolu'nun coğrafi konumundan dolayı kaçınılmaz doğruluk payı olan bu saptama bir biçimde genel bir kanıya dönüşmüş ve Anadolu Neojen dönem paleobiyocoğrafyası herhangi bilimsel bir analiz ya da metot ile detaylı bir biçimde bugüne kadar yeterli düzeyde sınanmamıştır. Bunun en büyük nedenleri arasında memeli paleobiyocoğrafyası çalışmalarındaki fauna, uyumsal dağılım ve topluluk eksenli bakış açısından ziyade belli bazı türlerin dağılımına odaklı merkezli bakış açısının egemen olması ve özellikle fosil memelilerin biyocoğrafi gelişimlerinde etkili olan çevresel ve iklimsel değişimlerin ve bu değişimlere karşı memelilerin evrimsel cevaplarının yeterince değerlendirilmeyişi sıralanabilir. Buna ilaveten, Anadolu memeli paleontolojisi çalışmalarının çoğunlukla sistematik paleontoloji ve biyostratigrafi çerçeveyle sınır kalmasından dolayı ekolojik parametrelerin çalışmalara entegre edilmemesi de paleobiyocoğrafi yaklaşımın gelişmesini engellemiş olabilir. Daha da önemlisi, neredeyse son 30 yıldır Anadolu memeli paleontolojisi çalışmalarında egemen olan "hominoid-primat keşfi" odaklı çalışmaların salt belli memeli fosil türlerin keşfedilme-

* Helsinki Üniversitesi, Yer Bilimleri ve Coğrafya Bölümü, Evrimsel Paleontoloji Grubu (Department of Geosciences and Geography, University of Helsinki, P.O. Box 64 (G. Hälströminkatu 2), FI-00014 Helsinki, Finland) / ferhat.kaya@helsinki.fi
Makaleyi gözden geçirip yazım hatalarını düzelttiği için Özge Kahya'ya teşekkür ederim.

si ve duyurulması ile yetinmesi memeli faunalarının paleoekosistem özellikleri ve komünite ilişkileri bağlamında değerlendirilmesini engellediği ve büyük-ekolojik resmin görülmesini ertelediği düşünülebilir.

Bu çalışmanın araştırma soruları günümüzde çevre bölgelere oranla daha zengin biyoçeşitliliğe sahip olan Anadolu'nun Neojen dönem memeli paleobiyocoğrafyası bakımından rolünü anlamaya yöneliktir. Bu anlamda mevcut popüler söylem ile Anadolu'yu sadece göç yolları üzerinde yer alan bir rota olarak sınırlandırabilir miyiz? Anadolu'nun kara parçası olarak geçirdiği jeolojik ve iklimsel değişimlerin memeli faunalarına biyocoğrafi bakımdan etkileri nelerdir? Bu soruların Anadolu'nun paleobiyocoğrafi ve paleoekolojik dinamikleri ile tartışılması gerekmektedir. Elbette fosil kayıtların ve verilerin yetersizliği fosil memelilerin ekolojik davranışları ve habitat özelliklerini kestirmek ve yorumlamak açısından çalışmanın en önemli kısıtlayıcı unsurlarından başında geliyor. Ancak ekometri gibi türlerin fonksiyonel morfolojileri dikkate alınarak yapılan takson-bağımsız analizler bu faunaların ekolojik özelliklerinin anlaşılabilmesi bakımından çeşitli çözümler sunmaktadır (Fortelius ve diğ., 2014). Ayrıca gerek cins gerekse tür düzeyinde yapılan faunal benzerlik analizleri de paleo-faunaların paleobiyocoğrafi gelişimleri hakkında bilgi vermektedir (Eronen ve diğ., 2009). Bu çalışma yukarıdaki sorulara bir cevap verme kaygısından ziyade Anadolu Neojen memelilerinin paleobiyocoğrafi gelişimini bölgesel ve kıtasal ölçekte

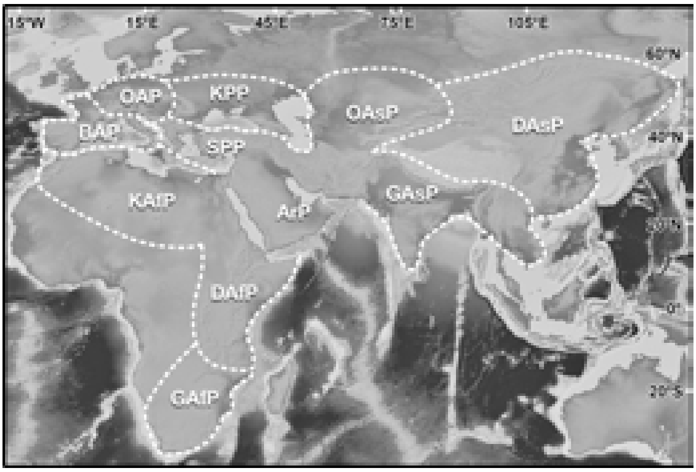

Şekil 1: Bu çalışmada kullanılmış olan Eski Dünya Neojen biyocoğrafi provinslerinin konumları. Kesikli çizgiler ile gösterilen sınırlar kaba olarak bu biyoprovinslerin tahmini coğrafik alanlarını göstermektedir. Bu sınırlar keskin bir biçimde ayrılmaz; coğrafi, jeolojik ve ekolojik koşullara bağlı olarak memeli türlerinin geçişli olduğu zonlardır. Kısaltmalar, BAP: Batı Avrupa Provinsi; OAP: Orta Avrupa Provinsi; KPP; Kuzey Paratetis Provinsi; SPP: Sub-Paratetis Provinsi; ArP: Arap Provinsi; OAsP: Orta Asya Provinsi; GAsP: Güney Asya Provinsi; DAsP: Doğu Asya Provinsi; KafP: Kuzey Afrika Provinsi; DafP: Doğu Afrika Provinsi; GAfP: Güney Afrika Provinsi. Biyocoğrafik faunal provinsler daha önceki çalışmalara göre uyarlanmıştır (Bernor, 1983; Nakaya, 1994; Fortelius ve diğ., 1996; Nargolwalla, 2009; and Mirzaie Ataabadi ve diğ., 2013).

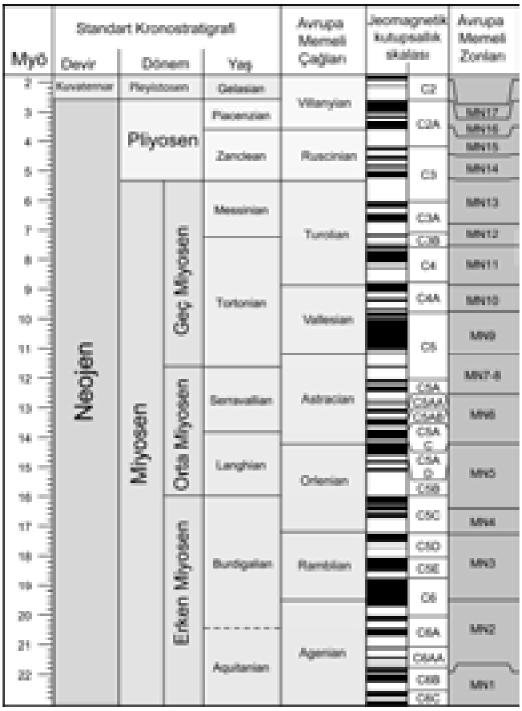

Şekil 2: Bu çalışmada kullanılmış olan jeolojik zamanlar ve sayısal karşılıkları. Stratigrafik skala Time Scale Creater 7.0 yazılımı kullanılarak hazırlanmıştır. Bu program stratigrafik yaşlar için Ogg ve diğ., 2016 kullanmaktadır, Avrupa Memeli (MN kronolojisi) zonları için Hilgen ve diğ., 2012 çalışması baz alınmıştır. diğ., 2013).

anlamak için başlangıç düzeyinde bir tartışma girişimi olarak değerlendirilmelidir. Anadolu'nun Neojen boyunca jeolojik-karasal evrimi dikkate alındığında günümüz coğrafi sınırları ile bir Anadolu'dan bahsedilemez; jeolojik dönemlerin gerek fiziksel gerekse iklim şartlarına bağlı olarak karasal konfigürasyonu ve ekolojik koşulları sürekli değişmiştir. Bu nedenle çalışmada sadece Anadolu değil Anadolu'yu da içine alan daha geniş bir biyocoğrafi alanı değerlendirmeye aldığımı belirtmem gerekiyor. Anadolu'nun paleocoğrafi evrimi memelilerin coğrafi dağılımını direkt etkileyen birincil bir faktör olsa da bu çalışmanın konusu dışında kaldığı için devam eden bölümde yetersiz de olsa özet olarak sunulmuştur. Kronolojik olarak Anadolu büyük memeli fosil kayıtlarının en yoğun olduğu Neojen'den Erken Pleistosen'e, yani yaklaşık 23-1,8 milyon arasına tarihlendirilen lokalitelerden elde edilen fosil kayıtlar dikkate alınmıştır. Her fosil lokalitesi bir faunayı temsil etmektedir. Fosil memelilerin paleobiyocoğrafi ilişkilerini anlamak için Raup-Crick cins düzeyi benzerlik analizi (Raup ve Crick, 1979) kullanılırken paleoekoloji koşulların tahmini için de ortalama hypsodonty analizi (Fortelius ve diğ., 2002) kullanılmıştır.

II. Anadolu'nun Kısa Paleocoğrafi Tarihi

Anadolu memeli paleobiyocoğrafyası Senozoik boyunca gerçekleşen küresel/bölgesel jeolojik ve ekolojik değişimlere bağlı olarak farklılıklar gösterir. Biyocoğrafi olarak Palearktik bölgesinde yer alan Anadolu, güneyde Gondwana ve kuzeyde Laurasia mega-kıtalarına ait denizel ve karasal parçaların farklı dönemlerdeki yine farklı jeolojik hareketlerine bağlı olarak oluşmuştur (Okay, 2008). Bu anlamda Anadolu farklı kıtasal parçaların birleşmeşi ile oluşmuş bir kara parçasıdır. Özellikle bu iki mega-kıta arasında yer alan Tetis Okyanusu'nun yok olması ve özellikle Hindistan kıtasının ve Arap Plakası'nın Avrasya'ya çarpması Anadolu'nun karasallaşmasında önemli rol oynamıştır (Şengör ve Yılmaz, 1981; Rögl, 1999). Güneyde Hint Okyanusu'nun ve batıda Akdeniz'in oluşması ile Pasifik ve Atlantik Okyanusu'na bağlantılarının kurulması Tetis'in yavaş yavaş küçülmesine neden olmuştur. Eosen dönem boyunca Tetis ve Kutup Denizi Ural Dağları'nın bulunduğu bölge üzerinden Turgay Kanalı ile buluşmuştur (Rögl, 1999). Turgay Kanalı kapanması ile Asya ile Avrupa arasında karasal bağlantı oluşmuştur. Böylece Bering Boğazı üzerinden Kuzey Amerika kökenli memeli türleri Asya ve Avrupa'ya göç edebilmişlerdir. Hindistan kıtasının Asya'ya çarpması ile birlikte Himalayalar'ın ve Tibet Platosu'nun yükselmeye başlaması özellikle Batı Avrasya'da Tetis'in çekilmeye başlamasını tetiklemiş ve Batı Asya ile Avrupa'da karasallaşmanın artmasını sağlamıştır. Oligosen dönemde Tetis'in Akdeniz ile bağlantısı kesilmiş ve günümüz Aral Gölü, Hazar Denizi, Karadeniz olmak üzere güneydoğu Avrupa'nın büyük bir kısmını içine alan Paratetis denizi oluşmuştur (Rögl, 1999). Tibet Platosu'nun yükselmeye devam etmesi özellikle atmosferdeki nem dolaşımını, dolayısı ile muson yağmurlarının ritmini değiştirerek Paratetis Denizi'nin çekilmesinde önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Buna bağlı olarak Miyosen dönemin başlarında özellikle Anadolu'nun karasal olarak konumlandığı bölge olan Sub-Paratetis biyoprovinsinde karasal alanlar artmıştır. Orta Miyosen döneme doğru Paratetis ve Pasifik arasında Hint Okyanusu üzerinden bağlantılar oluşmuş ve bu bağlantılar tekrar kapanmıştır. Aynı zamanda Doğu Anadolu üzerinden açılan Akdeniz ve Paratetis arasındaki bağlantı Orta Miyosen sonunda Arap Plakası'nın Avrasya'ya çarpması ile kapanmıştır (Rögl, 1999). Paratetis Denizi'nin diğer okyanuslar ile olan bağlantısı kıtalar arası memeli hareketlerinde etkili olmuştur. Miyosen dönem boyunca Paratetis gittikçe çekilmiş ve karasal alanlar artmaya devam etmiştir. Artan karasal alanlara bağlı olarak Anadolu'da memeli faunalarına ait fosil kayıtlar çoğunlukla Neojen karasal çökellerinden bilinmektedir.

A. Materyal ve Metod

Bu çalışmanın verisini Eski Dünya Neojen (23 ile 1.8 milyon yılları arası) lokalitelerine ait fosil memeli cinsleri ve bu cinslerin türlerine ait hypsodonty (diş taç yüksekliği) verileri oluşturmaktadır. Bu veriler "New and Old World Database of Fossil Mammals" (Yeni ve Eski Dünya Fosil Memeli Veritabanı) (kısaca NOW) kullanılarak elde edilmiştir (Fortelius, 2017). Lokalitelerin jeolojik yaşları için NOW veritabanında önerilen yaşların maksimum ve minimum değerlerinin

ortalaması kullanılmıştır. Çalışmada kronoloji için Avrupa Memeli zonlarını kullanmak düşünülmüş olsa da bu zonların rakamsal karşılıklarının ve alt-üst sınırlarının genellikle çok iyi bilinmeyişi ve ayrıca bu değerlerin bölgesel farklılıklar göstermesinden dolayı lokalitelerin veritabanında önerilen yaşlarının ortalama değerini kullanmayı uygun buldum. Bu indeks için toplam 1194 farklı lokalitede minimum 4 cins düzeyinde büyük memeli taksonu tanımlanmış lokaliteler dikkate alınmıştır. Cins düzeyi faunal benzerlik analizi için Raup-Crick indeksi baz alınmıştır. Bu indeks lokaliteler arası benzerlik ya da benzemezlik olasılıklarını Monte-Carlo rastgele seçimi ile hesapladığı için halihazırda bir olasılık modeli kullanarak her bir lokaliteyi diğer bütün lokaliteler ile karşılaştırmaktadır. Bu nedenle özellikle örnek sayıları çok değişken olan paleontolojik lokalite verileri için daha tutarlı sonuçlar oluşturmaktadır. Erken, Orta ve Geç Miyosen ile Pliyosen dönemlerine ait seçilmiş referans lokalitelerin veri tabanındaki diğer bütün (1914) lokaliteler ile Raup-Crick cins düzeyi faunal benzerliği PAST 3.13 (Paleontological Statistics) (Hammer ve diğ., 2001) programı kullanılarak hesaplanmış ve QGIS 2.14.0 Essen programı kullanılarak harita üzerinde Inverse Distance grid interpolasyon algoritması baz alınarak gösterilmiştir. Harita üzerindeki benzerlik ve benzemezlik interpolasyon dairelerinin çapı o lokaliteye ait memeli faunasının varsayımsal coğrafi dağılımını da göstermektedir. Faunal benzerlik analizi için genel olarak Eronen ve diğ. 2009 referans alınmıştır. Ortalama hypsodonty değerleri için Fortelius ve diğ. 2002 takip edilmiştir. Bu analiz bölgesel ölçekte memeli türlerinin yaşadığı iklimin nem ve kuraklık derecesi hakkında kaba bir tahmin oluşturmaktadır. Bu analize Eski Dünya Neojen dönemine tarihlendirilen ve minimum 2 hypsodonty verisi içeren 2418 lokalitede Artiodactyla, Perissodactyla, Proboscidea ve Primates takımlarına ait türler dahil edilmiştir. Ortalama hypsodonty analizi diş yapısının fonksiyonel morfolojisine bağlı takson-bağımsız bir yöntem olduğu için paleo-çevresel koşulların tahmininde kullanılan başarılı bir ekometrik analizdir (Fortelius ve diğ., 2002; 2014; Kaya ve diğ., 2016). Türlere ait hypsodonty kategorileri NOW veritabanında brachydont, mesodont ve hypsodont olmak üzere 3 grupta sırası ile 1, 2 ve 3 değerleri ile yer almaktadır. Ortalama hypsodonty her lokalitenin faunasında yer alan brachydont, mesodont ve hypsodont diş morfolojisine sahip türlerin toplam diş tacı yüksekliği değerinin faunadaki toplam tür sayısına oranı ile elde edilir.

B. Bulgular

Cins düzeyi faunal benzerlik indeksi sonuçları dikkate alınan Anadolu faunalarının değişen çevre ve iklim koşullarına karşı farklı jeolojik zaman dilimlerinde paleobiyocoğrafi örüntülerinin tarihini göstermektedir (Şekil 3-6). Ortalama hypsodonty analizi ise bu faunalara ait türlerin ekometrik verilerinden yola çıkarak yaşadıkları habitatların nemlilik ve kuraklık dereceleri hakkında fikir vermektedir (Şekil 7 ve 8). Buna göre Erken Miyosen döneme ait Akçahisar faunası nemli ormanlık koşullara uyum sağlamış brachydont türlerin egemen olduğu bir büyük memeli topluluğunun varlığını işaret etmektedir. Akçahisar faunası diğer

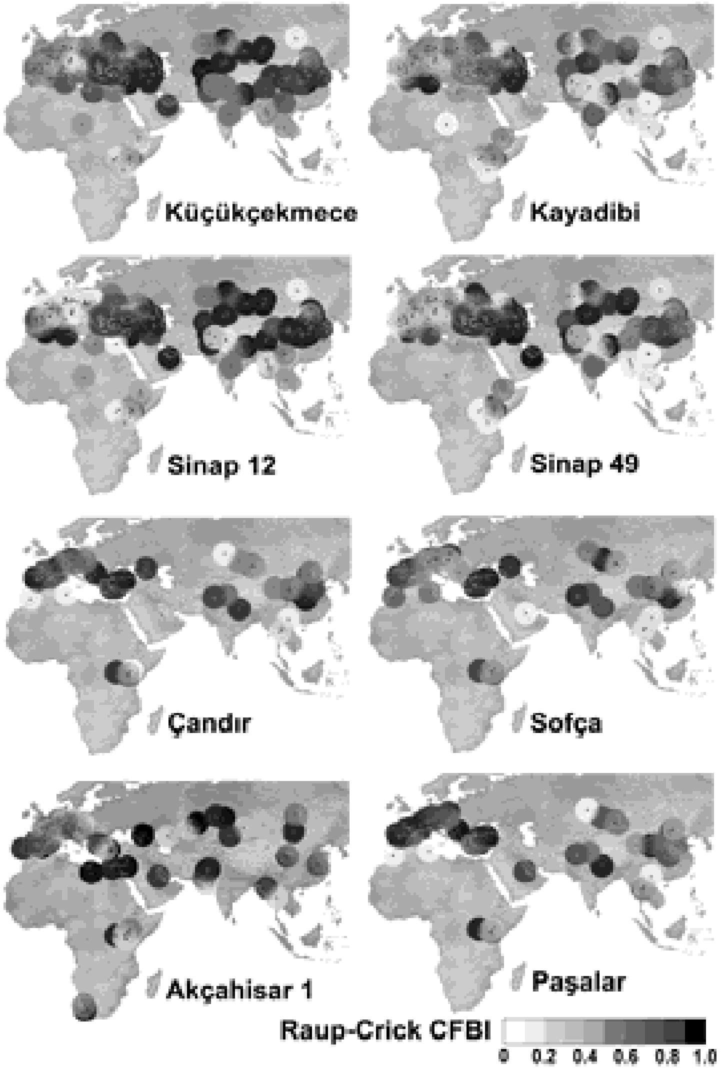

Şekil 3. Seçilmiş Anadolu memeli lokalitelerinin kendi ait oldukları jeolojik dönemin memeli faunalarına cins düzeyi Raup-Crick indeksi faunal benzerlik haritaları. Buna göre örnek olarak Akçahisar 1 (17 Myö, Erken Miyosen) faunasının Erken Miyosen faunalarına benzerliği görülmektedir. Aynı şekilde Paşalar (14-15 Myö, Orta Miyosen), Çandır (13.1-14.1 Myö, Orta Miyosen), Sofça (12.5-11.2 Myö, Geç Orta Miyosen), Sinap 49 (9.1-9.0 Myö, Geç Miyosen), Sinap 12 (9.7-9.4 Myö, Geç Miyosen), Küçükçekmece (9-8.2 Myö, Geç Miyosen), Kayadibi (9-8.2 Myö, Geç Miyosen) faunalarının ait oldukları jeolojik döneme faunal benzerlik örüntüleri gösterilmiştir. Açık renkler düşük, koyu renkli daireler ise yüksek benzerlik değerini gösterir. Benzerlik dairelerinin ortalarındaki koyu noktalar lokalitelerin coğrafi pozisyonunu göstermektedir.

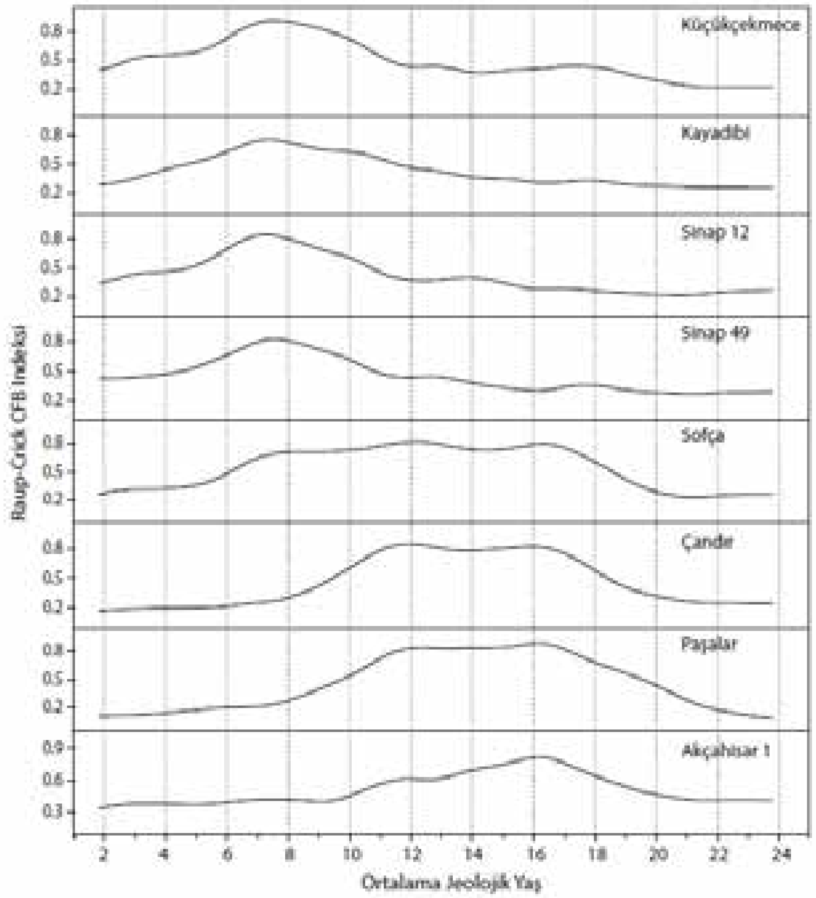

Şekil 4. Şekil 3'te cins düzeyi Raup-Crick faunal benzerlik haritalarının verildiği lokalitelerin bu sefer kronolojik eğrileri gösterilmiştir. Böylece hangi faunanın hangi dönemde daha yaygın ve yüksek benzerliğe ya da tam aksini gösterdiği gözlemlenebilir. Erken Miyosen'den Geç Miyosen'e olan değişim ve Sofça faunasının geçişsel özelliği dikkat çekicidir.

Eski Dünya faunaları arasında en çok Sub-Paratetis, Batı Avrupa (İspanya), Güney Afrika ve Orta Asya faunaları ile yüksek benzerlik göstermektedir. Özellikle kıta Avrupa'sında, Doğu Afrika ve Orta Asya'nın merkezinde yer alan faunalar ile düşük ya da orta derecede benzerlik değerlerine sahiptir. Erken Miyosen ortalama hypsodonty haritası nemli ve ormanlık çevre koşullarının homojen bir dağılımını göstermektedir. Anadolu Orta Miyosen faunaları arasında en iyi bilinenler Paşalar (Bursa) ve Çandır (Ankara) faunalarıdır. Her iki fauna da biyocoğrafi olarak çok benzer bir uzamsal örüntüye sahiptir. Özellikle Avrupa, Orta ve Doğu Asya ve kısmen de Doğu Afrika Orta Miyosen faunaları ile yük-

sek ya da orta derecede benzerlik göstermektedirler. Orta Miyosen çevresel koşulları Erken Miyosen döneme benzese de ortalama hypsodonty haritası özellikle Anadolu'nun de yer aldığı Sub-Paratetis ve Doğu Asya'da mesodont ve hypsodont türlerin özellikle Orta Miyosen sonlarına doğru arttığını göstermektedir. Orta Miyosen sonlarına tarihlendirilen Sofça faunasına olan benzerlik Paşalar ve Çandır lokalitesinden farklı olarak daha heterojenik bir örüntüye sahiptir. Özellikle kıta Avrupa'sında düşük benzerlik değerleri hakim iken bazı İspanya, Pakistan, Çin ve Kenya lokalitelerinde benzerlik değerleri orta ya da yüksektir. Sinap 12 Geç Miyosen Anadolu (Sub-Paratetis) faunası Orta ve Doğu Asya faunaları ile daha çok benzerlik gösterirken özellikle Orta Avrupa ve Güney Asya faunaları ile düşük benzerlik göstermektedir. Genel olarak bütün Anadolu Geç Miyosen faunaları benzer bir eğilim göstermektedir. Bu dönemde Anadolu faunalarının benzerlik örüntüsüne paralel olarak ortalama hypsodonty haritası da benzer bir eğilim göstermektedir. Özellikle Sub-Paratetis, Doğu ve Orta Asya ile Kuzey ve Doğu Afrika provinslerinde hypsodont memeli türlerinde artış gerçekleşmiştir. Pliyosen dönemde Geç Miyosen dönemden farklı olarak Anadolu faunalarının Avrupa, Orta ve Doğu Asya faunaları ile faunal benzerliği artarken Afrika ve Güney Asya faunaları ile benzerliği azalmıştır. İlginç bir sonuç olarak Gülyazı faunası bazı Güney Afrika faunaları ile benzerlik göstermektedir. Pliyosen dönem ortalama hypsodonty haritası Eski Dünya'nın birçok bölgesinde genel olarak hypsodont türlerin artışı ile karakaterize olur.

III.Tartışma

Erken ve Orta Miyosen Anadolu faunaları genel olarak Eski Dünya faunal yapısını yansıtmaktadır. Eski Dünya Erken Miyosen ekolojik koşulları düşük mevsimselliğin hakim olduğu nemli ve ormanlık koşullar ile karakterizedir (Fortelius ve diğ., 2014). Özellikle Erken Miyosen döneme ait fosil kayıtlar Anadolu'da karasal ortamların az olmasından kaynaklı olarak yetersiz olsa da varolan lokalitelerin taksonomik yapısı bilgi vericidir. Erken Miyosen boyunca Eski Dünya'da Cervidae, Rhinocerotidae, Traguloidae, Proboscidea ve Suidae ailelerinin brachydont ve mesodont üyeleri geniş coğrafi dağılıma sahip ortak türleri temsil ediyordu. Erken Miyosen boyunca Arap plakasının kuzeye hareketi ve Anadolu tektonik levhasının hareketleri Avrasya ve Afrika kıtaları arasında bir kara köprüsünün oluşmasını sağlamış ve bazı memeli türlerinin bu iki kıta arasında göçlerini olası kılmıştır (Agustí ve Antón, 2002; Rögl 1999). Yaklaşık olarak 19 milyon yıl önce oluşan bu kara köprüsü özellikle bu olay ile göç eden memeli türlerinin birinin isminden esinlenilerek *Gomphotherium Köprüsü* adı verilmiştir. Bu karşılıklı kıtasal göç olayında Afrika kökenli Proboscidea ve Primates türleri Avrasya'ya ve Avrasya kökenli Artiodactyla, Suidae, Carnivores türleri de Afrika'ya coğrafi alanlarını genişletmiştir (Şen, 2013; Tassy, 1990). Örneğin Afrika kökenli anthracothere *Brachyodus* ve proboscidean *Gomphotherium* cinslerinin üyelerinin Avrasya'da görülmesi bu kıtalararası memeli hareketliliğine güzel bir örnektir. *Dorcatherium, Brachyodus, Cynelos, Bunolistriodon, Gomphotherium, Brachypotherium,* ve *Deinotherium* cinsleri bu dönemin Eski Dünya'da en çok görü-

len türleridir. Yaklaşık 17-18 milyon yıl öncesine tarihlendirilen Akçahisar faunasında da *Gomphotherium* ve *Prodeinotherium* gibi cinslerin türlerine rastlanmaktadır.

Orta Miyosen'de Anadolu karasal alanlar artmış ve memeli türlerin çoğalmasına görece daha uygun bir ekosistem oluşmuştur. Bu dönemde Langhian deniz yükselmesi sonucu Hint-Pasifik Okyanusu arasındaki bağlantı jeolojik olarak kısa bir süreliğine tekrar aktif olmuştur (Rögl, 1999). Küresel sıcaklık bu dönemde en yüksek değerlerine ulaşmıştır ve bu olay Orta Miyosen Termal Maksimum olarak bilinir (Şekil 8). Bu dönemde yine birçok Afrika kökenli brachydont ve mesodont kuyruksuz büyük maymunlar, zürafa türleri ve orman otlayıcıları Avrasya'da coğrafi alanları genişletmişlerdir. Antartik buzullarının yoğunlaşması ve kutupların soğuması Dünya'nın tropik kemerini kuzeye doğru Avrasya'nın orta enlemlerine doğru hareket ettirmiştir. Bu nedenle Anadolu'yu da içine alan Batı Avrupa'dan Doğu Çin'e kadar uzanan orta enlemlerde tropik ya da yarı-tropik bir iklim hakim olmuştur. Anadolu'da bu dönemden Paşalar ve Çandır faunaları bilinmektedir. Bu iki fauna taksonomik kompozisyon olarak birbirlerine benzerler ve özellikle *Griphopithecus* ve *Kenyapithecus* gibi kuyruksuz büyük maymunların ve diğer bazı ormanlık alan türlerinin bu faunalarda yer alması bu dönemde Anadolu'da da tropik ve yarı-tropik ekolojik koşulların varlığını işaret etmektedir. Bu dönemde özellikle Paşalar faunası ve Fort Ternan (Afrika, Kenya) faunası arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Bu iki fauna arasında hominiod *Kenyapithecus* başta olmak üzere *Capratragoides, Tethytragus,* ve *Hypsodontus* gibi bovid cinslerini içeren yedi ortak cins vardır. Bu benzerlik Anadolu ve Doğu Afrika arasında önemli bir biyocoğrafi bağlantıyı ve benzer ekolojik koşulların varlığını düşündürmektedir (Kaya, 2017). Ayrıca Anadolu Erken Miyosen seviyelerinde bulunmuş olan paleobotanik veriler özellikle Batı Anadolu'da nemli ve bataklık alanların var olduğu ormanlık ve yer yer açık alanları işaret etmektedir (Akgün ve diğ., 2007; Akkiraz ve diğ., 2011; Kayseri- Özer ve diğ., 2014).

Anadolu Orta Miyosen Paşalar ve Çandır faunaları aynı zamanda bu dönemin karakteristik kronofaunası olan Avrupa'da Sansan ve Doğu Asya'da Tunggur Moergen faunaları ile önemli benzerlikler gösterir. Tugen Hills (~15.6 Myö, Kenya), Samburu Hills (~13.2 Myö, Kenya), Fort Ternan (13 Myö, Kenya), ve Nyakach (~13 Myö, Kenya) faunaları coğrafi alanları Avrasya'ya genişletmişlerdir, ayrıca Avrupa'da Sansan, Engelswies ve La Grive St. Alban faunaları, Afrika'da Beni Mellal, Fort Ternan, Maboko ve Nachola, Anadolu'da Paşalar ve Çandır ve Doğu Asya'da Tunggur Moergen faunaları önemli biyocoğrafi ortaklıkların varlığını işaret etmektedir. Orta Miyosen dönemin sonlarına doğru ortalama hysodonty değerlerinde bir artış gözlenmektedir (Şekil 8). Özellikle Anadolu'nun da içinde yer aldığı Sub-Paratetis bölgesinde hypsodont türlerin sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bu dönemde özellikle Sub-Paratetis, Orta Asya, Doğu Asya, Kuzey Afrika ve Doğu Afrika'da hypsodont türlerin çoğunlukta olduğu yeni bir paleobiyomun evrimleştiği gözlemlenir (Kaya, 2017). Kaya (2017) tarafından Eski Dünya Savana Paleobiyomu olarak isimlendirilen bu yeni

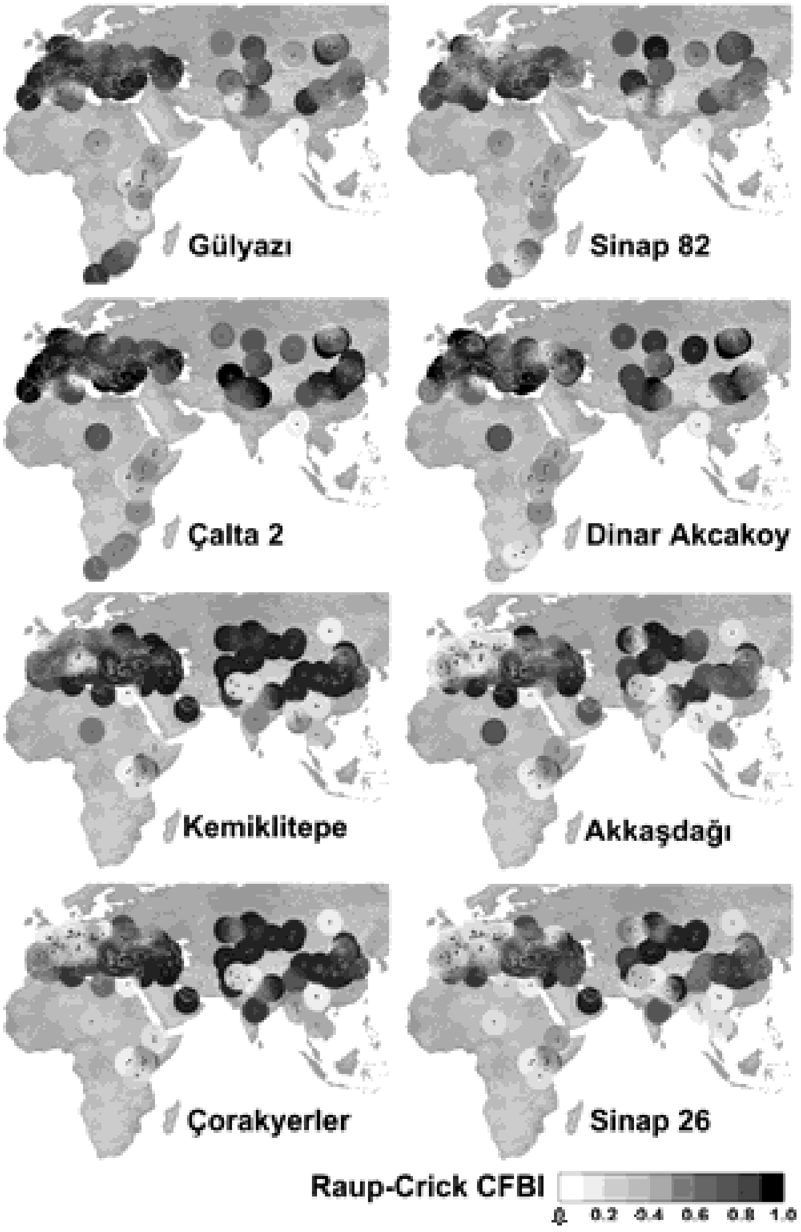

Şekil 5. Bu şekil Şekil 3'te verilen faunaların devamıdır. Buna göre Sinap 26 (8-7.9 Myö, Geç Miyosen), Çorakyerler (8.1-7.6 Myö, Geç Miyosen), Kemiklitepe A-B (8.1-7.1 Myö, Geç Miyosen), Akkaşdağı (7.1 Myö, Geç Miyosen), Dinar-Akçaköy (5.3-3.4 Myö, Pliyosen), Çalta 2 (4.2-3.4 Myö, Pliyosen), Gülyazı (3.4-2.6 Myö, Pliyosen) ve Sinap 82 (2.6-2 Myö, Pliyo-Pleyistosen) faunalarının kendi jeolojik dönemlerine ait faunalara olan benzerlikleri gösterilmiştir.

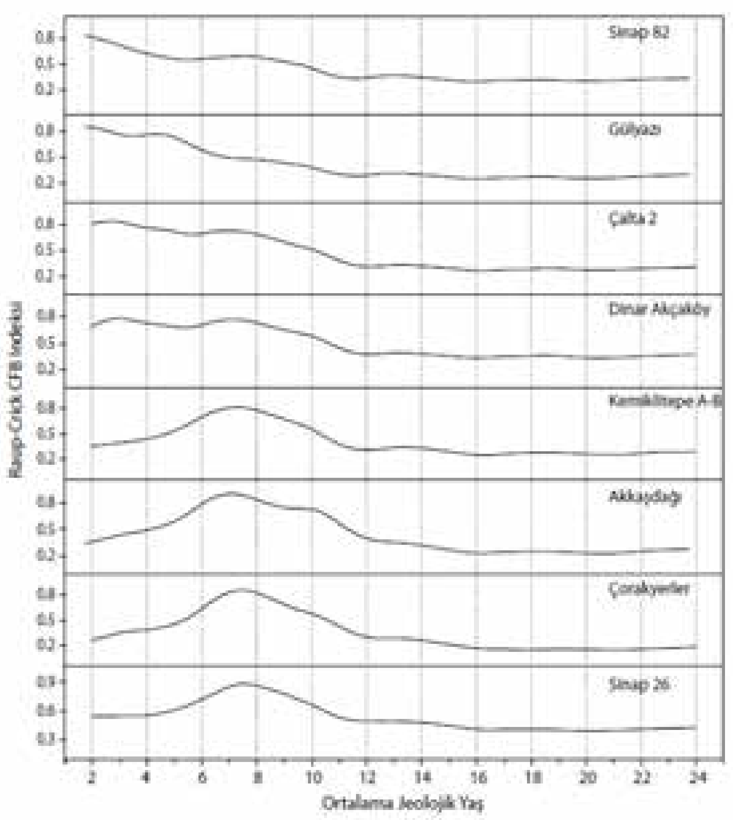

Şekil 6. Şekil 5'de cins düzeyi Raup-Crick faunal benzerlik haritalarının verildiği lokalitelerin kronolojik eğrileri gösterilmiştir. Geç Miyosen'den Pliyosen'e olan değişim ve Dinar-Akçaköy faunasının geçişsel özelliği dikkat çekicidir. Pliyosen başına kadar Geç Miyosen faunaları özellikle 12-6 milyon yılları arasında yüksek benzerlik gösterirken Pliyosen ile birlikte neredeyse yok olacak düzeye gelmişlerdir. Dinar-Akçaköy faunası ile birlikte Pliyo-Pleistosen faunaları 5-2 milyon yılları arasında yüksek benzerlik değerlerine sahiptir Balkan ve İran faunaları ile benzerlik gösterir.

fauna Orta Miyosen'den Geç Miyosen döneme geçişi karakterize ederken aynı zamanda değişen ekolojik koşullara karşı memeli faunalarının uyumsal bir cevabı olarak karşımıza çıkar. Özellikle Tibet Platosu'nun yükselmeye devam etmesi, Doğu Afrika Rift sisteminin hareketlenmesi ve yükselmelerin başlaması, Afro-Arap plakasının Avrasya'ya çarpması ile Toros-Zağros dağ zincirinin yükselmesi ve Paratetis'in çekilmesi memeli biyocoğrafyası için çok önemli değişiklikler sunmuştur. Bütün bu jeolojik ve ekolojik değişiklikler yıllık mevsimselliği artırmış, nemli ve kurak mevsimler arasındaki ritim değişmiştir. Kuraklığın artışı Sub-Paratetis, Doğu Afrika ve Doğu Asya hattında açık alanlar artması ve hypsodont memeli türlerinin çoğalarak savana ekosistemine uyum sağlamış bir

kronofaunanın evrimleştiğini gösterir. Bu paleobiyom Batı Avrasya'da Pikermiyen kronofaunası (Eronen ve diğ., 2009), Doğu Asya'da Baodean kronofaunası ve Afrika'da Nawatian kronofaunası ile temsil edilir (Kaya, 2017). Anadolu Geç Miyosen seviyelerinden elde edilmiş polen fosilleri de Anadolu'da açık alanların artışını karakterize eden bitki örtüsünün çoğaldığını desteklemektedir (Akgün ve diğ., 2007). Anadolu'da kapalı ormanlık alan faunasından savana faunasına çevrimi Sofça faunası kısmen temsil etmektedir. Sofça faunasının hem Orta Miyosen hem de Geç Miyosen faunalarına benzerlik oranı yüksektir (Şekil 8). Ancak Sinap 49, Sinap 12, Kayadibi ve Küçükçekmece gibi Geç Miyosen faunaları Orta Miyosen faunaları ile çok düşük bir benzerliğe sahiptir (Şekil 4-8). Anadolu Geç Miyosen faunaları Sub-Paratetis provinsinde özellikle Yunanistan'da bulunan Pikermi, Samos, Xirochori, Ravin de la Pluie ve kuzeybatı İran'da bulunan Maragheh faunaları ile yüksek faunal benzerliğe sahiptir.

Vallesiyen krizi olarak bilinen ve çoğunlukla Batı ve Orta Avrupa ormanlık alan büyük memeli türlerinin fosil kayıtlarda sayılarında dikkate değer bir azalma ile karakterize olan faunal olayın Anadolu memeli faunaları üzerindeki herhangi bir etkisi henüz bilinmemektedir. Geç Miyosen sonunda meydana gelen ve Ak-

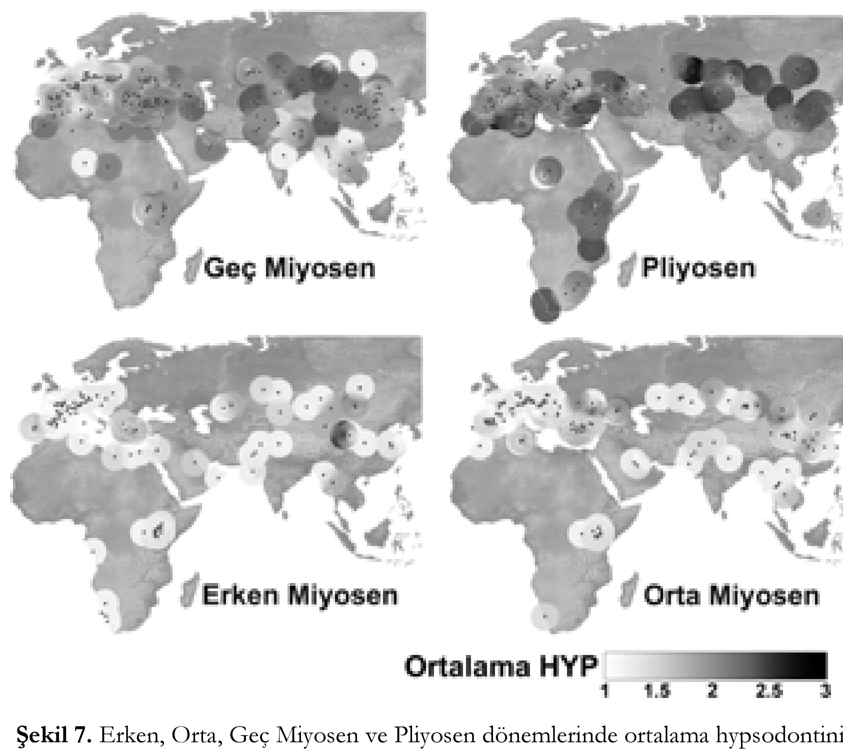

Şekil 7. Erken, Orta, Geç Miyosen ve Pliyosen dönemlerinde ortalama hypsodontinin harita üzerinde gösterimi. Açık renk (beyaz daireler) düşük hypsodonty yani brachydont türlerin egemenliği ve nemli çevresel koşulları gösterirken koyu renkler hypsodont türlerin artışını ve kurak çevresel koşulları işaret etmektedir. Dairelerin ortalarındaki küçük siyah noktalar lokalitelerin coğrafi konumunu göstermektedir.

deniz'in neredeyse tamamen kuruması ile sonuçlanan Mesiniyen Tuz Krizi Güney Avrupa ve Kuzey Afrika arasında memeli hareketliliğini etkilerken, bu krizin Anadolu faunalarına olan direkt etkisi de belirsizdir. Bununla birlikte kıtasal olarak Avrasya ve Afrika arasındaki memeli paleobiyocoğrafyasını etkileyen önemli bir olay ise yaklaşık 7 milyon yıldan itibaren Sahra Çölü'nün oluşması ile birlikte memelilerin coğrafi dağılımlarını etkileyecek bir düzeye ulaşması ve çetin çevresel koşullar yaratmasından bahsedilebilir. Kuzey Afrika'da gerçekleşen çölleşme birçok memeli türünün habitat değiştirmesine, kuzeye Anadolu'ya ve güneye Doğu Afrika'ya göç ederek daha uygun koşullara yerleşmelerine neden olmuş olabilir. Ancak diğer bir taraftan Sahra Çölü'nün gerçek çöl koşullarına ancak Pleistosen dönemde ulaştığı da bilinen bir durumdur. Diğer bir önemli tektonik aktivite ise Afro-Arap plakasının Avrasya çarpmasını tamamlaması ile Zağros dağlarının yükselmesi ve bu değişimin memeli biyocoğrafyasına olan etkisinin halen net olarak bilinmeyişidir.

Batı Avrasya ve Avrupa lokalitelerinde Kuzey Amerika kökenli üç toynaklı at olarak da bilinen hipparionine atlarının Bering Boğazı üzerinden ilk gelişi Anadolu'da yaklaşık olarak 11.1 milyon yıl öncesine tarihlendirilen Sinap seviyesinden bilinir. Bu atların ortaya çıkışı bir anlamda Geç Miyosen savana memeli faunasının gelişimini karakterize eder. Hipparionine atlarının büyük çoğunluğu açık alan ortamında hayatta kalmaya elverişli birçok avantajlı karakter ile donanımlıdır. Bunlar arasında hypsodont dişler ve uzun bacak uzuvları en önemli karakterlerin başında gelir. Anadolu da dahil olmak üzere bütün Eski Dünya'da bu atlar onları avantajlı kılan karakterleri sayesinde hızla çoğalarak yayılmışlardır. Anadolu'da Sinap Geç Miyosen faunası, Çorakyerler, Kemiklitepe, Akkaşdağı ve Küçükçekmece gibi faunalar ile karakterize olan savana faunasında Orta Miyosen dönemden kalma ve ağaçlık alan ortamına uyum sağlamış türler de kalmıştır. Bu kalıntılara en güzel örnek *Griphopithecus, Kenyapithecus, Ankarapithecus* ve *Ouranopithecus* çizgisinde sıralayabileceğimiz Anadolu kuyruksuz büyük maymunlarıdır. İlk iki cins Orta Miyosen'den bilinirken son iki cins Geç Miyosen lokalitelerinden bilinir (Alpagut ve diğ., 1990; Alpagut ve diğ., 1996; Ozansoy, 1955, 1965; Casanovas-Vilar ve diğ., 2011; Tekkaya, 1974; Andrews ve Tekkaya, 1980; Krijgsman, 2003; Kappelman ve diğ., 2003; Begun ve diğ., 2003, Kelley ve diğ., 2008; Güleç ve diğ., 2007; Kaya ve diğ., 2016). *Ouranopithecus* Geç Miyosen boyunca özellikle Çorakyerler lokalitesi paleoekolojisi gibi kalıcı bir su birikintisi çevresinde nemli ve ağaçlık lokal ortamlarda hayatta kalmışlardır (Kaya ve diğ. 2016). *Ouranopithecus* cinsi ve Afrikalı bipedal *Australopithecus* hominidlerinin paylaştığı bazı sinapomorfik karakterlerden dolayı evrimsel olarak yakından bağlantılı olduğu önerilmiştir (Begun ve diğ., 2012). *Ouranopithecus* cinsinin bilinen son türleri Anadolu (Çorakyerler) ve muhtemelen Bulgaristan (Azmaka) lokalitelerinden bilinmektedir. Bu hipotez Anadolu ve Doğu Afrika arasında *Ouranopithecus* türünün biyocoğrafi olarak alanını genişletmiş olabileceği ve hominidlerin atasal grubunda yer alarak evrimine katkıda bulunma olasılığını düşündürmüştür. Ancak aynı dönemlerde özellikle Doğu Afrika'da bulunan *Samburupithecus, Chorotapithecus* ve *Nakalipithecus* gibi kuyruksuz büyük maymunları

varlığı bipedal hominidlerin evrimi için Avrasya kökenli bir katkı yerine *in situ* bir katkının daha akla yatkın olduğunu düşündürmektedir. Yukarıda belirtmeye çalıştığım gibi *Ouranopithecus* özellikle Sub-Paratetis bölgesinde neredeyse son 7-8 milyon yıla kadar hayatta kalmış bir Orta Miyosen ormanlık alan faunasının kalıntısıdır. *Australopithecus*lar ve *Ouranopithecus* arasındaki morfolojik benzerlik ise Geç Miyosen dönemde çok geniş alanlarda mevsimselliğin ve kuraklığın artışı ile karakterize olan ekolojik ve çevresel değişimlere karşı memeli türlerinin gösterdiği paralel evrimin bir sonucu olabilir.

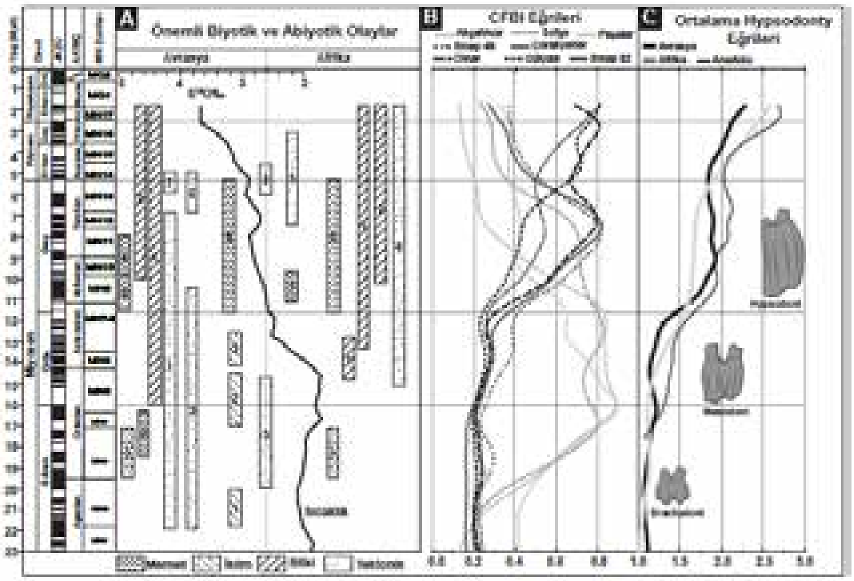

Şekil 8. Neojen dönem boyunca memeli evrimi bakımından meydana gelmiş (A) önemli tektonik, bitki örtüsü, iklimsel ve memeli olaylarını; (B) Anadolu referans faunalarının kronolojik gelişimi; ve (C) ortalama hypsodontinin kronolojik değişimi ile birlikte verilmiştir. Buna göre memeli olayları: 1- *Anchitherium* türünün ortaya çıkışı, 2- *Gomphotherium* türünün ortaya çıkışı, 3- *Hipparion* türünün ortaya çıkışı, 4- Vallesiyen krizi, 5- Eski Dünya Savana faunasının Avrasya ve Afrika'da doğuşu ve yok oluşu. Tektonik olaylar: 1- Paratetis denizinin çekilme süresi, 2- güney ve merkez Tibet Platosu'nun yükselmesi, 3- *Gomphotherium* kara köprüsünün oluşması, 4- Doğu Afrika Rift tektonizması, 5- Sahra Çölü'nün oluşması, 6- kuzey ve doğu Tibet Platosu'nun yükselmesi, 7- merkez Paratetis denizinin çekilmesi, 8- Mesiniyen Tuz Krizi. İklimsel olaylar: 1- muson ikliminin oluşması, 2- Orta Miyosen Termal Maksimum. Bitki olayları: 1- açık alanların artışı, 2- C4 otlarının artışı.
Kısaltmalar; CFBI: Cins düzeyi Faunal Benzerlik Indeksi; JKZC: Jeomagnetik Kutupsallık Zaman Cetveli; AKMÇ: Avrupa Karasal Memeli Çağları; Myö: Milyon yıl önce.
Küresel sıcaklık (A) eğrisi Zachos ve diğ. (2001) çalışmasından alınmıştır.

Şekil 8'de Erken ve Orta Miyosen faunalarına (gri renkli eğriler) olan benzerliğin Geç Miyosen'in başlaması ile hızlı bir biçimde azaldığı görülmektedir. Bir tek Sofça faunası Geç Miyosen faunaları ile nispeten benzerlik gösterir ki bu fauna da zaten Orta Miyosen sonuna ve Geç Miyosen başlangıcına tarihlendirilen ve kapalı ormanlık alandan açık savana ortamına olan faunal çevrimi temsil eden bir fauna olabilir. Geç Miyosen faunalarına en yüksek benzerlik oranı yaklaşık olarak 8-7 milyon yılları arasına denk gelir. Geç Miyosen dönem sonuna doğru bu benzerlik hızla azalmaya başlar ve Pliyosen başında bu benzerlik çok düşük düzeylerdedir. Faunal benzerliğin düşmesi bu faunanın artık görülmediğini, neredeyse yok olduğunu işaret eder. Anadolu'da ve neredeyse bütün Eski Dünya'da açık alanlara uyum sağlamış bu memeli paleobiyomunun Geç Miyosen-Pliyosen geçişinde yok oluşu halen gizemini koruyan bir sorudur.

Eronen ve diğ. (2009) tarafından Anadolu'da (genel olarak Sub-Paratetis bölgesine) Pliyosen başlarında nemli iklimin geri dönmesi ve ormanlık alanların artması ile ormanlık alan türlerinin bölgeye giriş yaptığı ileri sürülmüş, böylece ormanlık alan faunası ve savana faunası arasında bir rekabet olabileceği belirtilmiştir (Eronen ve diğ., 2009). Bu rekabet sonucu savana faunasının hızla ortadan kalktığı vurgulanmıştır. Bu açıklama nispeten bir doğruluk payı taşısa da ortalama hypsodonty sonuçlarının Pliyosen boyunca da tedrici bir biçimde yükselmesi ormanlık alan faunasında bir artış olduğu düşüncesini zayıflatmaktadır. Bu dönemde Tibet Platosu'nun maksimum yükskeliğe ulaşması dünya ikliminde birçok önemli değişikliğe neden olmuş ve özellikle Avrasya orta enlemlerinde yağış miktarının azalması ve sıcaklığın genel eğilime paralel olarak düşmesine neden olmuştur. Himalayalar'ın yükselmesi atmosferik nem göçünü değiştirmiş ve Asya'da muson yağmur rejiminde değişikliklere neden olmuştur. Avrasya'nın orta enlemlerinde yıllık yağış rejiminin ve sıcaklıkların düşmesi daha çetin doğa koşullarının oluşması ile muhtemelen Eski Dünya Savana Faunası'nın hayatta kalmasını zorlaştırmıştır.

Pliyosen dönemde Dinar-Akçaköy, Gülyazı ve Çalta 2 gibi Anadolu faunaları Avrupa ve Asya faunaları ile yüksek benzerliğe sahip iken, Doğu Afrika ve Güney Asya faunaları ile düşük benzerliğe sahiptir. Layna (İspanya), Perpignan (Fransa), Dorkovo (Bulgaristan), Odessa Catacombs (Ukrayna), Çalta 2 (Anadolu), Udunga (Rusya) ve Yushe-Gaozhuan (Doğu Asya) bu dönem yüksek faunal benzerliğe sahip lokalitelerdir. Doğu Afrika faunaları içerisinde Etiyopya'da Kuseralee, Aramis (Alt seviye), Sidi Hakoma, Denen Dora, Usno, Kenya'da Apak, Kanapoi, Mursi ve Kaiyumung ve Güney Asya'da Siwalik Pliyosen seviyeleri Avrasya'dan farklı olarak artan bir faunal endemizm gösterir. Şekil 5'de özellikle Çalta 2 ve orta düzeylerde de Gülyazı faunalarının Güney Afrika faunalarına benzerlik göstermesi dikkat çekici bir noktadır. İki ayrı coğrafi nokta arasındaki bu benzerlik iki bölgede de bazı Geç Miyosen taksonlarının izole olarak hayatta kalmasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Güney Afrika ikliminin çoğunlukla Atlantik ve Hint okyanuslarının yüzey sıcaklıkları ve rüzgarlarının etkisinde olması bu bölgedeki memelilerin faunal evriminin bir süre

Doğu Afrika Rift sisteminden izole kalmasına ve kendi dinamikleri işlemesine neden olmuş olabilir.

Pliyosen dönemde hypsodont memeliler Orta Avrupa ve Güney Asya dışında Eski Dünya'nın geniş bir alanında artmıştır. Özellikle Doğu Afrika'da günümüz savana memelilerinin atasal topluluğu bu dönemde muhtemelen Kenya ve Etiyopya bölgesinde evrimleşmiştir. Anadolu Pliyo-Pleistosen büyük memeli fosil kaydı Geç Miyosen kadar zengin değildir. Pliyo-Pleistosen özellikle Anadolu'da önemli tektonik hareketlerin görece yavaşladığı ancak iklim değişikliklerinin memeli faunaların evriminde önemli rol oynadığı bir dönemdir. Bu dönem hakkında çalışmaların çoğalarak taksonomik çözünürülüğün artması daha fazla verinin oluşmasını sağlayacaktır.

IV. Sonuç

Anadolu memeli paleobiyocoğrafyası Neojen boyunca temel olarak üç farklı aşamada özetlenebilir. Birinci dönem Erken Miyosen boyunca diğer Eski Dünya memeli faunalarına benzer olarak nemli ve ormanlık alanlara uyum sağlamış brachydont türlerin egemen olduğu dönemdir. Bu dönemde, özellikle Erken Miyosen sonlarına doğru Eski Dünya memeli faunaları genel olarak homojen çevre koşullarına karşı yine homojen bir benzerlik örüntüsüne sahip olduğu söylenebilir. Batı Avrupa'da ortaya çıkan hypsodont *Hispanotherium* faunasını bu genellemenin dışında tutmamız gerekiyor. Orta Miyosen boyunca Erken Miyosen koşullarına benzer bir faunal yapı gözlemlense de bu dönemin sonlarına doğru çevre ve iklim koşullarında meydana gelen değişimler memeli biyocoğrafyasında heterojen bir örüntünün oluşmasına neden olur. Neredeyse Oligosen dönemden beridir süregelen nemli ve ormanlık alanların, mevsimselliğin yüksek olduğu ve açık alanların arttığı bir ekosistemle yer değiştirmesi, memeli faunalarında bir çevrimle sonuçlanır. Değişen yeni koşullara uyum sağlamış yüksek hypsodonty değerlerine sahip savana memeli faunaları Anadolu'da, Doğu Afrika'da, Orta ve Doğu Asya'da evrimleşmiş ve Geç Miyosen boyunca hızla yayılmışlardır. Anadolu'da Sinap, Çorakyerler, Akkaşdağı, Kemiklitepe, Garkın, Küçükçekmece gibi faunalarla karakterize olan bu fauna çoğunlukla Sub-Paratetis, Orta Asya, Doğu Asya, Kuzey Afrika ve Doğu Afrika provinslerinde egemen olmuştur. İkinci aşamayı temsil eden bu savana faunası Anadolu'yu de içermek üzere neredeyse bütün Avrasya'da Geç Miyosen sonunda yok olur. Üçüncü aşama, Geç Miyosen boyunca açık alanların ve kuraklığın arttığı Anadolu'ya nemli iklimin ve ormanların geri dönüşü ile savana faunasının ormanlık alan faunası ile rekabette yenilerek yok olması ile karakterize olur. Anadolu ve diğer Avrasya Pliyosen faunaları benzer bir taksonomik içeriğe sahip iken, büyük ölçekte Avrasya, Afrika ve Güney Asya faunaları arasındaki farklılık dikkat çekicidir. Pliyosen dönem ile birlikte Eski Dünya'nın karasal biyocoğrafi alanları (Palearktik, İndo-Malayan ve Afro-tropik) neredeyse günümüz konfigürasyonuna ulaşır. Doğu Afrika ve Güney Asya'da özellikle C_4 tipi otlakların evrimleşmesi ve muson yağış rejimi ve mevsimselliği buradaki memeli faunaların evriminde önemli bir rol oynar. Pliyosen dönemle birlikte Palearktik bölgesinde

yağışın yanı sıra sıcaklık değerlerinde meydana gelen salınımlar memeli faunlarının evrimini önemli ölçüde etkiler. Pliyo-Pleistosen boyunca günümüz konfigürasyonuna ulaşan karasal ekosistemler (Palearktik, Afrotropik ve İndo-Malayan) olarak hem faunal hem de iklimsel olarak ayrışmaya başlamaktadır.

Kaynakça

Agustí J, Anton M. 2002. *Mammoths, Sabertooths, and Hominids: 65 Million Years of Mammalian Evolution in Europe*. New York: Columbia Univ. Press.

Akgün F., Akay E., Erdogan B. 2002. "Tertiary terrestrial to shallow marine deposition in Central Anatolia: A palynological approach". *Turkish Journal of Earth Sciences*, 11(2): 127–160.

Akgün F., Kayseri M. S., Akkiraz M. S. 2007. "Palaeoclimatic evolution and vegetational chnages during the late Oligocene – Miocene period in Western and Central Anatolia (Turkey)". *Palaeogeography Palaeoclimatology Palaeoecology* 253:56–90.

Akkiraz M. S., Akgün F., Utescher T., Bruch A. A., Mosbrugger V. 2011. "Precipitation gradients during the Miocene in Western and Central Turkey as quantified from pollen data". *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 304(3):276–290.

Akkiraz M. S., Akgün F., Utescher T., Wilde V., Bruch A. A., ve diğ. 2012. "Palaeoflora and climate of lignite-bearing Lower Middle Miocene sediments in Seyitömer and Tunçbilek subbasins, Kütahya Province, Northwest Turkey". *Turkish Journal of Earth Sciences* 21:213–235.

Alpagut B., Andrews P., Martin L. 1990. "New hominoid specimens from the middle Miocene site at Pasalar, Turkey". *Journal of Human Evolution* 19:397–422.

Alpagut B., Andrews P., Fortelius M., Kappelman K., Temizsoy I., ve diğ. 1996. "A new specimen of Ankarapithecus meteai from the Sinap formation of central Anatolia". *Nature*. 382:349–351.

Andrews P., Tekkaya I. 1980. "A revision of the Turkish Miocene hominoid *Sivapithecus meteai*". *Palaeontolgy* 23:85–95.

Begun D. R., Güleç E., Geraads D. 2003. "Dispersal patterns of Eurasian hominoids: implications from Turkey". *Deinsea* 10:23–39.

Begun D. R., Nargolwalla M. C., Kordos L. 2012. "European Miocene Hominids and the Origin of the African ape and Human clade". *Evolutionary Anthropology* 21:10–23.

Bernor R. L. 1983. Ciochon R. L., Corruccini R. S. (ed) *New Interpretations of Ape and Human Ancestry*, Plenum Press, New York, ss 21–64.

Casanovas-Vilar I., Alba D. M., Garcés M., Robles J. M., Moyá-Solá S. 2011. "Updated chronology for the Miocene hominoid radiation in western Eurasia". *Proceedings of the National Academy of Science* U.S.A 108:5554–5559.

Eronen J. T., Ataabadi M. M., Micheels A., Karme A., Bernor R. L., Fortelius M. 2009. "Distribution history and climatic controls of the late Miocene Pikermian chronofauna". *Proceedings of the National Academy of Science* of U.S.A 106:11867–11871.

Fortelius M., Werdelin L., Andrews P., Bernor R. L., Gentry A., Humphrey L., Mittmann H. W., Viranta S. 1996. "Provinciality, Diversity, Turnover, and Paleoecology in Land Mammal Faunas of the Later Miocene of Western Eurasia", Bernor R. L., Fahlbusch V, Mittmann H. W. (ed) *The Evolution of Western Eurasian Neogene Mammal Faunas*. Columbia University Press, New York, ss. 414-448.

Fortelius M., ve diğ. 2002. "Fossil mammals resolve regional patterns of Eurasian climate change over 20 million years". *Evolutionary Ecology Research* 4.7: 1005–1016.

Fortelius M., ve diğ. 2014. "Evolution of Neogene Mammals in Eurasia: Environmental Forcing and Biotic Interactions". *Annu Rev Earth Planet Sci* 42:579–604.

Fortelius F. (kordinatör). 2017. New and Old Worlds Database of Fossil Mammals (NOW). University of Helsinki. http://www.helsinki.fi/science/now/

Güleç E., Sevim A., Pehlevan C., Kaya F. 2007. "A new great ape from the late Miocene of Turkey". *Anthropological Science* 115:153–158.

Hammer Q, Harper D. A. T., Ryan P.D. 2001. "PAST: Paleontological statistics software package for education and data analysis". *Palaeontologia Electronica*, Vol 4, issue 1, 9 pp. http://palaeo-electronica.org/2001_1/past/issue1_01.htm.

Hilgen F., Lourens L., Van Dam J. 2012. "The Neogene Period"; Gradstein F., Ogg J., Schmitz M., Ogg G. (ed.), *The Geologic Time Scale*. Elsevier, Amsterdam, ss. 923–978.

Kappelman J., Dincan A., Feseba M., Lunkka J. P., Ekart D., Mcdowell F., Ryan T. M., Swisher C. C. III. 2003. "Chronology"; Fortelius, M., Kappelman, J., Sen, S., Bernor, R. L. (ed.), *Geology and Paleontology of the Miocene Sinap Formation, Turkey*. Columbia University Press, pp. 41–68.

Kaya F., Kaymakçı N., Bibi F., Eronen J., Pehlevan C., Erkman A. C., Langereis K., Fortelius F. 2016. "Magnetostratigraphy and paleoecology of the hominid-bearing locality Çorakyerler, Tuglu Formation (Cankiri Basin, Central Anatolia)". *J. Vert. Paleontol.* 36, 2, e1071710.

Kaya F. 2017. *Paleobiogeographic and Paleoecologic Development of the Old World Savanna Paleobiome during the Neogene*. Doktora Tezi. University of Helsinki Press, Helsinki Finland.

Kayseri-Özer M. S., Sözbilir H., Akgün F. 2014. "Miocene palynoflora of the Kocaçay and Cumaovası basins: a contribution to the synthesis of Miocene palynology, palaeoclimate, and palaeovegetation in western Turkey". *Turkish J Earth Sci* 23:233–259.

Kelley J., Andrews P., Alpagut B. 2008. "A new hominoid species from the middle Miocene site of Paşalar, Turkey". *Journal of Human Evolution* 54:455–479.

Krijgsman W. 2003. "Magnetostratigraphic dating of the Çandır fossil locality (middle Miocene, Turkey)"; Güleç, E., Begun, D. R. ve Geraads, D. (ed.), "Geology and Vertebrate Paleontology of the Miocene hominoid locality of Çandır". *Courier Forschungsinstitut Senckenberg*, 240:41–49.

Mirzaie Ataabadi M., Bernor R. L., Kostopoulos D. S., Wolf D., Orak Z., ve diğ. 2013. "Recent advances in paleobiological research of the late Miocene Maragheh Fauna, Northwest Iran"; Wang X., Flynn L. J., Fortelius M. (ed.), *Fossil Mammals of Asia*. Columbia University Press, New York, ss. 546–565.

Nakaya H. 1994. "Faunal Change of late Miocene Africa and Eurasia: Mammalian Fauna from the Namurungule Formation, Samburu Hills, Northern Kenya". *African Study Monographs*, Suppl 20:1–112.

Nargolwalla M. C. 2009. *Eurasian Middle and Late Miocene Hominoid Paleobiogeography and the Geographic Origins of the Homininae*. Ph.D. doktora tezi, University of Toronto.

Ogg J. G., Ogg G., Gradstein F. M. 2016. "A Concise Geologic Time Scale". Elsevier. 240 pp.

Okay, A. I., 2008; "Geology of Turkey: A synopsis". *Anschnitt*, 21, 19-42.

Ozansoy, F. 1955. "Sur less gisements continenteaux et las mammiféres du Néogén et du Villafranchien d'Ankara (Turquie)". *Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences* 240:992–994.

Ozansoy, F. 1965. *Etude des gisements continentaux et des mammiféres du Cenozoique de Turquie*. Mémoires de la Sociéte géologique de France n. sér. 102:1–92.

Raup D., Crick R. E. 1979. "Measurement of faunal similarity in paleontology". *Journal of Paleontology* 53:1213–1227.

Rögl F. 1999. "Mediterranean and Paratethys. Facts and hypotheses of an Oligocene to Miocene paleogeography (Short overwiev)". *Geologica Carpathica* 50(4):339–349.

Şengör, A. M. C. ve Yılmaz, Y. 1981. "Tethyan evolution of Turkey: a plate tectonic approach". *Tectonophysics* 75:181–241.

Tassy P. 1990. "The "Proboscidean Datum Event": How many Proboscideans and how many events?", Lindsay E. H., Fahlbusch V., Mein P. (ed) *European Neogene mammal chronology*, Plenum Press, New York, ss. 159–224.

Tekkaya, I. 1974. "A new species of Tortonian anthropoid (Primates, Mammalia) from Anatolia". *Bulletin of the Mineral Resources and Exploration Institute of Turkey* 83:148–165.

Şen Ş. 2013. "Dispersal of African mammals in Eurasia during the Cenozoic: Ways and whys". *Geobios* 46:159–172.

Zachos J, Pagani M., Sloan L., Thomas E., Billups K. 2001. "Trends, rhythms, and aberrations in global climate 65 Ma to present". *Science* 292:686–693.

Öz: Anadolu Neojen memeli paleobiyocoğrafyası fosil kayıtların yetersiz ve parçalı olması nedeniyle gerçekleştirilmesi güç bir çalışmaydı. Ayrıca, memeli faunalarının biyocoğrafik dağılımlarının uygun habitat ve kaynakların bulunabilirliği, karmaşık biyotik ve abiyotik değişimlerin etkisi gibi birçok farklı parametreye bağlı oluşu da çalışmayı güçleştiren etmenler arasındadır. Ancak, son çeyrek asırdır kronolojik ve taksonomik olarak düzeltilmiş ve çoğalmış veri setleri, gelişmiş metotlar, genel olarak Eski Dünya Neojen memeli paleobioyocoğrafyasının çalışılabilmesi için daha iyi imkanlar sağlamıştır. Bu çalışmada, cins düzeyi Raup-Crick faunal benzerlik ve ortalama hypsodonty analizleri Anadolu Neojen memeli faunalarının paleobiyocoğrafi ve paleoekolojik gelişimlerini anlamak için kullanılmıştır. Sonuçlar, Anadolu memeli faunalarının evriminin -diğer Eski Dünya provinslerine paralel olarak- Neojen iklim ve çevre değişimleri tarafından çok güçlü bir biçimde kontrol edildiğini göstermektedir. Buna göre, memeli faunlarının geçirdiği değişimler üç farklı aşamada tanımlanmıştır. Birincisi, Neojen öncesinden başlayıp Erken ve Orta Miyosen boyunca devam eden küresel nemli ve tropikal orman ekosistemi ve faunasının Anadolu'da da egemen olması. İkinci aşama, Orta Miyosen sonlarına doğru kuraklık ve mevsimselliğin artışı ile birlikte öncül-savana ortamlarının oluşmasıdır. Bu ekolojik geçiş aynı zamanda Eken ve Orta Miyosen ormanlık alan memeli faunasının açık alan savana memeli faunaları ile Anadolu da olmak üzere Orta Asya, Doğu Asya, Kuzey Afrika ve Doğu Afrika provinslerinde yer değiştirmesiyle karakterize olur. Eski Dünya'da geniş bir coğrafi alana yayılan bu savana paleobiyomu meydana gelen fiziksel ve iklimsel değişimlerden dolayı –muhtemelen Sahara ve Arabistan çöllerinin oluşmasından dolayı– Avrasya ve Afrika kollarına ayrılır. Anadolu'yu da içeren Avrasya kolu Geç Miyosen sonuna doğru yok olur. Son ve üçüncü aşama ise bugünkü biyocoğrafi alanların (Palearktik, Afrotropik ve Indo-Malayan) oluşması ve Pliyosen faunalarının Geç Miyosen faunalarının yerine geçmesiyle birlikte gerçekleşir.

Anahtar sözcükler: Paleobioyocoğrafya, Neojen Memelileri, Anadolu, Eski Dünya

Mammal Paleobiogeography and Paleoecology of Anatolia during the Neogene

Abstract: Reconstructing the paleobiogeographic development of Anatolian Neogene mammal faunas has been a complex task mainly due to incompleteness of the fossil records. The dispersal of mammal faunas depends upon different parameters including: availability of resources, presence of habitats, biotic interactions, and physical changes further presenting challenges to reconstruction. However, accumulations of chronologically and taxonomically revised data sets and advancements in methodologies during the last decade have provided better tools and broader perspectives for investigating the paleobiogeographical development of Old World Neogene mammals. Here, genus-level faunal resemblance index

and mean hypsodonty analyses were used to assess the paleobiogegraphic and paleoenvironmental development of faunas and faunal provinciality, with a particular interest in understanding the paleobiogeographic history of Anatolian late Miocene mammal faunas. The combined results of this study illustrate that Anatolian Neogene mammals were profoundly influenced by Neogene climate trends. Three significant paleobiogeographical stages in faunal development of mammal communities were detected in response to changing environmental conditions. In the first stage, the pre-Neogene global tropical humid forest type ecosystem continued until the middle Miocene and patchy protosavanna-type habitats appeared towards end of the middle Miocene. By the second stage, increasing aridity heralded the appearance of savanna type environments and fauna by the end of the middle Miocene. This transition was characterized by the replacement of early and middle Miocene forest adapted large mammal communities with open habitat adapted species not only in Anatolia but also in vast regions of the Old World. This extensive late Miocene savana paleobiome eventually fragmented into Eurasian and African branches. Eurasian branches including Anatolia had mostly disappeared by the end of the Miocene. The third stage was characterized by the initial development of current biogeographical realms with increased faunal provinciality.

Keywords: Paleobiogeography, Neogene Mamals, Anatolia, Old World

Anadolu Diyagonali: Bir Biyocoğrafi Sınırın Anatomisi

Hakan GÜR*

Türkiye'nin Asya bölümü (Anadolu), dünyadaki 36 biyolojik çeşitlilik sıcak noktasından üçünün karşılaştığı ve etkileştiği bir bölgedir: Akdeniz Havzası, İran-Anadolu ve Kafkasya biyolojik çeşitlilik sıcak noktaları. Bu, Anadolu'nun yüksek bir biyolojik çeşitliliğe ve endemizme sahip olduğu, ancak özgün doğal vejetasyonunun çoğunu kaybettiği anlamına gelir. Diğer bir deyişle, Anadolu, sahip olduğu biyolojik çeşitlilik açısından yeri doldurulamaz, ancak zaten özgün doğal vejetasyonunun çoğunu kaybetmiş, yoğun tehdit altında olan bir bölgedir (Conservation International 2017; bkz. Kutu 1). Anadolu'nun bu yüksek biyolojik çeşitliliği ve endemizmi, belli ölçüde Avrupa, Orta Doğu, İç Asya ve Afrika'nın bağlantı noktasındaki konumu (Şekercioğlu ve diğ. 2011) ve geçmişteki ve günümüzdeki jeolojik ve iklimsel dinamikler ile

Kutu 1. Sıcak nokta nedir?
Bir bölge, biyolojik çeşitlilik sıcak noktası olarak tanımlanabilmesi için, iki katı ölçütü sağlamalıdır: (1) En az 1500 endemik damarlı bitki türüne ev sahipliği yapmalı; diğer bir deyişle, yeri doldurulamaz, eşsiz olmalıdır! (2) Özgün doğal vejetasyonunun en fazla %30'una sahip (yani, en az %70'ini kaybetmiş); diğer bir deyişle, tehdit altında olmalıdır!
Dünyada 36 biyolojik çeşitlilik sıcak noktası vardır. Bu sıcak noktalar, yeryüzünün sadece %2.3'ünü kaplar, ancak endemik bitki türlerinin yarısından fazlasına, iki yaşamlı, sürüngen, kuş ve memeli türlerinin ise yaklaşık %43'üne ev sahipliği yapar (Conservation International 2017).

* Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü
hakangur.ecology@gmail.com

Kutu 2. "Türkiye Florası" ve Anadolu Diyagonali

Cullen, "Türkiye Florası" serisinin ilk cildindeki 550 bitki türünü incelemiş ve bunların %66'sının coğrafi dağılımının Anadolu Diyagonali ile ilişkili olduğunu bulmuştur: 228 tür temel olarak batıda, 135 tür ise temel olarak doğuda dağılım gösterir (Davis 1971). Ekim ve Güner (1986), aynı cildi tekrar incelemiş ve 114 türün batıda, 123 türün doğuda, 62 türün ise Anadolu Diyagonali üzerinde dağılım gösterdiğini bulmuştur. Farklı araştırmacılar tarafından hemen hemen aynı türlerin bu şekilde incelenmesi, bu iki çalışma arasında sonuçlar açısından bazı farklılıklar olmasına rağmen, Anadolu Diyagonali'nin sübjektif bir değerlendirmenin sonucu olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Ekim ve Güner (1986), aynı zamanda "Türkiye Florası" serisinin ilk sekiz cildindeki bitki türlerini incelemiş ve bunların yaklaşık %33'ünün coğrafi dağılımının Anadolu Diyagonali ile ilişkili olduğunu bulmuştur: 1108 tür batıda, 1138 tür doğuda, 390 tür ise Anadolu Diyagonali üzerinde dağılım gösterir.

ilişkili olmalıdır. Bununla birlikte, insan aktiviteleri, insan uygarlığının en erken beşiklerinden biri olan Anadolu'nun özgün karasal ve denizel ekosistemlerini binlerce yıldır dramatik bir şekilde değiştirmiştir (Şekercioğlu ve diğ. 2011).

Anadolu'nun biyolojik çeşitliliğini anlamak açısından en belirgin biyocoğrafi özelliklerden biri, son yıllarda bir hayli ilgi çeken Anadolu Diyagonali'dir (Şekil 1 ve 2). *Türkiye ve Doğu Ege Adaları Florası - Flora of Turkey and the East Aegean Islands* "Türkiye Florası" serisinin (Cilt 1-9, Davis 1965-1985; Cilt 10, Davis ve diğ. 1988; Vol. 11, Güner ve diğ. 2000) ilk cildindeki bitki türlerinin coğrafi dağılım örüntüsüne dayanarak, Cullen tarafından farkına varılmış ve ilk kez *Güneydoğu Asya'nın Bitki Yaşamı Sempozyumu*'nda Davis (1971) tarafından önerilmiştir. Daha sonra, Ekim ve Güner (1986), "Türkiye Florası" serisinin bu kez ilk sekiz cildindeki bitki türlerinin coğrafi dağılım örüntüsüne dayanarak, Anadolu Diyagonali'nin varlığını doğrulamıştır (bkz. Kutu 2). Anadolu Diyagonali, Türkiye'nin kuzeydoğusundan (Bayburt-Gümüşhane yakınından) güneybatıya doğru uzanır ve Akdeniz'e doğru iki kola ayrılır: Orta Toros Dağları ve Nur Dağları. İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktasının (bu sıcak nokta için, bkz. Eken ve diğ. 2004, Conservation International 2017) Anadolu bölümünü iki bölgeye ayırır: genellikle 1500 metrenin altında olan iç Anadolu ve genellikle 1500 metrenin üstünde olan doğu Anadolu (Davis 1971, Ekim ve Güner 1986). Bu bölgeler, farklı ekolojik bölgelere ev sahipliği yapar: Anadolu Diyagonali'nin batısında 'İç Anadolu Step' ve 'İç Anadolu Yaprak Döken Orman', doğusunda ise 'Doğu Anadolu Yaprak Döken Orman', 'Doğu Anadolu Dağ Step' ve 'Zagros Dağları Orman Step' ekolojik bölgeleri vardır (Welch ve Kirwan 2008; Şekil 2).

Kutu 3. Ekolojik niş modellemesi nedir?

Ekolojik niş modellemesi, bir türün coğrafi dağılımını tahmin etmek için, ilk olarak o tür için uygun çevresel koşulları ve daha sonra bu çevresel koşulların alansal dağılımını belirler. Örneğin, bir step bitkisinin coğrafi dağılımı modellenmek isteniyor. İlk olarak, tür dağılım verisi (coğrafi koordinat cinsinden bitkinin gözlendiği yerler) bu yerlerin çevresel ve/veya alansal özellikleri ile ilişkilendirilerek, bitkinin nemli killi topraklar üzerinde yaşadığı belirlenir; yani, bitki için uygun çevresel koşullar tanımlanır. Daha sonra, killi toprağa sahip ve yüksek yağış alan coğrafi yerler belirlenerek, bitkinin coğrafi dağılımı tahminlenir; yani, bitki için uygun çevresel koşulların alansal dağılımı belirlenir. Ancak bir türün uygun çevresel koşullara sahip tüm coğrafi yerlerde dağılmasını engelleyen birçok neden (örneğin, dispersali sınırlayan coğrafi bariyerler, diğer türler ile rekabet) vardır. Yine de, bu yaklaşım, değerli biyocoğrafi bilgiler sunar. Böylece, ekolojik niş modellemesi, tür dağılım verisini (coğrafi koordinat cinsinden türlerin gözlendiği yerler) bu yerlerin çevresel ve/veya alansal özellikleri (coğrafi bilgi sistemine dayalı bir yaklaşım kullanılarak elde edilen çok sayıda çevresel [örneğin, iklimsel] ve/veya alansal [örneğin, rakım] değişken) ile ilişkilendirerek, türlerin coğrafi dağılımını tahminleyen (coğrafi uzamdaki tür dağılım ve çevresel verilerden oluşturulan ve çevresel uzamda n boyutlu hiperhacim olarak düşünülen nişi [Hutchinson 1957] coğrafi uzama taşıyan) bir model oluşturur (Elith ve Leathwick 2009). Bu model, türlerin geçmişteki veya gelecekteki coğrafi dağılımını tahmin etmek için, iklim modellerine dayanan yeniden oluşturulan geçmiş ve/veya öngörülen gelecek iklim verilerine uygulanır (örneğin, Gür 2013).

Ekolojik niş modellemesi için gereken veri, tür dağılım verisi (coğrafi koordinat cinsinden türlerin sadece gözlendiği veya hem gözlendiği hem de gözlenmediği yerler) ve çevresel (örneğin, biyoiklimsel) veridir. Tür dağılım verisi, tür dağılım veri tabanlarından elde edilebilir (bkz. Richards ve diğ. 2007). Örneğin, Global Biodiversity Information Facility (www.gbif.org), yaklaşık 1 milyon 644 bin türe ait (~ % 73'ü hayvan ve ~ % 25'i bitki) yaklaşık 704 milyon (~ % 90'ı coğrafi koordinat cinsinden) dağılım kaydının serbest kullanımına izin veren bir veri tabanıdır (siteye erişim tarihi, 25 Ocak 2017). Çevresel veri, iklim veri tabanlarından elde edilebilir (bkz. Richards ve diğ. 2007). Örneğin, WorldClim (www.worldclim.org), en sık kullanılan ve tüm dünya için 19 değişkenden oluşan biyoiklimsel verinin serbest kullanımına izin veren bir veri tabanıdır. Bu veri, geçmiş (son buzullararası dönem, ~ 140-120 bin yıl önce; son buzul maksimum, ~22 bin yıl önce; orta Holosen, ~6 bin yıl önce), günümüz (~1960-1990) ve gelecek (2041-2060, 2061-2080) için mevcuttur.

Ekolojik niş modellemesi, aynı zamanda tür dağılım ve çevresel verilere ek olarak, modelleme tekniklerine (algoritmalara) ihtiyaç duyar. Bu algoritmaların (bkz. Richards ve diğ. 2007) en etkinlerinden biri, MAXENT yazılımındaki (Elith ve diğ. 2011) maksimum entropi makine öğrenme algoritmasıdır (Elith ve diğ. 2006).

Anadolu Diyagonali, birçok popülasyonun (örneğin, soy hattı) ve taksonun (örneğin, alttür ve tür) coğrafi dağılım sınırıyla çakışır (kaynaklar için, bkz. Gür 2016). Örneğin, Türkiye'deki 1200 endemik bitki türünün birçoğu, sadece Anadolu Diyagonali'nin hemen batısında veya doğusunda dağılım gösterir (Conservation International 2017). Öyle görünmektedir ki, Anadolu Diyagonali, dispersali engelleyen bir bariyer olarak işlev görür. Dahası, bölgesel tarihsel-kültürel farklılıkların Anadolu Diyagonali ile ilişkili olduğu da ileri sürülmüştür

(Aydın 2004). Düring (2016)'e göre, Küçük Asya, Anadolu'nun kabaca İskenderun ile Trabzon arasındaki hattın (ki, yaklaşık olarak Anadolu Diyagonali'ne karşılık geldiği söylenebilir) batısında kalan kısmıdır. İskenderun ile Trabzon arasındaki hattın belirlediği bu coğrafi sınır, güneyde Büyük Mezopotomya ve Levant, doğuda Toros, Karadeniz, Kafkas, Zagros ve Elbruz sıradağlarının bir araya geldiği dağlık bölge ve batıda Küçük Asya olmak üzere bu üç bölge arasında tarihöncesi ve sonrası boyunca önemli bir kültürel ayrım oluşturmuştur.

Anadolu Diyagonali'nin, uzun zamandır iç ve doğu Anadolu arasında biyocoğrafi bir sınır (aslında daha çok floral bir kesinti) olarak bilinmesine rağmen, tam olarak nasıl işlev gördüğü anlaşılamamıştır. Davis (1971), bu floral kesintinin fiziksel ve iklimsel farklılıklar ile açıklanamadığını ve Anadolu'nun paleojeolojik (Senozoyik) tarihinin bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Ancak Ekim ve Güner (1986), Anadolu'nun Senozoyik tarihini göz ardı etmemekle birlikte, ekolojik ve iklimsel faktörlerin daha önemli olduğunu belirtmiştir. Son olarak, Gür (2016), bu tartışmayı bir çözüme kavuşturmak amacıyla, ekolojik niş modellemesi yaklaşımını (bkz. Kutu 3) ve ilişkili metrikleri (Warren ve diğ. 2008, 2010, Glor ve Warren 2011) kullanarak, Anadolu Diyagonali'nin önemli bir çevresel bariyer; yani, ani bir çevresel değişimin gerçekleştiği bir bölge olup olmadığını incelemiştir. Bunun için, İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktasının Anadolu bölümündeki steplerde ve/veya antropojen steplerde, biri Anadolu Diyagonali'nin batısında, diğeri ise doğusunda olacak şekilde, dağılım gösteren iki sanal populasyon oluşturmuştur (Şekil 2). Bu populasyonlar, Anadolu Diyagonali tarafından ayrılan veya Anadolu Diyagonali'nin sadece bir tarafında dağılım gösteren bazı populasyon (örneğin, soy hattı) veya takson (örneğin, alttür veya tür) çiftlerini temsil eder (örnekler için, bkz. Ekim ve Güner 1986, Çıplak ve diğ. 1993).

Gür (2016), batı ve doğu popülasyonlarının farklı çevresel uzamları kullandığını, bu popülasyonlar arasındaki çevresel ıraksamanın rastgele yerleştirilmiş biyocoğrafi sınırların ayırdığı populasyon çiftleri arasında gözlenenlerden daha büyük olduğunu ve bu çevresel ıraksamayı daha çok sıcaklık mevsimselliğinin yönlendirdiğini bulmuştur. Bunlar, Anadolu Diyagonali'nin önemli bir çevresel bariyer; yani, (özellikle sıcaklık mevsimselliğinde) ani bir çevresel değişimin gerçekleştiği bir bölge olduğunu ileri sürer. Bu, Anadolu Diyagonali'nin hem iç Anadolu ve doğu ve güneydo-

Kutu 4. Anadolu'nun topoğrafik ve iklimsel heterojenliği.

Topoğrafik veya iklimsel heterojenlik, belirli bir alanda yüksekliğin veya iklimin ne kadar değiştiğinin bir ölçüsüdür. Yani, belirli bir alanda kuş bakışı yol alındığında yükseklik veya iklim ne kadar çok değişiyorsa, o alanda topoğrafik veya iklimsel heterojenlik o kadar yüksektir.

Topografik ve iklimsel heterojenlik, beklendiği gibi, Anadolu ve yakın çevresinde birbiriyle ilişkilidir. Topografik heterojenlik, iklimsel heterojenliği yaklaşık %34 oranında açıklar. Topoğrafik ve iklimsel heterojenlik, çok genel olarak ifade edilecek olursa, Anadolu'nun kıyı ve doğu bölümünde daha yüksektir (Şekil 3).

ğu Anadolu iklim bölgeleri (Unal ve diğ. 2003) hem de ekolojik bölgeler (Welch ve Kirwan 2008; Şekil 2) arasında bir sınır oluşturduğu düşünülürse, şaşırtıcı değildir. Doğu Anadolu, kıtasal çarpışmanın en önemli örneklerinden birinin gerçekleştiği bir bölgedir ve yaklaşık olarak 2000 metre ortalama yüksekliği ile Alp-Himalaya dağ kuşağının yüksek platolarından birini oluşturur (Keskin 2007). Bu nedenle, Anadolu Diyagonali'nin doğusu batısından genellikle topoğrafik ve iklimsel olarak daha heterojendir (bkz. Kutu 4), daha soğuk, mevsimsel ve yağışlıdır ve daha önce de değinildiği gibi, farklı ekolojik bölgelere ev sahipliği yapar. Sonuç olarak, Anadolu Diyagonali, birçok popülasyonun ve taksonun coğrafi dağılım sınırı ile örtüşür (kaynaklar için, bkz. Gür 2016). Öyle görünmektedir ki, birçok popülasyon ve takson, Anadolu Diyagonali'nin diğer tarafında çevresel olmayan nedenlerden (örneğin, dispersal, rekabet) ziyade çevresel nedenlerden (örneğin, özellikle de sıcaklık mevsimselliği ile ilişkili uyumlar) dolayı dağılım göstermez. Bu durum, en azından son buzul dönem (115-12 bin yıl önce; Cowie 2007) için de geçerli görünür. Bu sonuçlar, Anadolu Diyagonali'nin jeofiziksel bariyer işlevini dışlamasa da, çevresel bariyer işlevinin çok daha önemli olduğunu vurgular (Gür 2016). Ancak Anadolu Diyagonali'nin aynı zamanda Akdeniz Havzası ve Kafkasya biyolojik çeşitlilik sıcak noktaları arasında bir köprü/göç koridoru olarak işlev gördüğü de unutulmamalıdır (Veith ve diğ. 2003, Ansell ve diğ. 2011).

İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktası içinde kalacak ve Anadolu Diyagonali'nin kuzeyinden, ortasından ve güneyinden geçecek şekilde Anadolu boyunca batıdan doğuya doğru üç güzergâhta hem yüksekliğin hem de iklimin nasıl değiştiği incelendiğinde, Anadolu Diyagonali'nin jeofiziksel bariyer özelliğinden daha çok çevresel bariyer özelliği dikkati çeker (Şekil 4). Buna verilebilecek güzel örneklerden biri, Anadolu yer sincabının (*Spermophilus xanthoprymnus*) coğrafi dağılımının Anadolu Diyagonali ile olan ilişkisidir (Şekil 5). Anadolu yer sincabı, iç ve doğu Anadolu, komşu Ermenistan ve kuzeybatı İran'ın yaklaşık olarak 800 metreden 2900 metreye kadar olan steplerinde ve alpin çayırlarında yaşar (Kart Gür ve Gür 2010). İç Anadolu soy hatları (soy hattı 2, 3, 4 ve 5), doğuda Anadolu Diyagonali'ne kadar uzanır, ancak onu geçemez. Anadolu Diyagonali'ni izleyerek kuzeyde doğu Anadolu soy hattı (soy hattı 1) ile karşılaşır (Gündüz ve diğ. 2007, Gür 2013; Şekil 4). Anadolu Diyagonali'nin 1500 metrenin üzerinde ve genellikle 2000 metrenin altında bir yüksekliğe sahip olduğu düşünüldüğünde (Şekil 2 ve 4), Anadolu yer sincabının bu coğrafi dağılım örüntüsünü başlıca çevresel faktörlerin (Anadolu Diyagonali'nin jeofiziksel bariyer özelliğinden daha çok çevresel bariyer özelliğinin) şekillendirdiği söylenebilir (bkz. Gür 2013).

Sonuç olarak, Anadolu, biyocoğrafi olarak ilginç, ancak yeterince incelenmemiş bir bölgedir. Anadolu'nun biyolojik çeşitliliğini şekillendiren en belirgin biyocoğrafi özelliklerden biri, Anadolu Diyagonali'dir. Anadolu Diyagonali, önemli bir biyocoğrafi süreksizliğe karşılık gelir. Bu süreksizlik, özellikle sıcaklık mevsimselliği ile ilişkili çevresel süreksizlik ile örtüşür. Bu çevresel süreksizliğin organizmaların uyumlarını/uyarlanmalarını nasıl şekillendirdiği ile ilgili çalışma-

lar, neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu konudaki istisnalardan biri, Anadolu Diyagonali'nin her iki yakasında Anadolu yer sincabının hibernasyonu (Kart 2000, Kart Gür 2008, Kart Gür ve diğ. 2009, 2015, Kart Gür ve Gür 2015) ve vücut büyüklüğü (Gür 2007, 2010, Gür ve diğ. 2016) üzerine yapılan çalışmalardır.

Şekiller

Şekil 1

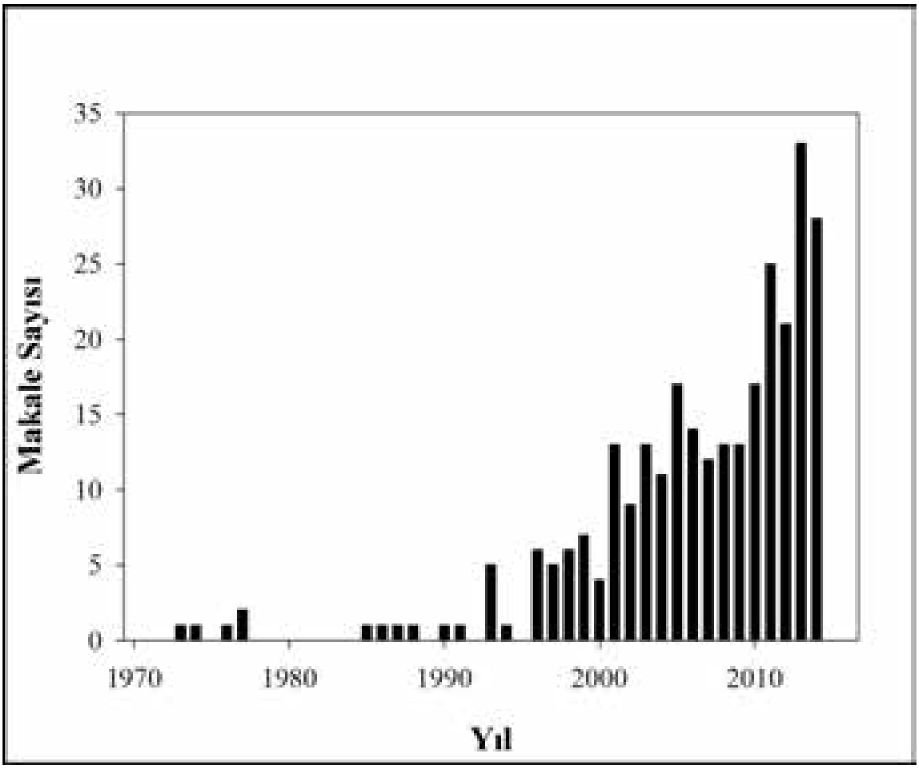

Anadolu Diyagonali üzerine olan veya Anadolu Diyagonali'ne bir şekilde değinen makalelerin yıllara göre sayısı (Google Akademik sonuçları).

Şekil 2

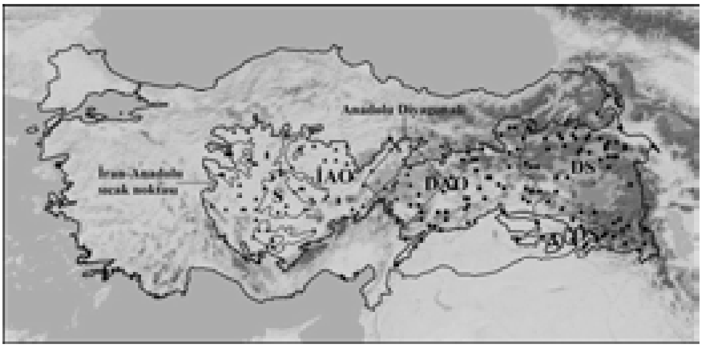

İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktasını, bu sıcak nokta içindeki ekolojik bölgeleri ve Anadolu Diyagonali'ni gösteren harita. 'İç Anadolu Stepi' = S; 'İç Anadolu Yaprak Döken Ormanı' = İAO; 'Doğu Anadolu Yaprak Döken Ormanı' = DAO, 'Doğu Anadolu Dağ Stepi' = DS; 'Zagros Dağları Orman Stepi' = OS. Üçgenler ve siyah noktalar, sırasıyla Anadolu Diyagonali'nin batısında ve doğusunda dağılım gösteren iki sanal populasyonu temsil eder. Açık gri = < 1500 metre; koyu gri = 1500-2000 metre; siyah = > 2000 metre.

Şekil 3

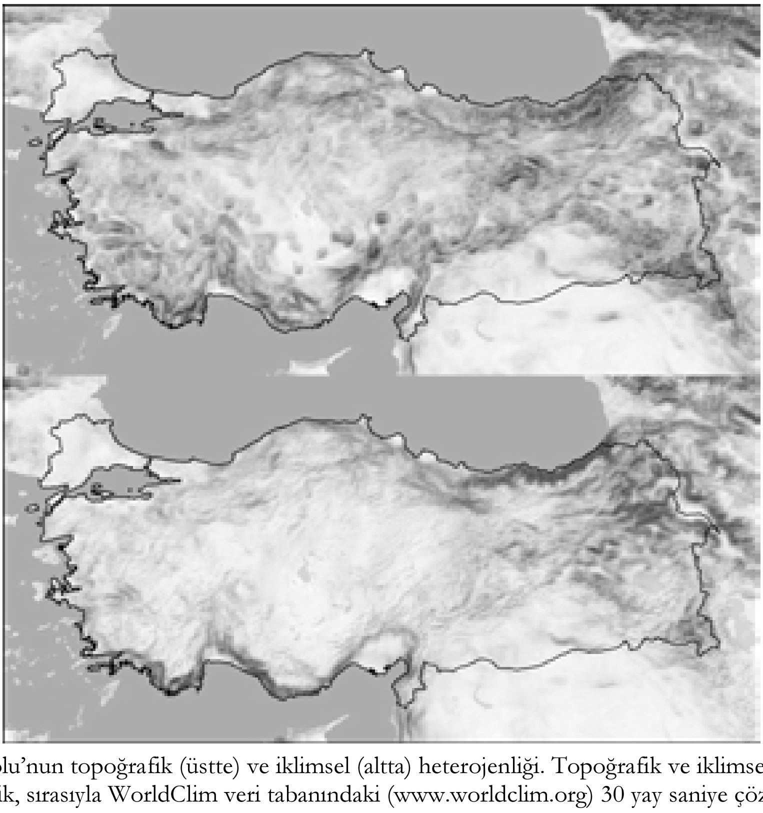

Anadolu'nun topoğrafik (üstte) ve iklimsel (altta) heterojenliği. Topoğrafik ve iklimsel heterojenlik, sırasıyla WorldClim veri tabanındaki (www.worldclim.org) 30 yay saniye çözünürlüklü yükseklik ve biyoiklim (19 biyoiklimsel değişken) verisi kullanılarak ve Brown (2014) izlenerek hesaplanmıştır. Heterojenlik, siyaha doğru artmaktadır.

Şekil 4

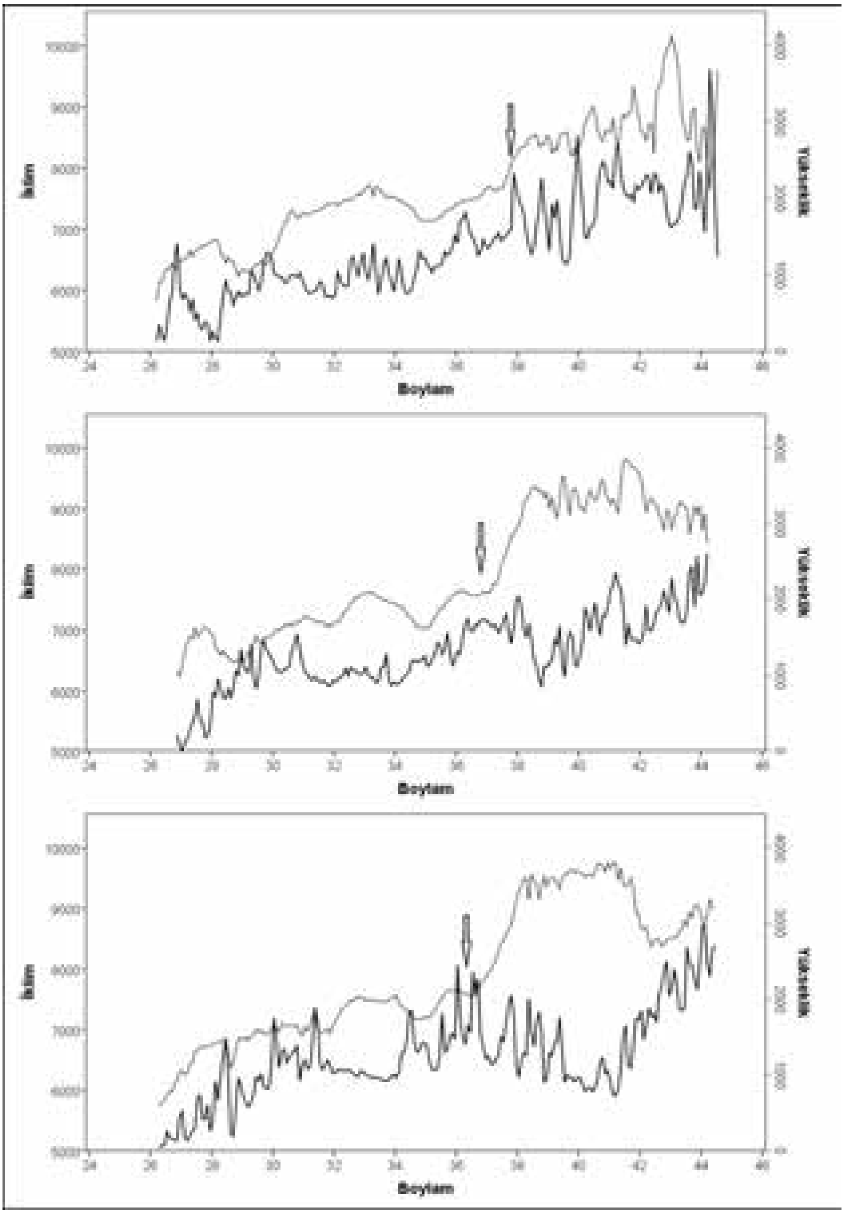

Anadolu Diyagonali'nin kuzeyinden (üstte), ortasından (ortada) ve güneyinden (altta) geçen ve Anadolu boyunca batı-doğu ekseninde uzanan üç güzergâhta (39.708, 39.042 ve 38.292 kuzey enlemleri) yüksekliğin (düz çizgi) ve iklimin (kesikli çizgi) değişimi. Oklar, Anadolu Diyagonali'nin batı yönünden yaklaşık konumunu göstermektedir. İklim değişkeni, WorldClim veri tabanındaki (www.worldclim.org) biyoiklim verisi (19 biyoiklimsel değişken) temel bileşenler analizi ile tek bir bileşene indirgenerek elde edilmiştir. Bu değişken, en çok sıcaklık mevsimselliği ile pozitif korelasyon sergilemektedir.

Şekil 5

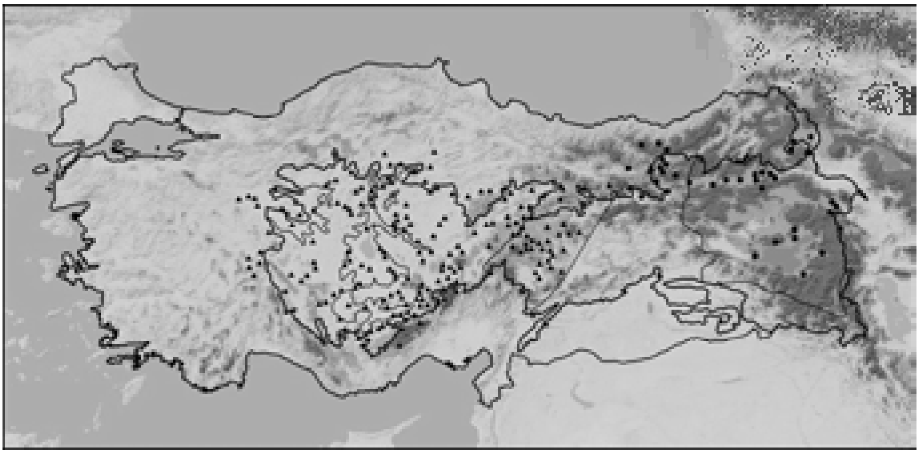

Anadolu yer sincabının (*Spermophilus xanthoprymnus*) iç (üçgen) ve doğu (nokta) Anadolu soy hatlarının coğrafi dağılımı. Diğer açıklamalar için, bkz. Şekil 2.

Kaynakça

Ansell, S. W., Stenoien, H. K., Grundmann, M., Russell, S. J., Koch, M. A., Schneider, H. ve Vogel, J. C. "The importance of Anatolian mountains as the cradle of global diversity in *Arabis alpina*, a key arctic - alpine species". *Annals of Botany* 108 (2011): 241-252.

Aydın, S. "Anadolu Diyagonali: ekolojik kesinti tarihsel-kültürel bir farklılığa işaret edebilir mi"? *Kebikeç* 17 (2004): 117-137.

Brown, J. L. "SDMtoolbox: a python-based GIS toolkit for landscape genetic, biogeographic and species distribution model analyses". *Methods in Ecology and Evolution* 5 (2014): 694-700.

Conservation International. "Conservation International: Hotspots". Erişim tarihi 07 Şubat 2017. http://www.conservation.org/how/pages/hotspots.aspx

Cowie, J. *Climate Change: Biological and Human Aspects*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Çıplak, B., Demirsoy, A. ve Bozcuk, A. N. "Distribution of Orthoptera in relation to the Anatolian Diagonal in Turkey". *Articulata* 8 (1993): 1-20.

Davis, P. H. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands Vol. 1-9*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1965-1985.

Davis, P. H. "Distribution patterns in Anatolia with particular reference to endemism". *Plant Life of South-West Asia*, ed. Davis, PH, Harper, PC ve Hedge, IC, 15-27. Edinburgh: The Botanical Society of Edinburgh, 1971.

Davis, P. H., Mill, R. R. ve Tan, K. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands (Supplement) Vol. 10*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1988.

Düring, B. S. *Küçük Asya'nın Tarihöncesi: Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kentsel Toplumlara.* Çev. Azer Keskin. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Eken, G., Evans, M., Karataş, A., Balkız, Ö., Karaçetin, E., Kılıç, T., …, ve Karataş, A. "Irano-Anatolian". *Hotspots Revisited,* ed. Mittermeier, R. A., Gil, P. R., Hoffman, M.,

Pilgrim, J., Brooks, T., Mittermeier, C. G., …, ve Da Fonseca, G. A. B., 287-295. Mexico: CEMEX, 2004.

Ekim, T. ve Güner, A. “The Anatolian diagonal: fact or fiction”? *Proceedings of the Royal Society of Edinburgh, Section B, Biological Sciences* 89 (1986): 69-77.

Elith, J. ve Leathwick, J. R. “Species distribution models: ecological explanation and prediction across space and time”. *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics* 40 (2009): 677-697.

Elith, J., Graham, C. H., Anderson, R. P., Dudík, M., Ferrier, S., Guisan, A., …, ve Zimmermann N. E. “Novel methods improve prediction of species’ distributions from occurrence data”. *Ecography* 29 (2006): 129-151.

Elith, J., Phillips, S. J., Hastie, T., Dudik, M., Chee, Y. E. ve Yates, C. J. “A statistical explanation of MaxEnt for ecologists”. *Diversity and Distributions* 17 (2011): 43-57.

Glor, R. E. ve Warren, D. “Testing ecological explanations for biogeographic boundaries”. *Evolution* 65 (2011): 673-683.

Gündüz, I., Jaarola, M., Tez, C., Yeniyurt, C., Polly, P. D. ve Searle, J. B. “Multigenic and morphometric differentiation of ground squirrels (*Spermophilus*, Sciuridae, Rodentia) in Turkey, with a description of a new species”. *Molecular Phylogenetics and Evolution* 43 (2007): 916-935.

Güner, A., Özhatay, N., Ekim, T. ve Başer, K. H. C. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands (Second Supplement) Vol. 11*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000.

Gür, H. *Anadolu Yer Sincabı (Spermophilus xanthoprymnus)’nda Morfometrik Varyasyon ve Seçilen Çevresel Değişkenlerle İlişkisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.

Gür, H. “Why do Anatolian ground squirrels exhibit a Bergmannian size pattern? A phylogenetic comparative analysis of geographic variation in body size”. *Biological Journal of the Linnean Society* 100 (2010): 695-710.

Gür, H. “The effects of the late Quaternary glacial-interglacial cycles on Anatolian ground squirrels: range expansion during the glacial periods”? *Biological Journal of the Linnean Society* 109 (2013): 19-32.

Gür, H. “The Anatolian diagonal revisited: testing the ecological basis of a biogeographic boundary”. *Zoology in the Middle East* 62 (2016): 189-199.

Gür, H., Kankılıç, T., Perktaş, U. ve Kart Gür, M. *Anadolu Yer Sincabının (Spermophilus xanthoprymnus) Vücut Büyüklüğünde ve Nötral DNA Belirteçlerinde Populasyonlar Arası Farklılaşma Örüntüleri*. Ankara: TÜBİTAK, Proje Raporu, 2016.

Hutchinson, G. E. “Concluding remarks”. *Cold Spring Harbor Symposium on Quantitative Biology* 22 (1957): 415-457.

Kart, M. *Spermophilus xanthoprymnus’ta Hibernasyonun Davranışsal ve Biyokimyasal Açıdan Değerlendirilmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Bilim Uzmanlığı Tezi, 2000.

Kart Gür, M. *Anadolu Yer Sincabının (Spermophilus xanthoprymnus) Hibernasyon Modeli*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.

Kart Gür, M. ve Gür, H. “*Spermophilus xanthoprymnus* (Rodentia: Sciuridae)”. *Mammalian Species* 42 (2010): 183-194.

Kart Gür, M. ve Gür, H. “Age and sex differences in hibernation patterns in free-living Anatolian ground squirrels”. *Mammalian Biology* 80 (2015): 265-272.

Kart Gür, M., Refinetti, R. ve Gür, H. “Daily rhythmicity and hibernation in the Anatolian ground squirrel under natural and laboratory conditions”. *Journal of Comparative Physiology B* 179 (2009): 155-164.

Kart Gür, M., Gür, H. ve Kankılıç, K. *Doğada Serbest Yaşayan Anadolu (Spermophilus xanthoprymnus) Hibernasyon Sırasındaki Vücut Sıcaklık Profilinin Değerlendirilmesi.* Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Bilimsel Araştırmalar Birimi, Proje Raporu, 2015.

Keskin, M. "Eastern Anatolia: a hotspot in a collision zone without a mantle plume". *Geological Society of America Special Papers* 430 (2007): 693-722.

Richards, C. L., Carstens, B. C. ve Knowles, L. L. "Distribution modelling and statistical phylogeography: an integrative framework for generating and testing alternative biogeographical hypotheses". *Journal of Biogeography* 34 (2007): 1833-1845.

Şekercioğlu, Ç. H., Anderson, S., Akçay, E., Bilgin, R., Can, Ö. E., Semiz, G., …, ve Dalfes, H. N. "Turkey's globally important biodiversity in crisis". *Biological Conservation* 144 (2011): 2752-2769.

Unal, Y., Kındap, T. ve Karaca, M. "Redefining the climate zones of Turkey using cluster analysis". *International Journal of Climatology* 23 (2003): 1045-1055.

Veith, M., Schmidtler, J. F., Kosuch, J., Baran, I. ve Seitz, A. "Palaeoclimatic changes explain Anatolian mountain frog evolution: a test for alternating vicariance and dispersal events". *Molecular Ecology* 12 (2003): 185-199.

Warren, D. L., Glor, R. E. ve Turelli, M. "Environmental niche equivalency versus conservatism: quantitative approaches to niche evolution". *Evolution* 62 (2008): 2868-2883.

Warren, D. L., Glor, R. E. ve Turelli, M. "ENMTools: a toolbox for comparative studies of environmental niche models". *Ecography* 33 (2010): 607-611.

Welch, H. ve Kirwan, G. M. "Turkey's ecoregions: their biodiversity and conservation". *The Birds of Turkey*, ed. Kirwan, G., Demirci, B., Welch, H., Boyla, K., Özen, M., Castell, P. ve Marlow, T., 31-41. London: Helm, 2008.

Öz: Türkiye'nin Asya bölümü (Anadolu), dünyadaki 36 biyolojik çeşitlilik sıcak noktasından üçünün karşılaştığı ve etkileştiği bir bölgedir: Akdeniz Havzası, İran-Anadolu ve Kafkasya biyolojik çeşitlilik sıcak noktaları. Anadolu'nun biyolojik çeşitliliğini anlamak açısından en belirgin biyocoğrafi özelliklerden biri, uzun zamandır iç ve doğu Anadolu arasında biyocoğrafi bir sınır olarak bilinmesine rağmen, tam olarak nasıl işlev gördüğü anlaşılamamış Anadolu Diyagonali'dir. Bu çalışmanın amacı, Anadolu Diyagonali'nin önemli bir çevresel bariyer olup olmadığını tartışmaktır.

Anahtar sözcükler: Anadolu, Anadolu Diyagonali, biyolojik çeşitlilik sıcak noktası, çevresel bariyer

Anatolian Diagonal: Anatomy of a Biogeographical Boundary

Abstract: The Asian part of Turkey, i.e. Anatolia, is the region where three of the world's 36 biodiversity hotspots meet, and interact: the Mediterranean basin, Irano-Anatolian and Caucasus biodiversity hotspots. One of the most distinctive biogeographic features that helps in understanding the biodiversity of Anatolia is the Anatolian Diagonal, which has long been recognized as a biogeographic boundary between the central and eastern Anatolian floras and faunas, but the processes responsible for its origin and maintenance have not been well understood. The aim of this study is to discuss whether the Anatolian Diagonal corresponds with a significant environmental barrier.

Keywords: Anatolia, Anatolian Diagonal, biodiversity hotspot, environmental barrier

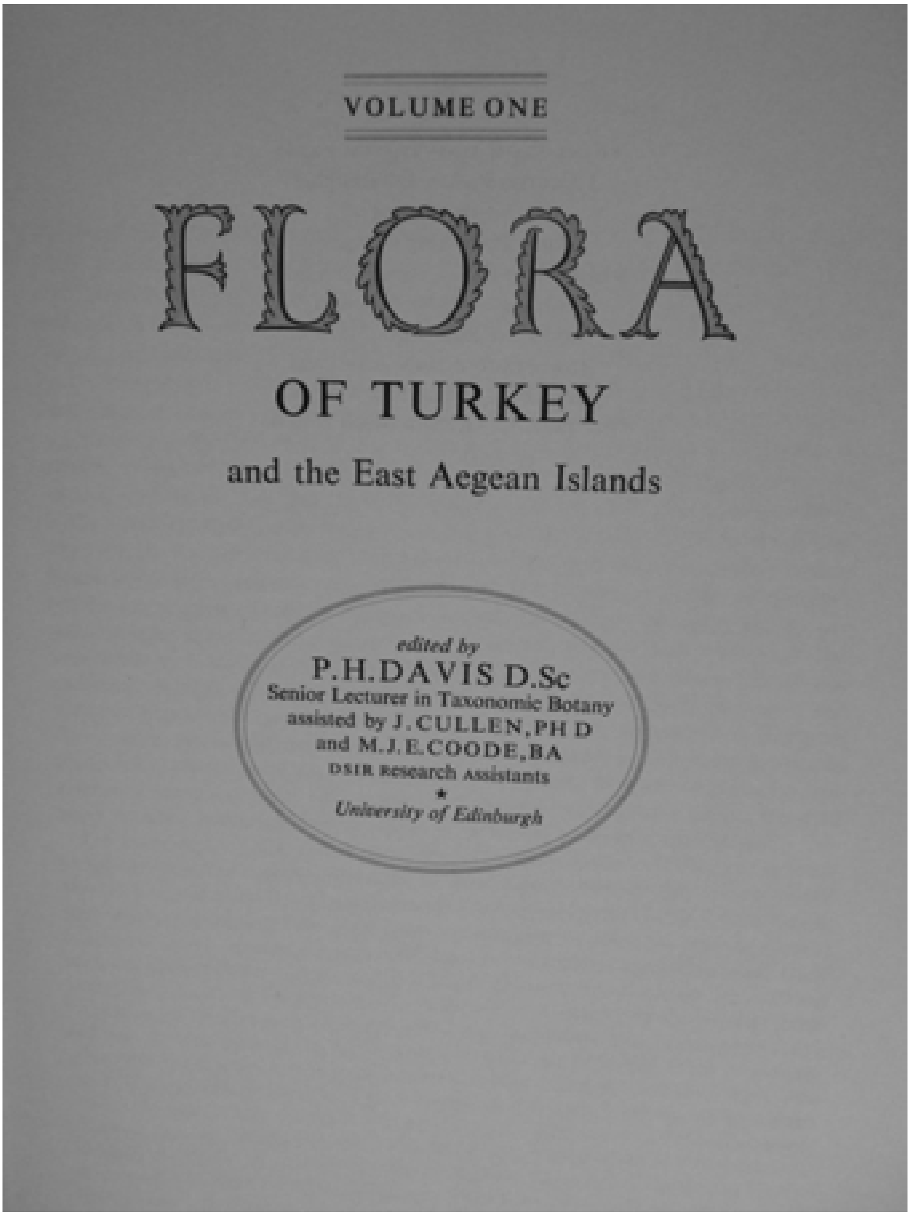

J. Cullen, "Türkiye Florası" serisinin ilk cildindeki 550 bitki türünü incelemiş ve bunların %66'sının coğrafi dağılımının Anadolu Diyagonali ile ilişkili olduğunu bulmuştur: 228 tür temel olarak batıda, 135 tür ise temel olarak doğuda dağılım gösterir

Küçük Bir Memeli Türünün Ekofizyolojisi ve Evrimsel Coğrafyası: Anadolu Yer Sincabı

Mutlu KART GÜR*
Hakan GÜR**

I. Küçük Memelilerin Enerji Bütçesi: Neden Hibernasyona Girerler?

İnsanı da kapsayan memeliler, *endoterm (iç ısıl)* canlılardır. Vücut sıcaklıklarını, çevresel sıcaklıktaki büyük dalgalanmalara rağmen, sahip oldukları yüksek metabolik etkinlik ve çevre ile ısı alışverişini kontrol eden fizyolojik düzenlemeler sayesinde, yüksek ve belirli bir aralıkta sabit tutabilirler (Vaughan ve diğ. 2011). Memelilerin tamamen dinlenme halindeyken ve vücut sıcaklıklarını korumak için fazladan enerji harcamadıkları termonötral sıcaklık aralığında ölçülen metabolizma hızı (bazal metabolizma hızı), aynı büyüklükteki *ektoterm (dış ısıl)* canlıların (sürüngenler gibi) dinlenme halindeyken ölçülen metabolizma hızının 10 katına ulaşabilir (Hulbert ve Else 1989, Hayes ve Garland 1995). Yüksek metabolik etkinlik ve ona eşlik eden yüksek vücut sıcaklığı, şüphesiz endoterm canlılara pek çok avantaj sağlar. Bu sayede, ektoterm canlılar için uygun olmayan soğuk habitatlara ve/veya nokturnal (gececil) nişlere yerleşebilir; artan aerobik kapasite sayesinde, uzun mesafeli göçler yapabilir ve büyük teritoryumlar veya dolanma alanları oluşturabilirler (McNab 2002).

* Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü
** Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü
hakangur.ecology@gmail.com

Şekil 1 - Anadolu yer sincabı (*Spermophilus xanthoprymnus*) [Fotoğraf: Hakan Gür]

Endotermi, bununla birlikte, enerji açısından maliyetlidir ve bu maliyet, küçük memeliler için oldukça yüksektir. Nedenlerine gelirsek: Yüzey alanı, benzer biçimli hayvanlar arasında vücut büyüklüğünün 0,67. kuvvetiyle değişir (Calder 1996). Böylece, küçük memelilerde birim kütle başına yüzey alanı, büyük memelilerde olduğundan daha fazladır. Vücuttan ısı kaybı yüzey alanının büyüklüğü ile ilişkili olduğundan, ısı alışverişini etkileyen diğer tüm faktörlerin sabit kalması koşuluyla, küçük memelilerde birim kütle başına ısı kaybetme hızı, büyük memelilerde olduğundan daha fazladır (Jessen 2001). Newton'un soğuma kuralına göre, ısı kaybetme hızı, vücut sıcaklığının sabit kalabilmesi için, ısı üretme hızına eşit olmalıdır. Isı üretme hızı, termonötral sıcaklık aralığında ve dinlenme halindeyken ölçülmesi koşuluyla, bazal metabolizma hızına eşittir ve vücut büyüklüğünün 0,75. kuvvetiyle değişir (Jessen 2001). Böylece, küçük memelilerde birim kütle başına ısı üretme hızı, büyük memelilerde olduğundan daha fazladır. Diğer bir deyişle, örneğin, 250 g'lık bir yer sincabının (cins *Spermophilus* sensu lato) 1 g'lık kütlesi, 350 kg'lık bir boz ayının (*Ursus arctos*) 1 g'lık kütlesinden daha hızlı ısı kaybeder ve üretir.

Isı kaybetme ve üretme hızının vücut büyüklüğü ile ilişkisi bir arada incelendiğinde, küçük memeliler ile ilgili şöyle bir tablo ortaya çıkar: Küçük memeliler, görece daha hızlı ısı kaybetmeleri nedeniyle, termonötral sıcaklık aralığında olsalar bile, vücut sıcaklıklarını sabit tutabilmek için, görece daha hızlı ısı üretmeli ve yüksek metabolik etkinliği destekleyecek şekilde görece daha fazla besin tüketmelidir. Oysa hiçbir küçük memeli, bu enerji gereksinimini karşılayacak şekilde sürekli bir besin kaynağına sahip değildir (Millar ve Hickling 1990). Kaldı ki, özellikle Kuzey ılıman kuşakta yaşayan ve Anadolu yer sincabı (*Spermophilus xanthoprymnus*; Şekil 1) gibi enerji kaynağı olarak step bitkilerine bağımlı olan pek çok küçük memeli, uzun dönemler (kış ayları) boyunca soğuk ve/veya ona eşlik eden (niteliksel ve/veya niceliksel) besin yokluğu ile karşı karşıya kalır (Robbins 1993, Kart Gür ve Gür 2010). Bir yandan soğuk, vücut sıcaklığının sabit tutula-

bilmesi için gereken enerji gereksinimini arttırırken, diğer yandan besin yokluğu enerji kısıtlamasına sebep olur. Bu enerji darboğazından geçebilmek için, besinin bol olduğu dönemlerde (yaz ayları) sonradan kullanmak üzere enerji rezervleri oluşturmak iyi bir stratejidir.

Enerji rezervlerinin oluşturulması, besin depolama (Vander Wall 1990, Humphries ve diğ. 2002, 2003) veya çoğunlukla vücutta yağ depolama şeklindedir (Humphries ve diğ. 2003). Yağ rezervlerinin enerji darboğazı sırasında kullanılma hızı, bazal metabolizma hızı, termoregülasyonun ek maliyeti ve metabolizmanın baskılanma kapasitesine bağlıdır (Humphries ve diğ. 2004). Bazal metabolizma hızı, daha önce değinildiği gibi, vücut büyüklüğünün 0,75. kuvvetiyle değişir. Böylece, büyük memeliler, birim kütle başına küçük memelilerden daha az enerji harcar. Diğer yandan, yağ depolama kapasitesi ile vücut büyüklüğü arasında pozitif bir ilişki olduğundan, memelilerin açlığa dayanıklılığı (aç kalabilecekleri süre) genellikle vücut büyüklüğünün 0,25. kuvvetiyle değişir. Bu nedenle, büyük memeliler, sadece vücutlarında depoladıkları yağ rezervlerini kullanarak, kış boyunca bazal metabolik gereksinimlerini potansiyel olarak karşılayabilir. Oysa küçük memeliler, sadece vücutlarında depoladıkları yağ rezervlerini kullanarak, ancak bir aydan daha kısa bir süre hayatta kalabilir. Vücut sıcaklığının soğuk ve besin yokluğunun hüküm sürdüğü dönemlerde sabit ve yüksek düzeyde tutulabilmesi, pek çok küçük memeli için metabolik etkinliğin dinlenme halindekinden daha fazla olmasını gerektirir. Küçük memelilerin açlığa dayanıklılığı, termoregülasyonun bu ek maliyeti de göz önüne alındığında, sadece birkaç günle sınırlıdır. Bu nedenle, kuzey enlemlerinde ya da yüksek rakımlarda yaşayan küçük memelilerin çoğu, hava koşullarının sert ve/veya besin kaynaklarının öngörülebilir şekilde sınırlı olduğu uzun kış aylarında metabolizma hızı ve vücut sıcaklığını, kontrollü ve geçici olarak düşürüp, eşlik eden yaşamsal işlevleri (solunum hızı, kalp atım hızı gibi) yavaşlatarak sahip oldukları enerjiyi tasarruflu kullanmaya çalışır (Fishman ve Lyman 1961, Lyman ve O'Brien 1961, Wang 1973, 1989, Geiser 1988, Carey ve diğ. 2003). Bu uyumsal davranış, hibernasyon olarak bilinir.

II. Küçük Memelilerin Hibernasyon Örüntüsü

Fizyolojik değişkenlerin (örneğin, metabolizma hızı, vücut sıcaklığı) uzun süreli ve kesintisiz olarak izlenmesine olanak tanıyan teknolojik cihazların keşfiyle, hibernasyona giren küçük memelilerde ilgili değişkenlerin hibernasyon sırasında sürekli olarak düşük seviyede tutulmayıp, belirli aralıklar ile eski seviyesine yükseltildiği anlaşılmıştır. Diğer bir deyişle, hibernasyon, "devirlerden oluşan" dönemsel bir davranıştır. Bu devirler, metabolizma hızı, vücut sıcaklığı ve eşlik eden yaşamsal işlevlerin düşük seviyede tutulduğu *torpor* ve yeniden eski seviyesine yükseltildiği (ve bildiğimiz anlamda gecesel uykunun görüldüğü) *torporlar arası ötermi* devirleridir (Şekil 2; Strijkstra 1999, Young 1990). Torpor devrinde olan küçük bir memelinin canlı olup olmadığına karar vermek oldukça zordur. Vücut, top gibi kıvrılır ve hareketsizleşir. En derin torpor devrinde (vücut sıcaklığının en çok düşürüldüğü torpor devri) metabolizma hızı, dinlenme halindeki

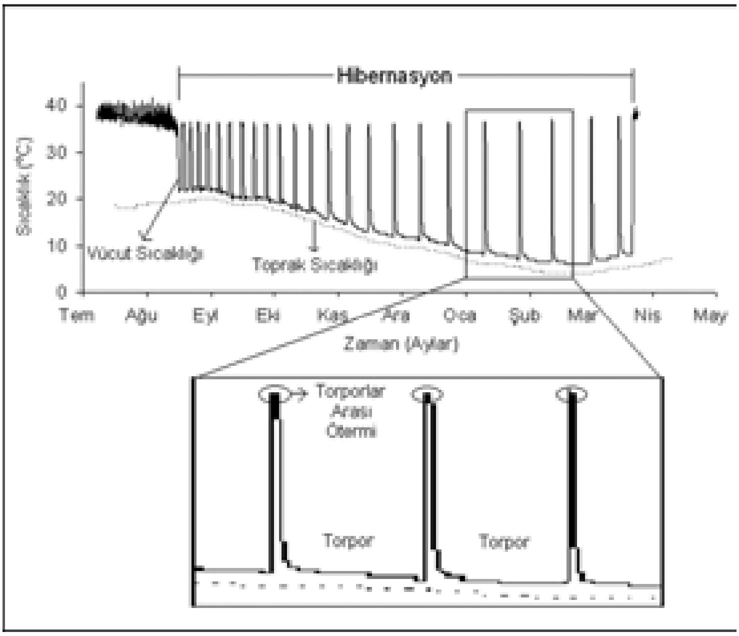

Şekil 2 - Temsili bir ergin dişi Anadolu yer sincabının hibernasyon örüntüsü.

metabolizma hızının %90'ı oranında azalır. Vücut kor sıcaklığı normal seviyesinden 4-5°C'ye, kalp atım hızı dakikada yaklaşık 250'den 4'e ve solunum hızı dakikada yaklaşık 150'den 5'e düşer. Bazen kış aylarının en soğuk zamanlarına denk gelen en uzun torpor devrinde olan küçük bir memeli, doğal bir hipometabolik (düşük metabolizma hızı) ve hipotermik (düşük vücut sıcaklığı) durumdadır. Yaşamsal aktiviteleri o kadar yavaşlamıştır ki, 15-20 gün boyunca ürinasyon (idrar çıkarma) ve defakasyon (dışkılama) görülmez. Henüz kesin olarak bilinmeyen tetikleyici bir unsur (veya unsurlar), torpor devrini sonlandırır ve metabolizma hızı, vücut kor sıcaklığı ve kalp atım ve solunum hızlarının eski seviyesine yükseltildiği torporlar arası ötermi devrini başlatır. Bu devir, bir sonraki torpor devrine kadar bir günden az sürer (Carey ve diğ. 2003).

Hibernasyonu karakterize eden torpor ve torporlar arası ötermi devirleri, görece en kolay ve net şekilde vücut kor sıcaklığının toplanması ile elde edilir. Vücut içine cerrahi işlem ile yerleştirilen sıcaklık üniteleri, vücut kor sıcaklığını tarih ve saat etiketli şekilde ve uzun süreli olarak kaydettiği için, torpor ve torporlar arası ötermi devirlerinin oluşturduğu hibernasyon örüntüsünü ortaya koyar. Bu örüntü, hibernasyon ile ilgili pek çok medikal ve biyolojik çalışma (biyokimyasal, fizyolojik gibi) açısından önsel olarak önemli bilgiler sunar. Diğer taraftan, Anadolu Diyagonali'nin her iki yakasında Anadolu yer sincabının hibernasyonu ve hibernasyon ile ilişkili coğrafi vücut büyüklüğü varyasyonu üzerine gerçekleştirilen çalışmalarda olduğu gibi, çevresel farklılıkların küçük me-

melilerin uyumlarını/uyarlanmalarını (bkz. Gür 2016a) nasıl şekillendirdiğini anlamamızı sağlar.

III. Hibernasyona Giren Küçük Bir Memeli: Anadolu Yer Sincabı

Anadolu yer sincabı, İç ve Doğu Anadolu, komşu Ermenistan ve kuzeybatı İran'ın bozkır ve alpin çayırlarında yaşayan (toprak altında uyuyan ve kışı geçiren, toprak üstünde ise beslenen) diurnal (gündüzcül) ve hibernasyona giren bir sincap türüdür. Yıllık yaşam döngüsü, hibernasyondan çıkış, çiftleşme, gebelik, emzirme, yavruların toprak üzerinde aktiviteye başlaması ve büyümesi, hibernasyon öncesi yağlanma, hibernasyona giriş ve hibernasyon olmak üzere birbirini izleyen bir seri biyolojik olaydan oluşur. Özetle, yıllık yaşam döngüsü, hibernasyon ve aktif sezon olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilir. Aktif sezon, bireylerin ilkbaharda hibernasyondan çıkması ile başlar ve sonbaharda hibernasyona girmesi ile biter (Kart Gür ve Gür 2010).

Anadolu yer sincabının coğrafi dağılımı, çok büyük oranda İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktasının Anadolu bölümü ile sınırlıdır (Şekil 3; Gür 2016b). Anadolu yer sincabı için biyoiklimsel olarak uygun alanların coğrafi dağılım alanı ile hemen hemen örtüşmesi, coğrafi dağılımının temel olarak iklim tarafından şekillendirildiğini ileri sürer (Şekil 3; Gür 2013). Coğrafi dağılım alanı, Unal ve diğ. (2003) tarafından yeniden tanımlanan iklim bölgelerinden İç ve Doğu Anadolu iklim bölgeleri ile büyük oranda örtüşür. Ancak İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktasının Güneydoğu Anadolu iklim bölgesi içinde kalan kısımlarını (örneğin, Elazığ, Tunceli, Bingöl) kapsamaz. Bu (İç Anadolu ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu) iklim bölgeleri arasındaki sınırı, kabaca Anadolu

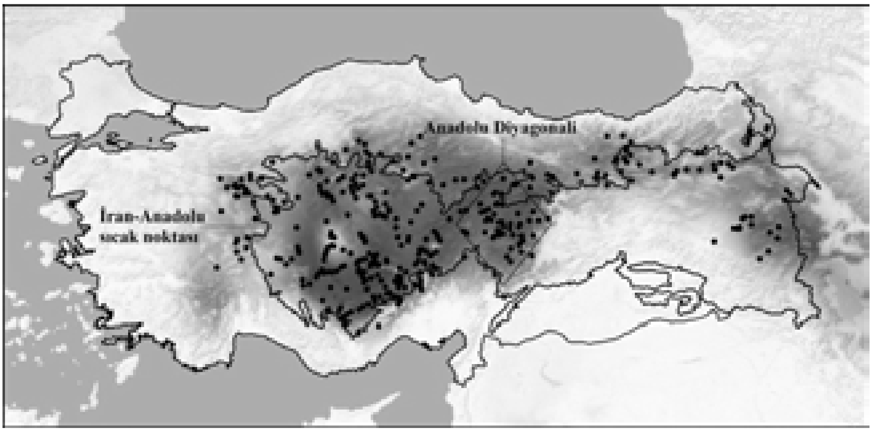

Şekil 3 - İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktası ve Anadolu diyagonali ile ilişkili olarak, Anadolu yer sincabının coğrafi dağılımı (siyah noktalar, popülasyonları gösterir). Beyazdan siyaha doğru biyoiklimsel uygunluk artar (Gür 2013).

Diyagonali oluşturur (bkz. iklim bölgeleri için, Unal ve diğ. 2003'teki Şekil 5). Böylece, Anadolu yer sincabının İç Anadolu'nun doğusundaki coğrafi dağılımı, ayrıca İç ve Doğu Anadolu soy hatlarını (bkz. soy hatlarının coğrafi dağılımı için, Gür 2016b'daki Şekil 7) birbirinden ayıran Anadolu Diyagonali ile şekillendirilir (Şekil 3). Anadolu Diyagonali, Türkiye'nin kuzeydoğusundan (Bayburt-Gümüşhane yakınından) güneybatıya doğru uzanır ve Akdeniz'e doğru iki kola ayrılır: Orta Toros Dağları ve Nur Dağları. Çevresel bir bariyer olarak davranarak, İran-Anadolu biyolojik çeşitlilik sıcak noktasının İç ve Doğu Anadolu flora ve faunaları arasında biyocoğrafi bir sınır oluşturur (Şekil 3). Böylece, bekleneceği gibi, Anadolu Diyagonali'nin batısı (İç Anadolu), doğusundan (özellikle kuzeydoğu Anadolu) birçok açıdan farklıdır: doğusu, genel olarak daha yüksektir; topoğrafik ve iklimsel olarak daha heterojendir; daha soğuk, mevsimsel ve yağışlıdır (WorldClim veri tabanına -www.worldclim.org- göre hesaplanmıştır) ve doğal olarak farklı ekolojik bölgelere ev sahipliği yapar (bkz. Anadolu Diyagonali hakkında detaylı bilgi ve kaynakça için, Gür 2016b). Bu farklılıkların (özellikle Anadolu Diyagonali'nin her iki yakasında dağılım gösteren) organizmaların uyumlarını nasıl şekillendirdiği, bilebildiğimiz kadarıyla, Anadolu yer sincabının hibernasyonu (Kart 2000, Kart Gür 2008, Kart Gür ve diğ. 2009, 2015, Kart Gür ve Gür 2015) ve vücut büyüklüğü (Gür 2007, 2010, Gür ve diğ. 2016) üzerine olan çalışmalar dışında hemen hemen hiçbir çalışmaya konu olmamıştır.

Anadolu yer sincabının Anadolu Diyagonali'nin doğusunda dağılım gösterdiği alanlar, batısında dağılım gösterdiği alanlardan daha yüksektir; daha soğuk (özellikle kış aylarında) ve mevsimseldir ve daha yağışlıdır (WorldClim veri tabanına -www.worldclim.org- göre hesaplanmıştır). Özellikle kuzeydoğu Anadolu'da (Erzurum-Kars Platosu'nda) kışlar daha soğuk geçer ve daha uzundur (daha erken başlar ve geç biter). Böylece, besin kaynakları, daha uzun bir süre sınırlıdır. Ancak yazlar, daha yüksek birincil üretime sahiptir (Gür 2007, 2010). Örneğin, bitki örtüsü, Erzurum-Kars Platosu'nda daha geç yeşillenmeye başlar ve yaz aylarında daha boldur (Yıldız ve diğ. 2012). Bekleneceği gibi, hava koşullarının sert ve besin kaynaklarının öngörülebilir şekilde sınırlı olduğu kış aylarında enerjisini korumak için her yıl zorunlu olarak hibernasyona giren Anadolu yer sincapları, Erzurum-Kars Platosu'nda İç Anadolu'ya göre daha erken (ortalama 19-32 gün) hibernasyona girer ve daha geç (ortalama 7-29 gün) hibernasyondan çıkar. Böylece, daha uzun bir süre (ortalama 36-61 gün) hibernasyonda kalırlar (Tablo 1; Şekil 4). Ayrıca, hibernasyonun daha büyük bir bölümünü metabolizma hızı, vücut sıcaklığı ve eşlik eden yaşamsal işlevlerin düşük seviyede tutulduğu torpor devirlerinde geçirirler. Böylece, sahip oldukları enerjiyi daha tasarruflu kullanmaya çalışırlar.

Anlaşılacağı gibi, Anadolu yer sincapları, yılın yaklaşık olarak yarısını veya daha uzun bir süreyi (Erzurum-Kars Platosu'nda 7,1-8,4 ay, İç Anadolu'da ise 5,3-7,4 ay) hibernasyonda geçirir (Tablo 1; Şekil 4). Bu dönemdeki enerji gereksinimlerini, temel olarak hibernasyon öncesinde depoladıkları yağ rezervlerinden

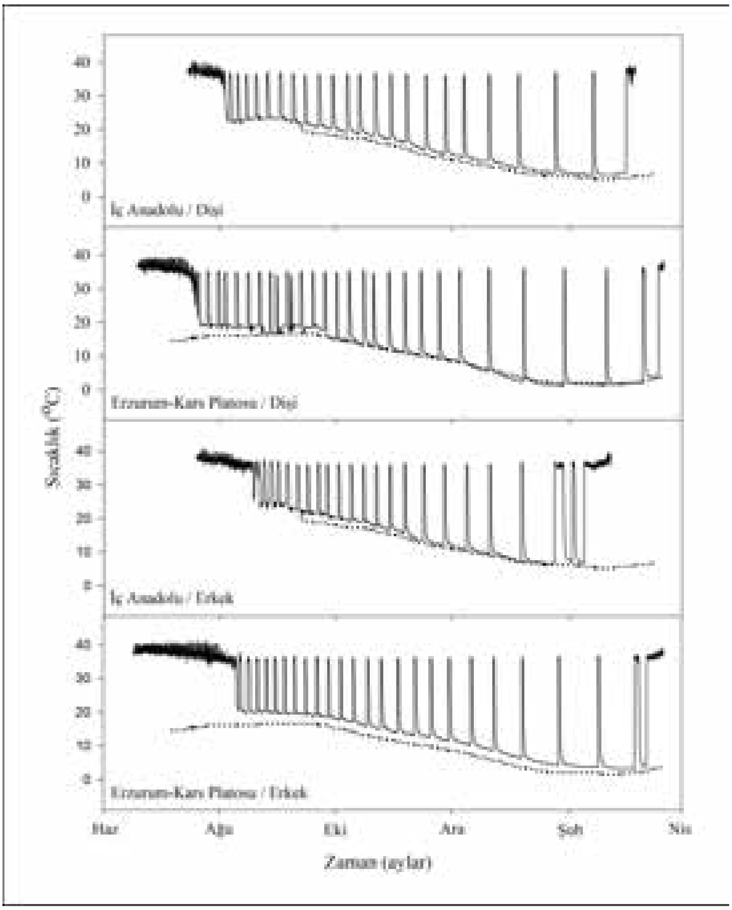

Şekil 4 - İç Anadolu ve Erzurum-Kars Platosu'nda temsili ergin dişi ve erkeklerin hibernasyon örüntüsü. Düz çizgi = vücut sıcaklığı; noktalı çizgi = 1 m toprak sıcaklığı. Ayrıca, bkz. Tablo 1.

karşılarlar. Sonuç olarak, kış boyu hayatta kalma başarıları, hibernasyon öncesinde depoladıkları yağ rezervlerinin büyüklüğü ile pozitif ilişkilidir. Bu nedenle, hibernasyonu ve hemen sonrasını içerecek şekilde kış boyu enerji gereksiniminin daha fazla ve besinin daha uzun bir süre sınırlı olduğu daha soğuk ve mevsimsel olan coğrafi yerlerde (örneğin, Erzurum-Kars Platosu'nda) açlığa dayanıklılıkları daha fazla olmalıdır. Böylece, hibernasyon öncesinde daha fazla yağ depolamalıdırlar (Gür 2007, 2010). Bununla birlikte, hibernasyona giren memelilerin hibernasyon öncesi depoladığı yağ rezervlerinin maksimum büyüklüğü, yağ depolama ile ilişkili morfolojik kısıtlamalar ve maliyetler yüzünden, tutarlı bir şekilde vücut ağırlığının %40-50'sidir. Böylece, yağ depolama kapasitesi, orantılı olarak vücut ağırlığı ile birlikte artar (Humphries ve diğ. 2003, 2004). Diğer bir deyişle, hibernasyon öncesinde daha fazla yağ depolamak için, yapısal olarak daha büyük olmak gerekir. Gerçekten de, Anadolu yer sincapları, Erzu-

rum-Kars Platosu'nda daha büyüktür. Daha soğuk ve mevsimsel olan Erzurum-Kars Platosu'nda daha uzun bir süre sınırlı olan besin, daha yüksek birincil üretime sahip yaz aylarında hem yapısal olarak daha büyük olmayı hem de buna eşlik eden yağ depolama kapasitesini destekleyecek şekilde daha fazladır (Gür 2007, 2010).

Tablo 1 - Anadolu yer sincaplarının Erzurum-Kars Platosu ve İç Anadolu'da hibernasyona giriş tarihi, hibernasyondan çıkış tarihi ve hibernasyon süresi (ortalama ± dağılım aralığı).

Sonuçlar, Ankara, Gölbaşı, Bezirhane Mahallesi (İç Anadolu) ve Kars, Merkez, Karacaören Köyü (Erzurum-Kars Platosu)'nde vücut içine cerrahi işlem ile yerleştirilen sıcaklık üniteleri ile gerçekleştirilen şu çalışmalara dayanır: Kart Gür 2008, Kart Gür ve Gür 2015, Kart Gür ve diğ. 2015.

Değişken	Coğrafi bölge	Ergin erkek	Ergin dişi
Hibernasyona giriş tarihi	Erzurum-Kars Platosu	04 Ağu 19 Tem-10 Ağu	27 Tem 21 Tem-04 Ağu
	İç Anadolu	31 Ağu 22 Ağu-13 Eyl	15 Ağu 04 Ağu-18 Eyl
Hibernasyondan çıkış tarihi	Erzurum-Kars Platosu	10 Mar 07-13 Mar	27 Mar 19 Mar-03 Nis
	İç Anadolu	14 Şub 08-20 Şub	10 Mar 02-22 Mar
Hibernasyon süresi (gün)	Erzurum-Kars Platosu	218 212-234	243 230-253
	İç Anadolu	168 160-172	207 169-223

Değişken	Coğrafi bölge	Genç erkek	Genç dişi
Hibernasyona giriş tarihi	Erzurum-Kars Platosu	09 Ağu 07-11 Ağu	11 Ağu 07-15 Ağu
	İç Anadolu	10 Eyl 03-17 Eyl	09 Eyl 02-16 Eyl
Hibernasyondan çıkış tarihi	Erzurum-Kars Platosu	07 Nis 29 Mar-11 Nis	03 Nis 19 Mar-11 Nis
	İç Anadolu	09 Mar 02-23 Mar	27 Mar 16 Mar-09 Nis
Hibernasyon süresi (gün)	Erzurum-Kars Platosu	241 233-245	235 223-244
	İç Anadolu	180 166-196	199 185-209

Özetle, Anadolu yer sincapları, coğrafi ve çevresel/iklimsel farklılıklara cevap olarak, Anadolu Diyagonali'nin batısı (İç Anadolu) ile doğusu (özellikle kuzeydoğu Anadolu, Erzurum-Kars Platosu) arasında hibernasyon örüntüsünü ve vücut büyüklüğünü de içeren birçok uyumsal varyasyon evrimleştirmiştir.

Kaynakça

Calder, W. A. *Size, Function, and Life History*. New York: Dover Publications, 1996.

Carey, H. V., Andrews, M. T. ve Martin, S. L. "Mammalian hibernation: cellular and molecular responses to depressed metabolism and low temperature". *Physiological Review* 83 (2003): 1153-1181.

Fishman, A. P. ve Lyman, C. P. "Hibernation in mammals". *Circulation* 24 (1961): 434-445.

Geiser, F. "Evolution of daily torpor and hibernation in birds and mammals: importance of body size". *Clinical and Experimental Pharmacology and Physiology* 25 (1988): 736-740.

Gür, H. *Anadolu Yer Sincabı (Spermophilus Xanthoprymnus)'nda Morfometrik Varyasyon ve Seçilen Çevresel Değişkenlerle İlişkisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.

Gür, H. "Why do Anatolian ground squirrels exhibit a Bergmannian size pattern? A phylogenetic comparative analysis of geographic variation in body size". *Biological Journal of the Linnean Society* 100 (2010): 695-710.

Gür, H. "The effects of the late Quaternary glacial-interglacial cycles on Anatolian ground squirrels: range expansion during the glacial periods"? *Biological Journal of the Linnean Society* 109 (2013): 19-32.

Gür, H. "Doğal seçilim yoluyla evrim. Güncel bir örnek: alaca baykuş". *Evrimin Işığında*, ed. Akış, I ve Altınışık, NE, 197-206. İstanbul: Yazılama Yayınevi, 2016a.

Gür, H. "The Anatolian diagonal revisited: testing the ecological basis of a biogeographic boundary". *Zoology in the Middle East* 62 (2016b): 189-199.

Gür, H., Kankılıç, T., Perktaş, U. ve Kart Gür, M. *Anadolu Yer Sincabının (Spermophilus xanthoprymnus) Vücut Büyüklüğünde ve Nötral DNA Belirteçlerinde Populasyonlar Arası Farklılaşma Örüntüleri*. Ankara: TÜBİTAK, Proje Raporu, 2016.

Hayes, J. P. ve Garland, T. "The evolution of endothermy: testing the aerobic capacity model". *Evolution* 49 (1995): 836-847.

Hulbert, A. J. ve Else, P. L. "Evolution of mammalian endothermic metabolism". *American Journal of Physiology* 256 (1989): R63-R69.

Humphries, M. M., Thomas, D. W., Hall, C. L., Speakman, J. R. ve Kramer, D. L. "The energetics of autumn mast hoarding in eastern chipmunks". *Oecologia* 133 (2002): 30-37.

Humphries, M. M., Thomas, D. W. ve Kramer, D. L. "The role of energy availability in mammalian hibernation: a cost-benefit approach". *Physiological and Biochemical Zoology* 76 (2003): 165-179.

Humphries, M. M., Umbanhowar, J. ve McCann, K. S. "Bioenergetic prediction of climate change impacts on northern mammals". *Integrative Comparative Biology* 44 (2004): 152-162.

Jessen, C. *Temperature Regulation in Humans and Other Mammals*. Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 2001.

Kart, M. *Spermophilus xanthoprymnus'ta Hibernasyonun Davranışsal ve Biyokimyasal Açıdan Değerlendirilmesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Bilim Uzmanlığı Tezi, 2000.

Kart Gür, M. *Anadolu Yer Sincabının (Spermophilus xanthoprymnus) Hibernasyon Modeli*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.

Kart Gür, M. ve Gür, H. "*Spermophilus xanthoprymnus* (Rodentia: Sciuridae)". *Mammalian Species* 42 (2010): 183-194.

Kart Gür, M. ve Gür, H. "Age and sex differences in hibernation patterns in free-living Anatolian ground squirrels". *Mammalian Biology* 80 (2015): 265-272.

Kart Gür, M., Refinetti, R. ve Gür, H. "Daily rhythmicity and hibernation in the Anatolian ground squirrel under natural and laboratory conditions". *Journal of Comparative Physiology B* 179 (2009): 155-164.

Kart Gür, M., Gür, H. ve Kankılıç, K. *Doğada Serbest Yaşayan Anadolu Yer Sincaplarının (Spermophilus Xanthoprymnus) Hibernasyon Sırasındaki Vücut Sıcaklık Profilinin Değerlendirilmesi.* Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Bilimsel Araştırmalar Birimi, Proje Raporu, 2015.

Lyman, C. P. ve O'Brien, R. C. *Circulatory Changes in the 13-Lined Ground Squirrel During the Hibernating Cycle.* Cambridge, Massachusetts: Technical Report 60-24, 1961.

McNab, B. K. *The Physiological Ecology of Vertebrates: A View from Energetics.* Ithaca, NewYork: Cornell University Press, 2002.

Millar, J. S. ve Hickling, G. J. "Fasting endurance and evolution of mammalian body size". *Functional Ecology* 4 (1990): 5-12.

Robbins, C. T. *Wildlife Feeding and Nutrition.* San Diego, California: Academic Press, 1993.

Strijkstra, A. "Periodic euthermy during hibernation in the European ground squirrel: causes and consequences", Groningen: University of Groningen, PhD. Dissertation, 1999.

Unal, Y., Kındap, T. ve Karaca, M. "Redefining the climate zones of Turkey using cluster analysis". *International Journal of Climatology* 23 (2003): 1045-1055.

Vander Wall, S. B. *Food Hoarding in Animals.* Chicago: The University of Chicago Press, 1990.

Vaughan, T. A., Ryan, J. M. ve Czaplewski, N. J. *Mammalogy.* Massachusetts, Sudbury: Jones and Bartlett Publishers, 2011.

Wang, L. C. H. "Radiotelemetric study of hibernation under natural and laboratory conditions". *American Journal of Physiology* 224 (1973): 673-677.

Wang, L. C. H. "Ecological, physiological and biochemical aspects of torpor in mammals and birds". *Advances in Comparative and Environmental Physiology, Volume 4, Animal Adaptation to Cold*, ed. Wang, LCH, 361-401. Berlin, Heidelberg: Springer Verlag, 1989.

Yıldız, H., Mermer, A., Ünal, E. ve Akbaş, F. "Türkiye bitki örtüsünün NDVI verileri ile zamansal ve mekansal analizi". *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi* 21 (2012): 50-56.

Young, P. "Hibernating patterns of free-ranging Columbian ground squirrels". *Oecologia* 83 (1990): 504-511.

Öz: Bu yazıda, Anadolu Diyagonali ile ilişkili coğrafi ve çevresel/iklimsel farklılıklar ile ilgili olarak, Anadolu yer sincaplarının (*Spermophilus xanthoprymnus*) hibernasyon örüntüsü ve vücut büyüklüğü açısından sergilediği uyumsal varyasyonlar açıklanmıştır.

Anahtar sözcükler: Anadolu yer sincabı, hibernasyon, *Spermophilus xanthoprymnus*, vücut büyüklüğü

Ecophysiological and Evolutionary Geography of a Small Mammal Species: Anatolian Ground Squirrel

Abstract: In this article, with respect to geographic and environmental/climatic differences associated with the Anatolian Diagonal, adaptive variation of hibernation pattern and body size of Anatolian ground squirrels (*Spermophilus xanthoprymnus*) was explained.

Keywords: Anatolian ground squirrel, body size, hibernation, *Spermophilus xanthoprymnus*

Anadolu Bozkırları

Didem AMBARLI*

I. Giriş: Dünya Bozkırları

Bozkır; Avrasya ve Kuzey Afrika'nın ılıman iklim kuşağı içindeki kurak ya da yarı-kurak bölgelerinde görülen, otsu bitkilerin hakim olduğu doğal ya da yarı-doğal (insan müdahalesiyle değişime uğramış) bitki örtüsüdür. Bu özellikteki alanlar, genel algının aksine "boş" değildir: zengin bir bitki örtüsü ile kaplıdır ve binlerce hayvan türüne ev sahipliği yapar. Bozkır alanları kurak koşullar nedeniyle ağaç ve çalıların gelişiminin kısıtlı olduğu ya da olmadığı yerlerdir; bu bitki formları bozkırlarda örtüş olarak sırasıyla %10 ve %25'ten az yer kaplar. Bozkırlar, ılıman kuşakta görülmesi ile tropikal kuşakla sınırlanmış savannalardan ayrılır. Kurak alanlarda görülürler ve bu nedenle yazın kurur, "boz renk" alırlar. Bu özellikleri ile de sulak yerlerde yetişen ve yıl boyunca yeşil olan çayırlardan ayrılırlar. Türkçe'deki bozkır teriminin dünyadaki genel karşılığı "steppe" kelimesidir. Bu kelimenin Rusça'dan geldiği ve ilk olarak Rusya ile Sibirya'daki çok geniş ve ağaçsız bozkırları anlatmak için kullanıldığı düşünülmektedir. Bu tanımı takip edersek bozkır deyince aklımıza gelecek görüntü, Buğdaygiller bitki ailesinden olan uzun boylu otların rüzgarda dalgalandığı otlaklardır (Fig 1a). Bu kurak otlaklar, Kuzey Amerika'da "prairie", Güney Amarika'da ise "pampa" adı alır.

Bozkırlar, dünyanın, en geniş alan kaplayan karasal biyomlardan birini oluşturur: Bozkır biyomu, Palearktik bölgede yaklaşık 8.9 milyon km^2 alan kaplar. Bu rakama, yarı-doğal bozkırlar da eklenirse çok daha yüksek sayılara ulaşılır. Bozkırlar, farklı iklim ve toprak özelliklerinin etkisi altında ekolojik olarak beş

* Düzce Üniversitesi Ziraat ve Doğa Bilimleri Fakültesi / didemambarli@duzce.edu.tr

alt bölgede ayrışırlar: Avrupa, Orta Asya, Moğolistan, Tibet ve Akdeniz[1]. Anadolu bozkırları, Akdeniz bölgesinin içinde kalır. Ayrıca iklimsel ve floristik olarak Orta Asya'ya geçiş özelliği gösterir. Palearktik bozkırları, bitki varlığı açısından birbirinden farklılaşmış üç bitki coğrafyası bölgesinin içinde kalır: Avrupa-Sibirya bölgesinin güneyi, Iran-Turan ve Akdeniz. Bu üç bölgenin kesişiminde yer alan Türkiye'nin iç bölgelerinde görülen bozkırlar, genel olarak İran-Turan bölgesinin bitkilerini barındırır.

II. Anadolu Bozkırlarının Tanıtımı ve Bitki Örtüsü

Bilindiği gibi, Anadolu'nun iç, doğu ve güneydoğu bölgelerinde karasal iklim yaşanır. Mevsimsel ve gece-gündüz sıcaklık farkları fazladır, mevsimler ve yıllar arası yağış miktarı oldukça değişkendir ve yaz kuraklığı bitki gelişimini olumsuz etkiler. Bu bölgelerde birincil (doğal) ya da ikincil (insan müdahalesi sonucu gelişmiş) bozkırları görmek mümkündür. Fitososyolojik olarak tuzcul olmayan topraklarda yetişen bozkırlar *Astragalo Brometea* vejetasyon sınıfı altında, tuzcul bitki örtüsü ise *Salicornietea fruticosae* vejetasyon sınıfı altında toplam dört takım, 235 alyans ve pekçok bitki birliği ile temsil edilir[2]. Doğal nedenlerle ağaçsız olan ova bozkırları, yıllık yağışın yaklaşık 300 mm'nin civarında olduğu alanlarda dağılım gösterir. Bu alanlar Konya Ovası'nın güneyi, Ereğli Ovası, Şanlıurfa'nın Suriye sınırına yakın bölümü ve Iğdır Ovası'dır. Ayrıca toprak özellikleri nedeniyle bazı alanlarda örneğin tuzlu göllerin etrafındaki ve Nallıhan civarındaki tuzlu topraklarda ağaç yetişmez. İç Anadolu'daki ağaçsız bozkırlarda yavşan *Artemisia* ve kekikler *Thymus* yaygındır (Bkz. Fig 1c). Bitki örtüsü oldukça seyrek ve kısadır. Walter'e göre bu alanların doğal bitki örtüsü, Fig.1a'daki gibi Buğdaygiller bitki ailesinden sorguçotu *Stipa* ve brom otu *Bormus* gibi çeşitli otlarla kaplı bozkırlardır.[3] Binlerce yıldır süregelen aşırı otlatma sonucu, otlatmaya hassas olan buğdaygil türleri ortadan kalkmış; evcil koyunların yemeyi tercih etmediği cüce çalılar bunların yerini almıştır. Konya'nın Karapınar ilçesinde rüzgar erozyonunu önlemek ve toprağı korumak için yapılan çalışmalar sonucunda da yıllardır otlatılmayan alanlarda buğdaygil bitkilerin yaygınlaştığı gözlenmektedir.

Yükseğe çıktıkça yarı-doğal yani ikincil bozkırlar görülür. Bu alanların doğal bitki örtüsü kurakçıl ormanlardır. Bunları kalıntı olarak; bazı dağ ve tepelerde meşe ve ardıç çalılıkları, yükseklerde ise karaçam ya da sarıçam ormanları olarak görmek mümkündür[4]. Bu ormanların büyük bölümü yakacak ya da yapacak ihtiyacını karşılamak; tarla, mera ya da avlak açmak için kesilmiş ya da yakılmıştır. Takip eden otlatma, tarım faaliyetleri ya da erozyon nedeniyle çoğu alanda tekrar ağaç

[1] Wesche vd., "The Palaearctic Steppe Biome," 2201.

[2] Kurt vd., "Vejetasyon," 198-213.

[3] Walter H, Breckle SW (1985) *Ecological Systems of the Geobiosphere.Ecological Principles in Global Perspective*, vol 1. Springer, Berlin.

[4] Akman vd. "İç Anadolu Step Vejetasyonu," 2.

gelişimi olmamış, toprak yapısı değişmiş ve orman örtüsü geri gelmemiştir. Peyzaj ölçeğinde bakıldığında böyle alanlar; bozkır ve kurakçıl ormanların mozayiği görünümündedir. Bunun temel nedeni; güney bakılara göre daha nemli olan kuzey bakıların orman ve çalılık gelişimine uygun olması, güney bakıların ise daha kurakçıl olan bozkırlarla kaplı olmasıdır. Büyük ölçekte bakıldığında ise alan; Anadolu'nun iç kesiminin en kurak yerlerinde görülen ağaçsız bozkırlar ile Karadeniz ve Akdeniz'in orman ekosistemlerine geçiş bölgesinde yer alır. Bu özelliği gösteren alanlardaki bozkırlara orman bozkırı (İngilizce'de forest steppe), ormanlara ise bozkır ormanı (İngilizce'de steppe forest) denilmektedir (Bkz. Fig. 1b).

Fig 1 - Bozkır görünümleri, a) Buğdaygillerin baskın olduğu tipik bozkırlar (Sivas), b) ikincil bozkır-kurakçıl orman mozayiği (Sivas), c) ağaçsız ova bozkırları (Konya), d) dikenli ve yastık oluşturan gevenlerin baskın olduğu tragakantik bozkırlar (Sivas), e) tuzcul bozkırlar (Kayseri), f) alçıtaşı bozkırları. Fotoğraflar yazara aittir.

Dağlarda yaygın olan ikincil bozkırlarda farklı bitki ailelerinden pekçok farklı tür görülür. Özellikle buğdaygillerden *Bromus, Stipa* ve *Festuca* türleri, baklagiller, ballıbabagillerlerden geniş yapraklı otsu bitkiler yaygındır. Bu alanlar, bitki tür çeşitliliği açısından oldukça zengindir. Aşırı otlatma altında olan ya da şiddetli rüzgarlara maruz kalan yüksek dağlarda yastık formunda büyüyen dikenli türler (tragakantik bitkiler) yaygınlaşır. Özellikle geven türleri (*Astragalus*), kardikeni türleri (*Acantholimon*) ve kuşkaçıran (*Onobrychis cornuta*) bunlardan bazılarıdır (Fig.1d). Bitki örtüsünde anakaya, toprak, arazi kullanımı ve yerel iklimin etkisiyle farklılaşmalar görülür. Aşırı otlatma yapılan alanlarda tek yıllık bitkiler ile sürülerin otlamadığı "lezzetsiz" otsu bitkilerin çoğalması dikkat çekicidir. Bumlara kenger *Gundelia tournefortii*, sığırkuyrukları *Verbascum* türleri, sütleğenler *Euphorbia* örnek verilebilir.

Tuzlu göllerin etrafında bulunan tuzlu topraklarda yetişen bozkırlar, bitki türlerinin kompozisyonu açısından tuzcul olmayan alanlardan çok daha farklıdır. Cirimotu *Suaeda*, Çatalacı *Petrosimonia ve* Geren *Salsola* gibi sukkulent (gövde ve yaprakları kalın olan ve su tutan) türler yaygındır (Fig.1e). Benzer bir farklılaşma alçıtaşı (jips) üzerinde gelişen bozkırlarda da görülür. Zayıf bir bitki örtüsüne sahip olmalarına rağmen alçıtaşı bozkırları (Fig.1f) oldukça farklı türlerden oluşur ve iki "jipssever" tür ile karakterize edilir: bozkır çöveni *Gypsophila eriocalyx* ve akçöven *Gypsophila parva.* Hem tuzcul bozkırlar hem de alçıtaşı bozkırlarında endemik bitki (o yöreye özgü tür) oranı %30 civarındadır; ki bu oran oldukça yüksek kabul edilir.

III. Anadolu Bozkırlarının Biyolojik Çeşitliliği

Geniş coğrafyalara hakim olan bozkırlar, benzersiz pekçok canlı türünün yaşama ortamıdır. Anadolu bozkırları; bitki ve kelebek türlerinin çok olması açısından, ayrıca nesli tehlike altında olan yani yakın gelecekte yok olma olasılığı yüksek olan kuş, sürüngen ve memeli türlerinin popülasyonlarını barındırması açısından küresel ölçekte önem taşır. Bu türlerin pekçoğu bozkırlara bağımlı türlerdir yani temel yaşam alanı bozkırlardır. Yoğun tarım yapılan tarlalar, orman, sulakalan ve şehir dokusu gibi farklı ortamlarda yaşayamazlar. Bu türlerin varlığını devam ettirebilmesi için bozkırların var olması, ekolojik bütünlüğünün ve işleyişinin bozulmaması gerekir. Türkiye'de yaşayan toplam 10,930 tür damarlı bitki, kuş, kelebek, memeli, sürüngen ve amfibi türü değerlendirildiğinde, bunların 1130 tanesinin bozkırlara bağımlı ve Türkiye'deki geleceği endişe verici (nesli tehlike altında, tehdide yakın ya da yetersiz verili kategorilerinde[5]) türler olduğu bulunmuştur[6] (Bazı türlerin görselleri için bkz. Fig. 2).

[5] Türlerin yok olma riskini belirlemek amacıyla Uluslararası Doğa Koruma Birliği (IUCN) tarafından belirlenen ölçüt ve sınıflar kullanılanılır. Her tür; türle ilgili verinin yeterliliği, dağılım alanı ve yaşam alanının büyüklükleri, toplam nüfusu ile yerel topluluklarının nüfusları, azalma eğilimleri ve ayrıca karşı karşı oldukları tehditleri ifade eden sayısal verilerle değerlendirilir. Değerlendirme sonucunda kırmızı liste sınıflarından birine sokulur: tükenmiş, doğada tükenmiş, kritik, tehlikede, duyarlı, tehdide yakın, düşük riskli, yetersiz verili, uygula-

Bozkırlarla özdeşleşmiş canlılar arasında mevsimsel göç yapan büyük otçul sürüleri ilk akla gelenlerdir. En iyi bilinen örnekleri ceylanlar, yaban koyunları (muflonlar) ve Saiga antiloplarıdır. Anadolu bozkırlarında üç büyük otçul türü yaşamaktadır: Dağ Ceylanı *Gazella gazella*, Ceylan *Gazella subgutturosa* ve Anadolu Yabankoyunu *Ovis orientalis* (Fig. 2a). Bu türlerin tamamı küresel ölçekte "duyarlı" durumdadır. Bozkırların daralması ve geçmişte aşırı avlanmaları nedeniyle çok küçük alanlarda az sayıda birey kalmıştır[5]. Doğal yaşam alanları arasındaki bağlantıların ortadan kalkması nedeniyle büyük mevsimsel göçlerini yapamamaktadırlar.

Koloniler halinde yaşayan ve toprak altında yuva yapan yer sincabı (gelengi - Fig 2b) ve marmot gibi küçük boy memeli türleri, bozkır ekosistemlerinin toprağını işlemeleri açısından önemli bir işleve sahiptir. Sözen'in yaptığı değerlendirmeye göre Türkiye'de, bozkırlara bağımlı ve nesli ulusal ölçekte tehlike altında altı tane küçük boy memeli türü bulunmaktadır[5]. Bunlardan Iğdır Çölfaresi *Meriones dahli* dünyada sadece Iğdır'daki dağ yamaçları ve Ermenistan'ın yakın alanlarında yaşar.

Bozkırlar, Anadolu'da yaşayan pekçok sürüngen ve çiftyaşamlı türüne de yaşam ortamı sağlar: Ilgaz'ın değerlendirmesine göre Türkiye'de yaşayan toplam 164 sürüngen ve çiftyaşamlı türünün 103'ü bozkırlarda görülür ve bunların 21 tanesi; ulusal ölçekte tehlike altında, tehdide yakın ya da yetersiz verili durumdadır[5]. Örneğin Harran Kertenkelesi *Acanthodactylus harranensis* dünyada sadece eski Harran şehrinin kalıntıları ve çevresinde yaşayan dar yayılışlı bir türdür[7]. Ayrıca bozkırlarda yaşayan pekçok engerek türü de tehlike altındadır (Fig 2c). Türkiye'deki sürüngenler için henüz bir kırmızı liste yayınlanmamıştır. Bozkırlarımızın en büyük ve dikkat çekici sürüngeni Çöl Varanı *Varanus Griseus* türünün ulusal tehlike sınıfı henüz ortaya konmamıştır fakat bu büyük sürüngen, dünyada geniş yayılışlıdır: Ortadoğu, Orta Asya ve Kuzey Afrika'da yaşar[8].

Bozkırların kuş varlığında, ağaçsız koşullara uyum sağlamış (yerde yuva yapan, kamufle giysisi ve yumurtası olan, kur şarkısını havada söyleyen vb özellikleri olan) ötücüler ile yırtıcılar öne çıkar. Gürsoy Ergen ve diğerlerinin yaptığı değerlendirmeye göre; Türkiye'de görülen 482 kuş türünün 43'ü bozkır benzeri açık, otlu alanlarda yaşamaktadır ve bunların 18'inin nesli tehlike altında ya da tehdide yakındır[5]. Bunlardan Toy *Otis tarda* (Fig 2d) ve Mezgeldek *Tetrax tetrax*, yaşam alanı kaybı ve avcılık baskısı nedeniyle Türkiye nüfusu azalan türlerdir.

Otlaklar (bozkırlar ve çayırlar), bitki çeşitliliği açısından küçük ölçeklerde en zengin alanlardır. Dünya rekoru, 1 m^2'de 89 tür ile Romanya'da bulunan biçilen çayırlardadır; tropikal ormanlar, hektarda 942 tür ile ancak geniş alanlarda ben-

namaz ve değerlenririlmemiş (yok olma riski yüksekten düşüğe doğru sıralanmıştır). Detaylı bilgi için bkz. Karaçetin ve Welch, "*Türkiye'deki Kelebeklerin Kırmızı Kitabı,*" 122-124.

[6] Ambarlı vd. "An overview of biodiversity and conservation status of steppes".

[7] Baran vd, "Acanthodactylus harranensis...", 332

[8] Uetz vd, "The Reptile Database", Varanus griseus.

zer bir rekoru kırabilir[9]. Doğal bozkırlarda yapılan az sayıda çalışmadan gelen rekor ise, 100m^2'de 133 farklı bitki türü ile Orta Avrupa'ya aittir[10]. Anadolu bozkırlarının rekorunun ne olduğu henüz bilinmemektedir. Türkiye, 3035'i endemik olmak üzere 9753 damarlı bitki türü ile ılıman kuşak ülkeleri arasında en zengin floraya sahiptir[11]. Endemik bitkilerin en az yarısının bozkırlarda yaşadığı düşünülmektedir[12]. Özellikle Anadolu'dan Moğolistan'a ve Afganistan'a kadar yayılmış İran-Turan bitki coğrafyası bölgesi kökenli bitkiler açısından oldukça zengindir. Ör: Geven *Astragalus*, sığırkuyruğu *Verbascum*, adaçayı *Salvia*, nohut *Cicer*, karanfil *Dianthus* ve emzikotu *Onosma* cinslerinin türleri. Bozkırlar, tarım gen kaynakları açısından önem taşır: tarımı yapılan kaplıca ve gernik buğdayları, arpa ve çavdar gibi pekçok tahıl ve baklagilin yabani akrabalarına dolayısıyla da genetik havuzuna sahiptir[13]. Bozkırlardaki bitki zenginliğinin korunma durumu şu şekilde özetlenebilir[5]: Bozkırlara bağımlı bitki türlerinden 755 türün nesli tehlike altında ya da tehdide yakındır. Bu türlerin 503'ü (%67) endemiktir yani bu türlerin neslinin devamlılığını sağlamak Türkiye'nin sorumluluğudur. Ör: Nadir kekik türlerinden *Thymus spathulifolius* dünyada sadece Sivas'ın alçıtaşı bozkırlarında yaşar ve nesli küresel ölçekte tehlike altındadır (Fig 2e). Ek olarak, 207 adet "Yetersiz Verili" tür vardır: Bu türler, ilk keşiflerinin üstünden geçen onyıllar boyunca tekrar gözlenememiş, ya yok olmuş ya da çok nadir olduğundan tekrar bulunamamıştır. Örneğin Delidağ Kantaronu *Hypericum pumilio*, 1899 yılında Bornmüller tarafından Sivas'ın Divriği ilçesine bağlı Deli Dağı'nda keşfedilmiştir. Bu tarihten itibaren bu bitki türünü tekrar gözlenememiştir[14].

Türkiye 45'i endemik 380'ten fazla kelebek türü ile Avrupa'nın en zengin ülkesidir[15]. Karaçetin'e göre Anadolu bozkırları özellikle küçük boy mavi ve bakır renkli kelebekler olarak gözlenen Su Güzelleri (Lycaenidae) açısından zengindir, bu kelebekler Anadolu ve İran'ın 900-1800 m rakımlarındaki bozkırlarında yaygındır[5]. Bu türlerden biri, Sözen'in Yalancıbakırı *Neolycaena soezen*, 2014 yılında Eskişehir'in Günyüzü içlesindeki alçıtaşı bozkırlarda keşfedilmiş ve dünyaya tanıtılmıştır[16] (Fig 2f). Türkiye'nin 65 Önemli Kelebek Alanı'nından 33'ündeki bozkırlar; endemik ve nadir kelebek türlerini barındırır[17]. Karaçetin ve Welch'in yaptığı değerlendirmeye göre Anadolu'da yaşayan kelebeklerden 50 türün yaşam alanları bozkırla sınırlıdır. Bu türlerden 13'ü tehlike altında ya da tehdide yakındır, 37 "Yetersiz Verili" türün çoğunun taksonomik kategorisi üzerinde yeni çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır[5].

[9] Wilson vd., "Plant species richness: the world records", 796.
[10] Török vd., "Step(pe) up! Raising the profile of the Palaearctic natural grasslands", 2187.
[11] Güner vd, "Türkiye bitkileri listesi", xiv.
[12] Vural ve Adıgüzel, "Türkiye'nin doğal yaşam ortamları: Bozkırlar", 28-30.
[13] Wilcox, "The distribution, natural habitats and availability of wild cereals", 535.
[14] Bornmüller, "Hypericum pumilio…," 14.
[15] Karaçetin ve Welch, "Türkiye Kelebekleri Kırmızı Kitabı," 8.
[16] Sezen, "A new species of Blue from Turkey," 313.
[17] Karaçetin vd, "Türkiye'nin Kelebek Koruma Atratejisi," 21, 44-63.

Fig 2 - Bozkırda yaşayan canlılarlardan seçmeler, a) Yaban koyunu *Ovis orientalis,* fotoğrafçı: Mustafa Sözen, b) Gelengi *Spermophilus xanthoprymnus,* fotoğrafçı: Hüseyin Ambarlı, c) Darevski'nin engereği *Vipera darevskii*, fotoğrafçı: Tigran Tadevosyan, kaynak: Arkive.org, d) Toy *Otis tarda*, fotoğrafçı: Mustafa Sözen, e) Kaşık kekiği *Thymus spathulifolius*, fotoğrafçı: Didem Ambarlı, f) Sözen'in Yalancıbakırı *Neolycaena soezen,* fotoğrafçı: Mustafa Sözen.

Yukarıda özetlenen durumdan anlaşılacağı üzere bozkırlarda, korunmazsa yakın gelecekte yok olacak pekçok tür mevcuttur. Ülkemizdeki koruma çalışmalarının bu türlerin ne kadarını içerdiğine bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır[5]: Doğa korumada en etkili olan statülere sahip korunan alanlardan (Tabiatı Koruma Alanı, Milli Park ve Yaban Hayatı Geliştirme Sahası) 28'i, bozkır coğrafyası içinde kalmakta, yaklaşık %1.5 alan kaplamakta ve koruma

öncelikli 809 türden sadece %16.2'sini içermektedir. Bu sonuç, bozkırların yeterince korunmadığını göstermektedir.

IV. Anadolu Bozkırlarında Arazi Kullanımı ve Biyolojik Çeşitliliğe Yönelik Tehditler

Bozkırlar, temel uğraşı hayvancılık olan pekçok kültüre kaynak sağlar. Bilindiği gibi dünyada hayvan ve bitki ırklarının evcilleştirilmesi ile tarımın başlaması ve yerleşik hayata geçiş, birden çok alanda bağımsız olarak gerçekleşmiştir. İran'dan iç ve güney Anadolu'ya uzanan, devamında güneye doğru Mısır'a kıvrılan hilal şeklindeki bölge Bereketli Hilal olarak anılır ve tarım ile köy yaşamının en eski doğumyerlerinden biridir. Koyun ve keçi evcilleştirme ile yerleşik çiftçiliğin ilk adımlarına ait en eski deliller bu bölgede bulunmuş, günümüzden yaklaşık 10,500 yıl önceye kalibre edilmiş, tarım bu bölgeden Akdeniz Havzası'na yayılmıştır[18]. Kültüre alınan ilk yabani bitkilerin kaynağı, buğdaygiller açısından zengin, yangınla şekillenen otlaklardır[19]. Yenitaş (Neolitik) döneminden beri bozkır ve çayırlar, iklimin ve çeşitli arazi kullanım yöntemlerinin etkisi altında şekillenmektedir. Çetik'e göre Prohitit ve Hitit döneminden itibaren (yaklaşık milattan önce 3000'li yıllardan itibaren) Anadolu'nun bitki örtüsü tahrip edilmeye başlanmıştır: Savaşlar, yangınlar, madencilik faaliyetleri, tarla açma ve aşırı otlatma, yakacak ve yapacak ihtiyacı nedeniyele yapılan kesimler sonucunda ormanlar yok edilmiş, ikincil bozkırlar ortaya çıkmış ve sonrasında tahrip edilmiştir[20].

Çevresel koşullar hem bozkır ekosistemini hem de bozkır kaynaklarını kullanma yöntemlerini belirler: Hayvancılık, kuraklık ya da soğuk havanın bitkisel üretime izin vermediği kırsallarda göçebelik, dağlık alanlarda yaylacılık ya da yerleşik köyler çevresinde otlatma şeklinde yapılır. Hayvancılık pekçok bölgede temel geçim kaynağıdır ya da bitkisel üretimle birlikte aile geçimini destekler. Son yapılan tarım sayımına göre (2001) çiftliklerin büyük bir bölümü küçük aile işletmeleridir ve hane başına düşen arazi ortalama 53.95 dekardır[21]. İç ve Güneydoğu Anadolu'da koyun ve keçi sürüleri yaygınken Doğu Anadolu'nun yüksek rakımlarında koyunculuk ve inekçilik yaygındır. Bu bölgede ayrıca verimli otlaklar biçilerek kış mevsiminde kaba yem olarak kullanılmaktadır. Bunların yanında avlanma; yiyecek, yapacak, yakacak ya da yem ihtiyacı için bitki toplama ve arıcılık geleneksel faaliyetler arasındadır. Geleneksel faaliyetlerin sürdürüldüğü alanlardaki kırsal peyzaja bakıldığında, verimli düzlüklerin ya da az eğimli alanların küçük boyutlarda tarlalarla kaplı, ormanlarla bezeli geniş yamaçlardaki bozkırların ise otlatıldığı pekçok alan gözlenir.

---

[18] Zeder, "Domestication and early agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, diffusion, and impact", 11598.

[19] Turner vd., "Fire, climate and the origins of agriculture: micro-charcoal records of biomass burning during the last glacial–interglacial transition in Southwest Asia", 384.

[20] Çetik, "*Türkiye Vejetasyonu: I. İç Anadolu'nun Vejetasyonu ve Ekolojisi*", 40-45.

[21] Devlet İstatistik Enstitüsü, "2001 Genel tarım Sayımı", 43.

Yakın geçmişte geleneksel tarım faaliyetlerini dolayısıyla da bozkırların kullanımını etkileyen değişimler şöyle listelenebilir: 1950'lerde tüm dünyayı etkileyen yeşil devrimin (tarımsal verimde artış) etkisi ile tarımsal mekanizasyon desteklenmiş, devlet arazileri özellikle de marjinal alan denen, tarımsal verim kapasitesinin düşük olduğu eğimli yamaçlar ve meralar tarıma açılmıştır. Bunun sonucunda bozkırların büyük bir bölümü tarlaya çevrilmiş; aynı dönemde büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayılarının da artması ile daralan bozkırlarda aşırı otlatma gerçekleşmiştir. Doğal bitki örtüsü bozkır ya da bozkır ormanı olan Anadolu'nun iç kesimlerinin %44'ü doğal bitki örtüsünü kaybetmiş durumdadır[5]. Aşırı otlatma meraların verimliliğinin düşmesine, bitki türü komposizyonunun değişmesine, tür zenginliğinin azalmasına ve çölleşmeye neden olmuştur[22]. Tarımda mekanizasyon ile birlikte kırsal nüfusun artması, işgücü fazlasını 1960'lardan itibaren göçe ve marjinal alanlarda arazi terkine itmiştir[23]. 1980'lerden itibaren tarım sektörü devlet korumasından çıkmış, dünya ekonomisinin etkisi altına girmiştir, bunun sonucunda ekilen arazinin toplam alanı ile büyük ve küçükbaş hayvan sayıları düşüşe geçmiştir[24]. Tarla açma faaliyetleri günümüzde eskisi kadar yaygın bir tehdit oluşturmamakla birlikte sulama olanaklarının arttığı çorak alanlarda sürmektedir. Ör: Konya'nın çorak topraklarında mısır ve şeker pancarı yetiştiriciliği. Otlatma baskısı pekçok alanda azalmakla birlikte halen bozkırlara yönelik en ciddi tehdittir. Arazi terki, pekçok yerde tarlaların bozkırlaşmasını, geçmişte tahrip edilmiş bozkırların kendini yenilemesini sağlamış; bu alanlarda zengin biyolojik çeşitlilik gözlenmeye başlamıştır[25]. Fakat arazi terkinin bozkır ekolojisi ve biyolojik çeşitliliğine etkilerini anlamak için ekolojik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Günümüzde tarım ya da hayvancılık amaçlı kullanılmayan, terkedilmiş alanların büyük bir bölümünde ağaçlandırma yapılmaktadır. Sadece 2008-2012 yılları arasında toplam 24,000 km^2 arazi erozyon kontrolü, rehabilitasyon, yeşillendirme ya da benzeri gerekçeler ile ağaçlandırılmıştır[26]. Bozkır toprağının sürülmesi, işlenmesi, sulanması, ağaç dikimi ve bakımı da dahil olmak üzere doğal bitki örtüsüne pekçok müdahaleyi içeren çalışmaların; toprağın bütünlüğünü bozmak, bitki örtüsünün yapısını ve kompozisyonunu değiştirmek suretiyle bozkırları tahrip etme potansiyeli yüksektir. Ağaçlandırılacak alanların nadir bozkır türlerini barındırmayan yerlerden seçilmesi ve faaliyetlerin ekolojik restorasyon prensibi ile yapılması ile bu riskler ortadan kaldırılabilir.

Güneş, rüzgar, su ve yeraltı kaynaklarını kullanmaya yönelik enerji, sulama ve maden projeleri ile ulaşım projeleri son yıllarda oldukça hız kazanmıştır, ülkenin her yöresinde bu tip bir faaliyet görmek mümkündür. Belli bir alandaki ekosistemin doğal işleyişinin bozulmasına ya da ortadan kalkmasına yol açan bu faali-

---

22 Fırıncıoğlu vd, "The Effects of Long-Term Grazing Exclosures," 1149.

23 Akgündüz, "Labour Migration from Turkey," 48.

24 Kazgan, "Tarım ve Gelişme," 364.

25 Ambarlı ve Bilgin, "Bird Community Composition and Diversity in Inner Anatolian Steppes," 45.

26 Çölleme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü, "Erozyonla Mücadele Eylem Planı".

yetler, nadir türlerin yok olmasına neden olmaktadır. Örneğin Elazığ'daki Keban Barajı, sadece bu alandan bilinen beş endemik türün yaşam ortamına yapılmış ve türlerin yok olmasına neden olmuştur[27]. Bu örnekteki gibi yerine konması mümkün olmayan kayıpların yaşanmaması için bu projeler öncesinde gerçekleştirilen çevresel etki değerlendirme çalışmalarının özenli bir şekilde hazırlanması gerekmektedir. Bozkır ekosisteminin bu müdahalelere direnci, esneme ve onarım kapasitesi ise yeni araştırma konularıdır.

Küresel biyolojik çeşitliliğin karşı karşıya olduğu en ciddi tehditlerden biri de hiç şüphesiz iklim değişikliğidir. Turak'ın derlemesine göre Türkiye bozkırları giderek daha sıcak ve kurak olacak, kuraklık riski en çok İç Anadolu'da artarken Anadolu'nun doğu yarısında yağış azalacaktır[5]. Az sayıdaki modelleme çalışmaları bozkır türlerinin, örneğin Bozkır Toygarı *Calandrella brachydactyla* ve Boğmaklı Toygar *Melanocorypha calandra,* dağılımının 2050 yılında kilometrelerce kaymış olacağını göstermektedir[28]. Anadolu bozkırlarının iklim değişikliğine nasıl tepki vereceği, öncelikli araştırma konularından olup bu kapsamdaki çalışmalar henüz başlamamıştır.

V. Bozkırların Devamlılığı İçin Öneriler

Türkiye'nin bozkırları, dünyanın başka yerlerindeki bozkırlar ile aynı kaderi paylaşmaktadır: doğal bitki örtüsü ve biyolojik çeşitlilik pekçok tehdidin baskısı altında olmasına rağmen yeterince korunmamaktadır. Bozkırların korunması için yapılması gerekenler sıralanırsa oldukça uzun ve detaylı bir liste olur. Bu kapsamda atılması gereken en önemli adımlar şöyle listelenebilir[5]: i) bozkırların sürdürülebilir kullanımını, özellikle otlatma yönetimini düzenleyen Mera Kanunu'nun etkili bir şekilde uygulanması, ii) doğa dostu tarım faaliyetlerinin desteklenmesi ile yoğum tarımın olumsuz etkisinin azaltılması, iii) korunan alanların; nesli tehlike altındaki bozkır türlerini daha çok kapsayacak şekilde genişletilmesi ve arttırılması, iv) çevresel etki değerlendirme çalışmalarının daha özenli yapılması ve etkili uygulanması ile nadir türlerin yaşadığı bozkırların yatırım projeleri ile yok edilmesinin önüne geçilmesi, v) bozkırların korunması ile ilgili önlemlerin, doğal kaynakları kullanan tüm sektörlerin üst planlarına entegre edilmesi (tarım, hayvancılık, ormancılık, madencilik, enerji ve ulaşım), vi) tahrip edilmiş bozkırların ekolojik restorasyon ilkelerine göre yenilenmesi, vii) bozkır ekosistemlerinin anlaşılıp korunmasına yardımcı olacak bilimsel çalışmaların yapılması ve elde edilen bilgilerin, koruma ve kullanmadan sorumlu kişilerin erişimine sunulması. Bu listeye eklenecek son ve en önemli madde, bozkırın bir "değer" olduğu ve Anadolu bozkırlarının "değerli olduğu, korunması gerektiği" algısının tek tek bireylerden kurumlara kadar pekçok farklı düzeyde kavranmasını sağlayacak bilgilendirme ve bilinçlendirme çalışmalarının yapılmasıdır. Bu şekilde bozkırlar, onlara değer veren ve onlardan faydalanan insanlarla birlikte var olabilir.

---

[27] Ekim, "Türkiye Bitkileri Kırmızı Kitabı," 36.
[28] Abolafya vd "Using citizen science data."

Kaynakça

Abolafya, M., Onmus¸ O., Şekercioğlu, Ç., Bilgin, R. "Using citizen science data to model the distributions of common songbirds of Turkey under different global climatic change scenarios." *PLOS ONE* (2013), Erişim tarihi 20 Mart 2017, doi:10.1371/journal.pone.0068037

Akgündüz, A. *Labour Migration from Turkey to Western Europe, 1960-1974: A Multidisciplinary Analysis*. England: Ashgate Publishing Limited, 2008.

Akman, Y., Ketenoğlu, A. O., Kurt, L., Vural, M. *İç Anadolu Step Vejetasyonu*. Ankara: Palme Yayıncılık, 2014.

Ambarlı, D., Balkız, Ö., Zeydanlı, U. S., Aslan, S., Karaçetin, E., Sözen, M., Ilgaz, Ç., Gürsoy Ergen, A., Lise, Y., Demirbaş Çağlayan, S., Welch, H. J., Welch, G., Turak, A. S., Bilgin, C. C., Özkil, A., Vural, M. "An overview of biodiversity and conservation status of steppes of the Anatolian Biogeographical Region." *Biodiversity and Conservation* 25(2016): 2491–2519.

Ambarlı, D. ve Bilgin, C. C. "Effects of landscape, land use and vegetation on bird community composition and diversity in Inner Anatolian steppes." *Agriculture, Ecosystems and Environment* 182 (2014) 37–46.

Baran, İ., Kumlutaş, Y., Lanza, B., Sindaco, R., Ilgaz, Ç., Avcı, A., Crucitti, P. "Acanthodactylus harranensis, a new species of lizard from southeastern Turkey (Reptilia: Sauria: Lacertidae)." *Bolletino del Museum of Torino* 23(2005): 323–341.

Bornmüller, J. "Hypericum pumilio, Cerasus hippophaoides, Sedum rodanthum, drei neue Arten aus dem östlichen Anatolien." *Österreichische Botanische Zeitschrift* 49 (1899): 14-17.

Çetik, A. R. *Türkiye Vejetasyonu: I.İç Anadolu'nun Vejetasyonu ve Ekolojisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1985.

Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü, *Erozyonla Mücadele Eylem Planı (2013–2017).*

Devlet İstatistik Enstitüsü. *2001 Genel Tarım Sayımı*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2004.

Ekim, T., Koyuncu, M., Vural, M., Duman, H., Aytaç, Z., Adıgüzel, N. *Türkiye bitkileri kırmızı kitabı: Eğrelti ve tohumlu bitkiler*. Ankara: Türkiye Tabiatı Koruma Derneği Yayınları, 2000.

Fırıncıoğlu, H. K., Seefeldt, S. S., Şahin, B., Vural, M. "Assessment of grazing effect on sheep fescue (Festuca valesiaca) dominated steppe rangelands, in the semi-arid Central Anatolian region of Turkey." *Journal of Arid Environments* 73 (2009): 1149–1157.

Güner, A., Aslan, S., Ekim, T., Vural, M., Babaç, M. T. (ed). *Türkiye bitkileri listesi (Damarlı bitkiler).* İstanbul: Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi ve Flora Araştırmaları Derneği Yayını, 2011.

Karaçetin, E. ve Welch, H. J. *Türkiye'deki Kelebeklerin Kırmızı Kitabı*. Ankara: Doğa Koruma Merkezi, 2011.

Karaçetin, E., Welch, H. J., Turak, A., Balkız, Ö., Welch, G. *Türkiye'deki Kelebekleri Koruma Stratejisi*, Ankara: Doğa Koruma Merkezi, 2011.

Kazgan, G. *Tarım ve Gelişme*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Kurt, L., Ketenoğlu, A. O., Vural, M., Körüklü, T. "Vejetasyon." *Resimli Türkiye Florası Cilt:1.*, ed. Tuna Ekim ve diğerleri, 163–243. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Seven, S. "A new species of blue from Turkey, *Neolycaena soezen* Seven, sp. n. (Lepidoptera: Lycaenidae)." *SHILAP Revista de Lepidopteralogia* 42 (2014): 311-317.

Török, P., Ambarlı, D., Kamp, J., Wesche, K., Dengler, J. "Step(pe) up! Raising the profile of the Palaearctic natural grasslands." *Biodiversity and Conservation* 25 (2016): 2187–21395.

Turner, R, Roberts, N., Eastwood, W. J., Jenkins, E., Rosen, A. "Fire, climate and the origins of agriculture: micro-charcoal records of biomass burning during the last glacial–interglacial transition in Southwest Asia." *Journal of Quaternary Science* 25 (2010): 371–386.

Uetz, P., Freed, P., Hošek, J. (ed). "Varanus griseus." *The Reptile Database,* http://reptile-database.reptarium.cz/species?genus=Varanus&species=griseus

Vural, M., Adıgüzel, N. "Türkiye'nin doğal yaşam ortamları: Bozkırlar", *Türkiye'nin Önemli Doğa Alanları,* ed. Güven Eken ve diğerleri. Sayfa. Ankara: Doğa Derneği Yayınları, 2006.

Wesche, K., Ambarlı, D., Kamp, J., Török, P., Trebier, J., Dengler, J. "The Palaearctic steppe biome: a new synthesis." *Biodiversity and Conservation* 25 (2016): 2197–2231.

Willcox, G. "The distribution, natural habitats and availability of wild cereals in relation to their domestication in the Near East: multiple events, multiple centres." *Veg Hist Archaeobot* 14 (2005): 534–541.

Wilson, J. B., Peet, R. K., Dengler, J., Pärtel, M. "Plant species richness: the world records." *Journal of Vegetation Science* 23 (2012): 796–802.

Zeder, M. A. "Domestication and early agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, diffusion, and impact." *PNAS* 105 (2008): 11597–11604.

Öz: Bozkır ekosistemi, Anadolu'nun kurak ve yarı-kurak iklim görülen iç kesimlerinde, otsu bitki örtüsünün hakim olduğu alanlardır. Anadolu bozkırları, bitki ve kelebek türlerinin özelikle endemik türlerin çok olması; nesli tehlike altında olan kuş, memeli ve sürüngen türlerinin popülasyonlarını barındırması açısından dünya ölçeğinde önemlidir. İklim ve geleneksel tarım faaliyetleri ile çeşitlenen bozkırlar günümüzde aşırı otlatma, yoğun tarım, madencilik, yapılaşma gibi sürdürülebilir olmayan pek çok insan faaliyetinin baskısı altındadır. Bozkırları korumak için Mera Kanunu'nun etkin şekilde uygulanması, doğa dostu tarımın desteklenmesi ve doğal yaşam ortamlarını yıkıcı faaliyetlerden kaçınılması gibi pek çok çalışma ve düzenlemeye ihtiyaç vardır. Bunlardan en önemlisi, kişi ve kurumların bozkırla ilgili "boş alan" algısını "değer"e dönüştürmektir.

Anahtar sözcükler: biyolojik çeşitlilik, ekosistem, doğal kaynak kullanımı, hayvancılık, otlak

Anatolian Steppes

Abstract: Steppe ecosystem occurs in the form natural herbaceuos vegetation at inner parts of Anatolia in which arid or semi-arid climate prevails. Anatolian steppes are globally important, owing to presence of many endemic plant and butterfly species and populations of threatened birds, mammals and reptiles. Diversified under the effect of climate and traditional agricultural activities, steppes are under the threat of many unsustainable human activities such as overgrazing, intensive agriculture, mining, urbanization and road construction. There is an urgent need to implement many measures and activities to conserve steppe biodiversity such as effective implementation of Rangeland Law, promotion of high-nature-value farming and prevention of habitat-destructive projects. Above all, it is necessary to change the perception of steppe from "empty land" to "value" in minds of people and of institutions.

Keywords: Biodiversity, ecosystem, natural resource use, animal husbandry, grasslands

Anadolu Bozkırları ve Bozkırların Kuşları

Utku PERKTAŞ*

Anadolu'da kuşlar üzerine yapılan ilk gözlemler 1830'lu yıllarda başlamış olmasına karşın (Kumerloeve 1986), bu gözlemler geride bıraktığımız 60 yıl içinde yaygınlaşmış ve o zamandan bugüne birçok tür listesi yayımlanmıştır (Ergene 1945, Kasparyan 1956, Kumerloeve 1961, Beaman 1978, Kiziroğlu 1989, Bilgin ve Akçakaya 1990, Turan 1990, Kasparek 1992, Kasparek ve Bilgin 1996, Kirwan ve ark. 1998). Bu tür listelerine ek olarak, özellikle son 10 yıldır, kuş gözlemcilerinin elde ettiği kayıtlar, kuş türlerine yönelik bilgilerimizin artmasını sağlamıştır. Bugün, Anadolu'da yaklaşık 480 kadar kuş türünün bulunduğunu biliyoruz (Kuşbank-www.kusbank.org.tr, TRAKUŞ-www.trakus.org, Mitchell 2017).

Anadolu, kuş türlerinin zenginliği açısından her zaman dikkat çeken bir coğrafya olmuştur (Kirwan ve ark. 2008). Anadolu'nun coğrafi konumu, iklimsel çeşitliliği, habitat zenginliği ve önemli göç rotalarının Anadolu'da kesişmesi, tür zenginliğin en önemli sebepleri arasında yer almaktadır (Magnin ve ark. 2000, Welch ve Kirwan 2008). Bununla birlikte, bozkırlar dahil, Anadolu'daki pek çok habitat günümüzde önemli tehditlerle karşı karşıyadır. Bilindiği üzere, habitat zenginliğini olumsuz yönde etkileyecek herhangi bir faktör, söz konusu habitatta bulunan türlerin sayısını da olumsuz yönde etkiler (Julliard ve ark. 2004). Kuş türleri, habitat bozulması gibi tehditlere en hızlı cevap veren canlı grubudur.

* Hacettepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü, Türkiye & Department of Ornithology, American Museum of Natural History, New York, USA / perktas@hacettepe.edu.tr & uperktas@amnh.org

Bu yazı kapsamında, Anadolu'nun sahip olduğu kuş türlerinin zenginliğini şekillendiren habitat kavramına dikkat çekilerek, İç ve Doğu Anadolu'yu karakterize eden bozkırların önemi ile sahip olduğu kuş türlerinin zenginliği tartışılacaktır.

I. Avrupa ve Türkiye'deki Kuş Habitatları

Bir türün belli bir bölgede bulunma olasılığını sınırlayan faktörler arasında fiziksel çevre ve vejetasyon yer alır (Githaiga-Mwicigi ve ark. 2002). Vejetasyonu birincil derecede etkileyen faktör ise iklimdir. (Andrewartha ve Birch 1954). Tüm bu faktörler ve bunların arasındaki etkileşimler, bir türün yaşam alanını, yani habitatını tanımlar. Avrupa kıtasında üreyen kuş türleri için, fiziksel çevre, vejetasyon ve iklim parametreleri dikkate alınarak, toplam 19 farklı habitat tipi belirlenmiştir (Tucker ve Evans 1997). Bu habitat tiplerinden 13 tanesi (kıyı habitatları, iç sulakalanlar, ılıman kuşak ormanları, dağ ormanları, nehir ormanları-riparian habitatlar, Akdeniz ormanları ile çalılık ve kayalıkları, tarım alanları, bozkırlar, dağ çayırları, ıslak çayırlar, çeltik tarlaları, çok yıllık bitkilerin hakim olduğu çayırlar ve ağaçlandırma alanları) Türkiye'deki kuş habitatlarını tanımlar ve dolayısıyla Türkiye zoocoğrafyasının anlaşılması açısından da önemli bir zemin oluşturur. Anadolu bozkırları, 13 habitat tipi arasında, kuş türleri için en cezbedici yaşam ortamlarını oluşturur. Bunu destekleyecek şekilde, bozkırlarda üreyen kuş türlerinin sayısına göre yapılan derecelendirme sonucunda Türkiye 105 puan almış ve Rusya'dan sonra ikinci sıraya yerleşerek 39 Avrupa ülkesini geride bırakmıştır (Tucker ve Evans 1997). Avrupa kıtasındaki bozkır bağımlısı kuş türleri için Anadolu'nun önemi yadsınamaz. Bununla birlikte, Rusya ile Türkiye'nin yüzölçümleri arasındaki farkın çok büyük oluşu, şüphesiz bu iki ülkenin herhangi bir habitat açısından karşılaştırılmasını zorlaştırmaktadır.

II. Bozkırların habitat özellikleri, Anadolu'daki dağılımları ve tehditler

Bozkır veya diğer adıyla step habitatlar, kıtaların iç bölgelerinde, özellikle yağış miktarının 500 ila 300 milimetreye düştüğü yerlerde, ormanların yerine otsu bitkilerin ve çalıların oluşturduğu habitatlar olarak tanımlanır (Goriup 1988). Bozkır kuşağı denen bu bölgelerde soğuk kış aylarını görece kurak, fakat çok sıcak olmayan yaz ayları izler. Bozkır kuşağı, Avrasya içinde Doğu Avrupa'nın güneyinden Asya'nın içlerine doğru uzanır. Kuraklığın süresine göre, bozkırlarda çok çeşitli (birkaç santimetre boyundaki otlardan, soğanlı ve yumrulu bitkilere kadar) bitki türleri yetişir (Tucker ve Dixon 1997). İçinde yetişen bitki türlerine göre isim alan bu alanlarda, artık daha çok buğday tarımı yapılmaktadır. Anadolu, özellikle iç ve doğu kesimlerinde, bozkırlar bakımından zengindir. İç Anadolu bozkırları ile Doğu Anadolu dağ bozkırları, kapladığı coğrafi alan ve barındırdığı kuş türleri açısından dikkatle incelenmesi gereken ekolojik bölgelerdir. Bu alanlar özellikle leylek, ulu doğan, koca göz gibi tehlike altındaki kuş türleri bakımından dikkatle incelenmelidir. Son yıllarda yapılan birçok çalışma bu türle-

rin popülasyon değerlerindeki dalgalanmalara dikkat çekmektedir. Örneğin leylek popülasyonu Avrupa içerisinde, Polonya'da bozkır habitatlarının kullanımına bağlı olarak değişim göstermektedir. Ancak, habitatların korunması ön plana çıktığı için popülasyon değerlerindeki değişimin yönü türün lehine olacak şekilde pozitif olmuştur (Vaitkuviene & Dagys, baskıda)

İç Anadolu bozkırlarını birincil ve ikincil step alanlar belirler. Birincil (gerçek) bozkırlar, toprağın kuru, tuzluluğun yüksek ve besin miktarının düşük olduğu alanlar olarak bilinir. Tuzluluk ve besin miktarı, bu alanlar için sınırlayıcı faktördür ve bu alanları ağaç örtüsü bakımından fakirleştirir. Dolayısıyla gerçek bozkırların bitki örtüsü uzun ya da bodur çalılarla tanımlanır. İkincil (antropojenik-insan kaynaklı) bozkırlar, ormanların tahrip edilmesi sonucunda insan eliyle oluşturulan alanlar olarak tanımlanır. İç Anadolu'da ikincil step alanlar, birincil steplere göre daha baskındır ve genellikle otlatmayla devamlılığını sürdürür. Bu nedenle, vejetasyon yapısı bodur çalılar ve otlarla şekillenir ve hemen hemen birincil bozkırlara yakın karakteristik özellik sergiler (Wolkinger & Plank 1981).

İç Anadolu bozkırındaki tuzlu bozkırlar ve göller bölgenin kuşlar açısından önemini artıran alanlardır. Eşemenkaya Sazlığı, Tuz Gölü, Tersakan Gölü, Çumra Düzlüğü, Karapınar Düzlüğü, Ereğli Düzlüğü ve Çalıkdüzü Düzlüğü bölgedeki önemli kuş alanlardır (Kılıç ve Eken 2004). Bu alanların tamamı, günümüzde kirlilik ve drenaj faaliyetleri bakımından tehdit altındadır. Eşemenkaya Sazlığı ile Ereğli Sazlıkları drenaj faaliyetleri nedeniyle tamamen kuruma noktasına gelmiştir.

İç Anadolu bozkırında birincil bozkırların hakim olduğu alan içinde, bölgeye birçok açıdan zenginlik katan ve Anadolu'nun ikinci büyük gölü olan Tuz Gölü yer alır. Yaklaşık 2000 km^2 alanı kaplayan gölün vejetasyon yapısı ve döngüsü, birincil bozkırlarınkinden tamamen farklıdır. Habitat çeşitliliğini artıran bu önemli faktör sayesinde göl çevresinde bozkırı karakterize eden türlerin dışında farklı kuş türleri de bulunur. Göl çevresinde ılgın (*Tamarix*), ve özellikle tatlı suyun hakim olduğu alanlarda ise kamış (*Phragmites australis*) ve kofa (*Juncus heldreichianus* ssp. *orientalis*) baskın durumdadır. Dolayısıyla kurak ve tuzlu bozkırlarda görmeyi beklemediğimiz bazı kuş türleri, (örneğin, kamışçınlar-*Acrocephalus* ve bülbüller-*Luscinia svecica*) bölgede yaygın olarak görülür.

Doğu Anadolu dağ bozkırları soğuk kışların ve güçlü rüzgarların hâkim olduğu alanları içerir. Bu alanlar, step alanlarla birlikte bölgede seyrek şekilde bulunan ormanlık alanların etkileşimiyle şekillenmiştir (Welch ve Kirwan 2008). Dağ bozkırlarını kurak iklim koşulları karakterize ederken, 1500–2200 metrede pelin (*Artemisia*) ve geven (*Astralagus*) türleri baskındır. Bu yükseklikten daha yukarılarda ise Apiaceae familyasına ait bitkiler vejetasyonu şekillendirir. Doğu Anadolu dağ bozkırı içinde Türkiye'nin en büyük gölü olan Van Gölü yer almaktadır. Yaklaşık 3173 km^2 alanı kaplayan gölün çevresindeki sulak alanlar birçok önemli kuş türünün bölgeyi kışlama ve üreme alanı olarak kullanmasını sağlamaktadır (Kılıç ve Eken 2004). Gölün kuzey batısında yer alan Batmış Gölü'nü kış aylarında yüzlerce dik kuyruk (*Oxyura leucocephala*), macar ördeği (*Netta rufina*), fiyu (*Anas penelope*) ve elmabaş patka (*Aythya ferina*) gibi su kuşları

ziyaret eder. Yoğun tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile biyolojik kaynakların uygunsuz kullanımı, Doğu Anadolu dağ bozkırlarını olumsuz şekilde etkilemektedir.

III. Anadolu bozkırlarını karakterize eden kuş türleri

Bugün Avrupa kıtasında bulunan birçok kuş türü, insan etkisiyle gerçekleşen (örneğin, küresel iklim değişimi, tarım alanları açma) faaliyetleri sonucu ortaya çıkan habitat kaybı nedeniyle tehdit altındadır (Jetz ve ark. 2007, Şekercioğlu ve ark. 2008, Pimm 2008). Özellikle endemizmin yüksek olduğu bölgelerde insan eliyle yaratılan olumsuz etkiler daha belirgin olarak ortaya çıkmaktadır (Brook ve ark. 2008). Avrupa kıtasında bulunan toplam 65 kuş türü üremek için sadece bozkır habitatına bağımlı olduğu bildirilmiştir (Alonso ve ark. 1997). Buradaki ilginç nokta ise bozkıra bağımlı olan 65 kuş türünden 52'sinin küresel düzeyde tehdit altında olmasıdır. Bu türlerden küçük sakarca (*Anser erythropus*), şah kartal (*Aquila heliaca*), küçük kerkenez (*Falco naumanni*), mezgeldek (*Tetrax tetrax*), toy kuşu (*Otis tarda*), sürmeli kızkuşu (*Vanellus gregarius*), ince gagalı kervan çulluğu (*Numenius tenuirostris*), popülasyonlarının devamlılığı için birincil derecede bozkır habitatına bağımlıdırlar (Alonso ve ark. 1997). Avrupa kıtasında bozkır habitatına bağımlı 65 kuş türünün 60'ı (yaklaşık % 92'si), Anadolu bozkırlarını yaşam alanı olarak kullanmaktadır (Resim 1, 2 ve 3). Koruma önceliği açısından yüksek tehdit düzeyinde sınıflandırılan şah kartalın (*Aquila heliaca*) Anadolu'daki popü-

Resim 1: Tepeli Toygar

Resim 2: Taş Kuşu

Resim 3: Boz Kuyrukkakan

lasyonları, orman alanlarıyla bozkır sınırı arasında bulunur. Avrupa ve Türkiye popülasyonlarının tamamının en az %75'i ise bozkır habitatına bağımlıdır.

Küresel ölçekte popülasyon büyüklüğünün yaklaşık 5600 üreme çiftiyle temsil edildiği düşünülen sürmeli kız kuşunun (*Vanellus gregarius*) popülasyonlarının neredeyse tamamı bozkırlara bağımlı durumdadır (Sheldon ve ark. 2013, BirdLife International 2014). Muhtemelen iklim değişiminin bir etkisi olarak dağılım alanlarını genişleten bu tür, 2007 yılında ilk kez Anadolu bozkırlarında gözlemlenmiş ve Anadolu'daki toplam popülasyon büyüklüğü 3200 birey olarak belirtilmiştir (Bozdoğan ve ark. 2007).

İç Anadolu bozkırı ile Doğu Anadolu dağ bozkırlarını karakterize eden kuş türleri arasında yer alan toy kuşunun (*Otis tarda*) popülasyonu küresel düzeyde habitat kaybına bağlı olarak azalma eğilimi göstermektedir (BirdLife International 2014). Bozkırın en önemli kuş türlerinden olan toy kuşunun Anadolu'daki popülasyon büyüklüğünün 400 ile 1000 birey arasında olduğu tahmin edilmektedir (Alonso ve Placin 2010).

IV. Bozkırlardaki genetik çeşitlilik

Herhangi bir habitattaki çeşitlilik tiplerinden bahsedilince ilk akla gelen biyolojik çeşitlilik kavramıdır. Biyolojik çeşitliliğin ilk basamağı ise genetik çeşitliliktir. Koruma çalışmalarının en önemli basamağı, genetik çeşitliliğin korunması üzerine gerçekleştirilecek planlamalardır. Genetik çeşitlilik, bir popülasyonun ya da türün bireyleri arasındaki genetik farklılıklar olarak tanımlanır ve bireyler arasındaki üreme birlikteliğinden etkilenir. Geçtiğimiz on yıl içinde genetik çeşitlilik üzerine yapılan çalışmalar, moleküler biyocoğrafya ya da filocoğrafya olarak bilinen yeni bir bilim alanın önemini ortaya koymuştur. Bu bilim alanı, tür içi genetik çeşitlilik örüntüsünde gözlemlenen coğrafi varyasyona dikkat çekerek, koruma çalışmalarına farklı bir perspektif katmıştır.

Bozkır habitatına bağımlı kuş türlerinin genetik çeşitliliğinin belirlenmesine yönelik çalışmalar, bu türlere ait ilginç filocoğrafi örüntüler ortaya koymuştur. Taş kuşu (*Saxicola torquata*) Kuzey Afrika'nın batısında ve Avrasya'nın neredeyse tamamında dağılım gösteren bir tür kompleksidir. Yani, dağılım alanı içinde morfolojik olarak birbirinden farklılık gösteren popülasyonlara ya da bir başka ifadeyle birçok alttüre sahiptir. Yaşadığı ortam açısından bozkıra bağımlı olan bu tür, bir önceki başlık altında verilen öncelikli kuş türlerinin aksine, bozkır habitatı için öncelikli türler arasında yer almaz. Yaygın olmasına karşın, dağılım alanı içinde popülasyon büyüklüğünün azaldığı düşünülmektedir (Tucker ve Evans 1997). Bu tür kompleksi üzerinde yürütülen filocoğrafi bir çalışma, türün, dağılım alanı içinde sıra dışı genetik çeşitlilik örüntülerine sahip olduğunu göstermiştir (Zink ve ark. 2009). Bu çalışmanın sonuçlarına göre, türün Batı Palearktik Bölge'deki popülasyonlarından ılıman kuşakta yer alanları, türün kuzey enlemlerdeki popülasyonlarına göre daha yüksek bir genetik çeşitliliğe sahiptir. Türün İspanya ve Anadolu'da üreyen popülasyonlarının, türün dağılım alanındaki diğer popülasyonlarıyla karşılaştırıldığında, daha yüksek bir farklılaşma

oranına sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, en azından İspanya ve Anadolu'daki popülasyonların kaynak popülasyonlar olduğunu göstermiştir. Bir başka ifadeyle, Anadolu bozkırları, taş kuşunun Batı Palearktik Bölge'deki güncel genetik çeşitliliğin bir kaynağı konumdadır. Bu sıra dışı genetik çeşitliliğe sahip popülasyonlar, türün dağılım alanı içinde koruma önceliği olan popülasyonlardır. Çünkü İspanya ve Anadolu dışında daha homojen yapıya sahip olan popülasyonlar, türün sahip olduğu genetik çeşitliliğin devamlılığı açısından daha düşük bir öneme sahiptir.

Dikkat çekici diğer kuş türlerinden biri de kızıl kekliktir (*Alectoris rufa*). Bozkırlarda yılın her dönemi görülebilen, göç etmeyen bir kuş türü olan kızıl keklik üzerinde yürütülen filocoğrafi çalışmalar, türün genetik çeşitlilik örüntüsünün dağılım alanı içindeki küçük coğrafyalarda bile anlamlı ölçüde değişkenlik gösterdiğini ortaya koymuştur. Batı Palearktik Bölge içerisinde, özellikle ılıman kuşak hattında yürütülen çalışmalar, İspanya (Ferrero ve ark. 2011) ve İtalya (Barbanera ve ark. 2005) açısından bu sonuçları doğrular niteliktedir. Avrupa'daki koruma listelerinde yer alan bu kuş türünün habitatı olan bozkırın, türün sahip olduğu genetik çeşitliliğin korunması için önemi büyüktür. Anadolu'da dağılım gösteren keklik türlerine baktığımızda ise kınalı keklik (*Alectoris chukar*) dikkat çekmektedir. Yaygın bir kuş türü olan kınalı keklik, kızıl keklik gibi bozkırlardan ayrılmayan, yılın her dönemi Anadolu bozkırlarda görülebilen, göç etmeyen bir kuş türüdür. Bu kuş türünün diğer bir özelliği ise kafes içinde rahatlıkla üretilebilmesidir. Bu şekilde üretilen bireyler, periyodik aralıklarla türün sık görülmediği ya da nadir olarak görüldüğü alanlara bırakılmaktadır. Yukarıda bahsedilen çalışmaların sonuçlarından anlaşılacağı üzere, söz konusu kuş türleri sahip oldukları genetik çeşitlilik bakımından dağılım alanları içinde yüksek bir değişkenlik göstermektedir. Dolayısıyla, kafesler içinde yetiştirilen kınalı kekliklerin doğaya serbest bırakılması ile doğal popülasyonlar ve genetik yapısı homojenize olmuş popülasyonların karşılaşması sağlanmaktadır. Böylece, bu (ve belki pek çok) türün doğal popülasyonlarının Anadolu'daki genetik çeşitliliğinin durumunu öğrenemeden türü/türleri kaybetmekteyiz.

Genetik çeşitlilik basamağından başlayarak, koruma önceliği yüksek kuş türleri odağında bozkırlara baktığımızda, habitat bozulmasının sonuçlarının ne derece ağır olabileceğini anlamak zor değildir. Acil koruma planlarının yapılması gereken bozkırlar, çoğu zaman verimsiz alanlar olarak görülmüş ve tarımın yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte sürekli müdahalelere maruz kalmıştır. Anadolu bozkırlarının korunması, bugün popülasyon değerlerini bilemediğimiz, düşük popülasyon büyüklükleri nedeniyle nadir olan birçok kuş türünün dünya üzerindeki devamlılığı açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Alonso J. C., Belik V., Boutin J., Cheylan G., Dixon J., Farago S., Galushin V., Kollar H. P., Martinez C., Angel Naveso J., Suarez F., Voisin S. 1997. "Steppic habitats". Tucker G. M. ve Evans M. I. (ed). *Habitats for birds in Europe: a conservation strategy for wider environment*. BirdLife International (BirdLife Conservation Series no. 6). Cambridge, UK, ss. 267–325.

Alonso J.C., Palacín C. 2010. "The world status and population trends of the great bustard (*Otis tarda*): 2010 update". *Chinese Birds* 1(2): 141–147.

Andrewartha H. G. ve Birch L. C. 1954. *The distribution and abundance of animals*. The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, USA.

Barbanera F., Negro J. J., Di Giuseppe G., Bertoncini F., Capelli F., Dinni, F. 2008. Analysis of the genetic structure of red-legged partridge (*Alectoris rufa*, Galliformes) populations by means of mitochondrial DNA and RAPD markers: a study from Central Italy Biological Conservation, 122 (2005): 275–287.

Beaman M. 1978. *Bird report 1974–1975*. The Ornithological Society of Turkey, UK.

Bilgin C ve Akçakaya R. 1990. "Kuşlar". *Türkiye'nin biyolojik zenginlikleri*, ed. A. Kence, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayınları, Ankara, s. 183–202.

BirdLife International 2014. IUCN Red List for birds. http://www.birdlife.org

Bozdogan M., Balkiz O., Tavares J. 2007. *Survey of social lapwing (Vanellus gregarius) in southeastern Anatolia during early Spring 2007*. Doğa Derneği, Ankara.

Brook B. W., Sodhi N. S., Bradshaw C. J. A. 2008. "Synergies among extinction drivers under global change". *Trends in Ecology and Evolution* 23: 453–460.

Ergene S. 1945. *Türkiye Kuşları*, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Monografileri, Sayı 4, İstanbul.

Ferrero M. E., Blanco-Aguiar J. A., Lougheed S. C., Sánchez-Barbudo I., de Nova P. J. G. 2011 "Phylogeography and genetic structure of the red-legged partridge (*Alectoris rufa*): more evidence for refugia within the Iberian glacial refugium". *Molecular Ecology* 20: 2628.2642.

Githaiga-Mwicigi J. M. W., Fairbanks D. H. ve Midgley G. 2002. "Hierarchical processes define spatial pattern of avian assemblages restricted and endemic to the arid Karoo, South Africa". *Journal of Biogeography* 29: 1067–1087.

Goriup P.D. 1988. *Ecology and conservation of grassland birds*. International Conservation of Bird Preservation (Tech. Publ. 7), Cambridge, UK.

Jetz W., Wilcove D. S. ve Dobson , A. P. 2007. "Projected impacts of climate and land-use change on the global diversity of birds". *PLoS Biology* 5(6): e157

Julliard R., Jiguet F. ve Couvet D. 2003. "Common birds facing global changes: what makes a species at risk?" *Global Change Biology* 10: 148–154.

Kasparek M. 1992. *Die Vögel der Turkei*. Eine Übersicht, Max Kasparek Verlag, Heidelberg, Germany.

Kasparek M. ve Bilgin C. 1996. "Türkiye kuşları tür listesi". *Türkiye Omurgalıları Tür Listesi* (ed. A. Kence ve C. Bilgin). PT/TÜBiTAK, Ankara, s. 25–88.

Kasparyan A. 1956. "A preliminary systematic list of birds of Turkey". *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası*. 21: 27–48.

Kılıç D. T. ve Eken G. 2004. *Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları-2004 Güncellemesi*. Doğa Derneği, Ankara, Türkiye.

Kirwan G. M., Martins R. P., Eken G. ve Davidson P. 1998. *A Checklist of the Birds of Turkey*. Sandgrouse. Supplement 1: 1–29.

Kirwan G. M., Boyla K., Castell P., Demirci B., Özen M., Welch H. ve Marlow T. 2008. *The Birds of Turkey: The Distribution, Taxonomy and Breeding of Turkish Birds*. Christopher Helm. London, UK.

Kiziroğlu İ. 1989. *Türkiye Kuşları*, O.G.M. Basımevi, Ankara

Kumerloeve H. 1961. "Zur kenntnis der avifuna kleinasiens". *Bonner Zoologische Beitrage*. 12: 1–318.

Kumerloeve H. 1986. "Bibliographie der saugetiere und vögel der Türkei (Rezente Fauna)", *Bonner Zoologisch Monographien*, Nr. 21, Bonn, Germany.

Kuşbank 2014. Kuşabank-www.kusbank.org

Magnin G., Eken G., Yarar M. 2000. "Turkey". *Important Bird Areas in Europe. Priority sites for conservation*, Melanie F. Heath ve Michael I. Evans (ed). C. 1-2. Cambridge UK, BirdLife Conservation Series 8.

Mitchell D. 2017. *Birds of Europe, North Africa and the Middle East. An Annotated Checklist.* Lynx Edicions. Barcelona, Spain.

Pimm S. L. 2008. "Biodiversity: climate change or habitat loss-which will kill more species?" *Current Biology*. 18: 117–119.

Sheldon R. D., Kamp J., Koshkin M. A., Urazaliev R. S., Iskakov T. K., Field R. H., Salemgareev A. R., Khrokov V. V., Zhuly V. A., Sklyarenko S. L., Donald P. F. 2013. "Breeding ecology of the globally threatened Sociable Lapwing Vanellus gregarius and the demographic drivers of recent declines". *Journal of Ornithology* 154: 501–516.

Şekercioglu C. H., Schneider S. H., Fay J. P., Loarie S. R. 2008. "Climate change, elevational range shifts, and bird extinctions". *Conservation Biology* 22: 140–150.

TRAKUŞ 2014. Türkiye'nin Anonim Kuşları-www.trakus.org

Tucker G. M. ve Evans M. I. 1997. *Habitats for birds in Europe: a conservation strategy for wider environment.* BirdLife International (BirdLife Conservation Series no. 6). Cambridge, UK.

Tucker G. M. ve Dixon J. 1997. "Agricultural and Grassland Habitats". Tucker G. M. ve Evans M. I. (ed). *Habitats for birds in Europe: a conservation strategy for wider environment.* BirdLife International (BirdLife Conservation Series no. 6), Cambridge, UK, pp. 267–325

Turan, N. 1990. *Kuşlar*, O.G.M. Basımevi, Ankara.

Vaitkuviene D. ve Dagys M. "Two-fold increase in White Stork (Ciconia ciconia) population in Lithuania: a consequence of changing agriculture?" *Turkish Journal of Zoology* 38: baskıda.

Welch H. ve Kirwan G. M. 2008. "Turkey's Ecoregions: their Biodiversity and Conservation". Kirwan et al. *The Birds of Turkey*. Helm Publications, UK. pp. 31-41.

Wolkinger F. ve Plank S. 1981. *Dry grasslands of Europe*. Strasbourg, France: Council of Europe.

Zink R. M., Pavlova A., Drovetski S., Wink M., Rohwer S. 2009." Taxonomic status and evolutionary history of the Saxicola torquata complex". *Molecular Phylogenetics and Evolution* 52: 769–773.

Öz: Bu yazıda, Anadolu'nun sahip olduğu kuş türlerinin zenginliğini şekillendiren faktörlerden biri olan habitat kavramına dikkat çekilerek, İç ve Doğu Anadolu'yu karakterize eden bozkırların önemi, bu habitatın sahip olduğu kuş türlerinin zenginliği çerçevesi içinde tartışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Anadolu Bozkırları, kuş, step, genetik çeşitlilik, İç Anadolu, Doğu Anadolu

Anatolian Steppes and Their Birds

Abstract: This article focuses on the concept of habitat, which is one of the factors that shape the richness of bird species in Anatolia, and the importance of the steppe habitats that characterize the inner and the eastern Anatolia has been discussed within the framework of the richness of the bird species that this habitat type has.

Keywords: Anatolian steppe, bird, steppe, genetic diversity, Inner Anatolia, Eastern Anatolia

Anadolu Körfarelerinin Kromozomal Evrimi ve Filocoğrafyası

Tolga KANKILIÇ*
Teoman KANKILIÇ**

I. Giriş

Memelilerin evriminde öne sürülen iki model ağırlıklı olarak tartışılmaktadır. Bunlar rekabet, predasyon ve diğer biyotik faktörlerin etkili olduğu "Kızıl Kraliçe (Red Queen)" modeli (Van Valen, 1973) ile jeolojik, tektonik ve iklim değişimi gibi çevresel faktörlerin etkili olduğu "Court Jester" modelidir (Barnosky, 2001). Benton (2009) bu iki modelin farklı coğrafya ve zaman ölçeğinde çalıştığını ileri sürer. "Kızıl Kraliçe" modelinin temelini oluşturan biyotik faktörlerin kısa zaman ölçeğinde ve yerel olarak, "Court Jester" modelinin ise bölgesel ve küresel ölçekte daha büyük zaman aralığında şekillendiğini belirtir. Paleobiyoloji alanında yapılan güncel birçok çalışma ve ekometrik veriler, iklim değişikliği gibi fiziksel etmenlerin memelilerin evriminde itici bir güç olduğuna dair bol miktarda kanıt sunmaktadır (Mirzaie Ataabadi ve diğ., 2013, Fortelius ve diğ., 2014). Avrasya memeli faunasının günümüzdeki çeşitlenmesinde özellikle Neojen–Kuvaterner periyodunda gerçekleşen iklimsel dalgalanmalar, jeolojik ve tektonik olaylar önemli rol oynar (Hewitt, 2000, Randi, 2007, Bilgin, 2011, Schmitt ve Varga, 2012, Fortelius ve diğ., 2014).

* Aksaray Üniversitesi Sabire Yazıcı Fen Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü
kankilic@aksaray.edu.tr
** Ömer Halis Demir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Biyoteknoloji Bölümü
tkankilic@ohu.edu.tr

Avrasya toprak altı memelilerinden olan körfareler, farklı çevre ve ekolojik koşullara çok iyi uyum sağlayan, karyotipik çeşitliliği yüksek olan canlılardan biridir. Çevresel faktörlerin oluşturduğu stresin toprak altı memeliler ve körfarelerin evriminde ana itici güç olduğu bir çok kez vurgulanmıştır (Nevo ve diğ., 2001, Parson, 2005, Nevo, 1999, 2011, 2013). Toprak altında yaşama iklim dalgalanmaları ve yırtıcılara karşı bir avantaj sağlarken karanlık, düşük üretkenlik, sert topraklarda galeri için harcanan enerji, hipoksi, hiperkapni ve yoğun patojen gibi farklı streslere karşı çoklu uyumsal mekanizmalar geliştirmiştir (Avivi ve diğ., 2010, Nevo, 2013, Fang ve diğ., 2014).

Körfareler *Nannospalax* ve *Spalax* olmak üzere iki cins altında sınıflandırılmaktadır (Topachevskii 1969, Németh ve diğ., 2013, Chişamera ve diğ., 2014, Arslan ve diğ. 2016). Ancak bazı yazarlar tek bir cins altında toplamışlardır (Savić ve Nevo, 1990, Musser ve Carleton, 2005, Kryštufek ve Vohralík, 2009). *Nannospalax* cinsi temsilcileri Güneydoğu Avrupa, Türkiye, Ermenistan, Suriye, Filistin, Irak, İsrail, Ürdün ve Mısır'da yayılış gösterirken, *Spalax* cinsi temsilcileri Kafkasya, Transkafkasya, Ukrayna, Romanya'da yayılış göstermektedir (Wilson ve Reeder, 2005). Körfarelerin taksonomisi bütün taksonomik seviyelerde karmaşık ve problemlidir. Temelde bu belirsizliğe sebep olan üç önemli etken vardır: Birincisi bu hayvanların birbirlerine çok benzemelerinden dolayı, morfolojik temeldeki yaklaşımlar sınıflandırılmalarında ve evrimsel tarihini açıklamada yetersiz kalmıştır. İkinci önemli etken, bulundukları her coğrafyada diploit kromozom sayısı ve kromozom kolu sayılarında olağanüstü farklılıklar sergilemeleridir. Üçüncü etken ise özellikle karmaşa yaratacak şekilde tür ve tür içi genetik çeşitliliğinin yüksek olmasıdır. Çok sayıda yapılmış olan kromozom çalışmaları yeni sitotipleri ortaya koyarken, karmaşıklığı da nispeten artırmıştır. Son senelerde yapılmış birkaç mtDNA çalışması çözüm önerilerinde bulunmuş ancak tartışmaları çözümleyecek filogenetik ilişkileri ya da filocoğrafi yapıyı henüz ortaya koyamamıştır. Çözümsüzlük, yayılış alanı içerisinde en yüksek kromozom farklılığı ve genetik çeşitliliği veren Anadolu popülasyonlarında özellikle yoğunlaşmıştır. *Nannospalax* temsilcilerinde görülen biyolojik çeşitliliğin neredeyse % 60 kadarı Anadolu körfarelerinde bulunmaktadır (Kryštufek ve Vohralík, 2009).

Bugüne dek körfarelerde gözlenen kromozom farklılıkları ve yüksek genetik çeşitliliğe dair pek çok farklı neden öne sürülmüştür. Öne sürülen sebeplerden biri, bu canlıların sürekli toprak altında kalmaları, hareket yeteneklerinin sınırlı olması ve bu nedenle yakın mesafelerdeki popülasyonlar arasında bile gen alışverişinin düşük olmasıdır (Savic ve Nevo, 1990). Nevo (1994a,b) İsrail ve Türkiye körfarelerinde gerçekleştirdiği allozim (enzim çeşitliliği) çalışmalarında diploit kromozom sayısı ve genetik çeşitlilik ile kuraklık stresinin pozitif ilişki içerisinde olduğunu belirtmiştir. Özellikle Anadolu'da diploit kromozom sayısı ve genetik çeşitliliğinin sert, kurak ve iklimsel olarak çok değişken İç Anadolu Platosu'na doğru artığını göstermiştir. Bu artış, niş genişliği ve genetik seviye arasında pozitif bir ilişki olduğunu varsayan Van Valen (1965) tarafından ortaya atılan "niş genişliği değişkenliği hipotezi" ile ilişkilendirilmiştir. Körfarelerin toprak altı yaşamda karşı karşıya kaldıkları karanlık, düşük üretkenlik, sert top-

raklar, hipoksi, hiperkapni ve yoğun patojen gibi çoklu ekolojik streslere karşı uyumsal genomik, proteomik ve fenomik kompleksler geliştirerek evrimleştiğini belirtmiştir (Nevo, 2013). Son senelerde yapılan filogenetik çalışmalar körfarelerin evriminin iklim dalgalanmaları ve tektonik olaylar gibi diğer çevresel değişikliklerle belirlenmiş olduğunu söylemişlerdir (Hadid ve diğ., 2012, Nemeth ve diğ. 2013).

Körfarelerle ilgili günümüze kadar yüzlerce makale yayımlanmışsa da, bunlar hayvanların kromozom çeşitliliği, taksonomik durumları ve evrimsel tarihini açıklamada yetersiz kalmıştır; ileri sürülen hipotezler ise halen tartışmalıdır. Bu makalede Türkiye'de yayılış gösteren körfarelerin evrimsel tarihi, kromozom evrimi, taksonomik durumları ve filocoğrafi ilişkileri irdelenmeye çalışılacaktır.

II. Körfarelerin Kökeni ve Paleontolojik Kayıtlar

Günümüzde toprak altı kemiricilerini içeren Rhizomyinae, Spalacinae ve Myospalacinae alt familyalarının sınıflandırılması hakkında tartışmalar sürmektedir. Bu alt familyalar yaklaşık yüz yıllık bir süre boyunca Muridae familyasının altında gösterildikten sonra yakın zamanda yapılan moleküler çalışmalar ile üç alt familyanın tek bir soydan köken aldığı gösterilmiş ve bunlar Spalacidae familyası içerisinde toplanmıştır (Michaux ve Catzeflis, 2000, DeBry ve Sagel, 2001, Jansa ve Weksler, 2004, Steppan ve diğ., 2004, Lin ve diğ., 2014). Nevo (1999), Avrasya toprak altı kemiricilerinin (Spalacidae), Orta Eosen–Erken Oligosen dönemine geçişinde küresel iklimde artan kuraklığın etkisiyle Anadolu'da köken aldığını belirtmiştir. Hemoglobin, transferrin, kristalin gibi tek bir molekül üzerinden muroid-cricetoid stoktan Spalacidae familyasının ayrılma zamanı Orta Eosen'de yaklaşık 40-45 milyon yıl önce olarak hesaplanmıştır (Kleinschmidt ve diğ., 1985, Hendriks ve diğ., 1987). Ancak DNA üzerinden hesaplanan ayrılma zamanı 14-27 milyon yıl öncesini Erken Miyosen-Geç Oligosen arası dönemi göstermektedir (Catzeflis, ve diğ., 1989, Hadid ve diğ., 2012). Moleküler çalışmalarda birbiriyle uyuşmayan oldukça farklı ayrılma zamanları verilmiştir.

Fosil kayıtlara baktığımızda en erken Geç Oligosen dönemine ait Bosna Hersek'ten *Vetusspalax progressus* türünün fosil kaydı karşımıza çıkmaktadır (De Bruijn ve diğ., 2013a). Spalacidae fosillerine Türkiye ve Balkanlar'da Neojen ve Kuvaterner faunalarında sıkça rastlanmış ve özellikle tortulların yaşlandırılmasında başarılı bir şekilde kullanılmıştır (Şen ve Sarıca, 2011, De Bruijn ve diğ., 2013). Anadolu'da Erken Miyosen'de (MN3 zonu) Keseköy'de *Debrujia arpati* tanımlanmış (Ünay, 1996) ve *Debrujia* cinsine ait türler Sabuncubeli, Söke, Dededağ, Gördes-Kınık, Kalecik-Sülüklügöl'de kaydedilmiştir (Ünay, 1996; Ünay ve Göktaş, 1999, 2000; de Bruijn ve diğ., 2006). Erken Miyosen'de MN4 zonunda Türkiye ve Yunanistan'da *Heramys* cinsi türlerinin kayıtları bulunmaktadır (Klein Hofmeijer ve de Bruijn, 1985, de Bruijn ve diğ., 1992). *Sinapospalax* cinsine ait fosiller Orta Miyosen (MN5 zonu) ile Geç Miyosen (MN10 zonu) arasında Türkiye'den ve *Pliospalax* fosillerine ise Doğu Avrupa, Balkanlar ve Türkiye'de Geç Miyosen-Erken Pliyosen (MN12-MN16 zonları) dönemlerinde kayıt

verilmiştir (Şen ve Sarıca, 2011, De Bruijn ve diğ., 2013). Fosil kayıtları Spalacinae alt ailesinin büyük bir olasılıkla Anadolu'da ya da Balkanlar'da, Oligosen'den beri bilinen Cricetidae ailesinden Erken Miyosen ya da Geç Oligosen zamanında türediğini göstermektedir. Anadolu çevresindeki bölgelere de ulaşan bu ailenin azami dağılımı Kuvaterner'de gerçekleşmiştir. Bu sonuç DNA temelli verilen ayrılma zamanı ile uyuşmaktadır.

III. Körfarelerin Kromozom Çeşitliliği ve Evrimi

Körfarelerin günümüz popülasyonları taksonomik olarak *Nannospalax* ve *Spalax* olmak üzere iki cins altında toplanmıştır. *Spalax* cinsine ait türlerde diploit kromozom sayı farklılığı *Nannospalax* türlerine göre daha az çeşitlilik gösterir ve diploit kromozom sayısı 2n= 60-62, kromozom kol sayısı NF=116-124 arasında değişir (Nevo ve diğ., 2001). Küçük bir morfolojiye sahip olan *Nannospalax* cinsi üyeleri bulundukları her coğrafyada diploit kromozom sayılarının olağanüstü değişimiyle karakteristiktirler. Balkanlar'da ve Trakya bölgesinde bulunan *N. leucodon* türü, 2n = 46-58 arasında değişen 7 farklı diploit kromozom sayısı ve kromozom kol sayı farklılıkları ile 25 sitotipe sahiptir (Arslan ve diğ., 2016). *N. ehrenbergi* türü Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Suriye, Lübnan, İsrail, Mısır ve Libya'ya kadar yayılış göstermekte olup 2n= 48-62 arasında değişen 7 farklı diploit kromozom sayısı ve kromozom kol sayı farklıları ile beraber 20 sitotip içerir (Nevo ve diğ., 2001, Coşkun ve diğ., 2006, Arslan ve diğ., 2016). *N. xanthodon*, cinsin en fazla kromozom çeşitliliği gösteren ve siyasi sınır aşımları göz ardı edildiğinde Anadolu'ya endemik olan bir türdür. Bu tür 13 farklı diploid kromozom sayısı (2n = 36, 38, 40, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 56, 58, 60, 62) ve farklı kromozom kol sayılarıyla toplamda 32 farklı sitotip içerir (Sözen 2004; Sözen vd., 2006; Coşkun vd., 2006; Kankılıç vd., 2007, 2009, 2010; Sözen vd.,

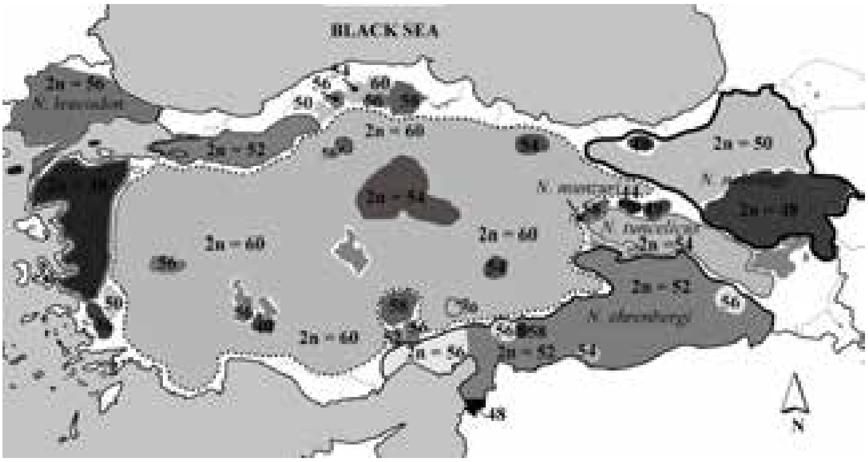

Şekil 1 - Türkiye körfare için belirlenen sitotipler ve muhtemel türlerin coğrafi yayılışları.

2013, Arslan ve diğ., 2016). Türkiye'de yayılış gösteren sitotipler şekil 1' de verilmiştir. *Nannospalax* cinsinin hem tüm türlerini hem de kromozom çeşitliliğinin en yüksek olduğu popülasyonları içermesi bakımından, atasal kromozomunu barındıran gen merkezinin Anadolu coğrafyası olduğu söylenebilir.

Kromozomların yeniden yapısal düzenlemelerinin canlıların türleşmesi ve evriminde önemli rolü vardır. Bunlar Robertsonian birleşme/ayrılmaları (Robertsonian fusions/fissions) ile perisentrik inversiyonlar gibi kromozom sayısını veya morfolojisini yapısal olarak değiştiren büyük ölçekli yeniden düzenlemeler olabileceği gibi (King, 1995, Navarro ve Barton, 2003, Dobigny ve diğ., 2015), yalnızca kromozom bantlaması veya boyama teknikleri ile tespit edilebilen heterokromatin amplifikasyon, küçük delesyonlar, duplikasyonlar, inversiyonlar veya translokasyonlar gibi küçük ölçekli yapısal yeniden düzenlenmeler de gözlenebilir (Stanyon ve Graphodatsky, 2012, Dobigny ve diğ., 2015). Bir popülasyonda ortaya çıkan yeni kromozom düzenlemeleri geçici ve kararlı polimorfizmler üretebilir. Bu genomik değişimler olağan seçici bir baskı altında evrimsel bir avantaj sağlıyorsa, bu tür polimorfizmler popülasyonda sabit hale gelir (Lande, 1984). Bununla birlikte, nötr ya da daha az baskın yeniden düzenlenmeler, küçük izole popülasyonlarda stokastik süreçler ile sabitlenebilir ve sonunda göç ile dağılabilir (Lande, 1984; Dobigny ve diğ., 2015). Kromozom yeniden düzenlemeleri çiftleşme sonrası güçlü bir izolasyon mekanizması gibi davranabilir ve bir ya da birkaç kromozom yeniden düzenlenmesi farklı popülasyonlar arasındaki melezlerin doğurganlığının azalması nedeniyle türleşmeyi tetikleyebilir, böylece kromozom polimorfizmlerinin sabitlenmesi uzun zaman süren türleşme sürecinin işleyişine katkıda bulunabilir (Nevo, 1999, Martinez ve diğ., 2017).

Yeraltı memelilerinde yaygın olarak gözlenen Robertsonian kromozom değişimleri ve perisentrik inversiyonlar, körfarelerde yüksek kromozom farklılaşmasının ana mekanizmasıdır ve küçük, izole popülasyonlarda oluşan kromozom polimorfizmleri allopatrik ya da peripatrik süreçlerle sabitlenir (Savic ve Nevo, 1990, Nevo, 1991, 1999, 2013, Nevo ve diğ., 1994b, 1995, 2000, Ivanistkaya ve diğ., 2008, Matur ve diğ., 2013, Arslan ve diğ., 2016). Nevo (1991) körfarelerdeki kromozom çeşitliliğinin ana mekanizmasının Robertsonian ayrılması ve perisentrik inversiyonlar ile gerçekleşen kromozom yeniden düzenlemeleri olduğunu ileri sürerken, Anadolu'dan köken alan Spalacidae ailesinin Doğu Akdeniz ve Avrupa'nın tamamı boyunca üç büyük kromozomal değişim geçirdiğini belirtir (Nevo, 1999). Kromozom değişim yönleri aşağıda gösterildiği gibidir;

i. Türkiye → Yakın Doğu ve Kuzey Afrika steplerine ($2n = 38 \rightarrow 60$)

ii. Türkiye → Balkan steplerine ($2n = 38 \rightarrow 62$)

iii. Türkiye → Ukrayna ve Rusya steplerine ($2n = 38 \rightarrow 62$)

Ayrıca Anadolu körfarelerinde diploit kromozom sayısının çevresel bütün yönlerden iklimsel olarak sert ve kurak, jeolojik olarak daha genç olan İç Anadolu Platosu'na doğru 2n=38'den 62'ye çeşitlendiğini belirtir (Nevo ve diğ., 1994b, 1995, Şekil 2). Hem İsrail hem de Türkiye körfarelerinde genetik çeşitli-

lik ve diploit kromozom sayısındaki artış eğiliminin kuraklık stresi ile pozitif bir ilişki gösterdiğini vurgular (Nevo ve diğ., 1994b, Nevo, 2013).

Türkiye körfareleriyle son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda Robertsonian değişimlerinin körfarelerde kromozom çeşitliliğini oluşturan ana mekanizma olduğu kabul edilir, ancak değişimin yönü halen tartışmalıdır. Nevo'nun ayrılma hipotezine zıt olarak kromozom değişimlerinin diploit kromozom sayısı 2n= 60 olan atasal bir kromozomdan Robertsonian birleşmesi (fussion) ile gerçekleştiği öne sürülmüştür (Savic ve Soldatović, 1979, 1984). Bu görüş ilk önce Balkan körfarelerinde tanımlanmış, sonrasında İsrail (Ivanitskaya ve diğ., 2005) ve Türkiye populasyonlarında (Ivanitskaya ve diğ., 1997, Matur ve diğ., 2013) doğrulanmıştır. Anadolu'nun merkezine yerleşmiş 2n=60 diploit kromozomun atasal kromozom olduğu, 2n= 38 ve 2n= 60 kuzey popülasyonlarının ikincil atasal kromozomlar olabileceği düşünülmektedir. Robertsonian birleşmesi Anadolu popülasyonlarında ana değişim mekanizmasıdır, Robertsonian ayrılması, perisentrik inversiyon ve delesyon ise çok daha az görülen mekanizmalardır (Ivanitskaya ve diğ., 1997, Matur ve diğ., 2013).

Kromozomal evrim ile türleşme memeli hayvanlarda her zaman tartışmalıdır. Doğal seçilim, genetik sürüklenme ve mayoz gücü gibi nötr olmayan çoklu evrimsel mekanizmalar karyotipik çeşitliliği etkiler. Kromozomal yeniden düzenlenmeleri genom boyunca rastgele dağılmaz, özellikle rekombinasyon sıcak noktalarında ve sıklıkla DNA'nın tekrarlanan dizilerinde yoğunlaşır (Villena ve Sapienza, 2001). Nötr olmayan bu mekanizmalar, yeniden düzenlenen kromozomların kararlı hale gelmesini kolaylaştırır ya da sabitlenmesini sağlar. Memeli hayvanlarda karyotip çeşitliliği ile genom evrimi arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan birkaç hipotez bulunmaktadır. Bu hipotezler türlerin metabolik, üreme, biyocoğrafi ve genetik özelliklerini içerir (Martinez ve diğ., 2017). Metabolik hız

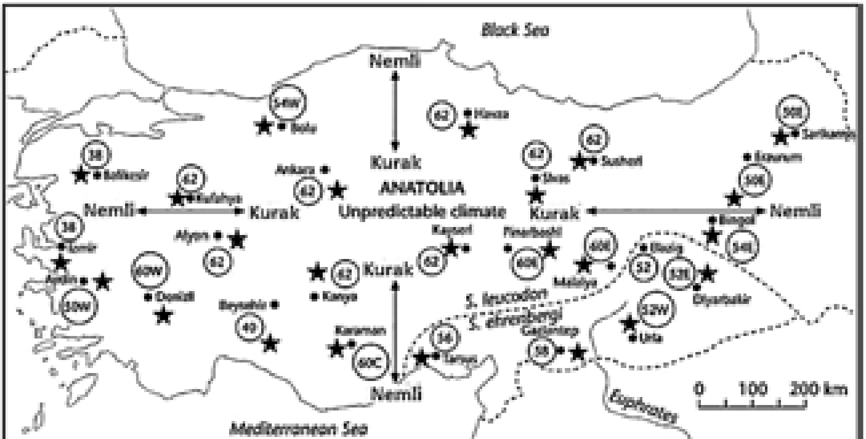

Şekil 2 - Nevo'nun kuraklık stresi hipotezi: Diploit kromozom sayısının İç Anadolu'ya doğru kuraklıkla beraber artışı (Nevo ve diğ., 1994b 'den alınmıştır).

hipotezi, vücut kitlesiyle ilişkili olarak yüksek metabolik hıza sahip organizmaların DNA'sının daha fazla oksidatif zarara maruz kaldığından dolayı daha yüksek mutasyon oranı gösterdiğini ileri sürer (Martin ve Palumbi, 1993, Allen ve diğ., 2006). Üreme oranı hipotezi, birim zamanda daha fazla yavruya sahip olan türlerin daha fazla mayoz ve yüksek mutasyon şansına olanak tanıyacağı ve DNA replikasyonu sırasında daha fazla hata biriktirdiğini belirtirken (Li ve diğ., 1996), coğrafi aralık hipotezi, geniş coğrafi dağılıma fakat küçük izole popülasyonlara sahip taksonlarda uyumsal ya da uyumsal olmayan genetik değişikliklerin doğal seçilim ve genetik sürüklenme yoluyla sabitlenme olasılığının daha yüksek olduğunu savunur (Lande, 1984; Hendry, 2004; Hooper ve Price, 2015). Martinez ve diğ. (2017) memeli hayvanların karyotipik çeşitliliğini filogenetik temelde karşılaştırarak yaptıkları çalışmada, kromozomal evrimin nötr olmadığını belirtmişler, ayrıca üreme oranı hipotezi ve coğrafi aralık hipotezi ile yapısal kromozom değişiklikleri arasında korelasyon olduğunu göstermişlerdir.

Geniş dağılım gösteren fakat toprakaltı yaşamdan dolayı küçük ve izole popülasyonlara sahip olan körfarelerde coğrafi aralık hipotezi ciddi olarak düşünülmelidir. Farklı çevresel ortamlar ayrıştıran seçilim baskısı üretir, eğer bir kromozom yeniden düzenlemesi belirli bir çevrede uyumsal bir avantaj sağlıyorsa popülasyonda yayılabilir ve sonuçta sabitlenebilir (Bonvicino ve diğ., 2001; Hendry, 2004; Kirkpatrick ve Barton, 2006; Hooper ve Price, 2015). Çevresel faktörlerin oluşturduğu stresin toprak altı memeliler ve körfarelerin evriminde ana itici güç olduğu birçok kez vurgulanmıştır (Nevo ve diğ., 2001, Parson, 2005, Nevo, 1999, 2011, 2013). Nevo (1994a) ve Nevo ve diğ. (1994b), Anadolu ve İsrail'deki körfarelerin kromozom türleşmesi ve uyumsal açılımın kuraklık stresi ile pozitif ilişkili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu şekildeki seçilim baskısı, yüksek gen akışının varlığında bile etkili olabilir. Körfarelerde farklı çevresel bölgelerde farklı kromozom düzenlemeleri seçilim baskısı ile sabitlenmiş olabilir. Ayrıca yerel ve küçük popülasyonlarda kromozom yeniden düzenlemeleri genetik sürüklenme yoluyla da sabitlenebilir ve bu durumda popülasyonlar arası gen akışı önemli bir faktördür (Martinez ve diğ., 2017). Göç yeteneği yüksek olan türlerde gen akışı fazla olduğundan, uyumsal özelliklerin sabitlenmesi daha zordur. Körfarelerin toprak altında kalmaları ve hareket yeteneklerinin sınırlı olması, yani düşük gen akışı, kromozom yeniden düzenlemelerinin daha kolay sabitlenmesini sağlamış olabilir. Neojen'de gerçekleşen iklim dalgalanmaları, tektonik olaylar gibi çevresel etmenler (Hadid ve diğ., 2012, Nemet ve diğ., 2013) ve değişen çevrede toprakaltı yaşamda karşılaşılan stres faktörleri, uyumsal olan kromozom yeniden düzenlemelerinin ve uyumsal genlerin sabitlenmesinde etkili temel seçilim baskısı olabilir (Nevo, 2013).

Ancak çoğu bilim adamında kromozom değişiminin uyumsal olmadığı görüşü hakimdir ve bu durumda çiftleşme sonrası izolasyon ya da coğrafi izolasyon yeni kromozom düzenlemelerinin sabitlenmesini sağlayabilir (Rieseberg, 2001; Faria ve Navarro, 2010, Lande, 1984; Britton-Davidian ve diğ., 2000). Allopatrik süreçler ile popülasyonlar ayrılır ve kromozomal yeniden düzenlemeler birikir (Faria ve Navarro, 2010). Özellikle tür dağılımının periferik alanlarında po-

pülasyonlar ayrışmaya daha yatkındır ve bu bölgelerde yeni ortamlara ve nişlere kolonize olurlar (Lande, 1984). Hareket kabiliyetinin düşük olması toprakaltı memelileri ve körfarelerde özel karyotiplerin izole olarak farklı çevresel ortamlarda sabitlenmesini destekler. Örneğin, Anadolu körfarelerinde 2n=60 diploit kromozoma sahip popülasyonun dağılım sınırlarının periferik alanlarında farklı diploit sayısındaki popülasyonların sabitlenmesi gibi (Şekil 1). Körfareler üzerinde kromozom evrimi ile ilgili kesin bir sonuç yoktur ve hipotezler halen tartışmalıdır. Tartışmanın ana odağı ise çeşitliliği en yüksek olan Anadolu körfareleridir ve bunların kromozomal evrimine dair mekanizmaları ortaya koyacak daha detaylı ve güncel yöntemlerle kapsamlı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

IV. Körfarelerin Evrimsel Tarihi ve Filogenetik İlişkiler

Körfarelerde kromozomal türleşme ve uyumsal açılıma sebep olan evrimsel güçler ve biyocoğrafi süreçler halen tam olarak bilinmemektedir. Ancak bu türler üzerinde son yıllarda filogenetik ilişkileri ve biyocoğrafi süreçleri açıklayan bazı çalışmalar yapılmıştır (Hadid ve diğ., 2012, Kryštufek ve diğ., 2012, Kandemir ve diğ., 2012, Kankılıç ve diğ., 2013, 2014, Chişamera ve diğ., 2014). *Nannospalax* ve *Spalax* olmak üzere cinsleri monofiletik olan iki farklı ayrı soyhattına ayrılmaktadır (Hadid ve diğ., 2012, Chişamera ve diğ., 2014). Muroid-cricetoid stoktan ayrılan ortak atadan ilk dallanma *Nannospalax* ve *Spalax* cinslerini verir ve moleküler temelde ayrılma zamanı yaklaşık olarak 20 (13–27) milyon yıl öncesine tarihlenir ve fosil kayıtlar da bu tarih ile uyumludur (Hadid ve diğ., 2012). Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu'da yayılış gösteren *Nannospalax* cinsi içerisinden *N. ehrenbergi* en erken ayrılan soyu oluşturur ve ayrılma zamanı 4,7 (3,9-5,9) milyon yıl öncesine tarihlenir (Hadid ve diğ., 2012, Kryštufek ve diğ., 2012, Kandemir ve diğ., 2012, Kankılıç ve diğ., 2013, 2014). İklim Miyosen'de giderek kuraklaşmaya başlamış, kuraklık Geç Miyosen'de Messeniyen krizine kadar artmış ve Akdeniz'in bile kuruduğu Messeniyen'de doruk noktasına ulaşmıştır (Fortelius ve diğ., 2014). *N. ehrenbergi* ayrılması bu zaman diliminde kuraklaşmayla bağlantılı olabilir. Bu zamanda gerçekleşen tektonik olaylar ayrılmayı sağlayan bariyerleri derinleştirmiştir. Trakya'da *N. leucodon* ve Anadolu'da *N. xanthodon* türleri daha karmaşık bir filocoğrafi yapı gösterir. Türkiye körfare türlerinin ve sitotiplerinin filogenetik ağacı Şekil 3'de verilmiştir. Anadolu'nun merkezinde bulunan 2n = 60 gurubu (52 Güney, 56, 58, 60) farklı bir soy hattı olarak yaklaşık 3,1 (2,3-4) milyon yıl önce ayrılmıştır (Hadid ve diğ., 2012, Kankılıç ve diğ., 2013, 2014). Diğer dal ise Balkanlar'da bulunan *N. leucodon* ile Batı Anadolu körfareleri (2n=36, 38, 40), Doğu Anadolu körfareleri (2n=48, 50, 54-Kırıkkale), Bolu ili ve civarında sınırlı yayılış gösteren popülasyon (2n=52Kuzey), Tunceli-Van Gölü arasında arasında yayılış gösteren *N. tuncelicus* türü olmak üzere 5 farklı grup altında kümelenirler (Kankılıç ve diğ., 2014). *N. leucodon* ve Anadolu guruplarının ayrımı 2,7 (1,9-3,4) milyon yıl öncesine tarihlenir (Hadid ve diğ., 2012). Bu tarihlerde büyük nehirler, deniz seviyesindeki değişimler ile oluşan bariyerler ve iklimde gerçekleşen dalgalanmalar soyların

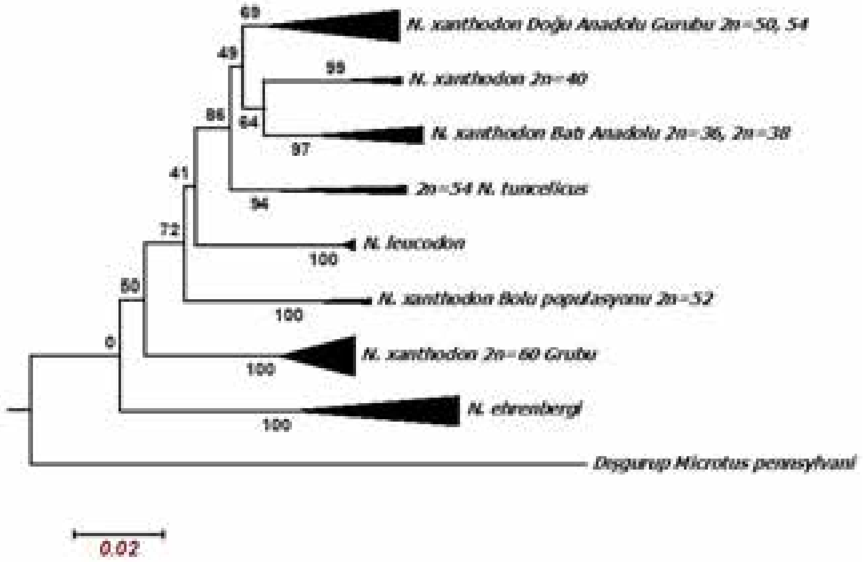

Şekil 3 - Türkiye körfarelerinin filogenetik ilişkisi. Ağaç mtDNA Sitokrom oksidaz I gen bölgesi dizileri kullanılarak, HKY+G+I modeli temelinde oluşturulan "Maximum likelihood ağacı."

ayrılmasında etkili olmuştur. Körfarelerin evriminin jeolojik, tektonik ve iklim değişimi gibi çevresel faktörlerin etkili olduğu "Court Jester" modeline uyum gösterdiği belirtilmiştir (Hadid ve diğ., 2012).

V. Sonuç

Körfareler, farklı çevre ve ekolojik koşullara çok iyi uyum sağlayan, olağandışı bir karyotipik çeşitlilik gösteren toprak altı memelilerdendir. Anadolu en fazla türe ve karyotipik çeşitliliğe sahip körfare popülasyonlarını barındırır. Fosil kayıtları Spalacinae alt ailesinin büyük bir olasılıkla Anadolu'da ya da Balkanlar'da Oligosen'den beri bilinen Cricetidae ailesinden Erken Miyosen ya da Geç Oligosen zamanında türediği göstermektedir. Tüm yayılış alanlarında yüksek karyotipik çeşitlilik gösterirler. Bu çeşitlilik temelde Robertsonian kromozom değişimleri ve perisentrik inversiyonlar gibi kromozom yeniden düzenlenmeleriyle gerçekleşmiştir. Körfarelerin toprak altında kalmaları ve hareket yeteneklerinin sınırlı olması, yani düşük gen akışı, kromozom yeniden düzenlemelerinin daha kolay sabitlenmesini sağlamış olabilir. Neogen'de gerçekleşen iklim dalgalanmaları, tektonik olaylar gibi çevresel etmenler ve değişen çevrede toprakaltı yaşamda karşılaşılan stres faktörleri, uyumsal olan kromozom yeniden düzenlemelerinin ve uyumsal genlerin sabitlenmesinde etkili temel seçilim baskısı olabilir (Nevo, 2013). Uyumsal ya da olmayan kromozomal değişimleri küçük ve izole popülasyonlarda oluşan allopatrik ya da peripatrik süreçlerle sabitlenir.

Bununla birlikte körfareler üzerinde kromozom evrimi ile ilgili kesin bir sonuç yoktur ve hipotezler halen tartışmalıdır. Oligosen sonu ve Miyosen boyunca gerçekleşen iklimsel dalgalanmalar, özellikle kuraklığın artması, tektonik olaylar ile oluşan seçilim baskısı körfarelerin evrimindeki itici güç olabilir. Ancak körfarelerde kromozomal türleşme ve uyumsal açılıma sebep olan evrimsel mekanizmalar ve biyocoğrafi süreçler halen tartışmalıdır. Bu tartışmayı çözecek güncel yöntemlerle yeni çalışmaların kurgulanması gerekmektedir.

Metinde geçen bazı terimlerin anlamları:

Karyotipik: Bir türün sahip olduğu, bireylerinde temsil edilen farklı kromozomlar toplamı

Sitotip: Bir türün birbirinden farklı olabilen farklı yapı ve sayıdaki kromozomlara sahip bireyleri için kullanılan ifade.

İnversiyon: Kromozomdaki bir bölgenin koparak, aynı yere ancak ters yönlü olarak yapışmasıyla oluşan ve gen sırasını değiştiren yapısal yeniden düzenlenme.

Perisentrik inversiyon: Oluşan inversiyonun kromozom sentromerini de içermesi.

Delesyon: Kromozom ya da genden parça kopmasıyla meydana gelen eksilme/eksikli bölge.

Duplikasyon: Kromozomdaki bir bölgenin ya da genin miktar olarak iki katına çıkması

Kromozom/gen sabitlenmesi: kromozom çeşidi ya da genin bir formunun ilgili tür ya da popülasyonda sıklığının 1.0 olması, geride başka form ya da çeşit kalmaması.

Kaynakça

Allen, A. P. ve diğ., "Kinetic effects of temperature on rates of genetic divergence and speciation", *Proc Natl Acad Sci USA* 103: 9130–9135 (2006).

Arslan ve diğ. "Review of chromosome races in blind mole rats (*Spalax* and *Nannospalax*)", *Folia Zool.*, 65(4): 249-301 (2016).

Avivi, A., ve diğ., "Neuroglobin, cytoglobin, and myoglobin contribute to hypoxia adaptation of the subterranean mole rat *Spalax*", *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.*, 107: 21570–21575 (2010).

Barnosky, A. D., "Distinguishing the effects of the Red Queen and Court Jester on Miocene mammal evolution in the northern Rocky Mountains", *J. Vertebr Paleontol.* 21: 172-85 (2001).

Benton, M. J., "The Red Queen and the Court Jester: Species diversity and the role of biotic and abiotic factors through time", *Science*, 323:728-32 (2009).

Bilgin, R., "Back to the suture: the distribution of intraspecific genetic diversity in and around Anatolia", *Int J Mol Sci.,* 12:4080–4103 (2011).

Bonvicino, C. R., Dandrea, P. S. ve Borodin, P. M., "Pericentric inversion in natural populations of Oligoryzomys nigripes (Rodentia: Sigmodontinae)", *Genome* 44: 791–796 (2001).

Britton-Davidian, J., "Rapid chromosomal evolution in island mice", *Nature* 403: 158 (2000).

Catzeflis, F. ve diğ., "Relationships of the chromosomal species in the Eurasian mole rats of the *Spalax ehrenbergi* group as determined by DNA-DNA hybridization, and an estimate of the spalacid-murid divergence time", *Journal of Molecular Evolution*, 29: 223–232 (1989).

Chişamera ve diğ., "Bukovina blind mole rat *Spalax graecus* revisited: phylogenetics, morphology, taxonomy, habitat associations and conservation", *Mammal Rev.* 44: 19–29 (2014).

Coşkun, Y., Ulutürk, S. ve Yürümez, G., 'Chromosomal diversity in mole-rat of the species *Nannospalax ehrenbergi* (Rodentia: Spalacidae) from south Anatolia, Turkey", *Mammalian Biology*, 71: 244−250 (2006).

De Bruijn, H. ve diğ. "Report of the RCMNS working group on fossil mammals, Reisensburg 1990", *Newsletter on Stratigraphy*, 26: 65-118 (1992).

De Bruijn, H. ve diğ. "Small mammals from the Early Miocene of Sabuncubeli (Manisa, S.W. Anatolia, Turkey", *Beitrage Paläontologie,* 30: 57-87 (2006).

De Bruijn, H. , Marković, Z., ve Wessels, W. "Late Oligocene rodents from Banovići (Bosnia and Herzegovina)", *Palaeodiversity*, 6, 63–105 (2013).

DeBry, R. W. ve Sagel, R. M., "Phylogeny of Rodentia (mammalia) inferred from the nuclear-encoded gene IRBP", *Mol Phylogenet Evol.*, 19 (2): 290-301 (2001).

Dobigny, G., Britton-Davidian, J. ve Robinson, T. J., "Chromosomal polymorphism in mammals: an evolutionary perspective", *Biol Rev.* (2015) doi:10.1111/brv.12213.

Fang, X.D., ve diğ., "Genome-wide adaptive complexes to undergound stresses in blind mole rats", *Nat. Commun.*, 5: 3966 (2014).

Faria, R. ve Navarro, A., "Chromosomal speciation revisited: rearranging theory with pieces of evidence", *Trends Ecol Evol* 25: 660–669 (2010).

Fortelius, ve diğ., "Evolution of Neogene mammals in Eurasia: environmental forcing and biotic interactions" *Annual Review of Earth and Planetary Sciences*, 42: 579-604 (2014).

Hadid, Y., ve diğ., "Is evolution of blind mole rats determined by climate oscillations?", *Plos One* 7 (1): e30043 (2012).

Hendriks, W., ve diğ., "The lens protein alpha A-crystallin of the blind mole rat, Spalax ehrenbergi: evolutionary change and functional constrains", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America,* 84: 5320–5324 (1987).

Hendry, A. P., "Selection against migrants contributes to the rapid evolution of ecologically dependent reproductive isolation", *Evol Ecol Res*, 6: 1219–1236 (2004).

Hewitt, G. M. 2000. The genetic legacy of the Quaternary ice ages. Nature, 405: 907–913.

Hooper, D. M. ve Price, T. D., "Rates of karyotypic evolution in Estrildid finches differ between island and continental clades", *Evolution*, 69: 890–903 (2015).

Ivanitskaya, E. ve Nevo, E. "Cytogenetics of mole rats of the *Spalax ehrenbergi* superspecies from Jordan (Spalacidae, Rodentia)", *Z. Säugetierkd.*, 63: 336–346 (1998).

Ivanitskaya, E., Belyayev, A. ve Nevo, E. "Heterochromatin differentiation shows the pathways of karyotypic evolution in Israeli mole rats (*Spalax*, Spalacidae, Rodentia)", *Cytogenet. Genome Res.*, 111: 159–165 (2005).

Ivanitskaya, E., Coskun, Y. ve Nevo, E., "Banded karyotypes of mole rats (*Spalax*, Spalacidae, Rodentia) from Turkey", *J. Zool. Syst. Evol. Res.*, 35: 171–177 (1997).

Ivanitskaya. E. ve diğ., "Discrimination of 2n = 60 *Spalax leucodon* cytotypes (Spalacidae, Rodentia) in Turkey by means of classical and molecular cytogenetic techniques". *Cytogenet. Genome Res.* 122: 139–149 (2008).

Jansa, S. A. ve Weksler, M.,"Phylogeny of muroid rodents: relationships within and among major lineages as determined by IRBP gene sequences", *Mol Phylogenet Evol.*, 31 (1): 256-276 (2004).

Kandemir, I., "Phylogeny of species and cytotypes of mole rats (Spalacidae) in Turkey inferred from mitochondrial cytochrome b gene sequences", *Folia Zoologica* 61(1):25-33 (2012).

Kankılıç, T. ve diğ. "Genetic Diversity and Geographic Variation of Chromosomal races of *Nannospalax xanthodon* (Nordmann, 1840) and *Nannospalax ehrenbergi* (Nehring, 1898) from Turkey, Revealed by RAPD Analysis", *Acta Zoologica Bulgarica* 65(1):45-58 (2013).

Kankılıç, T. ve diğ., "Contributions to the karyology and distribution areas of cytotypes of *Nannospalax leucodon* (Rodentia: Spalacidae) in Western Anatolia", *Acta Zoologica Bulgarica* 62(2), 161–167 (2010).

Kankılıç, T. ve diğ., "Karyological comparison of populations of the *Spalax leucodon* Nordmann, 1840 supersupecies (Rodentia: Spalacidae) in Turkey", *Zoology in the Middle East*, 42: 15-24 (2007).

Kankılıç, T. ve Gürpınar, C. "Revised classification design of the Anatolian species of *Nannospalax* (Rodentia: Spalacidae) using RFLP analysis", *Türk Journal of Zoology* 38: 68-78 (2014).

Kankılıç, Te., Çolak, E. ve Kankılıç, T., "Macro - Anatomical and Karyological Features of Two Blind Mole Rat Subspecies (Rodentia: Spalacidae) from Turkey", *Anatomy and Histology Embryology* 38, 145−153 (2009).

King, M., "Species Evolution: The Role of Chromosome Change" Cambridge University Press, Cambridge (1995).

Kirkpatrick, M. ve Barton, N., "Chromosome inversions, local adaptation and speciation",*Genetics* 173: 419–434 (2006).

Kleinschmidt, T. ve diğ., "Mole rat hemoglobin: primary structure and evolutionary aspects in a second karyotype of Spalax ehrenbergi, Rodentia, (2n =52)", *Biological Chemistry Hoppe-Seyler*, 366: 679–685 (1985).

Klein Hofmeijer, G. vede Bruijn, H.. "The mammals from the Lower Miocene of Aliveri (Island of Evia, Greece)", Part 4: The Spalacidae and Anomalomyidae: Proceedings of the Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, B 88: 185-198 (1985).

Kryštufek B., ve diğ., "Evolutionary history of mole rats (genus Nannospalax) inferred from mitochondrial cytochrome b sequence", *Biological Journal of the Linnean Society* 105, 446–455 (2012).

Kryštufek, B. ve Vohralík, V., "Mammals of Turkey and Cyprus. Rodentia II. Cricetinae, Muridae, Spalacidae, Calomyscidae,Capromyidae, Hystricidae, Castoridae", Knjižnica Annales Majora, Koper, (2009).

Lande, R. The expected fixation rate of chromosomal inversions. Evolution 743–752 (1984).

Li, W. H., ve diğ., "Rates of nucleotide substitution in primates and rodents and the generation-time effect hypothesis", *Mol Phylogenet Evol,* 5: 182–187 (1996).

Lin, G-H. ve diğ., "Transcriptome sequencing and phylogenomic resolution within Spalacidae (Rodentia)", *BMC Genomics* 15:32 (2014).

Martin, A. P. ve Palumbi, S. R., "Body size, metabolic rate, generation time, and the molecular clock", *Proce Natl Acad Sci USA* 90: 4087–4091 (1993).

Martinez, P. A. ve diğ., "A comparative study on karyotypic diversification rate in mammals", *Heredity*, 118: 366-373 (2017).

Matur, F. ve diğ., "Chromosomal evolution of the genus *Nannospalax* (Palmer 1903) (Rodentia, Muridae) from western Turkey", *Turk. J. Zool.*, 37: 470–487 (2013).

Michaux, J. ve Catzeflis, F., "The bushlike radiation of muroid rodents is exemplified by the molecular phylogeny of the LCAT nuclear gene", *Mol Phylogenet Evol.*, 17 (2): 280-293 (2000).

Mirzaie Ataabadi, M. ve diğ. "Continental scale patterns in Neogene mammal community evolution and biogeography: a Europe-Asia perspective", Wang ve diğ. *Fossil Mammals of Asia*, University of Columbia Press. Sayfa: 629-55, (2013).

Musser, G. ve Carleton, M., "Superfamily Muroidea", Wilson, DE. ve Reeder, DM., *Mammal species of the world. A taxonomic and geographic reference*. The Johns Hopkins University Press, 3rd edition, Baltimore.Sayfa: 894–1531 (2005).

Navarro, A. ve Barton, N. H., "Chromosomal speciation and molecular divergence-accelerated evolution in rearranged chromosomes", *Science* 300: 321–324 (2003).

Németh ve diğ., "Old views and new insights: taxonomic revision of the Bukovina blind mole rat, *Spalax graecus* (Rodentia: Spalacinae)", *Zool. J. Linn. Soc.* 169: 903–914 (2013).

Nevo, E., "Evolutionary theory and process of active speciation and adaptive radiaton in subterranean mole rats, *Spalax ehrenbergi* superspecies in Israel", *Evol. Biol.* 25: 1–125 (1991).

Nevo E., "Mosaic evolution of subterranean mammals: regression, progression and global convergence", Oxford University Press,Oxford. Sayfa: 375-387 (1999).

Nevo, E., "Evolution under environmental stress at macro-and microscales", *Genome Biol. Evol.,* 2: 1039–1052 (2011).

Nevo, E., "Stress, adaptation, and speciation in the evolution of the blind mole rat, *Spalax*, in Israel", *Mol. Phylogenet. Evol.,* 66: 515–525 (2013).

Nevo, E., Filippucci, MG., Beiles, A., "Genetic polymorphisms in subterranean mammals (*Spalax ehrenbergi* superspecies) in the Near East revisited: patterns and theory". *Heredity* 72: 465–487 (1994a).

Nevo, E. ve diğ. "Chromosomal speciation and adaptive radiation of mole rats in Asia Minor correlated with increased ecological stress", *Proc. Natl. Acad. Sci.* USA 91: 8160–8164 (1994b).

Nevo, E. ve diğ., "Karyotype and genetic evolution in speciation of subterranean mole rats of the genus *Spalax* in Turkey", *Biol. J. Linn. Soc.* 54: 203–229 (1995).

Nevo, E. ve diğ., "Speciation and adaptive radiation of subterranean mole rats, *Spalax ehrenbergi* superspecies, in Jordan", *Biol. J. Linn. Soc.* 69: 263–281 (2000).

Nevo, E., Ivanitskaya, E., ve Beiles, A., "Adaptive radiation of Blind Subterranean Mole Rats: Naming and Revisiting the Four Sibling Species of the *Spalax ehrenbergi* Superspecies in Israel: *Spalax galili* (2n=52), *S. golani* (2n=54), *S. carmeli* (2n=58) and *S. judaei* (2n=60)", *Bachkhuys Publishers*, Leiden, The Netherlands (2001).

Parsons, P. A., "Environments and evolution interactions between stress, resource inadequacy, and energetic efficiency", *Biol. Rev. Camb. Philos. Soc.*, 80: 589–610 (2005).

Randi, E., "Phylogeography of South European mammals", Weiss, S. ve Ferrand, N., *Phylogeography of Southern European Refugia*, Springer. Sayfa: 101–126 (2007).

Rieseberg, L. H., "Chromosomal rearrangements and speciation", *Trends Ecol Evol* 16: 351–358 (2001).

Savić, I. ve Nevo, E., "The Spalacidae: evolutionary history, speciation, and population biology", Nevo, E. ve Reig, OA., *Evolution of subterranean mammals at the organismal and molecular levels*. Alan R. Liss, Inc. New York. Sayfa: 129–153 (1990).

Savić, I. ve Soldatović, B. "Distribution range and evolution of chromosomal forms in the Spalacidae of the Balkan Peninsula and bordering regions", *J. Biogeogr.*, 6: 363–374 (1979).

Savić, I. ve Soldatović, B. "Karyotype evolution and taxonomy of the genus *Nannospalax* Palmer, 1903, Mammalia, in Europe", *Serbian Academy of Sciences and Arts, Separate editions*, 59: 1–104 (1984).

Schmitt, T. ve Varga, Z., "Extra-Mediterranean refugia: the rule and not the exception?" *Front Zool.*, 9:1–12 (2012).

Sözen, M. ve diğ. "Some karyological records and a new cytotype for Spalax (Mammalia: Rodentia) in Turkey", *Folia Zoologica,* 55: 247-256 (2006)

Sözen, M. ve diğ., "Cytotypes of Nannospalax xanthodon (Satunin, 1898) (Rodentia: Spalacidae) from western Anatolia", *Turkish Journal of Zoology,* 37:1108- 25 (2013).

Sözen, M. A., "Karyological study on subterranean mole rats of the *Spalax leucodon* Nordmann, 1840 superspecies in Turkey", *Zeitschrift für Säugetierkunde,* 69: 420-429 (2004).

Stanyon, R. ve Graphodatsky, A., "Evolutionary dynamics of mammalian karyotypes", *Cytogenet Genome Res.,* 137: 83–285 (2012).

Steppan, S., Adkins, R. ve Anderson, J., "Phylogeny and divergence-date estimates of rapid radiations in muroid rodents based on multiple nuclear genes", *Syst Biol.*, 53 (4): 533-553 (2004).

Şen, S., ve Sarıca, N., "Middle-Late Miocene Spalacidae (Mammalia) from western Anatolia, and the phylogeny of the family", *Bulletin of the Earth Sciences Application Centre of the Hacetepe University*, 32(1), 21–50 (2011).

Topachevskii, V. A.,"The fauna of the USSR: mammals, mole rats, Spalacidae", *Leningrad: Nauka. (in Russian)*, Vol. III, no. 3 (1969).

Ünay, E., "On fossil Spalacidae (Rodentia) In: The Evolution of Western Eurasian Neogene Mammal", Faunas, R. L. Bernor, V. Falbusch and H. W Mittmann, Columbia University Press, New York, Sayfa: 246–252 (1996).

Ünay, E. ve Göktaş, F., "Late Early Miocene and Quaternary small mammals in the surroundings of Söke (Aydın): Preliminary results", *Geological Bulletin of Turkey*, 42: 99-113 (1999).

Ünay, E. ve Göktaş, F., "Small mammal biochronology of the Early Miocene lignitiferous sediments around Kınık (Gördes): preliminary results", *Geological Bulletin of Turkey*, 43: 1-5 (2000).Van Valen, L., "A new evolutionary law", *Evol. Theory*, 1: 1-30 (1973).

Van Valen, L., "Morphological variation and width of ecological niche", *Am. Nat.*, Vol. 99, Sayfa: 377-390 (1965).

Villena, F. P. ve Sapienza, C. "Female meiosis drives karyotypic evolution in mammals", *Genetics* 159: 1179–1189 (2001).

Wilson, D. E., ve Reeder, D. M., "Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference", Third Edition, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, (2005).

Öz: Körfare; Doğu Akdeniz, Türkiye, Doğu Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Doğu Afrika'da yaygın olarak dağılım gösteren toprak altı yaşama çok iyi uyum sağlamış bir kemiricidir. Toprak altı yaşayan Spalacidae familyası büyük olasılıkla Anadolu ya da Balkanlar'da Muridae - Cricetidae stoğundan Erken Miyosen ya da Geç Oligosen zamanında türemiştir. Robertsonian kromozom yeniden düzenlemeleri körfarelerde diploit kromozom sayısının değişiminde önemli bir mekanizmadır. Anadolu ve İsrail körfarelerinde diploit kromozom sayısı ve genetik çeşitlilik ile kuraklık stresi pozitif ilişki gösterir. Körfarelerin evrimine geçmişte gerçekleşen iklimsel dalgalanmalar ve tektonik olaylar yön vermiştir.

Anahtar sözcükler: *Nannospalax*, kromozomal evrim, sitotip, filocoğrafya.

Chromosomal Evolution and Phylogeography of The Anatolian Mole Rats

Abstract: The blind mole rat which is widely distributed across the Eastern Mediterranean, Asia Minor, Eastern Europe,Western Asia, and Northeastern Africa, is a rodent that is highly adapted to living underground. The subterranean Spalacidae probably originated from a muroid-cricetoid stock in Anatolia or Balkans in Early Miocene or Late Oligocene times. The Robertsonian rearrangements are the relevant mechanism of the change in the diploid number of chromosomes in blind mole rats. Diploid chromosome numbers (2n) and the genetic heterozygosity are positively correlated with aridity stress in Anatolian and Israeli mole rats. The evolution of blind mole rats was driven by climate oscillations and tectonic changes in the past.

Keywords: *Nannospalax*, chromosomal evolution, cytotypes, phylogeography

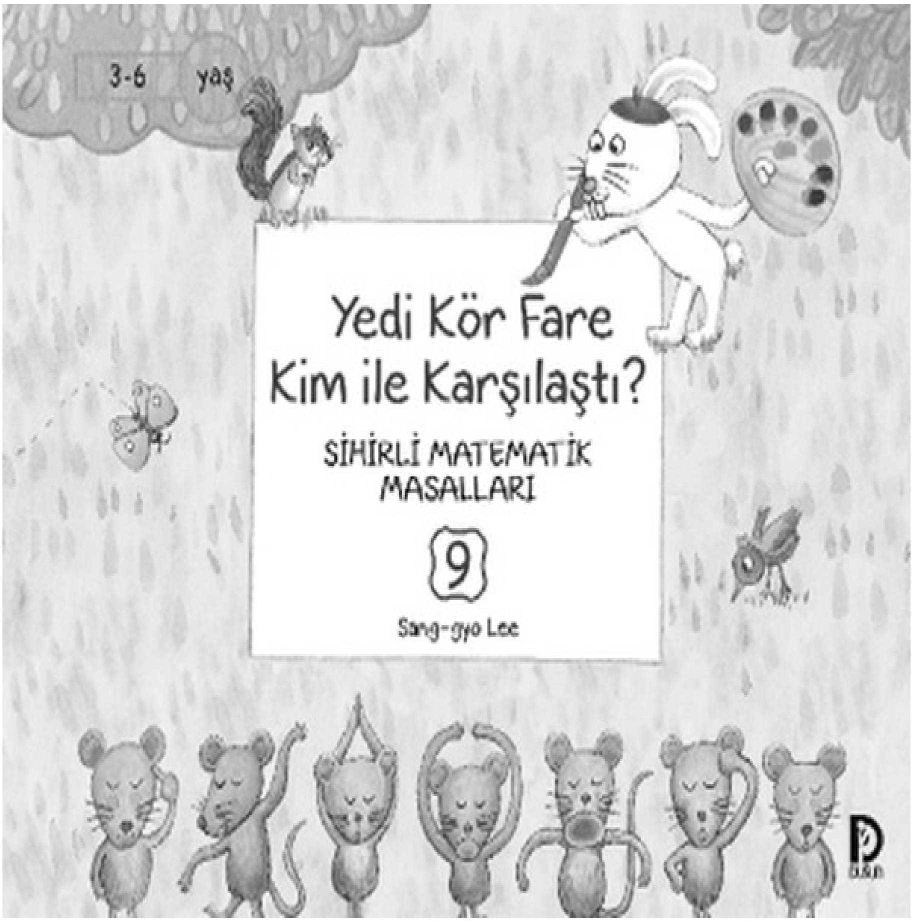
3-6 yaş
Yedi Kör Fare
Kim ile Karşılaştı?
SİHİRLİ MATEMATİK
MASALLARI
9
Sang-gyo Lee

Tarımın Yakın Doğu ve Avrupa Biyocoğrafyasındaki Yolculuğu: Arkeogenomik Yaklaşımlarla Yeni Bulgular

Gülşah Merve KILINÇ*

I. Tarımsal Faaliyetlerin Başlaması ve İlk Tarım Toplumları: *Arkeolojik Arka Plan*

Günümüzden yaklaşık 200 bin yıl önce Afrika'da ortaya çıkan ve dünyanın dört bir yanına yayılan modern insanın evrimsel yolculuğundaki dönüm noktalarından biri, insan topluluklarının tarımsal ekonomiye dayalı yerleşik hayata geçişi ile karakterize edilen 'Neolitik dönüşüm' sürecidir. Arkeolojik ve antropolojik bulgular göstermektedir ki, buzul çağlarının sonuna dek, *Homo sapiens* dünyanın tüm kıtalarında avcı ve toplayıcı olarak yaşam sürmüştür (Braidwood R. 1960). Sonrasında, dünyanın farklı bölgelerinde birbirinden bağımsız olarak farklı zamanlarda başlayan Neolitik dönüşüm süreci zaman içinde tüm kıtalara yayılmıştır (Diamond vd. 2003). Kanıtlar, bu dönüşümün ilk defa günümüzden yaklaşık 13 bin yıl önce ila 9 bin yıl öncesinde Doğu Akdeniz kıyı bölgesi (Güney Levant), Kuzey Mezopotamya, Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu ve günümüzdeki İran ve Irak'ın Toros-Zagros sınırlarını içeren 'Neolitik çekirdek bölge'de gerçekleştiğini göstermektedir (Broushaki vd. 2016, Riehl vd. 2013, Özdoğan, 2011). 'Bereketli Hilal' olarak adlandırılan bu bölgede insan toplulukları tarıma; bitkilerin ıslahı ve hayvanların evcilleştirilmesine dayalı besin üretimine başlamıştır. Diamond ve arkadaşları tarımın yayılmasında, tarıma dayalı yaşam tarzına geçiş yapan insan topluluklarının, avcı-toplayıcı olarak yaşayan gruplara göre ek bazı kazanımlar edindiklerini ve bunun da tarımın yayılmasında rol oynamış olabileceğini öne sürmektedir. Bu kazanımlardan birinin, daha fazla besin üretilebilmesi sonucu çiftçi toplulukların avcı-toplayıcı topluluklara kıyasla daha

* ODTÜ, Biyoloji Bölümü / gulsahhdal@gmail.com

büyük popülasyon yoğunluğuna ulaşabilmesi olduğu düşünülmüştür. Bir diğer avantaj ise, tarımsal ekonomiye dayalı yaşam ile birlikte artan popülasyon yoğunluğu sonucu, kalabalık popülasyonlarda yaşayan çiftçi toplulukların, avcı-toplayıcı olarak yaşayan daha küçük grupların hiç karşılaşmadığı hastalıklarla karşılaşıp bu hastalıklara karşı bağışıklık geliştirmiş olabileceğidir (Bellwood vd. 2003, Diamond vd. 2003). Bu kazanımlar ve birçok karmaşık etken sonucunda dünyanın ilk çiftçi toplulukları, avcı-toplayıcı toplulukların yerini almış, tarım dünyanın dört bir yanına yayılmıştır.

Uzun yıllar tarımın Çekirdek Alan içinde tek veya birden fazla bölgeden köken alıp almadığı tartışılmıştır (Riehl vd. 2013). Çekirdek Alan'ın doğusuna dair bilgilerin kısıtlı olmasına (Morrell vd. 2006, Naderi vd. 2008, Willcox vd. 2008, Riehl vd. 2013) rağmen, arkeolojik ve moleküler araştırmalar tarımın ortaya çıkışında bu alanda birden fazla çekirdek bölgenin varlığına işaret etmektedir (Fuller vd. 2011, Gebel HG. 2004, Salamini vd. 2002). Günümüzden yaklaşık 13000 yıl önce Yakın Doğu'da başlayan tarımsal faaliyetler (Özdoğan ve Başgelen 1999), aşamalı olarak hem Akdeniz hem de Balkanlar üzerinden Avrupa'ya yayılmış ve nihayetinde günümüzden yaklaşık 6000 yıl öncesinde İngiltere ve Güney İskandinavya'ya ulaşmıştır (Fort vd. 2012, Özdoğan 2011).

Arkeolojik veriler tarımın kökeni ve ilk olarak nerede ortaya çıktığı hakkında önemli bilgiler sağlamakla birlikte, tarımın dünya üzerindeki yolculuğunda, insan topluluklarının hareketleri, yapıları ve birbirleri ile ilişkilerinin anlaşılması açısından doğrudan bilgi sağlayamamaktadır. Bu doğrultuda, Neolitik dönüşüm süreci boyunca insan popülasyonlarının demografik dinamiklerinin anlaşılması, antik DNA'nın incelenmesine dayalı arkeogenomik araştırmalar ile mümkün olmaktadır.

II. Antik DNA ve Arkeogenomik Araştırmalar

Peki "antik DNA" nedir? Belki bu soruyu cevaplamadan önce DNA'nın ne olduğunu anlamak yol gösterici olabilir. Canlıların her bir hücresi, organizmanın yaşamsal faliyetlerini sürdürebilmesi için gerekli olan genetik bilgiyi taşır. Bu bilgi DNA (Deoksiribonükleik asit) adı verilen ve çift sarmal yapıda iki polimer zincirinden oluşan bir molekülde saklanmaktadır. Her iki zincir de, birbirinden biyokimyasal yapıları bakımından farklı dört azotlu bazı taşıyan (Adenin 'A', Guanin 'G', Sitozin 'C' ve Timin 'T') nükleotitlerden oluşmaktadır. Bu dört nükleotitin zincir boyunca dizilme sıraları ise genetik bilgiyi kodlamaktadır. Tek bir hücre içinde bulunan DNA'nın tümüne "genom" denilmektedir. İnsan popülasyonunda, iki bireyin genomları karşılaştırıldığında yüksek oranda, %99.9, benzer oldukları bilinmekle birlikte bir insan hücresindeki tüm genom yaklaşık 3 milyar nükleotitten oluştuğu için, bu küçük orandaki fark bile, herhangi iki insan arasında yaklaşık 3 milyon farklılığa tekabül etmektedir. Bu farklılıkların ve DNA dizilerinin incelenmesi ise insan popülasyonlarının büyüklüklerini, göçlerini, birbirleri ile etkileşimlerini, ve bu olaylara denk gelen zamanları yani demografik ve evrimsel tarihini anlamaya olanak sağlamaktadır.

Son yirmi yıl içinde, günümüzden binlerce yıl önce yaşamış canlıların kemik, saç, diş gibi kalıntılarından DNA elde etmenin mümkün olduğu gösterilmiş, ve bu şekilde elde edilen DNA'ya antik DNA (aDNA) denilmeye başlanmıştır. Antik DNA genellikle 100 nükleotit çiftinden daha kısa uzunluklara parçalanmış ve ölüm sonrası çeşitli kimyasal reaksiyonlar sonucu kendine has genetik lezyonlar biriktirmiş bir yapıdadır (Paabo 1989, Hofreiter vd. 2001, Brotherton vd. 2007) ve çoğunlukla müze örneklerinden ya da arkeolojik kazılardan çıkarılan kalıntılardan elde edilmektedir (Paabo 1989, Hofreiter vd. 2001, Brotherton vd. 2007). DNA'nın ölüm sonrası korunma oranı, bulunduğu çevresel koşullara bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Genellikle soğuk ve kuru bir ortamda, mikroorganizmaların bulunma ihtimalinin azalması ile birlikte, DNA'daki kimyasal hasar da minimum düzeyde olmaktadır. Örneğin, ani soğuma ile donmuş kalıntılardan elde edilen DNA örneğinin iyi düzeyde korunmuş olacağı bilinmektedir.

Antik DNA araştırmalarının tarihsel gelişimine odaklandığımızda, ölü organizmaların kalıntılarından DNA elde edilebileceği ilk defa 1984 yılında, Mainz Müzesi'nde bulunan soyu tükenmiş bir zebra (quagga) türünün kas dokusundan kısa bir mitokondriyal DNA dizisinin elde edilmesi ile gösterilmiş ve antik DNA alanındaki araştırmalar başlamıştır (Higuchi vd. 1984). Takip eden yıllarda, polimeraz zincir reaksiyonu (Mullis vd. 1987) adı verilen ve DNA'nın hedeflenen bölgelerinin deney tüpü içinde milyonlarca kopyasının oluşturulmasına olanak sağlayan deneysel yöntemin kullanılmaya başlanması ile birlikte antik DNA araştırmaları tekrarlanabilir ve doğrulanabilir hale gelmiştir. Arkeogenomik araştırmalar, ilk yıllarında yalnızca anneden ya da babadan aktarılan mitokondriyal DNA (mtDNA) veya Y kromozomu gibi sınırlı bilgi veren genom bölgelerinin nükleotit dizileri ile yapılan analizlerle sınırlıyken, "Yeni Nesil Dizileme" teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte binlerce yıl öncesinde yaşamış insanların tüm genomlarının nükleotit dizisinin anlamlı bir kısmını belirlemek mümkün hale gelmiştir. Böylelikle arkeogenomik alanındaki araştırmalar büyük ivme kazanmıştır. Örneğin, 2010 yılında, Grönland Saqqaq kültüründen 4000 yaşında bir paleo-eskimonun genomu dizilenmiş; (Rasmussen vd. 2010) takip eden yıllarda Denisova (Meyer vd. 2012), Neanderthal (Prüfer vd. 2013), ve çok sayıda antik insan genom dizileme verisi üretilmiştir.

Neolitik dönüşüm sürecinde yaşanan göçler, o dönemde yaşamış popülasyonların yapısı, birbirleri ile ilişkileri, diğer bir söyleyişle Neolitik dönem demografik dinamikleri, son yıllarda arkeogenomik araştırmalarının temel konularından biri olmuş ve bu sayede de sürece dair önemli yeni bulgular elde edilmiştir:

III. Tarımın Yayılışı Üzerine Arkeogenomik Araştırmalar

Arkeogenomik araştırmalarda, Batı Avrasya'daki Neolitik dönüşüm sürecine odaklanıldığında üzerinde en çok araştırma yapılan sorulardan birinin tarımsal faaliyetlerin çekirdek bölgeden Avrupa'ya nasıl ulaştığı ve bu yayılmanın 'göç' yoluyla (Ammerman vd. 1984) mı yoksa 'kültürel aktarım' (Whittle 1996, Ren-

frew vd. 2000) ile mi gerçekleştiği olmuştur. Diğer bir söyleyişle tarımın Avrupa'ya yayılışı insanların mı yoksa fikirlerin mi hareketinin sonucudur?

Bu soruya cevap vermek için, aDNA çalışmaları başlamadan önce, günümüzde yaşayan modern popülasyonların genetik verileri kullanılarak araştırmalar yapılmış, çıkarımlarda bulunulmuş ve geçmiş dönemlerde Anadolu'dan Avrupa'ya yaşanmış bir göçün izleri görülmüştür (Menozzi vd. 1978; Cavalli-Sforza 1997). Fakat bu çalışmalarda kullanılan yöntem ve çıkarımlar sonradan eleştirilmiştir (Novembre ve Stephens 2008). Antik DNA ile doğrudan Neolitik Dönem insanlarının genetik verilerini incelemek mümkün olduktan sonra, ilk defa 2000'lerin ortalarında mtDNA'ya dayalı aratştırmalar yapılmaya başlanmış ve Orta Avrupa'da bulunan Neolitik Dönem bireylerinin genetik olarak günümüz Yakın Doğu popülasyonlarına benzedikleri sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak, yine mtDNA'ya dayalı bir araştırmada, İskandinavya'da bulunan ilk çiftçilerin, aynı döneme ait avcı-toplayıcı gruplardan genetik olarak farklı olduğu gösterilmiştir (Malmström vd. 2009). MtDNA ve Y kromozomu genetik bilgisi kullanılarak Avrupa'da güneydoğudan kuzeybatıya yönelmiş bir gradiyent olduğunun bulunması tarımın Avrupa'ya yayılışıyla ilişkilendirilmiş ve Avrupa'da tarımsal ekonomiye dayalı hayat tarzına geçişin kültürel aktarımdan çok göçler yoluyla yaşandığı hipotezi desteklenmiştir (Menozzi vd. 1978; Cavalli-Sforza 1997; Dupanloup vd. 2004).

Öte yandan, mtDNA ve Y kromozomu gibi yalnızca tek bir ebeveynden aktarılan genomik bölgelerin incelenmesi ile yapılan bu araştırmalar tarıma geçişin kültürel yayılmayla mı, yoksa önceki veya sonraki göçlerle mi ilgili olduğunu net olarak belirlemek için yetersiz kalmıştır. Bilindiği gibi rekombinasyona uğramayan mtDNA tek bir lokustur, yalnızca anneden aktarılmaktadır ve tüm genom ortalamasından kısmen farklı bir tarihe sahip olabilmektedir (Reich vd. 2010). Dolayısıyla bu çalışmalar göçmenlerin kimliği ve göçün yoğunluğu konusunda sınırlı fikir vermiş ve ortaya koydukları sonuçların tüm genom dizileme verisiyle tekrar sınanması gerekmiştir. Bu da aDNA izolasyonu ile ilgili deneysel yöntemlerin (Brigss vd 2009, Burbano vd. 2010, Fu vd. 2013, Carpenter vd. 2013, Gansauge ve Meyer 2014) ve DNA dizileme teknolojilerinin gelişmesi (Metzker 2010, Orlando vd. 2011) ile mümkün olmuş ve ancak bundan sonra daha yüksek çözünürlüklü ve güvenilir bilgiler elde edilmeye başlanmıştır.

Tarihsel ve mekansal göç ve akrabalık ilişkilerini net olarak belirlemek için izlenebilecek etkin yaklaşımlardan biri, aynı coğrafi bölgede farklı dönemlerde ya da farklı coğrafi bölgelerde aynı dönemde yaşamış insanlara ait kalıntılardan antik DNA dizileme verisi üretilmesi ve bu verilerle popülasyon genetiği analizleri yapılmasıdır (Shapiro ve Hofreiter 2014). Bu bilgi ışığında, Avrupa'ya tarımı kimlerin nasıl getirdiği sorusuna geri döndüğümüzde, yanıtın ilk basamağı için en doğru yolun, Avrupa'da Neolitik Dönem'de yaşamış bireylerin ve yine aynı bölgelerde yaşamış Mezolitik avcı-toplayıcı bireylerin genomlarının dizilenmesi ve karşılaştırmalı analiz edilmesi olduğu görülmektedir. Tarımın Avrupa'ya kültürel etkileşim ile aktarıldığı hipotezinin doğru olabilmesi için Avrupalı Neolitik çiftçiler ile yine aynı bölgelerde yaşamış Mezolitik avcı-toplayıcılar

arasında genetik bir süreklilik olması, diğer bir söyleyişle bu iki grubun genetik olarak birbirlerine benzer olması beklenmektedir. Fakat Avrupalı Neolitik çiftçilerin ve Mezolitik avcı-toplayıcıların tüm genomları dizilenip karşılaştırmalı analizler yapıldığında Mezolitik avcı toplayıcıların, Neolitik çiftçilerden genetik olarak çok farklı olduğu gösterilmiştir. Böylelikle kültürel aktarım hipotezi zayıflamış ve tarımın Avrupa'ya Yakın Doğu'dan göçlerle yayıldığı hipotezi desteklenmiştir (Skoglund vd. 2012, Lazaridis vd. 2014, Gamba vd. 2014, Olalde vd. 2015). Çarpıcı bir şekilde, Avrupa Mezolitik ve Neolitik bireyleri arasındaki genetik farkın neredeyse günümüzde iki farklı kıtada yaşayan insan toplulukları arasındaki genetik fark kadar yüksek olduğu belirtilmiştir (Skoglund vd. 2014, Günther ve Jakobsson 2016).

Tarımın Yakın Doğu'dan Avrupa'ya uzanan yolculuğunda, Yakın Doğu'dan başlayan göçün izleri bu çalışmalarda gösterilmiştir. Peki Avrupa'ya Yakın Doğu'dan göç ettiği düşünülen bu Neolitik Avrupalı insanlar, günümüz modern popülasyonlarından hangisine genetik olarak daha çok benzemektedir? Birkaç yıl evvel, 2012 yılında 'Buz Adam' adı ile bilinen Ötzi'nin (Keller vd. 2012) ve Neolitik İskandinav çiftçilerin (Skoglund vd. 2012) ardından Almanya, Macaristan, İspanya Neolitik çiftçilerinin (Lazaridis vd. 2014, Gamba vd. 2014, Günther vd. 2015) antik genom dizileri modern popülasyonların genetik verileri ile karşılaştırıldığında, tarımın ortaya çıktığı ilk bölgeler Yakın Doğu'da yer almasına rağmen (Childe 1925), bu Avrupalı çiftçilerin genetik olarak modern güneybatı Avrupalı popülasyonlara; özellikle de Sardinya ve Bask popülasyonlarına daha benzer oldukları bulunmuştur (Skoglund vd. 2012, Lazaridis vd. 2014, Günther vd. 2015). Bu sonuç birkaç yönden ilginçtir (Günther ve Jakobsson 2016): İlk olarak, linguistik ve aDNA'ya dayalı olmayan genetik araştırmalar Baskların Mezolitik Avrupalıların devamı olduğunu göstermekteydi (Cavalli-Sforza 1988, Behar vd. 2012). Şimdi gözlenen benzerliğin nedeni, antik genom analizleri sonucunda Baskların aslında erken Avrupalı çiftçilerin lokal avcı-toplayıcılarla karışmasının devamı olduğu ve genetik olarak izole görülmelerinin asıl sebebinin ise geçen birkaç bin yıl içinde birçok Avrupalı popülasyon Tunç Çağı'nda yaşanan göçlerden etkilenirken Baskların görece izole kalıp bu göçlerden etkilenmemiş olmaları olduğunun ortaya koyulması ile açıklanmıştır (Günther ve Jakobsson 2016, Allentoft vd. 2015, Haak vd. 2015). Diğer şaşırtıcı sonuç ise şudur: Tarımın ortaya çıktığı ilk bölgeler Yakın Doğu'da yer almaktadır ve tarımın Avrupa'ya göç ile geldiği arkeogenomik analizlerle gösterilmiştir fakat bu durumda Avrupa Neolitik bireylerinin Yakın Doğu popülasyonlarına benzemesi beklenirken, Güney Avrupa popülasyonlarına genetik olarak daha benzer bulunmuşlardır. Peki bu gözlemin nedeni nedir?

Bu yönde bilgi sağlayan ilk çalışmalar, 2015 yılında iki farklı arkeogenomik araştırma grubu tarafından yayınlanmıştır (Mathieson vd. 2015, Omrak vd. 2015). İlk olarak Mathieson ve arkadaşları, Kuzeybatı Anadolu Neolitik yerleşim yerlerinden biri olan Barcın Höyük'ten 26 antik insan örneğinden DNA elde etmiş ve dizilemiştir. Bu bireylerin genotiplerini Avrupalı Neolitik çiftçilerin ve Mezolitik avcı-toplayıcıların genotipleri ile karşılaştırmalı olarak analiz ettikle-

rinde, Kuzeybatı Anadolu Neolitik bireylerinin genetik olarak günümüz Yakın Doğu insan popülasyonlarından çok farklı olduklarını görmüşlerdir. Kuzeybatı Anadolu Neolitik bireyleri daha çok günümüz Sardinya popülasyonuna benzemektedir. Aynı zamanda bu bireyler genetik olarak da Avrupa Neolitik bireyleri ile beraber gruplanmaktadır. Ek olarak, bu çalışmada, Neolitik Avrupa bireylerinde yaygın olarak görülen Y kromozomu haplogruplarından *G2a*'nın batı Anadolu Neolitik insanlarında da yüksek frekansta olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar, Avrupa Neolitik bireylerinin, orta Avrupa ve Akdeniz kıyısı boyunca yayılmaya başlamadan önce ortak bir atasal popülasyondan köken aldığı hipotezini desteklemiş, ilk Avrupalı çiftçilerin neden Sardinya popülasyonuna benzediğine de açıklık getirmiştir. Buna ek olarak tarımın Yakın Doğu'dan Avrupa'ya göçle yayıldığı doğrulanmış olsa da Avrupa Neolitik insanlarının kendileri ile aynı bölgede yaşamış Mezolitik avcı-toplayıcılarla da genetik olarak karıştığı ve bu iki grubun birbirinden tamamen izole kalmadığı da yapılan araştırmanın sonuçları arasındadır (Mathieson vd. 2015).

Aynı yıl içinde Omrak ve arkadaşları, yine batı Anadolu'da bir antik yerleşim yeri olan Kumtepe'den 6700 yaşında bir Anadolulu insanın genomunu dizilemiş ve Anadolu ve Avrupa Neolitik bireylerinin genetik olarak birbirine benzer olduğunu göstermiştir. İnceledikleri bu bireyin genomunda hem doğu hem de batı popülasyonları ile etkileşimin izlerini görmeleri de Neolitik kültürün yayılmasında merkez konumda olan Anadolu popülasyonu ile doğu ve batıdan sürekli bir etkileşim olduğu fikrini güçlendirmiştir (Omrak vd. 2015).

Peki bu göçün izlediği yol nasıl olmuştur? Arkeolojik veriler tarımın Batı Anadolu'dan Avrupa'ya yayılışında iki farklı rota izlendiğini önermektedir (Özdoğan 2011). Bu doğrultuda, tarımın Tuna Nehri'ni takip eden bir rota üzerinden orta Avrupa'ya; Akdeniz kıyılarını takip eden bir yol üzerinden ise İberya'ya ulaştığı önerilmiştir. Bu doğrultuda yapılan arkeogenomik araştırmalar da bu hipotezi desteklemiştir (Fernandez vd. 2014, Hoffmanova vd. 2016).

Anlaşılmaktadır ki, arkeogenomik araştırmalar ve antik DNA çalışmaları geçtiğimiz yıla kadar tarımın yayılışına dair neredeyse tek bir soruya yani tarımın Avrupa'ya nasıl ulaştığına odaklanmış ve göçün Avrupa'da tarımın yayılmasının ana dinamiği olduğunu ortaya koymuştur. Fakat sürecin ortaya çıktığı Yakın Doğu içindeki dinamikler çok fazla incelenememiştir. Örneğin, Yakın Doğu'da, tarımsal faaliyetlerin ilk ortaya çıktığı bölgede, Neolitik dönüşüm sürecinde toplumlar arasında göç ne kadar rol oynamıştır? Ya da bölge içinde tarımın yayılmasında göçten ziyade kültürel etkileşimler mi etkili olmuştur? Bu dönemde bölgede yaşamış toplulukların demografik yapısı nasıldır? Neredeyse geçtiğimiz birkaç yıl öncesine kadar Yakın Doğu ve Anadolu gibi tarımın ortaya ilk çıktığı bölgelerdeki Neolitik bireylerin genomlarını, bu ilk popülasyonların yapılarını ve diğer Neolitik popülasyonlarla ilişkilerini incelemek sıcak iklim koşullarında DNA'nın iyi korunamaması sebebiyle, pek mümkün olmamış ve bu sorular cevapsız kalmıştır.

Fakat son yıllarda bu sorular üzerine yeni yeni odaklanılmaya başlanmış ve Batı Anadolu ve Avrupalı Neolitik dönem insanlarının genomlarına ek olarak,

Levant, İran ve Orta Anadolu Neolitik bireylerinin genomları da dizilenebilmiş, analiz edilmiş ve bir dizi ilginç sonuç bulunmuştur (Lazaridis vd. 2016, Broushaki vd. 2016, Kılınç vd. 2016). Her ne kadar hâlâ Yakın Doğu Neolitiğine dair cevaplanamayan çok sayıda soru olsa da, bu bölgedeki Neolitik dönem topluluklarının yapısı, birbirleri ile ilişkileri ve Neolitik dönüşümün çekirdek bölgedeki demografik dinamikleri görece aydınlatılmaya başlanmıştır. Geçtiğimiz yıl ilk defa Orta Anadolu'da "Çanak-çömlek öncesi" ve "Çanak-çömlekli" Neolitik dönemi temsil eden iki farklı yerleşim yerinden (Boncuklu ve Tepecik-Çiftlik) arkeolojik kazılarda çıkarılmış insan kalıntılarından antik DNA elde edilmiş ve dizilenmiştir (Kılınç vd. 2016). Bu çalışmanın en ilginç sonucu, "Çanak-çömlek öncesi" Neolitik dönemde orta Anadolu'da, avcı-toplayıcı fakat yerleşik olarak yaşayan en erken Anadolu Neolitik insan topluluklarının Avrupalı Mezolitik avcı-toplayıcı gruplar kadar düşük genetik çeşitliliğe sahip olmasıdır. Genomda bulunan kısa homozigot bloklar, bir popülasyonun büyüklüğü hakkında bilgi vericidir. "Çanak-çömlek öncesi" Neolitik yerleşim yeri olan Boncuklu'dan çıkarılan ve iyi kalite dizileme verisi üretilen bir bireyin genomundaki kısa homozigot bloklar, Avrupalı Mezolitik avcı toplayıcı bir bireyle ve "Çanak-çömlekli Neolitik" yerleşim yerlerinden biri olan Barcın'dan çıkarılmış bir bireyle karşılaştırıldığında; Mezolitik avcı-toplayıcıya kıyasla daha az; Neolitik çiftçi bireye göre ise daha fazla olduğu görülmüştür. Bu sonuç Boncuklu'da az bireyden oluşan küçük bir popülasyon olduğunu ve böylelikle Orta Anadolu'da Neolitik başlangıcında, daha sonraki döneme ait batı Anadolu'daki "Çanak-çömlekli" Neolitik'e göre daha küçük topluluklar olabileceğini göstermiştir. Yine aynı çalışmada Boncuklu'nun tarihlendiğinden daha geç bir döneme tarihlenen diğer bir Orta Anadolu Neolitik yerleşim yeri Tepecik-Çiftlik'ten, bireylerin de incelenmesi ile, genetik çeşitliliğin, Anadolu'da Neolitik boyunca zamanla arttığı gösterilmiş, bu da Neolitik dönüşüm süreci boyunca zamanla artan popülasyon hareketleri ve göçlerle ilişkilendirilmiştir. Yine bu çalışmada incelenen Anadolu Neolitik dönem insanları da, daha önceki araştırmalara paralel olarak, günümüz güney Avrupa popülasyonlarına ve Avrupalı ilk çiftçilere benzer bulunmuştur. Böylelikle tarımın Avrupa'ya yayılışında Anadolu Neolitik popülasyonlarının göçlerinin rolü de desteklenmiştir (Kılınç vd. 2016).

Anadolu Neolitik bireylerinin arkeogenomik incelemelerine paralel olarak, günümüzden 14000 yıl öncesi ile 3500 yıl öncesi arasında yaşamış 44 antik Yakın Doğu bireyinin genomları da kapsamlı olarak incelenmiştir (Lazaridis vd. 2016). Bu araştırmada, tarımın Avrupa'ya yayılışının göçle olmasına karşın, Yakın Doğu'da yayılışının, bölgede yaşayan yerel avcı-toplayıcı toplulukların tarımı benimsemesi ile olduğu popülasyon genetiği analizleri ile gösterilmiştir. Yakın Doğu'da; Güney Levant bölgesinin (İsrail ve Ürdün) ilk tarımcıları ile Zagros İran bölgesinin ilk tarımcılarının genetik olarak birbirinden önemli ölçüde farklı oldukları bulunmuş ve bu iki ayrı bölgede, yerel avcı toplayıcıların tarımı keşfettiği ve birbirleri ile genetik etkileşim içinde olmadıkları gösterilmiştir. Böylelikle daha önceden düşünüldüğü gibi tarımın Yakın Doğu içinde tek bir bölgede ortaya çıkıp, bölge içinde yayıldığı fikrinin doğru olmadığı da genetik verilerle

gösterilmiştir. Çalışmada tarımın Yakın Doğu'nun ötesine yayılışı üzerine yapılan testler Anadolu Neolitik popülasyonlarının Avrupa'ya, Levant Neolitik popülasyonlarının doğu Afrika'ya, İran Neolitik popülasyonlarının ise Avrasya steplerine yayıldığını göstermiştir (Lazaridis vd. 2016).

Tüm bu arkeogenomik araştırmalar ışığında, tarımın Avrupa'ya yayılışının demografik dinamikleri neredeyse tamamen çözülmüş olmakla birlikte, Yakın Doğu'da gerçekleşen süreçler yeni yeni anlaşılmaya başlanmıştır. Yakın Doğu'da tarımın tek bir çekirdek bölgede ortaya çıkıp, tek bir topluluğun diğer avcı-toplayıcı gruplarının yerine geçmesi yoluyla yayıldığı hipotezi reddedilmiş, bunun yerine birden fazla bölgede ortaya çıktığı doğrulanmıştır. Bununla birlikte, Yakın Doğu'daki sürecin daha net anlaşılması için daha fazla yerleşim yerinden, farklı zaman aralıklarından ve daha yoğun örnek sayısı ile arkeogenomik araştırmalar yapılması gereği kaçınılmazdır.

Arkeogenomik alanında yapılan araştırmalar, büyük oranda ilgilenilen örneklerdeki DNA'nın korunmuş olmasına ve daha önemlisi ilgilenilen prehistorik dönemden örneklerin elde edilebilmesine bağlı olarak ilerlemektedir. Hem metodolojik hem de teknolojik ilerlemeler Yakın Doğu'da Neolitik dönemin demografik dinamiklerinin, popülasyon hareketlerinin, göçlerin detayının daha net anlaşılması için imkan sağlayacaktır ve daha detaylı incelemeler yapılabilecektir. Her ne kadar Neolitik dönüşümün ortaya çıktığı çekirdek bölgedeki gelişim süreci konusunda hâlâ cevaplanamamış birçok soru olsa da, adım adım tarımın yayılışının hikayesi çözülmeye devam edilecektir.

Kaynakça

Allentoft M., ve diğerleri, "Population genomics of Bronze Age Eurasia", *Nature* 522 (2015): 167-172.

Ammerman A. ve diğerleri, *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*, (Princeton: Princeton University Press, 1984).

Behar D. M. ve diğerleri, "The basque paradigm: genetic evidence of a maternal continuity in the franco-cantabrian region since pre-neolithic times", *Am J Hum Genet* 90 (2012): 486-493.

Bellwood P. ve diğerleri, *Examining the Language/Farming Dispersal Hypothesis* (Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2003).

Braidwood R., "The agricultural revolution", *Scientific American* 203 (1960): 131.

Briggs A. W. ve diğerleri, "Targeted retrieval and analysis of five Neandertal mtDNA genomes", *Science* 325 (2009): 318–321.

Brotherton P. ve diğerleri, "Novel high-resolution characterization of ancient DNA reveals C > U-type base modification events as the sole cause of post mortem miscoding lesions", *Nucleic Acids Research* 35 (2007): 5717–5728.

Broushaki F. ve diğerleri, "Early Neolithic genomes from the eastern Fertile Crescent", *Science* 353 (2016): 499-503.

Burbano H. A. ve diğerleri, "Targeted investigation of the Neandertal genome by array-based sequence capture", *Science* 328 (2010): 723–725.

Carpenter M. L. ve diğerleri, "Pulling out the 1%: whole-genome capture for the targeted enrichment of ancient DNA sequencing libraries" *Am J Hum Genet* 93 (2013): 852-864.

Cavalli-Sforza L. L., "Genes, peoples, and languages", *Proc.Natl.Acad.Sci. U.S.A.* 94 (1997): 7719-7724.

Cavalli-Sforza L. L., "Reconstruction of human evolution: Bringing together genetic, archaeological,and linguistic data" *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A* 85 (1988): 6002-6006.

Childe G., *The Dawn of European civilization* (London: Kegan, Paul, Trench & Trubner, 1925).

Diamond J. ve diğerleri, "Farmers and Their Languages: The First Expansions", *Science* 300 (2003): 597-603.

Dupanloup I. ve diğerleri, "Estimating the impact of prehistoric admixture on the genome of Europeans", *Mol. Biol. Evol* 21 (2004): 1361–1372.

Fernandez E. ve diğerleri, "Ancient DNA Analysis of 8000 B.C. Near Eastern Farmers Supports an Early Neolithic Pioneer Maritime Colonization of Mainland Europe through Cyprus and the Aegean Islands", *PLoS Genetics* 10 (2014): e1004401.

Fort ve diğerleri, "Modelling The Neolithic Transition In The Near East And Europe", *American Antiquity* 77 (2012): 203-219.

Fu Q. ve diğerleri, "DNA analysis of an early modern human from Tianyuan Cave, China" *Proc.Natl.Acad.Sci. U.S.A.* 110 (2013):2223–2227.

Fuller D. ve diğerleri, "Cultivation and Domestication Had Multiple Origins: Arguments against the Core Area Hypothesis for the Origins of Agriculture in the Near East", *World Archaeology* 43 (2011): 628–652.

Gamba C. ve diğerleri, "Genome Flux and Stasis in a Five Millennium Transect of European Prehistory" *Nature communications* 5 (2014): 52-57.

Gansauge M. ve Meyer M, "Selective enrichment of damaged DNA molecules for ancient genome sequencing", *Genome Research* 24 (2014): 1543-1549.

Gebel H. G., "There was no centre: The polycentric evolution of the Near Eastern Neolithic", *Neolithics* 1 (2004): 28

Günther T. ve diğerleri "Ancient Genomes Link Early Farmers from Atapuerca in Spain to Modern-Day Basques." *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 112 (2015): 11917-11922.

Günther T. ve Jakobsson M., "Genes mirror migrations and cultures in prehistoric Europe - a population genomic perspective", *Current Opinion in Genetics & Development* 41 (2016): 115-123.

Haak W. ve diğerleri, "Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe", *Nature* 522 (2015): 207-211.

Higuchi R. ve diğerleri, "DNA sequences from the quagga, an extinct member of the horse family", *Nature* 312 (1984): 282–284.

Hoffmanova Z. ve diğerleri, "Early farmers from across Europe directly descended from Neolithic Aegeans", *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A* 113 (2016): 6886-6891.

Hofreiter M. ve diğerleri, "İDNA sequences from multiple amplifications reveal artifacts induced by cytosine deamination in ancient DNA", *Nucleic Acids Research* 29 (2001): 4793–4799.

Kılınç G. M. ve diğerleri, "The Demographic Development of the First Farmers in Anatolia", *Current Biology* 26 (2016): 2659-2666.

Keller A. ve diğerleri, "New insights into the Tyrolean Iceman's origin and phenotype as inferred by whole-genome sequencing", *Nature Communications* 3 (2012): 698.

Lazaridis I. ve diğerleri, "Ancient Human Genomes Suggest Three Ancestral Populations for Present-Day Europeans" *Nature* 513 (2014): 409–413.

Lazaridis I. ve diğerleri, "Genomic insights into the origin of farming in the ancient Near East", *Nature* 536 (2016): 419-424.

Lindahl T, "Instability and decay of the primary structure of DNA", *Nature* 362 (1993):709–715.

Malmström H. ve diğerleri, "Ancient DNA reveals lack of continuity between neolithic hunter-gatherers and contemporary Scandinavians", *Current Biology* 19 (2009): 1758-1762.

Mathieson I. ve diğerleri, "Genome-wide patterns of selection in 230 ancient Eurasians", *Nature* 528 (2015): 499-503.

Menozzi P. ve diğerleri, "Synthetic maps of human gene frequencies in Europeans", *Science* 201 (1978):786-792.

Metzker M. L., "Sequencing technologies – the next generation", *Nat.Rev.Genet.* 11 (2010): 31-26.

Meyer M. ve diğerleri, "A high-coverage genome sequence from an archaic Denisovan individual", *Science* 338 (2012): 222–226.

Morrell P. ve diğerleri, "Genetic evidence for a second domestication of barley (Hordeum vulgare) east of the Fertile Crescent", *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 104 (2007): 3289-94.

Mullis K. ve diğerleri, "Specific synthesis of DNA in vitro via a polymerase-catalyzed chain reaction", *Methods Enzymol.* 155 (1987): 335–350.

Naderi ve diğerleri, "The goat domestication process inferred from large-scale mitochondrial DNA analysis of wild and domestic individuals", *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 105 (2008): 17659-64.

Novembre J. ve Stephens M., "Interpreting principal component analyses of spatial population genetic variation", *Nature Genetics* 40 (2008): 646-649.

Olalde I. ve diğerleri, "A Common Genetic Origin for Early Farmers from Mediterranean Cardial and Central European LBK Cultures", *MBE* 32 (2015): 3132-3142.

Omrak A. ve diğerleri, "Genomic Evidence Establishes Anatolia as the Source of the European Neolithic Gene Pool", *Current Biology* 26 (2015): 270-275.

Orlando L. ve diğerleri, "True single-molecule DNA sequencing of a pleistocene horse bone", *Genome Research* 21 (2011): 1705-1719.

Özdoğan M., "Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans", *Current Anthropology* 52 (2011): 415-430.

Özdoğan M. ve Başgelen N., *Neolithic in Turkey, the Cradle of Civilization: New Discoveries*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999).

Pääbo S., "Ancient DNA: extraction, characterization, molecular cloning, and enzymatic amplification", *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 86 (1989): 1939–1943.

Prüfer K. ve diğerleri, "The complete genome sequence of a Neanderthal from the Altai Mountains", *Nature* 505 (2013): 43–49.

Rasmussen M. ve diğerleri, "Ancient human genome sequence of an extinct Palaeo-Eskimo", *Nature* 463 (2010): 757–762.

Reich D. ve diğerleri, "Genetic history of an archaic hominin group from Denisova Cave in Siberia", *Nature* 468 (2010): 1053-1060.

Renfrew C. ve diğerleri, *Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe*, (McDonald Inst of Archeological, 2000).

Riehl ve diğerleri, "Emergence of Agriculture in the Foothills of the Zagros Mountains of Iran", *Science* 341 (2013): 65-67.

Salamini ve diğerleri, "Genetics and geography of wild cereal domestication in the near east", *Nat.Rev.Genet.* 3 (2002): 429.

Shapiro B. ve Hofreiter M., "A paleogenomic perspective on evolution and gene function: new insights from ancient DNA", *Science* 343 (2014): 1236573.

Skoglund P. ve diğerleri, "Origins and Genetic Legacy of Neolithic Farmers and Hunter-Gatherers in Europe" *Science* 336 (2012): 466–69.

Skoglund P. ve diğerleri, "Genomic Diversity and Admixture Differs for Stone-Age Scandinavian Foragers and Farmers" *Science* 344 (2014): 747–750.

Whittle A, *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*, (Cambridge University Press, 1996).

Willcox ve diğerleri, "Early Holocene cultivation before domestication in northern Syria", *Vegetation History and Archaeobotany* 17 (2008): 313-325.

Öz: Bu yazı Neolitik dönüşüm sürecinde Yakın Doğu ve Avrupadaki insan topluluklarının genetik yapıları ve birbirleri ile ilişkilerini incelemek için yapılan arkeogenomik araştırmaların genel bir derlemesidir. Tarımın yayılmasının ardındaki demografik dinamikleri antik DNA analizi ile inceleyen çalışmalar özetlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Neolitik, Tarım, Arkeogenomik, Paleogenomik, Yeni Nesil Dizileme, Antik DNA, Yakın Doğu, Anadolu

Journey of Agriculture in Near East and Anatolia: Archeogenomics brings forth new stances

Abstract: This article is about the archaeogenomics studies focused on the Neolithic Transition in Near East and Europe regarding genetic structure of the first Neolithic societies and their interactions with each other. In this review, ancient DNA studies concerned with the demographic dynamics behind Neolithization were discussed.

Key words: Neolithic, Agriculture, Archaeogenomics, Paleogenomics, Next Generation Sequencing, Ancient DNA, Near East, Anatolia

Adem ile Havva'nın cennette muaşşaka halinde olduğu eski
bir gravür. Adem'in gravürde siyahi tasvir edilmesi dikkat çekmektedir.

Osmanlı Arşivlerinden Mitokondriye: Doğu Çam Kese Böceğinin Hikâyesi

Kahraman İPEKDAL*

I. Giriş

Son 100 yıl içerisinde Türkiye'de geniş ölçekli ve çam ağırlıklı ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştır. Böylece önceden kısmen parçalı halde bulunan ormanların bazıları birleşmiş ve alansal olarak sürekli hale gelmiştir. Bu da pek çok orman türünün geniş alanlara yayılmasını sağlamıştır. Önemli bir çam zararlısı olan çam kese böceği adlı güve de Türkiye'deki kuzeye doğru yayılışını bu şekilde gerçekleştirmiş olmalıdır.

Bu hipotezi doktora tez çalışmam sırasında sıklıkla duyardım. Mantıklı bir hipotezdi ama sınanmamıştı. Dolayısıyla her mantıklı ve sınanmamış hipotez gibi yanlış olması olasılık dâhilindeydi. Aslında bu tek bir hipotez de değildi; içinde iki ayrı hipotez bulunuyordu. Bunlardan biri çam kese böceğinin güneyden kuzeye doğru yayıldığı, diğeri ise bunu son 100 yıl içerisinde yaptığıydı. İlk hipotezi modern genetiğin sağladığı yöntemlerle sınamak mümkündü ve ben de öyle yaptım. Ama ikinci hipotezi laboratuvarda sınamanın kolay bir yolu yoktu. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına ilişkin kayıtlar Türkçe kaynaklarda bulunabiliyordu. Örneğin 1940'larda "Bursa'da Çekirge'den Uludağ'a çıkan yol üzerindeki köşklerin bahçelerinde çam kese böceğinin önemli derecede hasara neden olduğu" rapor edilmişti[1]. Benzer şekilde "10 Mayıs 1949 günü Ankara - Alsancak yolcu treninin Ortaklar - Çamlık (İzmir) istasyonları arasında raylar üzerinde

* Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü / kipekdal@gmail.com

[1] Sekendiz, O. A., Varlı, S. V., 2002. "Türkiye'de çam keseböceği mücadelesi üzerine deneyim ve düşünceler", *Ülkemiz Ormanlarında Çam Keseböceği Sorunu ve Çözüm Önerileri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 19–27.

dolaşan tırtılların ezilmesiyle patinaj yaptığı ve demiryolu personelinin 600-700 m'lik bir ray kısmı üzerinde bulunan tırtılları süpürerek temizlemek zorunda kaldığı" bildirilmişti[2]. Ancak bu bilgiler hâlâ ikinci hipotezi, yani çam kese böceğinin kuzeye son 100 yıl içerisinde yayılıp yayılmadığı sorusunu sınamaya yaramıyordu. Biraz daha geriye, Cumhuriyet öncesine gidilmeliydi. Peki, ama nasıl? Bir doğa bilimci olarak kullanmaya alışık olduğum araştırma yöntemleri arasında bu amaca uygun bir yöntem bulunmuyordu. Kendi araştırmalarında Osmanlı ve eski Yunan şehirleri ve bunların mimarileriyle ilgili çıkarımlarda bulunan Dr. Turgut Saner[3]'e danıştım. Çözüm açıktı: "Osmanlı arşivlerine bak!"

II. Arşiv'in söyledikleri

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda yaptığım taramalarda Şekil 1'deki iki belgeye[4] rastladım. Bâb-ı Âlî Daire-i Umur-ı Dâhiliye, yani İçişleri Dairesi tarafından 1902 yılında yazılan bu belgelerde çam ağaçlarında görülen kurtlardan ve hastalıktan ve de bunlarla ilgili olarak yapılması gerekenlerden bahsediliyordu.

> DH.MKT 2603/57 Babıali, Daire-i Umur-ı Dahiliye, Mektubi Kalemi
>
> Fî 16 Muharrem sene [1]322 ve fî 20 Mart sene [1]320, Tarifname
>
> Birkaç seneden beri Dersaadet'den civarında Adalar ve Erenköy ve Göztepe cihetlerindeki çam ağaçlarına "Kazto kampa petyo kampa" namında bir nev kelebeğin kurdları ârız olarak iras-ı hasar etmekde olduklarından (zarar verdiklerinden) ve işbu kurdlar en ziyade bu zamanda mazarrat ika eylediklerinden (zarar ortaya koyduklarından) bunların mahv ve izaleleri cihetine gidilmeyecek olur ise bilahare pek ziyade tekessür ederek (artarak) hasarat-ı vakıanın önü alınamayacağı aşikâr olmakla buna meydan kalmamak üzre:
>
> Evvela: İşbu kurdların içinde bulundukları ağaç makaslar ile kesilerek ve keseler içinde bulunan tırtılların dağılmaması için bir sandık ya teneke kutu ile bunlar ağaçdan hâlî bir mahalde kazılmış olan bir çukura nakl olunarak orada yakılmaları ve genç çamlıklarda çam fidanlarının tepelerinin kesilmemesine dikkat olunması
>
> Sâniyen: Yuvalardan çıkmış olan tırtılların yüz kilo suya üç kilo Arap sabunu ve bu sabun bulunmadığı takdirde âdî sabun ve üç kilo gaz yağı ila-

[2] Acatay, A., 1953. "Çam kese böceği (*Thaumetopoea pityocampa* Schiff. = *Thaumetopoea wilkinsoni* Tams) hakkında araştırmalar ve adalardaki mücadelesi", *İ.Ü. Orman Fak. Dergisi*, 3(1 ve 2): 29-47.

[3] Prof., İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi Programı. Ayrıca bu yazı ile ilgili görüşlerini iletmiş ve önerilerde de bulunmuştur. Katkılarından ötürü kendisine teşekkür ederim. Aynı birimde çalışmalarını sürdüren Ertunç Denktaş'a da arşiv araştırmalarındaki yardımları için teşekkür ederim.

[4] Belgelerin Osmanlıcadan günümüz Türkçesine transkripsiyonları Arşiv personeli tarafından yapılmıştır. Belgeleri ayrıca kontrol eden Dr. Mahmut Bolat'a (Doç., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü) teşekkür ederim.

ve olunarak hasıl olacak (ortaya çıkacak) mahlul ile ve ağaç şırıngaları vasıtasıyla güzelce ıslattırılıp mahv olmaları;

Sâlisen: İşbu kurdların yazın zuhur eden kelebekleri yumurtalarını çam aralarının kaidelerine vaz edip (koyup) üzerlerini dahi beyaz bir madde ile dairevî bir suretde setr eylediklerinden böylelikle teşhis olunacak yuvaların sonbaharda soğuklar başlamazdan evvel kezalik bâlâda (yukarıda) tarif olunan mahlûl ile güzelce ısladılması

Râbi'an: İlkbaharda arzu olundukda geceleri İncesu ve bir mikdar gazyağı konulmuş genişçe bir kat üzerine adi bir lamba veyahud kelebek lambası namıyla maruf ve beş altı frank kıymetinde bulunan lamba konularak kelebeklerin telef edilmeleri lazımdır.

İşbu tedabîr (önlemler) tarif edildiği gibi takib ve icrâ olunur ise kurdların def-i mazarrâtıyla (zararlarının giderilmesiyle) indifaı çaresi istihsal olunmuş olur. Aslına mutâbıkdır.

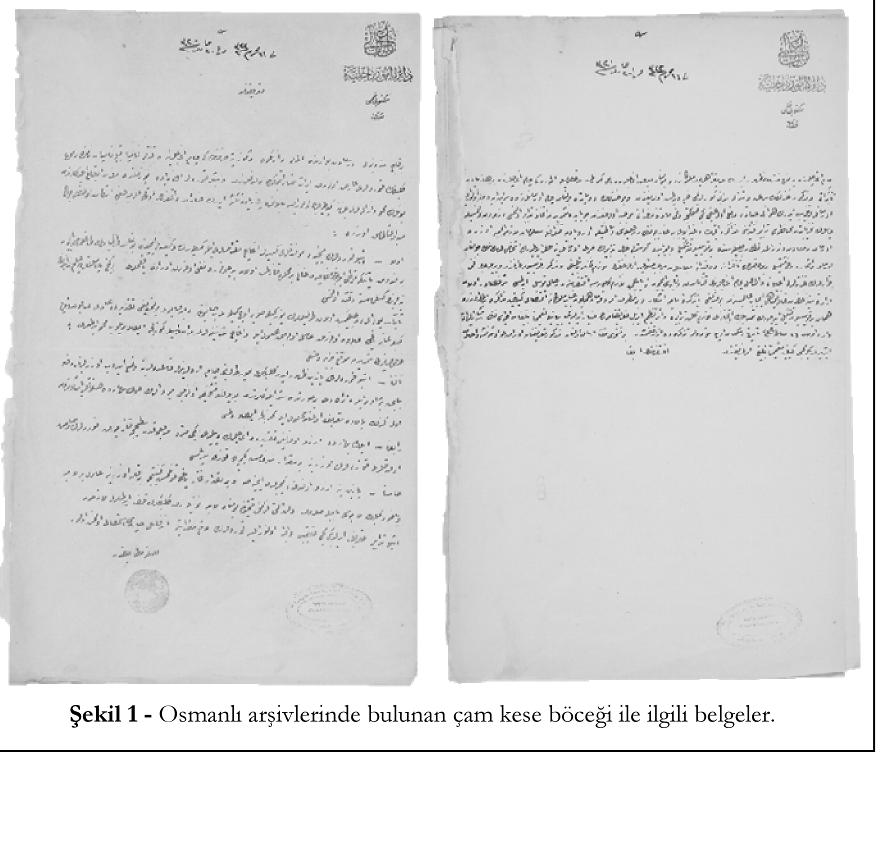

Şekil 1 - Osmanlı arşivlerinde bulunan çam kese böceği ile ilgili belgeler.

DH.MKT 2603/57 Babıali, Daire-i Umur-ı Dahiliye, Mektubi Kalemi

Fî 16 Muharrem sene [1]322 ve fî 20 Mart sene [1]320

Çam ağaçlarından bir nev hastalık zuhur ederek hadika-i hümayun-ı mülakânede bulunan bazı ağaçlarda dahi görülmüş ve hususiyle adadaki çam ağaçlarında daha ne maddî tesiratı ve mezkur hastalık sürat ve şiddetle sirayeti görüldüğü haber verilmiş olduğundan ve bu hastalık vilâyâtda bulunan çam ormanlarına da sirayet edecek olur ise ormanları tahrib ederek havanın ciyadetine mani olacağı gibi memleketce dahi maddeten mazarrâtı mucib olduğundan bu babda şimdiden ittihâz-ı tedâbîr (önlem alınması) olunması lazimeden bulunmasıyla çamların tahribatdan muhafazası tedabir-i fenniyesini müzakere etmek ve inde'l-icab Hariciye Nezaret-i celilesi vesâtatıyla Avrupa'dan telgrafla malumat-ı lazime alınması üzerine Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaret-i celilesinde bir komisyon teşkili ve bu babda gösterilecek tedâbirin mîrî ormanlarına (devlet ormanlarına) hasr edilmeyerek eşhâs uhdesinde bulunan orman ve eşcâra (ağaçlara) dahi teşmili ve bu hususda teehhürâta ve lâkaydâne muamelat mucib-i mesuliyet olacağının lazım gelenlere tebliği ve mezkur komisyon tarafından verilecek fennî kararların gazetelerle ilanı velhasıl çam ağaçlarının tahribatdan vikayesi (korunması) için ne yapılmak lazım gelirse iktizâsına derhal tevessül edilmesi şeref sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i hilafet-penâhî icab-ı âlîsinden bulunduğu bâ-tezkire-i sâmiye işar ve bermantuk-ı emr u ferman-ı hümayun-ı cenab-ı mülukane iktizâ-yı keyfiyet müzakere edilmek üzre hemen bir komisyon teşkil edilerek şimdilik ittihâzı lazım gelen tedâbire dair tanzim edilen tarifnâmenin tisyar edildiği beyanıyla tamimen tebliğat icrası nezâret-i müşârun-ileyhâdan varid olan 24 Şubat sene [1]319 tarih ve seksen üç numaralı tezkirede izbar kılınmışdır. Bir nüshası leffen irsal olunan mezkur tarifnâme evrâk-ı havâdisle neşr ve ilan ettirildiği gibi keyfiyet ta'mîmen teblîğ olunduğundan iktizâsının ifa...

Bunlar yaklaşık 100 yıl önce İstanbul'da çam kese böceği bulunduğunu doğrudan gösteren kanıtlardı. Yani çam kese böceğinin Türkiye'nin kuzey batısını istila edişinin tarihi 100 yıldan daha eskiye dayanıyor olmalıydı. Peki, kuzey doğu için de durum böyle miydi? Bu sorunun cevabını da 1848 ve 1850 yılları arasında Orta Karadeniz'de dolaşan Alman lepidopterist Albert Kindermann'ın tuttuğu notlarda buluyoruz[5]. Kindermann şöyle diyor: "*Pityocampa* Fab. Zwischen Samsun und Amasia viele Nester an Pinien" (*Pityocampa* Fab. Samsun ve Amasya arasındaki çamlarda çok sayıda kese). Yani yaklaşık 170 yıl önce Türkiye'nin kuzeyinde çam kese böceği bulunuyordu, hem de yoğun popülasyonlar oluşturacak kadar.

Bütün bu bulgular bize hipotezlerimizden ikincisinin, yani çam kese böceğinin Türkiye'nin kuzeyini son 100 yıl içerisinde yapılan ağaçlandırma faaliyetleri

[5] Lederer, J., 1885. *Beitrag zur Schmetterlings-Fauna von Cypern, Beirut und einem Theile Klein-Asiens*. Verhandlungen Zoologisch Botanischer Verein in Wien. 5, 177-254.

neticesinde istila ettiğini öne süren hipotezin yanlış olduğunu gösteriyor. Buradan çam kese böceğinin Türkiye'nin kuzeyine daha önceleri ulaştığı sonucuna varabiliriz.

Peki ya birinci hipotez? Çam kese böceği gerçekten de güneyden kuzeye gitmiş midir? Tam tersi neden olmasın? Bu sorunun yanıtına geçmeden önce, çam kese böceğini genel olarak tanımanızı isterim. Bunun iki nedeni var. Birincisi çam kese böceğinin son derece ilginç bir böcek olması. Ait olduğu cinsin genel adı *Thaumetopoea*; Yunanca'da "harika şeyler yapan" anlamına geliyor[6]. Bu harika şeylerin bazen tuhaf, bazen korkunç, bazen de dehşet verici olduğunu söylemeliyim. Tuhaflık tırtılların davranışında. Çam kese böceğinin Avrupa dillerindeki isimlerinin bizdeki karşılığı çam katar güvesidir (ing. "pine processionary moth") ve bu isim tırtılların katar oluşturma davranışına atfen verilmiştir (Şekil 2a). Kış boyu çam ağaçlarının dallarına ördükleri keselerde (bizdeki çam kese böceği adı da buradan gelir) yaşayan ve beslenmek için arada sırada dışarı çıkan tırtıllar, bahar gelince koza örmek üzere toprağa tek sıra halinde inerler. Katarın başını genelde dişi bir birey çeker. Eğer bu lideri katardan çıkarırsanız, arkadaki tırtıllar bir araya gelir ve aralarından yeni bir lider (genellikle yine bir dişiyi, muhtemelen dişiler erkeklerden biraz daha iri vücutlu olduğu için) seçerek yollarına devam ederler. Lider uygun bir zemin bulunca toprağın altına girer ve tüm katar onu takip eder. Bütün bir yazı toprak altında gelişip erginleşerek geçirirler. Bu tırtıllarla küçük (ve kirli) bir oyun da oynayabilirsiniz. Katarın başını ve

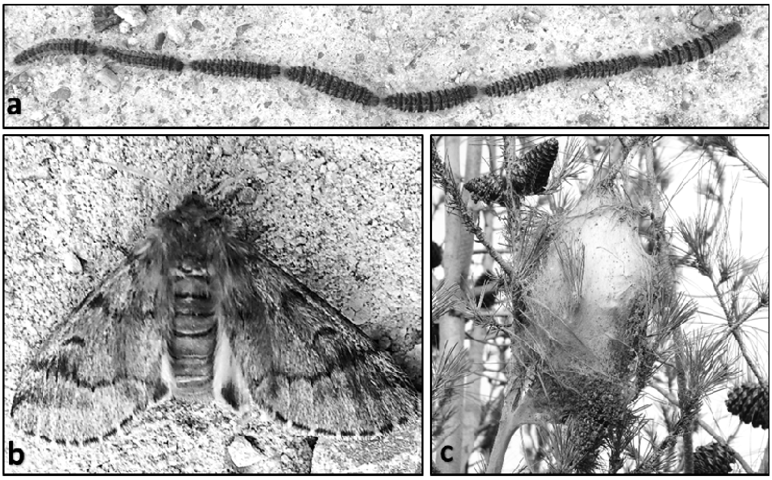

Şekil 2 - Çam kese böceğinin (a) Gacık-Yalova'da Nisan ayında katar oluşturan tırtılları (b) Şirince-İzmir'de ergin erkeği (c) Antalya-Döşemealtı'da kesesi.

[6] Roques, A., Battisti, A., 2015. Chapter 1: Introduction, In: *Roques A, ed. Processionary moths and climate change: an update*. Dordrecht, Springer.

sonunu birleştirirseniz, tırtıllar açlıktan ölene kadar dönecektir! Ancak bu oyunu çıplak elle ya da tırtıllara çok yaklaşarak oynarsanız, bedelini ağır ödersiniz çünkü çam kese böceği tırtılları memelilerde alerjik reaksiyonlara neden olan kıllarla kaplıdır. Bu alerjinin insanda ölüme neden olduğuna ilişkin henüz bir bulgu yok ama kaşıntı ve acı oldukça can sıkıcı olabilmektedir. Kedi ve köpek gibi hayvanlarda ise ölümle sonuçlanan vakalar da bulunur[7]. İşte bu da çam kese böceğinin korkunç tarafı. Dehşet verici tarafına gelince... Çam kese böceği önemli bir orman zararlısıdır, kış boyunca çam yapraklarıyla beslenir. 4-5 yılda bir popülasyonları zirve yapar ve bulundukları ormanlardaki çamlarda neredeyse hiç yaprak bırakmayacak kadar tahribat yapabilir. Böyle dönemlerde çam ormanında öyle dehşet verici bir görüntü oluşur ki ülkemiz ormancılığında bu durum "dumansız yangın" şeklinde özetlenmektedir. Dumansız ve kaşındıran bir yangın...

Çam kese böceğini tanımanızı istememin ikinci nedeni ise yayılış alanının kuzeye doğru genişlemesi sorusuna verilecek cevaba ilişkin ipuçlarının bir kısmının bu güvenin ekolojik özelliklerinde saklı olmasıdır. Ergin güveler (Şekil 2b) yaz sonu, sonbahar başında toprağın altından çıkar ve çiftleşir. Yumurtalar çam ağaçlarının ibrelerine bırakılır. Tırtıllar ağacın ibrelerini yemeye yumurtadan çıkar çıkmaz başlar ve kış boyu devam eder. Gündüz vaktini içinde toplu halde geçirecekleri keselerini de bu arada örerler (Şekil 2c). Kesenin içerisindeki sıcaklık dışarıdan daha yüksektir[8]. Böylece kışı diğer pek çok böcekten farklı olarak faal bir şekilde geçirebilirler. Ancak sıcaklığın uzun süre sıfırın altında olması gelişimlerinin yavaşlamasına ve en nihayetinde de ölmelerine neden olur[9]. Bu bakımdan çam kese böceği düşük kış sıcaklıklarına son derece duyarlıdır ve görece ılıman iklimleri tercih eder. Nitekim özellikle önceki asırda kış sıcaklıklarında gözlenen belirgin yükseliş batı çam kese böceği olarak bilinen ve Avrupa'da yayılış gösteren *Thaumetopoea pityocampa*'nın dağılımını hem daha yüksek kesimlere, hem de daha kuzeye doğru genişletmesine neden olmuştur[10]. Böylece önceleri Avrupa'nın bu zararlının yaşayamadığı kesimlerindeki çam ormanları bugün tehdit altındadır. Avrupa'da yayılış gösteren bu türün Anadolu'dan Lüb-

---

[7] Battisti, A., Larsson, S., Roques, A., 2017. "Processionary moths and associated urtication risk: global change-driven effects". *Annual Review of Entomology*., 62: 323–342.

[8] Breuer, M, Devkota, B., Douma-Petridou, E., Koutsaftikis, A., Schmidt, G.H., 1989. "Studies on the exposition and temperature of nests of *Thaumetopoea pityocampa* (Den. & Schiff.) (Lep.: Thaumetopoeidae) in Greece", *Journal of Applied Entomology*, 107(4): 370–375.

[9] Démolin, G., 1969. "Comportement des adultes de *Thaumetopoea pityocampa* Schiff. Dispersion spatiale, importance écologique", *Annales des Sciences Forestières*, 26: 81–102.

[10] Battisti, A., Stastny, M., Ntherer, S., Robinet, C., Schopf, A., Roques, A., Larsson, S., 2005. "Expansion of geographic range in the pine processionary moth caused by increased winter temperatures", *Ecological Applications*, 15: 2084-2096.
Korsch, K., Bataka, A., Kodona, M., Sioulas, S., Tsiakiris, R., Michaelakis, A., Avtzis, D.N., 2015. "Genetic diversity of *Thaumetopoea pityocampa* in Greece: the role of quaternary changes in Aegean Sea", *Open Life Sciences*, 10: 372-378.
Roques A, Rousselet J, Avci M, et al. 2015. "Climate warming and past and present distribution of the processionary moths (*Thaumetopoea spp.*) in Europe, Asia Minor and North Africa", Roques, A., ed. *Processionary moths and climate change: an update*. Dordrecht, Springer. 81-162.

nan'a kadar olan bölgedeki yakın akrabası doğu çam kese böceği olarak bilinen *T. wilkinsoni*'dir. Doğu çam kese böceğinin son yüzyılda yaşanmakta olan iklim değişikliğinden nasıl etkilendiğini henüz bilmiyoruz. Şimdiye kadar bu türde *T. pityocampa*'da tespit edilene benzer, yakın tarihli bir alan genişletmesi gözlenmedi. Bu durum kayıtların yetersiz olmasıyla ilgili olabilir. Böyle bir alan genişlemesini tespit etmek için ayrıntılı ve uzun süreli kayıtlara ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak doğu çam kese böceğinin daha önceki iklim değişimlerinden nasıl etkilendiği ile ilgili yeni bilgiler ortaya çıkmaya başlamıştır.

III. Mitokondrinin söyledikleri

Oksijenli solunum yapan ökaryotik hücrelerde enerji üretim faaliyetlerinden sorumlu organel olan mitokondri, hücrenin çekirdek dışında DNA bulunan tek yeridir. Buradaki DNA, çekirdektekinden farklı olan, ancak bu yazının kapsamını aşan bir takım özelliklere sahiptir. Bu özellikleri mitokondriyel DNA'yı bir türün geçmişte yaşadığı nüfus dalgalanmalarını ortaya çıkarmada kullanılabilecek bir araç yapar. Doğu çam kese böceğinin geçmişte hareket edip etmediğini anlamak için bütün Türkiye'den ve ayrıca Kıbrıs, Lübnan, İsrail'den *T. wilkinsoni* örnekleri ile birlikte, Yunanistan ve Bulgaristan'dan *T. pityocampa* örnekleri topladım ve bu örneklerdeki mitokondriyel DNA'yı analiz ettim. Sonuçta Türkiye'nin güneyindeki çam kese böceği mitokondriyel DNA'sında büyük bir genetik çeşitlilik olduğunu, bu çeşitliliğin kuzeye doğru azaldığını, güneydeki çeşitlerin çok az bir kısmının kuzeyde bulunduğunu tespit ettim (Şekil 3a). Bu tipik bir "yayılış alanını kuzeye doğru genişletme" durumuydu. Doğu çam kese böceği geçmişte yayılış alanını az sayıdaki birey aracılığıyla kuzeye doğru genişletmişti. Bu bireyler güneydeki çeşitliliğin çok az bir kısmını barındırıyordu, bu nedenle de kuzeye ulaşan genetik çeşitlilik güneye göre çok azdı. Yani yukarıdaki ilk hipotez de doğrulanmış oldu: Doğu çam kese böceği güneyden kuzeye doğru yayılmıştır.

Peki, ama bütün bunların anlamı ne? Burada sözünü ettiğimiz bulgular sadece çam kese böceği ile ilgili olsa da aslında Anadolu biyocoğrafyasının geneline ilişkin çıkarımlar yapmamıza yarıyor. Çünkü son yıllarda geçmişteki bu kuzeye doğru hareketin, Anadolulu pek çok canlı türünün genel bir özelliği olduğu anlaşılmaya başladı[11].

---

[11] Seddon, J. M., Santucci, F., Reeve, N., Hewitt, G. M., 2002. "Caucasus Mountains divide postulated postglacial colonization routes in the white-breasted hedgehog, *Erinaceus concolor*", *Journal of Evolutionary Biology* 15: 463- 467.
Challis, R., Mutun, S., Nieves-Aldrey, J. L., Preuss, S., Rokas, A., Aebi, A., Sadeghi, E., Tavakoli, M., Stone, G. N., 2007. "Longitudinal range expansion and cryptic eastern species in the western Paleartic oak gall wasp, *Andricus coriarius*", *Molecular Ecology*, 16: 2103-2114.
Gündüz, İ., Jaarola, M., Tez, C., Yeniyurt, C., Polly, P. D., Searle, J. B., 2007. "Multigeneic and morphological differentiation of ground squirrels (*Spermophilus*, Scuiridae, Rodentia) in Turkey, with a description of a new species", *Molecular Phylogenetics and Evolution* 43: 916-935.
Çıplak, B., 2008. "The analogy between interglacial and global warming for the glacial relicts in a refugium: A biogeographic perspective for conservation of Anatolian Orthoptera",

Canlılar yayılış alanlarını genişletmeye ya da daraltmaya birden bire karar vermezler! Yavaşça değişen çevresel koşullar onları yavaş yavaş iter ya da çeker (koşullar hızlıca değişirse genelde yok olurlar). Özellikle Kuzey Yarıküre'deki canlıların yayılışlarını etkileyen olayların en önemlileri buzul çağları olmuştur[12]. Bunların en sonuncusu, yaklaşık olarak 12 bin yıl önce sonra ermesiyle yerleşik hayatı, tarımı, bilim ve teknolojiyi icat ederek tarihimizi ve dünyayı sonsuza kadar değiştirdiğimiz buzul çağıdır (Şekil 3b). Kuzey Yarıküre'nin büyük bir kısmının buzul ya da kalıcı kar örtüsü ile kaplı olduğu ve kalan kısmının da bugününkünden çok daha düşük sıcaklıklara sahip olduğu bu çağda, Avrupa'da az sayıda ılıman bölge bulunuyordu[13]. Tamamı Akdeniz kıyılarında olan bu bölgeler, önceki ılıman çağlarda tüm Avrupa'ya yayılmış türlerin pek çoğu için sığınak vazifesi görüyordu. Buzul çağ sona erip, iklim yavaş yavaş yumuşamaya başlayınca, bu sığınaklardaki türler de yayılış alanlarını kuzey enlemlere doğru tekrar genişletti[14]. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu tip bir olayın en belirgin genetik izi güney enlemlerdeki zengin genetik çeşitliliğe karşı kuzeydeki düşük genetik çeşitliliktir. Avrupa'da ele alınan pek çok türün genetik analizleri de bu senaryoyu doğrular niteliktedir[15]. Peki, Anadolu da bu sığınaklardan biri miydi? Şu anda hâlâ Anadolu'nun bir buzul sığınağı olarak canlıların Avrupa'ya yeniden yerleşmesinde ne kadar önemli bir rol oynadığını bilmesek de, pek çok canlının Anadolu'da hayatta kaldığını, yani yarımadanın başlı başına bir buzul sığınağı olduğunu biliyoruz. Doğu çam kese böceği örneğinde olduğu gibi Anadolu'nun güneyinin yüksek ve kuzeyinin düşük genetik çeşitliliğine ilişkin kanıtlar her geçen gün artıyor ve önümüzdeki yıllarda türlerin Avrupa'ya yeniden yerleşmesinde Anadolu'nun rolüne ilişkin soruya daha net bir cevap verebilecekmişiz gibi görünüyor.

Fattorini, S., ed. *Insect Ecology and Conservation*, Research Signpost Inc., Kerela, India, pp. 135-163.

Ansell, S.W., Stenoien, H.K., Grundmann, M., Russell, S.J., Koch, M.A., Schneider, H., Vogel, J.C., 2011. "The importance of Anatolian mountains as the cradle of global diversity in Arabis alpina, a key arctic-alpine species", *Annals of Botany* London, 108: 241-252.

Dool, S. E., Puechmaille, S. J., Dietz, C., Juste, J., Ibáñez, C., Hulva, P., Roué, S. G., Petit, E. J., Jones, G., Russo, D., Toffoli, R., Viglino, A., Martinoli, A., Rossiter, S. J., Teeling, E.C., 2013. "Phylogeography and postglacial recolonization of Europe by *Rhinolophus hipposideros*: evidence from multiple genetic markers", *Molecular Ecology*, 22(15): 4055-4070.

[12] Hewitt, G. M., 1996. "Some genetic consequences of ice ages, and their role in divergence and speciation", *Biological Journal of the Linnean Society*, 58: 247-276.

[13] Hewitt, G. M., 1999. "Post-glacial re-colonization of European biota", *Biological Journal of the Linnean Society*, 68: 87-112.

[14] Hewitt, G. M., 2000. "The genetic legacy of the Quaternary ice ages", *Nature*, 405: 907-913.

[15] Hewitt, G. M., 2004. "Genetic consequences of climatic oscillations in the Quaternary", *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*. 359: 183-195.

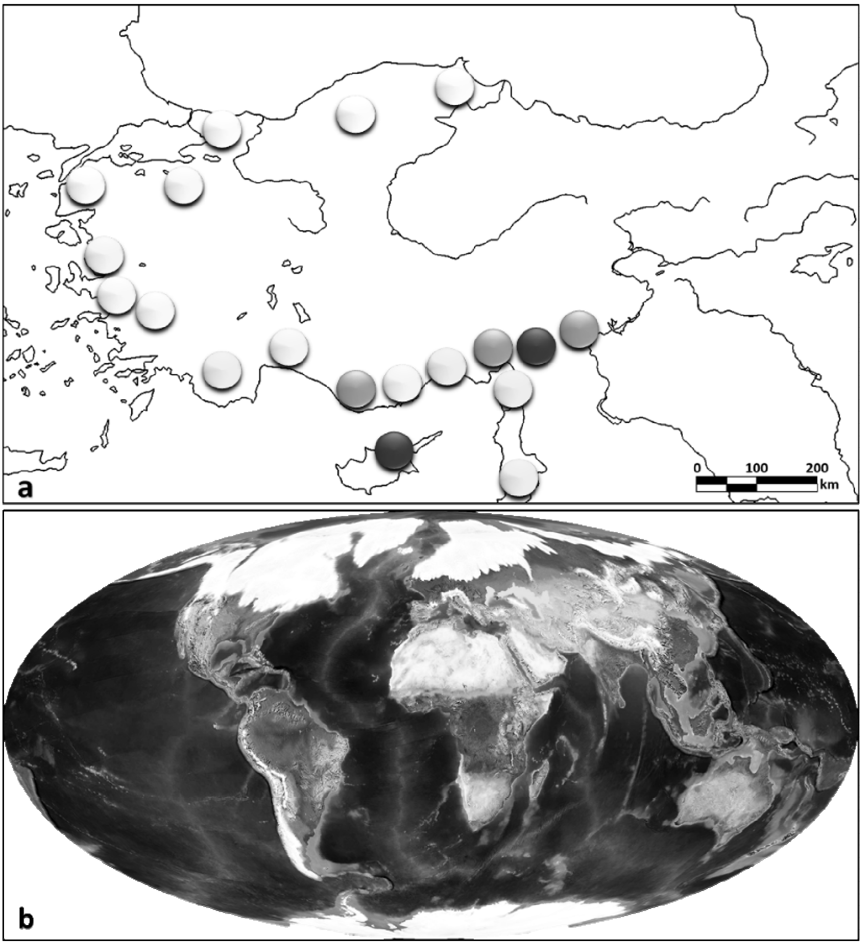

Şekil 3 - (a) Doğu çam kese böceğinin genetik çeşitliliğinde kuzeye doğru gidildikçe görülen azalma (b) Dünya'nın Son Buzul Çağı'ndaki durumu (Ron Blakey).

IV. Sonuç

Yaşadığımız Dünya'nın en temel özelliği yavaş ama sürekli bir şekilde değişmesi. Biyocoğrafya, paleontoloji, evrimsel biyoloji ve jeoloji bırakın bunu doğrulamayı, zaten bu sürekli değişim temeli üzerine oturuyor. Bu dinamik sistem uzun vadede canlı çeşitliliği ve dağılımını da belirgin bir şekilde etkiliyor. 2013

yılında aramızdan ayrılan meşhur evrimsel genetikçi ve filocoğrafyacı Dr. Godfrey Matthew Hewitt'in "Orbital Consequences"[16] adlı şiirinde dediği gibi,

> Buzullar erir, sınırlar genişler;
>
> Uygun yerlere hızlıca gider bazı bitkiler.
>
> Ve onları izler otçul böcekler;
>
> Kimi uçar, kimi yürür,
>
> Bulur soyunu devam ettirecek yeni yerler.

Bu süreç canlıların genomunda genellikle takip edilmesi mümkün olan izler bırakmıştır. Anadolu'da bu izlerin peşine düşülmeli, bugün oldukça önemli bir biyolojik çeşitlilik barındıran ama hızlı bir şekilde tahrip olan[17] bu değerli yarımadanın geçmişini gün yüzüne çıkarmalıyız. Bu oldukça zahmetli ve uzun soluklu bir iş. Bunu yaparken bol bol soru sormalı ve bu soruları yanıtlamak için mümkün olan tüm kaynakları kullanmalıyız. Bu yazıda da görüldüğü gibi mevcut kaynaklar kendi çalışma alanımızın sınırlarını aşabilmekte. Önceleri bir biyocoğrafya sorusunu yanıtlamak için Osmanlı arşivlerini ziyaret etme fikri aklımın ucundan geçmezdi ama şimdi bütün bir arşivin bir doğa bilimci gözüyle taranması gerektiğini düşünüyor ve bu arşivler gibi gözümüzün önünde olup da kapağını kaldırmamızı bekleyen başka kaynakların da olabileceği ile ilgili hayaller kurmadan edemiyorum. Öyle görünüyor ki farklı disiplinlerden insanların birbiriyle daha sık bir araya gelip, fikir alışverişinde bulunmasını sağlayacak etkinliklere ihtiyaç var. Bu bir yöntem olarak, yaşadığımız ülkenin doğası hakkındaki bilgi birikimimizi artırmada etkili olabilir. Gelecek nesillerin Anadolu biyocoğrafyasına ilişkin sağlam bir kavrayışa sahip olarak üst düzey araştırmalar yapmaları ve Anadolu'nun zengin biyolojik çeşitliliğinin nimetlerinden yararlanmaları bizim onlara aktaracağımız bilginin boyutlarına bağlı olacaktır.

Kaynakça

Acatay, A., 1953. "Çam kese böceği (*Thaumetopoea pityocampa* Schiff. = *Thaumetopoea wilkinsoni* Tams) hakkında araştırmalar ve adalardaki mücadelesi", *İ.Ü. Orman Fak. Dergisi*, 3(1 ve 2): 29-47.

Ansell, S.W., Stenoien, H.K., Grundmann, M., Russell, S.J., Koch, M.A., Schneider, H., Vogel, J.C., 2011. "The importance of Anatolian mountains as the cradle of global diversity in Arabis alpina, a key arctic-alpine species", *Annals of Botany* London, 108: 241-252.

---

[16] Hewitt, G. M., 2001. "Speciation, hybrid zones and phylogeography or seeing genes in space and time", *Molecular Ecology*, 10: 537-549.
"When the glaciers melt so that ranges expand
some plants will spread quickly where there's suitable land.
Those insects which eat them will follow this lead
some flying, some walking to establish their breed."

[17] Şekercioğlu, Ç. H., Anderson, S., Akçay, E., Bilgin, R., Can, Ö. E., Semiz, G., Tavşanoğlu, Ç., Yokeş, M. B., Soyumert, A., İpekdal, K., Sağlam, İ. K., Yücel, M., Dalfes, H. N., 2011. "Turkey's globally important biodiversity in crisis", *Biological Conservation*, 144: 2752-2769.

Battisti, A., Larsson, S., Roques, A., 2017. "Processionary moths and associated urtication risk: global change-driven effects". *Annual Review of Entomology.*, 62: 323–342.

Battisti, A., Stastny, M., Ntherer, S., Robinet, C., Schopf, A., Roques, A., Larsson, S., 2005. "Expansion of geographic range in the pine processionary moth caused by increased winter temperatures", *Ecological Applications*, 15: 2084-2096.

Breuer, M, Devkota, B., Douma-Petridou, E., Koutsaftikis, A., Schmidt, G.H., 1989. "Studies on the exposition and temperature of nests of *Thaumetopoea pityocampa* (Den. & Schiff.) (Lep.: Thaumetopoeidae) in Greece", *Journal of Applied Entomology*, 107(4): 370–375.

Challis, R., Mutun, S., Nieves-Aldrey, J. L., Preuss, S., Rokas, A., Aebi, A., Sadeghi, E., Tavakoli, M., Stone, G. N., 2007. "Longitudinal range expansion and cryptic eastern species in the western Paleartic oak gall wasp, *Andricus coriarius*", *Molecular Ecology*, 16: 2103-2114.

Çıplak, B., 2008. "The analogy between interglacial and global warming for the glacial relicts in a refugium: A biogeographic perspective for conservation of Anatolian Orthoptera", Fattorini, S., ed. *Insect Ecology and Conservation*, Research Signpost Inc., Kerela, India, pp. 135-163.

Démolin, G., 1969. "Comportement des adultes de *Thaumetopoea pityocampa* Schiff. Dispersion spatiale, importance écologique", *Annales des Sciences Forestières*, 26: 81–102.

Dool, S. E., Puechmaille, S. J., Dietz, C., Juste, J., Ibáñez, C., Hulva, P., Roué, S. G., Petit, E. J., Jones, G., Russo, D., Toffoli, R., Viglino, A., Martinoli, A., Rossiter, S. J., Teeling, E.C., 2013. "Phylogeography and postglacial recolonization of Europe by *Rhinolophus hipposideros*: evidence from multiple genetic markers", *Molecular Ecology*, 22(15): 4055-4070.

Gündüz, İ., Jaarola, M., Tez, C., Yeniyurt, C., Polly, P. D., Searle, J. B., 2007. "Multigeneic and morphological differentiation of ground squirrels (*Spermophilus*, Sciuridae, Rodentia) in Turkey, with a description of a new species", *Molecular Phylogenetics and Evolution* 43: 916-935.

Hewitt, G. M., 1996. "Some genetic consequences of ice ages, and their role in divergence and speciation", *Biological Journal of the Linnean Society*, 58: 247-276.

Hewitt, G. M., 1999. "Post-glacial re-colonization of European biota", *Biological Journal of the Linnean Society*, 68: 87-112.

Hewitt, G. M., 2000. "The genetic legacy of the Quaternary ice ages", *Nature*, 405: 907-913.

Hewitt, G. M., 2001. "Speciation, hybrid zones and phylogeography or seeing genes in space and time", *Molecular Ecology*, 10: 537-549.

Hewitt, G. M., 2004. "Genetic consequences of climatic oscillations in the Quaternary", *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences.* 359: 183-195.

Korsch, K., Bataka, A., Kodona, M., Sioulas, S., Tsiakiris, R., Michaelakis, A., Avtzis, D.N., 2015. "Genetic diversity of *Thaumetopoea pityocampa* in Greece: the role of quaternary changes in Aegean Sea", *Open Life Sciences*, 10: 372-378.

Lederer, J., 1885. *Beitrag zur Schmetterlings-Fauna von Cypern, Beirut und einem Theile Klein-Asiens.* Verhandlungen Zoologisch Botanischer Verein in Wien. 5, 177-254.

Roques A, Rousselet J, Avci M, et al. 2015. "Climate warming and past and present distribution of the processionary moths (*Thaumetopoea spp.*) in Europe, Asia Minor and North Africa", Roques, A., ed. *Processionary moths and climate change: an update.* Dordrecht, Springer. 81-162.

Roques, A., Battisti, A., 2015. Chapter 1: Introduction, In: *Roques A, ed. Processionary moths and climate change: an update.* Dordrecht, Springer.

Seddon, J. M., Santucci, F., Reeve, N., Hewitt, G. M., 2002. "Caucasus Mountains divide postulated postglacial colonization routes in the white-breasted hedgehog, *Erinaceus concolor*", *Journal of Evolutionary Biology* 15: 463- 467.

Sekendiz, O. A., Varlı, S. V., 2002. "Türkiye'de çam keseböceği mücadelesi üzerine deneyim ve düşünceler", *Ülkemiz Ormanlarında Çam Keseböceği Sorunu ve Çözüm Önerileri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s. 19–27.

Şekercioğlu, Ç. H., Anderson, S., Akçay, E., Bilgin, R., Can, Ö. E., Semiz, G., Tavşanoğlu, Ç., Yokeş, M. B., Soyumert, A., İpekdal, K., Sağlam, İ. K., Yücel, M., Dalfes, H. N., 2011. "Turkey's globally important biodiversity in crisis", *Biological Conservation*, 144: 2752-2769.

Öz: Önemli bir orman zararlısı olan doğu çam kese böceği, *Thaumetopoea wilkinsoni*'nin Anadolu yarımadasındaki geçmiş yayılışı ile ilgili olarak sınanmış iki hipotez bulunmaktadır. Bu hipotezlerden biri çam kese böceğinin Anadolu'nun güneyinden kuzeyine yayıldığını, diğeri ise bu yayılışı son 100 yıl içerisinde bölgede yapılan yoğun ağaçlandırma faaliyetleri sonucunda gerçekleştirdiğini ileri sürmektedir. Bu hipotezlerden ikincisi bugüne kadar Osmanlı arşivlerinde ortaya çıkarılmayı bekleyen tarihi belgelerin yanı sıra, 19. yüzyılda Anadolu'yu ziyaret etmiş olan Alman gezgin ve kelebek koleksiyoneri Albert Kindermann'ın notlarında yer alan bilgilerle çürütülmüş, doğu çam kese böceğinin kuzeydeki varlığının bu hipotezin tahmin ettiğinden daha eskiye dayandığı ortaya konmuştur. Birinci hipotezin sınaması ise genetik yöntemlerle yapılmış; mitokondri DNA'sının analiz edilmesiyle, Anadolu'da yayılış gösteren pek çok diğer tür gibi, doğu çam kese böceğinin de güneyden kuzeye doğru yayıldığı tespit edilmiştir. Anadolu biyocoğrafyasının önemli özelliklerinden biri gibi görünen bu bulgu, Son Buzul Çağı'ndan sonra türlerin ılıman ve uygun hale gelen bölgelere yeniden yerleşmesi ile ilgili olmalıdır.

Anahtar sözcükler: Çam kese böceği, *Thaumetopoea*, Osmanlı arşivleri, Anadolu biyocoğrafyası, mitokondriyel DNA

From the Ottoman Archives to the Mitochondrion:
A Tale of Eastern Pine Processionary Moth

Abstract: There are two tested hypotheses related to past distribution of the eastern pine processionary moth, *Thaumetopoea wilkinsoni*, which is one of the most destructive forest pests, in the Anatolian peninsula. One of them posits that the eastern pine processionary moth expanded its range from south to north of Anatolia, and the other one posits that this range expansion occurred during the last 100 years due to heavy afforestation practices in the region. The latter hypothesis was disproved by using the information obtained from both the documents that has waited its time until today in the Ottoman archives and also notes of a German traveler and lepidopterist, Albert Kindermann, who visited Anatolia in the 19th century. According to this proof, the eastern pine processionary moth occurred in Anatolia long before the hypothesis posits. Testing the first hypothesis was conducted through genetic tools. Analyses of mitochondrial DNA revealed that the eastern pine processionary moth expanded its range from south to north, similar to most of the species in Anatolia. This finding, which looks like one of the most important characteristics of the Anatolian biogeography, is most probably a consequence of recolonization of regions that become temperate and favorable after the Last Glacial Maximum.

Keywords: pine processionary moth, *Thaumetopoea*, Ottoman archives, Anatolian biogeography, mitochondrial DNA

Anadolu Bozkır Ekosistemleri Üzerinde İşleyen Müdahale Rejimleri

Çağatay TAVŞANOĞLU*

I. Giriş

Son buzul döneminin sona ermesi ile birlikte Mezopotamya ve Anadolu'da, insan toplumlarının avcı-toplayıcı bir yaşam tarzından tarımın egemen olduğu bir yaşam tarzına geçişi, insanlık tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturur. Bu geçiş, ürünleri elde edilebilecek çok sayıda bitki türünün toplu olarak ekilmesini sağlamış ve insanların küçük kabileler halindeki yerleşimlerden daha büyük nüfuslu yerleşimlere geçişini teşvik etmiştir. Tarım, her ne kadar avcı-toplayıcı toplulukların elde ettiğinden daha düşük kalitede besin sağlasa da (Lee, 1968; Diamond, 2011), ürün miktarındaki artış insan nüfusunun artışını sağlamıştır. Nitekim dünya üzerinde, büyük nüfuslu kentlerden oluşan ilk medeniyetler, bugün Bereketli Hilal[1] olarak isimlendirilen bölgede ortaya çıkmıştır (bkz., Harari, 2015). İnsanoğlunun tarım toplumuna geçişi ile birlikte, kendi çevresindeki doğal alanlara müdahalesi ve ekosistemler üzerindeki baskısı artmaya başlamıştır.

Tarım devriminin dünyaya ilk olarak yayılmaya başladığı Anadolu, sahip olduğu tür, ekosistem ve genetik çeşitlilik nedeniyle, ılıman kuşakta yer alan benzer yüzölçümüne sahip herhangi bir bölgeden daha yüksek biyolojik çeşitliliğe sahiptir (Şekercioğlu ve diğ., 2011). Çok farklı iklimlere ve habitatlara sahip yörelerin görece küçük bir coğrafi alanda bir arada bulunuyor olması, bu çeşitliliği oluşturan önemli etmenlerdendir. Örneğin, Anadolu'da sadece birkaç yüz

* Hacettepe Üniversitesi, Biyoloji Bölümü Ekoloji Anabilim Dalı / ctavsan@hacettepe.edu.tr

[1] Bereketli hilâl, Ortadoğu'da Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında ve civarındaki alan (Mezopotamya) ile batıda Akdeniz kıyısını içine alan bölgeye verilen isimdir.

km'lik mesafeler içerisinde, Akdeniz, bozkır ve ılıman yağmur ormanı biyomlarını bir arada bulmak mümkündür.

Anadolu'nun günümüz ekosistem örüntüsünün şekillenmesinde, geçmişte yaşanan iklim değişikliklerinin rolü büyüktür (Şenkul ve Doğan, 2013; Tavşanoğlu, 2016). Bununla birlikte, ilk insan yerleşimlerinin ortaya çıktığı bu coğrafyadaki doğal kaynaklar, binlerce yıldır insanlar tarafından kullanılmaktadır. Dolayısıyla, Anadolu vejetasyonunun günümüzdeki yapısı, geçmişte yaşanan iklim değişiklikleri ve insan faaliyetlerinin ortak etkisi altında şekillenmiştir (Atalay, 1994).

İnsanlar binlerce yıl boyunca, tarım alanları için boş araziler oluşturmak, evcil hayvanlarına otlaklar açmak ve kereste elde etmek amacıyla ormanları ortadan kaldırmıştır. Anadolu ormanlarının kereste elde etme amacıyla kesilmesi, sadece Anadolu'nun yerli halkından kaynaklanmamıştır. Civardaki medeniyetler kendi yükselişleri için, çeşitli amaçlarla, bu ormanları kullanmıştır (Çolak ve Rotherham, 2006; White, 2012). Örneğin, Mısırlılar ve Romalılar, binlerce yıl boyunca, gemi yapımı için gerekli olan keresteyi Toros Dağları'nda bulunan sedir ormanlarından elde etmiştir (Boydak ve Çalıkoğlu, 2008). Anadolu ormanlarında görülen bu yoğun kullanımın yanı sıra, insanlar binlerce yıldır bozkır habitatlarını da tarım alanlarına dönüştürmüş ve hayvan otlatma yoluyla bozkır vejetasyonunun yapısını değiştirmiştir. Tüm bu faaliyetler, Anadolu'nun arazi kullanım örüntüsünde değişimlere yol açmıştır. Anadolu'da yapılan paleoekolojik araştırmalar, Anadolu vejetasyonunda görülen bu değişimleri ayrıntıları ile ortaya koymaktadır (Eastwood ve diğ., 1998; Wick ve diğ., 2003; England ve diğ., 2008; Turner ve diğ., 2008).

Bozkırlar, Anadolu'da insan faaliyetlerinden en çok etkilenen ekosistemlerden biridir (Ambarlı ve diğ., 2016). Anadolu bozkırlarına yönelik insan etkisinin şiddeti son birkaç bin yılda giderek artmış, son yüzyılda artan nüfus ve 1950'lerde makineli tarıma geçiş ile birlikte doruğa ulaşmıştır (Önal, 2012). Anadolu'daki doğal bozkır alanları, bugün ya monokültür tarım alanlarına dönüştürülmüş ya da üzerinde otlatma faaliyetleri sürdürülen meralara çevrilmiştir (Şekil 1). Bugün Anadolu'da insan etkisiyle bozulmadan kalmış bozkır vejetasyonuna sahip alanları bulmak oldukça zordur. Bu nedenle, Anadolu bozkırlarındaki ekosistem süreçlerinin şekillenmesinde en önemli rollerden birine sahip olan (doğal otlatma, yangın vb.) doğal müdahale[2] rejimleri[3], son birkaç binyıl içerisinde giderek ekolojik olarak önemsiz hale gelmiştir. Ancak, dünya üzerindeki her ekosistemde olduğu gibi Anadolu bozkırlarının da (en azından bir za-

[2] Bu bölümde kullanılan "müdahale" terimi, "ekolojik müdahale" anlamındadır ve İngilizce "*disturbance*" sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmıştır (Wikipedia contributors, 2013a). "Doğal müdahaleler", insan katkısı olmadan doğal bir süreç olarak ortaya çıkan müdahaleleri, "insan kaynaklı müdahaleler" ise doğrudan ya da dolaylı olarak insan faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan müdahaleleri ifade etmektedir.

[3] "Müdahale rejimi", bir müdahale etkeninin yineleme aralığı (sıklık), ortaya çıktığı mevsim, şiddeti ve verdiği hasar gibi özelliklerini içine alan bir kavramdır.

Şekil 1. Orta Anadolu'nun günümüzdeki karakteristik peyzaj yapısı. Yakın planda görülen düzlük alanlar tarım amacıyla sürülmüştür. Sürülmüş alanlar arasında kalmış olan bozkır bitkilerinin şeritler halindeki düzenlenişi görülmektedir. Yamaçlardaki bozkır vejetasyonu ise otlatma amacıyla kullanılmaktadır. Fotoğraf: Çağatay Tavşanoğlu (Temmuz 2012), Büyüktuzhisar Kasabası yakınları, Kayseri.

manlar) kendine özgü doğal müdahale rejimlerine sahip olduğu unutulmamalıdır.

Herhangi bir ekosistem üzerinde işleyen doğal ya da insan kaynaklı müdahale rejimleri, o bölgedeki vejetasyon yapısının oluşmasında ve çeşitliliğin şekillenmesinde çok önemlidir (Sousa, 1984; Hobbs ve Huenneke, 1992; Dornelas, 2010). Bununla birlikte, günümüzde Anadolu'da insan etmenini dışarıda bırakarak bu doğal müdahalelerin etkilerini araştırmak oldukça zordur. Diğer taraftan, insan etkisi bir şekilde ortadan kaldırıldığında, doğal müdahale rejimlerinin kısa süre içinde yeniden etkinlik kazanması da mümkündür. Anadolu coğrafyasında süregelen sosyo-ekonomik değişikliklerin, Anadolu bozkırları üzerindeki insan baskısının azalmasına yol açması ve doğal müdahale rejimlerine etkinlik kazandırarak doğal vejetasyon dinamiklerini yeniden ortaya çıkarması mümkündür.

Bozkır ekosisteminin Anadolu bozkırlarını tehdit eden insan müdahalelerine nasıl cevaplar verdiği ve bu cevapların müdahaleye uğramış alanların yenilenmesi üzerindeki etkileri konusunda çok az çalışma yapılmıştır. Bilimsel araştırmaların çoğu, insan müdahaleleri sonucunda oluşan tür zenginliği kaybına odaklanmıştır ve ekosistemin kendini yenilemesi üzerine bazı temel sorular göz ardı edilmiştir. Tarım alanlarının oluşturulması için toprağın sürülmesinden (ya da

ürünlerin hasat edilmesinden) sonra bu alanlar nasıl toparlanabilir?[4] Otlatma baskısının ortadan kalktığı bozkır alanlarında vejetasyon yapısında ve bitki tür çeşitliliğinde nasıl bir değişim görülür? Tarlaların terk edilmesinden sonra bu alanların vejetasyon yapısı tarla süksesyonu[5] ile tarlalar açılmadan önceki doğal haline dönebilir mi? Bu ve benzeri sorular, ekolojik araştırmalardan elde edilen bulgular sayesinde dünyanın birçok bölgesi için cevaplanabilirken, ekolojik bilgi yetersizliğinden dolayı, Anadolu bozkırları açısından yanıtsız kalmıştır.

Bu yazıda, Anadolu bozkır ekosistemlerinde işleyen müdahale rejimleri irdelenmiştir. Anadolu bozkırlarında geçmişte etkili olmuş, günümüzde etkisini sürdüren ve gelecekte farklı biçimlerde etkili olabilecek üç ana müdahale tipi ayrıntılı olarak tartışılmıştır: otlatma, toprağın sürülmesi (tarım) ve yangın. Doğrudan meteorolojik olaylara bağlı olarak ortaya çıkan (kuraklık, don vb. olaylar), daha küçük ölçekli olup memeli ve eklembacaklı hayvanların aktivitelerine dayanan ve orta vadede (kentleşme vb.) geri dönüşümsüz sonuçları olan müdahaleler bu bölüm kapsamına alınmamıştır. Bu yazı kapsamında, doğal ve insan kaynaklı (antropojen) müdahale rejimlerinin Anadolu bozkır ekosistemleri üzerindeki geçmişte, günümüzde ve gelecekteki durumu hakkında bir çerçeve çizilmiştir ve ekolojik literatürde eksik olan noktalar vurgulanarak, bozkır ekosisteminin daha iyi anlaşılması ve korunabilmesi için bazı önerilerde bulunulmuştur.

II. Otlatma

Otlatma, yerel ve bölgesel vejetasyonu şekillendiren önemli bir ekolojik etmendir. Doğal otlatma rejimleri, insanlar otçul hayvanları evcilleştirmeden çok önceleri bile doğal ekosistemlerde hüküm sürmekte ve biyomları şekillendirmekteydi (Bond, 2005; Janis, 2008). Bununla birlikte, son buzul çağının sona ermesini takiben otçul hayvanların evcilleştirilmeye başlanması ile insan kaynaklı otlatma devreye girmiş ve ekosistemler üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Bugün, dünyanın birçok bölgesinde insan kaynaklı (evcil) otlatma rejimleri hâkimdir ve otlatma, önemli bir müdahale etmeni olarak ekosistem süreçlerini etkilemektedir (van Andel ve van den Bergh, 1987; Zervas, 1998; Fuhlendorf ve diğ., 2001; Alhamad, 2006; Pappas ve Koukoura, 2013).

Otçul yabanıl hayvanların ilk evcilleştirildiği yer olarak ön plana çıkan Anadolu ve Yakındoğu coğrafyası, insan kaynaklı otlatma rejimlerinden uzun dönemler boyunca etkilenmiştir. Dünyadaki en yaygın büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar (inek, koyun, domuz ve keçi) günümüzden 10.000–11.000 yıl önce Yakındoğu'da evcilleştirilmiştir (Taberlet ve diğ., 2011). İnsanların avcı-toplayıcı toplum yapısından tarım toplumu yapısına geçişi ile eşzamanlı olan bu dönemlerden sonra, doğal otlama rejimlerinin yerini zamanla insan kaynaklı otlatma

[4] Toparlanma (İng: *resilience*) olarak adlandırılan ekolojik terim, bir alanda herhangi bir müdahaleden sonra alanın kendini ne kadar kısa sürede ve ne kadar başarılı bir şekilde yenileyebildiğini ifade eder (Wikipedia contributors, 2013b).

[5] Terk edilmiş tarlalara zamanla doğal vejetasyonun yerleşme süreci (İng. *old-field succession*).

rejimleri almıştır. Bu otlatma rejimlerinin Ortadoğu vejetasyonunu değiştirmeye başlaması ise 5000 yıl öncesine kadar gitmektedir (Miller, 1997).

İnsanların evcilleştirdiği hayvanların yoğun şekilde otlatılması, Anadolu'nun doğal habitatlarının giderek artan bir otlatma baskısı altında kalmasına neden olmuştur. Anadolu bozkırının vejetasyon yapısının ve bitki tür bileşiminin şekillenmesinde otlatmanın önemli bir rolü vardır (Şekil 2). Bu nedenle, otlatma Anadolu bitki toplulukları üzerinde binlerce yıldır önemli bir seçilim etmeni olarak işlev görmektedir. Örneğin, ülkemizde geniş alanlar kaplayan Akdeniz vejetasyonun şekillenmesinde otlatmanın çok önemli bir rolü vardır (Carmel ve Kadmon, 1999; Tavşanoğlu ve Coşgun, 2009; Keisoglou ve diğ., 2013). Benzer şekilde, Toros Dağları'nda bulunan sedir ormanlarının tahribatında ağaçların kereste elde etmek amacıyla kesilmesinin yanı sıra keçi otlatması da etkili olmuştur (Boydak ve Çalıkoğlu, 2008). Otlatma, Ortadoğu'nun kurak ve yarı-kurak iklime sahip yerlerindeki vejetasyonun şekillenmesinde de önemli bir role sahiptir (Alhamad, 2006; Gintzburger ve diğ., 2006).

Şekil 2. Bozkır vejetasyonu üzerinde otlamakta olan keçilere ait bir görünüm. Fotoğraf: Çağatay Tavşanoğlu (Nisan 2013), Lalahan Kasabası yakınları, Ankara.

Anadolu'da insan faaliyetlerinin doruğa ulaştığı son birkaç bin yıldan beri, doğal bozkır vejetasyonu üzerindeki otlatma baskısının giderek artması nedeniyle, bu alanlarda hâkim olan bitki türleri değişmiş ve otlatmaya karşı daha dirençli bir vejetasyon oluşmuştur. Dünyanın birçok farklı yerindeki bozkır ve çayır ekosistemlerinde de, benzer şekilde, otlatmaya karşı dirençli olan ve sahip olduğu biyoçeşitliliği otlatma faaliyetleri sayesinde sürdürebilen bitki toplulukları bulunmaktadır (Sternberg ve diğ., 2000; Hart, 2001; Alhamad, 2006). Bununla birlikte, Anadolu bozkırlarında aşırı otlatmaya maruz kalan birçok yerde, bozkır habitatının bozulması söz konusudur (Ünal ve diğ., 2010; Kürschner ve Parolly, 2012).

Günümüzde, Anadolu'daki çoğu bozkır alanda, dikenli ve yastık formunda bitkilerden oluşan bir vejetasyon yapısı karşımıza çıkmaktadır (Şekil 3; Atalay, 1994; Miller, 1997). Bir bitki türünün dikenli olması, birçok Akdeniz ve çöl türünde olduğu gibi, kuraklığa karşı yapraklarının indirgenmesinin bir sonucu olabileceği gibi (Tavşanoğlu ve Gürkan, 2004), otçul hayvanlardan korunmaya yönelik bir uyarlanma da olabilir (Laurenroth, 1998; Skarpe ve Hester, 2008).

Her ne şekilde olursa olsun, dikenli bitkilerin otçul hayvanlar tarafından daha az tercih edilmesinden dolayı, otlatma baskısına karşı dikensiz bitkilere göre daha dayanıklı oldukları bilinmektedir (Miller, 1997; Laurenroth, 1998). Dikenli bitkilerin bir başka özelliği ise, kendi örtülerinin altında ya da yanında yetişen birçok dikensiz bitki türü için otlatmaya karşı sığınak olarak işlev görmeleridir (Rebollo ve diğ., 2002; Callaway ve diğ., 2005).

Şekil 3. Otlatma baskısı sonucu şekillenmiş olan dikenli ve yer yer yastık formunda bitkilerden oluşan Doğu Anadolu dağ bozkırı vejetasyonuna ait bir görünüm. Fotoğraf: Çağatay Tavşanoğlu (Temmuz 2012) Nazik köyü yakınları, Bitlis.

Yastık şeklinde bir forma sahip olma ise kuraklığa veya rüzgâra karşı bitkinin su kaybını azaltmaya yönelik bir uyarlanmadır. Diğer taraftan, yastık formu, yapısı gereği, otçul hayvanların bitkilerin iç kısımdaki yapraklarına kolayca ulaşmasını engellemektedir. Böylece, yastık formunda ve dikenlere sahip olma, bir arada, otlatmaya karşı çok etkin bir savunma mekanizması oluşturmaktadır. Gerçekten de bu gibi yapısal bitki karakterleri, dünya üzerindeki birçok vejetasyon tipinde, bitkilerin otlatmaya karşı savunmasında çok önemli bir role sahiptir (Greenwood ve Atkinson, 1977; Hanley ve diğ., 2007; Skarpe ve Hester, 2008). Anadolu bozkırlarında çok sayıda tür (*Eryngium* spp. – boğadikeni vb.) dikenli iken, *Astragalus* (geven) ve *Acantholimon* (kardikeni) cinslerine ait birçok tür yastık formu ve dikenlilik karakterlerinden her ikisine birden sahiptir. Özellikle günümüzde yoğun otlatmanın yapıldığı yerlerde, bu gibi dikenli bitkilerin baskın fonksiyonel grup haline gelmesi, (Birand, 1968; Vural ve Adıgüzel, 2006;

Kürschner ve Parolly, 2012; Ç. Tavşanoğlu, kişisel gözlem), otlatmanın Anadolu bozkır vejetasyonunu şekillendirici etkisine çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Otlatmaya karşı bitkilerin geliştirdiği diğer önemli bir strateji de, metabolizma sonucu üretilen sekonder kimyasalların otçullara karşı savunma amaçlı kullanımıdır (Harborne, 2002). Anadolu bozkırlarında doğal olarak bulunan ve sekonder kimyasallar üreten birçok tür (*Peganum harmala* - üzerlik, *Euphorbia* spp. - sütleğen), aşırı otlatmanın olduğu yerlerde zarar görmeden kalabilmekte ve bu gibi alanlarda baskın tür oldukları bitki toplulukları oluşturmaktadır (Kürschner ve Parolly, 2012). Bu türler, çoğu kez aşırı otlatma sonucunda bozulmuş bozkır habitatlarının bir göstergesi olarak da değerlendirilmektedir (Vural ve Adıgüzel, 2006).

Genel teoriye uygun olarak, İç Anadolu bozkır vejetasyonunda sürgün verebilen kısa boylu çim bitkilerinin[6] (*Festuca valesiaca*-meşe yumağı) ve kısa çalıların (*Thymus sipyleus*-sipil kekiği) aşırı otlatma sonucunda hâkim duruma geçtiği gösterilmiştir (Fırıncıoğlu ve diğ., 2008). İç Anadolu bozkırında otlatma yapılan ve yapılmayan alanlarda yapılan karşılaştırmalar sonucunda bu fonksiyonel grupların baskın hale geldiği konusunda benzer sonuçlar elde edilmiştir (Fırıncıoğlu ve diğ., 2009; Fırıncıoğlu ve diğ., 2010). Ayrıca, deneysel olarak yapılan müdahale uygulamaları da *Festuca valesiaca*'nın, otlatma etkisi sonrasında sürgün vererek hızlıca yenilenebildiğini göstermiştir (Ç. Tavşanoğlu, yayınlanmamış veri). Bir İç Anadolu merasında yapılan 30 yıllık bir çalışma, otlatılan alanlar ile otlatılmayan alanlarda hâkim olan bitki türlerinin belirgin olarak farklılaştığını ortaya koymuştur (Tükel, 1984). Doğu Anadolu dağ bozkırlarında yürütülen otlatma faaliyetlerinin süresinin, bozkırlarda bulunan bitki tür bileşimini ve toprak yapısını etkilediği bulunmuştur (Gullap ve diğ., 2013). Bununla birlikte, İç ve Doğu Anadolu bozkırlarında 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar hâkim olan göçebe hayvancılık[7] geleneğinin (Merriam, 1926) günümüzde hemen hemen kaybolmuş olması (Yavuz, 2013), alansal olarak daha sabit ve uzun dönemli bir otlatma alışkanlığını beraberinde getirmiştir. Son yıllarda yapılan uzun dönemli otlatma faaliyetleri nedeniyle, mera olarak kullanılan dağ bozkırı alanlarındaki toprak tohum bankasında, otçul hayvanlar tarafından tercih edilmeyen türlerin oldukça fazla bulunduğu tespit edilmiştir (Koc ve diğ., 2013). Özellikle, Doğu Anadolu bölgesinde sürdürülen geleneksel yaylacı[8] otlatma faaliyetlerinin, dağ bozkırlarının otlatma bakımından sürdürülebilir bir şekilde kullanılabilmesi için gerekli olduğu vurgulanmıştır (Gullap ve diğ., 2013).

Otlatmanın, ekosistem hizmetlerini geliştirmede önemli bir rolü vardır. Örneğin, küçükbaş hayvan otlatmasının Avrupa yaban tavşanı (*Lepus europaeus*) için yüksek kalitede besin içeren uygun habitatların oluşturulmasında önemli olabileceği gösterilmiştir (Karmiris ve diğ., 2013). Orta dereceli veya yüksek bir otlat-

[6] Burada "çim bitkileri" terimi İng. *Grass* sözcüğünün karşılığı olarak, çim bitkileri hariç çok yıllık otsu bitkileri ifade eden İng. *Forb* sözcüğünden farklı olması nedeniyle kullanılmıştır.

[7] Göçebe hayvancılık = (İng. *Pastoral nomadism*).

[8] Yaylacı (İng. *Transhumant*) otlatma= Yılın belli bir dönemi alçak kesimlerde, diğer dönemde ise yüksek kesimlerde yapılan dönüşümlü otlatma faaliyeti.

ma baskısı, yarı-nemli Akdeniz ortamlarındaki terk edilmiş tarlalara odunsu türlerin girişini engellemekte, böylece tür çeşitliliğinin yüksek kalmasını sağlamaktadır (Karakosta ve diğ., 2013). Benzer şekilde, orta dereceli bir otlatma baskısının, kurak Akdeniz koşullarında da bitki tür zenginliğini artırdığı saptanmıştır (Bonet ve Pausas, 2007). Bu nedenle, otlatmanın bozulmuş Akdeniz meralarının restorasyonunda etkili bir yöntem olarak kullanılabileceği sonucuna varılmıştır (Papadimitriou ve diğ., 2013). Otlatmayı taklit eden yapay müdahalelerin, özellikle türce fakir ikincil bozkır topluluklarında, tür sayısında artışla sonuçlandığı bildirilmiş ve bu nedenle bu müdahalelerin bir yönetim aracı olarak kullanılması önerilmiştir (Ruprecht, 2012). Bununla birlikte, İç Anadolu'da aşırı otlatmaya maruz kalmış bozkır alanlarında, otlatmayı engellemenin bitki tür zenginliğini artırdığı gösterilmiştir (Fırıncıoğlu ve diğ., 2007; Fırıncıoğlu ve diğ., 2009). Yine de, İç Anadolu bozkırında uzun dönemli otlatmayı engellemenin, istenen türleri alana getirmediği ve bu nedenle geniş ölçekli bir rehabilitasyon seçeneği olarak düşünülemeyeceği belirtilmiştir (Fırıncıoğlu ve diğ., 2007).

Anadolu bozkırlarında aşırı otlatma sonucunda ortaya çıkan ikincil vejetasyon tipleri iyi bir şekilde bilinmektedir. *Bromus-Stipa* (ibubukekini-sorguçotu) bozkırları ile *Artemisia santonicum* (deniz yavşanı) bozkırları, İç Anadolu'nun birincil (doğal) bozkırları olarak kabul edilmektedir (Birand, 1957; Atalay, 1994; Kürschner ve Parolly, 2012). Bu bozkırların aşırı otlatma sonucunda değişik derecelerde bozulması ile *Festuca valesiaca* tipi, *Eryngium campestre-Euphorbia macroclada* (kırsenet-neblul) tipi ve *Peganum harmala* tipi bozkır birlikleri oluşmaktadır (Atalay, 1994; Vural ve Adıgüzel, 2006; Kürschner ve Parolly, 2012). Bununla birlikte, Anadolu bozkırlarında otlatmanın vejetasyon üzerindeki etkilerini daha iyi anlayabilmek için, otlatma müdahalesi sonrası bitki topluluklarının rejenerasyon dinamikleri konusunda daha çok araştırma yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu araştırmaların ortaya koyacağı sonuçlar, bozkırın bozulma sürecinin hangi yönetim uygulamaları ile geriye döndürülebileceği konusunda da ipuçları verecektir.

III. Toprağın sürülmesi (Tarım)

Toprağın sürülmesi, alan üzerinde kalıcı ve büyük bir etki oluşturan insan kaynaklı bir müdahale tipidir. Bir önceki kısımda değerlendirilen otlatma, tarım yapma amacıyla toprağın sürülmesinin yanında görece hafif bir müdahaledir. Tarım kaynaklı toprak sürülmesi müdahalesine göre çok daha uzun zamandan beri ekosistemde etkili olan otlatmaya karşı bitki türlerinin geliştirmiş olduğu uyarlanmalar, birçok bozkır türünün yüksek otlatma baskısı altında dahi varlıklarını sürdürmesine olanak tanımaktadır. Bu uyarlanmalar, birçok bozkır türünün otlatmaya karşı dayanıksız olan türlere karşı rekabette avantaj sağlamasına neden olmaktadır. Oysa toprağın sürülmesi gibi daha şiddetli bir müdahale sonrası alana ilk yerleşebilen bitkiler, genellikle geniş yayılışa ve yüksek tohum dispersali[9] yeteneğine sahip fırsatçı karakterdeki bitki türleridir (Birand, 1968; Inouye ve diğ., 1987). Bu iki müdahale etmenine verilen cevapta görülen farkın en önemli

[9] Tohum dispersali = Tohumların ana bitkiden çevreye yayılması.

nedeni, otlatma sonrasında birçok bitkinin sürgünleri yoluyla yeniden büyüyebilmesi ya da toprak tohum bankasında bulunan tohumlarının çimlenmesi yoluyla yeniden ortama geri dönebilmesidir. Dolayısıyla toprak tohum bankası, müdahaleye uğramış alanların yenilenebilmesi için kritik öneme sahiptir (Koc ve diğ., 2013). Buna karşılık, toprağın sürülmesi sonucunda bitkilerin köklerinin ve toprakta bulunan tohumlarının ortadan kalkması ile bitki topluluğunun kendisini yenileyebilme potansiyeli düşmektedir. Yani, toprağın sürülmesi sonrasında bitkiler toprakta bulunan tohumları aracılığı ile değil, alanın dışarısındaki popülasyonlarından dispersal yoluyla ulaşan tohumları aracılığı ile alana yerleşebilmektedir. Bu gibi alanlara ilk yerleşen bitkilerin en önemli karakterlerinin yüksek derecede tohum çimlenmesi ile ilgili olduğu deneysel çalışmalarla gösterilmiştir (Heisse ve diğ., 2007).

Tarım alanlarının terk edilmesi sonucu gerçekleşen eski-tarla süksesyonu, yüz yıldan uzunca bir süredir bilinen bir ekolojik süreçtir (McIntosh, 1981). Bu süreçte, eskiden ekilmekte olup sonradan terk edilmiş tarlalara öncü bitkiler yerleşmekte, sonrasında on yıllar boyunca farklı bitki toplulukları sırasıyla alanda ortaya çıkıp daha sonra kaybolmaktadır. Süksesyon modelleri, bu sürecin sonunda yerel iklim koşullarının, diğer ekolojik etmenlerin ve biyotik etkileşimlerinin elverdiği ölçüde gelişmiş bir vejetasyon yapısına ulaşılacağını öngörmektedir (Connell ve Slatyer, 1977). Ormanlar arasında açılmış tarlalardaki süksesyon, civardaki orman yapısının bir benzeri ile sonuçlanır. Diğer taraftan, çayır ve bozkır ekosistemlerindeki eski tarla süksesyonlarının ise, normal koşullarda, zamanla civardaki çayır ve bozkır bitki topluluklarına ulaşması beklenir (McLendon ve Redente, 1990).

Anadolu bozkırları, binlerce yıl boyunca tarım amaçlı olarak insanlar tarafından kullanılmıştır (Atalay, 1994). Bozkırların bulunduğu alanlarda yürütülen tarımsal faaliyetler 1830'lardan başlayarak yoğunlaşmaya başlamış (England ve diğ., 2008) ve özellikle son altmış yılda, daha önce doğal bozkır karakterinde olan ya da mera olarak kullanılan geniş alanlar tarım alanlarına dönüştürülmüştür (England ve diğ., 2008). Günümüzde bu alanlardaki toprak sürekli sürülmekte ve tek türün ekilmesi ile monokültür alanlar oluşturulmaktadır. Bugün, İç Anadolu'nun, özellikle, kentsel alanlara yakın yerlerinde, tarım alanlarının hâkim olduğu ve doğal ya da ikincil bozkır habitat parçalarının tarla bloklarının arasında küçük alanlar halinde yer aldığı bir peyzaj bulunmaktadır (Şekil 1). Bozkır bitkileri, ekilmeye ve sürülmeye müsait olmayan kayalık alanlar ve tepe yamaçları ile sınırlı kalmıştır (Vural ve Adıgüzel, 2006). Gelecekte farklı biçimde gerçekleşmesi olası sosyo-ekonomik değişiklikler sonucunda, terk edilen tarlaların yayılışları sınırlanmış bozkır bitkilerince işgal edilmesi ve eski tarla süksesyonunun gerçekleşmesi ile bir süre sonra bu alanların yeniden bozkır karakterinde bir vejetasyonla kaplanması mümkündür. Bozkır ekosistemlerindeki arazi kullanımının sonucunda oluşan habitat parçaları, herhangi bir bitki popülasyonunu çok sayıda birey ile temsil edilebilecek kadar büyük olduğunda, genetik çeşitlilikte bir azalmaya yol açmayabilir (Parnikoza ve diğ., 2013). Bununla birlikte, uzun yıllar küçük habitat parçalarında sınırlı kalmış olan bozkır bitkilerinin popülasyonla-

rında genetik sürüklenme nedeni ile genetik çeşitlilikte bir azalma, dolayısıyla yeni koşullara uyarlanma kapasitesinde bir düşüş beklenebilir. Bu konuda, sürgün vererek çoğalabilen çok yıllık otsu bitkilere göre, tohumla çoğalabilen tek ve çok yıllık otsu bitkiler daha büyük risk altındadır. Yalıtılmış çayır popülasyonları arasındaki gen akışı, tozlaştırıcı organizmaların varlığına ve tohum ya da meyvelerin dispersal kapasitesine bağlıdır (Ernst, 1987). Bununla birlikte, tarım faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan bozkır habitat parçaları arasında kalan geçiş ortamlarının, bu tozlaştırıcıları ne kadar destekleyebileceği ve geçici süreli de olsa tohum yerleşimine ne kadar izin vereceği kritik öneme sahiptir (Jules ve Shahani, 2003). Ne yazık ki, Anadolu bozkırlarındaki bitkilerin genetik çeşitliliğinin habitat parçalanmasından nasıl etkilendiğine yönelik herhangi bir bilimsel çalışma bulunmamaktadır. Bu konunun, yakın gelecekte koruma genetiği perspektifi ile incelenmesi gerekmektedir.

İç Anadolu bozkır ekosisteminde gerçekleştirilen ve vejetasyonun bulunduğu yerin çapalanması ile tarım için toprağın sürülmesinin taklit edildiği deneysel bir çalışmada, çapalamanın bitki tür zenginliğini ve örtüşünü azalttığını ve çapalama sıklığının artması ile bu etkinin belirgin olarak arttığı saptanmıştır (Ç. Tavşanoğlu, yayınlanmamış veri). Aynı çalışmada, otlatmayı taklit eden biçme uygulamasının, bitki tür zenginliğine kısa vadeli olumsuz etkisinin çapalamaya göre daha az olduğu belirlenmiştir (Özüdoğru ve diğ., 2013). Bununla birlikte, yeterince zaman verildiğinde, daha önce sürülmüş olan alanların yeniden bozkır haline dönüşmesi mümkün görünmektedir. Nitekim İç Anadolu bozkırında, 30 yıldır sürülmeyen bir alanda yıllar boyunca devam eden otlatma faaliyetlerinin sonucunda, günümüzde bitki türlerince zengin bir bozkır vejetasyonunun oluştuğu ve bunun alandaki orta dereceli müdahaleden kaynaklandığı belirtilmiştir (Ambarlı, 2009). Her ne kadar toprağın sürülmesi, birçok doğal bozkır türünü uzun yıllar o alana tekrar geri dönemeyecek şekilde alandan uzaklaştırsa da, Anadolu bozkırında, toprağın sürülmesinden avantaj sağlayacak olan koruma açısından önemli (*Centaurea tchihatcheffii*-yanardöner, Baytok ve diğ., 2009, vb.) bazı bitkilerin olduğu da belirtilmiştir. Buna ek olarak, uzun yıllar boyunca müdahaleye uğramamış alanlarda ortaya çıkan bozkırlarda, daha sonra gerçekleştirilen yapay müdahalelerin tür sayısını artırdığı belirtilmiştir (Ruprecht, 2012).

Yukarıda değinilen birkaç çalışma, tarlaların terk edilmesinden sonra gerçekleşen süreçler üzerine gözlemler içerse de, esasen Anadolu bozkırlarında eski-tarla süksesyonlarının ne şekilde seyretmekte olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda süksesyonu belli bir zaman süreci içerisinde doğrudan izleyen ya da 'zaman yerine mekân' yaklaşımı[10] kullanılarak yapılmış herhangi bir araştırma bulunmamaktadır. Yakın gelecekte giderek artacak olan tarım alanlarının terk edilmesi durumunun, bozkır vejetasyonunun yenilenmesini nasıl etkileyeceği konusunda fikir sahibi olabilmemiz için, Anadolu bozkırlarında terk edilmiş

[10] 'Zaman yerine mekân' yaklaşımı, bir ekolojik değişken araştırılırken, bu değişkenin zamansal değişim sürecinin farklı aşamalarında bulunan farklı yerlerdeki alanların bir zaman serisi oluşturacak şekilde seçilerek bir arada incelenmesidir.

tarla süksesyonu dinamiklerini inceleyen araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır.

IV. Yangın

Yangınlar, karasal ekosistemlerinin çoğunu etkileyen önemli bir müdahale etmenidir (Pausas ve Riberio, 2013) ve yüz milyonlarca yıldır ekosistemleri şekillendirmektedir (Bond ve Keeley, 2005; Keeley ve diğ., 2012). Yangınlar, dünya üzerinde yıllık toplam yağışın 170 mm'nin altında olduğu çöller ve primer prodüktivitenin çok düşük olduğu (aşırı soğuk olan kutuplar, yüksek dağ kesimleri vb.) bölgeler dışındaki tüm karasal ekosistemlerde görülebilir (Wright ve Bailey, 1982). Yerküre biyomlarının küresel dağılımlarının modellenmesi üzerine yapılan çalışmalar, iklimin tek başına biyomların dünya üzerindeki dağılımlarını açıklayamadığını ve yangın etmenini dikkate alan küresel modellerin gerçeğe daha yakın sonuçlar verdiğini göstermiştir (Bond ve diğ., 2005). Örneğin, geç Miyosen döneminde (4–7 milyon yıl önce) Afrika'da bulunan ormanların yerini C_4 bitkilerinin hâkim olduğu çayırların almasını sağlayan ana etmenin yangınlar olduğu saptanmıştır (Keeley ve Rundel, 2005).

Çoğu karasal ekosistemde görülebilen yangınlar, kendine özgü bölgesel rejimler sergiler. Yangın rejimi, bir alandaki yangınların ne kadar büyük bir alanı etkilediği, hangi mevsimde ve hangi aralıklarla çıktığı, ne şiddette etki ettiği gibi özelliklerin bir bileşkesidir (Keeley ve diğ., 2012). Bölgenin iklim yapısı, primer prodüktivitesi (üretkenliği) ve arazi kullanım örüntüsü günümüzde bir alanın yangın rejimini belirleyen en önemli etmenlerdir. Örneğin, iklimin yüksek derecede yağışlı olduğu ve yağışın yılın her döneminde gerçekleştiği tropik ve ılıman yağmur ormanlarında bir alanın yandığını görmek için yüzlerce hatta binlerce yıl beklemek gerekebilir. Diğer taraftan, iklimin mevsimsel olduğu yerlerde özellikle kurak mevsimlerde (birkaç on yıllık veya bazen birkaç yıllık aralıklarla) periyodik yangınlar görülür. Anadolu'da da bu şekilde farklı yangın rejimlerine sahip bölgeler mevcuttur. Örneğin, Doğu Karadeniz'de bulunan ılıman yağmur ormanlarında çok nadir olarak yangınlar görülür (Bilgili ve diğ., 2010). Buna karşın, Akdeniz bölgesinin özellikle alçak kesimlerinde, kurak yaz dönemlerinde, büyük orman yangınları görülür (OGM, 2007).

Bozkırlar ve çayırlar, dünya genelinde yangınların sık görüldüğü ekosistemler arasındadır (Collins, 1992; Zedler, 2007; Evers ve diğ., 2013). Genel olarak, nemli çayır ekosistemlerinin yangınlardan çeşitlilik ve büyüme bakımından olumlu yönde etkilendiği ve daha kurak çayırların yangından zarar görseler bile hızlıca toparlanabildiği bilinmektedir (Zedler, 2007). Bununla birlikte, Patagonya'daki (Arjantin) nemli çayırların yangına maruz kalmasının, yangının varlığından olumlu yönde etkilenen bir çalı türünün çayırlara girişini hızlandırdığı ve çayırların biyolojik çeşitliliğini azalttığı bildirilmiştir (Dudinszky ve Ghermandi, 2013). Aslında, yangının çayır ekosistemleri üzerine etkisi daha karmaşıktır. Otlatma gibi diğer müdahale rejimleri ile olan etkileşimler, alanın primer pro-

düktivitesi ve heterojenliği yangınların, çayır ekosistemleri üzerindeki etkisini şekillendirmektedir (Collins, 1992; Zedler, 2007; Evers ve diğ., 2013).

Yangın, hasattan sonra tarımsal alanlarda kalan artıkların (anız) ortadan kaldırılması ve meralarda keçi ve koyunların daha çok tercih ettikleri genç filizlerin ortaya çıkmasını sağlamak için insanlar tarafından Anadolu'da yaygın olarak kullanılan bir araçtır. Özellikle tarımsal alanların geniş alanlar kapladığı İç Anadolu Bölgesi'nde, hasat dönemi sonrası çıkarılan insan kaynaklı anız yangınlarına çok yüksek bir sıklıkla rastlanmaktadır (Şekil 4; Ç. Tavşanoğlu, kişisel gözlem). Uydu gözlemleri, İç Anadolu Bölgesi'ndeki bu yangın aktivitesinin genellikle Eylül ayında olduğunu (Giglio ve diğ., 2003; NASA, 2012) ve Akdeniz Bölgesi'nde görülenlerden daha kısa süreli olmakla birlikte çok daha sık olarak gerçekleştiğini (Amraoui ve diğ., 2013) göstermektedir. Bunun temel sebebi, hem bozkır alanlarında hem de hasat sonrası tarlalarda, doğal ve insan kaynaklı yangınların çok uzun süre devam etmesini sağlayacak kadar yanıcı madde[11] birikimi olmamasıdır. Yanıcı madde miktarının sınırlı olması, diğer taraftan, bozkır ve çayırlarda daha düşük şiddetli örtü (yüzey) yangınlarının görülmesinin (Şekil 5) ve Akdeniz ortamlarındaki gibi yüksek şiddetli tepe (taç) yangınlarının görülmemesinin sebebidir (Keeley ve diğ., 2012).

Şekil 4. Anız yangınına ait bir görünüm. Fotoğraf: Çağatay Tavşanoğlu (Nisan 2012).

[11] Ölü bitkilerin gövdeleri ve kalıntıları, döküntü tabakasındaki organik maddeler ve ortamda bulunan canlı biyokütlenin tümü, bir ekosistemdeki yanıcı maddeleri oluşturmaktadır.

Şekil 5. Bozkır yangınları. (a) Bozkırda düşük şiddetli örtü yangınına ait bir görünüm. Fotoğraftaki alevler, yangın süresince ulaştıkları maksimum yüksekliğindedir. Fotoğraf: Çağatay Tavşanoğlu (Ağustos 2013) Beysukent Mahallesi civarı, Çankaya, Ankara; (b) Bozkırda yangın sonrasına ait bir görünüm. Fotoğraf: Çağatay Tavşanoğlu (Ekim 2011). Nenehatun Tarihi Milli Parkı, Erzurum.

Bugün Anadolu bozkırlarında hâkim olan insan kaynaklı yangın rejimlerinin, Anadolu'da tarımın yoğunlaşmaya başladığı birkaç bin yıl öncesinde ortaya çıktığı düşünülmektedir (Kaniewski ve diğ., 2008). İç Anadolu'da göl sedimanlarında bulunan odun kömürü miktarlarını inceleyen paleoekolojik çalışmaların sonuçları da bunu doğrulamaktadır (Turner ve diğ., 2008). Bununla birlikte, insan kaynaklı yangınların yaygınlaşmasından önce, erken ve orta Holosen dönemleri boyunca (günümüzden 8500-2500 yıl önce), İç Anadolu'da doğal bozkır yangınlarının oldukça yaygın olduğu saptanmıştır (Turner ve diğ., 2010; Vanniére ve diğ., 2011). Eski Acıgöl sedimanlarındaki polen ve odunkömürü kalıntılarının incelendiği paleoekolojik bir çalışma, İç Anadolu'da Pleistosen'den çıkış dönemi ve Holosen boyunca yangın rejimlerinde görülen değişimler ile vejetasyondaki değişimlerin birbiri ile yüksek bir ilişkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur (Turner ve diğ., 2008). İç Anadolu'da Holosen boyunca yangınların daha sık olduğu dönemlerde bozkır vejetasyonunda çim bitkileri yaygınlaşırken, yangının daha nadir olduğu dönemlerde *Artemisia* (yavşan) ve Chenopodiaceae (kaz ayağıgiller) gibi çim haricindeki bozkır bitkilerinin hâkim duruma geçtiği görülmektedir (Turner ve diğ., 2008). Doğu Anadolu'da ise erken Holosen yangınları *Artemisia* ve Chenopodiaceae üyelerinin azalmasına neden olurken, benzer şekilde çim bitkilerinin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, Doğu Anadolu'da İç Anadolu'daki gibi çim ve çim olmayan bozkır bitkilerinin baskınlığı dönemsel olarak değişmemiş ve çim bitkileri 10.000 yıl öncesinden itibaren Holosen boyunca hâkim durumda kalmıştır (Wick ve diğ., 2003).

Bu bulgular, dünya üzerinde (tropikler ya da ılıman kuşak, nemli ya da kurak alanlar vb.) hemen hemen her yerde yangından sonra çim bitkilerinin diğer yaşam formlarına göre daha fazla artış gösterdiği yönündeki gözlemlerle de uyuşmaktadır (Zedler, 2007). Ayrıca, erken Holosen dönemi boyunca gerçekleşen kurak dönem yangınları, bozkır ve çayır vejetasyonunun İç ve Doğu Anadolu'da hâkim olmasının ve iklimin uygunluğuna rağmen ağaçlık vejetasyonun bu bölgelere binlerce yıl boyunca kalıcı bir giriş yapamamasının ana sebebidir (Wick ve diğ., 2003; Turner ve diğ., 2010; Vanniére ve diğ., 2011). Dolayısıyla, meşe ağaç-

ları İç Anadolu'da günümüzden ancak 5.500 yıl önce, Doğu Anadolu'da ise 6.000 yıl önce en yüksek yoğunluklarına ulaşabilmiştir (Wick ve diğ., 2003; Turner ve diğ., 2008). İklim ve doğal yangın rejimleri, erken ve orta Holosen dönemleri boyunca İç ve Doğu Anadolu vejetasyonunu birlikte şekillendirmiştir. Günümüzden 3.000 yıl öncesinden itibaren insanların Anadolu peyzajını etkin olarak değiştirmeye başlaması ile birlikte (Eastwood ve diğ., 1998; England ve diğ., 2008), İç Anadolu'da insan kaynaklı yangınlar giderek daha fazla önem kazanmıştır. Acıgöl sediman kayıtları, 1.700 yıl önce İç Anadolu bölgesindeki yangınların artık doğrudan iklimle ilişkili olmayıp insan kaynaklı olduğunu göstermektedir (Turner ve diğ., 2008). Doğu Anadolu'da ise iklimsel değişimler 600 yıl öncesine kadar vejetasyon değişimlerini yönlendirmeye devam etmiştir (Wick ve diğ., 2003). Dolayısıyla bu bölgede insan kaynaklı yangın rejimleri İç Anadolu'ya göre çok daha geç bir zamanda etkili olmaya başlamıştır.

Geçmişte Anadolu bozkırlarında önemli bir ekolojik etmen olan ve ekosistem süreçlerini etkileyen yangınlar, günümüzde artık neredeyse tamamen insan kaynaklıdır. İç Anadolu'da Nar Gölü'nden elde edilen görece daha yakın döneme ait sediman kayıtları, yangınların geçtiğimiz yüzyılda, son 20.000 yıldan beri hiç olmadığı kadar arttığını göstermektedir (England ve diğ., 2008, Turner ve diğ., 2008). Buna rağmen, yangınların bozkır ekosistemini şekillendirici rolü oldukça azalmıştır. Bu bir çelişki gibi görünse de, geçmişteki doğal yangın rejimleri ile günümüzdeki insan kaynaklı yangın rejimleri sırasında yanan materyalin miktarı açısından oluşan fark dikkate alındığında, anlamlı hale gelmektedir. Gerçekten de geçmişte volkanik patlama ve yıldırım gibi etmenlerin neden olduğu yangınlar doğal bozkır vejetasyonunun, günümüzde insan tarafından çıkarılan yangınlar ise tarlada hasat sonunda kalan anızın yanmasına neden olmaktadır.

İç Anadolu bozkırında yer alan bitkilerin çimlenmesi ve fide gelişiminin, yangın sırasında ortaya çıkan ısı ve dumandan nasıl etkilendiğinin araştırıldığı bir çalışma, bozkırda bulunan bitkilerin tohumlarının yangına karşı dayanıklı olduğunu ortaya koymuştur (Tavşanoğlu ve diğ., 2015). Bu çalışmanın sonuçlarına göre bozkırda bulunan çoğu bitki türünün tohumu hafif ve orta şiddette bir yangını canlı olarak atlatabilmekte, hatta bazı türlerin tohumu ve fide gelişimi hafif şiddetteki yangınlarla daha da artabilmektedir. Ayrıca, bu çalışmada incelenen türlerin bazılarında (yaklaşık 1/3'ü) tohum çimlenmesi ya da fide büyümesinin, dumandan olumlu yönde etkilendiği gösterilmiştir. İncelenen bitkilerin tohumları, Akdeniz bitkilerinden farklı olarak, yangın sırasında ortaya çıkan (şiddetli tepe yangınlarını temsil eden) yüksek sıcaklığa dayanamayarak ölmüştür. İç Anadolu ve Akdeniz'de bulunan bitki türlerinin yangın sonrası çimlenme cevaplarındaki farklılıkların, iki ekosistemde işleyen (İç Anadolu'da örtü yangınları, Akdeniz'de tepe yangınları vb.) farklı yangın rejimlerinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür (Tavşanoğlu ve diğ., 2013). Gerçekten de, dünya üzerindeki Akdeniz tipi ekosistemlerdeki bitkilerin çoğu yangınla ilişkili işaretler olan sıcaklık şoku ve dumana karşı olumlu çimlenme cevabı verirken (Keeley ve Fotheringham, 2000; Moreira ve diğ., 2010; Kazancı ve Tavşanoğlu, yayınlanmamış veri), ılıman ve tropik çayır ekosistemlerinde görece çok az sayıda türde bu işa-

retler çimlenmeyi artırıcı etki yapmaktadır (Clarke ve French, 2005; Tsuyuzaki ve Miyoshi, 2009). Bununla birlikte, yapılan çalışmalar çayırlardaki bitkilerin tohumlarının örtü yangınlarını simgeleyen düşük sıcaklık şoklarına dayanabildiğini göstermiştir (Gashaw ve Michelsen, 2002; Dayamba ve diğ., 2008). Yukarıda değinilen çalışma (Tavşanoğlu ve diğ., 2015), İç Anadolu bozkırında da dünyadaki diğer çayır ekosistemlerine benzer bir cevabın bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Anadolu bozkırındaki bitkilerin yangına olan cevapları konusunda daha çok çalışma yapılması ve bu bitkilerin yangın sonrası çimlenme ve sürgün verme özelliklerinin bilinmesi, önümüzdeki yıllarda yaşanacak olan sosyo-ekonomik değişimlerin beraberinde getireceği yeni yangın rejimlerine bitkilerin nasıl cevap vereceğini öngörmek açısından önemlidir.

V. Anadolu bozkırlarında otlatma-yangın ilişkisi

Yangının, doğal vejetasyonun düzenli olarak yanmasına neden olarak yerküredeki biyomları şekillendirme etkisi, otçul hayvanların vejetasyonu düzenli olarak tüketerek biyomları şekillendirmesi ile benzerlik göstermektedir (Bond ve Keeley, 2005). Dünya üzerindeki çoğu biyomda, doğal vejetasyonun biyokütlesi iklimin gerektirdiği potansiyelin çok altındadır ve bu durum ekosistemler üzerindeki tüketici (otçullar ve yangın) kontrolü ile açıklanabilmektedir (Bond, 2005). Afrika savanlarının kalıcılığının ve bu ekosistemlerdeki ağaç-ot birlikteliğinin, yangınların ve otçulların bir arada etki göstermesinden kaynaklandığı gösterilmiştir (van Langevelde ve diğ., 2003). Dolayısıyla, bu iki faktörün birlikte etkisi, günümüzde tropikal Afrika'nın büyük bir kısmının, iklim uygun olmasına rağmen, ormanların yerine neden savan ve çayırlarla kaplı olduğunu açıklamaktadır. Yangın ve otlatma, çayırların ağaçlık haline dönüşmesini engellemekte ve çayırların sürdürülebilirliğini sağlamaktadır (Higgins ve diğ., 2000).

Her ne kadar otlatma ve yangın, çoğu ekosistemde bir arada bulunan ekolojik etmenler olarak vejetasyonu şekillendirse de, özellikle primer prodüktivitenin tropik çayırlara göre daha düşük olduğu ılıman kuşakta otlatma yangın tehlikesini azaltabilir (Nastis, 1997; Ortaş, 2008; Keeley ve diğ., 2012). Bu durum, bir yangının yayılması için gerekli olan yanıcı maddelerin otçul hayvanlar tarafından tüketilmesi ile ilgilidir. Böylece, ortamda yanıcı madde daha az olduğunda yangının büyüme riski azalacağından, Akdeniz ve ılıman çayır biyomlarında otlatma ve yangın zıt ilişkilidir. Örneğin, Akdeniz Havzası'nda keçi otlatmasındaki azalmanın, bazı ülkelerde yangın tehlikesini artırdığı belirtilmiştir (Perevolotsky ve Seligman, 1998).

Öyle görünmektedir ki, insan kaynaklı yangın rejimlerinin Anadolu bozkırlarında hakim olmaya başladığı zamandan beri, yangınların bozkırlardaki ekolojik rolünün yerini yavaş yavaş otlatma almıştır. Günümüzde Anadolu bozkırlarındaki toprak üstü bitki biyokütlesinin ortamdan uzaklaştırılma işlevini, yangın yerine otçul hayvanlar sürdürmektedir. Anız yangınları sırasında otlatma baskısı altındaki bozkır habitatlarına yönelen yangınların, tarlaların civarından fazla uzaklaşamadan ve büyümeden kısa sürede kendiliğinden sönmesi de (Ç. Tavşa-

noğlu, kişisel gözlem) Anadolu peyzajını şekillendiren tarım-otlatma faaliyetlerinin bir sonucudur. Dolayısıyla, otlatma baskısının yanıcı madde azaltıcı etkisi Anadolu bozkırlarının yangın etkisinden uzak kalmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte, son dönemlerde Anadolu'da otlatmanın uzun yıllar boyunca engellendiği veya ortadan kalktığı, böylece bozkır vejetasyonunun otlatma baskısı olmadan gelişmesine izin verildiği yerlerde, bozkır yangınlarının yeniden ekosisteme geri döndüğü görülmektedir (Şekil 6; Ç. Tavşanoğlu, kişisel gözlem). Bu nedenlerle, çayır ve mera alanlarının yönetiminde otlatmanın yanı sıra yangın etmeninin de dikkate alınması son derece önemlidir.

Şekil 6. Otlatma baskısının, bozkır yangınlarının yayılmasına olan azaltıcı etkisine yönelik bir görünüm. Fotoğrafta arka planda, otlatmadan korunan çitlerle çevrili alanda devam eden yangının, çitlerin ötesine geçtiğinde kendiliğinden nasıl sönmüş olduğu toprak üzerindeki kül izlerinden anlaşılmaktadır. Yakın planda otlatılmış (çitlerin dış kısmı) ve 18 yıl boyunca otlatılmamış (çitlerin iç kısmı) alanların vejetasyon yapısındaki farklılık belirgin şekilde görülmektedir. Fotoğraf: Çağatay Tavşanoğlu (Ekim 2011), Nenehatun Tarihi Milli Parkı, Erzurum.

VI. Anadolu bozkırlarında doğal ve insan kaynaklı müdahalelerin geleceği

Anadolu bozkırlarının, ormanların yok edilmesi ile oluşan ikincil bir vejetasyon olduğu sıklıkla vurgulanan bir görüştür. Günümüzde, bozkır habitatlarının ağaçlandırılmaya çalışılması, bu görüşü destekler niteliktedir. Dünya üzerinde de otsu vejetasyonun hâkim olduğu savan ve çayır gibi ekosistemlerin, genellikle ormanların yok edilmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülmekle birlikte, çoğu çayırlık alanın oldukça eski tarihlerden kalmış olduğu artık kanıtlanmıştır (Bond ve

Parr, 2010). Son buzul dönemi öncesinde İç Anadolu'da, günümüze göre daha kısıtlı bir alanda görece daha çok ağaç içeren, ancak temel olarak otsu bitkilerin hâkim olduğu ağaçlı bozkır vejetasyonu bulunmaktaydı (Atalay, 1994). Son buzul dönemi boyunca Anadolu'nun orta ve doğu kesimlerinin bozkırlarla kaplı olduğu bilinmektedir (Şenkul ve Doğan, 2013). Son buzul dönemi sonrasında, iklimin yeniden uygun hale gelmesiyle Orta ve Doğu Anadolu'da ağaçlık alanların yaygınlaşması, yangınlar sebebiyle birkaç binyıl gecikse de, mümkün olabilmiştir. Bununla birlikte, İç Anadolu'nun özellikle iç kesimlerinde bulunan bozkırların, Holosen boyunca insan etkisi artmadan önceki dönemde de varlığını sürdürdüğünü bilmekteyiz. Son birkaç binyıldır bozkırın insan tarafından aşırı derecede kullanımı sonucu, ağaçlı bozkır olarak tabir edebileceğimiz habitat büyük oranda zarar görmüştür. Yine de bu durum, bozkır habitatının ormanların zarar görmesi ile oluşmuş doğal olmayan bir habitat olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Doğal Anadolu bozkırları üzerindeki en büyük tehdit ise aşırı otlatma ve tarım olmuştur ve bu iki insan faaliyeti günümüzde ikincil bozkırların ya da bozulmuş bozkır habitatlarının yaygın olmasının en önemli sebeplerinden ikisidir.

Peki, gelecekte doğal bozkır habitatlarının yeniden İç ve Doğu Anadolu'ya hâkim olabilmesi mümkün müdür? Bu soruya verilecek cevabın, bozkır habitatları üzerindeki insan etkisinin geleceğine bağlı olduğu aşikârdır. Tuz Gölü civarındaki özel koruma bölgesi hariç tutulduğunda ülkemizde doğrudan doğal bozkır habitatlarının sürdürülmesine adanmış bir koruma alanı bulunmamaktadır (Şekercioğlu ve diğ., 2011). Bozkırda yer alan farklı statülerdeki koruma alanları ya bölgedeki (Göreme Tarihi Milli Parkı vb.) jeomorfolojik veya tarihsel değerlerin ya da (Yozgat Çamlığı Milli Parkı vb.) kalıntı ormanların ve (İç ve Doğu Anadolu'da yer alan çok sayıdaki sulak alan koruma bölgesi vb.) sulak alanların korumasına yönelik olarak oluşturulmuştur. Ülkemizde, bozkır ekosistemi insan müdahalelerinden arındırıldığında doğal bozkır vejetasyonunun ne ölçüde yeniden oluşabileceğini inceleyebileceğimiz geniş ölçekli alanlar bulunmamaktadır. Bu nedenle, bozkır müdahale dinamiklerini anlayabilmek için, bu bölüm boyunca değinilen az sayıdaki deneysel çalışmalar ekseninde, müdahalelerin bozkır ekosistemlerine olan etkisi konusunda araştırmalar yapılmasına gereksinim vardır.

Bununla birlikte, Türkiye'de son yıllarda gerçekleşen ve gelecekte de devam edecek olan sosyo-ekonomik değişimlere göz atmak, Anadolu coğrafyasında ekolojik müdahale dinamiklerinin gelecekteki durumunu ve bu müdahalelerin doğal bozkır vejetasyonu üzerindeki baskısının gelecekte ne ölçüde olacağını öngörmek açısından önemlidir.

Anadolu'da geçtiğimiz binyıllarda gerçekleşen sosyo-ekonomik değişimlerin, ağaçlık alanların azalması, doğal otlatma rejimlerinin insan kaynaklı otlatma rejimlerine dönüşmesi, yangının bozkır ekosisteminden uzaklaşması ve bozkır alanlarının tarım alanlarına dönüştürülmesi şeklinde sonuçları olmuştur. Doğal bozkır vejetasyonunun tahribi açısından en önemli sosyo-ekonomik değişimler, nüfus hareketleri ve alan mülkiyetindeki değişikliklerdir. Anadolu binyıllar bo-

yunca birçok medeniyetin birbiri ardına doğduğu, geliştiği ve sona erdiği bir coğrafya olmuştur. Bu medeniyetlerin yükselişleri sırasında doğal kaynaklar kullanılmış, nüfus artışı meydana gelmiştir. Bitmek bilmeyen savaş dönemleri ve medeniyetlerin çöküşü ile doğal kaynaklar üzerindeki baskılar azalmış ve nüfus azalması meydana gelmiştir. Bunun yanı sıra, iklimsel ve politik süreçler de arazi kullanımının ekonomik boyutunu değiştirmiştir (Tabak, 2006). Tüm bu dinamikler, Anadolu'nun peyzaj yapısı üzerinde değişikliklere neden olmuş ve özellikle bozkır ekosistemleri üzerinde işleyen müdahale rejimlerini etkilemiştir.

Türkiye'nin 20. yüzyılda sanayileşmeye başlaması ve bu yüzyılda gerçekleşen nüfus artışı, kırsal alanda artan işsizliği beraberinde getirmiş ve özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kırsaldan kente göç hareketi gerçekleşmiştir (TÜİK, 2012a). Batı Akdeniz Havzası'nda bulunan Avrupa ülkelerinde tamamlanmış (hatta bazı bölgelerde tersine dönmüş) olan bu demografik geçiş süreci, Türkiye'de halen sürmektedir (Şekil 7). Bununla birlikte, günümüzde Anadolu'nun birçok bölgesinde köylerin bir kısmı tamamen boşalmıştır. Boşalmamış birçok köyde ise yalnızca çok yaşlı insanlar oturmakta ve bu insanlar kent kökenli gelirler ile yaşamlarını sürdürmektedir (Tekeli ve diğ., 2006; Ç. Tavşanoğlu, kişisel gözlem). Bu durum, Anadolu bozkırlarında bugün sürülen ve ekim yapılan tarım alanlarının gelecek nesiller boyunca terk edileceği anlamına gelmektedir. Kırsal alanlarda tarım faaliyetlerinin küçük ve parçalanmış parsellerde sürdürülmesi tarımda verimi düşürmekte; mevcut olan mülkiyet rejimi de, nesiller arasında parçalanmayı sürekli artırarak bu duruma katkı yapmaktadır (Tekeli ve diğ., 2006). Gerçekten de tarım alanlarının miktarına yönelik istatistikler (TÜİK, 2012b), geçtiğimiz on yıl boyunca Türkiye'de ekilen tarım alanlarının, 2001 yılında ekilen tarım alanlarına göre %10 (yaklaşık 2 milyon ha) azaldığını göstermektedir (Şekil 8). Her ne kadar bu azalmanın tarıma verilen devlet desteğinin azalması ile ilgili olduğu ileri sürülse de (Öztürk, 2013), sosyo-ekonomik değişimlerin bu etkiyi kuvvetlendirmesi ve gelecekte ekilen alan miktarını daha da azaltması kaçınılmazdır.

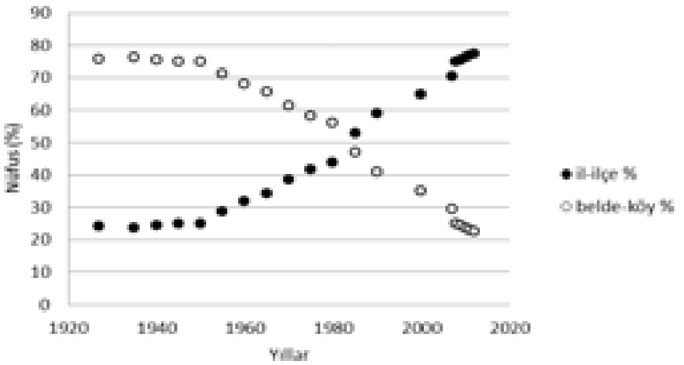

Şekil 7. Türkiye'de kırsal ve kentsel nüfusun oranının 1927–2012 yıllarındaki değişimi (Kaynak: TÜİK, 2012a).

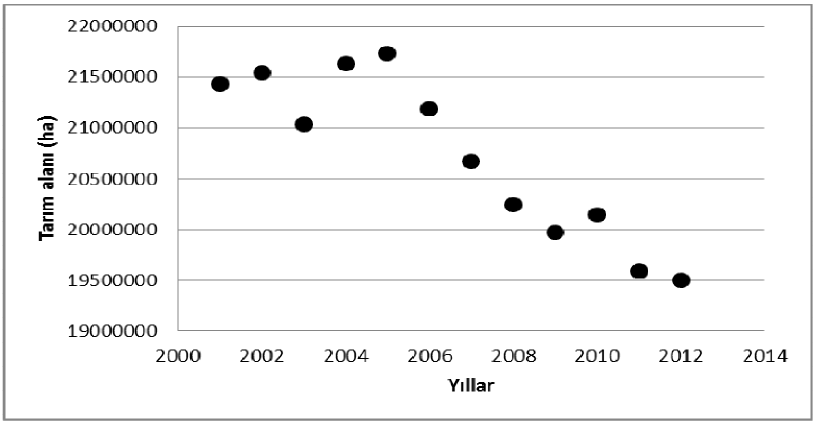

Şekil 8. Türkiye'de ekilen tarım alanı (tahıllar, diğer ekili ürünler, sebze ve meyveler) büyüklüğünün 2001–2012 yıllarındaki değişimi (Kaynak: TÜİK, 2012b). Nadasa bırakılan alanlar dikkate alınmamıştır.

Birçok Akdeniz ülkesinde, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişen sosyo-ekonomik koşullar nedeniyle köyden kente göç sonucunda tarım alanlarının terk edilmesi ve ulusal ağaçlandırma faaliyetleri nedeniyle arazi kullanım koşullarında bir değişim gerçekleşmiştir. Örneğin, İspanya'da 20. yüzyılda gerçekleşen kırsaldan kente göçün sonucunda, kırsal alanlardaki insan baskısı (otlatma/tarım) azalmış ve terk edilen tarlalar ve meralar çalılık ve ağaçlıklarla kaplanmıştır (Pausas ve Fernández-Muñoz, 2012). Koşulları görece Türkiye'ye daha çok benzeyen Yunanistan'da ise 20. yüzyılın ikinci yarısından beri orman ve çalılık alanlardaki artışa, çayır alanların tarım alanlarına dönüştürülmesi eşlik etmiştir. Bu durum, çayır alanların daha parçalı bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur (Chouvardas ve diğ., 2013). Otlatmadaki azalma ve ağaçlandırma faaliyetlerinin bundan sorumlu olduğu bildirilmiştir (Papanastasis and Chouvardas, 2005). Buna ek olarak, son yüzyılda artan ve 21. yüzyılda da artmaya devam edecek olan atmosferik CO_2 seviyelerinin, küresel ölçekte savan ve çayır ekosistemlerinde ormanlar lehine bir azalmaya neden olacağı öngörülmektedir (Gordon ve Prins, 2008).

Son yüzyılda Akdeniz Havzası ülkelerinde gerçekleşen arazi kullanım değişiklikleri yangınların sayısı ve büyüklüğünde bir artışla sonuçlanmıştır. Özellikle çalılık ve orman arazilerindeki artış, daha homojen yapıya sahip bir peyzaj ortaya çıkararak, ortaya çıkan yangınların daha büyük alanları etkilemesine neden olmuştur (Moreira ve diğ., 2011). Örneğin, İspanya'da 1970'lerden önce yanıcı madde miktarı ile sınırlanan orman yangınları, kırsal alandan kente göçün peyzaj homojenleşmesi ve yanıcı madde birikimine yol açması sonucunda, 1970'lerden sonra iklime bağımlı hale gelmiş ve kurak geçen yıllarda daha çok yangın görülmeye başlanmıştır (Pausas ve Fernández-Muñoz, 2012).

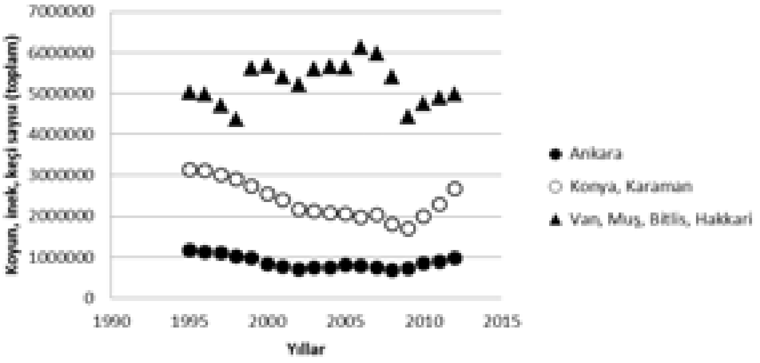

Şekil 9. Türkiye'de koyun, inek ve keçi sayısının Ankara, Konya-Karaman ve Van-Muş-Bitlis-Hakkâri tarımsal alt bölgelerinde 1995–2012 yıllarındaki değişimi (Kaynak: TÜİK, 2012c).

Anadolu bozkırlarında artık mera hayvancılığının yapılmadığı yerlerde yerel bozkır vejetasyonunda görülmesi beklenen gelişmenin, bozkır yangınlarını yeniden Anadolu'da işlev gören müdahale tipleri arasına sokması olasıdır. Bununla birlikte, Türkiye'deki büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısının son yıllardaki seyri, tarım alanlarındaki kadar belirgin azalma göstermemektedir. Yine de, bugün birçok köyde bulunan yaşlı insanlardan sonraki kentli nesillerin hayvancılıkla uğraşmayacağı düşünüldüğünde, Anadolu bozkırları üzerindeki otlatma baskısında da orta vadede bir azalma beklenebilir. İstatistikler (TÜİK, 2012c), Türkiye'de hayvan sayısında son yıllarda bir artış olduğunu göstermektedir (Şekil 9) ancak bu artış büyük ölçüde bozkır habitatı üzerinde mera hayvancılığına göre daha az otlatma baskısı oluşturan besi hayvancılığına verilen devlet desteğinin artmasından kaynaklanmaktadır.

Şekil 10. Bozkır vejetasyonu üzerinde otlamakta olan koyunlara ait bir görünüm. Foto: Çağatay Tavşanoğlu (Eylül 2012), Lalahan kasabası yakınları, Ankara.

İç ve Doğu Anadolu'da, terk edilen tarım alanlarının bozkır bitkilerinin işgaline uğramasıyla tarım alanlarının bozkır habitatına dönüşümünün gerçekleşmesi, bozkır habitatından otlatmanın çıkmasıyla yangın müdahalesinin otlatma müdahalesinden daha yaygın hale gelmesinden, en azından kısa vadede, daha olası görünmektedir. Yine de, hayvancılık faaliyetlerindeki ve sosyo-ekonomik koşullardaki yukarıda değinilen değişimlerin, orta vadede otlatmanın bozkır ekosistemleri üzerindeki baskısını azaltacağını öngörmek mantıklı olacaktır (Şekil 10).

Gelecekte otlatmanın azalması, bozkır ekosistemlerinin biyolojik çeşitliliğinde nasıl bir değişime yol açacaktır? Yapılan çalışmalar, son yüzyılda ekosistemden tamamen çıkarılan (otlatma, yangın vb.) müdahalelerin biyolojik çeşitlilik ve ekosistem fonksiyonlarını olumsuz şekilde etkilediğini göstermiştir. Dünyanın birçok yerinde, adı geçen müdahaleler, alanların biyolojik çeşitliliğinin korunması amacıyla ekosistemlere yeniden sokulmaktadır. Bu müdahaleler, doğal ve antropojen müdahale rejimleri altında şekillenen biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilmesi açısından gerekli bir koruma stratejisi olarak görülmektedir (MacDougall ve Turkington, 2007; Gimmi ve diğ., 2008).

Anadolu bozkırlarında otlatma şiddetinin azalması ile bozkır vejetasyonunun yenilendiği ve ağaç türlerinin geçmişte yoğun otlatma faaliyetlerinin sürdürüldüğü alanlara giriş yaptığı belirtilmiştir (Ambarlı, 2009). Burada unutulmaması gereken husus, Anadolu bozkırlarından otlatma müdahalesi çıkarıldığında, bunun yerini yangının alacağıdır. Dolayısıyla, bozkırların biyolojik çeşitliliğinin sürdürülmesinde uygun seviyede bir otlatma ile birlikte kontrollü yangınların faydalı olup olamayacağı araştırılmalı ve tartışılmalıdır.

	Orta Anadolu			
	Uzak geçmiş	Yakın geçmiş	Günümüz	Gelecek
Tarım	0	+	++	+
Otlatma	+	+	++	+
Yangın	++	+	0	+

	Doğu Anadolu			
	Uzak geçmiş	Yakın geçmiş	Günümüz	Gelecek
Tarım	0	0	+	+
Otlatma	+	+	++	+
Yangın	++	+	0	+

Çizelge 1. Geçmişte, günümüzde ve gelecekte orta ve doğu Anadolu bozkırlarındaki müdahalelerin (tarım, otlatma, yangın) etkinlik durumu. Erken ve orta Holosen uzak geçmişi, son 3000 yıl yakın geçmişi, son 50 yıl günümüzü, beklenen sosyo-ekonomik değişimlerin ve iklimsel değişikliklerin olması durumu geleceği temsil etmektedir. (0) etkin olmamayı, (+) etkin olmayı ve (++) çok etkin olmayı ifade etmektedir.

Otlatma, tarım ve yangın müdahaleleri altında şekillenmekte olan Anadolu bozkırlarında, buzul çağı sonrası geçirdiğimiz on bin yıl boyunca bu müdahale tiplerinin göreli önemleri iklimsel ve sosyo-ekonomik koşullardan etkilenmiştir

(Çizelge 1). Dolayısıyla, tüm dünyada etkili olan ve yakın gelecekte etkileri daha da yoğun şekilde hissedilecek olan küresel iklim değişikliğinin etkilerinin, Anadolu coğrafyasında gerçekleşecek olan sosyo-ekonomik değişimlerin sonuçları ile nasıl etkileşeceği de bozkır ekosistemlerinin geleceği açısından önemli olacaktır.

VII. Sonuç

Biyolojik çeşitlilik açısından zengin ekosistemler olan Anadolu bozkırları, çeşitli insan faaliyetlerinin tehdidi altındadır. Günümüzde insan kaynaklı çok sayıda müdahalenin etki ettiği Anadolu bozkırlarında, hemen hemen tüm düzlükler tarım alanı olarak, geriye kalan tepe yamaçları ve kayalık yerlerdeki bozkır vejetasyonu ise otlatma amacıyla kullanılmaktadır. Otlatma ve yangın Anadolu bozkırlarındaki en önemli iki insan kaynaklı müdahaledir. Bununla birlikte, insanoğlu bozkırlarda yoğun faaliyetler sürdürmeden önce bile (yaban hayvanlarıyla) otlatma ve yangın gibi müdahalelerin Anadolu bozkırlarında etkili olduğunu bilmekteyiz. Geçmişte doğal birer süreç olarak ekosistemde yer alan bu müdahaleler, bozkır vejetasyonunun ağaçlık vejetasyona dönüşmesini engelleyerek, Anadolu bozkır vejetasyonunun şekillenmesine katkı yapmıştır. Bununla birlikte, Anadolu bozkırlarında günümüzde işleyen müdahale dinamikleri çoğunlukla insanın faaliyetleri ekseninde şekillenmektedir ve bozkır vejetasyonu üzerinde olumsuz etkilere sahiptir (Şekil 11).

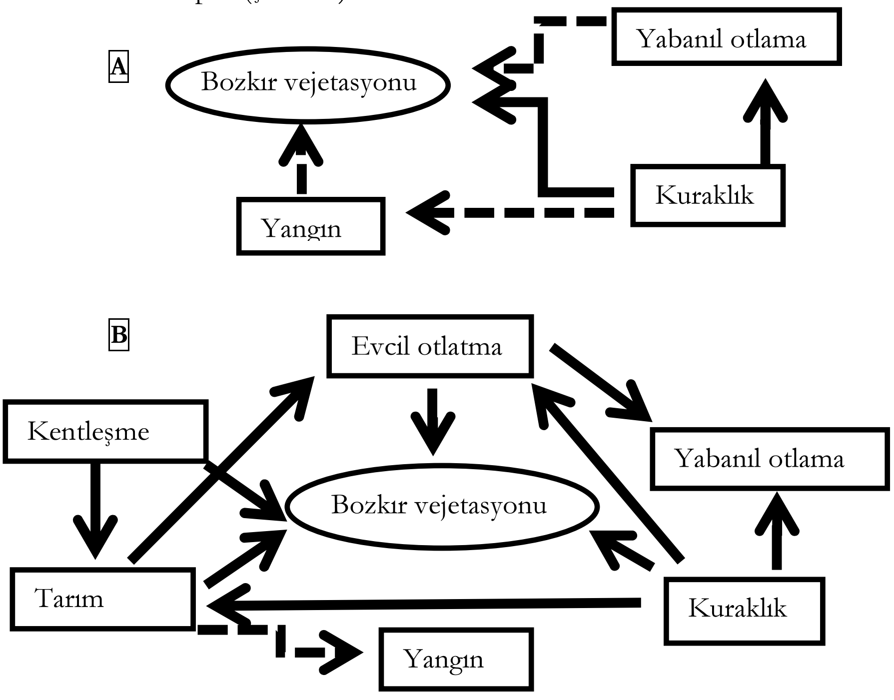

Şekil 11. İnsan kaynaklı müdahalelerin ortaya çıkmasından önce (A) ve sonra (B) Anadolu bozkırlarında işleyen müdahale etmenlerinin birbirleri ve Anadolu bozkır vejetasyonu ile olan ilişkisinin kavramsal modeli. Düz çizgiler pozitif yönde, kesikli çizgiler ise negatif yönde etkilemeyi ifade etmektedir.

Anadolu bozkırlarının yer aldığı coğrafyada gerçekleşmekte olan (tarım alanlarının terk edilmesi, vejetasyon üzerindeki otlatma baskısının azalması vb.) sosyo-ekonomik değişimlerin (yangınların bozkıra yeniden girişine neden olarak) Anadolu bozkırları üzerindeki müdahale rejimlerini değiştirme olasılığı vardır. Bununla birlikte, bu müdahalelere bitki topluluklarının ve türlerinin nasıl cevaplar verdiği iyi bir şekilde bilinmemektedir. Gelecekte Anadolu bozkırlarının yönetilmesi ve başarılı bir şekilde korunabilmesi için aşağıda sıralanan soruların cevaplarını şimdiden öğrenmek önemlidir:

- Anadolu bozkırlarında tarım alanlarının terk edilmesi sonrasında hangi türler alana yerleşecek ve ne tip bitki topluluğu ve/veya toplulukları bu alanlarda hâkim olacaktır?

- Anadolu bozkırlarında otlatmanın azalması bozkır tür çeşitliliğine nasıl etki edecektir ve yangınların artmasına neden olacak mıdır?

- Yangınların Anadolu bozkırlarına geri dönüşü, bitki toplulukları üzerinde olumsuz ya da olumlu bir etki yaratacak mıdır?

Bu gibi soruların cevaplarının verilmesi için ekolojik bir bakış açısıyla yerel ve bölgesel ölçekte yapılacak olan deneysel çalışmalara gereksinim vardır. Anadolu bozkırlarının başarılı bir şekilde korunması için, ekosistem dinamiklerini göz ardı etmeyen ve ekolojik bilgiye dayalı yönetim planlarının geliştirilip uygulanması gerekmektedir. Gelecekte Anadolu bozkırlarının korunması çalışmalarına yön verecek ekolojik bilgi birikiminin oluşması açısından, bu ekosistemlerde işleyen müdahale dinamiklerinin araştırılması büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Alhamad, M. N. "Ecological and species diversity of arid Mediterranean grazing land vegetation", *Journal of Arid Environments* 66:698-715, (2006).

Ambarlı, D. "*Assessment of current condition of steppes in Central Anatolia for conservation purposes*". Detailed Final Project Report, Rufford Small Grants Foundation, (2009).

Ambarlı, D., Zeydanlı, U. S., Balkız, Ö., Aslan, S., Karaçetin, E., Sözen, M., Ilgaz, Ç., Ergen-Gürsoy, A., Lise, Y., Demirbaş-Çağlayan, S., Welch, H. J., Welch, G., Turak, A. S., Bilgin, C. C., Özkil, A., Vural, M. "An overview of biodiversity and conservation status of steppes of the Anatolian Biogeographical Region", *Biodiversity and Conservation* 25:2491–2519, (2016).

Amraoui, M., Liberato, M. L. R., Calado, T. J., DaCamara, C. C., Coelho, L. P., Trigo, R. M., Gouveia, C. M. "Fire activity over Mediterranean Europe based on information from Meteosat-8", *Forest Ecology and Management* 294:62–75, (2013).

Atalay, İ. "*Türkiye Vejetasyon Coğrafyası*". Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova, İzmir, (1994).

Baytok, Y. E., Yıldırım, A., Ambarl, D., Bilgin, C. C., Vural, M. "Population viability analysis for a highly threatened annual endemic plant, *Centaurea tchihatcheffii*", Abstracts of 94th ESA Annual Meeting, 2–7 August 2009, Albuquerque, New Mexico, (2009). http://eco.confex.com/eco/2009/techprogram/P19148.HTM

Bilgili, E., Dinç-Durmaz, B., Baysal, İ., Sağlam, B., Küçük, Ö. "Doğu Karadeniz ormanlarında orman yangınları", *III. Ulusal Karadeniz Ormancılık Kongresi Bildirileri* 3:1280–1290, (2010).

Birand, H. "*Anadolu Manzaraları*". Yeniden basım: 1999, TÜBİTAK, Ankara, (1957).

Birand, H. "*Alıç Ağacı İle Sohbetler*". Yeniden basım: 1996, TÜBİTAK, Ankara, (1968).

Bond, W. J. "Large parts of the world are brown or black: A different view on the 'Green World' hypothesis", *Journal of Vegetation Science* 16: 261–266, (2005).

Bond, W. J., Keeley, J. E. "Fire as a global 'herbivore': the ecology and evolution of flammable ecosystems", *Trends in Ecology and Evolution* 20:387–394, (2005).

Bond, W. J., Parr, C. L. "Beyond the forest edge: Ecology, diversity and conservation of the grassy biomes", *Biological Conservation* 143:2395–2404, (2010).

Bond, W.J., Woodward, F.I., Midgley, G.F. "The global distribution of ecosystems in a World without fire", *New Phytologist* 165:525–538, (2005).

Bonet, A., Pausas, J. G. "Old field dynamics on the dry side of the Mediterranean Basin: patterns and processes in semiarid SE Spain", *Old Fields: Dynamics and Restoration of Abandoned Farmland*, ed. Cramer, V. A., Hobbs, R. J., (Island Press, USA, 2007), 247-264.

Boydak, M., Çalıkoğlu, M. "*Toros Sedirinin (Cedrus libani A. Rich.) biyolojisi ve silvikültürü*". Ormancılığı Geliştirme ve Orman Yangınları ile Mücadele Hizmetlerini Destekleme Vakfı (OGEM-VAK), Ankara, 284 sf., (2008).

Callaway, R.M., Kikodze, D., Chiboshvili, M., Khetsuriani, L. "Unpalatable plants protect neighbors from grazing and increase plant community diversity", *Ecology* 86:1856-1862, (2005).

Carmel, Y., Kadmon, R. "Effects of grazing and topography on long-term vegetation changes in a Mediterranean ecosystem in Israel", *Plant Ecology* 145:243-254, (1999).

Chouvardas, D., Ispikoudis, I., Siarga, M., Mitka, K., Evangelou, Ch., Papanastasis, V. P. "Diachronic evolution of grasslands and open shrublands in pastoral landscapes of Greece", *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A.P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 277–282.

Clarke, S., French, K. "Germination response to heat and smoke of 22 Poaceae species from grassy woodlands", *Australian Journal of Botany* 53:445–454, (2005).

Collins, S. L. "Fire frequency and community heterogeneity in tallgrass prairie vegetation", *Ecology* 73:2001–2006, (1992).

Connell, J. H., Slatyer, R. O. "Mechanisms of succession in natural communities and their role in community stability and organization", *The American Naturalist* 111:1119–1144, (1977).

Çolak, A. H., Rotherham, I. D. "A review of the forest vegetation of Turkey: Its status past and present and its future conservation", *Biology and Environment: Proceedings of the Royal Irish Academy* 106B:343–354, (2006).

Dayamba, S. D., Tigabu, M., Sawadogo, L., Oden, P. C. "Seed germination of herbaceous and woody species of the Sudanian savanna-woodland in response to heat shock and smoke", *Forest Ecology and Management* 256:462–470, (2008).

Diamond, J. "*Üçüncü Şempanze: İnsan Türünün Evrimi ve Geleceği*" (Ç. Tarhan, Çev.). İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım (orijinal eserin basım tarihi 1992), (2011).

Dornelas, M. "Disturbance and change in biodiversity", *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 365:3719–3727, (2010).

Dudinszky, N., Ghermandi, L. "Fire as a stimulant of shrub recruitment in northwestern Patagonian (Argentina) grasslands", *Ecological Research* 28:981–990, (2013).

Eastwood, W. J., Roberts, N., Lamb, H. F. "Palaeoecological and archaeological evidence for human occupance in southwest Turkey: The Beyşehir occupation phase", *Anatolian Studies* 48:69–86, (1998).

England, A., Eastwood, W. J., Roberts, C. N., Turner, R., Haldon, J. F. "Historical landscape change in Cappadocia (central Turkey): a palaeoecological investigation of annually laminated sediments from Nar Lake", *The Holocene* 18:1229–1245, (2008).

Ernst, W. H. O. "Population differentation in grassland vegetation", *Disturbance in Grasslands*, ed. van Andel, J., Bakker, J. P., Snaydon, R. W., (Dr. W. Junk Publishers, Netherlands, 1987), 213–228.

Evers, L. B., Miller, R. F., Doescher, P. S. "Potential effects of disturbance types and environmental variability on sagebrush-steppe community dynamics", *Fire Ecology* 9:57–79, (2013).

Fırıncıoğlu, H. K., Seefeldt, S., Şahin, B. "The effects of long-term grazing exclosures on range plants in the Central Anatolian Region of Turkey", *Environmental Management* 39:326–337, (2007).

Fırıncıoğlu, H. K., Şahin, B., Seefeldt, S., Mert, F., Hakyemez, B. H., Vural, M. "A pilot study for an assessment of vegetation structure for steppe rangelands of Central Anatolia", *Turkish Journal of Agriculture and Forestry* 32:401–414, (2008).

Fırıncıoğlu, H. K., Seefeldt, S., Şahin, B., Vural, M. "Assessment of grazing effect on sheep fescue (*Festuca valesiaca*) dominated steppe rangeland, in the semi-arid Central Anatolian region of Turkey", *Journal of Arid Environments* 73:1149–1157, (2009).

Fırıncıoğlu, H. K., Adıgüzel, N., Bani, B., Şahin, B. "Assessment of grazing effect on two subshrubs (*Astragalus schottianus* and *Thymus sipyleus*) dominated Mountain Bozoğlan grasslands in the semi-arid central-southern Anatolian Region of Turkey", *Arid Land Research and Management* 24:282–300, (2010).

Fuhlendorf, S. D., Briske, D. D., Smeins, F. E. "Herbaceous vegetation change in variable rangeland environments: The relative contribution of grazing and climatic variability", *Applied Vegetation Science* 4:177–188, (2001).

Gashaw, M., Michelsen, A. "Influence of heat shock on seed germination of plants from regularly burnt savanna woodlands and grasslands in Ethiopia", *Plant Ecology* 159:83–93, (2002).

Giglio, L., Descloitres, J., Justice, C. O., Kaufman, Y. J. "An enhanced contextual fire detection algorithm for MODIS", *Remote Sensing of Environment* 87:273–282, (2003).

Gimmi, U., Bürgi, M., Stuber, M. "Reconstructing anthropogenic disturbance regimes in forest ecosystems: A case study from the Swiss Rhone Valley", *Ecosystems* 11:113–124, (2008).

Gintzburger, G., Le Houérou, H. N., Saïdi, S. "Near East–West Asia arid and semi-arid rangelands", *Sécheresse* 17:152–168, (2006).

Gordon, I. J., Prins, H. H. T. "Grazers and browsers in a changing world: Conclusions", *The Ecology of Browsing and Grazing*, ed. Gordon, I.J., Prins, H.H.T., (Ecological Studies 195, Springer, 2008), 309–321.

Greenwood, R. M., Atkinson, I. A. E. "Evolution of divaricating plants in New Zealand in relation to Moa browsing", *Proceedings of the New Zealand Ecological Society* 24:21–33, (1977).

Gullap, M. K., Koc, A., Erkovan, H. I. "An assessment of vegetation structure for the rangelands under grazed different seasons in the Eastern Anatolia Region of Turkey", *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A.P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 25–30.

Hanley, M. E., Lamont, B. B., Fairbanks, M. M., Rafferty, C. M. "Plant structural traits and their role in anti-herbivore defence", *Perspectives in Plant Ecology, Evolution and Systematics* 8:157-178, (2007).

Harari, Y.N. "*Hayvanlardan İnsanlara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*" (E. Genç, Çev.) Kolektif Kitap, İstanbul (orijinal eserin basım tarihi 2012), (2015).

Harborne, J.B. "*Ekolojik Biyokimyaya Giriş*" (M. Bilgener, çev.) Ondokuz Mayıs Üniversitesi: Samsun (orijinal eserin basım tarihi 1977), (2002).

Hart, R. H. "Plant biodiversity on shortgrass steppe after 55 years of zero, light, moderate, or heavy cattle grazing", *Plant Ecology* 155:111–118, (2001).

Heisse, K., Roscher, C., Schumacher, J., Schulze, E.-D. „Establishment of grassland species in monocultures: different strategies lead to success", *Oecologia* 152:435–447, (2007).

Higgins, S.I., Bond, W.J., Trollope, W.S.W. "Fire, resprouting and variability: a recipe for grass-tree coexistence in savanna", *Journal of Ecology* 88:213–229, (2000).

Hobbs, R. J., Huanneke, L. F. "Disturbance, diversity, and invasion: Implications for conservation", *Conservation Biology* 6:324–337, (1992).

Inouye, R. S., Huntly, N. J., Tilman, D., Tester, J. R., Stillwell, M., Zinnel, K. C. "Old-field succession on a Minnesota sand plain", *Ecology* 68:12–16, (1987).

Janis, C. "An evolutionary history of browsing and grazing ungulates", *The Ecology of Browsing and Grazing*, ed. Gordon, I. J., Prins, H. H. T., (Ecological Studies 195, Springer, 2008), 21–45.

Jules, E. S., Shahani, P. "A broader ecological context to habitat fragmentation: Why matrix habitat is more important than we thought", *Journal of Vegetation Science* 14:459–464, (2003).

Kaniewski, D., Paulissen, E., De Laet, V., Waelkens, M. "Late Holocene fire impact and post-fire regeneration from the Bereket basin, Taurus Mountains, southwest Turkey", *Quaternary Research* 70:228–239, (2008).

Karakosta, C., Mantzanas, K., Papadimitriou, M., Papanastasis, V. P. "Effects of grazing on vegetation of abandoned arable fields in a sub-humid Mediterranean environment", *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A. P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 31–35.

Karmiris, I., Tsiouvaras, C., Nastis, A. "Rangeland use by European hare (*Lepus europaeus*) in relation to short-and long-term non-grazing", *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A. P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 36-41.

Keeley, J. E., Fotheringham, C. J. "Role of fire in regeneration from seed", *Seeds: The Ecology of Regeneration in Plant Communities*, ed. Fenner, M., (CAB International, 2nd edition, Wallingford, UK, 2000), 311–330.

Keeley, J. E., Rundel, P. W. "Fire and the Miocene expansion of C_4 grasslands", *Ecology Letters* 8:683–690, (2005).

Keeley, J. E., Bond, W. J., Bradstock, R. A., Pausas, J. G., Rundel, P. W. "*Fire in Mediterranean Ecosystems: Ecology, Evolution and Management*". Cambridge University Press, Cambridge, (2012).

Keisoglou, I., Pasiou, N., Kyriazopoulos, A. P., Parissi, Z. M., Abraham, E. M., Korakis, G., Abas, Z. "Grazing effects on floristic diversity of a juniper-oak rangeland", *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A. P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 42–47.

Koc, A., Gullap, M. K., Erkovan, H. I. "The soil seed bank pattern in highland rangelands of Eastern Anatolian Region of Turkey under different grazing systems", *Turkish Journal of Field Crops* 18:109–117, (2013).

Kürschner, H., Parolly, G. "The Central Anatolian Steppe", *Eurasian Steppes. Ecological Problems and Livelihoods in a Changing World. Plant and Vegetation* 6, ed. Werger, M. J. A., van Staalduinen, M.A. (ed.) (Springer, 2012), 149–171.

Laurenroth, W. K. "Guanacos, spiny shrubs, and the evolutionary history of grazing in the Patagonian steppe", *Ecologia Austral* 8:211–215, (1998).

Lee, R. B. "What hunters do for a living, or, how to make out on scarce resources", *Man the Hunter*, ed. Lee, R. B., DeVore, I., (Aldine Publishing Co., Chicago, 1968), 30–48.

MacDougall, A. S., Turkington, R. "Does the type of disturbance matter when restoring disturbance-dependent grasslands?", *Restoration Ecology* 15:263–272, (2007).

Merriam, G. P. "The regional geography of Anatolia", *Economic Geography* 2:86–107, (1926).

McIntosh, R. P. "Succession and ecological theory", *Forest Succession: Concepts and application*, ed. West, D. C., Shugart, H. H., Botkin, D. B. (Springer, New York, 1981), 10-23.

McLendon, T., Redente, E. F. "Succession patterns following soil disturbance in a sagebrush steppe community", *Oecologia* 85:293–300, (1990).

Miller, N. F. "The macrobotanical evidence for vegetation in the Near East, c. 18.000/16.000 B. C. to 4.000 B. C.", *Paléorient* 23:197–207, (1997).

Moreira, B., Tormo, J., Estrelles, E., Pausas, J. G. "Disentangling the role of heat and smoke as germination cues in Mediterranean Basin flora", *Annals of Botany* 105:627–635, (2010).

Moreira, F., Viedma, O., Arianoutsou, M., Curt, T., Koutsias, N., Rigolot, E., Barbati, A., Corona, P., Vaz, P., Xanthopoulos, G., Mouillot, F., Bilgili, E. "Landscape-wildfire interactions in Southern Europe: implications for landscape management", *Journal of Environmental Management* 92:2389–2402, (2011).

NASA (National Aeronautics and Space Administration). "*Global fire maps*". http://lance-modis.eosdis.nasa.gov/cgi-bin/imagery/firemaps.cgi. Erişim tarihi: 9 Aralık 2012, (2012).

Nastis, A. "Feeding behaviour of goats and utilisation of pasture and rangelands", *Recent Advances in Goat Research* (*Options Mediterraneenes*, no. 25), ed. Morand-Fehr, P. (CIHEAM, Zaragoza, 1997), 39–45.

OGM (Orman Genel Müdürlüğü). "*2007 yılı orman yangınları ile mücadele faaliyetleri değerlendirme raporu*". Yangın Harekat Merkezi, Orman Koruma ve Yangınla Mücadele Dairesi Başkanlığı, Orman Genel Müdürlüğü, T. C. Çevre ve Orman Bakanlığı, Ankara, (2007).

Ortaş, İ. "Orman yangınları ve keçilerin önemi", *Milliyet Blog*, 09.07.2008, http://blog.milliyet.com.tr/orman-yanginlari-ve-kecilerin-onemi/Blog/?BlogNo=118971. Erişim tarihi: 13.01.2014, (2008).

Önal, N. E. "*Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü*", 2. basım. Yazılama Yayınevi, İstanbul, (2012).

Özüdoğru, Ö., Özüdoğru, B., Tavşanoğlu, Ç. "Effects of disturbance on plant communities of central Anatolian steppe: the early results". *Abstract Book of Plant Life of South West Asia*-8. Royal Botanic Garden, Edinburgh, UK, p. 56, (2013)

Öztürk, Ö. "Beş yılda 11 milyon dekar tarım alanı yok oldu", *Doğan haber Ajansı*, 23.10.2013. http://www.dha.com.tr/haberdetay.asp?tarih=01.11.2013&Newsid=542228, Erişim tarihi: 13.01.2014, (2013).

Papadimitriou, M., Chouvardas, D., Mantzanas, K., Koukioumi, P., Papanastasis, V. P. "Plant diversity of grazed and reforested Mediterranean rangelands". *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A.P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 60–65.

Papanastasis, V. P., Chouvardas, D. "Application of the state-and-transition approach to conservation management of a grazed Mediterranean landscape in Greece", *Israel Journal of Plant Sciences* 53:191–202, (2005).

Pappas, I. A., Koukoura, Z. "Grazing intensity affects soil carbon sequestration in an altitudinal gradient", *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A. P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 108–112.

Parnikoza, I., Bublyk, O., Andreev, I., Spiridonova, K., Trojicka, T., Kunakh, V. "A study of the effect of habitat fragmentation on population status of *Iris pumila* L. in Ukraine", *Dry Grasslands of Europe: Grazing and Ecosystem Services*, ed. Vrahnakis, M., Kyriazopoulos, A. P., Chouvardas, D., Fotiadis, G., (Hellenic Range and Pature Society (HERPAS), Thessaloniki, Greece, 2013), 252–256.

Pausas, J. G., Fernández-Muñoz, S. "Fire regime changes in the Western Mediterranean Basin: from fuel-limited to drought-driven fire regime", *Climatic Change* 110:215–226, (2012).

Pausas, J. G., Riberio, E. "The global fire-productivity relationship", *Global Ecology and Biogeography* 22:728–736, (2013).

Perevolotsky, A., Seligman, N. G. "Role of grazing in Mediterranean rangeland ecosystems", *BioScience* 48:1007–1017, (1998).

Rebollo, S., Milchunas, D. G., Noy-Meir, I., Chapman, P. L. "The role of a spiny plant refuge in structuring grazed shortgrass steppe plant communities", *Oikos* 98:53–64, (2002).

Ruprecht, E. "Cessation of traditional management reduces the diversity of steppe-like grasslands in Romania through litter accumulation", *Eurasian Steppes. Ecological Problems and Livelihoods in a Changing World. Plant and Vegetation* 6, ed. Werger, M. J. A., van Staalduinen, M. A. (ed.) (Springer, 2012), 197–208.

Skarpe, C., Hester, A. "Plant traits, browsing and grazing herbivores, and vegetation dynamics", *The Ecology of Browsing and Grazing*, ed. Gordon, I. J., Prins, H. H. T., (Ecological Studies 195, Springer, 2008), 217–261.

Sousa, W. P. "The role of disturbance in natural communities", *Annual Review of Ecology and Systematics* 15:353–391, (1984).

Sternberg, M., Gutman, M., Perevolotsky, A., Ungar, E. D., Kigel, J. "Vegetation response to grazing management in a Mediterranean herbaceous community: a functional group approach", *Journal of Applied Ecology* 37:224–237, (2000).

Şekercioğlu, Ç. H., Anderson, S., Akçay, E., Bilgin, R., Can, Ö. E., Semiz, G., Tavşanoğlu, Ç., Yokeş, M.B., Soyumert, A., İpekdal, K., Sağlam, İ. K., Yücel, M., Dalfes, H. N. "Turkey's globally important biodiversity in crisis", *Biological Conservation* 144:2752–2769, (2011).

Şenkul, Ç., Doğan, U. "Vegetation and climate of Anatolia and adjacent regions during the last glacial period", *Quaternary International* 302:110–122, (2013).

Tabak, F. "Akdeniz'in sonbaharı. 1560–1860", *Akdeniz Dünyası: Düşünce, Tarih, Görünüm*, ed. Özveren, E., Özel, O., Ünsal, S., Emiroğlu, K., (İletişim Yayınları, İstanbul, 2006), 57–78.

Taberlet, P., Coissac, E., Pansu, J., Pompanon, F. "Conservation genetics of cattle, sheep, and goats", *C. R. Biologies* 334:247–254, (2011).

Tavşanoğlu, Ç. "Anadolu'nun yüksek biyoçeşitliliği: Evrim bunun neresinde?" *Evrimin Işığında*, ed. Akış, I., Altınışık, N. E., (Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2016), 207-225.

Tavşanoğlu, Ç., Gürkan, B. "Akdeniz Havzası'nda bitkilerin kuraklık ve yangına uyumları"; *Ot Sistematik Botanik Dergisi* 11:119–132, (2004).

Tavşanoğlu, Ç., Coşgun, U. "Köprülü Kanyon Milli Parkı'nda (Antalya) bulunan bazı maki türlerinin gelişme formu üzerinde keçi otlamasının etkisi", *Ekoloji* 18:74–80, (2009).

Tavşanoğlu, Ç., Kazancı, D. D., Çatav, Ş. S. "Bitkilerde yangın sonrası çimlenme davranışının şekillenmesinde yangın rejimlerinin rolü", *XI. Ulusal Ekoloji ve Çevre Kongresi Bildiri Özet Kitabı, 1–4 Ekim 2013*, Samsun, (2013).

Tavşanoğlu, Ç., Çatav, Ş. S., Özüdoğru, B. "Fire-related germination and early seedling growth in 21 herbaceous species in Central Anatolian steppe", *Journal of Arid Environments* 122:109–116, (2015).

Tekeli, İ., Güler, Ç., Yerli, S. V., Algan, N., Vaizoğlu, S. A., Dündar-Kaya, A., Öztürk, B., Mutlu, B., Demirayak, F. "*Dünya'da ve Türkiye'de Biyolojik Çeşitliliği Koruma*". Türkiye Bilimler Akademisi Raporları 13, Ankara, (2006).

Tsuyuzaki, S., Miyoshi, C. "Effects of smoke, heat, darkness, and cold stratification on seed germination of 40 species in a cool temperate zone in northern Japan", *Plant Biology* 11:369–378, (2009).

Turner, R., Roberts, N., Jones, M. D. "Climatic pacing of Mediterranean fire histories from lake sedimentary microcharcoal", *Global and Planetary Change* 63:317–324, (2008).

Turner, R., Roberts, N., Eastwood, W. J., Jenkins, E., Rosen, A. "Fire, climate and the origins of agriculture: micro-charcoal records of biomass burning during the last glacial–interglacial transition in Southwest Asia", *Journal of Quaternary Science* 25:371–386, (2010).

Tükel, T. "Comparison of grazed and protected mountain steppe rangeland in Ulukisla, Turkey", *Journal of Range Management* 37:133–135, (1984).

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). "*Genel nüfus sayımı sonuçları, 1927–2000 ve adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları, 2007–2012*". Türkiye İstatistik Kurumu, http://www.tuik.gov.tr/, Erişim tarihi: 05.12.2013, (2012a).

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). "*Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarım alanları verileri, 2001–2012*". Türkiye İstatistik Kurumu, http://www.tuik.gov.tr/, Erişim tarihi: 05.12.2013, (2012b).

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). "*Canlı hayvan sayısı verileri, 1995–2012*", Türkiye İstatistik Kurumu, http://www.tuik.gov.tr/, Erişim tarihi: 05.12.2013, (2012c).

Ünal, S., Dedebali, M., Öcal, M. B. "Ecological interpretations of rangeland condition of some villages in Kırıkkale province of Turkey", *Turkish Journal of Field Crops* 15:43–49, (2010).

Van Andel, J., Van den Bergh, J. P. "Disturbance in grasslands: Outline of the theme", *Disturbance in Grasslands*, ed. van Andel, J., Bakker, J. P., Snaydon, R. W., (Dr. W. Junk Publishers, Netherlands, 1987), 4–13.

Van Langevelde, F., van de Vijver, C. A. D. M., Kumar, L., van de Koppel, J., de Ridder, N., van Andel, J., Skidmore, A. K., Hearne, J. W., Stroosnijder, L., Bond, W. J., Prins, H. H. T., Rietkerk, M. "Effects of fire and herbivory on the stability of savanna ecosystems", *Ecology* 84:337–350, (2003).

Vannière, B., Power, M. J., Roberts, N., Tinner, W., Carrión, J., Magny, M., Bartlein, P., Colombaroli, D., Daniau, A.L., Finsinger, W., Gil-Romera, G., Kaltenrieder, P., Pini, R., Sadori, L., Turner, R., Valsecchi, V., Vescovi, E. "Circum-Mediterranean fire activity and climate changes during the mid-Holocene environmental transition (8500–2500 cal. BP)", *The Holocene* 21:53–73, (2011).

Vural, M., Adıgüzel, N. "Bozkırlar", *Türkiye'nin Önemli Doğa Alanları*, ed. Eken, G., Bozdoğan, M., İsfendiyaroğlu, S., Kılıç, D. T., Lise, Y., (Doğa Derneği, Ankara, 2006), 28–30.

White, S. "*Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*" (N. Elhüseyni, çev.). Alfa Basım Dağıtım, İstanbul (orijinal eserin basım tarihi 2011), (2012).

Wick, L., Lemcke, G., Strurm, M. "Evidence of Lateglacial and Holocene climatic change and human impact in eastern Anatolia: high-resolution pollen, charcoal, isotopic and geoche-

mical records from the laminated sediments of Lake Van, Turkey", *The Holocene* 13:665–675, (2003).

Wikipedia contributors. "*Disturbance (ecology)*". 3 Aralık 2013 04: 04 UTC versiyonu, Wikipedia, The Free Encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Disturbance_(ecology). Erişim tarihi: 01.01.2014, (2013a).

Wikipedia contributors. "*Resilience (ecology)*". 14 Aralık 2013 04: 32 UTC versiyonu, Wikipedia, The Free Encyclopedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Resilience_(ecology). Erişim tarihi: 01.01.2014, (2013b).

Wright, H. A., Bailey, A. W. "*Fire Ecology: United States and Southern Canada*". Wiley-Interscience, New York, (1982).

Yavuz, Y. "Türkiye keçilerin yüzde seksenini kaçırdı!", *Sol Haber Portalı*, 24 Aralık 2013, http://haber.sol.org.tr/kent-gundemleri/turkiye-kecilerin-yuzde-seksenini-kacirdi-haberi-84796. Erişim tarihi: 13.01.2014, (2013).

Zedler, P. H. "Fire effects on grasslands", *Plant Disturbance Ecology: The Process and the Response*, ed. Johnson, E. A., Miyanishi, K., (Elsevier, 2007), 397–439.

Zervas, G. "Quantifying and optimizing grazing regimes in Greek mountain systems", *Journal of Applied Ecology* 35:983–986, (1998).

Öz: Anadolu bozkırları yüksek biyolojik zenginliğine karşın günümüzde insan faaliyetleri nedeniyle tehlike altında olan ekosistemlerdir. Daha önceleri yangın ve yabanıl otlama gibi doğal müdahalelerin etkisi altında şekillenen Anadolu bozkır vejetasyonu, son birkaç bin yılda bölgedeki insan faaliyetlerinin artmasına bağlı olarak evcil otlatma ve tarım gibi insan kaynaklı müdahalelerin etkisi altında kalmıştır. Otlatma ve yangın arasında var olduğu bilinen ters yönlü ilişkinin Anadolu bozkırları için de geçerli olduğu ve bu nedenle günümüzde gerçekleşmekte olan sosyo-ekonomik değişimlerin gelecekte bu ekosistemde süren müdahale rejimlerini etkileyeceği ileri sürülmüştür. Gelecekte Anadolu bozkırlarının korunması çalışmalarına yön verecek ekolojik bilgi birikiminin oluşması açısından, bu ekosistemlerde ekolojik deneyler gerçekleştirilmesine ve müdahale dinamiklerinin araştırılmasına gereksinim vardır.

Anahtar sözcükler: Anadolu, ekolojik müdahale, otlatma, tarım, vejetasyon, yangın.

Disturbance Regimes Proceeding in Anatolian Steppe Ecosystems

Abstract: Despite its biological richness, Anatolian steppe ecosystem is currently under threat because of human activity. Anatolian steppe vegetation had been shaped by natural disturbances such as fire and grazing in the past but has been subjected to anthropogenic disturbances such as agriculture and domestic grazing due to increased human activity since a few thousands of years. In this study, it is suggested that the inverse relationship between fire and grazing is also present in Anatolian steppes, and therefore that socio-economic changes occurring in our time will affect disturbance regimes proceeding in this ecosystem in future. For gathering ecological information guided to the conservation of Anatolian steppes, it is needed to perform ecological experiments and to explore disturbance dynamics.

Keywords: Anatolia, ecological disturbance, grazing, agriculture, vegetation, fire.

Yangın Coğrafyası: Vejetasyon Yangınlarının ve Ekolojik Sonuçlarının Alansal Dağılımı

Çağatay TAVŞANOĞLU*

I. Giriş

Yangın[1], karasal bitkilerin ilk olarak ortaya çıktığı ve Yerküre üzerindeki karaları kapladığı Silüryen döneminden (yaklaşık 420 milyon yıl önce) beri gezegenimizdeki canlıları etkilemekte olan bir faktördür (Bowman ve diğ., 2009; Pausas ve Keeley, 2009). Oldukça eski zamanlardan beri Yerkürede faal olan yangınlar, günümüzde de buzul ve su yüzeyleri ile aşırı kurak çöller haricinde dünyada bulunan hemen hemen tüm ekosistemlerde görülmektedir (Pausas ve Ribeiro, 2013). Bu haliyle yangınlar, Yerküre üzerindeki karasal vejetasyonu şekillendiren, biyomların yayılışlarını belirleyen ve canlıların evrimini yönlendiren bir ekosistem sürecidir (Bond ve Keeley, 2005; Bond ve diğ., 2005; Higgins ve diğ., 2000; Bond, 2008; Bond ve Scott, 2010; Keeley ve diğ., 2011; Dantas ve diğ., 2016). Yangınlar, aynı zamanda, insanlar ateşi kullanmayı öğrendiğinden beri insan ekolojisinin bir parçası olmuştur ve insanlar yüz binlerce yıldır vejetasyon yangınlarını birçok amaç doğrultusunda (avcılık, savaş, doğal ortamı yeniden şekillendirmek, tarım alanı açmak vb.) kullanmıştır (Bowman ve diğ., 2011).

Şiddetli yangınların toprak üstünde yer alan tüm biyokütleyi yok ettiği göz önüne anıldığında, bitkilerin yangının sık görüldüğü ekosistemlerde halen var olabildiklerini gözlemlemek oldukça şaşırtıcıdır. Bu noktada, yangının eski bir

* Hacettepe Üniversitesi, Biyoloji Bölümü, Ekoloji Anabilim Dalı
ctavsan@hacettepe.edu.tr

[1] Bu metinde geçen "yangın" terimi, yaygın olarak "orman yangını" olarak bilinen ve doğal vejetasyonda (orman, çalılık, çayır vb.) meydana gelen yangınları tanımlayacak şekilde kullanılmıştır.

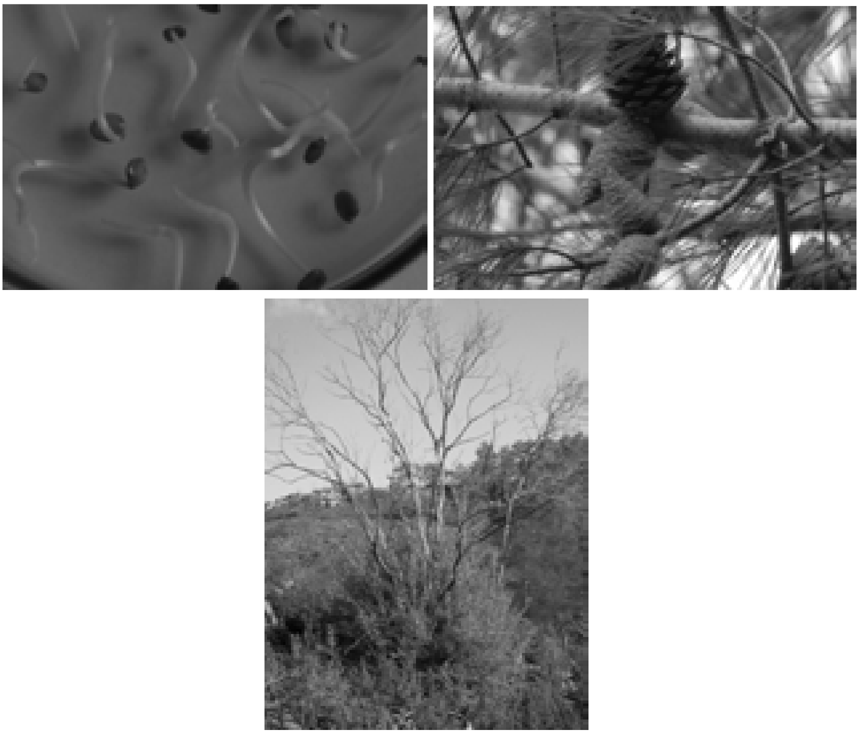

Şekil 1 - Bitkilerin yangından sonra popülasyonlarını devam ettirmelerini sağlayan uyarlanmalar. (a) Keçi boğan (*Calicotome villosa*) bitkisinin tohumlarının laboratuvarda sıcaklık şokuna maruz bırakıldıktan sonra çimlenmesi, (b) Kızılçam'da (*Pinus brutia*) serotin kozalaklar (Muğla), (c) Yangından sonra sürgün vermiş bir Akçakesme (*Phillyrea latifolia*) bitkisi (Muğla). Fotoğraflar: Çağatay Tavşanoğlu.

faktör olduğunu ve doğal seçilim yoluyla evrim kuramının mekanizmalarını akla getirmek, bitkilerin yüz milyonlarca yıllık evrimsel süreç içerisinde yangınla başa çıkmayı bir şekilde "öğrenebilecekleri" düşüncesini daha akla yakın kılacaktır. Gerçekten de, günümüzde yangına eğilimli ekosistemlerde karşımıza çıkan bazı uyarlanmalar[2], bitkilere bu ortamlarda yangınla birlikte yaşama ve hatta yangın sayesinde hayatta kalma olanağı sunmaktadır (Tavşanoğlu ve Gürkan, 2004; Paula ve diğ., 2009; Keeley ve diğ., 2011).

Örneğin, bazı bitkiler tohumlarını uyku halinde tutarak uzun yıllar boyunca çimlenmeden ve canlılıklarını yitirmeden toprakta biriktirmekte, yangın meydana geldiğinde ise bu tohumlar yangın sırasında ortaya çıkan sıcaklıklardan ya da dumandaki kimyasallardan etkilenerek çimlenmeye hazır hale gelmektedir. "Yangınla uyarılan çimlenme" olarak bilinen bu uyarlanma, çok sayıda odunsu

[2] "Uyarlanma" terimi İng. "*adaptation*" teriminin Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır (Türkçedeki alternatifi; "adaptasyon").

ve otsu bitki türünün tepe yangınının[3] sık görüldüğü ekosistemlerde popülasyonlarının devamını sağlaması için gereklidir (Moreira ve diğ., 2010; Ergan, 2017; Tavşanoğlu ve diğ., 2017, Şekil 1a). Akdeniz Havzası'nda yalnızca bazı kozalaklı ağaç türlerinde (örn; Kızılçam, Halep çamı, Servi) görülmekle birlikte, güney yarımkürede daha yaygın olan serotinlik[4] de yangından sonra popülasyonun devamını sağlayan uyarlanmalardan bir diğeridir. Serotinlik, bitkilerin tohumlarını kozalaklar ya da sertleşmiş kabuklu meyveler içerisinde uzun yıllar kapalı bir şekilde saklamasını ve bir yangından hemen sonra yangını canlı olarak atlatan tohumların kozalakların açılması ile salınmasını içerir (Lamont ve diğ., 1991, Şekil 1b). Özellikle geofit[5] yaşam şekline sahip olan birçok bitki türü, yangından sonra çiçeklenirler ve bu türlerin üremeleri yangına bağımlıdır (Lamont ve Downes, 2011). Örtü yangınlarının[6] görüldüğü ekosistemlerde yer alan birçok odunsu bitki türü kendilerini düşük şiddetli yangınlardan koruyacak kalın bir kabuğa sahiptir (Pausas, 2015). Bu yangın uyarlanmaları arasında bitkiler âleminde en yaygın ve kullanışlı olanı yangın sırasında toprak üstündeki organlarının yanması sonrasında, toprak altında yer alan tomurcukları yoluyla sürgün vermektir (Paula ve diğ., 2016, Şekil 1c). Son iki örnekteki kalın kabuğa sahip olma ve sürgün verme, yangını bireylerin canlı olarak atlatmasını sağlayan uyarlanmalarken, daha önce değinilen örnekler yangından sonra popülasyonun devam edebilmesini sağlamaya yönelik uyarlanmalardır.

Bu uyarlanmalar, yangının bitkiler üzerindeki seçici etkisinin bir sonucudur ve aynı zamanda bitkilerin yangına eğilimli ekosistemlerde nasıl yaşamaya devam edebildiklerini de açıklamaktadır. Özellikle zamansal olarak öngörülebilir tepe yangınlarının[7] meydana geldiği ekosistemlerde, bu uyarlanmalar sayesinde birçok bitki yangın sonrasında yeniden alanda var olmaya devam eder (Keeley ve diğ., 2012). Bu durum, yangın gibi güçlü bir müdahale sonrasında, kendi içerisinden kaynaklanan dinamikler ile alanın rejenere olmasını sağlamaktadır (Tavşanoğlu ve Gürkan, 2014). Birçok hayvan topluluğu da bitkilerin yanmış alanda zamanla yeniden yer almalarını takip ederek zaman içerisinde alana geri dönerler (Kaynaş ve Gürkan, 2008; Soyumert ve diğ., 2010).

Bu rejenerasyon dinamikleri ve uyarlanmalar sayesinde, günümüzde yangın ekosistemlerin doğal bir parçası olarak kabul edilir ve yangınların ekosistem süreçleri ile bitkilerin evriminin bir parçası olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, bilim insanları olarak yangınların ekolojik ve evrimsel bir faktör olduğuna ilişkin algımızın ortaya çıkışı oldukça yenidir.

---

[3] Tepe yangını, ağaç tabakası dâhil toprak üstündeki tüm biyokütlenin yandığı yüksek şiddetli yangınlardır.

[4] Serotinlik (İng. *Serotiny*).

[5] Geofit, bahar aylarında yumru ve soğan gibi yer altı organlarından çıkarak toprak üzerinde görünür hale gelen çok yıllık bitkiler.

[6] Örtü yangını, tepe yangınından farklı olarak, ağaç tabakasının yanmadığı ancak toprak yüzeyine yakın olarak bulunan biyokütlenin yandığı daha düşük şiddetli yangınlardır.

[7] Öngörülebilir yangın, belirli bir yangın döngüsüne sahip olan alanlarda gerçekleşen ve zamansal olarak yeniden ne zaman olacağı az çok tahmin edilebilen yangınlar.

II. Yangının ekolojik ve evrimsel bir güç olarak tanınması

"Charles Darwin, hiçbir zaman yangını olası bir evrimsel güç olarak değerlendirmemişti" (Pausas, 2017). Bununla birlikte, o zamandan beri yangının Yerküredeki evrimsel ve ekolojik etkilerini anlamak konusunda çok yol kat etmiş bulunmaktayız. Yangının doğadaki rolü konusundaki anlayışımızda geçmişten günümüze doğru gerçekleşen değişimlerin bazıları devrimsel sıçramalar ve paradigma değişiklikleri şeklinde gerçekleşmiş, bazıları ise bilimsel bilgi birikiminin hızlanarak artmasıyla daha kademeli olarak ortaya çıkmıştır.

Darwin ile aynı çağda yaşamış olan Alexander von Humboldt ve Alfred Russel Wallace gibi diğer bitki coğrafyacılarının da yangının vejetasyonu şekillendirmede bir rolü olabileceği konusunda fikirleri olmadığını biliyoruz. Benzer şekilde, ileride yangından sonra vejetasyonun yenilenme süreçlerini de içerecek şekilde kapsamı genişletilecek olan süksesyon[8] kavramını ortaya çıkaran ilk bitki ekologlarından Frederic Clements ve Henry Gleason da yirminci yüzyılın ilk yarısındaki makale ve kitaplarında yangının bitkiler için önemli bir ekolojik faktör olabileceğini belirtmemişlerdir.

Her ne kadar Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) orman ağaçlarının yangına dayanıklılıkları konusundaki çalışmalar 1899 yılına kadar geriye uzansa da[9], ilk kez 1947 yılında bir ekoloji kitabında bitkilerin yangın uyarlanmalarından ve yangının bir çevre faktörü olduğundan bahsedilmişti[10] (Agee, 1993). Böylece yangın, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuzey Amerika'da ormancılık ve bitki ekolojisi çalışmalarında dikkate alınmaya başlanmıştır. Buna ek olarak, ABD'de 1960'ların sonuna kadar yalnızca yangın söndürmeye yönelik olarak sürdürülen orman politikasından, Milli Parklar İdaresi'nin[11] yangını doğal bir faktör olarak tanımlaması ile birlikte o dönemden sonra yangın yönetimi politikasına geçilmiştir (van Wagtendonk, 2007). Bunu takiben ABD Orman İdaresi[12] de 1974'de yangın söndürmeden yangın yönetimi politikasına geçtiğini duyurmuştur. Bu yangın yönetimi politikası, yıldırım kaynaklı yangınları söndürmeme ve doğal alanlarda yayılmasına izin vermeyi içermektedir. Bununla birlikte, her iki idarenin personelinin yangınların sadece kontrollü koşullar altında devam etmesine alışık olmasından dolayı, bu politika değişikliklerinin uygulamaya yansıması yavaş bir şekilde gerçekleşmiştir (van Wagtendonk, 2007). Dolayısıyla yüzyılın başından beri bir norm olarak yerleşmiş olan yangının baskılanması ve engellenmesi anlayışının ABD'de 1980'lere kadar yaygın bir şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz.

---

[8] Süksesyon (Sıralı değişim, İng. *Succession*), bir müdahale sonrasında vejetasyonun alanda yeniden oluşmasının dinamiklerini tanımlayan bir terimdir.
[9] Gorman, M. W. "*The Eastern Part of the Washington Forest Reserve*". US Government Printing Office, (1899).
[10] Daubenmire, R. F. "*Plant and Environment: A Textbook of Plant Autecology*". Wiley, New York, 424 pp., (1947).
[11] The National Park Service (United States).
[12] United States Forest Service.

Yangınların baskılanması için çabalamanın doğal yangın rejimlerini etkileyerek daha kötü sonuçlar doğurabileceği gerçeği ilk kez 1988 yılında gerçekleşen Yellowstone Milli Parkı (ABD) yangınları ile anlaşılmıştır. Dünyanın ilk milli parkı olması nedeniyle, doğa korumada öncü bir yere sahip olan Yellowstone Milli Parkı içerisinde, 100 yıl boyunca oldukça etkili bir yangın önleme ve engelleme çabası gösterilmiştir. Bunun sonucunda alan milli park ilan edildikten sonra çıkan her bir yangın daha büyümeden söndürülmüş ve alanın büyük bir kısmının 20. yüzyıl içerisinde yanması engellemiştir. Büyük Yellowstone yangınları, 1988 yılının Temmuz ayında başlamış, milli parkın % 36'sını oluşturan 570.000 hektarlık orman alanının yanmasına neden olmuş, yangınlar yoğun yangın önleme çabasına karşın ancak serin ve nemli havanın gelmesi ile Eylül ayında son bulabilmiştir (Romme ve diğ., 2011).

Yellowstone 1988 yangınları, ABD'de vejetasyon yangınlarına bakış açısında ciddi bir değişime yol açmıştır. Yangının çıktığı dönemde, bu yangınların doğal yangınlar mı olduğu yoksa insanın 100 yıldır yangınları milli park içerisinde baskılamasından mı kaynaklandığı yoğun bir şekilde tartışılmıştır (van Wagtendonk, 2007). O dönemde bu yangınların sebebi konusundaki genel kanı, uzun yıllar gerçekleştirilen yangın önleme politikalarının yoğun yanıcı madde birikimine yol açması sonucu bu kadar büyük yangınların gerçekleşmiş olması yönünde oluşmuştur (Romme ve diğ., 2011). Bu dönemden sonra yangın yönetimi anlayışı tüm ABD'de yaygın politika olarak benimsenmiştir ve bugün halen aktif olarak uygulanmaktadır.

Bununla birlikte, yapılan yangın tarihi çalışmaları Yellowstone Milli Parkı içerisinde, 20. yüzyıldaki yangın söndürme çalışmalarından çok öncesine dayanan dönemlerde (~190 yıldır), alanda bu kadar büyük yangın olmadığını göstermiştir (Romme, 1982). Daha sonra, geçmiş yangın kayıtlarının daha detaylı incelemeleri, aslında milli parkın yangın döngüsünün birkaç yüzyılda bir patlama yapacak şekilde olduğunu, dolayısıyla büyük 1988 yangınlarının da aslında bu bölgedeki doğal yangın döngüsünün bir parçası olduğunu ortaya koymuştur (Romme ve diğ., 2011). Dolayısıyla, aslında yüz yıllık yangın önleme faaliyetlerinin bu bölgede yer alan ormanların yangın rejimini dünyanın diğer bölgelerindeki birçok yere göre daha az etkilemiş olduğu sonucuna varılmıştır (Turner ve diğ., 2003). Her ne kadar, 1988 Yellowstone yangınlarının, uzun dönem yangın önlemeden kaynaklanmadığı sonradan anlaşılsa da, bu yangınların yarattığı algısal kırılma, yangınların doğadaki rolü konusunda paradigma değişimine neden olmuştur. ABD'nde gerçekleşen yangın politikası değişiklikleri, bu dönemden sonra dünyanın başka bölgelerini de etkilemiş ve birçok ülkede sadece yangın söndürmeye dayalı bir orman yönetiminden, yangını bir ekosistem bileşeni olarak ele alan ve yangın rejimlerini gözeten bir yangın yönetimi anlayışına geçilmeye başlanmıştır.

Yellowstone Milli Parkı yangınları, yangın ekolojisi konusunda yapılan çalışmaları da etkilemiş ve daha çok sayıda araştırıcı bu konuya yönelerek yangınların doğal ekosistemler üzerindeki etkisini anlamaya çalışmışlardır. Bunun en belirgin göstergesi, dünyanın önde gelen bilimsel ekoloji dergilerinde 1990-1995

yılları arasında yangın ekolojisi konusunda yayımlanan çalışmaların geçmişe göre dört kat artmış olmasıdır (Pausas ve Keeley, 2009).

Ekoloji biliminde de uzun yıllar boyunca, yangının doğanın bir bileşeni olduğu değil, ekosistemleri yıkıcı ve zarar verici bir faktör olduğu anlayışı hâkim olarak kalmıştır. 1990'lardan itibaren artan yangın ekolojisi konusundaki bilimsel çalışmalar, bu hâkim görüşün yavaş da olsa değişmeye başlamasına yol açmıştır (Pausas ve diğ., 2008). Sık yangına maruz kalan bölgelerde, vejetasyonun yangın sonrasında hızlı bir şekilde yenilenebilmesi üzerine gözlemler (Tavşanoğlu ve Gürkan, 2014) ve daha çok sayıda bitkinin yangınla ilişkili karakterlere sahip olduğunun ortaya konması (Paula ve diğ., 2009) ekoloji biliminde yangının göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir ekosistem süreci olduğu anlayışını yerleştirmeye başlamıştır. Özellikle, yangınla ilişkili bitki karakterlerin evrimsel tarihini ortaya koyan ve yangının bu karakterleri şekillendiren önemli bir evrimsel güç olduğuna ilişkin son yıllarda elde edilen bulgular, yangının ekolojik ve evrimsel rolünü çarpıcı bir şekilde göstermiştir (Bytebier ve diğ., 2011; He ve diğ., 2011; Keeley ve diğ., 2011; Lamont ve He, 2012). Ayrıca, yangınla ilişkili bitki karakterlerinin genetik bir altyapıya sahip olduğunun kanıtlanmasıyla da (Budde ve diğ., 2014; Castellanos ve diğ., 2015), yangın ekolojisi alanında yeni bir keşif çağı açılmış ve bitki türlerinin farklı popülasyonlarının ya da farklı coğrafyalarda yer alan bitki türlerinin farklı yangın rejimlerine nasıl cevaplar verdikleri konusunda çalışmaların sayısı da artmaya başlamıştır (Moreira ve diğ., 2012; Pausas ve diğ., 2012; Pausas, 2015). Her ne kadar halen ekoloji literatüründe ara sıra yangının bitkileri ve vejetasyonu şekillendirici rolünü yadsıyan ve kabul etmeyen makaleler yayınlansa da (örn; Bradshaw ve diğ., 2011; Jaganathan, 2015), bu çalışmalar sıklıkla yangın ile ilgili önyargılar ve bilgi eksiklikleri ile yazılmıştır (Keeley ve diğ., 2011) ve dolayısıyla günümüzde yangına eğilimli, ekosistemlerde yangının ekolojik ve evrimsel rolü konusunda hemen hemen bir konsensüs oluşmuştur denebilir.

III. Yangın coğrafyası

Yangın coğrafyası[13], yangınların nedenlerinin ve ekolojik sonuçlarının coğrafi alanlardaki benzerlik ve farklılıklarını araştıran (Krawchuk ve diğ., 2009; Smithwick, 2011), yangın ekolojisi disiplininin altında yeni ortaya çıkmış bir bilim alanıdır. "Yeni gelişmekte olan yangın coğrafyası disiplini, yerel ekolojik etkileşimler kadar küresel sistem süreçlerini de anlayabilmemiz için yangının dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır" (Keeley ve diğ., 2012).

Yangın ekolojisinin en temel kavramlarından birisini "yangın rejimi" oluşturur. Yangın rejimi kavramı, bir bölgede çıkan yangınların tipi, şiddeti, sıklığı, mevsimi ve büyüklüğünü içermektedir (Keeley ve diğ., 2012). Yangın coğrafyası, bu noktada, Yerküre üzerinde yangın aktivitesinin dağılımının da ötesinde yangın rejimlerinin dağılımı ile de ilgilenmektedir. Dolayısıyla yangın coğrafyası,

[13] İng. *Pyrogeography.*

alansal bir bakış açısıyla, günümüzde Yerkürenin farklı bölgelerinde yangın rejimlerinin özelliklerini, bu özellikleri ortaya çıkaran nedenleri ve farklı yangın rejimlerinin canlılar için sonuçlarını irdelemektedir.

Yangın coğrafyası çalışmalarının son 10 yılda hız kazanmasında, NASA'nın dünya yörüngesine göndermiş olduğu iki uydunun 2000 ve 2002 yıllarından beri dünya üzerindeki yangınları izliyor olmasının önemli bir rolü vardır (Şekil 2). Bu uydular sayesinde, dünyanın yangın rejimleri iyi bir şekilde bilinmeyen bölgelerinin daha iyi bilinen bölgelerle aynı çözünürlükte ve karşılaştırılabilir bir yangın aktivitesi verisi elde edilmiştir (Justice ve diğ., 2002; Giglio ve diğ., 2003; Giglio ve diğ., 2006). Bu verilerin bilim insanları tarafından kullanılması ise küresel ve bölgesel ölçeklerde yangın rejimlerinin tanımlanmasına ve yangın rejimlerini ortaya çıkaran faktörlerin araştırılmasına olanak vermiştir.

Yangın coğrafyası bilim alanının ortaya çıkışına yön veren önemli araştırmalardan birkaçı da, iki binli yılların ortasında gerçekleştirilmiş olan bazı modelleme çalışmalarıdır. Bu modelleme çalışmalarında, küresel ölçekte yangının olmadığı bir Yerkürede doğal vejetasyonun hatta biyomların sınırlarının nasıl şekilleneceği soruları sorulmuş ve çarpıcı bir şekilde günümüzdeki hâkim vejetasyonu iklimin etkisi ile açıklanamayan birçok bölgede yangının en önemli alternatif açıklayıcı olduğu ortaya konmuştur (Bond, 2005; Bond ve Keeley, 2005; Bond ve diğ., 2005). Örneğin, bu modellerde Afrika savanalarının birçoğunun, çok sık gerçekleşen düşük şiddetli yangınların olmadığı durumda tropik ormanlarla kaplı olacağı öngörülmüş ve bu model çıktılarının yangının engellendiği uzun dönemli deneysel çalışmalardan elde edilen bulgular ile örtüşmekte olduğu açık bir şekilde gösterilmiştir (Bond ve Keeley, 2005; Bond ve diğ., 2005).

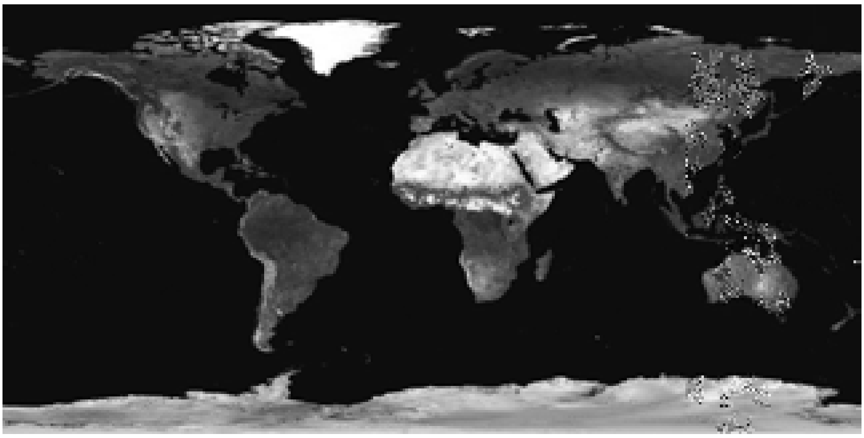

Şekil 1 - NASA'nın uydularının 2017 yılının ilk 10 günü içerisinde (01.01.2017 – 10.01.2017) saptadığı yangınların Yerküre üzerindeki dağılımı. https://lance3.modaps.eosdis.nasa.gov/cgi-bin/imagery/firemaps.cgi (Giglio ve diğ., 2003; Davies ve diğ., 2004).

Son yıllarda yapılan çok sayıda araştırma, gerek küresel ölçekte gerekse bölgesel ölçeklerde yangın rejimlerinin dağılımını ortaya koymuş ve bunun iklimsel, topoğrafik ve antropojen etkenler ile ilişkilerini göstermiştir (Krawchuk ve diğ., 2009; Murphy ve diğ., 2013; Pausas ve Ribeiro, 2013; Bekar, 2016). Net birincil üretim[14] ve mevsimsellik[15] küresel ölçekte yangın rejimlerini belirleyen ana etmen olarak karşımıza çıkmaktadır (Bowman ve diğ., 2009; Pausas ve Paula, 2012; Archibald ve diğ., 2013; Pausas ve Ribeiro, 2013). Bununla birlikte, yangın-üretkenlik ilişkisi bölgesel ölçeklerde gözlenmemektedir ve başka faktörler yangın rejimlerinin ana belirleyicisi olarak tanımlanmıştır (Murphy ve diğ., 2013; Bekar, 2016). İklimsel değişkenler (sıcaklık ve yağış) hemen hemen tüm ölçeklerde yangın aktivitesini etkilerken, küresel ölçekten yerel ölçeğe doğru ilerlerken, özellikle topoğrafya ve toprak verimliliği gibi faktörlerin etkisi de artmaktadır (Ojeda ve diğ., 2010; Bekar, 2016).

Günümüzde Yerküre üzerindeki yangınların dağılımlarını ortaya çıkaran sebepleri bilmek, küresel iklim değişikliği dahil insan kaynaklı küresel değişikliklerin gelecekte yangın rejimlerini ve dolayısıyla biyolojik çeşitliliği nasıl etkileyebileceğini tahmin edebilmek ve bunun en az zararla atlatılabilmesi için gerekli önlemleri şimdiden almak için gereklidir (Bowman ve diğ., 2009; Krawchuk ve diğ., 2009). Gerçekten de gerek iklim değişimi (Pausas, 2004), gerekse antropojen kaynaklı diğer değişimler (Pausas ve Keeley, 2014) bölgesel yangın rejimlerini belirgin olarak değiştirmektedir. Bununla birlikte, insan faaliyetlerinin günümüz yangın rejimleri üzerindeki doğrudan ve dolaylı yoldan etkisinin giderek artması, gelecekte gerçekleşecek olan yangın rejimi değişiklikleri öngörmeyi zorlaştırmaktadır (Archibald ve diğ., 2013).

Oldukça yeni bir bilim alanı olan yangın coğrafyası konusunda yapılan bilimsel çalışmaların sayısı gün geçtikçe artmakta ve elde edilen bulgular yangınların doğadaki rolünü anlamamızda ekologlara ve coğrafyacılara yeni pencereler açmaktadır. Yangınların ekolojik ve evrimsel rolünün her geçen gün daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konması, birçok farklı ekosistemde işlemekte olan yangın rejimlerinin tanımlanması ve yangının gezegenimizdeki karasal ekosistemlerdeki doğal süreçleri şekillendiren önemli bir güç olarak kabul edilmesi, her geçen gün daha fazla sayıda ekolog ve coğrafyacının yangının doğadaki rolüne geçmişteki olumsuz önyargılarından sıyrılarak bakmasını sağlamaktadır. Bilimin doğayı anlamamıza ve yeni bilgiler ışığında yeniden yorumlamamıza yönelik çabasına çarpıcı bir örnek teşkil eden yangın ekolojisi araştırmaları, yangın coğrafyası bilim alanı sayesinde son dönemde yeni bir heyecan dalgası yakalamıştır. Bu araştırma ivmesi, gelecekte gezegenimizde gerçekleşmesi beklenen yangın rejimi değişikliklerine ekosistemlerin daha kolay uyum sağlayabilmesini hedefleyen yönetim stratejilerinin geliştirilmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

---

[14] Net birincil üretim, fotosentez yoluyla bitki organik maddesi haline çevrilen güneş enerjisi miktarını ifade eder.

[15] Mevsimsellik, bir bölgedeki sıcaklık ya da yağış gibi iklimsel faktörlerin yıl içerisinde göstermekte olduğu değişkenliğin bir ölçütüdür.

Kaynakça

Agee, J. K. "*Fire Ecology of Pacific Northwest Forests*". Island Press (1993).

Archibald, S., Lehmann, C. E. R., Gómez-Dans, J. L., Bradstock, R. A. "Defining pyromes and global syndromes of fire regimes", *Proceedings of the National Academy of Sciences* 110:6442–6447, (2013).

Bekar, İ., *Akdeniz Ekosistemlerinde Günümüz Yangın Rejimlerinin Şekillenmesinde Doğal ve Antropojen Faktörlerin Rolü*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, (2016).

Bond, W. J. "Large parts of the world are brown or black : A different view on the " Green World " hypothesis", *Journal of Vegetation Science* 16:261–266, (2005).

Bond, W. J. "What limits trees in C_4 grasslands and savannas? *Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics* 39:641-659, (2008).

Bond, W. J., Keeley, J. E. "Fire as a global herbivore: the ecology and evolution of flammable ecosystems", *Trends in Ecology and Evolution* 20:387–394, (2005).

Bond, W. J., Scott, A. C. "Fire and the spread of flowering plants in the Cretaceous", *New Phytologist* 188:1137-1150, (2010).

Bond, W. J., Woodward, F. I., Midgley, G. F. "The global distribution of ecosystems in a world without fire", *New Phytologist* 165:525–538, (2005).

Bowman, D. M., Balch, J. K., Artaxo, P., Bond, W. J., Carlson, J. M., Cochrane, M., Antonio, C. M., Defries, R., Doyle, J. C., Harrison, S. P., Johnston, F. H. Keeley, J. E., Krawchuk, M. "Fire in the Earth System" *Science* 324:481–484, (2009).

Bowman, D. M. J. S., Balch, J., Artaxo, P., Bond, W. J., Cochrane, M. A., D'Antonio, C. M., DeFries, R., Johnston, F. H., Keeley, J. E., Krawchuk, M., Kull, C. A., Mack, M., Moritz, M. A., Pyne, S., Roos, C. I., Scott, A. C., Sodhi, N. S., Swetnam, T. W. "The human dimension of fire regimes on Earth", *Journal of Biogeography* 38:2223–2236, (2011).

Bradshaw, S. D., Dixon, K. W., Hopper, S. D., Lambers, H., Turner, S. R. "Little evidence for fire-adapted plant traits in Mediterranean climate regions", *Trends in Plant Science* 16:69-76, (2011).

Budde, K. B., Heuertz, M., Hernández-Serrano, A., Pausas, J. G., Vendramin, G. G., Verdú, M., González-Martínez, S. C. "In situ genetic association for serotiny, a fire-related trait, in Mediterranean maritime pine (*Pinus pinaster*)", *New Phytologist* 201:230–241, (2014).

Bytebier, B., Antonelli, A., Bellstedt, D. U., Linder, H. P. "Estimating the age of fire in the Cape flora of South Africa from an orchid phylogeny", *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 278:188–195, (2011).

Castellanos, M. C., González-Martínez, S. C., Pausas, J. G. "Field heritability of a plant adaptation to fire in heterogeneous landscapes", *Molecular Ecology* 24:5633-5642, , (2015).

Dantas V. L., Hirota M., Oliveira R. S., Pausas J. G. "Disturbance maintains alternative biome states", *Ecology Letters* 19:12-19, (2016).

Ergan, G. *Akdeniz bitkilerinin yangınla olan ilişkisinin incelenmesi ve yangın efemerallerinin tespiti*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, (2017).

Giglio, L., Descloitres, J., Justice, C. O., Kaufman, Y. "An enhanced contextual fire detection algorithm for MODIS" *Remote Sensing of Environment* 87:273–282, (2003).

Giglio, L., van der Werf, G. R., Randerson, J. T., Collatz, G. J., Kasibhatla, P. "Global estimation of burned area using MODIS active fire observations", *Atmospheric Chemistry and Physics Discussions* 5:11091–11141, (2006).

He, T., Lamont, B. B., Downes, K. S. "*Banksia* born to burn", *New Phytologist* 191:184–196, (2011).

Higgins, S. I., Bond, W. J., Trollope, W. S. W. "Fire, resprouting and variability: a recipe for grass–tree coexistence in savana", *Journal of Ecology* 88:213-229, (2000).

Jaganathan, G. K. "Are wildfires an adapted ecological cue breaking physical dormancy in the Mediterranean basin?", *Seed Science Research* 25:120-126, (2015).

Justice, C. O., Giglio, L., Korontzi, S., Owens, J., Morisette, J. T., Roy, D. P., Descloitres, J., Alleaume, S., Petitcolin, F., Kaufman, Y. "The MODIS fire products", *Remote Sensing of Environment* 83:244–262, (2002).

Kaynaş, B. Y., Gürkan, B. "Species richness and abundance of insects during post-fire succession of *Pinus brutia* forest in Mediterranean region", *Polish Journal of Ecology* 56:165-172, (2008).

Keeley, J. E., Pausas, J. G., Rundel, P. W., Bond, W. J., Bradstock, R. A. "Fire as an evolutionary pressure shaping plant traits", *Trends in Plant Science* 16:406-411, (2011).

Keeley, J. E., Bond, W. J., Bradstock, R. A., Pausas, J. G., Rundel, P. W. "*Fire in Mediterranean Ecosystems: Ecology, Evolution and Management*", Cambridge University Press, (2012).

Krawchuk, M. A., Moritz, M. A. "Fire regimes of China: Inference from statistical comparison with the United States", *Global Ecology and Biogeography* 18:626–639, (2009).

Krawchuk, M. A., Moritz, M. A., Parisien, M. A., Van Dorn, J., Hayhoe, K. "Global pyrogeography: the current and future distribution of wildfire". *PloS One* 4:e5102, (2009).

Lamont, B., Downes, K. "Fire-stimulated flowering among resprouters and geophytes in Australia and South Africa", *Plant Ecology* 212:2111-2125, (2011).

Lamont, B., He, T. "Fire-adapted Gondwanan Angiosperm floras evolved in the Cretaceous", *BMC Evolutionary Biology* 12:223, (2012).

Lamont, B. B., Le Maitre, D. C., Cowling, R. M., Enright, N. J. "Canopy seed storage in woody plants", *The Botanical Review* 57:277-317, (1991).

Moreira, B., Tormo, J., Estrelles, E., Pausas, J. G. "Disentangling the role of heat and smoke as germination cues in Mediterranean Basin flora", *Annals of Botany* 105:627-635, (2010).

Moreira B., Tavsanoglu Ç., Pausas J. G. "Local versus regional intraspecific variability in regeneration traits", *Oecologia* 168:671-677, (2012).

Murphy, B. P., Bradstock, R. A., Boer, M. M., Carter, J., Cary, G. J., Cochrane, M. A., Fensham, R. J., Russell-Smith, J., Williamson, G. J., Bowman, D. M. J. S. "Fire regimes of Australia: a pyrogeographic model system", *Journal of Biogeography* 40:1048–1058, (2013).

Ojeda, F., Pausas, J. G., Verdú, M. "Soil shapes community structure through fire", *Oecologia* 163:729-735, (2010).

Paula, S., Arianoutsou, M., Kazanis, D., Tavsanoglu, Ç., Lloret, F., Buhk, C., Ojeda, F., Luna, B., Moreno, J. M., Rodrigo, A., Espelta, J. M., Palacio, S., Fernández-Santos, B., Fernandes, P. M., Pausas, J. G. "Fire-related traits for plant species of the Mediterranean Basin", *Ecology* 90:1420, (2009).

Paula, S., Naulin, P. I., Arce, C., Galaz, C., Pausas, J. G. "Lignotubers in Mediterranean basin plants", *Plant Ecology* 217:661-676, (2016).

Pausas, J. G. "Changes in fire and climate in the eastern Iberian Peninsula (Mediterranean basin)", *Climatic Change* 63:337-350, (2004).

Pausas, J. G. "Bark thickness and fire regime", *Functional Ecology* 29:315-327, (2015).

Pausas, J. G. "Homage to L. M. Coutinho: fire adaptations in cerrado plants", *International Journal of Wildland Fire*. doi: 10.1071/WF17017 (2017).

Pausas, J. G., Keeley, J. E. "A burning story: the role of fire in the history of life", *BioScience* 59:593-601, (2009).

Pausas, J. G., Keeley, J. E. "Abrupt climate-independent fire regime changes", *Ecosystems* 17:1109-1120, (2014).

Pausas, J. G., Paula, S. "Fuel shapes the fire-climate relationship: evidence from Mediterranean ecosystems", *Global Ecology and Biogeography* 21:1074-1082, (2012).

Pausas, J. G., Ribeiro, E. "The global fire–productivity relationship", *Global Ecology and Biogeography* 22:728-736, (2013).

Pausas, J. G., Llovet, J., Rodrigo, A., Vallejo, R. "Are wildfires a disaster in the Mediterranean basin? - A review", *International Journal of Wildland Fire* 17:713–723, (2008).

Pausas, J. G., Alessio, G. A., Moreira, B., Corcobado, G. "Fires enhance flammability in *Ulex parviflorus*", *New Phytologist* 193: 18–23, (2012).

Romme, W. H. "Fire and landscape diversity in subalpine forests of Yellowstone National Park", *Ecological Monographs* 52:199–221, (1982)

Romme, W. H., Boyce, M. S., Gresswell, R., Merrill, E. H., Minshall, G. W., Whitlock, C., Turner, M. G. "Twenty years after the 1988 Yellowstone fires: Lessons about disturbance and ecosystems", *Ecosystems* 14:1196–1215, (2011).

Soyumert, A., Tavşanoğlu, Ç., Macar, O., Kaynaş, B. Y., Gürkan, B. "Presence of large and medium-sized mammals in a burned pine forest in southwestern Turkey", *Hystrix Italian Journal of Mammalogy* 21:97-102, (2010).

Smithwick, E. A. H. "Pyrogeography and biogeochemical resilience", *The Landscape Ecology of Fire* (*Ecological Studies* 213), ed. McKenzie, D., Miller, C., Falk, D., (Springer, 2011), 143-163.

Tavşanoğlu, Ç., Gürkan, B. "Akdeniz Havzası'nda bitkilerin kuraklık ve yangına uyumları", *Ot Sistematik Botanik Dergisi* 11:119-132, (2004).

Tavşanoğlu, Ç., Gürkan, B. "Long-term post-fire dynamics of co-occuring woody species in *Pinus brutia* forests: the role of regeneration mode", *Plant Ecology* 215:355-365, (2014).

Tavşanoğlu, Ç., Ergan, G., Çatav, Ş. S., Zare, G., Küçükakyüz, K., Özüdoğru, B. "Multiple fire-related cues stimulate germination in *Chaenorhinum rubrifolium* (Plantaginaceae), a rare annual in the Mediterranean Basin", *Seed Science Research.* doi: 10.1017/S0960258516000283 (2017).

van Wagtendonk, J. W. "The history and evolution of wildland fire use", *Fire Ecology* 3:3–17, (2007).

Öz: Bu yazıda, vejetasyon yangınlarının ekolojik rolüne değinilerek son dönemde ortaya çıkan yangın coğrafyası alanındaki çalışmalar özetlenmiştir. Yangının doğadaki rolü konusunda geçmişten günümüze yaşadığımız paradigma değişiklikleri ve bu değişimlerin gerek ormancılık uygulamalarında gerekse ekoloji biliminde nasıl gerçekleştiği tarihsel bir bakış açısı ile anlatılmıştır. Yangın coğrafyasının, yangının ekolojik ve evrimsel öneminin yaygın olarak kabulüne katkı yaptığı belirtilerek doğadaki yangınların alansal örüntülerinin sebepleri ve sonuçları güncel bilimsel çalışmalar ile irdelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Coğrafya, ekoloji, evrim, orman yangını, vejetasyon, yangın ekolojisi.

Pyrogeography: The Distribution of Wildfires and Their Ecological Consequences

Abstract: In this manuscript, the ecological role of wildfire is addressed, and the studies in pyrogeography, a recently emerged science branch, are summarized. Paradigm shifts in our understanding of the role of fire in natural ecosystems are mentioned, and the outcomes of

these shifts in forestry applications and in ecological sciences are explained from a historical perspective. It is indicated that pyrogeography has contributed to the recognition of ecological and evolutionary importance of fires, and the reasons and consequences of the spatial distribution patterns of fires on Earth are also discussed on the basis of up-to-date scientific studies.

Keywords: Geography, ecology, evolution, forest fire, vegetation, fire ecology

İlhanlı Valisi Emir Timurtaş'ın İsyanı

Nilgün DALKESEN*

I. Giriş

1318-1327 yılları arasında Anadolu'da İlhanlı genel valisi olarak görev yapan Timurtaş 1322 yılında "mehdi" olduğunu ileri sürerek İlhanlılara karşı isyan etti. 1323-24 yılında, başında babası Emir Çoban'ın olduğu İlhanlı ordusu ile karşı karşıya gelince, babasının İlhan Ebû Saʿîd (1317-1335) nezdindeki itibarına güvenerek kısa süreli bir çatışmadan sonra teslim oldu ve nitekim 1324 yılında Ebû Saʿîd tarafından affedilerek Anadolu'ya aynı görevle geri gönderildi. 1326 yılında ağabeyi Dımaşk Hoca'nın Ebû Saʿîd tarafından katlettirilmesi ve ardından babasının Ebû Saʿîd ile yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine 1327 yılında Anadolu'yu terk ederek Mısır Memluk Sultanlığı'na sığındı ve orada aynı yıl içinde Sultan tarafından öldürüldü.

Timurtaş, kayda değer önemli bir silahlı mücadele vermemiş, önemli bir başarı yakalayamamış güçlü bir emirin şımarık oğlu gibi gözükse de Anadolu'da elde ettiği askeri, siyasi ve ekonomik başarılar sayesinde geniş halk kitlelerini desteğini sağlayabilmiş ve halkın hafızasında derin izler bırakmış bir liderdir. İlhanlı Hanedanlığı 1335 yılında son bulduktan sonra, Timurtaş'ın oğlu (Küçük) Şeyh Hasan İlhanlı topraklarında hâkimiyet kurmak için (Büyük) Şeyh Hasan Celayir ile kıyasıya bir mücadele içine girmiştir. (Küçük) Şeyh Hasan kırsal kesimlerdeki halkın desteğini sağlamak amacıyla 1338 yılında babası Timurtaş'ın ölmediğini, geri geldiğini iddia ederek "Sahte Timurtaş"ın etrafına binlerce taraftar toplamayı başarmıştır. Binlerce Anadolu Türkmeni Küçük Şeyh Hasan ile

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih Bölümü / dalkesen2014@gmail.com.

birlikte Büyük Şeyh Hasan'a karşı savaşmak için 1338 yılında Azerbaycan'a gitmiş ve büyük bir zafer kazanmıştır.

Bu isyan belki de Anadolu'yu işgal eden bir devletin hükümdarının valisi tarafından yapılmış olmasından dolayı çağdaş Türk tarihçileri tarafından Anadolu'da Babailerden bu yana meydana gelen halk isyanlar silsilesi içinde değerlendirilmemiş veya bu açıdan üzerinde durulmamış, daha çok kendi başına ayrı bir tarihi olay olarak değerlendirilmiştir.[1] Bu isyanın lideri olan Timurtaş'ın kimliği, siyasi ve sosyal konumu, görevi ve zamanlaması diğer mehdilerden çok farklı olsa da kendisinden önceki Baba İlyas, daha sonra Şeyh Bedreddin ve Şah Kulu, Nur Ali Halife gibi "mehdilik" iddiası ile isyan etmiş ve onlar gibi aynı sosyal tabakadan insanları etkisi altına almıştır. Ayrıca Timurtaş valiliği sırasında çıkardığı bazı kanunlar, söylem ve faaliyetleri ile Selçuklu sultanları gibi adaletin, İslam'ın ve toplumun koruyucusu Sünni Müslüman bir lider gibi hareket ederek Sünni çevrelerin desteğini kazanmıştır.

Timurtaş neden Şii-Batini bir inanış olan "Mesihçi" bir söylemle isyan hareketini başlatmıştır? Ayrıca neden aynı zamanda Sünni çizgideki İran-İslam devlet anlayışına uygun ideal bir hükümdar modelini benimsemiştir?[2] Daha da önemlisi, bu insanlar "mehdilik" iddiasında bulunabileceği bir dini kimliğe sahip olmayan (herhangi bir tarikat veya dini gruba mensup olmak) veya hükümdarlık yapacak bir soydan gelmeyen birinin liderliğini nasıl kabul ettiler? [3] Timurtaş bu

---

[1] İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın "Emîr Soldoz ve Timurtaş" adlı makalesi bu konuda yapılmış en detaylı çalışmadır. Yazar özellikle devrin Arap kaynaklarına dayanarak İran, Anadolu ve Mısır üçgeninde meydana gelen siyasi ve sosyal olaylar çerçevesinde gelişmeleri değerlendirmiştir. Ayrıca bkz. Sema Yaniç, "Anadolu'da Mehdî Bekleme Temâyülü ve Timurtaş'ın Mehdiliği Meselsi," *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, CXXX, Konya, 2010, 181-195.

[2] Aksarayî'nin Timurtaş'ın himayesinde yazıp ona ithaf ettiği *Müsâmeret ül-Ahbâr* adlı eserden Timurtaş'ın özellikle devlet, siyaset ve din üzerine düşüncelerini öğrenebilmekteyiz. Aksaraylı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr; Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, Mukaddime ve Haşiyelerle Tashih ve Neşreden Osman Turan, TTK, Ankara 1944. Türkçe çevirisi: Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeret ül-Ahbâr,* çev. Mürsel Öztürk, TTK. Yay, Ankara 2000.

[3] Anadolu'da başlatılan isyanlarda "mehdilik" iddiasında bulunan liderlerin hepsinin dini bir kimliğe sahip oldukları görülmektedir. Orta Asya'da hem Türkler hem de özellikle Moğollar için yönetici soy veya boydan gelmek hükümdar olabilmenin en önde gelen şartı idi. Anadolu'da beylikler ve özellikle Osmanlı göz önünde bulundurulduğunda bu geleneğe pek riayet edilmemiştir. Bu konuda bkz. İsenbike Togan, "Beylikler Devri Anadolu Tarihinde Yöntem Sorunları; Germiyan'dan Örnekler", *Şinasi Tekin Anısına; Uygurlardan Osmanlı'ya.* Simurg Yayınları, İstanbul, 2005, 704-20. İsenbike Togan, "Ottoman History by Inner Asian Norms", *New Approaches for State and Peasent in Ottoman History*, yay. Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi, Frank Cas&Co. Ltd, 1992, 185-210. Ancak yine de Anadolu'yu siyasi hakimiyeti altında bulunduran İlhanlı hanedanlığının, hükümdar olabilmek için Cengiz Han'ın *Altın Soy*'undan gelme düşüncesinin en azından Timurtaş'ın da valisi olduğu Anadolu'nun orta ve doğu kesimlerinde belirleyici olmasa da etkili olduğunu düşünebiliriz. Üstelik Timurtaş'a Türkmenlerin yanı sıra Anadolu'da yaşayan pek çok Moğol'un da destek verdiği göz önünde bulundurulursa bir emirin oğlunun hükümdarlık iddiasının meşru görülmesi Timurtaş'ın başarısı olarak değerlendirilebilir.

iki farklı rolü nasıl aynı anda birbiri ile bağdaştırdı? İşte bu sorulara cevap verebilmek amacıyla 14. yüzyılın ortalarına doğru İlhanlı hâkimiyeti altında Anadolu'nun siyasi-idari ve ekonomik gelişmeleri ve Timurtaş'ın izlediği politikalar değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Moğollar ilk kez 1232 yılında, Anadolu'ya Çormakan Noyan komutanlığında bir yağma akını düzenleyip geri çekildiler. Ardından 1235/1236 yılında Sultan Alâeddin Keykubâd, Moğol Han'ı Ögedey Han'a itaatini bildirdi. Moğolların Anadolu'yu işgal etmeleri 1243 yılında Bâycû Noyan komutasındaki Moğol ordusunun Selçuklu ordusunu Kösedağ savaşında bozguna uğratmasıyla gerçekleşti. Moğollar Anadolu'da takriben şimdiki Zonguldak -Bolu -Eskişehir -Kütahya -Afyon -Beyşehir – Larende – Mersin hattının doğusundaki illerde hüküm sürmüşlerdir.[4] 1335'te son İlhanlı Hanı Ebû Saʿîd Bahâdır Han'ın vefatı ile Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti son buldu.

Moğollar Anadolu'daki hâkimiyetleri döneminde pek çok yere garnizonlarını kurdular[5] ve pek çok yerin ve maden ocaklarının gelirlerini hanedan ailesi mensupları adına topladılar.[6] Selçuklu sultanları varlıklarını sürdürdüler ancak esas yetki ve sorumluluk Muîneddîn Pervâne gibi hâlihazırda olan vezir ve bürokratlara verildi. İlhanlı'nın idari-mali politikaları ile ilgili El Ömerî'nin şu cümleleri bu idari yapılanmayı daha anlaşılır kılmaktadır: "Burada (Anadolu'da) hükümdarlar kendisine tabi ülkelerin idarî ve malî işleriyle bizzat uğraşmıyorlar. Bütün iş vezirlerin elindedir. Memuriyetlere tayin ve azil, mal alışverişleri hususunda mutlak hâkim odur. Hükümdarla ancak en mühim işlerde istişâre eder. Diğer hususlarda o kendisi sultan demektir."[7] İlhanlı devletinin bu yönetim anlayışı Moğol işgali öncesi, özellikle Alâeddin Keykubâd'ın ölümünden sonra güçlenen vezirlerin yetki ve otoritelerini daha da arttırmıştır[8]. Anadolu'da İlhanlı hâkimi-

---

[4] Togan, Ahmet Zeki Velîdî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", (*Türk hukuk ve iktisadiyat tarihi mecmuası* C. I'den ayrıbasım), İstanbul Evkaf Matbaası 1930, s. 18.

[5] Moğol birlikleri 1262'lerde hazereler (binlikler) olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Charles Melville, "Anatolia under the Mongols", *The Cambridge History of Turkey, Vol I, Byzantium to Turkey 1071-1453*, Yay. Kate Fleet, Cambridge University Press 2009, s. 62.

[6] Örneğin, Anadolu'da Cengiz Han evladına ait 3 tane maden ocağı vardı ve üçü de gümüş ocakları idi. Bu ocaklar Moğollar tarafından 1333 yılına kadar işletilmeye devam edildi. Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri I*, Gözden geçirilmiş ilaveli 2. Baskı, TTK Ankara 1991, s. 184; Z. V. Togan 1930, s. 18.

[7] Z. V. Togan 1930, 1930, s. 37.

[8] Kösedağ öncesinde de Selçuklu Devleti'nin yönetimi vezirlerin kontrolü altında idi ve sonrasında bu durum devam etti. Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, 1969, TTK, Ankara 1970, s. 6-7, 9-11. Moğol işgali sonrasında, Vezir Mühezzibeddin'in Moğollar karşısında bir Sultan gibi hareket etmesi Selçuklu siyasetinde vezirlerin yetkilerinin ötesinde hareket edebildiklerini göstermektedir. 1246 yılında Selçuklu Sultanı Keyhüsrev'in ölümü ile birlikte, Selçuklu topraklarının farklı bölgelerinin yönetimi verilen küçük yaştaki oğulları, farklı çıkar gruplarının etkisi altında kalmışlar ve bu da ülkeyi büyük bir kaosa sürüklemiş, vezirlerin bürokratların etkileri daha da artmıştır. Melville 2009, s. 54-62).

yeti sırasında dini ve sivil mimari eserlerin hemen hepsinin vezirler tarafından inşa ettirilmesi[9] de bu gücün göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bu vezir ve bürokratların kendi aralarındaki rekabetleri, İran'dan gönderilen askeri elit (emirler ve üst düzey askerler) ile görev ve yetki karmaşası yaşamaları[10], güçlerini korumak için kendilerini atayan başta hükümdar, hanedanlık mensupları ve üst düzey yöneticiler olmak üzere İlhanlı merkezindekileri memnun etme çabası düzenli ve adil bir yönetimi imkânsız hale getirdi[11]. Modern öncesi İslam ülkelerinde Nizâm'ul-Mülk'ün büyük oranda görev ve yetkilerini şekillendirdiği vezirler bürokrasinin ve merkezi otoritenin teminatı olarak görev yapmışlardır. Ancak İlhanlı gibi adem-i merkezi bir yapıya sahip bir siyasi sistem içerisinde onların da bu düzenin bir parçası oldukları görülmektedir[12]. Merkezi otoriteyi güçlendiremeyen İlhan hükümdarları ise kendi otoritelerini, emirleri birbirine kırdırarak[13], bürokratları ise görevden alarak, yerine yenilerini atayarak kontrol altına almaya çalışıyorlardı. Anadolu'da her isyandan sonra idari ve mali kadrolarda köklü değişikliklere gidiliyordu. Muîneddîn Pervâne Memluk sultanı Melik Zâhir ile Moğollar aleyhine anlaşma yaptığının ortaya çıkması üzerine Abaka Han tarafından 1277 yılının Haziran ayında öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Anadolu'da görev yapacak olan vezirler merkezden atanmaya başlandı[14].

---

[9] Melville 2009, s. 65.

[10] Danuu, Ankhbayar, *İlhanlı Devlet'inde Vezaret*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 340-345.

[11] Kimlerin vezir yapılacağına veya hangi vezirin görevini devam ettireceğine İlhanlı merkezinin karar vermesi ile ilgili bkz. Melville 2009, s. 56; Faruk Sümer, 1970 s. 45-65.

[12] Ankbayar Danuu'nun İlhanlı'da vezirlik ile ilgili sözleri o dönemde olup biteni güzel bir şekilde özetlemektedir: "İlhanlı Devleti'ne nefes aldıran Gazan Han'ın reformu kapsamında bir ülkenin kanun ve nizamından sorumlu vezir, diğeri maliyeden sorumlu Sahib-i Divan olmak üzere çift vezirlik modeli benimsenmiştir. Bu uygulamanın ilk başta en doğru uygulama gibi görünmesinin sebebi Gazan Han'ın şahsi yeteneği ve karizmasıdır. Fakat daha sonra Olcaytu ve Ebû Sa'îd döneminde Moğol ümera baskısı dışında vezirler arasındaki nüfuz mücadelesi dolayısıyla derin bir siyasi kriz meydana getirilmiştir. Dolayısıyla, bütün ülkeyi iki vezir arasında yetki bölgeler olarak taksim etme ve üzerindeki Moğol ümera baskısını genişletme gibi birçok yollar denenmişti. Böylece, tayin ve güncel işlerinden başlayarak azl ve idamına kadar tüm adımda Moğol ümera kontrölü altında olan Vezâret müessesesi, ülkenin bir tek maliye hayatında ağırlığını hissettiren tenfiz niteliğinde kurum olarak değerlendirilebilir". Danuu 2016, s. 369.

[13] Ayrıntılı bilgi için bkz. Melville, Charles, "Abû Saî'd and the Revolt of the Amirs in 1319", *L'Iran Face Á La Domination Mongole*, ed. Denis Aigle, Institut Français de Recherce en Iran, Téhéran 1997, s. 89-117.

[14] Zeki Velidi Togan Anadolu'da Moğol sikkelerinin daha Hulagu zamanında darp edilmesine ve oradaki maden ocaklarının İlhanilerin inhisarına alınmasına rağmen, bu ülkedeki iktisadi sistemlerin ancak 1277 senesinde, Abaka Han'ın Mısır seferinden sonra uygulandığını belirtmektedir. Abaka Han, Şehzade Qonğurtay'ı genel valiliğe ve memleketin imarı, halka karşı hoşgörülü davranması, köylüleri memnun etmek (raiyenin kalbini istimale), vergilerin tanzimi için de (17 Eylülde) Sahib Şemsüddin Cuveynî'yi gönderdi. Z. V. Togan 1930, s. 18.

II. Vezirler

Bürokratları görevden alarak denetim altında tutma politikaları yönetimdeki sorunları gideremedi. Yetki ve görev karmaşası sivil ve askeri yöneticilerin[15] arasında anlaşmazlıklara sebep olmaktaydı. İlhanlıların Anadolu'da kurdukları sistem hantaldı ve ayrımcılık oluşmasına ortam hazırlamaktaydı[16]. Melville Selçuklular zamanında 15 milyon dinar olan gelirin 1336 yılında 3.3 milyon dinara düştüğünü ve bu durumun siyasi ve askeri güvensizlik ortamında üretim ve gelirlerin düşmesi olarak düşünülebileceği gibi büyük ihtimalle elde edilen gelirlerin büyük bölümünün bölgede kalması anlamına geldiğini ileri sürmektedir[17]. Örneğin Pervâne Süleyman elde ettiği gelirleri merkeze yollamamak için vakıflar kurmuş ve paraları burada biriktirerek kendisi, ailesi ve yakın çevresini çok zengin etmiştir. Bir hükümdar gibi yaşamış, pek çok sivil ve dini eser inşa ettirmiştir[18].

Özgüdenli "Uzak diyarlardan gelerek yabancısı oldukları toplumlar ile kültürel ve sosyal bağlarını güçlendirmeden yönetmeye çalışma"nın[19] İlhanlı'nın başarısızlığının temel sebebi olarak görmektedir. Ancak "uzak diyarlardan gelenler" sadece Moğol askeri eliti (*kılıç ehli*) olarak algılanırsa en azından Anadolu'da yaşanan idari ve mali sorunları anlamak için yetersiz kalacaktır. Çünkü Moğolların hizmetinde çalışan üst düzey Selçuklu bürokratları (*kalem ehli*) *kılıç ehli* ile ortak hareket etti. Zira yine Özgüdenli'nin ifadesiyle Gazan Han'ın reformlarının Anadolu'da bürokratların direnci ve yolsuzluğu ile karşılaşmasından dolayı başarısız olması[20] veya her isyandan sonra idari ve mali kadronun sürekli yenilenmesi bunun kanıtı olarak değerlendirilebilir. Babası[21] gibi yıllarca Selçuklu sultanlarının vezirliğini yapan, daha sonra İlhanlı'ya hizmet eden Pervâne Muîneddîn Süleyman[22] örneğinde olduğu gibi İlhanlıların emrinde görev yapan ama Moğol olmayıp yerli halktan olan bürokratlar, var olan adem-i

---

[15] Zeki Velidi Togan, Moğol idaresinin diğer illerde de olduğu gibi askeri olduğunu ve sivil dairenin askeri idareye tâbi olduğunu bildirmektedir. Yazar Şehzade Kongurtay (1277-1282) örneğinde olduğu gibi bazen askeri (emîr-i leşker-i memâlik- i Rum) ve sivil (eyalet-i Rum vâli umumî, Sâhib-i vilayet) idarenin bir kişiye verilebildiğini ileri sürmektedir. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Edebiyat fakültesi Yay., İstanbul 1970, s. 237-239.

[16] Melville 2009, s. 99.

[17] Melville 2009, s. 98; İlhanlılar'ın Anadolu'da uyguladıkları vergilendirme sistemi ve elde ettikleri vergi gelirlerinden düşüş ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Z. V. Togan 1970, 303-305.

[18] İsenbike Togan, "Variation in the Perception of Jasagh", *History of Central Asia in Modern Medieval Studies (In Memoriam of Professor Roziya Mukminova)*, Yangi nashr, Taşkent 2013, s. 90-98.

[19] Osman Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Tarih, İstanbul 2009, s. 233-355; Sümer 1970, 48, 59, 61,63.

[20] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Özgüdenli 2009, 356.

[21] Muʿînü-Dîn Süleyman'ın babası Sahîb Mühezzibüd-Dîn Ali, Selçuklu Devleti'nin yüksek idare kadrosunu işgal eden İranlı bürokratlar zümresine mensup olup, rivayete göre Moğol istilası sırasında Anadolu'ya gelmiştir. Bu I. Alâü'd-dîn Keykubad'ın (1220-1337) Selçuklu Devleti'nin başına geçtiği günlere rastlar. Nejat Kaymaz, *Pervâne Muʿînü-Dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi basımevi, 1970, s. 28-30.

[22] İ. Togan, 2013, s. 88-89.

merkezi yapıdan faydalanarak adeta devlet içinde devlet oldular[23]. Burada Mükremin Halil Yınanç'ın ifadesi ile "toplum ile rabıta kurmak" yönetimdeki en önemli sorunu teşkil ediyordu. Yazar, Anadolu halkının yabancısı olan vezir ve bürokratların halka zulmettiğini ileri sürmektedir. Pervâne'nin Anadolu'ya daha çok sayıda İranlı'yı davet ederek İranlıların çoğalmasını sağladığını ve bu kişilerin çoğunlukla Anadolu halkına eziyet ettiklerini, İran'dan İlhanlı tarafından gönderilen Müstevfî Kazvinî'nin gelmesiyle Anadolu'da İranlı, Tebrizli, Hamedanlı, İsfahanlı, Gürcü vs. Anadolu ile bir alaka ve rabıtası olmayanların tayin edildiğini ve Anadolu halkına kötü davrandıklarını belirtmiştir.[24] Yinaç Pervâne ile aynı dönem görev yapmış, Anadolu'nun en köklü ailelerinden birine mensup ve hükümdarların serveti ile kıyaslanan bir servete sahip olan Sâhib Fahreddîn Ali-yi Konevî (Sahip Ata)'nin [25] ise Anadolu halkının iyiliği için büyük bir mücadele verdiğini söylemektedir. Ayrıca yazar, başta Pervâne olmak üzere hayatı boyunca Moğolların kendisine yaptığı saldırılarla uğraşmak zorunda kaldığını ileri sürmektedir [26]. Osman Turan da Sâhib Fahreddîn'e yapılan bütün kötülüklerin arkasında Pervâne olduğunu ileri sürmektedir. Turan "Devrin bütün devlet adamları artık Pervâne'nin yakınları veya yetiştirmeleri idi. Bunların arasında vezir Fahreddîn Ali eski bir devlet

23 Örneğin Pervâne, Anadolu'daki İlhanlı bürokrasinin başı olduktan sonra, bütün rakiplerini bertaraf etmiş ve İlhanlı'ya karşı ikili oynamıştır: Hapse atılan Karaman Türkmenlerini gizlice hapisten çıkarmış, Memluklular ile gizli anlaşmalar yapmış, elde ettiği gelirleri merkeze yollamamak için vakıflar kurmuş ve paraları burada biriktirerek kendisini ve ailesini zengin etmiştir. Bir hükümdar gibi yaşamış, pek çok eser inşa ettirmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İsenbike Togan 2013, s. 88-96.

24 Mükremin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, II. Cilt*, Yayına Hazırlayan Refet Yinanç, TTK, Ankara 2014, s. 330-333. Ayrıca, Kaymaz, onun "geçici havaya dayanan geçici bir sükûn ve daha ziyade yönetici ve aristokrat sınıfın yararına olan kısmî bir refah devri" kurduğunu ileri sürmektedir. Kaymaz 1970, 181.

25 El-Ömerî, Sâhib Fahrʿud-dîn'in, çok hayırsever olduğunu ve zenginliğinin bir melikte bile olmadığını söylemektedir. El-Ömeri, *Türkler hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* (*Mesâlikü'l-Ebsâr*), Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 141. Merçil ise "Yaklaşık kırk yıl süren devlet hizmeti sırasında Moğollar ile başa çıkılamayacağını anladığından onlarla iyi geçinmeye çalışan Sâhib Ata idare ve divan işlerinde isabetli kararlarıyla tanınmıştı. Servetini hayır işleri ve halk için harcadığından "ata" unvanıyla anılmıştır. İyilikseverliği sebebiyle "ebü'l-hayrât" lakabıyla da bilinen Sâhib Ata'nın Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin çevresinde yer aldığı belirtilmektedir, Aksarayî, onun emri üzerine o güne kadar Arapça yazılan divan defterlerinin Farsça'ya çevrildiğini kaydeder. Kendi adıyla anılan Sâhib Ata külliyesiyle Konya'da İnce Minareli Medrese ve Türbesi, Kayseri'de Sâhibiye Medresesi ve Çeşmesi, yine Kayseri'de bir çeşme, Sivas'ta Gökmedrese ve bir çeşme, Akşehir'de Taşmedrese ve Mescidi ile İshaklı (Sâhib Ata) Kervansarayı yaptırdığı on sekiz mimari eserin en önemlileridir". Erdogan Merçil, *TDV Ansiklopedisi*, Cilt: 35, s. 516; Alptekin Yavaş, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*, TTK, Ankara 2015.

26 Yinanç s. 276, 296-308; *Anonim Selçuknâme*'de Sâhib Fahreddin'in "Moğolların elinden çaresiz kaldığını, fazla düşünmekten ve kederden ishâle" yakalandığını ve bu hastalığından kurtulamayarak 2 Kasım 1288'de öldüğünü yazmaktadır. *Tarîh-i Âl-i Selçuk; Selçuknâme*, Tercüme ve Notlar, Halil İbrahim Gök, Fahreddin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 56.

adamı olarak kalıyordu. Konyalı eski bir aileye mensup bulunan Sahip Ata bu durumu ile yabancı sayılıyor ve Pervâne'nin adamları, ilk fırsatta, onu da düşürmek istiyorlardı" demektedir.[27]

El-Ömerî onun iyi okuma-yazma bilmediğini ileri sürmektedir[28]. Yıllarca vezirlik yapmış bir kişinin iyi okuma-yazma bilmemesi pek mümkün gözükmüyor. El-Ömerî belki de iyi Farsça konuşamadığı için Sâhib Fahreddîn onun hakkında böyle bir tespitte bulunmuştur. Bu bilgiden onun şehirlerde Farsça konuşan elitin oluşturduğu sosyo-kültürel ortamın dışında kalmayı ve belki de Türk kültürünün yaşandığı bir ortamda olmayı veya halka daha yakın olmayı tercih ettiği sonucu çıkarılabilir. Nitekim o, Anadolu halkı arasında asırlarca "Sâhip Ata" olarak anılmış ve bu da kendisine duyulan yüksek saygının bir ifadesi olmuştur [29]. Pervâne ve Sâhip Ata örnekleri Moğol askeri eliti (*kılıç ehli*) nin yanı sıra Anadolu'da şehirlerde kendi sosyo-kültürel dünyalarında yaşayan, bürokratların (*kalem ehli*) da halk ile "rabıtası"nın çoğunlukla güçlü olmadığını ve yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlarda önemli etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Askeri ve sivil idareciler kendi çıkarlarına gördükleri adem-i merkezi yapıyı korumaya çalışırken, İlhanlı hanları ise kendi otoritelerini güçlendirmek ve korumak için merkeziyetçi bir sistem oluşturmaya çalışmışlardır. İlhanlı hanları bir yandan emirlerin ve vezirlerin güçlerini kontrol altında tutmaya çalışırken, diğer yandan da halk ile rabıtayı güçlendirmeye çalışmışlardır. Örneğin, Pervâne'nin ikili oynadığını bilen Abaka, onu 1277 yılında öldürtmeden önce, 1274 yılında onun yerine halk ile rabıta kurabilmiş olan Sâhip Ata'yı getirmişti [30]. *Anonim Selçuknâme*'ye göre[31] Geyhatu (1291-1295) Anadolu'da bir Moğol'u ödüllendirmek için kendisinden bir şey istemesini söylediğinde Moğol ona "Önceden olduğu gibi Moğolların vurmasını, yemesini ve ne isterse yapmasını istiyorum!" demesi üzerine Geyhatu şöyle cevap verdi: "Ben senin iyi bir adam olduğunu zannetmiştim. İnsanların rahat edebilecekleri bir şey istemeni beklerdim. Bu sayede bize de güzel bir nâm hâsıl olsun! Sen bizim adaletimizi yele vermek ve dünyada nâmımızı kötüye çıkarmak istiyorsun!" dedi ve sonra da hükümdar o

[27] Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971, s. 532-533.

[28] *Mesâlikü'l-Ebsâr* 2014, s. 141.

[29] Osman Turan, *a.g.e.*, s. 535.

[30] Togan 2013, s. 94. *Anonim Selçukname*'de Pervâne'nin Memluklu Sultanı Melik Zahir'e yolladığı mektuplar ve Moğollara ihaneti ortaya çıkınca Pervâne'ye büyük sevgi besleyen İlhanlı hanı Abaga onu öldürmeye niyetlendiğinde, Sâhib Fahreddin Ali "Kendini mal ile kurtar!" dediğinde Pervâne de "Ben bu hayattan bıktım!" diye cevap verir. Kendisinin affedilmesi için bir çaba göstermez. *Tarîh-i Âl-i Selçuk; Anonim Selçuknâme*, s. 49.

[31] 14. yüzyılda yazılmış olan eserin yazarı bilinmektedir. Bu eser 1363 yılında vefat eden Sultan Alâaddin b. Süleymanşâh'ın mütâlaa etmesi için yazıldığına göre, bu eserin yazım tarihinin 14. yüzyılın ortaları olduğu söylenebilir. (ss. 8-9). *Tarîh-i Âl-i Selçuk; Selçuknâme*, Tercüme ve Notlar kısmında eser hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

adamı ikiye ayırmalarını emretti.[32] Geyhatu'dan önce 1282-84 tarihlerinde hanlık yapmış olan Ahmet Tegüder'in Müslüman olma çabası da göz önünde bulundurulduğunda İlhanlı hanlarının Gazan Han'dan çok önce merkezi otoriteyi güçlendirme ve yerli halk ile "rabıta" kurma girişiminde bulundukları anlaşılmaktadır. Bu girişimler Gazan Han'ın reformları ile planlı, geniş kapsamlı ve sistematik bir şekilde hayata geçirilmeye çalışılmış ise de, var olan adem-i merkezi yapı bu reformların başarıya ulaşmasına engel olmuştur.

III. İsyan Öncesi Anadolu'nun Siyasal ve Sosyal Durumu

İlhanlı hanlarının yönetilen ile rabıta kurma düşüncesini, köklü idari ve mali düzenlemeler yapan Gazan Han hayata geçirdi. İslamiyet'i kabul ederek ülkesinin resmi dini haline getiren Gazan Han (1295-1304) adem-i merkezi bir yapıdan merkeziyetçi bir devlet yapısına geçmek amacı ile siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki pek çok reformlar yapmaya çalıştı.[33] "Emirlerin güçlerini azaltma ve yerel yöneticileri kontrol altına alma çabası" barışı ve güvenliği sağlayıp, ülkede ekonomik ve sosyal faaliyetlerin düzgün bir şekilde yapılması amacına yönelik olsa da, tüm bunlar güç ve yetkileri azaltılan veya tehlikeye giren emirleri rahatsız etmiş ve beraberinde imparatorluğun genelinde bir isyanlar silsilesi ortaya çıkarmıştır. Anadolu'da Emir Toğaçar'ın (1295) başlattığı isyanı, Baltu (1297) ve Sülemiş (1299) isyanları takip etti.[34] Bu isyanlar bastırıldıktan sonra, Anadolu'yu dört bölgeye ayırmış ve buralara Pervâneci Mehmet Bey (Mu'înu'd-dîn Muhammed), Vezir Cemaleddin (Cemâlu'd-dîn Muhammed), Kemaleddin Tiflisî (Kemâlu'd-dîn Tiflîsî) ve Defterdar Şereddin'i (Şeref'ud-dîn 'Osmân)[35] atamıştır. Bu bürokratik yeniden yapılandırmadan sonra, önceden Selçuklu sultanları adına bastırılan sikkeler, artık İlhanlı hanları adına Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bastırılmaya başlandı[36]. Bu düzenleme ve reformların esas amacı askeri ve sivil idarecilerin görev ve yetkilerini sınırlandırıp denetim altına alarak, imparatorluğunun yönetimini düzenlemek ve birleştirmek, böylece hükümdarın otoritesini güçlendirmek ve ülkenin dört bir yanından toplanan gelirlerin başkentte toplanmasını sağlamaktı[37].

Gazan'ın ölümünden sonra, merkezin denetimini güçlendirme, düzen ve istikrarı sağlamaya yönelik pek çok uygulamadan ya vazgeçildi ya da

---

[32] *Anonim Selçuknâme* s. 62. Abdülkadir Yuvalı'ya göre "Dirayetsiz ve müsrif bir hükümdar olan Geyhatu döneminde bilhassa Anadolu halkı büyük sıkıntılar çekmiştir. Kendisi zalim karakterli olmamasına rağmen israf sebebiyle ihtiyaç duyulan parayı temin için İlhanlı memurları halka zulmetmişlerdir". Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", *TDV Ansiklopedisi*, C. 4, s. 45.

[33] Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Özgüdenli 2009.

[34] Özgüdenli 2009, s. 113-136; Z. V. Togan 1970, s. 244-245.

[35] *Müsâmeret ül-Ahbâr*, s. 206-210; Öztürk, 166-175; Özgüdenli 2009, s. 191; Togan 1930, s. 30.

[36] Melville 2009, s. 82.

[37] Özgüdenli 2009, 109-113; *Müsâmeret ül-Ahbâr s.*285; Melville s. 85-86.

uygulanamadı[38]. Ölceytu merkezden vergi toplamak için atanan *şihnaları* (vergi toplayıcısı) kaldırdı ve vergi toplama işini yine yerel yöneticilere bıraktı[39]. Bu dönemde, merkezi kontrolün azalması ve yöneticilerin keyfi hareketleri idari ve mali yapının tekrar bozulmasında etkili oldu. Özellikle, Ölceytu'nun Anadolu valisi olarak gönderdiği Emir İrençin'in mezalimine tepki olarak, Anadolu beyleri başta Karamanoğulları olmak üzere, Germiyan, Eşref, Hamid ve Candaroğulları, İlhanilerin tahakkümünden kurtulmak için durumu müsait görüp kafa tutmaya başladılar. Bilhassa Karamanoğulları her fırsatta başta Konya olmak üzere İlhanlı idaresi altındaki bölgeleri ele geçirmeye çalıştı. Memalik-i Rum'un İlhanilere karşı muhalif durum almasına sebep olan bu hadise üzerine Emir Çoban 1314 Haziran'ında kuvvetli bir ordu ile Anadolu'ya geldi. Emir Çoban Konya'yı alıp Anadolu'da istikrarı temin için bir seneye yakın bir müddet kaldı[40]. Çoban otoriteyi sağladı, Türkmenler ona bağlılıklarını bildirdiler. Sadece Karamanlılar itaat etmedi, ancak Çoban onları da barışa razı etti ve Konya'ya bir melik, bir *şihna* ve kâtip tayin etti. Bir yıl sonra 1315'te Anadolu'dan ayrılırken oğlu Timurtaş'ı Anadolu kaymakamlığına bırakarak müşavirliğine de eski ve tecrübeli emirlerinden Seyfeddin Ârız'ı tayin etti. Timurtaş Kayseri'yi kendine merkez yaptı[41].

Timurtaş Noyan[42]'ın vali olarak atandığı Anadolu'da[43] yukarıda kısaca özetlenmeye çalışılan siyasi, ekonomik ve idari sorunlar yaşanırken, Anadolu'da güçlü ve etkin bir yönetim sistemini kurmayı engelleyen ciddi sosyo-kültürel sorunlar da yaşanmaktaydı. Moğolların Doğu'dan yükselişi ile beraber 13. yüzyıl başlarında Doğu'dan Batı'ya yapılan büyük ölçekli göçlerin meydana getirdiği demografik ve sosyo-kültürel değişikliler Selçuklular döneminde var olan merkez-kenar çatışmasının derinleşmesine sebep oldu. 13. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya'dan Anadolu'ya gelenlerin çoğunluğunu oluşturan Türkmenler[44] çoğunlukla şehir merkezlerinden uzakta yaylak-kışlak hayatlarını

[38] Özgüdenli 2009, s. 355-360.

[39] Melville 88.

[40] Karaman oğulları Konya'yı tahkim etmişlerdi. Derhal Konya üzerine giderek orasını şiddetle muhasara etti. İçeride açlık baş gösterdi ve nihayet aynı sene Ramazan ayında (1314 Aralık) Konya elde edildi. (Paris nüshası Selçuknâme'de Çoban'ın Konya'yı 715/1315 de muhasara ettiği kaydedilmiştir. Çoban'ın Anadolu'da bir seneye yakın kaldığı anlaşılıyor. Uzunçarşılı 1967 s. 603.

[41] Uzunçarşılı İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Emîr Soldoz ve Demirtaş", *Belleten*, Cilt: XXXI - Sayı: 124, Ankara 1967 Ekim, s. 603; *Müsâmeret ül-Ahbâr* , s. 318-319.

[42] İlhanlı'da ordu komutanları emirler arasından seçiliyordu. Emirlerin en büyüğü on bin neferi idare eden Noyan olup, sonra binbaşı, yüzbaşı ve onbaşı gelir Z. V. Togan 1930, s. 37; Melville 2009, s. 82-83, 85.

[43] Melville, Gazan döneminde yapılan atamalar göz önüne alındığında, Anadolu'nun artık uzak bir eyalet bir sürgün yeri olduğuna dair görüşlerin değiştiğini hatta İlhanlıların önde gelen aileleri için prestijli bir yer olarak görülmeye başlandığının göstergesi olduğunu belirtmektedir. Melville 2009, s. 82.

[44]Ay 2008, s.103.

rahatça sürdürebilecekleri uç bölgelere yerleşirken[45], çok sayıda bürokrat, âlim, zanaatkâr, tüccar ise çoğunlukla şehirlere yerleşmişlerdir[46]. Anadolu doğudan gelen âlimlerin ve mistiklerin sığınağı olmuştu[47]. Geneli medrese tahsili almış Sünni çizgideki bu âlim ve mistikler (*tasavvuf ehli*) daha çok şehirlere[48], çok keskin çizgileri olmamakla beraber heteredoks halk İslam inancına sahip olanlar daha çok kırsal kesimde Türkmenler ve köylüler arasında yerleştiler [49]. Ayrıca Moğolların önünden kaçarak gelen Türkmenler, Selçukluların 11. yüzyıldaki fethine eşlik eden Oğuzlardan daha az İslamlaşmışlardı ve bunlar yerleşik ve merkezi düzenlere daha çok karşıydılar[50]. Bu dönemde genel olarak Anadolu kırsalı daha çok Türkleşirken, şehirleri ise daha çok Fars kültürünün etkisi[51] altına girmiştir[52]. Ayrıca Moğol dönemi Mesih[53] inancının daha çok yaygınlık kazandığı bir dönem olmuştur. 11. yüzyıldan itibaren İsmaili etkilere maruz kalan Anadolu'da, Moğolların dini hoşgörü politikası ile daha da yaygınlaşmıştır[54]. Bu iki farklı sosyo-kültürel yapıya hükmeden Moğollar,

---

[45] *Mesalik'ül-Ebsâr*'da Rum memleketlerinde bulunan şimdiki Türk beyleri eski Türk beylerinin evladları ve onlardan bakiyelerdir. Selçukluların hükmettiği yerlerin ova kısımları Hulagu ailesi, dağ kısımlarını da bu Türk beyleri zapt etmiştir. s. 189.

[46] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Z. V. Togan 1970, 215.

[47]Ahmet Yaşar Ocak, "Social, Cultural and Intellectual Life, 1071-1453", *The Cambridge History of Turkey, Vol I, Byzantium to Turkey 1071-1453*, Yay. Kate Fleet, Cambridge University Press 2009, s. 368. Moğol öncesi Anadolu'daki yöneticilerin merkezileşme, kurumsallaşma ve meşruiyet kazanma çabası ile âlim mistik ve zanaatkarları Anadolu'ya getirme politikası Ocak 2009, s. 384, Moğollardan sonra bu insanlar için Anadolu'yu cazibe merkezi bir sığınak haline getirdiği ve şehirlerdeki İran kültürünün hakim olmasının sebebini açıklayabilir.

[48] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi Makale ve Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

[49] Cahen "Felaketler ve sıkıntılar, inanç alanında mistik eğilimleri güçlendirir. Bu dönemde İslami öğretiyi dinsel tören uygulamalarına bağlayan tasavvuf tarikatların gelişmesi ön plandadır" diyerek Moğol işgalinin sosyolojik etkisini ortaya koymaktadır. Claude Cahen, *İslamiyet; Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, Bilgi Yay., Ankara 1990, s. 262.

[50] Melville 2009, s. 100; Ocak 2009, s. 387; Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, Çev. Jones Williams, Sidgwick&Jackson, Londra 1968, s. 314.

[51] El-Ömerî Selçuklu Sultanı Gıyaseddin'in Kayseri'de bir camide Cuma namaz kılması ile ilgili bilgi verirken camiye gelenlerin aralarında Farsça konuştuğunu söylemektedir. *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s.140. Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 yılında Konya'yı ele geçirdikten sonra "Bundan sonra hiç kimse divanda, kapıda, sarayda, toplantıda ve meydanda Türkçe'den başka dil konuşmayacaktır" diye ferman çıkarması şehirlerde Fars kültürünün ve dilinin ne kadar yaygın olduğunun bir göstergesidir. Sümer 1969, s. 52.

[52] Ocak 2009, s. 367-369; Ocak, 2011, s. 215-229, 360-365.

[53] İslam'da Mesih inancının tarihsel arka planı ile ilgili olarak bkz. Shahzad Bashir, *Mesianic Hopes and Mystical Vision; The Nūrbakhsīya Between Medieval and Modern Islam*, Univeristy of South Carolina Press 2003, s. 1-29.

[54] Ocak'a göre, Anadolu Türkmen liderlerinin güçlü Mesihçi inanışları olmasına rağmen, bu mezheplere katılmamışlardır. Bu inanışı İslami bir örtü altında kendi İslam öncesi inançlarını korumayı tercih etmişlerdir. O dönemde Şii İsmaili veya İmamiye Anadolu'da olmamıştır. Ocak 2009, s. 387.

Türkmenlerin ciddi siyasi ve askeri muhalefetine maruz kalırken[55], şehirler Moğol yönetimini büyük bir memnuniyetle karşılamışlar ve hatta Türkmenlere karşı Moğollarla her fırsatta işbirliği yapmışlardır[56]. Adem-i merkezi bir siyasi anlayışı benimsemiş olan Türkmenlerin genel olarak merkezi otorite ile sorunları vardı. Babailer isyanında Selçuklu merkezi otoritesine karşı olan Türkmenler, daha sonra Selçuklunun mirasını sahiplendikleri iddiası ile Moğollara karşı mücadele etmişlerdi[57]. Şehirlilerin Moğolları tercih etmelerinin altında yatan en önemli sebebin başta Karamanoğlu olmak üzere Türkmen beylerinin yerleşik çiftçi ve şehirli ahaliyi doğrudan siyasi ve idari denetimleri altına almak istemeleri[58] olduğu söylenebilir. Moğollar ise Anadolu'da şehir yaşamına çok müdahale etmemişler, Mevlevilik gibi tasavvufi tarikatların, ulemanın ve Ahi teşkilatlarının şehir hayatına hâkim olmalarına ve kontrol etmelerine izin vermişlerdi[59]. Özellikle ahilerin gerek İbn-i Batûta seyahatnamesine gerek diğer pek çok kaynağa göre şehrin özellikle esnaf kesimini temsil eden, toplumsal ilişkileri organize eden bir kurum olduğu ve ahi liderlerinin de toplumda büyük bir saygınlık ve otoriteye sahip oldukları anlaşılmaktadır[60]. Şehirlerin Moğol hâkimiyeti sırasında daha iyi durumda olması bu işbirliğinin bir göstergesidir[61].

[55] El-Ömerî Gazan Han'ın "eğer şu Karamanoğulları ve Rum Türkmenleri olmasa, Güneş'in battığı yere kadar olan yerleri atımla çiğnerdim" dediğini duyduğunu nakletmiştir. *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 151.

[56] *Anonim Selçuknâme*, s. 64-65; Aksarayî, Karamanoğlu Konya'ya saldırdığında Moğollar yaylakta idiler. Karaman ve Türkmenler Sultan İzzeddin ile savaşmak için Konya'ya geldiler. Moğollar yaylada oldukları için, Pervâne Sultan'ın askerleri ile hazır bulundu ve onları püskürttü. Sultan Rükneddin tahta çıktığında şehir halkı Moğollar ile birlikte. *Müsâmeret ül-Ahbâr*, s. 71: Özgüdenli 2009, s. 234-239.

[57] Melville 2009, s. 64.

[58] Resul Ay, "XIV. Yüzyıl Beylikler Dünyasına Yeniden Bakmak: Selçuklu Mirasının İki farklı Tezahürü ve Orta Anadolu'da Özgün Siyasi Yapılanma", *Türklük Araştırmaları Dergisi 20* (Ayrıbasım), Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 2008, s. 103, 122-124.

[59] Melville 2009, s. 99; Taeschner, "Akhî", *EI*, s. 321-323; Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press 1971, s. 398-400. decline, 396-402; Ay, 113.

[60] Ocak 2009, s. 375. *Anonim Selçuknâme*'de anlatılan bu olay Ahilerin şehir halkı nasıl bütünleştiğini ve halk nezdindeki itibarını göstermesi açısından önemlidir: Konya'da Ahî Emîr Ahmed adında bir şahıs vardı. Hasta olmuştu. Ahî Ahmed Şâh'ın bu şahısta on iki bin adet sultanî (altın para) alacağı vardı. Ahî Ahmed Şâh onun hasta olduğunu duyunca, şehrin büyüklerini toplayarak şöyle dedi: "Kalkın gidelim. Ona sağlık dileyelim ve onu bu hastalıktan kurtaralım!" İnsanlar bu sözlere şaşırdılar. Ahî, kapıdan girince Ahî Emîr Ahmed onu gördü ve daha çok hastalandı. "Ne diyecek?" diye endişeye kapıldı. Ahî Ahmed Şâh onun başucuna oturdu. Yüzünü şehrin büyüklerine ve gençlere dönerek, "Ey oğullar ve kardeşler! Sizler şahid olunuz. Ben on iki bin aded [sultanî lira] borcu bağışladım!" dedi. Bütün halk dua edip mutlu oldular. Hasta da o anda hastalığında şifa buldu. Çocukları ve ev halkı sevinip dua etti. Bütün Konya ahalisi dua ettiler. Şüphesiz bu onun iyi bir nâm ile hatırlanmasına sebep oldu". Yine aynı eserde, "Ahî Ahmed Şâh'ın kardeşi 5 Aralık 1294'de öldüğünde 40 gün boyunca 15 bin kişinin başları açık kaldı. Kimse dükkânını açmadı. Kimse için böyle bir mâtem yapılmadı" demektedir. s. 67-68.

[61] Ay 2008, s. 110-125.

Mevlana ve Mevlevilerin de Moğollar ile iyi geçinmek istemeleri bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu iki kesimin rekabet halinde olması Anadolu'da Moğol hâkimiyetini kolaylaştırmıştır ancak Anadolu üzerinde gerçek bir hâkimiyet kurmak isteyen Timurtaş'ın işini zorlaştırmıştır.

IV. Timurtaş'ın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri

İşte bu sosyo-ekonomik kültürel şartlar ve meydana gelen siyasi, toplumsal ve ekonomik problemler Timurtaş'ın iki farklı kesime karşı farklı siyasi ve ideolojik politikalar geliştirmesine neden oldu. Timurtaş ilk olarak Türkmenlere karşı askeri tedbirlere başvurdu. El-Ömeri bu konuda şunları söylemektedir: "…öncesinde bu yerleri, Cengiz Han'ın vekilleri olan naiplerle Selçuklulardan kalan kişiler ellerinde tutuyorlardı. Ne artmış, ne de eksilmişti. Bunlarla Türkler arasında "yalandan yüze gülmek" gibi bir ilişki vardı. Ciddi bir barış antlaşması yoktu. Ancak Çoban'ın oğlu Timurtaş buraya hâkim olduğu zaman kılıçlarının kuvvet ve güçleri artık nereye kadar uzanmışsa oraları kendi hükmü altına aldı. Bunun idaresi altına ilave ettiği yerler büyük ülkeler ve memleketlerdi"[62]. Bu işgaller ona büyük bir zenginlik ve herkesi kendine boyun eğdirebilecek güç kazandırdı[63].

Timurtaş 1322 yılında Anadolu'da İlhanlılara karşı isyan ettikten ve Ebû Saʿîd tarafından affedilip geri döndükten sonra İlhanlılara bağlılıklarını kesen veya gevşeten Anadolu beyliklerini cezalandırma bahanesi ile beyliklerin hepsini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu amacına tam olarak ulaşamamıştır ama bazı beyleri öldürtmüş, bazı beylikleri doğrudan doğruya İlhanlıların Anadolu valiliğine bağlamıştır. Osmanlı da dâhil olmak üzere hemen hemen bütün Anadolu beylikleri İlhanlılara vergi vermişler, hatta Candaroğulları gibi bazı beyliklerin İlhanlılar adına para bastırmışlardır[64]. Aksarayî, Timurtaş'ın Anadolu Beyleri ve Anadolu'da görev yapan İlhanlı emirleri ile olan mücadelelerini ve onlara karşı elde ettiği üstünlüğü anlattığı bölümü şu dizelerle noktalamaktadır: "Ey küçük tilki! Niye yerinde durmuyorsun? Aslanla pençeleştin ve karşılığını dün".[65]Timurtaş, Türkmenlere daha doğrusu kendisine muhalefet edenlere karşı "kan dökücü bir şahsiyet"[66] iken, adaletin ve barışın tesis edilmesi ve bunu toplumun bütün katmanlarına yaygınlaştırabilmesi açısından ise oldukça ılımlı bir siyaset izlemiştir. *Ariflerin Menkıbeleri*'inde[67] Timurtaş'ın başarıları ile ilgili şu sözler yer almaktadır:

---

[62] *Mesalikü'l-Ebsar*, s. 90; Uzunçarşılı, s. 623.
[63] Uzunçarşılı, s. 623.
[64] Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yücel 1991, s. 5.
[65]Öztürk s. 261; Aksarayî, s. 323.
[66] Uzunçarşılı 1967, s. 642.
[67] Eflâkî eserini şeyhi Ulu Ârif Çelebi'nin emriyle 1318 yılında bitirmiş ve kendisi 1360 yılında Konya'da vefat etmiştir. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.

> Konya'ya bağlı ve ekli yerleri ele geçirdi. Mağrurları, zorbaları itaat altına almaya çalıştı ve Ben sahipkıran bir hükümdarım, hatta zamanın Mehdi'siyim" diye iddia etti. Ona buna bol bol mal vermekte dengi yoktu. Adalette de ikinci Anûşirevan'dı. Gerçekten dindar ve temiz bir gençti. Rum ulularının hepsi, bilginler, şeyhler, emirler, ileri gelenler, kumandanlar ve daha başkaları ona itaat biat etmiş, ona boyun eğmeyi vacip görmüş ve bu hususta söz vermişlerdi[68] .

El-Ömerî'de ise Timurtaş'tan şöyle bahsedilmektedir:

> İş sahalarını çoğaltmış, halkı çok olduğundan onlardan aldığı vergiler artmış ve gayrimüslimlerden alınan arazi vergisi artmıştır. Bu ülkeden kudret ve şevketi artmıştır. Kendi adına sikke döktürmüştür. Aynen Selçukluların yaptığı gibi hüküm ve saltanat usulünü tatbik etmiştir. Tam müstakil bir ülke haline getirmiş Moğollardan 9 Tümen almış hatta Türkmenlerden de o kadar hatta daha ziyade elde etmiştir. Artık çok kuvvetlenmiş ona kimse karşı gelememiş, onunla kimse savaşamamıştır. Onu yenecek bir kudret kalmamıştır[69].

Halkın bu memnuniyeti o kadar ileri düzeyde idi ki El-Ömeri "Moğol Devleti sükût ettiğinde garbî Anadolu beylikleri Moğol idaresinden çıkmak ve istiklâllerini istirdat etmek teşebbüsünde bulunmamışlardır"[70] demektedir. Z. V. Togan ise Timurtaş hükümetini, Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin en şevketli çağı olarak değerlendirmektedir.[71] Yine Timurtaş İran'da önce kardeşi Dımaşk Hoca sonra babası Emir Çoban Ebû Saʿîd tarafından öldürülünce, sıranın kendisine geldiğini anlayarak Ebû Saʿîd'e karşı savaş hazırlıklarına başlamak istediğinde, maiyetindeki ulema ve emirler onun Ebû Saʿîd ile savaşmayıp, sadık kalmasını önerdiler. Timurtaş'ın Ebû Saʿîd 'e şu mesajı yollamasını istediler. "Ben Sultan'ın hizmetkârıyım ve onun isteği ile buraya geldim ve ben geldiğimde burası harap durumda idi ve devletin gayreti ile tekrar mamur oldu"[72]. Bu kişilerin Timurtaş'ın onun elde ettiği başarılarından dolayı Ebû Saʿîd 'in Timurtaş'ı affedebileceğini düşünmeleri de yukarıda verilen bilgileri destekler niteliktedir. Ayrıca, Timurtaş'ın gidişinden sadece dört yıl sonra 1332 yılında Anadolu'yu gezmeye başlayan İbn-i Battûta'nın Kayseri, Sivas, Erzincan, Gümüşhane gibi Irak Sultanına ait dediği İlhanlı yönetimi altında bulunan şehirlerin zenginliği, imarı, güvenliği ve düzeni ile ilgili verdiği bilgiler Timurtaş'ın başarılarının bir kanıtı olarak değerlendirilebilir[73].

---

[68] Eflâkî, 2006, s. 708.
[69] *Mesalikü'l-Ebsar*, s.190-194.
[70] El-Ömerî'den alınan bu ifadeler Togan'ın "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti" makalesi sayfa 30'dan alıntıdır.
[71] Z. V.Togan 1970, s.247.
Hafız Ebru, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*, Yay. Doktor Hânbâbâ Beyânî, Yay. Şirket-i Tezamni 'Ali, Tehran 1317/1997, s.128.
[73] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY İstanbul 2004, s.4000-444.

Timurtaş'ın Anadolu valisi iken toplumun ekonomik, sosyal ve güvenlik ile ilgili sorunlarını çözebilmesi, güç ve kudretinin artmasına ve otoritesini daha kolay kabul ettirebilmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca, bir Mevlevi şeyhi olan ve devrin olaylarına tanıklık eden Ahmed Eflâkî'nin (öl.1360) *Ariflerin Menkıbeleri* adlı eserinde verdiği bilgiler halkın bazı kesimlerinin sadece onun kudretinden korktukları için değil, sağlanan düzen ve istikrarın devam edebilmesi için ona itaat etmeyi çıkarlarına daha uygun bulduklarını göstermektedir. Yazar, Anadolu'da nüfuzlu ümera ve kumandanlarla ulema ve meşayihin kendisine itaat ve biat eylediklerini, Konya'da Mevlevi âsitanesi şeyhi Şeyh Âbid Çelebi'nin ise Timurtaş'a mutabaat etmeyip işi geçiştirmek istediğinde, Konya'dan çıkarılarak uç beylerinin Timurtaş'a biat için propaganda yapmağa memur edildiğini bildirmektedir[74]. Üstelik Timurtaş "Eğer bu beyler Timurtaş'a boyun eğerlerse bu, Çelebi tarafından onun için iyi yapılmış bir iş olur; eğer Çelebi bu işi başaramazsa orada kalır" sözleriyle tehdit etmiştir[75]. Şehir ahalisinin çıkarlarını korumak için Timurtaş'a boyun eğmek zorunda kaldıklarını yine şu cümlelerle açıkça ifade etmektedir:

> Mevlana Necmeddin Taştı, Şeyhzade Tokati, Kayserili merhum Zahireddin Hatib, Şeyh Nasır Sofi, Mevlana Emir Hasan Tabip, Niğdeli Kadı Şihab, Kadı Asker Yegani ve vaiz Hüsam Yarcinliği her şehirden pek çok kadı ve bilginden oluşan bir cemaat ona boyun eğip fedakârlıklarda bulundu. Menfaatlerini temin etmek için o başbuğu aşırı övdüler ve başkalarını da ona uyup biat etmeye teşvik ettiler[76].

Aynı politikayı Türkmenler ve kırsal kesimlerdeki insanlara da uyguladığı görülmektedir. Bu konudaki bilgileri ise Aksarayî'nin[77] Timurtaş'a ithaf ettiği *Müsâmeret'ül-Ahbâr* adlı eserinden öğreniyoruz. Bu eserde yazar, bir padişahın her sınıftan insana aynı muameleyi yapmaması, iyiye iyi, kötüye kötü olması gerektiğini söylemektedir. Bunu başarmanın yolunun ise "adalet ve cömertlik" olduğunu şu cümle ile özetlemektedir: "Yani mülk ve devlet adalet ve ihsan ile düzen bulur; Sultan'ın amelinin kefareti, adalet ve ihsandır"[78]. Timurtaş'ın Türk-

---

[74] Uzunçarşılı 1967, 624-625; Eflaki.

[75] Eflākī 2006, s.709.

[76] Eflākī 2006, s.708. Timurtaş'ın Şeyh Âbid Çelebi'nin uç beylerini Timurtaş'a biat etmek için elçi olarak göndermesi veya ulemanın onu aşırı bir şekilde överek, halkı ona biat etmeye teşvik etmesinin istenmesi, Timurtaş'ın otoritesini, dini-siyasi ve ideolojik söylemlerini meşrulaştırmak için ulemayı etkin bir şekilde kullandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, bir Mevlevi şeyhinin sınırda Türkmen beyleri üzerinde etkin olabilmesi heterodoksi-ortodoksi sınıflandırmasının bu dönem Anadolu toplumunda çok derin olmayabileceğini göstermektedir.

[77] Ömrünün yaklaşık 47 yılını (1276-1323) devlet hizmetinde geçirmiştir. Onun İslami ilimlere, Arapça ve Farsçaya vakıf olduğu anlaşılıyor. O bir tarihçi olmaktan ziyade yaşadığı devrin hadiselerini anlatan bir hatıra müellifidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan'ın neşrettiği eserin (*Müsemâtat ül-Ahbâr*) eser ve yazar hakkında bilgi verdiği giriş bölümünden s. 33-34. Bu eser sayesinde, Timurtaş'ın icraatlarını, siyasi hedeflerini, dini ideolojik düşüncelerini birinci ağızdan öğrenebilmekteyiz.

[78] *Müsâmeret'ül-Ahbâr*, s. 334; Öztürk, s. 261.

lerle barış yolunu tuttuğunu, Karaman ümerasına vaat ettiklerini vererek, uzlaşı yolu ile barış yaptığını bildirmektedir. *Cevânıb-i kâfe'-i re'âyâ* (kırsal kesimin hepsi)[79] yani Türkmenler, köylüler ve kırsaldaki diğer halk arasında emniyet ve huzurun zuhur ettiğini ve herkesin vatanında korkusuzca oturduğunu, emirliğinin ve yönetiminin merkez ve makamına kavuşunca ülkenin bütün insanlarının üzerine mutluluk gölgesi düşürdüğünü söylemektedir[80].

Yazar eserinde, Timurtaş'ın başarılarının maddi boyutunu anlattıktan sonra, onu hedeflerine ulaştıran esas gücün Tanrı'dan aldığı ilahi destek olduğunu ileri sürerek onun mehdi olduğunu söyleyebileceği bir zemin oluşturmaya başlar. Timurtaş'ın sadece adil ve cömert olduğu için değil Tanrı'nın ona büyüklük elbisesi giydirdiği için zorbaların fesat elinin mazlumların üzerinden çekildiğini ve Allah'ın hazinesinden keramet elbisesi giyindiği için zamanın yıkımı ve darbesine hedef olmadığını[81] açıkça ifade etmektedir. Diğer yandan ise, Timurtaş'ı şeriat kurallarına riayet eden dindar bir hükümdar olduğunun altını çizerek onu *Hazret-i Aliye-yi Padişah-ı Cihan* olarak zikretmeye başlar. Daha sonra yazar, "İslam dinin güçlendirilmesi ve Müslümanlara iyi davranılması konusunda öyle çaba harcadı ki hayır ve bağış eserlerinden, düşmanlığın ve zulmün giderilmesinden, asilerin ve serkeşlerin kökünün kazınmasından Mehdi'nin işlerinin ve durumlarının belirtileri baş gösterdi (*ahvâl-i mehdî be ẓohôr pîvest*)"[82] sözleriyle onun Şii-İsmaili inanış çerçevesinde değil de dindar, adil ve cömert bir padişah olarak elde ettiği başarılar üzerinden mehdilik yolunun kendiliğinden açıldığını ileri sürer. Yazar Timurtaş'ın Mehdi olduğunu söyledikten sonra onun şeriat kurallarına uyan dindar bir sultan gibi yapmış olduğu icraatları sıralamaya başlar. Örneğin Timurtaş'ın gayri-Müslimlerin Müslümanlardan farklı giyinmeleri zorunluluğu getirdiğinden bahseder ve onun Hz. Muhammed, Ebu Bekir ve Ömer gibi halkın şarap içmesine yasak getirmesini mehdilik alametlerinden başka bir göstergesi[83] olarak değerlendirerek onun ilahi destek sayesinde ve cömertlik, adalet ve dindarlık yolundan ayrılmadan çalıştığı için onda mehdiliğin kendiliğinden zuhur ettiği iddiasını ispatlamaya çalışır.

Aksarayî'nin kalemi ile Timurtaş şahsında birleştirmeye çalıştığı "sultanlık" ve "mehdilik", Timurtaş'ın İlhanlı hükümdarına karşı başlatacağı başkaldırı hareketinde toplumun bütün kesimlerinin desteğini arkasına alma çabasının bir parçasıdır. Timurtaş, mehdilik inancına bağlı Türkmenleri[84] harekete geçirebil-

---

[79] *Cevânıb-i kâfe'-i re'âyâ* terimini Erdoğan Merçil "her tarafta insanlara" olarak tercüme etmiş ancak biz kırsal kesimde yaşayan insanlar (köylüler, Türkmenler vs.) manasında "kırsal kesimin hepsi" olarak tercüme ettik. *Müsâmeret'ül-Ahbâr*, s. 324; Öztürk, s. 261.

[80] *Müsâmeret'ül-Ahbâr*, s. 324; Öztürk, s. 262.

[81] *Müsâmeret'ül-Ahbâr*, s. 334;Öztürk, s. 261-262.

[82] *Müsâmeret'ül-Ahbâr*, s. 325; Öztürk, s. 262.

[83] *Müsâmeret'ül-Ahbâr*, s. 336; Öztürk, s. 263. Hükümdarlara şarabı yasaklamamış ama sarhoş olmasının onu görevini layıkıyla yapmasına engel olacağı için haram olduğunu söylemiştir. *Müsâmeret ül-Ahbâr*, s. 327; Öztürk, s. 264.

[84] Timurtaş'ın yanında yer alanlar çoğunluğu oluştursa bile yalnızca Türkmenlerden ibaret değildi. Türkmenler burada kırsal kesimde yaşayanları da kapsayan genel bir tabir olarak kullanılmıştır. Babaîler isyanında Türkmenlerin yanı sıra Müslüman ve Hıristiyan birtakım

mek amacı ile "zamanın mehdisiyim"[85] sloganı ile İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd 'e karşı askeri hareketini başlatmıştır. Devrin kaynakları da Timurtaş'ın isyan hareketini, onun mehdilik iddiası ile birlikte zikretmektedirler.

V. Timurtaş'ın İsyanı

Timurtaş İlhanlı Hanlığı'na karşı silahlı mücadeleye hemen başlamadı, aşamalı olarak başkaldırdı. Önce hükümdar ailesine ve devletin hazinesine göndermesi gereken ayni ve nakdi vergileri göndermemeye başladı, kendisinden bu vergiyi istemeye gelenleri geri çevirdi[86]. Açıkça İlhanlı otoritesini tanımadığını göreve başladıktan yaklaşık sekiz yıl sonra 1322[87] yılında ilan etti. 16. yüzyılda Babür'ün torunu Ekber Şah tarafından bir heyete yazdırılan *Elfî* Tarihi'nde[88] Timurtaş'ın isyanı şu cümlelerle ifade edilmektedir: "Rum memleketinin hâkimi olan Timurtaş, kendini sultan ve cihan hâkimi olarak görürdü, sarhoş gibi gururlandı, ayakları yerden kesildi. Adına hutbe okuttu, sikke bastırdı. Bundan da tatmin olmadı ve Mehdi olduğunu ileri sürdü. Bunu duyan Çoban Ebû Sa'îd'e Timurtaş Rum'da bize karşı Kayzer oldu, onun defi vacip oldu diyerek kış ortasında bin bir güçlükle yola çıktı"[89]. Hafız Ebru da bu isyan girişimi ile ilgili şunları söylemektedir: "Timurtaş adına sikke bastırıp, hutbe okuttuktan sonra kendisinin *ahir-i zaman* mehdi olduğunu ilan etti. Mısır ve Şam'a sürekli elçiler gönderdi. O elçiler, buralardan Ebû Sa'îd'e taraf sefer yapmak, Irakeyn ve Horasan'ı ele geçirmek için asker hazırlamalarını istedi. Bu gizli hakikatin kendisinde peyda olduğunu duyurdu. Bundan haberdar olan Emir Çoban çok perişan oldu. Sultan'ın huzuruna çıkarak, oğlunun Rum'da *kayzerlik* yapmak istediğini öğrendiğini, izin vermesini, eğer ele geçirirse elini kolunu bağlayıp önüne atacağını,

köylüler, Şeyh Bedreddin İsyanında tımarları elinden alınmış sipahiler ve Balkanlar'daki eski Hıristiyan feodaller, Safevi isyanlarında ise bazı köylüler ve hatta bazı bir kısım tımarlı sipahiler de bu isyanlara katılmıştı. Ocak 1999, s. 155-156. Kaynaklarda bu konuda net bilgiler olmasa da Timurtaş'ın mehdilik iddiasını Türkmenlerin desteğini almaya yönelik bir propaganda olduğu söylenebilir.

[85] Ocak bu konuda "O kadar ki, Osmanlı dönemi de dâhil olmak üzere, İslami dönem Türk tarihindeki merkezi yönetimlere karşı girişilen hemen bütün heterodoks hareketler, istisnasız bu mesiyanik karakteri çok açık bir biçimde sergilediğini söylemektedir; Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksinin Teşekkülü*, Dergah Yay. (Genişletilmiş ikinci basım), İstanbul 1999, s. 80.

[86] Uzunçarşılı 1967, s. 625.

[87] Çoban oğluna hemen gelmesi için bir mektup yazdı. Demirtaş 722/1322'de istiklalini ilan eyleyerek namına hutbe okuttu ve para kestirdi. Yazar tarihi kaynaklarda bu olay ile ilgili pek çok tarih verilse de en isabetli tarihin 721/1321 sonuyla 722/1322 ilk ayları olduğunu ileri sürmektedir. Uzunçarşılı 1967, s. 625.

[88] Ekber Şah'ın hicretin bininci yılı münasebetiyle aralarında Abdülkadir el-Bedâûnî, Ebü'l-Fazl el Allâmî, Nakîb Han, Ca'fer Bey ve Ahmed Tettevî'nin de bulunduğu yedi kişilik bir heyete yazdırdığı *Târîḫ-i Elfî* 1000 (1592) yılına kadar gelen bir İslâm tarihidir. Haluk Kortel, "Hindistan" http://www.islamansiklopedisi.

[89] *Tarih-i Elfi; Tarih-i Hezar Sale-i İslam*, c. 7, Yay. Golamirza Tabatabayi Mecid, Yay. Şirket-i İntişarat-ı 'İlmi ve Ferhengi, Tahran 1382, s. 4427.

gelmemek için direnirse kellesini getireceğinin" sözünü vererek Ebû Saʿîd'den izin aldı ve ordusu ile Anadolu'ya hareket etti[90].

Timurtaş babasının Anadolu'ya yaklaştığını haber alınca çok hiddetlendi ve babası ile harp etmeğe karar verdi. Akşehir'in ileri gelenlerini topladı, onların desteğini aldı ve askerine bol bol para dağıttı. Kısa bir çatışmadan sonra baba-oğul arasında barış oldu. Çoban, oğlu ile birlikte isyana katılanlardan Kadı Necmeddîn Ṭabesi, Emir Sûrgâcı gibi bazılarını orada hemen öldürdü ve oğlu Timurtaş'ı İran'a götürerek elleri, ayakları bağlı bir şekilde Ebû Saʿîd'in önüne attı. Ebû Saʿîd ise onun günahını bağışlayıp, terbiyeli olmasını emrederek tam yetki ile Rum'a tekrar yolladı[91] .

Ancak, Ebû Saʿîd ile Çoban ailesinin sorunları hep devam etti. Çünkü Çoban ve oğulları İlhanlı ülkesini resmen değil ancak fiilen ele geçirmişlerdi. [92] Çoban ailesinin ekonomik gücü İlhanlıların sahip olduğunun çok üstünde idi [93]. Emir Çoban, İlhanlı hanedanlığına sadık, üstlendiği görevleri büyük bir özenle yapan başarılı ama aynı zamanda şahsi gücünü ve makamını korumak için rakip-

[90] *Zubdet el-Tevârih*, s. 504.

[91] *Zubdet el-Tevârih*, s. 114; *Tarih-i Elfi* s. 4427; *Ravzat'us-Safâ*, s. 505.

[92] Emir Çoban Olcaytu zamanında başlayan yükselişi Ebû Saʿîd zamanında zirveye çıkmıştır. Özellikle 1319 tarihli emirlerin isyanını bastırınca Şabankarai'nin deyimi ile "Sultan'nın heybeti ve haşmeti bir iken bin oldu, Emir Çoban'ın da gücü ve cesareti arttı." Ertesi gün Emir Çoban *Emîr'ül Ümerâ*lık makamına getirildi. O oğulları memleketin üzerinde mutlak güce kavuştular. İlhanlı Devleti'nin en güçlü adamı oldu. En büyük oğlu Emir Hasan Şah Horasan'a, Emir Mahmut Gürcistan'a vali olarak atadı. Ortanca oğlu Dımaşk Tebriz'de Başkentte, kendine ait hazinesi ve divanda oy hakkı olan (*ray-i sahib*) naib-danışman görevinde kendi tahtında oturdu. Şebânkâre'î, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Emir Kebir, Tahran 1376/1997. s. 281. 1319 isyanı ve Çoban'ın bu isyanın bastırılması sırasındaki faaliyetleri hakkında bkz. Melville, Charles, "Abû Saî'd and the Revolt of the Amirs in 1319", *L'Iran Face à la Domination Mongole*, ed. Denis Aigle, Institut Français de Recherce en Iran, Téhéran 1997, s. 89-117.

[93]Şabankarai'de Emir Çoban emirlerin isyanını bastırıp bir ay kadar padişahın yanında ona sarayda hizmet ettikten sonra tekrar geri dönerek derbendlerin ve askerlerin tedbir ve tertibi ile meşgul oldu. Ama oğlu Dımaşk o padişahlık tahtına oturdu. O oğlan kendini bütün sultanların ve mülklerin üzerinde gördü. Asi oldu Sultan ile ilgili söylediği edepsiz sözleri bazen onun kulağına ulaştı. Malı çok artmıştı. Onun hazinesi Ebû Saʿîd'in hazinesini aşmıştı. Belki Ebû Saʿîd'in hazinesi bile yoktu. Dımaşk Hoca'nın edepsizlikleri haddi aşmıştı. Gerçek padişah Dımaşk Hoca, Ebû Saʿîd değil lafını ediyordu. Bunun üzerine Ebû Saʿîd Dımaşk Hoca'nın kellesini bana getirin diye emir verdi. *Mecma'u'l-ensâb*, s. 279-280. Ebû Saʿîd Bağdat'da iken orada buluna seyyah Ibn Battuta'da bayramda insanlara verecek harçlığı olmayan Ebû Saʿîd'in bir tüccardan borç almak zorunda kaldığını ve annesi Hacı Hatun'un oğluna bütün hazine Çoban'ın oğlu Dımaşk Hoca'nın elinde diyerek oğlunu Çobanilere karşı harekete geçmesi yönünde telkinde bulunduğunu bize bildirmektedir *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s. 322-323 Tam da bu sıralarda merkezde olan Dımaşk Hoca'da Ebû Saʿîd'e meydan okuyan hal ve tavırlar içinde idi. Uzunçarşılı'da Çoban'ın işleri şeklen olsun Ebû Saʿîd'e sormadan yerine getiriyordu. Ebû Saʿîd 'in bütün bürokratlarını görevden uzaklaştırdığını ileri sürmektedir. Uzunçarşılı 1967, s. 603.

lerini acımasızca ortadan kaldırabilen [94] birisi idi. Onun bu gücü hem Ebû Saʿîd'i hem de ülkenin önde gelen emirlerini ve bürokratlarını rahatsız ediyordu. Ebû Saʿîd belki de bu büyük güce meydan okumak amacı ile Emir Çoban'dan "Büyük" lakaplı Şeyh Hasan Celayir ile evli olan kızı Bağdat Hatun ile evlenmek istedi. Çoban'ı köle yerine koyan bu gurur kırıcı teklif karşısında çok üzülen Emir Çoban kesin bir tavır almak yerine Ebû Saʿîd'i oyalamayı tercih etti. Ancak Ebû Saʿîd'in oğlunun Dımaşk Hoca'yı öldürtmesi üzerine, Çoban isyan bayrağını çekti. Yapılan savaşta Emir Çoban yenilince Çoban ailesinin Anadolu'da yaşayan fertleri, Ebû Saʿîd'in kız kardeşinden olan oğlu ve kaçabilen birkaç kişi dışında, ailenin bütün erkekleri öldürüldü[95].

İran'da ailesi ile ilgili bu gelişmeler karşısında Emir Timurtaş Meclisi toplayarak Ebû Saʿîd'in oğlu Dımaşk Hoca'yı öldürtmesi üzerineulema ve emirlerin fikrini aldı. Çoğunluk, "Ben Sultan'ın hizmetkârıyım ve onun isteği ile buraya geldim ve ben geldiğimde burası harap durumda idi ve devletin gayreti ile tekrar mamur oldu. Hizmetkârlarınızdan biri olarak sizden haber bekliyorum. Sizin yüce hükmünüz geçerlidir. İsterseniz hemen gelirim" diye Ebû Saʿîd'e haber yollanmasını söylediler ancak Timurtaş bu fikre karşı çıktı ve "Ebû Saʿîd'in babasına ve kardeşlerine suçsuz ve günahsız olduğu halde saldırdığı için ona itimadım yok" diyerek hazırlıklara başladı. Larende kalesini tahkim etti, Mısır'a elçi gönderdi. Mısır Sultanına "Babama ve kardeşlerime haksızlık yapan sultan şimdi benim üzerime doğru geliyor. Eğer buradan ayrılmak zorunda olursam size gelebilir miyim?" diye sorduğunda Memluk Sultan'ı Nasır da onlara tam destek vereceğini söyledi[96].

Bunun üzerine Timurtaş, yüzlerce at ve deveye yüklediği hazinesi, 1000 kişilik pahalı kumaş ve değerli taşlarla süslenmiş gulamların da olduğu maiyeti ile Anadolu'dan ayrılıp Mısır'a gitti. Hafız Ebru'nun ifadesi ile "Anadolu'dan padişah gibi ayrıldı ve Mısır'a da padişah gibi girdi"[97] . Mîrhond da benzer bir ifade ile Timurtaş'ın yanında getirdiği büyük serveti ile kıyafetleri ve taktığı mücevherler ile "pâdişâhâne" bir şekilde Mısır'a girdiğini söylemektedir[98]. Timurtaş sadece "pâdişâhâne" bir tavır sergilemekle kalmamış, Arap memleketlerine girdiği andan itibaren bir padişah gibi cömertçe dağıtmaya ihsanlarda da bulunmaya başlamıştı. Örneğin, *Katiya* denilen mahale geldiğinde, beraberinde getirdiği

---

[94] Emir Çoban oğullarını ülkenin her köşesine vali yapıp, dizginleri ele alınca ülkenin en önemli ve güçlü veziri olan Hace Reşid el-Dîn'i vezirlikten azl edip, 1327 yılında katletti. Çoban'ın Reşiddedin'i iftira atarak öldürtmesi, mallarını, vakıflarını talan ettirmesi konusunda ayrıntılı bilgi için Bkz. *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 78-80.

[95] Dalkesen, Nilgün, *Gender Roles and Women's Status in Central Asia and Anatolia Between the Thirteenth and Sixteenth Centuries*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos, 2007, Ankara, s. 179-197; "Bagdād Khātūn: A Case of Gender and Privacy Interpreted in Juxtaposition of *Yasa* and *Sharī'a*" adlı makale Nilgün Dalkesen tarafından yayına hazırlanmaktadır.

[96] *Zubdet el-Tevârîh*, s. 128-136.

[97] *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*, s. 128-136; *Ravzat'us-Safâ*, s. 525; Melville s. 90-91.

[98] *Ravzat'us-Safâ*, s. 525; Uzunçarşılı 1967, 637-639.

kendi malından yüz bin baş koyundan yirmi binini Emîr Begtemîr Essakîye, yirmi binini de Emîr Kosun'a ve sair Emîrlere derecelerine göre vererek koyunları dağıtmış, bu durum Melik Nâsır'ın hoşuna gitmemiştir. Yine başka bir örnekte ise Timurtaş'ın bir gün Mısır'da hamama girip yıkandıktan sonra hamamcıya o zaman için pek mühim bir miktar olan bin kuruş ve hamam bekçisine üç yüz kuruş vererek herkesi hayrette bırakmış ve bu ihsan Sultan'ı kızdırmıştı[99]. Uzunçarşılı Makrîzî ve Safedî'dinin her iki yazarın da onun serveti, cömertliği, asaleti ve halkın onu sevip saymasının Mısır Sultan'ın Timurtaş'ı kıskanmasına ve onu öldürtmesine sebep olduğu konusunda hemfikir olduklarını belirtmektedir[100]. Mîrhond da benzer şekilde onun devasa servetinin ve bu serveti cömertçe dağıtmasının Sultan'ı rahatsız ettiğini söylemektedir. Ancak Mîrhond, "Mısır Sultanının Timurtaş'ın sultan olma ehliyetine fazlası ile sahip olduğunu görmesi ve ümeranın ve devlet erkânın onu samimi bir kalp ile sevdiklerini ve ona meylettiklerini fark etmesi üzerine onu yakalatıp hapsettirdiğini yazmaktadır" [101]. Soya değil, kişisel başarı ve karizmaya dayalı bir sistemde hükümdar olan Nasır, kendi otoritesine tehdit oluşturabilecek olan Timurtaş'tan kurtulmuş oldu.

Tüm bunlara ilaveten, Timurtaş'ın düşmanları da boş durmadılar. Örneğin Ebû Sa'îd, Çobanoğullarının İlhanlı ülkesinde kendisine karşı yaptıkları itaatsizlikler hakkında bilgi verip, Timurtaş'ı tutmaları veya katletmeleri gerektiği konusunda telkinde bulunuyordu, bu amaçla sürekli elçiler yolluyordu[102]. Ayrıca, Karamanoğlu Bedreddin Bey, ailesi Timurtaş'ın zulmünden mağdur olan Antalya hâkimi Hamid oğlu Necmeddin İshak Bey ile En-Nasır'a bir mektup gönderdi. Mektupta Anadolu'da çok kan döktüğünü, oraya gelişinin Anadolu'da bıraktığı oğulları[103] ile arasında bir anlaşma olduğunu, onun Mısır hâkimiyetini ele geçirmek için oraya gelmekte olduğunu iddia etti[104]. Timurtaş'ın Şeyh Hasan, Melik Eşref, Melik Eşter ve Mısır Melik adlarında dört oğlu vardı. Bunlar Anadolu'da çok sayıda gulama sahiptiler ve Ebû Sa'îd ile evli olan halaları Bağdat Hatun sayesinde emniyet içinde yaşıyorlardı. Bunlar güçlerini birleştirdiklerinde Nasır için büyük bir tehdit oluşturabilirlerdi. Memluk ordusunun gulamlara dayalı bir orduya sahip olması da tehlikeyi daha da arttırıyordu[105]. Daha önceden Timurtaş Anadolu üzerinden Mısır'a gulam sevkiyatı konusunda anlaşmazlık yaşamıştı ve Emir Çoban'ın araya girmesi ile sorun çözülmüştü.[106]

---

[99] [99] Uzunçarşılı 1967, s. 640.

[100] Uzunçarşılı 1967, s. 641.

[101] *Ravzat'us-Safâ*, s. 525.

[102] Uzunçarşılı 1967, s. 630; Sümer 1970, s. 89.

[103] Timurtaş'ın mühim bir kısmı Anadolu'da ailesinin yanında kalmış çok memlûkü vardı. Timurtaş'ın oğullarının Mısır'a gelmek istememelerinin sebebi çok sayıda memlûklere sahip olmaları idi. Sümer 1970, s. 91.

[104] Sümer 1970, s. 90-91; Uzunçarşılı 1967, s. 619.

[105] Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, 1969, TTK; Sümer 1970, s. 91-92.

[106] Uzunçarşılı 1967, 629.

Nihayetinde Timurtaş, 1327 yılı Haziran ayında geldiği Mısır'da önce tutuklanıp zindana atıldı ve kısa bir süre sonra aynı yılın Ağustos ayında Memluk sultanı tarafından öldürüldü. Adaleti, cesareti, yeteneği ve karizması konusunda bütün tarihi kaynakların övgülerle bahsettiği Timurtaş, yönetimi altındaki bölgelerde daha çok ekonomik, toplumsal ve hukuksal alanlarda gösterdiği başarılarını, İlhanlı hanlığının askeri gücü karşısında gösteremeyince tarihte daha çok "kayzerlik" hayaliyle Rum'da İlhan'a başkaldırmış bir genel vali olarak yerini almıştır. Ancak, halkın hafızasına yer etmiş, güvenilen ve sevilen bir lider olduğunu ölümünden on yıl sonra tekrar siyaset sahnesinde ortaya çıkmasından anlamaktayız.

VI. Sahte Timurtaş

1335 yılında Ebû Saʿîd'in ölümü ile birlikte İlhanlı resmen olmasa da fiilen ortadan kalktı. Celayiri Büyük Şeyh Hasan ile Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan İlhanlı tahtını ele geçirmek için kıyasıya bir mücadele içine girdi. Küçük Şeyh Hasan babasına çok benzeyen ve onun yakın hizmetinde bulunduğu için onun hakkında detaylı bilgi sahibi olan Hacı Hamza isimli, Karaçari lakaplı bir gulamın babası olduğunu söyledi. O, babasının Mısır'da öldürülmediğini, oradan kaldığı zindandan kurtulmayı başararak aylarca seyahat ettikten sonra geri döndüğünü söyledi. Sonra Timurtaş'ın eşlerini, cariyelerini Hacı Hamza'ya verdi ve hatta kendi annesini de bu kişi ile evlendirdi. Kardeşleri Melek Eşref, Melek Eşter ve amcazadeleri Emîr Pîr Hüseyin ve Mîr Tudan Tâleş ve Emîr Tudan, Emîr Hasan ve amcası Yağı Bastı, yardımcıları, gulamları ve arkadaşları hepsi onun önünde toplandılar. Böylece askerlerin Timurtaş'ın onların Azerbaycan ve Irak ve Fars ve Kürdistan ve Kirman sınırında toplanmalarını ve orada beklemeleri emrini verdiğine inanmalarını istediler[107]. Küçük Şeyh Hasan Türk ve Moğol kabilelerinden binlerce taraftar toplamayı başardı[108]. Türkmen ve Moğollardan topladıkları askerler sayesinde Aladağ'da Şehr-i nev'de Büyük Şeyh Hasan'a karşı savaştı ve Büyük Şeyh Hasan'ın ordusunu bozguna uğrattı[109]. 1338-1339'da Küçük Şeyh Hasan, Emir İsen Kutluğ'un oğlu Emirzade Muhammed'i Ergenc ümerasını ve Oyrat kavmi ümerasını Sultaniye'yi yağma, talan ve harap etmesi için yolladı. Kürdistan ve Huzistan'ı ele geçirdi. İlhanlı ailesinden Satı Bey'i (dedesi Emir Çoban'ın eşi ve Ebû Saʿîd'in ablası) sözde han yaparak Ço-

---

[107] *Mecma'u'l-ensâb*, s. 312.

[108] Veli Saltık, bugün Tunceli Şeyh Hasaniler denilen aşiretin Moğol olduğunu ve yerleştikleri bölgelere göre Türkçe, Kürtçe ve Zazaca konuştuklarını söylemektedir. Bunların Emir Çoban'ın aşireti olan Sulduz aşiretinden olduğunu ve ilk kez 1314 yılında Emir Çoban ile birlikte gelip Malatya civarına yerleştikleri söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Veli Saltık, "Dede Şeyh Hasanlar ile Aşiret Şeyh Hasanlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 66 (2013), s. 290-295. Sümer, Demirtaş'ın Konya ve ona komşu bölgeleri elinde tutabilmek için buralara Moğol oymaklarını getirerek buralarda oba oba yurt tuttuklarını ileri sürmektedir. Sümer 1970, s. 91.

[109] Faruk Sümer "Düzmece Demirtaş'ın etrafında Çobanlılar'dan, Uyratlardan ve Türkmenler'den mühim bir kuvvet toplanmıştı" demektedir. Faruk Sümer 1970, s. 98.

banilerin İlhanlı tahtını ele geçirmesini sağladı[110]. O, Şeyh Hasan Celayiri gibi güçlü bir rakibi karşısında, halkın (Türkmenler ve Moğollar) [111] hafızasında yaşattığı babası sayesinde başarılı olabilmiştir.

VII. Sonuç

İlhanlı valisi Timurtaş Noyan, genel vali olarak görevlendirildiği Anadolu'da, İlhanlı otoritesine en büyük tehdidi oluşturan Türkmen beylerini itaat altına aldıktan veya zararsız hale getirdikten sonra toplumun genelinde düzeni, istikrarı ve toplumsal refahı sağlamayı başarmıştır. Onun bu başarıları siyasi amaçlarına ulaşmak için en büyük silahı olmuştur. Özellikle Moğolların Anadolu'yu işgalinden sonra siyasi, sosyal, idari ve ekonomik sorunlar içinde yaşamaktan bunalmış olan Anadolu halkı onu adeta bir kurtarıcı olarak görmüş, desteklemiş veya ciddi bir karşı duruş sergilememiştir. Timurtaş'ın insanların desteğini almasında uzlaşmacı bir politika izlemesi de etkili olmuştur. O, siyasi ve askeri mücadelesinin siyasi ve ideolojik zeminini bu farklılıkları göz önünde bulundurarak şekillendirmiştir. Bu çerçevede kendisinin halkını adalet, cömertlik ve şeriat ile yönetecek bir "padişah" ve aynı zamanda zulme ve adaletsizliğe son verip barış ve refahı sağlayacak kurtarıcı "mehdi" olduğunu iddia etti. Timurtaş'ın "mehdi" kimliği ile destek istediği kesimin ona ne kadar çok inandıklarını ve bağlandıklarının gösteren en güzel kanıt kendisi öldükten on yıl sonra bile binlerce Türkmen ve Moğol'un "Sahte Timurtaş"ın peşinden Azerbaycan'a gidip savaşmasıdır. O, bu yönüyle Babailer isyanından bu yana, Anadolu tarihinde siyasi amaçlarına ulaşabilmek amacı ile iki farklı dini-siyasi ideolojiyi aynı anda sahiplenen ve bunu insanlara kabul ettirebilen ilk ve belki de tek liderdir.

Bu nedenlerle, Timurtaş'ın siyasi-ideolojik söylemleri, askeri ve siyasi faaliyetleri genelde Şii-batini, özelde "mehdilik" çalışmalarına, Anadolu'nun sosyokültürel tarihine ve Türk-Moğol tarihindeki siyasi ve sosyolojik yapılanmalar ile ilgili araştırmalara ışık tutacak ve farklı görüş açıları getirecektir.

Kaynakça

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.

Aksaraylı Mehmed Oğlu Kerîüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr; Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, Mukaddime ve haşiyelerle Tashih ve Neşreden Osman Turan, TTK, Ankara 1944.

Ay, Resul, "XIV. Yüzyıl Beylikler Dünyasına Yeniden Bakmak: Selçuklu Mirasının İki farklı Tezahürü ve Orta Anadolu'da Özgün Siyasi Yapılanma", *Türklük Araştırmaları Dergisi 20* (Ayrıbasım), Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul 2008.

---

110 *Tarih-i Elfi*, s. 4477-78 Faṣīḥ Aḥmed b. Celāl-al-Dīn Muhammed Kâfî, *Majmal-e Faṣīḥī*, Yay. M. Farrok̲, III, Meşhed, 1376, s. 920-921.

111 Melville ve Zaryāb Sahte Timurtaş'ın etrafında dinsiz sorun yaratan çete ve toplulukları ve grupları etrafında topladığını söylemektedir. Charles Melville ve ʿAbbās Zaryāb, "Chobanids," Vol. V, *Encyclopedia Iranica*, s. 496-502.

Bashir, Shahzad, *Mesianic Hopes and Mystical Vision; The Nūrbakhsīya Between Medieval and Modern Islam*, University of South Carolina Press 2003.

Batur, Ahsen, *El-Ömeri; Türkler hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* (*Mesâlikü'l-Ebsâr*), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Cahen, Claude, *İslamiyet; Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*,Bilgi Yay., Ankara 1990.

Bashir, Shahzad , *Mesianic Hopes and Mystical Vision; The Nūrbakhsīya Between Medieval and Modern Islam*, University of South Carolina Press 2003.

Cahen, Claude, *Pre-Ottoman Turkey*, çev. Jones Williams, Sidgwick&Jackson, Londra 1968.

Dalkesen, Nilgün, *Gender Roles and Women's Status in Central Asia and Anatolia Between Thirteenth and Sixteenth Centuries*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağustos, 2007 Ankara.

Danuu, Ankhbayar, *İlhanlı Devlet'inde Vezaret*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi Ankara 2016.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY İstanbul 2004.

Fasihi, Havfi, *Mecmual Fasihi,* C. 2, yay. Seyyid Mohsen Nâci Nasır Âbâdi, İntişârât-ı Asâtîr, Tahran 1376.

Hafız Ebru, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârîh-i Reşîdî*, yay. Doktor Hânbâbâ Beyânî, Şirket-i Tezamni 'Ali, Tehran 1317/1997.

Kazvini, Abdüllatif, *Lüb el-Tevârih*, yay. Yahya b., İntişarat-ı Bünyâd-ı Gûya, Tahran 1363.

Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü-Dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi basımevi, 1970.

Melville, Charles, " Anatolia under the Mongols", *The Cambridge History of Turkey, Vol I, Byzantium to Turkey 1071-1453*, yay. Kate Fleet, Cambridge University Press 2009, s. 51-101.

Melville, Charles, "Abû Saî'd and the Revolt of the Amirs in 1319", *L'Iran Face Á La Domination Mongole*, Ed. Denis Aigle, Institut Français de Recherce en Iran, Téhéran 1997, s. 89-117.

Melville, Charles ve Abbās Zaryāb, "Chobanids," Vol. V, *Encyclopedia Iranica*, s. 496-502.

Merçil, Erdogan, "Sâhib Ata Fahreddin Ali" TDV Ansiklopedisi, Cilt: 35, s. 516.

Mîrhond, Mîr Muhammed, *Ravzat'us-Safâ*, V, Tahran 1339/1960.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi (Makale ve Araştırmalar)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

Ocak, Ahmet Yaşar, "Social, Cultural and Intellectual Life, 1071-1453", *The Cambridge History of Turkey, Vol I, Byzantium to Turkey 1071-1453*, yay. Kate Fleet, Cambridge University Press 2009, s. s. 353-422.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksinin Teşekkülü*, Dergah Yay. (Genişletilmiş ikinci basım), İstanbul 1999.

Özgüdenli, Osman, *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Tarih, İstanbul 2009.

Öztürk, Mürsel, Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeret ül-Ahbâr,* TTK. Yay, Ankara 2000.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.

Sağlam, Ahmet, "Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan bir Gelişme: Sülemiş İsyanı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.8, Sayı 41 '015 Aralık 2000, s. 553-562.

Saltık, Veli, "Dede Şeyh Hasanlar ile Aşiret Şeyh Hasanlar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 66 (2013), s 290-295.

Şebânkâre'î, Muhammed b. 'Alî b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Emir Kebir, Tahran 1376/1997.

Sümer, Faruk , "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, 1969, TTK, Ankara 1970, s. 1-145.

Tarîh-i Âl-i Selçuk; Anonim Selçuknâme, Tercüme ve Notlar, Halil İbrahim Gök, Fahreddin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara, 2014.

Tarih-i Elfi; Tarih-i Hezar Sale-i İslam, c.7, yay. Golamirza Tabatabayi Mecid, Yay. Şirket-i İntişarat-ı 'İlmi ve Ferhengi, Tahran 1382.

Taeschner, "Akhî", *EI*, s. 321-323

Togan, Ahmet Zeki Velîdî, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", (*Türk Hukuk ve İktisadiyat Tarihi Mecmuası* C. I'den ayrıbasım), İstanbul Evkaf Matbaası 1930.

Togan, Ahmet Zeki Velîdî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1970.

Togan, İsenbike, "Variation in the Perception of Jasagh", *History of Central Asia in Modern Medieval Studies (In Memoriam of Professor Roziya Mukminova)*, Yangi nashr, Taşkent 2013, s. 67-100.

Togan, İsenbike, "Beylikler Devri Anadolu Tarihinde Yöntem Sorunları; Germiyan'dan Örnekler", *Şinasi Tekin Anısına; Uygurlardan Osmanlı'ya.* Simurg Yayınları, İstanbul 2005, s.704-20.

Togan, İsenbike, "Ottoman History by Inner Asian Norms", *New Approaches for State and Peasent in Ottoman History*, yay. Halil Berktay ve Suraiya Faroqhi, Frank Cas&Co. Ltd, 1992, s. 185-210.

Turan, Osman, yay., *İstanbul'un Fethinden Önce yazılmış Tarihî Takvimler*, TTK, Ankara 1954.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

Vryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press 1971.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Emîr Soldoz ve Timurtaş", *Belleten*, 124, Cilt: XXXI 1967 Ankara, s. 601-646.

Yavaş, Alptekin, *Anadolu Selçuklu Veziri Sâhib Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*, TTK, Ankara 2015.

Yınanç, Mükremin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, II. Cilt*, Yayına hazırlayan Refet Yinanç, TTK, Ankara 2014.

Yuvalı, Abdülkadir, "Geyhatu Han", TDV Ansiklopedisi, C.4.

Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Çoban-Oğulları Beyliği, Candar-Oğulları Beyliği, Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri I*, Gözden geçirilmiş ilaveli 2. Baskı, TTK, Ankara 1991.

Öz: Anadolu'nun genel valisi olan Emir Timurtaş Noyan, göreve başladıktan dört yıl sonra 1322 yılında "mehdi" olduğunu ileri sürerek İlhanlı hükümdarı Ebû Sa'îd Han'a isyan etmiş ve 1327 yılında sığındığı Mısır Memluk Sultanı tarafından öldürülmüştür. Valiliği sırasında Anadolu'da siyasi, askeri ve ekonomik şartları iyileştirmiştir. Ayrıca, farklı sosyo-kültürel özelliklerde olan Anadolu halkının tamamının desteğini sağlayabilmek için hem Sünni bir hükümdar gibi icraatlar yapmış ve Sünni İslam ilkelerine bağlı olduğunu bildirmiş hem de mehdi olduğunu ileri sürmüştür. Timurtaş, siyasi amaçlarına ulaşamamıştır ama Anadolu halkı tarafından benimsenmiş ve desteklenmiştir. Bu nedenle öldükten on yıl sonra, oğlu

Şeyh Hasan "sahte Timurtaş"ın etrafında savaşmaya hazır binlerce Türkmen ve Moğol'u toplamayı başarmıştır. Bu çalışmada Timurtaş'ın siyasi amaçlarına ortam oluşturan Anadolu'nun siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları ve Timurtaş'ın siyasi, askeri ve ekonomik faaliyetleri devrinin tarihi kaynakları ışığında incelenecektir. Bu çalışma, Anadolu'nun sosyo-kültürel ve dini tarihi ile ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlayacak yeni bilgiler ve farklı bakış açıları sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Timurtaş Noyan, Anadolu'da Moğollar, Mehdi, Vezirler, Selçuklular

Revolt of Ilkhanid Governor Amir Timurtash

Abstract: Timurtash, governor general of Anatolia, rebelled against Ilkhanid ruler Abû Sa'îd Khān claiming that he was the "mahdī" in 1322 after four years of his assignment. He was killed by the Mamlūk Sultān to whom he had taken refuge in 1327. He improved the justice, peace and social well-being of Anatolia during his governorship. In order to secure the support of Anatolian people from different socio-cultural characteristics during his political and military struggle, he both acted like a Sunni ruler and declared his dependence on the principles of Sunna and claimed to be the mahdī at the same time. Timurtash could not achieve his political aims but he was recognized and supported by the Anatolian people. Hence, his son Shaikh Ḥasan was able to gather thousands of Turkomans and Mongols who were ready to go to war for "False Timurtash". In this study, political, social and economic conditions of Anatolia that secured a suitable environment for the political aims of Timurtash and his political, military and economic activities are examined in the light of contemporary historical sources. This study aims to contribute to the studies on the socio-cultural and religious history of Anatolia by offering new information and different perspectives.

Keywords: Timurtash Noyan, Mongols in Anatolia, Mahdī, Viziers, Anatolian Seljuks

Osmanlı Gümrüğünde Bir Geçiş Belgesi: Pasavan veya Geçit Tezkeresi

Abdullah BAY*

I. Giriş

Devletlerin coğrafî bitiş noktalarını veya egemenlik alanlarını belirleyen yerler olan sınırları geçebilmek için kişilerin tanımlayıcı resmî belgelere ihtiyaçları vardır. Bu belgeler kullanılmadan gerçekleştirilen izinsiz geçişler yasadışı faaliyet kapsamına girer[1]. Modern öncesi dönemlerden itibaren sınır geçişlerinde kullanılan en temel belge pasaport olmuştur. Ülkelerarası geçişleri başarılı şekilde organize eden pasaport, sınırların sıkı denetim altına alınması sonucu oluşan özel ilişki biçiminden dolayı sınır boyunca yerleşik kimselerin geçişlerini düzenlemekte yetersiz kalmıştır[2]. İşte bu gelişme, pasavanın diplomasi literatürüne girmesine sebep olmuştur[3].

Bu incelemede, üzerinde hemen hiçbir müstakil araştırma yapılmamış, hatta dönemin kaynaklarında kısa bir tanıma bile rastlanmayan pasavan kullanımı ve modernleşen diplomatik ilişkilerin yeni bir belge kullanımını zorunlu kılışı ele

* RTE Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / abdullahbay1973@gmail.com

[1] Pasaport hakkında geniş bilgi için bkz. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), 2003, s. 109; Nalan Turna, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Pasaport: Mürur Tezkeresi", *Osmanlı İstanbulu, II*, (Ed. Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 390; Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâme (Türk Tarihi)", *DİA*, 1988, s. 536-540.

[2] Latife Akyüz, "Liminal alanlar olarak sınırlar: Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve etnik kimliklerin sınır deneyimleri", *Tarih ve Bilim*, 131/2014, s. 84-89.

[3] Vedat R. Sevig, "Yabancı Gerçek Kişilerin Giriş, Çıkış, İkamet ve Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 43(1-4), 1977, s. 367-382.

alınmaya çalışılacaktır. Esas itibarıyla, pasavan veya geçit tezkeresinin XX. yüzyılda siyasî ve toplumsal gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkış süreci, gelişimi ve cumhuriyetin ilk yıllarına devreden mirası, kısaca hariciyeye bir yeniliğin giriş serüveni ve belgenin uluslararası ilişkileri organize etme potansiyeli üzerinde durulacaktır. Konuyu ilginç kılan en önemli faktörlerden biri, pasavan uygulamasının tek başına bir sınır ekonomisini ve ülkelerarası sosyal ve toplumsal hareketliliği organize etme potansiyeli ve bunu Osmanlı örneğinde başarılı şekilde yerine getirmesidir. Konunun kaynakları ise, süreci bütün ayrıntılarıyla takip edebileceğimiz arşiv malzemesidir. Bir başka kaynak verisi Osmanlı dışişleri incelemelerinin temel kaynaklarından olan *Düstur* ve *Takvim-i Vekayi* süreli yayınlarıdır.

II. Pasaport, Pasavan veya Geçit Tezkeresi

Pasaport, kişilerin vatandaşlık bağıyla[4] bağlı bulundukları ülkeden başka ülkelere yolculuklarında kullandıkları içinde kimlik bilgilerinin yer aldığı resmî belgeye denir[5]. Kısa süreli olanlarına ise pasavan veya bazı belgelerde ifade edildiği şekliyle geçit tezkeresi denir[6]. Kanunda "memâlik-i Osmaniyenin hudud-ı beriyyesi civârında sâkin olan teb'a-i Osmaniyeden hududun diğer tarafında işi gücü olanlara hem hudud devletlerle mün'akid veya ileride akd edilecek mukâvelât ahkâmı dâiresinde on beş günlük matbû' ve ücretsiz" belge olarak tanımlanmıştır[7]. Pasavan, pasaport gibi sınır geçiş belgesinden ziyade ev ile işyeri veya arazisi arasında sınır geçen halkın belli yerlere serbestçe geçişlerini sağlamak için kullanılır. Bu çeşit giriş-çıkışlar devletler hukukunda "*küçük trafik-le petit traffic*" olarak tanımlanır[8]. Pasavanlara "*muvakkat şehadetnâme*" veya "*mürûr tezkeresi*" de denilmektedir. Osmanlı belgelerinde zaman zaman on kuruşluk pasaportlar da pasavan olarak tanımlanmıştır[9]. Bunun yanında nadiren de olsa ayırıma tabi tutularak on beş günlük olanları geçit tezkeresi, altı aylık olanları ise pasavan olarak ifade edilmiştir[10].

---

[4] Tabiiyet hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, 29/2011, s. 193-214.

[5] Rona Aybay, "Son Dönem Osmanlı, TBMM Hükümeti ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Pasaportlar", *Tarih ve Toplum*, (13), Ocak 1985, s. 46-53; Ahmet Cemal Ruhi, "Pasaport ve Pasaport Çeşitleri", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI(1-2), 2007, s. 333-350.

[6] BOA, *DH.SN.THR.(Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi)*, 49/99, Nüfus İdare-i Umumiyesinden Dahiliye Nezareti'ne Tezkere, 25 Şubat 1329/8 Mayıs 1913.

[7] *Pasaport Kanunu*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, s. 1-8.

[8] Turna, *a.g.m.*, s. 390; Seha L. Meray, "Bazı Türk Andlaşmalarına Göre Hudut Uyuşmazlıklarının Çözüm Yolları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.15, 3/1960, s. 26.

[9] BOA, *DH.TMIK.(Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu)*, 152/48, Dahiliye Nezareti Tezkeresi, 13 C 1321/5 Eylül 1903; BOA, *DH.MHMŞ. (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı)*, 15/20, Dahiliye Nezareti Tezkeresi, 8 Ka 1324/21 Şubat 1909.

[10] BOA, *BEO.(Babıali Evrak Odası Evrakı)*, 4299/322389, Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne, 4 Ş 1332/28 Haziran 1914.

Pasavan kullanılış usulü kanun ile belirlense de sınırın her iki yanında uyulması gerekli şartlar doğrudan devletlerin egemenlik haklarıyla ilgili olduğundan geçiş antlaşmalarıyla veya dışişleri bakanlıklarınca alınan ikili kararlarla belirlenir[11]. Bu yolla sınırın her iki tarafında yaşayan kimseler, pasavan geçişine tahsis edilen kapılardan arazilerini işleme ve elde ettikleri ürünlerini hiçbir resim ve harca tabi olmaksızın memleketlerine götürme ile arazi ve taşınmazlarını bizzat veya temsilciler aracılığıyla idare ve ikamet haklarına sahip olurlar[12].

Pasavan kullanımının geçerli olduğu sınır bölgesi, antlaşmalarla tespit edilen mesafede bir arazi şerididir. Bu mesafe antlaşmalara bağlı olarak, 5, 10, 15 veya 50 kilometre arasında değişmekle birlikte genellikle 10 veya 15 kilometrelik bir bölge olarak belirlenir[13]. Sınıra üçer kilometre mesafede oturanlar için bir yıllık pasavanlar verilebildiği halde, genellikle on beş ve yirmi bir gün gibi kısa süreler için verilir. Pasavan kullanımına bağlı sınır geçiş hakları her iki tarafın da kabul ettiği özel şartlara bağlı olarak yıl içinde geçiş sayısı, geçilecek zaman, dolaşılacak yer veya ticaret ve tarım gibi şartlarla sınırlandırılabilir[14].

III. Kanunlar, Tezkereler ve Şura-yı Devlet Kararları: Osmanlı Hariciyesine Pasavan Kullanımının Girişi

XIX. yüzyıl öncesinde sınır geçişlerini düzenlemek üzere hazırlanmış müstakil antlaşmalar bulunmasa da sınırın her iki yanında yerleşik halkın anlaşmazlıklarını çözmek ve kısmen geçişleri düzenlemek amacına yönelik hazırlanmış maddelerin yer aldığı antlaşma örneklerine rastlanmaktadır. Örneğin, Rusya ile sınır geçişini düzenleyici maddelerin yer aldığı 13 Haziran 1700 tarihli İstanbul antlaşmasının 6. maddesinde şöyle denilmektedir.

> Miyuş kasteli ile Or boğazı toprağı tabir olunan mahallerin arasında ittifak ile hali kalacak yerlerde ve sularda gelinip gidilmek şartiyle hüsn-i civara ve hüsn-i muameleye lâyık olduğu üzere taayyüşe lâzım olan odun kesmek ve kovan tutmak ve otluk almak ve tuz getirmek ve balık avlamak ve ormanlarda şikâr eylemek caiz ola ve bu makule intifa için gelip gidenlere kimesne mani olmaya ve hac ve gümrük ve bu misullu nesne talebile cebrolunmaya ve Kırım ceziresinde ve zikrolunan Or boğazında traşlık olmağla hayvanat ve davarları kadimden Or boğazından taşra çıkup yayılma yayılagelmeğle bu makule yaylım yayılanlara bir dürlü zarar ve ziyan eriştirilmeyüp yaylımları mutad-ı kadim üzere emniyet ve istirahat ile ola[15].

[11] *Düstur*, III/6, s. 142; *Düstur*, III/7, s. 1506.
[12] *TBMMZC*, 2. Dönem, C. 2, 34. Birleşim, s. 374-375; "Suriye'de Türklere Ait Emlak ile Türkiye'de Suriyelilere Ait Emlak Hakkında Fransa Hükümetile Ankara'da Aktedilen İtilafname Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, Sayı. 2308, 19.1.1933; *Düstur*, III/10, s. 245-246.
[13] *Düstur*, III/6, s. 143; *Düstur*, III/10, s. 245.
[14] *Düstur*, III/10, s. 245; *Düstur*, III/6, s. 143-144.
[15] Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), I*, TTK, Ankara 1953, s. 43.

Yalnızca bir örneğini vermekle yetindiğimiz erken tarihli bu antlaşmada pasavan türü geçiş belgelerine değinilmeden egemenlik haklarının paylaşıldığı sınırda yaşayan halkın yaşamı antlaşmaya konu yapılmış ve düzenleyici maddeler konulmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bir dizi gelişme sınır geçişlerini düzenlemek üzere çıkarılan 1867 tarihli Pasaport Odası Nizamnâmesi ile 23 Rebî'u'l-âhir 1301/20 Şubat 1884 tarihli Pasaport Nizamnâmesi'nde yer almayan pasavanın hariciye uygulamaları arasına girmesine sebep olmuştur[16]. Pasavanın uygulamaya geçirilmesi devletin doğrudan kabulünden ziyade siyasî gelişmeler ve komşu devletlerle uluslararası ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak artan toplumsal taleplerle yakından ilgilidir. Toplumsal talepler pasavanın önce gümrük uygulamalarına, daha sonra ise pasaport kanununa girmesine yol açmıştır.

Pasavan kullanımını zorunlu kılan ilk süreç muhtariyete bağlı olarak tabiiyet ve arazi anlaşmazlıklarının ortaya çıktığı Şarki Rumeli Vilayeti ve Bulgaristan'da yaşandı[17]. Osmanlı devleti, muhtariyetten önce Bulgaristan'a seyahatleri mürur tezkeresi ile yürütmekteydi. Muhtariyetin ardından[18] Bulgarlara elçiliklerinden aldıkları ilmühaber üzerine İstanbul mürur şubesi aracılığıyla mürur tezkeresi, Bulgaristan'a giden yabancılara pasaport, Bulgaristan'a yolculuk yapan kendi vatandaşlarına ise pasavan vermeye başladı. Buna karşılık Bulgaristan farklı bir adım atarak Osmanlı makamları tarafından verilen pasaportlara vize zorunluluğu getirdi ve vizesiz pasaport sahibi yabancıların Bulgaristan'a girişini yasakladı. Anlaşmazlık yabancılara verilen pasaportlar üzerinden yaşansa da asıl sorun egemenlik iddiasından kaynaklanıyordu. Osmanlı devleti, Bulgaristan'a gidenlerin belgelerini kapı kethüdalığının[19] vize etmesini hükümran devlet sıfatıyla bağdaştıramadığından pasaportları toplayarak pasavan dağıtıyordu. Bu durum ara çözüm olarak kullanılsa da pasaport kanununa muhalif ayrıcalıklı bazı işlemleri

---

[16] Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi, IV-V*, YKY, İstanbul 1999, s. 927; *Düstur*, Tertib-i Evvel/Zeyl.4, s. 4; Sezer, *a.g.m.*, s. 114; 1867 tarihli Pasaport Odası Nizamnâmesi ile "Memâlik-i mahrûse-i şâhâneye dâhil olmak veyahûd hârice çıkmak veyâhûd dâhil-i memlekette geşt ü güzâr etmek arzusunda bulunan her kim olur ise olsun me'mûr-ı hakîkîsi tarafından usûl ve kâideye muvâfık bir kıt'a pasaport ahzına mecbûr" tutularak, sınır geçişleri pasaport şartına bağlanmıştır. "Pasaport Odası Nizamnâmesidir. 9 L 1283/14 Şubat 1867", *Düstur*, I/1, s. 776-779; Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri hakkında geniş bilgi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnâmeleri", *TTK Belgeler*, C.XV, 33/1993, s. 169-181; Aybay, *a.g.m.*, s. 49.

[17] Arazi ve mülkiyet sorunları hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, 2, 1(2006), s. 237-272.

[18] Muhtariyet süreci için bkz. Mahir Aydın, "Tophane Konferansı "Doğu Rumeli'ye Veda"", *Tarih Dergisi*, 53, (2011/1), İstanbul 2012, s. 115-174; M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK, Ankara 1992; Cavit Akın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar İsyanları (1866-1896)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.

[19] Bulgar Kapı kethüdalığı hakkında bkz. Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler*, XVII/21 (1996), s. 71-125.

de ortaya çıkarmıştı[20]. Osmanlı devletinin olumsuz tutum takınmasında ekonomik kaygılar da etkiliydi. Pasaport ve pasavanları vize yetkisi Osmanlı resmî makamlarına ait iken Bulgaristan'ın pasavanları vize etmeye başlaması büyük gelir kaybına yol açıyordu[21].

Bir yandan pasaport ve pasavan, diğer yandan vize sorunlarının giderek artmaya başlaması üzerine, Bulgaristan ve Şarki Rumeli'de muhtariyete bağlı olarak değişikliğe uğrayan geçiş esaslarını belirlemek üzere Hariciye Nezareti'nde Hukuk Müşaviri, Umur-ı Şehbenderi Müdürü, Umur-ı Hukuk-ı Muhtelite Müdürü ve Tahrir-i Hariciye kâtibinden oluşan bir komisyon kuruldu. Komisyon yaptığı inceleme sonucu 14 Haziran 1883'de mütalaayı içeren mazbatasını sundu. Komisyon incelemesine göre;

1- Bulgar ahalisine Bulgar memurları tarafından Bulgarca ve Türkçe verilmiş tezkerelerin Osmanlı mürur tezkereleriyle denk sayılması

2- Bulgarca ve Fransızca hazırlanmış tezkerelerin işlemler yapıldıktan sonra Osmanlı mürur tezkireleriyle değiştirilmesi

3- Tezkire sahipleri ikamet etmeyip yolculuk yapacaklarsa yalnızca kayıtlarıyla yetinilmesi

4- Bulgaristan'a gitmek için alınan tezkereler Bulgar kapı kethüdalığından vize olunduğu gibi, Osmanlı topraklarına gelenlere verilen tezkereler de Osmanlı devletinin Bulgaristan'daki tüccar vekilleri tarafından "*filan mahalle 'azimet içün*" ibaresinin konularak vize edilmesi

5- Bulgaristan'a gideceklere Osmanlı memurları tarafından verilecek tezkerelerin belirlenen şeklinin korunmasıyla, bunların Türkçe ve Fransızca kısımlarının doldurulması kararlaştırılmış ve alınan karar 27 Haziran 1883'de Hariciye Nezareti tarafından İstanbul'daki Bulgar kapı kethüdalığına tebliğ edilmiştir[22].

Bulgaristan, ileri bir adım daha atarak kapı kethüdalığı aracılığıyla "*alametsiz pasaport*" dağıtmaya başlamış ve ısrarla işlemin tanınmasını talep etmiştir[23]. Osmanlı devleti, Bulgaristan ve Şarki Rumeli'nin resmî olarak toprağı olması yanında "pasavanlar Bulgaristan kapı kethüdalığından ve emaretçe verildiği halde devlet-i aliyyenin Bulgaristan'da mukîm tüccâr vekilleri tarafından vize edilmek sûretleri zabıta nokta-i nazarınca hem mu'âmelâtı teshîl ve hem hukuk-ı zâbıtaya kâfil" olacağını belirterek kapı kethüdalığı tarafından dağıtılan pasaport ve pasa-

[20] BOA, *A.MTZ.(04). (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı)*, 183/17, 21 Mayıs 1316/3 Haziran 1900.

[21] BOA, *DH.MKT.(Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı)*, 216/34, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e Tezkere, 29 Eylül 1310/11 Ekim 1894.

[22] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 76, Komisyon mazbatası, 4 Ca 1304/28 Ocak 1887.

[23] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 103, Dahiliye Nezareti'nin 15 Mayıs 1302 tarihli ve 51 nolu tezkeresi, 7 S 1302/26 Kasım 1884; "… *Bulgaristan ve Rumeli-i Şarkiye esnâ-yı duhûl ve hurûcda Bulgar polis me'mûrları tarafından kayd olunmakda..*"; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 3, Edirne Vilayetinden Sadarete Tezkire, 8 N 1312/5 Mart 1895.

vanların kullanımını reddetti[24]. Bergos ve Varna'dan Bulgar pasaport ve pasavanlarıyla İstanbul'a gelenlere izin verilmediği gibi gelenler de iade edildi. Buna karşılık misillemeye girişen kapı kethüdalığı da Bulgaristan'a gidecek yolcuların mürur tezkerelerine vize işlemlerinin yapılmayarak iade edileceğini bildirdi[25].

Bulgar kapı kethüdalığı 27 Haziran 1883'de yapılan tebliğe ise uzun bir aradan sonra cevap verdi. Hariciye Nezareti'nin tebliğine doğrudan olumlu veya olumsuz cevap vermekten kaçınan kapı kethüdalığı 6 Ocak 1886'da Osmanlı uygulamasını şikâyet babında şifahi takrir göndermekle yetinmiştir. Kapı kethüdalığı takririnde, Osmanlı tarafının Bulgar pasaportlarını toplayarak mürur tezkeresi dağıtmasının farklı gümrük kapılarından Bulgaristan'a dönen vatandaşları zor durumda bıraktığını, bu sebeple de Bulgarca ve Fransızca olarak hazırlanan Bulgar pasaport ve pasavanlarının Osmanlı memurları tarafından değiştirilmemesini talep ediyordu. Hariciye Nezareti, Bulgarca ve Fransızca bilen gümrük memurlarının bulunmadığı gerekçesiyle isteği reddetti. Ayrıca pasaportların toplatılmasının asıl sebebinin pasaportlarda Osmanlı tabiiyetine işaret eden ay-yıldızlı tuğraya yer verilmemesi olduğu, Şarki Rumeli ahalisinin ise Bulgar pasaportu taşıması uygun görülmediğinden eskiden olduğu gibi tezkere verilmeye devam edileceği kethüdalığa iletilmiştir[26].

Dâhiliye Nezareti tezkeresinden bu sırada yürürlükte bulunan geçiş işlemleri hakkında bilgi elde edilebilmektedir. Buna göre;

1- Bulgaristan'a gidenlere Bulgaristan'a mahsus Fransızca ve Türkçe mürur tezkeresi veriliyordu.

2- Şarki Rumeli'ye gidenlere getirdikleri ilmühaber üzerine ülke içinde de kullanılan Türkçe mürur tezkeresi veriliyordu.

3- Bulgarlar pasaport kanununa aykırı olarak verilen Bulgarca pasaportlarla gelmekte, kapı kethüdalığı tarafından gerçekleştirilen vize işlemleri ile geri dönmekteydiler. Eğer gelenler Osmanlı topraklarında yolculuk yapacaksa getirecekleri ilmühaberlerle birlikte mürur tezkeresi verilerek pasaportları alınmıyordu. Ancak, Bulgar ahalisinden olmayıp ticaret için giden yabancıların Bulgar kapı kethüdalığı tarafından verilen pasaportları alınarak mürur tezkeresi veriliyordu.

4- Şarki Rumeli'den gelenler Türkçe, Fransızca ve Bulgarca hazırlanmış mürur tezkereleri ile geldiklerinde, bunlar gerek Şarki Rumeli'ye gitsinler, gerek Osmanlı dâhilinde yolculuk etsinler, tezkereleri üzerinde vize işlemi yapılarak kendilerine iade ediliyordu.

---

[24] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 89, Dahiliye Nezareti Tezkeresi, 30 Temmuz 1302/11 Ağustos 1886; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 88, Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne Tezkere, 6 R 1302/23 Mart 1885.

[25] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 106, Zabtiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne Tezkere, 20 B 1304/14 Nisan 1887.

[26] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 76, Komisyon Mazbatası, 4 Ca 1304/28 Ocak 1887.

5- Ticaret odası tarafından verilen mürur ilmühaberi uygulaması 12 Temmuz 1302/24 Temmuz 1886 tarihli Şura-yı Devlet kararıyla kaldırılmıştır.

Tezkerede Bulgar Kapı kethüdalığının bazı istekleri de açıklanmıştır:

1- Eksarhlıktan verilen ilmühaberlerin bundan sonra kapı kethüdalığından verilmesi

2- Şarki Rumeli'ye mahsus üç dil üzerine düzenlenmiş tezkerenin yerine bundan sonra yalnızca Bulgar emaretine mahsus Bulgar dili ile hazırlanmış pasaportların kabul edilmesi, yani Şarki Rumeli ahalisinin de Bulgar pasaportu kullanmasının kabul edilmesi

3- Şarki Rumeli'ye yapılacak ülke içi yolculuklar için verilen tezkerelere Fransızcanın da eklenmesi.

4- Kapı kethüdalığından verilecek ilmühaber veya pasaportlarla gerek seyahat, gerek ticaret için yolculuk yapanlara engel olunmaması, ülke içi yolculuklara mahsus mürur tezkeresinin şekli değişmeksizin bir yüzüne Fransızca eklenmesiyle yalnızca Şarki Rumeli'ye gidenlere verilmesi. Bu isteklerin kabulü halinde kapı kethüdalığının antlaşmaya razı olacağı bildirilmiştir[27].

Osmanlı devleti, hem devam eden pasaport ve pasavan sorunlarını çözmek,[28] hem de kapı kethüdalığı ile yürütülecek görüşmelerde pasaport ve pasavan kullanımı hakkında karara varmak üzere Hariciye Nezareti'nde yeniden bir komisyon kurdu. Komisyon, yaptığı toplantı sonucunda uygulamayı daha önceki komisyon kararları doğrultusunda devam ettirme kararı aldı[29]. Ancak, Bulgaristan'ın mukabil hareketinden çekinen Dâhiliye nazırı eski uygulamaya devam etmekle birlikte "Bulgaristan teb'asına Osmanlı pasavanı vermek içün yedlerindeki pasaportların ahz olunmayacağına dâir" teminat verdi[30]. Bulgar tarafını ikna etmiş bir çözüm yolu olarak görünen yeni uygulamada, Bulgar pasaportları

---

[27] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 18.

[28] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 101, Dahiliye Nezareti Tezkeresi, 8 R 1303/14 Mart 1886.

[29] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 66, 26 Mayıs 1303/7 Haziran 1887; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 88, Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne Tezkere, 18 Ş 1304/12 Mayıs 1887; "...gidip gelenlere verilecek pasaport ve pasavanların ne sûretle tanzim ve vize olunması îcâb edeceğine dâir ittihazı mûcib-i inzibat olacak usûl hakkında…lüzûm görünen komisyonun sâbıkı gibi yine dâire-i celîle-i Hâriciye'de teşkili münâsib olacağı ...mezkûr komisyonun serî'an teşkiline...". BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 105, Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne Tezkere 27 L 1304/19 Temmuz 1887.

[30] "…pasaportların kendilerinde bırağılması hakkında verilen karar...". BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 10, Kosova'dan Dahiliye Nezareti'ne Telgraf, 19 Ks 1310/31 Ocak 1895; Emre uyulması hususunda Kosova ve Edirne vilayetlerine Dahiliye Nezareti tezkeresi tekrar tekrar gönderilmiştir. BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 36, 2 Za 1311/28 Kasım 1894; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 18, Sadaret'ten Dahiliye Nezareti ve Edirne Vilayeti'ne Tezkere, 21 Ca 1312/19 Kasım 1894; BOA, *A.MTV.(04).*, 183/15, 13, Bulgaristan Komiserliği'nden Sadaret'e takrir, 15 Ş 1312/10 Şubat 1895; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 12, Kosova Vilayeti'ne Şukka, 22 Ş 1312/17 Şubat 1895.

alınmayarak mürur tezkeresi verilmekte, doğruca Bulgaristan'a gidenlere ise yalnızca vize işlemi yapılmakta, ancak İstanbul üzerinden Osmanlı topraklarına yolculuk yapanlara mürur tezkeresi verilmekteydi[31]. Uygulama birliği sağlanamadığından zaman zaman sorunlar yaşansa da Dâhiliye nazırının kararı çatışmaları büyük ölçüde durdurmuş gözükmektedir. Ancak, özellikle Edirne vilayetinde kararın aksine işlemler bundan sonra da devam etmiştir. Örneğin, Pravadi kasabasından gelen Bulgarların pasaportları alınarak Osmanlı pasavanı verilmişti. Bulgar kapı kethüdalığı uygulamanın devam etmesi durumunda Bulgar hükümetinin de misillemede bulunacağını bildirmiş, ayrıca alınan harç ve ceza ücretlerinin de iadesini talep etmiştir[32]. Bulgar tarafının pasaportların üzerine yazılan "*teb'a-i Osmaniyeye mahsûs*" kaydına itirazlarıysa sürmüştür. Bu sorunlar devam ederken misillemeye girişen Bulgar tarafı bağımsızlık fikrini ihsas eden bir girişimde daha bulunarak Bulgaristan üzerinden Romanya'ya giden Osmanlı vatandaşlarından resim ve vize işlemleri karşılığı on frank ücret almaya başladı, ödemeyenleri ise geri gönderdi[33]. Ancak Osmanlı devletinin teminat vermesi üzerine misillemeyi yaygınlaştırmaktan vaz geçti[34]. Osmanlı devleti, Makedon ve Ermeni komitecilerin sınırı denetimsiz geçmelerine[35] sebep olacağı düşüncesiyle pasaport ve pasavanlara vize zorunluluğunun kaldırılmasından rahatsızdı. Hariciye Nezareti'nin vize zorunluluğunu geri getirme çabaları daha fazla soruna yol açacağı gerekçesiyle meclis-i mahsus tarafından reddedilmiş,[36] bunun yerine

---

[31] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 30, Sadaret'ten Dahiliye Nezareti'ne Tezkere, 6 L 1311/13 Nisan 1894; "…ahali-i merkûme pasaportlarının me'mûrîn-i Osmaniye tarafından vize edilmesi ve mezkûr takrîrde dermeyan olunduğu vecihle ahali-i merkûmeye dâhile mahsûs olarak verilecek mürûr tezkerelerine hâmil oldukları pasaportlara istinaden verilmekde olduğunun kayd ve işaret edilmesi ve kendilerinin teb'a-i Osmaniyeden deyu gösterilmemesi maddelerince bir şey denilemeyeceği cihetle…". BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 24, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e Tezkere, 18 Za 1311/24 Nisan 1894; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 23, Dahiliye Nezareti'ne Tezkere, 5 Z 1311/9 Haziran 1894.

[32] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 50, Sadaret'e 28 Ka 1894 tarihli Kapı Kethüdalığından Takrir; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 20, Dahiliye Nezareti'ne 22 Ta 1894 tarihli Kapı Kethüdalığından gönderilen Takrir; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 31, Bulgar Komiseliğinden Sadarete Takrir, 20 N 1311/28 Mart 1894; "Dersaadet'den Bulgaristan ve Şarki Rumeli'ye azîmet edecek teb'a-i saltanat-ı seniyyeye i'tâ olunan pasavanların hududda Bulgar me'mûrları tarafından ahz ile yerine Bulgar pasaportu verilmekde..". BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 25, Bulgaristan Komiserliğinden Sadarete Takrir, 14 Za 1311/20 Mayıs 1894.

[33] BOA, *A.MTZ.RŞ.(Sadaret Eyalet-i Mümtaze Sisam Evrakı)*, 13/1, Varna Ticaret Vekaletinden Hariciye Nezareti'ne tahrirat, 7 N 1311/15 Mart 1894.

[34] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 27, Bulgaristan Komiserliği'ne 6 Mayıs 1894 tarihli Bulgar Hariciye Müdürlüğü'nden gönderilen takrir; "…Bulgaristan'ın oraya mahsûs mürûr tezkeresiyle giden yolcuları kabul etmemekde ve bu hafta zarfında Bulgaristan'a giden kiracıların yedlerindeki tezkereleri ahz olunarak yedlerine Bulgaristan tezkereleri i'tâ kılındığı...". BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 11, Sadaretten Kosova'ya gönderilen Telgraf, 18 Ks 1310/30 Ocak 1895.

[35] Geniş bilgi için bkz. Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri*, TTK, Ankara 2014, s. 92-95.

[36] BOA, *A.MTZ.(04)*, 183/15, 15, 16 Şevvâl 1312 tarihli Meclis-i Mahsus Mazbatası, 26 L 1312/22 Nisan 1895; "...Bulgaristan ve Şarki Rumeli ahalisinden memâlik-i sâire-i şahâneye

fotoğraf ve parmak izi kullanımı zorunlu hale getirilmiştir[37]. Ancak ortaya çıkan sorunlar Bulgaristan emareti, Bulgar komiserliği[38] ve İstanbul'da temsilcilik görevinde bulunan Bulgar kapı kethüdalığı ile Osmanlı devleti arasında bağımsızlığın ilanına kadar zaman zaman gerginliğe sebep olan yazışmalara yol açtı[39].

İki taraf arasında sorunların tam olarak çözülememesi, özellikle de Bulgar tarafının pasaport kullanımında ısrar etmesi gerginliğin bundan sonra da artarak devam etmesine sebep oldu. Osmanlı devleti, soruna çözüm bulmak üzere yeni bir komisyon kurdu. Komisyon, yaptığı inceleme sonucu Bulgaristan ile Osmanlı devleti arasında gerçekleşen geçişler hukuken ülke içi yolculuk sayılacağından ayrı pasaport dağıtımının mümkün olmadığı kararına vardı ve karar Bulgaristan'a bildirildi. Bulgaristan bu sırada giderek artan sayıda Yunan vatandaşının Osmanlı pasavanlarıyla topraklarına geçişinden de rahatsızlık duyuyor, bunun yerine Bulgar kapı kethüdalığından alınan pasaportlarla yolculuk yapılmasını istiyordu. Osmanlı devletinin isteği yerine getirmemesi üzerine tek taraflı bir karar alarak Yunanlıların Osmanlı pasavanlarıyla Bulgaristan'a girişini yasakladı. Bir çözüm yolu bulmaya çalışan komiserlik ise "kâffe-i mu'âmelâtı ta'yin etmek hususu münhasıran hükümet-i seniyeye â'id olduğu gibi aynı varakanın sûret-i mu'teberede kendi mehâkim ve me'muriyetine ibrâz olunmazdan evveli ne gibi mu'âmelâta tâbi' tutulacağına karar vermekde emârete â'iddir… bu husus için

geleceklerin yedlerinde bulunan pasaportların Bulgaristan'daki tüccâr vekillerimiz tarafından vize edilmesi için ısrar olunduğu halde bilâhâre Bulgarlar dahi bu taraftan gideceklerin yedlerinde bulunan pasaportların Bulgar memurları cânibinden vize edilmesi için memâlik-i şahânede tüccâr vekilleri ikâmesi meselesini ortaya koymaları melhuz ve şu aralık öyle bir meselenin tahaddüsü gayr-ı münâsib olduğundan...". BOA, *A.MKT.(04).*, 183/15, 4, Hariciye Nezareti'ne Tezkere, 6 Za 1312/1 Mayıs 1895; Vizelerden elde edilen gelirler konusundaki anlaşmazlık bundan sonra da devam etmiştir. Şura-yı Devlet'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede, Bulgaristan tarafından pasavanlara bir frank harç alınarak yirmi paralık pul yapıştırıldığı ve Bulgaristan'a gideceklere imam, muhtar ve mektep hocaları tarafından okunamayacak şekilde yazılmış ve on-yirmi paralık pul yapıştırılmış kâğıt parçaları olmalarından Bulgar gümrük memurlarının geçişlere engel olduğu bildirilmiştir. BOA, *BEO.*, 3791/284281, 20 B 1328/27 Temmuz 1910.

[37] BOA, *DH.MKT.*, 1137/11, 7 Ka 1323/20 Aralık 1907; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 6 Za 1312/1 Mayıs 1895; "...Memâlik-i şahânenin aksâm-ı sâiresinden bu sırada dülger ve 'amele vesâir takımından olan eşhâsın hududdan tezkeresiz olarak Bulgaristana gelerek esnâ-yı 'avdetlerinde komiserhaneye müraca'atlarında mevcûd olan nüfus tezkereleri üzerine pasavan taleb etmekde oldukları gibi buradan giden yolcuların dahi komiserhaneden vize alınmayan pasavan ile ve ba'zen dahi yol tezkeresi olmayarak hutut-ı imtiyaziyeyi mürur ile istedikleri tarafa 'azimet ve 'avdet eylemekde...". BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 17, 14 L 1312 tarihli Bulgaristan Komiserliğinden Tahrir, 14 L 1312/10 Nisan 1895.

[38] Bulgar Komiserliği hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s. 71-125.

[39] Antlaşmaların aksine olarak Sofya ve Filibe şehirlerinden Osmanlı topraklarına gelen yabancıların pasaportları ile Şarki Rumeli ve Bulgaristan ahalisine verilen yol tezkerelerinden iki frank kayıt ücreti alınıyordu. BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 8 N 1313/21 Şubat 1896; Pasaport ve Pasavan sorunlarıyla birlikte gelişen siyasî olaylar hakkında bkz. Emine Şam, "Prens Alexandre Battenberg'in İttihat Beyannamesi ve Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a İlhakı", *History Studies*, Volume 3/1, 2011, s. 236-151.

dâire-i sadâret-i uzmâda müteşekkil bir kalem-i mahsûs tarafından tasdik olunmasına ve diğer ba'zılarının dahi bir dâire-i 'aliyyeden sâdır oldukları içün muhtâc-ı tasdik olmayan defter-i hakânî senedâtı hakkında olduğu gibi esbâb-ı muhtelifeye mebni doğrudan doğruya komiserlik cânibinden tasdik" edilmesini önermiştir[40]. Sorunların giderek büyümesi üzerine önerilerde bulunmak amacıyla başka bir heyet oluşturuldu. Heyet hazırladığı layihada mevcut Osmanlı politikasından tamamen farklı olarak yabancıların pasaportlarıyla yolculuk yapmalarına izin verilmesi, karışıklıklara yol açan vize zorunluluğunun ise kaldırılmasını tavsiye etmiştir[41].

Pasaport sorunları bundan sonra da devam etse de, sınır boyunca geçişleri düzenleyen pasavan hakkındaki anlaşmazlık 15 Kanun-ı Evvel/Aralık 1900'de imzalanan *Ticaret ve Gümrük İtilfnamesi* ile hal yoluna girmiştir. Antlaşma yurtiçi yolculuklarda yaşanan sorunları büyük oranda çözmüştür. Antlaşmaya göre "mütecâvir kaza ve "okulya"lar ahalisi nâhiye me'mûrîni tarafından verilmiş ve gümrük me'mûrîni 'aidesi cânibinden vize edilmiş muntazam bir pasavanı hâmil iseler taraf-ı diğer arazisinde serbestçe seyahat edebilecekdir". Ayrıcalık tanınan yerler özel şekilde "*emlâk-ı mütecâvire-i muhtelite*" olarak tanımlanmıştı. Sınırın karşı tarafına geçebilmek için arazi sahiplerinin tahsildar makbuzunu gümrük idaresine göstermesi gerekiyordu. Geçişlerde verilen şehadetnameler damga resmine tabi olmayacaktı. Şehadetname gümrükte bir deftere kaydedilerek "*yol tezkeresi*" verilecek ve belgeler bir yıl geçerli olacaktı. Tarım ve hayvancılık için gerekli eşyalar ve yetiştirilen ürünler gümrük vergisine tabi olmayacaktı. Tarlayı işlemek ve hayvanları meralarda otlatmak amacıyla sınırı geçen köylüler gümrükte isbat-ı vücuda zorunlu değildiler. Ancak tahsis edilen kapıdan doğrudan doğruya geçme hakkına sahip olsalar da gerektiğinde göstermek üzere yol tezkeresini yanlarında bulundurmak zorundaydılar[42].

30 Aralık 1906'da ise Bulgaristan ile Osmanlı devleti arasında yine benzer maddeleri içeren *Ticaret ve Seyr ü Sefayin Mukavelenamesi* imzalanmıştır. Önceki antlaşma ile benzer içeriğin bulunduğu antlaşmada

---

[40] BOA, *A.MTZ.(04).*, 65/23, Dahiliye Nezareti'ne Tezkere, 19 L 1313/2 Nisan 1896; Dâhiliye Nezareti'nin Rumeli-i Şarki, Bulgaristan, Mısır, Bosna-Hersek, Kıbrıs ve Tunus gibi muhtariyet kazanmış yerler ahalisine doğum yerleri yazılarak nüfus tezkeresi, mürur tezkeresi, pasaport ve pasavan verme teklifine karşılık Şura-yı Devlet'in 9 Nisan 1315 tarihli "mahall-i mezkûre ahalisinden bu tarafa usûlen nakl ve hicretleri tahakkuk etmemiş olanların her ne maksadla olursa olsun memâlik-i şahânenin aksâm-ı sâiresine vürûdlarında yedlerine tezkire-i Osmaniye i'tâsından sarf-ı nazar edilmesi" mütalaasıyla muhtar topraklara uygulanmasından vaz geçilmiştir. BOA, *A.MTZ.*, 65/23; BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/15, 108, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e Tezkere, 4 Ş 1317/7 Aralık 1899.

[41] BOA, *A.MTZ.(04).*, 183/17, Heyet Mazbatası, 21 Mayıs 1316/3 Haziran 1900.

[42] "Hükümet-i Seniyye ile Bulgaristan Emareti Beyninde Akd Olunub 1 Kanun-ı Sani Sene 1322 Tarihinden İtibaren Mevki'-i İcraya Konulan Ticaret ve Gümrük İtilafnamesi", 12 Numaralı Melfuf, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet Tarihsiz; Pasavan verilmesinde yolsuzluklar da ayrı bir sorundu. Yunanistan'a giden işçilere verilen pasavanlarda yolsuzluk yapılması üzerine çeşitli önlemler alınmıştır. BOA, *TFR.I.MN.(Rumeli Müfettişliği Manastır)*, 122/12199, 24 S 1325/8 Nisan 1907.

> mücâvir Bulgar Okulyası sükkânı gerek hatt-ı hudud civârında bir mülkün sahibi olsun gerek olmasın fıkra-i mezkûrede musarrah teshîlattan bi'l-istifade pasaport almak külfetinden azâde olub yine marrü'l-beyân itilafnâmede emlâk-ı mütecâvire-i muhtelite ya'ni imtiyazın sekenesiyle sâhiblerini tarafeyn arazisinde ve emlâk veya araziyi diğer taraf ülkesinde birazcık sûretde kat' etdiği emlâk ve arazi sâhib veya çiftçilerinin eşya ve edevât nakl etmek ve hayvanâtı geçirerek tarlalarını zer' etmek münasebetiyle hududu geçmek ihtiyacında bulundukları nazar-ı i'tibara alınarak haklarında pasavan usulünden daha müsâ'adekârâne ba'zı teshîlât ibrâz edilmiş… pasavanlar mücâvir Bulgar okulyası sükkânına münhasır ve yol tezkeresi ve şehadetname ise yalnız emlâk-ı mütecâvire-i muhtelite ashâbına ve çiftçilerine hâsıl bulunduğu

belirtilmiştir[43].

Pasavan hakkında Pasaport kanununda herhangi bir madde bulunmamasına karşın ikili antlaşmalara konu yapılması ve bu antlaşmaların uygulamaya geçirilmesi Osmanlı yerel memurlarının tereddüt yaşamasına yol açmış; ayrıca Bulgaristan'ın eski bazı uygulamaları devam ettirmesi tereddüdü daha da artırmıştır. Mevcut uygulamaya göre Bulgaristan ve Şarki Rumeli ahalisinin Nüfus Nezareti'ne başvurarak Şarki Rumeli ve Bulgaristan'a mahsus pasavan almaları gerekiyordu. Ancak Edirne Bulgar Tüccar vekâletinin bir süredir pasaport dağıtmaya başlaması, antlaşmaya aykırı karışık bir durum ortaya çıkarmıştı. Durumu düzeltmek üzere Şura-yı Devlet'in mütalaasına başvuruldu. Şura-yı Devlet mevcut durumu inceleyerek 6 Eylül 1324/19 Eylül 1908'de sunduğu mütalaasında, Bulgaristan ve Şarki Rumeli'den diğer vilayetlere veya başka ülkelere gideceklerin pasaportlarını almadan ve resmî işlem yapmadan doğrudan Osmanlı mürur tezkeresi veya pasaportu, Bulgaristan'a dönenlere ise pasaportlarına işlem yapmadan pasavan verilmesini tavsiye ediyordu[44]. Kısa bir süre sonra Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi kararın uygulanmasına lüzum bırakmamıştır.

Osmanlı devleti ile Bulgaristan arasında yaşanan pasaport sorunları tam olarak ancak Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra çözümlenmiştir. Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigar Vilayeti'ne yazılan tezkerede "devlet-i aliyye teb'âsından Ahmed Ağa bin Ali'ye Tırnova'ya gitmek üzere 20 Haziran 1305 tarihinde pasavan verilmiş ise de hükümet-i Osmaniyece Bulgaristanın istiklâli musaddık olmasına binâen oraya gideceklere ba'demâ pasaport i'tâsı muktazi.." olduğu bildirilmiştir[45]. Bu karara karşın uygulamada birliktelik sağla-

---

[43] BOA, *DH.SN.THR.*, 22/80, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkere, 22 C 1329/20 Haziran 1911.

[44] BOA, *HR.HMŞ.İŞO.(Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı)*, 149/1, 15 Eylül 1324/28 Eylül 1908.

[45] BOA, *DH.MKT.*, 2869/54, Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigar Vilayeti'ne Tezkere, 24 Haziran 1325/7 Temmuz 1909; Kırcaali kaymakamlığının yazısı üzerine Bulgaristan'ın bağımsızlığından sonra pasavan yerine pasaport verilmesi gerektiği belirtilmiştir. BOA, *DH.SN.THR.*, 12/13, Nüfus İdaresinin Hariciye Nezareti Tezkeresine Derkenarı, 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910.

namadığından sorunların bir süre daha devam ettiği görülmektedir[46]. İki ülke arasında Pasavan kullanımına ise daha önce imzalanan *Ticaret ve Gümrük İtilafnamesi* ve 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910 tarihli nezaret tahriratına uygun olarak devam edilmiştir[47].

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda gerçekleşen sınır değişikliklerinin doğu sınırında da bir dizi sorun çıkarmaya başlaması, burada da pasavan kullanımını zorunlu kılan benzer bir sürecin yaşanmasına yol açmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda çizilen yeni sınır ırmak, göl ve deniz gibi doğal sınırlar esas alınarak belirlenmediğinden önemli sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Sınıra yakın köylere tahsis edilen yaylakların çoğunlukla Rusya tarafında kalması hayvancılıkla geçinen köylüler için büyük sorunlar oluşturmaya başladı[48]. Osmanlı tarafında kalan topraklarda yaylak ve otlakların daralması hayvancılıkla geçinen köylüler arasındaki mera kullanımına dayalı anlaşmazlıkları artırmıştı[49].

Sınır değişikliklerinin sebep olduğu geçiş sorunları pasaport kanunu ile de yakından ilgilidir. Savaş sonrasında sınırın yaşamı ikiye bölmesine karşın yoğun resmî süreç ve yüksek ücrete dayalı pasaport işlemleri aynen devam ettirildi. Bu sırada Rusya'ya gideceklere üç çeşit pasaport verilmekteydi. Birinci çeşit pasaportlar elli kuruş harç karşılığı alınıyordu ve bunlara on kuruşluk pul yapıştırılması gerekiyordu. İkincisi, on kuruşluk amele pasaportuydu. Amele pasaportu için yirmi kuruş harç ödemek zorunluydu. Üçüncüsü ise fakirlikleri belediye tarafından tasdik edilenlere ücretsiz veriliyordu. Süresi altı ayla sınırlandırılmış pasaportlar için Rus konsolosluklarına da 12 ile 32 kuruş arasında değişen oranlarda vize harcı ödemek gerekiyordu. Rusya'dan pasaport süresi içinde döneme-

---

[46] BOA, *DH.SN.THR.*, 11/37, Çatalca Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne, 10 Ş 1327/27 Ağustos 1909.

[47] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 65, 21 R 1330/10 Nisan 1912; "…on ikinci numerolu melfufunun üçüncü bendinde mütecâvir kaza ve okulyalar ahalisi nahiye me'murîni tarafından verilmiş ve gümrük me'murları tarafından vize edilmiş muntazam bir pasavanı hâmil olmak şartıyla taraf-ı diğer arazisinde serbestçe seyahat edebilecekleri gibi işbu pasavanların on beş gün için ma'mûl ve mu'teber olacağı..". BOA, *BEO.*, 3781/284281, 20 B 1328/27 Temmuz 1910; Balkan savaşlarından sonra da antlaşma süresi uzatıldı. BOA, *HR.İD.(Hariciye Nezareti İdare)*, 62/48, 17 Ka 1913/17 Ekim 1913; Ziraat mevsiminin gelmesiyle birlikte kaçak yollarla sınırı geçme hadiselerinin çoğalmaya başlaması üzerine Gümülcine Mutasarrıflığı'na beş bin adet pasavan gönderilmiştir. BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 63, 20 Mart 1328/2 Nisan 1912; "…kurra ahalisine bu taraftaki arazisinde zira'at içün hududu geçmek üzere pasavan vermekde olub bu taraf ahalisinden Bulgaristan dâhilindeki arazisini zira'at içün gideceklere pasaport i'tâsı altmış kuruş vermek sûretiyle kendilerini ızrar eylemekde ve bu sûret ahalice kıl u kala sebeb olmakda…". BOA, *DH.SN.THR.*, 9/65, 6 Temmuz 1326/19 Temmuz 1910.

[48] BOA, *DH.MKT.*, 2738/37, 24 M 1327/16 Şubat 1909; Rusya, Hopa ahalisinin yaylaklara geçişini yasakladı. BOA, *HR.SYS.(Hariciye Nezareti Siyasi),* 1342/37, 28 Eylül 1884.

[49] BOA, *DH.H.(Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı)*, 41/39, 7 B 1329/4 Temmuz 1911; BOA, *DH.MKT.*, 2741/6, 25 M 1327/17 Şubat 1909; Hopa ahalisi Rus vizesinden muafiyet için resmî başvuruda bulunmuş, ancak bir sonuç alamamışlardır. BOA, *HR.İD.,* 40/43, 12 Aralık 1894.

yip ikamete mecbur kalanlar vize süresinin sona ermesinden önce seksener kapiklik iki pula sahip bir dilekçe ile Rus hükümetine başvurmak zorundaydılar. İkamet tezkeresi için ise bir manat ve yirmi kapik harç almak gerekiyordu. İkinci yıl için de aynı işlemler tekrar ediliyor, yıl sonunda ikamet tezkeresini yenilemeyenler tezkeresiz geçen her gün için toplam on rubleyi geçmemek üzere günlük beşer kapik para cezası ödüyordu. Şehbender bulunan yerlerden pasaportunu vize ettirmeksizin gelenlerden pasaport dairesince 10 kuruş harç ve bir o kadar da para cezası, şehbender bulunmayan yerlerden gelenlerden de 10 kuruş harç alınıyordu[50]. Pasaport işlemleri sırasında alınan yüksek ücretler fakir köylülere ağır mali yükler yüklüyordu.

Bunun yanı sıra uzun süren resmî işlemler de arazilerine sıkça gitmek zorunda kalan köylüleri zor durumda bırakıyor, özellikle başvuruların liva merkezlerine hasredilmesi emek kaybına yol açıyordu. Pasaport işlemleri için halk yedi-sekiz gün bazen de on-on beş gün işlerinden uzak kalmak zorunda kalıyordu. Örneğin Gümüşhane'den Anapa'ya giden işçiler -örneğin Şiran'ın merkeze uzaklığı 15 saat- liva merkezine gidemediklerinden kaçak yollarla sınırı geçmeyi tercih etmeye başlamışlardı. Bu durum karşısında bazı önlemler alan devlet amele pasaportu uygulamasını yaygınlaştırarak merkez kazalardan da pasaport verilmesine ve mürur ilmühaberi üzerine kazaca gerekli işlemlerin yapılabilmesine izin verdi. Ancak amele pasaportu da resmî işlemleri hızlandıramadı[51]. Osmanlı pasaport nizamnamesine göre pasaportların geçerlilik süresinin bir yıl olmasına karşın Rusya'nın altı ayda bir vize onayını zorunlu tutması Osmanlı amele pasaportunun uygulama süresini altı aya düşürüyor, bu da resmî işlemleri daha da zorlaştırıyordu[52]. 21 Teşrin-i Evvel 1313/2 Kasım 1897 tarihli sadrazamlık tezkeresi ile kazalarda gerçekleştirilen pasaport işlemleri çeşitli karışıklıklara yol açtığı gerekçesiyle yasaklandı ve işlemlerin eskiden olduğu gibi pasaport memurları bulunan kaza ve nahiyelerde yapılmasına karar verildi. Yalnızca dağlık olması gerekçesiyle Batum'a işçi olarak giden Keskim kazası ahalisi bundan istisna tutularak Şura-yı Devlet dairesi mazbatası ve 18 Haziran 1316/1 Temmuz 1900 tarihli buyuruldu'ya dayalı olarak yarım ücretle altı aylık amele pasaportu veril-

---

[50] Bu sırada rayiç akçe iki ruble veya yirmi beş kuruştur. BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 34, 12 Ta 1328/25 Ekim 1912; BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 44, 27 S 1332/24 Ocak 1914.

[51] BOA, *DH.SN.THR.*, 7/28, 18 Ca 1328/28 Mayıs 1910; "…Rusya'ya pasaportsuz gelenler hangi devlete mensûb olur ise olsun bu misillu müşkilâta dûçar ola geldiklerinden…pasaport istihsâl eylemeleri kanunen ihtiyarî bulunmasına mebni teb'a-i mûmaileyhin pasaport almaları hususunda icbâr edilemeyecekleri aşikâr ise de bunların Rusya gibi musırran pasaport taleb edilen mahallerde pasaportsuzluk yüzünden dûçar olageldikleri müşkilât dahi nazar-ı dikkate alınmağa…". BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 48, 9 Z 1331/9 Kasım 1913; Rusya'ya pasaportsuz geçenlerin sıkı kontroller karşısında zor duruma düşmemesi için Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne bölge halkının uyarılması gerektiğine dair tezkere yazılmıştır. BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 44, 27 S 1332/24 Ocak 1914; Ermeni olaylarından dolayı geçişlerde sıkı kontroller yapılıyordu. Giresunlu Sare bint-i Kirkor başkasının adına sahte pasavan aldığından vapura bindirilerek Batum'a geri gönderilmiştir. BOA, *A.MTZ(04)*, 170/14, 20 Temmuz 1324/2 Ağustos 1908.

[52] BOA, *DH.SN.THR.*, 37/26, 3 C 1329/1 Haziran 1911.

mesine izin verilmişti[53]. Bu olumsuz karar karşısında zor durumda kalan sınır ahalisinin bir kısmı çifte vatandaşlık almakta, bir kısmı kaçakçılık yapmakta ve bir kısmı ise devletten sorunu çözmesini beklemekteydi[54]. Buna bağlı olarak sınır üzerinde bulunan Hopa, Hemşin ve Keskim kazası köylerinde sınır ve geçiş sorunları artmıştı[55]. Rusya'nın özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren Ermenilere yönelik tedbirler kapsamında sınır denetimlerini artırması geçişleri daha da zorlaştırmıştı. Öncelikle, Rusya güvenlik gerekçesiyle geçişleri pasaport ve pasavan şartına bağlamış, bu belgelere sahip olmayanları ise Erzurum Vilayeti'ne bağlı Melo sınır kapısına yönlendirmiş, sınır kapısının Hopa'ya uzaklığı sebebiyle bu önlemler sorunları çözmekten ziyade daha da zorlaştırmıştı. Ekonomik kayıplara tahammülü kalmayan köylüler Rus vatandaşlığına geçmek veya Rus pasaportlu çobanlar tutmak gibi geçici yöntemlerle sorunu çözmeye girişmişlerdi[56].

Erzurum sınırında yaşayan halk karşılaştıkları zorlukların bertaraf edilmesi için pasavan uygulamasının gerekliliğine dair ısrarlı arzuhaller göndermeye başladı. Vilayet idarecilerinin de destekleyici tahriratları sık sık merkeze ulaşıyordu. Erzurum Vilayeti'nden gönderilen tahriratta Rus konsolosluğunun yüksek vize harcı alması ve sınır üzerindeki Kötek mevkiinde pasaport idaresi bulunmaması sebebiyle köylülerin pasaport almak için Erzurum'a gitmek zorunda kaldıkları, bunun da büyük zorluklara ve emek kaybına yol açtığı belirtiliyordu. Dâhiliye Nezareti'nin konuyu Şura-yı Devlet'e havalesi üzerine konu görüşülerek karar 17 Şaban 1327/3 Eylül 1909 tarihli tezkere ile bildirilmiştir. Şura-yı Devlet kararında köylülerin sınır geçişlerini kolaylaştırmak, Rusya ile ticarî ilişkileri geliştirmek ve sınırın karşı tarafında arazisi olan köylülerin arazi ve meralarına geçişlerini hızlandırmak üzere pasavan dağıtımına onay vermiş ve karar uygulanmak üzere nezarete havale edilmiştir[57].

Verilen bu karar üzerine nezaret Erzurum Vilayeti'nde pasavan dağıtımına izin vermiştir. Erzurum Vilayet Meclisi'ne ait mazbatada 10 Mayıs 1327/23 Mayıs 1911 tarihli emirname doğrultusunda dağıtılan pasavanlar hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Mazbatada "nüfûs me'mûrları ma'rifetiyle îcâb edenlere i'tâsı ve Fransızca kısmının kaymakamlar tarafından bi'l-imlâ tahsîs olunacak günü de

[53] BOA, *DH.MKT.*, 1154/48, 2, 7 S 1325/22 Mart 1907.

[54] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 34, 12 Ta 1328/25 Ekim 1912; BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 44, 27 S 1332/24 Ocak 1914.

[55] BOA, *DH.SYS.(Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı)*, 4/1, 19 S 1332/16 Ocak 1914.

[56] Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37/2008, s. 256-257.

[57] BAO, *DH.SN.THR.*, 56/68, 86, 17 Ş 1330/1 Ağustos 1912; BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 18, 19 Ca 1330/7 Mayıs 1912; Geçiş sorunları sebebiyle Erzurum halkı ve yerel idareciler Dâhiliye Nezareti'ne birçok defa taleplerini iletmişlerdir. "…istihsâli ise ilmühaber ibrâz etmeğe vilâyet veya liva merkezine kadar gitmeğe mütevakkıf olub böyle bir iki gün zarfında gidüb gelecek kimselerin pasaport istihsâli içün birkaç gün vakt zayi' ve pasaport harcı ve vize resmi alınarak bi'n-nisbe ziyadece masraf ihtiyarına…" sebep olduğu bildiriliyordu. BOA, *DH.SN.THR.*, 20/58, 16 Mart 1327/29 Mart 1911.

zîrlerinde hane-i mahsusuna işaret edilmesi ve müddetlerinin bir haftadan nihâyete bir maha kadar ta'yiniyle varidât-ı devleti ziyâ'dan muhafazaten rast gelene verilmeyip tahkîkât icrasıyla müsta'mel işleri görmek üzere gideceklerden ma'âdasına i'tâ edilmemesi ve pasavanlarla yalnız Rusya hududuna karîb köylere gidilebilüp Kars Batum Oltu ve mahall-i sâireye gitmek için tam veya 'amele pasaportu alınması"nın zorunlu tutulduğu belirtilmiştir. Bir süre sonra ise Hod, Paket ve Zağlesir köylülerine verilen pasavanın diğer sınır köylerine de yaygınlaştırılması için emir verilmişti[58]. Hariciye Nezareti'nin

> …hudud üzerinde bulunan o gibi karyeler ahalisine pasavan verilmekde bulunmuş olduğu halde ahiren bu hususa dâir Hariciye Nezaret-i celilesiyle cereyan eden muhabereye alınan cevâbnâmede pasavan isti'mali pasaport kanun-ı cedîdi ahkâmına muhâlif bulunduğu ve Rusya'ya gidecek teb'a-i Osmaniye'nin Rus konsoloslarının vizesini hâvî pasaportu hâmil bulunması lâzım geleceği iş'âr olunmasından ve kanun-ı cedîd-i mezkûrda ise pasavanlar hakkında hakîkaten sarahat görülememesinden nâşi pasavan i'tâsı men'

etmesine kadar sınırlı şekilde uygulandığı anlaşılmaktadır. Hariciye Nezareti'nin değerlendirmesiyle uygulama kaldırılmıştır[59].

Pasavanın kaldırılmasına karşın Kosova, Edirne ve Trabzon vilayetlerinden halkın ve yerel idarecilerin yeniden yürürlüğe konulmasına yönelik istekleri devam ediyordu. Bu istekler karşısında Hariciye Nezareti

> mevâki'-i hududiyede mukîm olub ticâret ve te'min-i ma'îşet sâikasıyla hududu birçok def'a geçmek mecbûriyetinde bulunan teb'a hakkında pasaport mu'âmelesi pek uzun ve kıran geleceği ve pasavanların ise ahali-i merkûmenin amed ü şüdunu fevkâlâde teshil edeceği ve Kosova ve Edirne ve Trabzon vilâyetlerinden vârid olan muharrerât dahi Erzurum vilâyetince görülmekde olan ihtiyacın oralarca da his edilmekde olduğunu müeyyed bulunduğu cihetle bir mıntıka-i mu'ayyene ve mahdûde dâhilinde olmak şartıyla hudud ahalisinin te'min-i iyâb u zehâbları zımnında sâbıkı misillu pasavanlar ihdasına ve olbabda kanunnâme-i mezkûra bir madde-i müzeyyele 'ilâvesine vücûb-ı kat'î olduğu…

değerlendirmesiyle istekleri desteklemiştir[60]. Halkın ısrarlı isteklerine karşın 1911 tarihli "*Pasaport Kanunu*"nda pasavan lehinde herhangi bir düzenlemeye yer verilmemiştir. Yalnızca yeterli geleceği düşünülmüş olmalı ki komşu devletlere gidecek işçilere verilecek pasaportlar özel şekilde amele pasaportu olarak nitelendirilmiş ve harcı normal pasaportlardan daha düşük tutulmuştur[61].

---

[58] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 75, 9 Ks 1328/22 Ocak 1913.
[59] BOA, *DH.THR.*, 56/68, 74, 10 Ra 1331/17 Şubat 1913.
[60] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 18, 19 Ca 1330/7 Mayıs 1912.
[61] *Düstur*, II/3, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1330, s. 462-467; Pasaport Kanunu. *Takvim-i Vekayi*, Numro. 265, 6 C 1329/1911, s. 9; *MMZC*, Sene-i İctimaiye. 1326, İctima. 5, C. 1, 8 Ts 1326, s. 85; *MMZC*, 1. Dönem, C. 2, 50. Birleşim, s. 668; *MMZC*, Devre.1, C. 2, İctima. 2, 46. İnikad, 13 Şubat 1325.

Pasavanın Osmanlı hariciyesine girişinde Rus sınırı üzerine değerlendirmelerin yer aldığı "ahali-i hudûdiyeye meccânen 15 günlük ve bir senelik geçid tezkeresi verilmesi lüzûmuna dâir muhtıra"nın büyük etkisi olmuştur. Geçişler hakkında önemli bilgilerin bulunduğu muhtırada, pasavanın sınır ötesindeki otlakları kullanmaya imkân vereceği, buna karşılık pasaport kullanımında ısrar edilirse köylülerin arazilerini işlemelerine engel oluşturacağından mülkiyetin zamanla Rusların eline geçeceği belirtiliyordu. Ayrıca, Rusya'da kalmış olan akrabaları ziyaret etmek, tarım ve hayvancılık yapmak, sınıra yakın yerlerde otlarken Rusya'ya geçen veya aşırılan hayvanları takip etmek ve gerektiğinde Rus mahkemelerine başvurmak için sınır halkına 15 günlük geçit tezkeresi verilmesi tavsiye ediliyordu. Pasavanla karşı taraftaki arazilerini işleyen Keskim kazasına bağlı Paket ve Hod[62] köylülerinin seneler geçmesine karşın arazileri mülkiyetlerinde bulundurmaları da örnek gösteriliyordu[63].

Gelen bu tahrirat üzerine durumu dikkate alan Nüfus İdare-i Umumiyesi yeni bir değerlendirmede bulundu. Yeni çıkarılan pasaport kanununda pasavanla geçişin yer almadığı, buna karşılık Rusya'nın vize ve pasaport işlemlerine aşırı özen göstermesinden dolayı vatandaşların kaçak yollarla sınırı geçmeye teşebbüs ettikleri değerlendirmesini içeren 9 Nisan 1328/22 Nisan 1912 tarihli telgraf sadarete sunulmuştur. Buna ek olarak Hariciye Nezareti de sınır boyunca yerleşik vatandaşların ticaret ve tarım için sınırı sık sık geçmek zorunda kaldıkları, ancak geçişlerin pasaportla yapılmasının geçişleri yavaşlattığı, bu sebeple de pasaport kanununa pasavanla ilgili madde eklenmesinin yararlı olacağını belirtmişti. Uygulama gerekçesi olarak da Bulgaristan ile yürürlükte bulunan pasavanla ilgili Şura-yı Devlet kararı gösterilmiştir[64].

Osmanlı-Rus sınırının tayini ve sınır geçiş sorunlarını çözmek üzere toplanan Osmanlı-Rus Sınır Komisyonu[65] tarafından 12 Teşrin-i Evvel 1328/25 Ekim 1912'de "*muhtıra*"ya zeyl olarak hazırlanan tahriratta da mevcut değerlendirme tekrar edilerek pasavan kullanımının önemi üzerinde duruluyordu. Verilen bilgide sınıra yirmi beş verst mesafede oturan Rus vatandaşlarına Osmanlı şehbenderlik vizesine gerek duyulmadan 14 günlük pasavan verildiği, Osmanlı vatandaşlarınınsa bu haklarını kullanamadıkları açıklanıyordu. Bu sebeple de çifte vatandaşlık almak zorunda kaldıkları, ayrıca Rus konsolosluğundan almak zorunda kaldıkları vizeden dolayı binlerce liranın Rusya'ya akmakta olduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine Rus Komisyonu'na bir senelik pasavanların sınırın her iki tarafında geçerli sayılması için teklif götürüldü. Rus Komisyonu başlangıçta teklifi kabul etmiş, ancak arazi meselesi hakkındaki çekinceleri sebebiyle pasavanın iki hükümet arasında bir taahhüt şekline sokulmasına karşı çıkmıştır. Rusya'da arazisi bulunan bazı köylülere verilmekte olan "Rusya'da emlâk ve arazisi olanlara mahsûs ser levhalı ve bir sene müddetli pasavan" kullanımını ise Rus

[62] Keskim (Yusufeli) kazasına bağlı Hod ve Paket köylerinin bir kısım arazileri savaş sonunda Rusya tarafında kalmıştı. *Köylerimiz*, Hilal Matbaası, İstanbul 1928, s.79.
[63] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68.
[64] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 87, 13 Ağustos 1328/26 Ağustos 1912.
[65] BOA, *HR.HMŞ.İŞO.*, 149/12, 4 Haziran 1328/17 Haziran 1912.

Komisyonu hayretle karşılamış ve Kafkasya Genel Valiliği'nin emriyle uygulamanın kaldırılması için derhal çalışmalar başlatılmıştır. Daha önceki komisyon değerlendirmesine vurgu yapan yeni komisyon, pasavan uygulamasının başlatılmaması durumunda Rus konsoloslarının Osmanlı vatandaşlarını vize ve pasaport işlemlerine mecbur bırakacağını, bunun da çifte vatandaşlığa veya içerilere göç ederek sınırı boş bırakmağa sebep olacağını açıklamıştır. Mevcut duruma ise Hopa kazasında yaşananlar örnek gösterilmiştir. Hopa kazasında tarıma elverişli arazi az olduğundan halk Makriyal, Gönye, Sarp ve Düzköy'de pirinç tarımına başlamış, 1878'den sonra Rus sınırları içinde kalan bu yerlere geçmek üzere işlemleri uzun süren pasaport almaya mecbur kaldıklarından bir kısım halk içerilere göç etmiş, bir kısmı ise arazisine sahip çıkamayarak elinden çıkarmış, diğer kısmı ise çifte vatandaşlık altında yaşamaya mahkûm olmuştur. Rusya, başlangıçta intikal haklarını tanımış iken artık bunu da reddetmiş, Osmanlı vatandaşlarının Makriyal'da arazi sahibi olamayacağına, kendi vatandaşlığına geçenlerin de Osmanlı vatandaşlığını terk etmeden arazilerini intikal ettiremeyeceklerini yerel memurlar aracılığıyla ilan etmiştir[66]. Muhtıra ve ardından onu destekleyici nitelikte hazırlanan zeyl, süreci önemli derecede hızlandırmış gözükmektedir.

Sınır vilayetlerindeki halkın ve idarecilerin talepleri ve ardından nezaretlerin olumlu değerlendirmeleri sonucu pasavanın önemli bir boşluk dolduracağının farkına varılmış olmalı ki 21 Haziran 1330/4 Temmuz 1914 tarihinde meclis-i umumi tarafından çıkarılan "*6 C 1329 tarihli Pasaport Kanununa Müzeyyel Kanun*" ile Pasaport kanununa eklenmiştir[67]. Madde üzerinde kısa bir görüşme yapılmıştır. Pasavan uygulaması lehine uzun bir konuşma yapan Karahisar-ı Sahip milletvekili Rıza Paşa, sınırı geçerek arazilerini işleyen vatandaşların en azından on-on beş saat uzaklıktaki kazalara gitmek zorunda kaldıklarından emek kaybına yol açtığı, bunun yerine köy muhtarlarından pasavan alınmasına izin verilmesi gerektiğini ifade etmiştir[68]. "*Madde-i münferide*" olarak hazırlanan pasavan düzenlemesinde

> Mevâki'-i hududiyede mukîm olub ticâret ve te'min-i ma'îşet içün birçok def'a hududu geçmek veyâhûd hudud-ı ecnebiyye cihetinde kalan arazi ve

[66] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 34, 12 Ta 1328/25 Ekim 1912; BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 44, 27 S 1332/24 Ocak 1914; Kafkas sınırında Ermenilerin sık sık iki ülke arasında yer değiştirmelerinden kaynaklanan esnek ve değişken tabiiyet hakları devletin pasavanı bir çözüm aracı olarak görmesine ve hatta ara ara kullanmasına yol açıyordu. Örneğin, Rus Ermeni Muhacirîn Komite başkanı Kafyan'ın Ermeni göçmenlerin Tiflis'ten gelmek için ücretsiz pasavan isteği karşısında "mukaddemâ Rusya'ya firar edip Rusya tabi'iyyeti ihrâz etmiş olan Ermenilerden olduğu bedihi bulduğuna ve Rusya hükümeti muvâfakatı olmayarak tabi'iyyet ve devlet-i aliyyeye giren teb'asını memâlik-i şahânede mukîm olsalar da Rusyalı add ederek himâye etmekde olmasına nazaran bu babdaki mehâziri bertaraf etmek üzere memâlik-i şahâneye gelmek arzusunda bulunan mezkûr Ermenilerin teb'a-i devlet-i aliyyeden bulundukları hükümet-i mahalliyeye tasdik etdirildikten sonra ber mûcib-i istidâ pasavan verilmesi muvâfık" görülmüş, ancak belli şartlara bağlanmıştır. BOA, *BEO.*, 3384/253800, 19 B 1326/16 Ağustos 1908; BOA, *DH.TMIK.*, 37/56, 23 R 1315/20 Eylül 1897.

[67] Sevig, *a.g.m.*, s. 367-382.

[68] *MMZC*, 3. dönem, C. 1, Birleşim 14, s. 276.

> mer'alarına gidüb gelmek mecbûriyetinde bulunan ahaliye, teshîlât-ı mahsusa olmak üzere on beş gün müddetli matbû' ve ücretsiz pasavan i'tâ olunacaktır

denilmekteydi[69]. 31 Cemaziyü'l-ahir 1331/7 Haziran 1913'de çıkarılan "*Pasaport ve Pasavanlara Mahsus Pul Tab'ı hakkında irade-i seniyye*" ile yurtdışına gidecek ve yurtdışından geleceklerin pasaport ve pasavanlarına yapıştırılmak üzere elli ve on kuruş değerindeki iki çeşit pulun bastırılmasına izin verilmiştir[70].

Pasavanın kanuna eklenmesinden sonra 20 Haziran 1916'da "Memâlik-i Osmaniye hududları ahalisine verilecek (on beş) günlük geçid tezkerelerine 'aid ta'limât lâyihası" hazırlanarak yayınlanmıştır. Daha çok pasavanın kullanımına yönelik maddeler içeren talimatnameye göre;

> 1- Sınıra yirmi beş kilometreye kadar olan yerlerde oturan Osmanlı vatandaşlarından sınır ötesinde işi olanlara ücretsiz on beş günlük geçit tezkeresi verilir. Geçit tezkeresi Nüfus İdaresi Müdüriyeti tarafından ekli örneğe uygun biçimde bastırılır. Bastırılan belgeler vilayetler aracılığıyla sınır komisyonlarına ve kaza kaymakamlarına oralardan da sınır bölüklerine ve nahiye müdürlerine gönderilir.
>
> 2- Zabıta gözetiminde olanlara, mahkemeler tarafından geçişi yasaklananlara, kaçakçılar ve askerlikle ilişiği olanlara geçit tezkeresi verilmez. Kadınlar ve çocuklara ayrıca tezkere verilmeyip isimleri ve yaşları beylerinin, mahremlerinin, babalarının ve velilerinin tezkerelerinin refakat hanesine yazılır. On iki yaşını geçen erkek çocuklar babalarının veya velilerinin muvafakatiyle müstakil tezkere alabilirler.
>
> 3- Geçit tezkerelerinin süresi verildiği günün sonraki sabahından itibaren on beş gündür. Bu süre içinde tezkere sahibi istediği zaman tezkeresinde yazılı kapılardan ve sınır bölük postalarının bulundukları geçitlerden sınırı geçebilir. Fakat her geçişte tezkeresini pasaport memurlarına ve posta kumandanlarına kayıt ettirmek ve tezkerenin bittiği sürede memleketinde bulunmak zorundadır. Tezkerenin süresinde memleketine dönmeyenler veya dönemeyenlerden özrünü belgelerle ispat edenlere tezkere tarihinden itibaren on beş gün içinde yeniden tezkere verilir.
>
> 4- Geçit tezkeresi almak isteyenlerin askerlikle ilişiğinin olmadığına dair askeriyeden alınacak belge veya askerlik cüzdanlarını beyanları zorunludur. Her iki şekilde de durumları verilecek tezkereye kaydedilir.
>
> 5- Geçit tezkereleri kazalarda nüfus memurları, nahiyelerde nahiye müdürleri tarafından verileceği gibi sınır pasaport memurları ile sınır bölük kumandanları tarafından da verilebilir.

---

[69]*Düstur*, II/6, s. 906.

[70] *Düstur*, II/5, s. 508; Rus sınırında geçişlerde bir uygulama birliği yoktu. Rusya pasavan geçişlerinde vize harcı alırken, Osmanlı devleti Rusya'ya giden vatandaşlarının sayısının daha fazla olmasından dolayı zarar göreceği endişesiyle vize harcı almıyordu. BOA, *DH.SN.THR.*, 56/78, 4 Z 1332/24 Ekim 1914; BOA, *BEO.*, 4299/322389, 4 Ş 1332/28 Temmuz 1914.

6- Tezkere alacakların eşkâli, alamet-i farikası, köyü, mahallesi, ikameti, hangi yol ile nereye gideceği, refakatinde bulunanların isim ve yaşları, tezkereyi veren memurun imzası ve tezkerenin veriliş tarihi okunaklı ve mor kurşun kalemle yazılıp tezkere zımbalı yerinden koparılarak sahibine verilir. Tezkerenin sabit nüshası kütükte kalır.

7- Kapılardan ve geçitlerden geçecek olanların geçiş tarihleri pasaport memurları ve posta kumandanları tarafından deftere ve tezkereye yazılarak imza edildikten sonra tezkere sahibinin ve isimleri yazılı akrabalarının geçmesine izin verilir.

8- Tezkere sahibinin sınırda aynı kapı ve geçitten geri dönmesi halinde dönüş tarihi deftere ve tezkereye işaret edilir ve imzalanır. Başka kapıdan dönüşü halinde de durum o kapı ve geçitte ayrı bir deftere kaydedilir. Tezkere sahiplerinin her gidiş-gelişinde bu işlem tekrar edilir. Dönenlerin tezkere süresi bittiğinde veya gidiş için yetmeyeceği anlaşıldığı takdirde, tezkere kapı ve geçit memurları tarafından iptal edilip tezkereyi vermiş olan memura iade edilir. İkinci bir tezkere almak için önceden aldığı tezkereyi memura teslim edenlerin tezkereleri kayıt ve iptal edildikten sonra kendilerine verilir. Tezkerenin süresi bitmeden önce memlekete dönüp belli müddet bitiminde tezkeresi elinde kalanlar veya tezkere aldığı halde karşı tarafa gidememiş olanlar tezkere süresinin bittiği tarihten itibaren bir hafta zarfında tezkerelerini aldıkları yere veya en yakın sınır postalarına iadeye mecburdurlar. Sınır kapılarında ve geçitlerinde toplanan tezkereler sürelerinin bittiği tarihten bir hafta sonraya kadar vermiş olan memurlara ulaştırılır.

9- Gümrük veya sınır memurları tarafından iade edilen tezkereler sabit nüshasıyla karşılaştırıldıktan ve kullanımlarında kanun dışı bir işlem cereyan edip etmediği araştırıldıktan sonra dosyada saklanır. Suiistimal ettiği anlaşılanlar 11. maddeye göre suçun derecesine göre kanuni takibat yapmak üzere o mahallin en yakın mülkiye memuruna gönderilir.

10- Geçit tezkeresi olduğu halde sınırın geçişe uygun yerlerinden geçmeyip başka yerlerden geçmek isteyenler, süresi bitmiş veya başkası adına düzenlenmiş tezkereyle veya tezkeresiz sınırı geçmeye çalışanlar, tezkeresiz geçip de dönüş sırasında yakalanan veya bu talimat maddelerine muhalif hali ve hareketleri gümrük veya pasaport memurları ve sınır muhafızları tarafından tespit edilenler derhal mensup oldukları nahiye ve kaza merkezlerine gönderilir. Bu gibilere cezayı gerektirmesi durumunda ceza verilir.

11- Dönenlerden gümrük resmine tabi eşyası olanlar kapılara uğramayarak sınır bölük postalarının bulundukları geçitlerden geçecek olurlar ise yolcu sıfatıyla gümrük memurlarının bulundukları yerlere sevk edilirler.

12- Osmanlı sınırında veya sınırın karşı tarafında bulaşıcı hastalıklar ortaya çıktığı veya güvenlik tedbirleri almak gerektiğinde geçit tezkeresi sahipleri, hastalıklar bertaraf oluncaya kadar hükümetçe belirlenecek noktalar-

dan geçebilirler. Veya hükümetçe gerekli görülmesi durumunda geçmekten tamamen men edilebilirler. Ellerinde tezkere olduğu halde pasaport ve gümrük memurları ile sınır bölük kumandanlarınca sakıncalı bulunanlar karşı tarafa geçmekten men edilebilir. Ve ellerindeki tezkereler esbab-ı mucibe takrirleriyle birlikte tezkereyi veren memura gönderilir.

13- Tezkerelerin sabit nüshalarından kalan kütükler, sekizinci madde gereğince dosyasında saklanan tezkereler ve kullanılmamış olan tezkereler kaza kaymakamları, bölükleri ve komisyonlarına gönderilir. Sınır komiserleri ile kaza kaymakamları ve mutasarrıflarından gelen takrirler, vilayetlerce gerekli işlemler yapıldıktan sonra kütükler ve iptal edilen tezkerelerle birlikte icabında başvurulmak üzere Vilayet Nüfus Müdüriyeti'nde saklanır.

14- Sınır komiserleri ve mutasarrıfları ile kaymakam daireleri geçit tezkeresine ait bütün işlemleri ara sıra teftiş edecekleri gibi yılda bir defa genel bir teftiş yapmak zorundadırlar. Valiler ise güvenilir bir memur aracılığıyla istedikleri zaman teftiş yaptırabilirler.

15- Görevli memurlar tarafından yapılacak teftiş sonucuna göre gereken işlemin gecikmeksizin uygulanması gereklidir[71].

Talimat layihasının son şekline getirilmesine kadar uzun bir hazırlık çalışması ile çeşitli devlet kurumları arasında uzun yazışmalar ve değerlendirmeler gerçekleştirilmiştir. "*Pasavan*" ile "*geçit tezkeresi*"nin eşdeğer anlamda kullanıldığı talimatnamede 1, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 ve 14. maddelerin taslak metindeki gibi kalması kararlaştırılmıştır. Taslak layihanın 4. maddesinde tezkere almak isteyenlerin mahalle ve köy ihtiyar heyetlerinden aldıkları kimliklerine işaret eden belgeler ve askerlik durumlarını gösterir şehadetnamelerle en yakın nahiye müdürü, kaza kaymakamı veya sınır bölük kumandanına başvuracakları kaydedilmesine karşın güvenlik gerekçesiyle içerik daha sonra değiştirilmiştir[72]. Pasavanların nüfus müdürlüklerinde saklanması şartıysa sonradan eklenmiştir[73].

Osmanlı pasavan talimatnamesi, Rusya'nın 8 Haziran 1901'de "*Osmanlı ve İran Hududlarından Müddet-i Kalile Zarfında Mürur Edebilmek İçin İ'tâ Olunan Muvakkat Mürûr Tezkeresine Aid Mevadd-ı Kanuniye*" adı altında yürürlüğe koyduğu pasavan kanunu ile karşılaştırıldığında Rus etkisi açıkça görülür. Hariciye Nezareti Tercüme Odası tarafından tercüme edilen Rus pasavan kanunundaki benzerlikler Osmanlı pasavan talimatnamesinin büyük oranda Rus örneğine göre hazırlandığını ortaya koymaktadır. Osmanlı resmî makamları tarafından verilen matbu pasavanların Rus pasavanlarına benzerliği de dikkat çekicidir. Osmanlı pasavanında Rus pasavanında olduğu gibi sınırı geçecek kişinin eşkali ile ilgili bilgiler verildikten sonra

---

[71] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 33, 7.4.1332/20 Haziran 1916; BOA, MV., 229/98, 16 Ra 1331/23 Şubat 1913.

[72] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 91, 7.4.1332/20 Haziran 1915.

[73] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 92, 7.4.1332/20 Haziran 1915.

İşbu varakayı ibrâz eden zât Rusya teb'âsından…eyaleti…dâhilinde kâin…kazâya merbut…karyesinden…'aileye mensûb…oğlunun…14 güne kadar…yahûd toprağından..tarîkiyle…mahalle geçmek istediği ve ma'iyetinde …yaşlarında…bulunduğunu mübeyyin muvakkat mürûr tezkeresi yedine verildiği"

belirtilmekteydi[74].

28 Rebîü'l-evvel 1333/15 Mart 1915'de kabul edilen Muvakkat Pasaport Kanunu'nda pasavana da yer verilmiştir. Yapılan düzenlemeyle ilk defa pasavan doğrudan kanunî bir düzenlemeye girmiştir. Kanunun 15. maddesinde

Memâlik-i Osmaniyyenin hudud-ı beriyyesi civârında sâkin olan teb'a-i Osmaniyeden hududun diğer tarafında işi gücü olanlara hemhudud devletlerle mün'akid veya ileride 'akd edilecek mukâvelât ahkâmı dâiresinde on beş günlük matbû' ve ücretsiz pasavan i'tâ olunur

denilmektedir. Kanunun bundan sonraki maddeleri ceza ile ilgilidir. Kanunun 19. maddesinde pasavanlara sahte isim yazan ve yazdıranların Ceza Kanunu'nun 156. maddesine göre altı aydan iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılacağı, 20. ve 21. maddelerde ise pasavanları değiştiren, sahtesini yayan, tahrif eden veya bilerek sahte belge kullanan Osmanlı vatandaşları ve yabancıların Ceza Kanunu'nun 157. maddesine göre bir seneden üç seneye kadar hapis cezasına çarptırılacağı belirtilmiştir[75]. Birkaç kelime dışında büyük oranda Muvakkat Pasaport Kanunu'nun bir tekrarı olan 15 Safer 1337/20 Kasım 1918 tarihli Pasaport Kanunu bu konu ile ilgili son Osmanlı düzenlemesi olup küçük değişikliklerle 1938 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Yeni çıkarılan kanunda ufak bir değişikliğe gidilerek cezalar tamamen Ceza Kanunu'nun 156. ve 157. maddelerine havale edilmiştir[76].

XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başlarında pasavan veya geçit tezkeresi başvurularını incelediğimizde, kimlerin ne amaçla tezkere aldıklarını tespit edebiliriz. Bazı örneklere baktığımızda pasavanı genellikle tarım ve hayvancılıkla geçinen köylülerin kullandıkları ve gerçekleşen geçişlerin daha çok ekonomik ve sosyal gerekçeli olduğu anlaşılmaktadır. Bulgaristan ve Yunanistan'a geçişler, daha çok ortakçı ve tarım işçisi olarak gerçekleştiriliyordu. Osmanlı tarafında sınıra yakın yerlerde kurulan Moygvaç, Berane, Plava ve Tuz, Karadağ tarafında ise Kulaşin, Burgariçe ve Andriye pazarlarına karşılıklı gidip gelmek için sınır ahalisi pasavan kullanmayı tercih ediyordu[77]. Yunanistan'a geçişlerde genellikle on kuruşluk amele pasaportu kullanılsa da işçiler arasında pratik ve hızlı geçişlere imkân verdiğinden pasavan kullanımına rağbet artmıştı. Güvenlik gerekçesiyle ihtiyatlı davranan hükümet yaygınlaştırılmaması hususunda emirler gönder-

[74] BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68, 15, 7.4.1332/20 Haziran 1915.
[75] *Düstur*, 28 R 1333, II/7, Matbaa-i Amire, İstanbul 1336, s. 486; *Pasaport Kanunu*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s. 5.
[76] *Düstur*, II/2, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 53-58.
[77] BOA, *BEO.*, 3969/297629, 5 Z 1329/27 Kasım 1911.

miştir[78]. Yalnızca Rumî 1323/1907-1908'de Şarki Rumeli ve Bulgaristan'a pasavan alarak geçen işçi ve kiracı sayısı 2090 kişiydi. Devletin işçilere önemli kolaylıklar sunan pasavan kullanımını güvenlik gerekçesiyle kısıtlaması, işçilerin Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya ciddî tepkiler göstermelerine yol açmıştı[79]. Hükümetin geçişleri kısıtlamasında haklı gerekçeler bulunuyordu. İşçilerin Yunanistan ve Mısır'a gitmek üzere aldıkları on kuruşluk pasavan ve mürur tezkereleriyle Amerika'ya gitmeye başlamaları devleti önlem almak üzere harekete geçirmişti. Özellikle Hariciye Nezareti Manastır vilayeti ve Görice mutasarrıflığından gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir[80]. Rus sınırında pasavan alma sebepleri arasında, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, ticaret, işçi geçişleri ve akraba ziyaretleri en başta geliyordu. Suriye ve Beyrut'tan Amerika'ya giden göçmen işçilere de fakirlikleri sebebiyle pasaport yerine pasavan dağıtımı tercih ediliyordu[81].

IV. Erken Cumhuriyet Döneminde Pasavan

Osmanlı devletinin ardından kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının çizilmesinde de pasavana etkin roller yüklenmiştir. Rusya, Gürcistan, Yunanistan ve Fransa ile yapılan antlaşmalarla sınırda yaşayan halkın geçişleri düzene sokulmuştur. Bu amaçla ilk antlaşma doğu sınırındaki geçişleri düzenlemek üzere yapılmıştır. 1921 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı üç devletle TBMM hükümetini temsilen Kazım Karabekir Paşa tarafından yapılan görüşmeler sonucu imzalanan Kars Antlaşması ile daha önce Moskova Antlaşması ile belirlenen doğu sınırı kesinleştirilmişti. Antlaşmanın 8. Maddesi ile

> Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti iki memleketin hemhudut havalisi ahalisinin hududun diğer tarafında kain kışlık ve yazlık meralardan istifade etmeleri zaruretini nazarı dikkate alarak ahali-i mezkûreye hayvanlarını hududdan geçirmek ve mutat meralardan istifade etme

hakkı verilmiştir. Sınır geçişlerinde uygulanacak güvenlik ve sağlık tedbirleriyse komisyona havale edilmiştir. İki devletin topraklarında bulunan her iki taraf vatandaşlarının aile ve veraset hukukuyla ilgili konularıysa antlaşma dışında tutulmuştur. Aynı zamanda her iki devlet de "diğeri arazisinde sakin tebaasına en ziyade naili müsaade millet muamelesi" uygulayacaktır[82].

---

78 BOA, *HR.HMŞ.İŞO.*, 234/26, 24 Ağustos 1320/6 Eylül 1904.

79 BOA, *TFR.I.SL.(Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı)*, 183/18249, 10 Nisan 1324/23 Nisan 1908; BOA, *TFR.I.MN.*, 122/12199, 24 S 1325/8 Nisan 1907.

80 BOA, *DH.TMIK.M.*, 152/48, 13 C 1321/5 Eylül 1903.

81 BOA, *DH.MHMŞ.*, 15/20, 8 Ka 1324/21 Aralık 1908; "*...memâlik-i ecnebiyyeden memleketlerine 'avdet edeceklere teshîlât irâesiyle beraber pasaport yerine fiatca ehven olan pasavan i'tâsı...*". BOA, *DH.MHMŞ.*, 15/20, 8 Ka 1324/21 Aralık 1908.

82 "Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Muahedenamesi Hakkında Kanun", *TBMMZC*, 23. Dönem, C. 18, Birleşim. 9, s. 248-258.

Komşu iki devlet 20 Mart 1338/20 Ocak 1925'de daha ayrıntılı şekilde hazırlanan "Türkiye ve Sosyalist Sovyet Gürcistan Cumhuriyeti'nin Menatık-ı Hududiyesinde Sakin Ahalinin Hududu Sureti Mürurları Hakkında Mukavelename"sini imzalamışlardır. Sözleşmenin başlangıç kısmında

> …iyi komşuluk rabıtalarının tesisi ve tarafeyn memleketlerinin hudud mıntıkaları ahalisinin hududun diğer tarafında bulunan meralardan mütekabilen istifadelerini teshil maksadında bulunduklarından

sözleşme yapmaya karar verdikleri açıklanmıştır. Geçişler Türkiye'de nahiye, kaza ve sancak, Gürcistan'da ise distrikt memurlarınca verilecek yirmi bir günlük harçsız pasavanlarla gerçekleştirilecekti. Bu sürede sınırı geçmeyen kimselere yeterli bir ek süre verilecek, eğer bu sürede de sınırı geçmezse o zaman bulunduğu ülke kanunlarına tabi olacaktı. Geçiş yapabilecek sınır ahalisi ise sınırın her iki yanında on beş verst mesafede ikamet edenler olarak belirlenmişti. Sınırdan üç kilometre mesafede bulunan sınır ahalisinin arazilerinden yararlanmalarını kolaylaştırmak amacıyla bir yıl süreli, harçsız ve vizesiz pasavan verilebilecekti. Antlaşmayla Türk vatandaşları Gürcistan'daki Batum, Özürgeti, Ahıska ve Ahılkelek idarî sınırları içindeki meralardan, Gürcistan vatandaşları ise Artvin, Ardahan ve Kars sancaklarındaki meralardan yararlanabilecekti[83]. Halk hayvanlarını yaylalara önceden belirlenen gümrük kapılarından götürebilecek, güzergah yerel idarelerle önceden görüşülerek değiştirilebilecekti. Sınırdan geçen her iki ülke vatandaşları ancak yanlarında getirdikleri sayıda malı geri götürebilecek, hayvan sahipleri ve çobanlarsa döndüklerinde yanlarında hayvanların yün, deri, yağ ve peynir gibi ürünlerini getirebilecekti. Diğer mallar gümrük işlemlerine tabi tutulacaktı. Bir yıl süreyle gidenler araba, tarım aletleri, gıda maddeleri ve tohumluk gibi gerekli olan mazlemeleri götürmeye, hasat ettiği mahsulünü geri getirmeye ve geceyi tarlasında geçirmeye izinli olacaktı. Bulaşıcı hastalıklarda devletler gerekli tedbirleri alma hakkına sahip olacaktı[84]. 1928'de Gürcistan ile Tiflis'te yeni bir antlaşma imzalanarak antlaşmanın geçerlilik süresi uzatılmıştır[85].

Güney sınırında da pasavan ikili antlaşmalarla kullanıma sokulmuştur. Fransa ile 30 Mayıs 1926'da imzalanan "hudud mıntıkası ahalisinin Türkiye-Suriye hudundundan mürûrlarına dâir"[86] sözleşme ile geçişler düzenlenmiştir. Antlaşmaya göre pasavan on kilometrelik mesafede arazisi olanlara verilecekti. Uygulamadan yararlanan her iki taraf vatandaşları, pasavan kapılarından mahsus belgelerle karşı tarafta bulunan arazilerini işleme ve elde ettikleri ürünlerini hiçbir resim ve

---

[83] *Düstur*, III/6, s. 143-147.

[84] "Hududa Civar Ahalinin Sureti Mürurlarına Dair Gürcistan Hükümeti ile 20 Mart 1338 Tarihinde Tiflis'te İmza Edilen Mukavelenamenin Tasdiki Hakkında Kanun", *Resmi Ceride*, Sayı. 95, 20.IV.1341; "Hududun Tarafeynindeki Meralardan Mütekabilen İstifadeye Dair Gürcistan Hükümeti ile 20 Mart 1338 Tarihinde Tiflis'te İmza Edilen Mukavelenamenin Tasdiki Hakkında Kanun", *Resmi Ceride*, Sayı. 95, 20.IV.1341.

[85] "Gürcistan Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti ile Münakit Meralar Mukavelenamesinin Meriyet Müddetinin Dört Ay Daha Temdidi Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, Sayı. 903, 2 Haziran 1928.

[86] *Düstur*, III/7, s. 1506.

harca tabi olmaksızın kendi memleketlerine götürme hakkına sahiptiler. Antlaşmaya göre, "Suriye ve Lübnan'da kain mülklerine ve gayrimenkullerine esbab-ı mücbireden dolayı işletmeği ve ayni haklarını istimal eylemeği temin edememiş olan Türk tebaa ve optanları mezkur sebep dolayısile metruk veya mahlul addedilmiş olan gayrimenkul emval ve haklarına tekrar tesahub edeceklerdir". Her iki devlet, arazi ve taşınmazları bizzat ve temsilci aracılığıyla idare edebilme hakkını tanıyacak, güvenliğe aykırı olmadığı sürece ikamet izni verilecekti. Antlaşmada hayvan hastalıklarının yaygınlaşmasını önlemek ve çekirge istilasıyla mücadele etmek için sıkı bir işbirliğine gidileceği de açıklanmıştır[87]. Pasavanın etkin kullanıldığını gösteren rakamlar da belgelere yansımıştır. Suriyeliler, on yılda elde ettikleri 29,171,050 ton ürünü Suriye'ye, Türk vatandaşları ise 5,204,990 ton ürünü Türkiye'ye getirmişlerdir. Suriyelilerin Türkiye'de pasavan hükümlerine tabi 86,596,204 dönüm arazisi, Türk vatandaşlarının ise Suriye'de 193,221 dönüm arazisi bulunuyordu[88]. Antlaşma 1932 yılında yenilenmiştir[89].

6 Ağustos 1928'de yapılan antlaşmayla Sovyetler Birliği ile sınır geçişleri yeniden düzenlenmiştir. Antlaşmada geçiş hakları "...hududun her iki tarafında 10 kilometrelik mesafede kain şehir ve köylerde ikametgahı olan…"lara tanınmıştı. "Hudud, Türkiye Cumhuriyeti'nde nahiye, kaza, vilâyetler ve Gürcistan Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti'nde distrikt memûrîni tarafından usûlen i'tâ edilmiş bir pasavanın ibraziyle mürûr edilir. Mezkûr pasavanlar, i'tâ edildikleri tarihden itibaren on beş günlük bir müddet için muteberdir..." şartıyla sınır geçiş haklarının kullanımında pasavana temel bir rol yüklenmiştir. Otlaklardan yararlanma hakkı da "...sürülerin yalnız otlatılması için istimali maksud olup işbu meraların ahara icarı veya satmak ve diğer mahalle nakletmek üzere otlarının biçilmesi hakkını ihtiva etmez..." şeklinde belirlenmişti[90]. Sürülere refakat edecek şahısların durumu, taşıyacakları belgeler ve silahlar, sürüleri geçirecekleri yerler ve elde ettikleri hayvansal ürünlerin getirilmesi de antlaşmada ayrıntılı şekilde belirtilmiştir[91]. Sınır geçişleri ancak önceden belirlenen sınır noktalarından yapılabilecekti. Bu yerler de Türkiye tarafında Sarp, Maraditi, Badela ve Kenarbel, Sovyetler'de ise Sarp, Maraditi, Oreşani ve Karzah olarak belirlenmişti. Sınır geçiş amaçları, tarım, inşaat, kaybolan veya çalınan hayvanların veya malların yerel memurlar yardımıyla araştırılması, doktora başvurmak, ticaret antlaşması dâhilinde ticaret yapmak, ailevî sebepler ve doğal afetlerde yardım ile sınırlandırılmıştı[92].

---

[87] *Düstur*, III/7, s.1498; Yine Yunanistan'la 15 Ekim 1938'de imzalanan antlaşmada da benzer maddelere yer verilmiştir. *Düstur*, III/20, s. 1112.

[88] *TBMMZC*, 2.Dönem, C. 2, 34. Birleşim, s. 374-375.

[89] "Suriye'de Türklere Ait Emlak ile Türkiyede Suriyelilere Ait Emlak Hakkında Fransa Hükümetile Ankarada Aktedilen İtilafname Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, Sayı. 2308, 19.1.1933.

[90] *Düstur*, III/10, s. 233-234.

[91] *Düstur*, III/6, s. 147-148; *Düstur*, III/10, s. 234-237.

[92] *Düstur*, III/10, s. 245-246.

İkili antlaşmalara yansıdığı üzere yeni belirlenen sınırlarda önceden var olan toplumsal ve ekonomik ilişkiler ağı hâlâ canlı bir şekilde varlığını devam ettirmektedir. Bu ilişki ağı kısa süreli sınır geçişlerini mümkün kılan pasavan ile devam ettirilebilmiş ve böylece yeni çizilen sınır yaşamı ikiye bölmüş olsa bile sosyal ve ekonomik ilişkilerin devamına imkân tanınmıştır.

V. Sonuç

Klasik Osmanlı devlet idaresinde sınır geçişlerinde pasaport yerine yol emri kullanılıyordu. Yabancılar arasında yol emri alarak giriş ve seyahat etmek yerli halkın sahip oldukları haklardan yabancıların da yararlanmasına imkân verdiğinden yaygındı. Ülke içi yolculuklarda ise vatandaşların ve yabancıların gittiği yeri, amacını ve kaç kişi olduklarını belirten mürur tezkeresi kullanmaları zorunluydu. Başlayan modernleşme çabaları birçok şeyi değiştirmeye başladığı gibi sınır geçişlerinde kullanılan belgelerde de değişikliğe yol açtı. Bunun yanı sıra Osmanlı hariciyesinde kullanılmayan bazı belgeleri de kullanıma soktu.

Pasavan da XIX. yüzyılda gümrüklerde gerçekleştirilen modernleşme sürecinin bir ürünüdür. Pasavan, XIX. yüzyıl boyunca sık değişen sınırların zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bu belge, sınır hattı boyunca yerleşik halkın her iki tarafa da entegrasyonuna imkân veriyor, aynı zamanda sınır ekonomisini ve komşuluk hukukunu düzenliyordu. Pasavanla devlet, özellikle sınır değişikliklerinde sınırda yaşayan vatandaşların ekonomik kayıplarını kısmen giderebilme imkânı elde ettiği gibi sosyal çözümler de üretebiliyordu.

Gümrük işlemlerinde artan bürokratik işlemler, uluslararası mevsimlik işçi göçleri, komşu devletlerle artan ticarî ilişkiler ve güvenlik endişesi pasavan kullanımını yaygınlaştırmıştır. Ayrıca devletin tasfiye süreci de yumuşak bir geçişi sağlamak üzere pasavan kullanımını etkinleştirmiştir. Üstlendiği bu fonksiyonlardan dolayı pasavan, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında da etkili bir araç olarak kullanılmıştır.

Belgeler

Au Nom de Sa Majesté Impériale le Sultan.

Belge 1: Rusya'ya gitmek üzere verilen bir pasavan (BOA, DH.SN.THR., 43, 11/2).

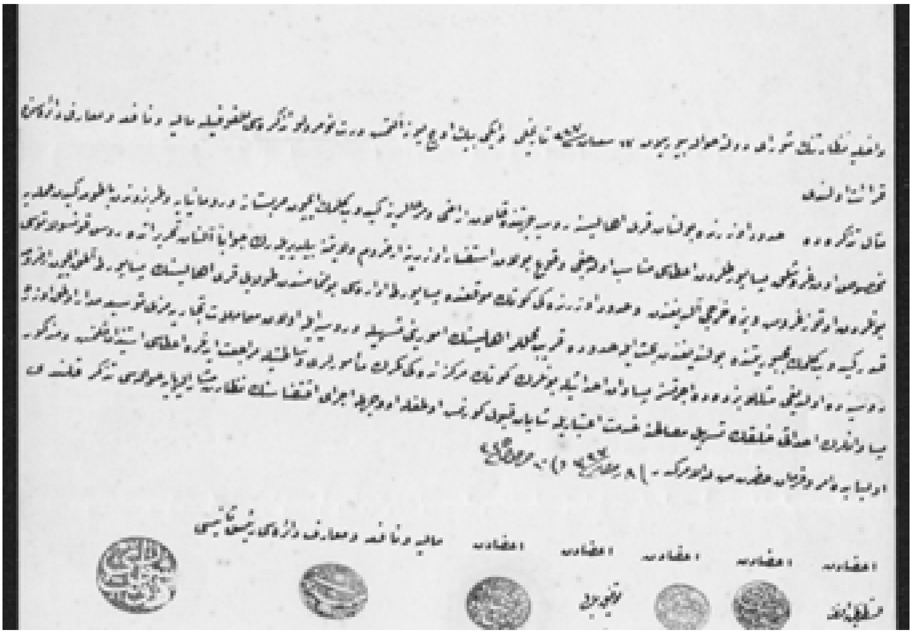

Belge 2: Dâhiliye Nezareti'nin başvurusu üzerine Şura-yı Devlet'in Rus sınırında Pasavan kullanımı hakkında kararı (BOA, BEO., 3643/273159).

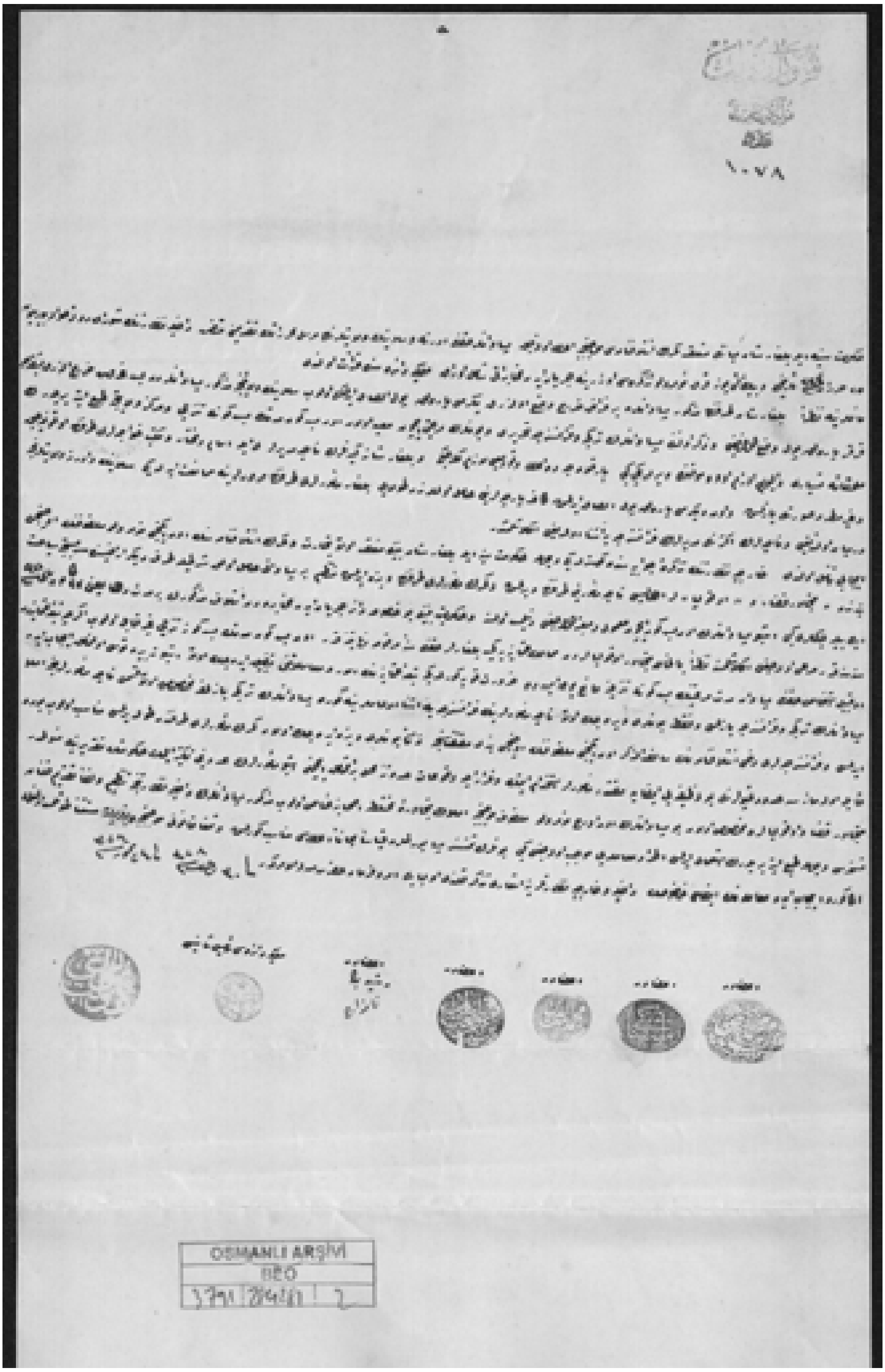

Belge 3: Şura-yı Devlet'in Rus sınırında Pasavan kullanımı hakkında kararı (BOA, *BEO.*, 3791/284281).

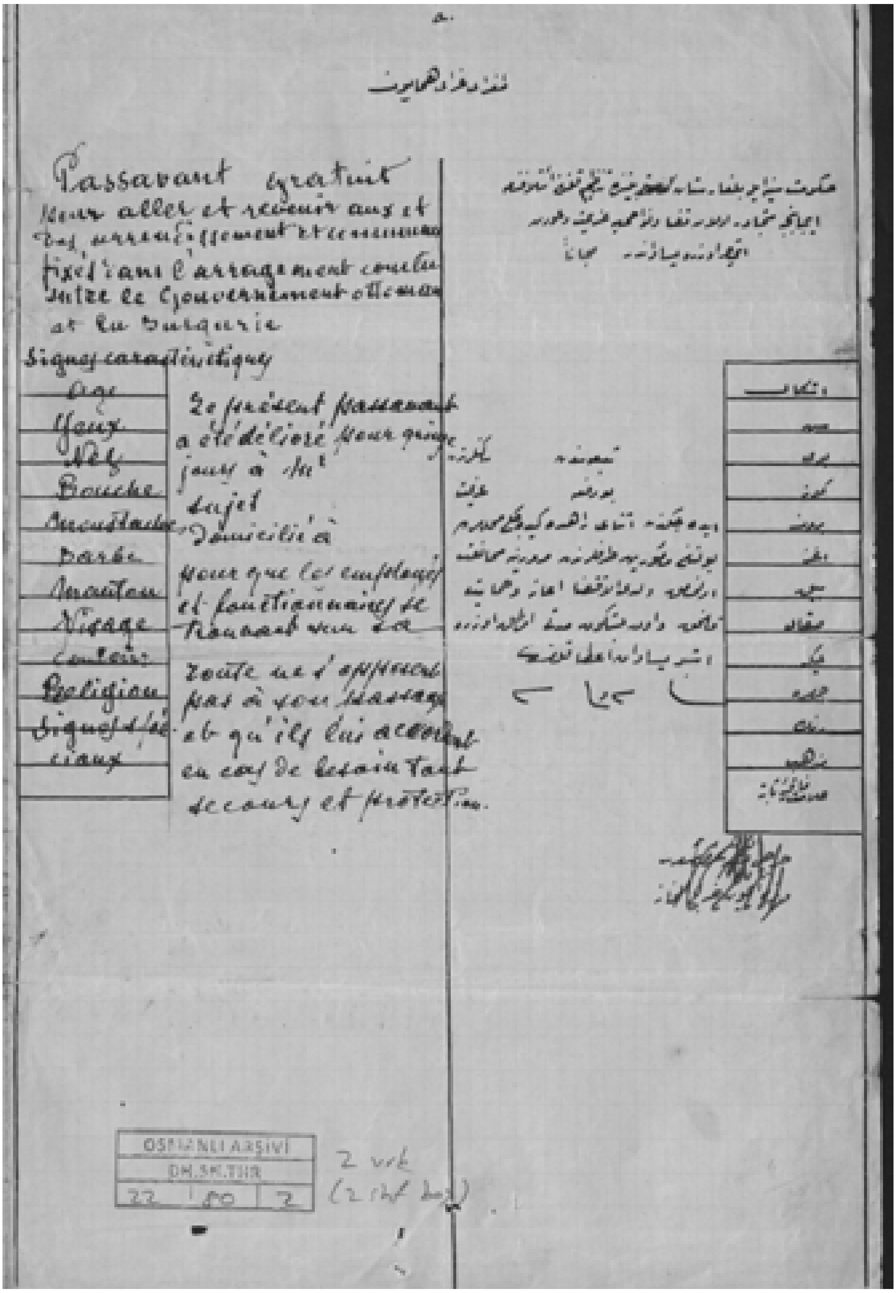

Passavant gratuit
pour aller et revenir aux et des arrondissements et communes fixés dans l'arrangement conclu entre le Gouvernement ottoman et la Bulgarie

Signes caractéristiques
Age
Yeux
Nez
Bouche
Moustache
Barbe
Menton
Visage
Couleur
Religion
Signes spéciaux

Le présent passavant a été délivré pour quinze jours à ...
sujet
Domicilié à
pour que les employés et fonctionnaires se trouvant sur la route ne s'opposent pas à son passage et qu'ils lui accordent en cas de besoin tout secours et protection.

OSMANLI ARŞİVİ
DH.ŞN.THR
22 | 80 | 2

Belge 4: Bulgaristan'a gideceklere verilecek pasavan sureti (BOA, *DH.ŞN.THR.*, 22/80).

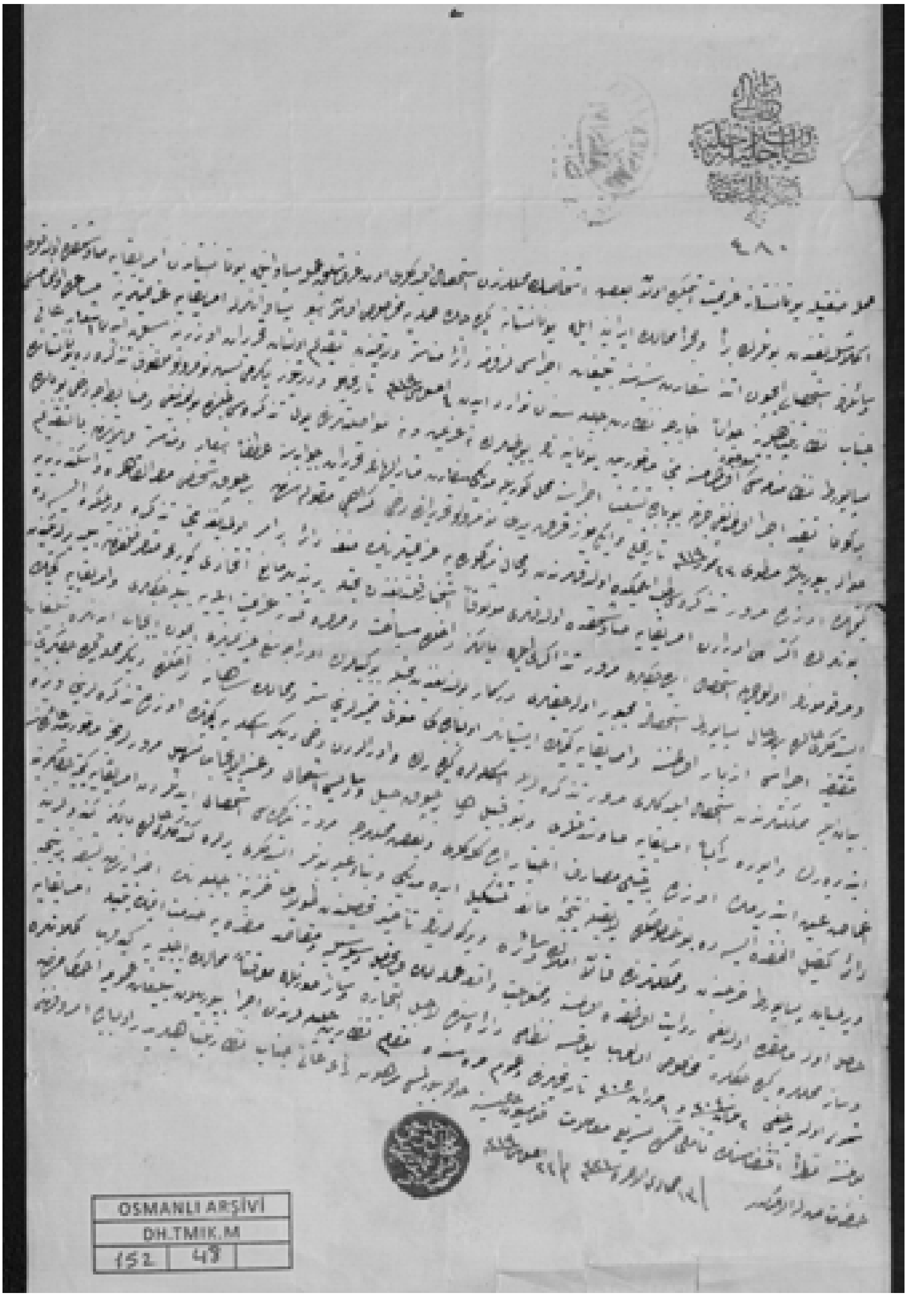

Belge 5: Pasavan alarak Yunanistan'a giden işçilerin Amerika'ya kaçtıkları hakkında Dahiliye Nezareti tezkeresi (BOA, *TMIK.M.*, 152/48).

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MTZ(04). (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Evrakı), 65/23; 170/14; 183/15; 183/17.

A.MTZ.RŞ.(Sadaret Eyalet-i Mümtaze Sisam Evrakı), 13/1.

BEO.(Babıali Evrak Odası Evrakı), 3384/253800; 3643/273159; 3781/284281; 3791/284281; 3969/297629.

DH.H.(Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı), 41/39.

DH.MHMŞ.(Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı), 15/20.

DH.MKT.(Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı), 216/34; 1137/11; 1154/48; 2738/37; 2741/6; 2869/54.

DH.SN.THR.(Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi), 7/28; 9/65; 11/37; 12/13; 20/58; 22/80; 37/26; 49/99; 56/68; 56/78.

DH.SYS.(Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı), 4/1.

DH.TMIK..(Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu), 37/56; 152/48.

HR.HMŞ.İŞO.(Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı), 149/1; 149/12; 234/26.

HR.İD.(Hariciye Nezareti İdare), 40/43; 62/48.

HR.SYS.(Hariciye Nezareti Siyasi), 1342/37.

MV.(Meclis-i Vükela Mazbataları), 229/98.

TFR.I.MN.(Rumeli Müfettişliği Manastır), 122/12199.

TFR.I.SL.(Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı), 183/18249.

Süreli Yayınlar

Düstur, Tertib-i Evvel/Zeyl.4; I/1, II/2; II/3; II/5; II/7; III/6; III/7; III/10.

MMZC, 1. Dönem, C. 2, 50. Birleşim; Devre.1, C. 2, İctima. 2, 46. İnikad; Sene-i İctimaiye. 1326, İctima. 5, C. 1; 3. Dönem, C. 1, 14. Birleşim.

Resmi Ceride, 95, 20.IV.1341.

Resmi Gazete, 903/2 Haziran 1928; 2308/19.1.1933.

Takvim-i Vekayi, Numro. 265.

TBMMZC, 2. Dönem, C. 2, 34. Birleşim; 23. Dönem, C. 18, Birleşim. 9.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi, IV-V*, İstanbul: YKY, 1999.

Akın, Cavit, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar İsyanları (1866-1896)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Basılmamış Doktora Tezi, 1994.

Akyüz, Latife, "Liminal alanlar olarak sınırlar: Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve etnik kimliklerin sınır deneyimleri", *Tarih ve Bilim*, 131/2014, s. 84-104.

Aybay, Rona, "Son Dönem Osmanlı, TBMM Hükümeti ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Pasaportlar", *Tarih ve Toplum*, (13), Ocak 1985, s. 46-53.

Aydın, Mahir, "Tophane Konferansı "Doğu Rumeli'ye Veda"", *Tarih Dergisi*, 53, (2011/1), İstanbul 2012, s. 115-174.

-----, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler*, XVII/21 (1996), s. 71-125.

Çadırcı, Musa, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürur ve Pasaport Nizamnameleri", *TTK Belgeler*, C. XV, 33/1993, s. 169-181.

Demirel, Muammer, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37/2008, s. 249-257.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), I*, Ankara: TTK, 1953.

Köse, Osman, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, Sayı. 2, 1(2006), s. 237-272.

Köylerimiz, İstanbul: Hilal Matbaası, 1928.

Kütükoğlu, Mübahat S., "Ahidname (Türk Tarihi)", *DİA*, 1988, s. 536-540.

Meray, Seha L., "Bazı Türk Andlaşmalarına Göre Hudut Uyuşmazlıklarının Çözüm Yolları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 15, 3/1960, s. 11-28.

Pasaport Kanunu, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334, s. 1-8.

Ruhi, Ahmet Cemal, "Pasaport ve Pasaport Çeşitleri", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI(1-2), 2007, s. 333-350.

Serbestoğlu, İbrahim, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, 29/2011, s. 193-214.

Sevig, Vedat R., "Yabancı Gerçek Kişilerin Giriş, Çıkış, İkamet ve Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 43(1-4), 1977, s. 367-382.

Sezer, Hamiyet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18.-19. Yüzyıl)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33), 2003, s. 105-124.

Şam, Emine, "Prens Alexandre Battenberg'in İttihat Beyannamesi ve Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a İlhakı", *History Studies*, Volume 3/1, 2011, s. 236-251.

Şentürk, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: TTK, 1992.

Turna, Nalan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Pasaport: Mürur Tezkeresi", *Osmanlı İstanbulu* içinde, *II*, (Ed. Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 389-403.

Yıldırım, Bülent, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri*, Ankara: TTK, 2014.

Öz: Devletlerin egemenlik haklarının başladığı yerler olan sınırlarda, geçişleri düzen içerisinde sağlamak üzere gümrük idareleri tesis edilmiş ve geçişler belli kurallara bağlanmıştır. Bu kuralların en önemlilerinden biri, sınırı geçecek kimselerin özel bir geçiş belgesini taşımalarının zorunlu tutulmasıdır. Bu amaçla bir ülke vatandaşının başka bir ülkeye geçebilmesi için pasaport ve vize gibi belli belgeleri alması şartı getirilmiştir. Bu belgelerin en önemlilerinden biri, pasavan veya geçiş tezkeresi olarak isimlendirilen belgedir. Osmanlı devletine, modernleşme döneminde giren pasavan kısa süreli ülkelerarası geçişlerde kullanılıyordu. Aynı zamanda İmparatorluğun tasfiye sürecinde gerçekleşen sınır değişikliklerinde ihtilaf giderici bir araç işlevi de gördü. Bu incelemede, ülkelerarası geçişlerde belge olarak kullanılan pasavan hakkında bilgi verilecek, ardından çıkarılan talimatname üzerinden kullanılışı hakkında tespitlerde bulunulacaktır.

Anahtar sözcükler: Pasavan, Pasaport, Gümrük, Geçit Tezkeresi, Uluslararası Seyahat, Osmanlı Devleti.

A Document to Cross the Border at Ottoman Customs: Safe-Conduct Pass or Passing Permit

Abstract: Customs offices have been established on the borders of countries where the sovereign rights of states begin to organize and control the passages according to a set of rules. One of the most important rules is about the official document that a passenger must have, such as a visa or a passport to cross the border of a country. One of the most important among those documents is called "safe-conduct pass" or "passing permit". Safe-conduct pass (*passavant* in French, *pasavan* in Turkish) began to be used during the modernization period of the Ottoman Empire for short-period passages. It was also employed to solve the conflicts regarding the borders during the dissolution period of the Empire. In this research, a general description of a safe-conduct pass will be given, afterwards its use on the basis of the instructions will be examined.

Keywords: safe-conduct pass, passport, customs, passing permit, international travel, Ottoman Empire.

Kore Savaşı ve Bir Dostluk Hikâyesi: Yüzbaşı'nın Kızı Min Ja

Bora AYERDEN
Zeynep DOKUR
Burcu DOYURAN
Melis KIZILDEMİR
Gülce PULAT*

I. Giriş

1950–1953 yıllarında cereyan eden Kore Savaşı, yakın tarihimizin en büyük savaşlarındandır. Güney Koreliler, bugün hâlâ Kore Savaşı'na katılan Türk askerlerinin iyiliklerini anlatır, Türkiye'yi saygı ve sevgi ile anarlar. Bu hikâyelerden biri Türk Yüzbaşı Süleyman Pulat ile onun bu savaş sırasında Kore'de bulduğu ve bölüğüyle baktığı kız çocuğu Çoe Min Ja'nın hikâyesidir.

Hikâyenin Türk toplumuyla tek teması 1952 yılında basılan dörtlü posta pulu aracılığıyla oldu. Süleyman Pulat'ın kucağında Min Ja ile Amerikan çizgi roman dergisi Henry'ye bakarken çekilmiş bir fotoğrafının basıldığı pul, savaş dönemi boyunca Türkiye'den yazılan pek çok mektuba iliştirildi. Pul, Korelilere de 1962 yılında bir koleksiyoncu ve gazeteci olan Kim Kvang Jae tarafından sunuldu.[1] O tarihlerde, savaşın kız çocuğu Min Ja, genç bir üniversite öğrencisiydi. Kim, Min Ja'yla röportaj yaptı ve hikâyesini Kore halkına duyurdu.

---

* İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi "HIST 200 - Türkiye Tarihi" dersi kapsamında, Öğretim Görevlisi İbrahim Mert Öztürk rehberliğinde yapılan dönem projesidir.

[1] Te Cun Ha, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile 11 Kasım 2015.

Türk askerleri ile Korelilerin dostluğu, sonraki 60 yıl boyunca sadece Güney Kore'de layıkıyla hatırlandı. Amerika Birleşik Devletleri yetkililerinin savaş yıllarında övgüler düzüp madalyalarla ödüllendirdikleri Türk askerleri, sonraki yıllarda İngilizce kaynaklarda ihmal edildi.[2] Savaş ve gaziler, Türk kamuoyu tarafından da unutuldu. 2002'de yani Kore Savaşı'ndan 50 yıl sonra ilk defa ziyaret edilen Gazi Ahmet Yılmaz durumu şu sözlerle ifade ediyordu: "50 sene geçti, kimse arayıp sormadı. Ben de herhalde önemli bir şey yapmamışız diye düşünüyorum artık."[3] Benzer bir şekilde, kimse posta pulundaki yüz olan Süleyman Pulat'a küçük kızı sormadı. Süleyman Pulat, 1987 yılında vefat etti.[4] Bu öykü hakkında bugün bildiklerimiz kendisinin tuttuğu günlüklerde yazılanlar ve Min Ja'nın aktarabildikleri kadardır.

Bu yazıda, Kore Savaşı'nı ve Yüzbaşı Süleyman Pulat'ın Min Ja'yı karlar arasında bulmasıyla başlayan dostluk öyküsünü, Pulat'ın savaş günlüklerinin ve Min Ja'nın anılarının tanıklığında anlatacağız. Böylesi bir anlatının belgelenmesi, Türkiye ve Güney Kore'nin kardeşlik bağını kuvvetlendirecek ve savaşların derinden yıprattığı insanlara en azından gülümseten bir detay olarak umut verecektir. Belki daha da önemlisi, bu öykülerin anlatılıp takdir edilmesi, memleketlerinden 15 bin kilometre uzakta şehit düşen Türk askerlerine ve bütün gazilere bir saygı duruşudur.

II. Kutup Yıldızı Kore'de

Kore Savaşı 1950 ile 1953 yılları arasında sürdü ve Kuzey Kore'nin iki tümenlik ordusu ile 25 Haziran 1950 sabahı sınırı aşıp Güney Kore'ye girmesiyle başladı.[5] NATO'ya dâhil olmak isteyen Türkiye, Bakanlar Kurulu'nun kararıyla ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin onayını almaksızın Birleşmiş Milletler'in emrine 4500 asker vererek 25 Temmuz 1950 tarihinde savaşa katıldı.[6] Birleşmiş Milletler ordusunda Türk askerlerinin yanı sıra Amerikan, İngiliz, Avustralyalı, Belçikalı, Kanadalı, Kolombiyalı, Etiyopyalı, Fransız, Yunan, Lüksemburglu, Hollandalı, Yeni Zelandalı, Filipinli, Güney Afrikalı ve Taylandlı askerler vardı. Ordunun toplam asker sayısı 600 bini bulmaktaydı.[7] Kore Savaşı'nda savaş boyu fiilen 4 Türk tugayı görev aldı ve toplam 13 muharebeye girdiler.

Süleyman Pulat, Kore'ye giden ilk tugayda 31 yaşında bir yüzbaşı olarak yer alıyordu.[8] Babası 31 Ağustos 1950'de yazdığı mektupta oğluna, "Ne mutlu sana ki Birleşmiş Milletler camiasında ve Türk bayrağı gölgesinde büyük Türk mille-

---

[2] Yazıyı yazarken taradığımız Millet, R. Allan *The War Korea 1950-1951,* Edwards, M. Paul *The Korean War*, Cumings Bruce, *The Korean War* kayaklarında Türk Tugaylarına dair bilgi dahi bulamadık.

[3] Göncü, *Bir Savaş Vardı Uzakta*, 138.

[4] Emsal Pulat, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, 25 Kasım 2015.

[5] "Korea'de Dün Sabah Harb Başladı", *Cumhuriyet,* 26 Haziran 1950.

[6] "Kore'de hizmet etmek üzere Birleşmiş Milletler emrine asker veriyoruz", *Cumhuriyet,* 26 Temmuz 1950.

[7] İbrahim Artuç, *Kore Savaşlarında Mehmetçik* (İstanbul: Kastaş A.Ş Yayınları, 1990) 291.

[8] Emsal Pulat, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, 25 Kasım 2015.

Süleyman Pulat (solda) Süleyman Pulat (ayakta).
Min Ja ve Türk askerleri zaman geçiriyor.

tini temsil edecek kahramanlar sathında yer aldın," diye sesleniyordu.[9] 29 Eylül 1950'de İskenderun'dan kalkan gemide onun gibi gönüllü olan birçok er, subay, memur ve astsubay vardı.[10] Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve Güney Çin Denizi boyunca, 15 bin kilometre yol kat ettiler ve 19 Ekim günü Kore'nin büyük limanı Puson'a vardılar.[11] Pulat, 1951 yılının sonbaharına kadar Kore'de kalacak ve Kunuri (28–29 Kasım 1950) ile Kumyangjang-Ni (25-27 Ocak 1951) muharebelerinde çarpışacaktı.[12]

Türk Tugayı, ilk cephe görevini Kore'ye varışından yaklaşık 2 ay sonra, 8 Kasım 1950'de aldı. Aynı tarihlerde tugaya bir isim de verilmişti: Kutup Yıldızı.[13] Bu sırada Çin Halk Cumhuriyeti de Ekim 1950'de Kuzey Kore'nin yanında silahlı güçleriyle savaşa dâhil oldu.[14] En az 300 bin kişilik Çin ordusu, 1950 yılının sonbaharı boyunca Kuzey Kore topraklarında ilerledi ve Kasım ayının sonunda karşı tarafla ilk sıcak temasını sağladı. 26 Kasım sabahı, Güney Kore 2. Kolordusunun tamamı Çin ordusunca mağlup edildi.[15]

Çin Halk Cumhuriyeti'nin de katılımıyla savaş Güney Kore halkı için daha da zorlu hâle geldi. Zaten 1950'li yıllarda Korelilerin yüzde 80'i birbirlerinden uzak, küçük ve fakir köylerde yaşıyordu.[16] Çin ve Kuzey Kore ordularına karşı koymak böylesi siviller için mümkün değildi ve bu orduların yolunun düştüğü yerden göç etmek, orada kalmaktan çok daha güvenliydi. 7 milyon civarı Koreli

---

9 Süleyman Pulat günlükleri, Pulat Ailesi özel arşivi.
10 Süleyman Pulat günlükleri.
11 Artuç, *Kore Savaşlarında Mehmetçik*, 120; Pulat Ailesi özel arşivi.
12 Pulat Ailesi özel arşivi.
13 Artuç, *Kore Savaşlarında Mehmetçik*, 133.
14 Allan Reed Millet, *The War For Korea* 1950–1951 (Lawrance : Universty Press of Kansas,2010), 291.
15 Artuç, *Kore Savaşlarında Mehmetçik*, 161-162.
16 Artuç, *Kore Savaşlarında Mehmetçik*, 18.

1950 sonbaharından itibaren yollara dökülmeye başladı.[17] Minik Çoe Min Ja ve ailesi de bu insan güruhu arasındaydı.[18]

III. 1950-1951 Kışı ve Min Ja'nın Bulunması

Min Ja, 9 Ekim 1943'te Çoe ailesinin üçüncü çocuğu olarak doğmuştu. Kore, aslında savaştan önce de sıkıntılıydı; bağımsızlığını henüz 1945'te kazanmıştı ve toparlanmaya çalışıyordu. Ancak Min Ja ve ailesi, savaş başlamadan önce büyük bir şehir olan Seul'da mutlu ve maddi sıkıntılardan uzak bir hayat sürüyordu.[19] Savaş başlayınca Güney Kore Seul'u kaybetti ve Çoe ailesi şehirden kaçmak durumda kaldı. Min Ja, Seul civarındaki Anyang kasabasında, kendi ifadeleriyle insan, hayvan ve eşya kargaşası içinde ailesini kaybetti. 1951 yılının başları idi.[20]

Bu sıralarda Süleyman Pulat ve içinde bulunduğu Kutup Yıldızı da Anyang civarında konuşlanmış, Kunuri Savaşı sonrası istirahatteydi. Tugay, Kunuri'de 218 şehit vermişti. Ayrıca asker, subay ve astsubaylardan 415 yaralı ve 94 kayıp vardı.[21] *Milliyet* gazetesi Kunuri Savaşı'ndan sonra yayımlanan haberinde, Amerikan Milli Savuma Bakanlığı'nın Kore'de bulunan bir sözcüsünün bu savaş hakkında yaptığı "Türkler bu dünyanın en iyi muharipleridir" açıklamasına yer veriyor, Türk Tugayı'nın başka bir millet uğruna gösterdiği kahramanlıkları vurgulayarak, bu ağır savaş sonrası halka bir teselli sunuyordu.[22] Yine başka bir haberde "Birliğimiz Anudane Çarpışıyor" manşeti altında şu sözler vardı: "Kızıllara karşı ayakta kalan ve mevzi tutabilen tek kuvvet tugayımızdır."[23] Türk Tugayı, düşman kuvvetlerini oyalayarak Çin kuvvetlerinin baskın şeklindeki saldırısından Birleşmiş Milletler Kuvvetleri'ni korudu ve çok zayiat verilmesine rağmen tek başına mücadele ederek imha edilmekten kurtulmayı başardı.[24]

Türk askerleri Kunuri Muharebelerinin yaralarını ancak sararken Korelilerin büyük göçüne de tanıklık ettiler. Süleyman Yüzbaşı günlüğüne, kafileler halinde ilerlemeye çalışan insanların yollarda oluşturduğu büyük kalabalıklardan dolayı mesafe kat edemediklerini yazıyordu. Yüzbaşı, muhtemelen Min Ja'nın ve ailesinin de içinde olduğu bu manzara karşısında hissettiklerini şu şekilde tarif etti: "Allahım bu ne acı ve feci bir manzara idi… İnsanlık bu kadar rezil olacak mıydı? Medeniyet bu mu? Bu biçarelerin günahı ne idi? Bizler artık kendi devletimi-

[17] Nazım Dündar Sayılan, *Kore Harbinde Türklerle* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003) 54.

[18] Çoe, Min Ja'nın kendi ailesinden kalma soy ismidir. Korece'de aile isimleri başa konur, yazıda da bu kurala sadık kaldık.

[19] Çoe Min Ja, Görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.

[20] Te Cun Ha Görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.

[21] "Kore Savaşı", Muharip Gaziler sitesi, erişim tarihi 18 Kasım 2015. http://muharipgaziler.org.tr/kore-savasi/

[22] "Türk Tugayının Kahramanlıkları", *Milliyet*, 2 Aralık 1950.

[23] "Birliğimiz Anudane Çarpışıyor", *Milliyet*, 30 Kasım 1950.

[24] Gürsel Göncü, *Bir Savaş Vardı Uzakta*, *Atlas dergisi* (2002): 140.

zi bir tarafa bırakarak, kızıllığın vahşetindeki insanlığın hışmına uğramış bu zavallılarla uğraşıyorduk."[25]

6 Ocak 1951 günü, Süleyman Yüzbaşı tam da bu ruh hâlinden biraz uzaklaşmak için bir yürüyüşe çıktı. Akşamüstü, kafilelerden uzakta beton bir köprünün ayağındaki karların içinde çömelmiş bir kız çocuğu olduğunu fark etti – bu kız Min Ja idi. Yanında kimse yoktu, ayakları çıplak ve soğuktan mosmordu.[26] Yüzbaşı, çocuğun ailesini kaybetmiş ve korkmuş olduğunu anladı ve yüreğini "parça parça" eden bu küçük kıza karşı merhamet duymaya başladı.[27] Bu hissiyat ile bölüğe geri döndü ve durumu komutanına anlatarak çocuğu yanlarına almak için izin istedi. Komutanından aldığı olumlu cevap üzerine Yarbay Şemsi Eralp ile Min Ja'yı ilk gördüğü yere döndü. İki asker, çocuğu bıraktıkları yerde buldular ve bir "kardeş muhabbeti"[28] ile kucaklayıp bölüğe getirdiler. Süleyman Yüzbaşı Min Ja'yı nasıl da sahiplendiğini, günlüğünde şu sözlerle tarif ediyordu: "Artık ben de çocuk sahibi olmuştum. Sessiz 'mü ço' yalnız benim değil bütün taburun malı olmuştu."[29]

İlk olarak Min Ja'nın temel ihtiyaçları giderildi. Askerler ona yemek verdiler ve battaniyeden uygun ceket ile ayakkabı diktiler. Donmak üzereyken bulunan Min Ja, çektiği sıkıntıları unutmuş gibi görünüyordu. Ortalığa tebessümler saçıyordu ve 6 Ocak akşamında rahat bir uykuya daldı.[30] Koreli kız çocuğu, Türk askerleriyle geçireceği yaklaşık 8 ayın ilk gününü bu şekilde tamamladı.

IV. Türk Tugayı ve Min Ja Bir Arada

Günler geçtikçe Min Ja kendisini toparladı ve iyileşti. İkincil ihtiyaçları da ihmal edilmiyordu: Saçları tıraş edildi, battaniyeden dikilme kıyafetleri oldu.[31] Bir süre sonra askerler Min Ja'ya kendi aralarında "Seul" demeye başladı. Günlüklerde Süleyman Pulat, Seul ismini kullanmaya başlamadan önce Min Ja'dan "Mü Ço", "Min Ço" ve "Miço" isimleri ile bahsediyordu. Min Ja tanıştıkları gün bir noktada ismini söylemiş olmalıydı. Min Ja'nın bulunduğu bölgeye yakın bir merkez olan Seul, telaffuzu daha kolay olduğu için sonradan isim olarak seçilmiş olabilirdi.

Askerlerle tatlı ilişkiler kuran Seul, Türkçeyi az çok öğrendi ve hâlâ hatırladığı keyifli anılar biriktirmeye başladı.[32] Zamanının büyük kısmını kendisini bulan Süleyman Yüzbaşı ile geçirirdi. Yüzbaşı ile yürürken diğer askerler onu "Yüzbaşının kızı!" diye selamlardı. Bu şekilde selamlanmadığında Seul bunu hemen

[25] Süleyman Pulat günlükleri.
[26] Te Cun Ha, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.
[27] Süleyman Pulat günlükleri.
[28] Süleyman Pulat günlükleri.
[29] Süleyman Pulat günlükleri.
[30] Süleyman Pulat günlükleri.
[31] Süleyman Pulat günlükleri.
[32] Çoe Min Ja, Görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.

Süleyman Pulat ile Min Ja'nın bu fotoğrafı PTT'nin çıkardığı Kore Savaşları Hatırası 4'lü pul serisinin birinde kullanılmıştı.

Pulat'a söyler, o da sevgiyle gülümserdi. Seul, Süleyman Pulat'ın kendisini kızı gibi gördüğünü ve çok sevdiğini hissediyordu. Bölükteki diğer askerler de Seul'a şefkatle yaklaşıyordu. Askerlerden biri Seul'a yanılsama numaraları gösterirken, küçük kız tam başaramasa da numaraları öğrenmeye çalışıyordu.[33] Süleyman Pulat, Seul'u "tüm tugayın sevgilisi" olarak düşünürdü. Evli askerler Seul'u çocukları gibi, bekâr olanlar ise kardeşleri gibi görür olmuştu ve Pulat bu durumdan son derece hoşnuttu.[34]

Öte yandan savaş devam ediyordu. Min Ja'nın bulunmasından sonra Çonom, Osomni ve Suvon'daki mevziler arası mekik dokuyan Kutup Yıldızı, 25–27 Ocak'ta Kunuri'den sonraki ikinci büyük muharebe olan Kumyangjangni Savaşı'nda, Süleyman Pulat'ın "Kızıllar" diye andığı düşman ile mücadele etti. Tugayın başına yeni atanan General B. Ridgway'in sert ve atak karakteri, Kunuri'nin intikamını almak motivasyonuyla ateşlenen Türk askerleriyle harmanlanınca savaş Birleşmiş Milletler adına büyük bir zafer ile sonuçlandı.[35] Stratejik önem teşkil eden 156 rakımlı tepe ve Kumyangjangni köyü alınmıştı.[36] Pulat, 25

---

[33] Çoe Min Ja, Görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.

[34] Süleyman Pulat günlükleri.

[35] Artuç, *Kore Savaşlarında Mehmetçik*, 291

[36] Göncü, *Bir Savaş Vardı Uzakta*, 127.

ve 26 Ocak için günlüğüne "Çok kanlı muharebeler vererek Çonom–Osamni doğusundaki vadiyi temizledik" diye yazıyordu.[37]

Muharebede Türk Tugayı'ndan 12 asker şehit oldu ve 31 asker yaralandı.[38] Karşı tarafın zayiatı ise 1734 kişiydi.[39] Bu savaş, Türk ordusunun ağır kayıplar verdiği Kunuri Muharebesi'nden sonra Türkiye basınında büyük bir zafer olarak yorumlandı. 29 Ocak 1951 tarihinde yayımlanan gazete haberlerinde Türk halkına savaşın sonucu "500 Çin ölüsüne karşı 3 kayıp veren Kore birliğimiz harikalar yarattı" manşeti ile duyuruluyordu.[40] Türk Tugayı'na bu zaferinden ötürü, Kore Cumhurbaşkanlığı tarafından "Birlik Nişanı", ABD Kongresi tarafından "Mümtaz Birlik Madalyası ve Beratı", ABD Başkanlığı tarafından ise "Legion of Merit" nişanı verildi. Ayrıca, ABD Kongresi'nde "Türk Tugayı'nın bütün zorluklara karşı, olağanüstü cesaret ve kahramanlıklar göstererek Birleşmiş Milletler Ordusunu kurtardığı ve parlak sonuçlar elde ettiği" de ifade edildi.[41] Bu zaferin anısına Kore Hükümeti tarafından savaş alanın en yüksek tepesine "Türk Zafer Anıtı" dikildi.[42]

30 Ocak'ta Tugay Ponçong Vonni'ye doğru harekete geçti. Seul "şöför mahallinde neşeli olarak seyahatine devam ediyordu,"[43] fakat bir süre sonra Seul'un bulunduğu köye yaklaştılar. Süleyman Yüzbaşı, köyü harap olmuş buldu ve kaybolduğu yeri yeniden gören Seul'un çektiklerini hatırladığı için renginin attığını fark etti. Etraftaki yollar çökük ve – tıpkı Seul'u bulduğu sıralar tanık olduğu göç manzarası gibi – hâlâ insanlarla doluydu. Askerlerin ilk geldikleri zaman çevresinde bir gece geçirdikleri fabrika da yanmıştı. Köylülerin yanına giden Süleyman Yüzbaşı, onlara gelen bölüğün Türk olduğunu, insanların rahat ve emniyette hissedebileceklerini, evlerini terk etmelerinin gerekmediğini söyledi. Özellikle genç kızların korunması hususunda hassas davranıyorlardı. Türk askerleri Kore'de bulundukları sürece, Süleyman Pulat'ın yolda tanışıp, ordu kumanyalarından gönderttiği yaşlı köy öğretmeni ve kızları gibi pek çok Koreliye yiyecek ve güvenlik sağladı.[44]

Yine Türk askerleri tarafından, Min Ja gibi kaybolan veya yetim kalan çocuklar için bir okul kurulmuştu. Suvon'daki Ankara Okulu bir yetimhane ve yatılı ilkokul olarak işletildi, bütün ihtiyaçları da Türk Tugayı tarafından karşılandı. Okulun yanındaki bir binada, orduda binbaşı olan Başhekim Seyfi Aksu hafif yaralılarla ilgileniyordu, onun dışında da okulda gönüllü olarak çalışan Türk ve

---

[37] Süleyman Pulat günlükleri.
[38] "Kore Savaşı", Muharip Gaziler sitesi, erişim tarihi 18 Kasım 2015. http://muharipgaziler.org.tr/kore-savasi/
[39] Göncü, *Bir Savaş Vardı Uzakta*, 131.
[40] "500 Çin ölüsüne karşı 3 kayıp veren Kore birliğimiz harikalar yarattı", *Milliyet*, 29 Ocak 1951.
[41] *TBMM Genel Kurul Tutanağı*, 23. Dönem 4. Yasama Yılı 124. Birleşim 25.06.2010.
[42] Kore Savaşı", Muharip Gaziler sitesi, erişim tarihi 18 Kasım 2015. http://muharipgaziler.org.tr/kore-savasi/
[43] Süleyman Pulat günlükleri.
[44] Süleyman Pulat günlükleri.

Koreli 10 civarı görevli vardı.[45] Kore halkı artık onlara böyle insanca yaklaşan Türk askerlerini tanıyor, onları gördüğü yerde selam durup "gomapseumnida"[46] diyerek minnetlerini belirtiyordu.[47] Bu yüzden Süleyman Pulat'ın Ponçong Vonni'deki korkmuş köylülere gelenlerin Türk olduğunu söylemesi, onları rahatlatmak için yeterliydi.

Geçen aylarla birlikte Seul, Kuzey Kore'den geri alındı. 1951 yılının ilkbaharı idi ve yurda dönecek ilk Türk askerleri için değişim zamanı yaklaşıyordu. Kutup Yıldızı, dört aya yayılacak bir süreçle yerini 2. Türk Tugayı'na bırakacaktı.

V. Kore'ye Veda Vakti

Süleyman Pulat, Kutup Yıldızı'nın diğer gazileri gibi 1951 yılının sonbaharında Türkiye'ye döndü. Gitmeden önce Seul'un ailesini bulmak için onu da yanına alarak Seul şehrine gitti.[48] Min Ja'nın anlatısına göre, o zamanlar Seul'da sokaklarda yaşamaya başlamış veya göç yollarına çıkmış olan insanlar yeniden evlerine yerleşmeye çalışıyordu. Pulat, küçük kızın tarifleriyle ve civarda soruşturmalar yaparak doğru mahalleye ulaştı; ama aileyi bulamayarak Tugay'a geri döndü. Onu kucağında Min Ja ile gören insanlar daha sonra Min Ja'nın hayatta olan annesine bu ziyaretten bahsettiler.

Min Ja'nın annesi, Türk Tugayı'nın karargâhına kadar yayan gitmesi gereken uzun mesafeyi önemsemeyerek yola koyuldu ve sonunda Min Ja'ya kavuştu. Ayrılık vakti geldiğinde Min Ja gözyaşlarını tutamadı ve Süleyman Yüzbaşı'yı takip etmek istedi, fakat Yüzbaşı için de yurda dönüş zamanıydı.[49] Küçük Seul böylece yeniden ailesine ve evine döndü; hâlâ hatırladığı üzere aylarını onlardan uzakta, onları bir daha göremeyeceğini düşünerek geçirmişti. Elbette ailesini çok özlemişti, ama benzer durumdaki pek çok Koreli çocuğa göre şanslıydı. Ailesinden uzakta kaldığı dönem boyu Türk askerleri ile güvendeydi hatta günlüklerden anladığımız kadarıyla sevilmiş ve el üstünde tutulmuştu. Bu ayrılıktan sonra da Türk askerleri Min Ja ve ailesine destek olmaya devam ettiler. Aile için zor geçen savaş dönemi boyunca yollarının Seul civarına her düşüşünde aileye ordu kaynaklarından yemek verdiler.[50]

Kore Savaşı 27 Temmuz 1953 yılında devletler arasında ateşkes antlaşmasının imzalanmasıyla sona erdi ve Çoe Min Ja ile Süleyman Pulat birbirlerini bir daha görmediler.[51] Türkiye, savaştan sonra düzeni tahsis etmek için Kore'ye 6 tugay daha gönderdi, son tugay 1961 yılında Türkiye'ye döndü ve yerine bölük

---

[45] Sayılan, *Kore Harbinde Türklerle*, 158-159.

[46]Günlüklerde "komapsa mida" olarak geçen bu Korece sözcük, Latin harfleriyle "gomapseumnida" şeklinde yazılıyor, çoğunlukla tanıdık ve yüksek rütbeli insanlara resmi bir şekilde teşekkür etmek için kullanılıyor.

[47] Süleyman Pulat günlükleri.

[48] Çoe Min Ja, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.

[49] Süleyman Pulat günlükleri.

[50] Süleyman Pulat günlükleri.

[51] "Kore cephesinde dün resmen ateş kesildi", *Milliyet,* 28 Temmuz 1953.

seviyesinde bir birlik bırakıldı. Süleyman Pulat, Kore'de tanık olduğu trajedilerden dolayı pek çok gazimiz gibi psikolojik sorunlar yaşadı ve askerlikten emekli olma kararı verdi.[52] Süleyman Yüzbaşı gibi savaşa fiilen katılan ve bize Türk–Koreli dostluğunu miras bırakan askerlerimizin sayısı 23.000'dir.

VI. Min Ja'nın Türkiye Ziyareti

Kendisini kurtaran askeri bulmak ve onun ülkesi Türkiye'yi görmek, bugün 70 yaşında olan Min Ja'nın en büyük dileklerindendi.[53] Min Ja bu ziyareti ilk kez 2013 yılında oğlu Te Cun ile gerçekleştirebildi ama Süleyman Pulat çoktan rahmetli olmuştu. Koreli ziyaretçileri Ankara'da Pulat'ın eşi Emsal Hanım karşıladı.

Min Ja ile Pulat ailesinin buluşması, Güney Kore'de Türklere duyulan yakınlık ve savaş yıllarını vefayla anma geleneğinin varlığı ile mümkün oldu. 2013 yılında KBS (Kore Yayın Sistemi), Suvon'da Türk askerleri tarafında kurulmuş olan Ankara Okulu'na dair bir belgesel yapmak istedi. Araştırmaları sırasında 1952'de basılan posta pulunu buldular ve Min Ja'nın öyküsünü de belgesele ekleme amacı ile kendisiyle bir röportaj yaptılar.[54] Bu sıralarda Min Ja, Türkiye gezisine hazırlanıyordu. KBS, Süleyman Pulat'ın hâlâ Ankara'da yaşamakta olan 88 yaşındaki eşine ulaştı, Min Ja da Türkiye gezisinin ortasında, bir tercüman ve rehberle birlikte Emsal Pulat'ın evine gelip Pulat ve oğullarıyla buluştu; posta puluna, eski fotoğraflara bakıp Türk askerleriyle geçirdiği günleri andı.[55] İki

Min Ja ve oğlu Te Cun, 2013'te Türkiye ziyaretinde rahmetli Süleyman Pulat'ın karısı ve oğluyla.

[52] Emsal Pulat, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, Anitta Park Sitesi, 25 Kasım 2015.
[53] Çoe Min Ja, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.
[54] Te Cun Ha görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.
[55] Çoe Min Ja, görüşmeyi yapan Gülce Pulat, e-posta aracılığı ile, 11 Kasım 2015.

taraf, bu görüşme dâhil iki kez Ankara'da bir araya geldi, mektuplaştı ve birbirlerine hediyeler verdi. Min Ja, Emsal Pulat'ın oğulları tarafından kardeş olarak görülmekte ve Emsal Pulat'a anne diye hitap etmekteydi.[56] Kurulan bağın somut belgelerinden biri 2014 yılının Mayıs ayında Min Ja'nın Emsal Pulat'a göndermiş olduğu anneler günü mektubuydu:

> Sevgili anneciğim,
>
> Merhaba, nasılsınız?
>
> Ben burada Philadephia'da oğlumlayım, çok iyiyim.
>
> Umarım mutlu ve sağlıklısınızdır.
>
> Söz verdiğim gibi bu rahat ayakkabıları size aldım.
>
> Eğer bunları anneler günü hediyem olarak kabul ederseniz çok sevineceğim.
>
> Umarım yürürken size iyi gelirler.
>
> Anneler gününüz kutlu olsun.
>
> Teşekkürler.
>
> Kızınız,
>
> Min Ja[57]

Min Ja ve oğlu Te Cun, savaştan 60 yıl sonra, hâlâ Türkiye'ye "Kardeşlerimizin Ülkesi" demekte, Pulat ailesiyle bağlantılarını sürdürmekte, Süleyman Yüzbaşı'nı ve Türk askerlerini sevgiyle anmaktadır.

VII. Sonuç

Kore Savaşı, Güney ve Kuzey Kore'nin yerlileri ve dünyanın dört bir tarafından katılan ülkelerin askerleri için yıkıcı bir savaş olmuştur. Türkiye'ye çok uzak bu coğrafyada, siyasi emeller için yitirdiğimiz Türk askeri sayısı 1005'tir. Fakat savaş, Türk ve Koreliler adına bugün dahi devam etmekte olan bir dostluğun da kaynağı olmuştur. Her yıl 25 Haziran'da Güney Kore'de, savaşa asker göndermiş olan 16 ülkenin kayıpları saygıyla anılmaktadır. Türk askerleri ise gerek Ankara Okulu gibi tarihi kaynaklarla belgelenmiş iyilikleri, gerekse bugünün Güney Korelilerinin bizzat aile büyüklerinden dinlemiş oldukları dostluk öyküleri ile anlatılmaktadır. Min Ja ile Süleyman Pulat'ın hikâyesi de savaşa rağmen insan hikâyelerinden muhakkak ki yalnızca biridir.

[56] Süleyman Pulat günlükleri.

[57] Min Ja'nın Emsal Pulat'a Mektubu, Pulat Ailesi Özel Arşivi.

Kaynakça

Artuç, İbrahim. *Kore Savaşlarında Mehmetçik*. Kastaş A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1990.

Cumhuriyet. "Korea'de Dün Sabah Harb Başladı", 26 Haziran 1950.

Cumhuriyet, "Korede hizmet etmek üzere Birleşmiş Milletler emrine asker veriyoruz", 26 Temmuz 1950.

Göncü, Gürsel. "Bir Savaş Var Uzakta", *Atlas dergisi* (2002): 127.

Millet, Allan Reed., *The War For Korea 1950–1951*, Universty Press of Kansas, Lawrance, 2010.

Milliyet. "Birliğimiz Anudane Çarpışıyor", 30 Kasım 1950.

Milliyet, "500 Çin ölüsüne karşı 3 kayıp veren Kore birliğimiz harikalar yarattı", 29 Ocak 1951.

Milliyet. "Kore cephesinde dün resmen ateş kesildi", 28 Temmuz 1953.

Milliyet. "Kore harbinin bilançosu", 28 Temmuz 1953.

Muharip Gaziler İnternet Sitesi. "Kore Savaşı". Erişim Tarihi 18 Kasım 2015. http://muharipgaziler.org.tr/kore-savasi/

Pulat Ailesi özel arşivi, Emsal Pulat, mektup 10 Mayıs 2014.

Pulat Ailesi özel arşivi, Süleyman Pulat günlükleri.

Sayılan, Nazım Dündar. *Kore Harbinde Türklerle*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2003.

TBMM Genel Kurul Tutanağı 23. Dönem 4. Yasama Yılı 124. Birleşim 25.06.2010.

Öz: Bu yazı 1950-1953 yıllarında yaşanan Kore Savaşı sırasında Türk Yüzbaşı Süleyman Pulat'ın Kore'de bulduğu ve bölüğüyle baktığı kız çocuğu Çoe Min Ja'nın hikâyesidir. Hikâyenin Türk toplumuyla tek teması 1952 yılında basılan posta puludur. Bu dostluk hikâyesi, Yüzbaşı Süleyman Pulat'ın Min Ja'yı karlar arasında bulmasıyla başlar. Bu dostluk öyküsünün kanıtları, Pulat'ın savaş günlükleri ve Min Ja'nın anılarıdır. Böylesi bir anlatının belgelenmesi, Türkiye ve Güney Kore'nin kardeşlik bağını kuvvetlendirecek ve savaşların derinden yıprattığı insanlara en azından gülümseten bir detay olarak umut verecektir.
Anahtar sözcükler: Kore Savaşı, Süleyman Pulat, Çoe Min Ja, posta pulu

A Friendship Story in the Korean War: Captain's Daughter Min Ja

Abstract: This article is the story of Çoe Min Ja, a little Korean girl, founded and taken care of by a Turkish Captain Süleyman Pulat, a soldier fighting with the Turkish Brigade during the Korean War in between 1950 and 1953. This story's only touch with the Turkish society was the postage stamps printed in 1952. Their friendship began when Captain Süleyman Pulat found Min Ja in snow-covered territories. The proofs of this friendship are the diaries of Captain Pulat and Min Ja's memories. Documenting this narrative will build up the bonds between Turkey and South Korea, while remaining as a pleasant memory for the people devastated deeply by the war.
Keywords: Korean War, Süleyman Pulat, Min Ja, Postage Stamp

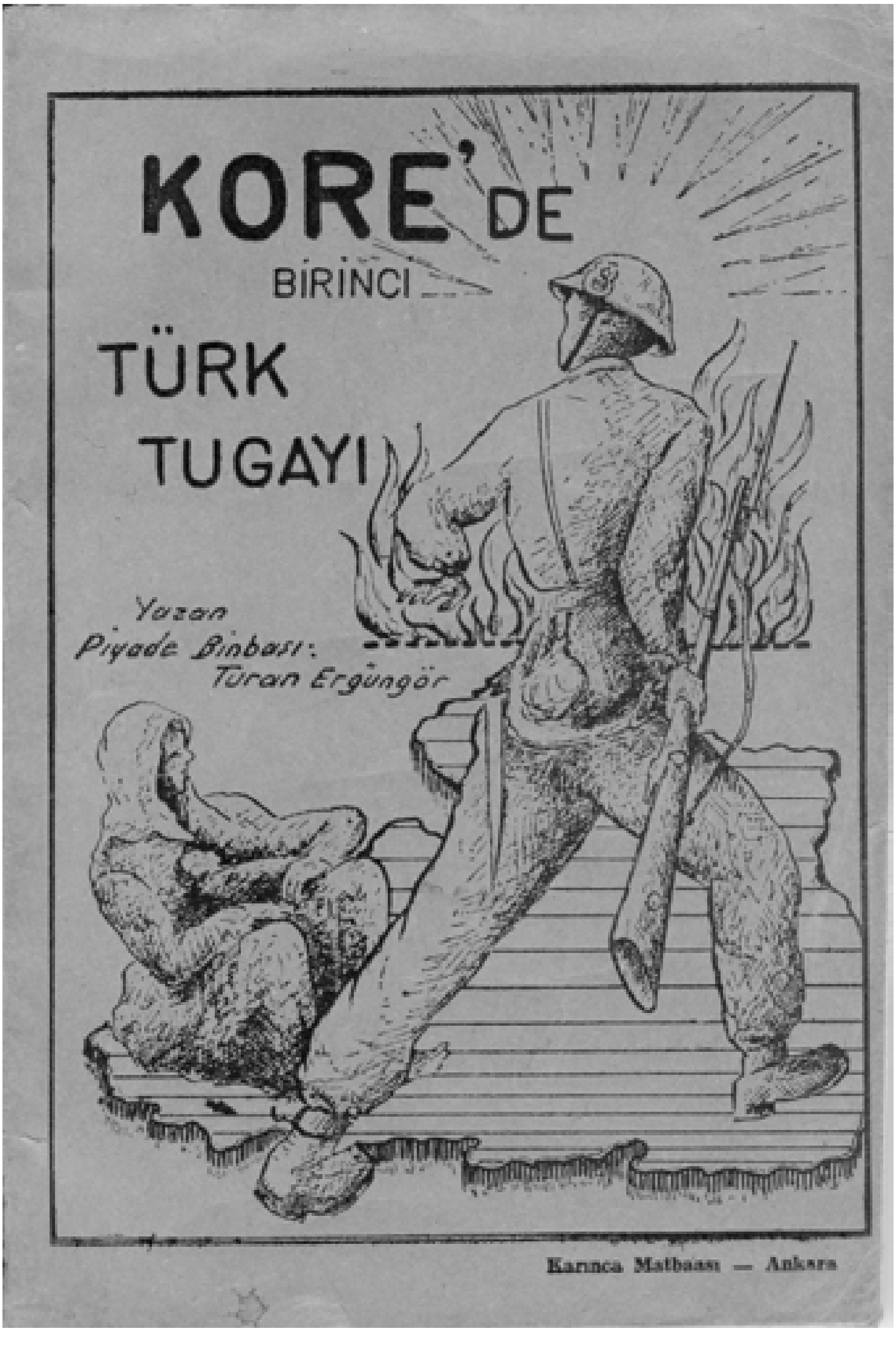
KORE'DE
BİRİNCİ
TÜRK
TUGAYI
Yazan
Piyade Binbaşı:
Turan Ergüngör
Karınca Matbaası — Ankara

D'Angleterre Oteli ve Kral Missirie

Özgü ÇİLLİ KUTAN*

19. yüzyılın başından itibaren yaşanan ekonomik, politik gelişmeler[1] ve ulaşım imkânlarının[2] artmasıyla beraber İstanbul'a gelen ziyaretçi sayısında önemli bir artış olmuştur. Daha öncesinde şehre gelen yabancılar, özel evlerde, elçiliklerin, kilise ve manastırların misafirhanelerinde, kervansaraylarda, hanlarda, bekâr odalarında vb. kalıyorlardı.[3] Ancak bu yeni başlayan dönemle beraber yeni konukları ağırlayacak modern mekânlara ihtiyaç duyulmuş, önce genellikle Levantenlerin işlettiği pansiyonlar daha sonra ise oteller, bu ihtiyaca cevap vermek için hizmet vermeye başlamışlardır. İlk oteller, elçilik binalarını barındırması ve böl-

---

* Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü doktora öğrencisi / ozgu79@hotmail.com

1 1838 yılında İngilizlerle imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve bunu takip eden diğer devletlerle yapılan benzer antlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nu açık bir pazar haline getirmiş devamında, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile de yabancılara tanınan haklar neticesinde İstanbul'a ticaret yapmak için gelen insan sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır.

2 İstanbul'a ilk buharlı yolcu gemisi, 1833'de Marsilya'dan gelmiştir. Bkz. Catherine Pinguet,"İstanbul'a Yolculuk", *Doğu'nun Merkezine Seyahat (1850-1950) Pierre de Gigord Koleksiyonu'ndan İstanbul'da Gezginlerin 100 Yılı*, ed. Ekrem Işın, Catherine Pinguet. (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015), 23. 19. yüzyılda Batı Avrupa'dan trenle İstanbul'a gelmek ise siyasal durum, fiziki ve beşeri coğrafya açısından tehlikeli görülmekte ve daha az tercih edilmekteydi. Orient Express'in 1883 yılında Paris'ten İstanbul'a ilk seferlerini başlatmasından sonra ancak tren yolu gezginler ve turistler açısından popüler hale geldi. Bkz. Jean-Michel Belongey, "Trenle İstanbul". *Doğu'nun Merkezine Seyahat (1850-1950) Pierre de Gigord Koleksiyonu'ndan İstanbul'da Gezginlerin 100 Yılı*, ed. Ekrem Işın, Catherine Pinguet (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015), 41-44.

3"Oteller", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* Cilt 6 (1994):179.

Hotel d'Angleterre'nin çeşitli yayın organlarında çıkan reklamları

gede yaşayan Levanten nüfusun yoğunluğu dolayısıyla Pera'da açılmıştır. Tam da bu geçiş döneminde bir otelin ön plana çıktığı görülür.

1841 yılında o zamanlar "Grand Rue de Pera" denilen İstiklal Caddesi üzerinde hizmet vermeye başlayan Hotel d'Angleterre 19. yüzyılda İstanbul'a gelen gezginlere, yazarlara, siyasetçilere, askerlere ev sahipliği yapmış ve çoğu için otelden fazla anlam taşıyan bir mekân olmuştur.[4] O dönemde İstanbul'a gelen

[4] D'Angleterre otelinin İstanbul'un ilk modern oteli olduğu, bu konuda en kapsamlı çalışmalara imza atan Çelik Gülersoy'un *Beyoğlu'nun -Yitip Gitmiş- 3 Oteli* kitabında ve 1840 yılında açılan Hotel des Quatre Nations ile beraber Behzat Üsdiken'in *Beyoğlu'nun Eski ve Ünlü otelleri-III: İngiltere* makalesinde belirtilmektedir. Ancak bu tarihten önce de pek çok seyyahın kitabında Pera'da kaldıkları otellerden bahsetmeleri bu savın doğruluğunu tartışmalı hale getirmektedir. Her ne kadar o dönemde "otel", "pansiyon", "konukevi" kavramları tam

bütün yabancılar mutlaka d'Angleterre otelinden bahsederler. Otelde kalmayanlar bile lokantasında yedikleri yemekleri, katıldıkları baloları anlatır veya sadece otel hakkında duydukları dedikoduları aktarırlar. Özellikle Kırım Savaşı sırasında İngiliz ve Fransız üst düzey subaylarının ana mekânı burasıdır. Otelin, pahalılığına ve bir takım eksikliklerine rağmen son yıllarına kadar İstanbul'un en iyi oteli olduğu, bu konuda yazan hemen herkesin ortak fikridir.

Otelde kalanların mutlaka bahsettikleri en önemli figür ise otelin yöneticisi James Missirie'dir.[5] James Missirie, klasik bir yönetici değildi. Baskın kişiliği otele ilk ayak basıldığı andan itibaren kendini hissettiriyordu. "Kral", otelde kalanların ona uygun buldukları lakaptı Soylu bir lord görünümündeki Missirie'nin hayatı aslında çok farklı başlamıştı. Missirie gençliğinde dragomanlık yapan bir Rum'du.[6]

Alexander William Kinglake[7] ünlü *Eothen* kitabında, Lord Lindsay de *Letters on Eygpt, Edom & the Holy Land* kitabında kendilerine dragomanlık yapan Missirie'den övgü dolu sözlerle bahsederler. Bu kitaplarda Missirie'nin hayatının ilk dönemleri hakkında da bilgiler bulunur.[8] Lord Lindsay, 1836 yılında beraber çıktıkları Ortadoğu seyahatini anlattığı kitabında Missirie'nin Odessa'da iki yıl okuduğunu ancak daha sonra Yunan isyanı patlak verince isyancılara katıldığını,

---

olarak oturmamışsa da, bu yerlerin daha sonra açılacak daha donanımlı otellerin öncüleri olduğu varsayılabilir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz. Elif Bayraktar Tellan "Pera İnns: The Emergence of Hosting as a business in Istanbul in the First Half of the Nineteenth Century", *Journal of Tourism History*, DOI:10.1080/1755182X.2016.1204014.

[5] İsmi değişik kaynaklarda Misseri, Mysseri, Miseri, Messeri olarak da geçmektedir.

[6] Çelik Gülersoy, *Beyoğlu'nun -Yitip Gitmiş- 3 Oteli* kitabında Missiri'nin Mısırlı olduğunu hatta isminin orjinalinde "Mısri" olabileceğini, onun Mısır hıdivinin seyisi olduğunu ve daha sonra büyük bir sıçrama yaptığını iddia eder. Bkz. Çelik Gülersoy, *Beyoğlu'nun -Yitip Gitmiş- 3 Oteli* (İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları,1999), 6. Ancak, Missirie'nin dragomanlık görevini üstlendiği Alexander Kinglake ve Lord Lindsay, onun Rum olduğunu açık bir şekilde kitaplarında yazarlar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde hakkında bulunan belgelerde ise Missirie'nin adı "İngiliz tebaasından Mösyö James Missirie" olarak geçmektedir. Bkz. BOA. İ.HR.,167/8989; BOA. HR.MKT.,338/89; BOA. İ.MVL.,529 / 23721. Missirie, muhtemelen evlendikten sonra İngiliz eşi dolayısıyla İngiliz tebaasına geçmiştir.

[7] İngiltere Taunton'da doğan Kinglake (1809-1891), Eton, Trinity College ve Cambridge'de eğitim aldı. 1844 yılında doğuya yaptığı seyahatleri anlattığı ve Yunanca "doğu" anlamına gelen *Eothen* kitabıyla büyük bir başarı kazandı. Daha sonra yazdığı ve Kırım Savaşı'nın tarihini kendi gözlemleri ekseninde anlattığı 7 ciltlik *The İnvasion of Crimea* ise ona asıl ününü getirmiştir. Bkz. Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey* (Amsterdam- Atlanta: G. A. Rodopi, 1999), 382.

[8] Missirie'nin İngiliz Büyükelçiliği'nde, Lord Stratford de Redcliffe'in uşağı olarak uzun yıllar çalıştığı ve daha sonra yine orada çalışan Bayan Redcliffe'in İngiliz hizmetçisiyle evlendiği Reinhold Schiffer ve Richard Davey'in kitaplarında belirtilmişse de bu konuda başka bir kaynakta bilgiye rastlanmamıştır. Bkz. Richard Davey, *The Sultan and His Subjects* (London: Chatto& Windus, 1907), 23; Schiffer, *Oriental Panorama*, 166. Ancak, 1840 yılında uzun bir Avrupa seyahatinde Missirie'nin dragoman olarak hizmet ettiği Balcarres Dalrymple Wardlaw Ramsay, Bayan Missirie'nin Redcliffe'in eşinin hizmetçisi olduğunu anılarında belirtir. Bkz. Balcarres Dalrymple Wardlaw Ramsay, *Rough Recollections of Military Service and Society*, Vol. 1 (Edinburg and London: William Blackwood and Sons, 1882), 27.

dil öğrenme yeteneğinin olağanüstü olduğunu, İngilizceyi en ufak bir yanlış yapmadan mükemmel bir doğrulukta konuştuğunu belirtir. Ana dili olan Yunanca ile beraber, Türkçe, Rusça, Rumence, Arapça, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, İspanyolcayı da bildiğini kaydeder; ayrıca onun başka bazı dilleri de anlayabildiğini düşündüğünü belirtir.[9] Alexander Kinglake ise Missirie'nin 7 dili mükemmel konuştuğunu ancak Arapçayı bilmediğini ifade eder.[10]

Lord Lindsay, olağanüstü bir insan olarak nitelendirdiği Missirie'nin dikkatli, gözü açık, iyi huylu, gözlemci, itaatkâr, akıllı bir insan olduğunu belirtir ve "onun hakkında ne söylesem abartmış olmam" der. Missirie'nin Hristiyanlığa bağlı bir insan olduğunu ve Türk köleliğinde bulunan bir anne ve kızı kurtardığını ve memleketleri Argos'a gönderdiğini ayrıca bunun tek örnek olmadığını; kendisinin de başka yetim çocuklara ve dullara yardımcı olduğuna tanıklık yaptığını söyler.[11]

Missirie'den 1834'te çıktıkları seyahatlerini anlattığı *Eothen* adlı kitabında çokça bahseden ve onun asıl ününü elde etmesini sağlayan Alexander Kinglake ise Missirie'nin çok yetenekli bir insan olduğunu ve onun seyahat grubunda çevirmenlik görevini üstleniyormuş gibi görünse de aslında grubun beyni olduğunu belirtir.[12]

Missirie'nin önceden dragomanlığını yaptığı, adını açıklamak istemeyen bir kişi de *The Illustrated London News* gazetesine Missirie hakkında gazetede daha önce çıkan olumsuz bir yazıya istinaden 1853 yılında gönderdiği bir mektupta, bir hizmetkârdan çok bir yoldaş olarak gördüğü Missirie'nin sıradan bir kişi olmadığını, yedi dili akıcılıkla konuşabildiğini belirtir. Onun kendisine her zaman sadık kaldığını, tehlike anında güçlü ve soğukkanlı davrandığını belirtir ve "İnsan doğasını bu kadar derinlemesine bilen bir insanla seyahat etmek benim açımdan büyük bir talihti" der.[13]

Missirie'yi *Eothen* kitabından okuyan seyyahlar daha sonraki yıllarda onunla karşılaştıklarında şaşkınlıklarını gizleyememişler ve onu çok daha farklı hayal ettiklerini itiraf etmişlerdir. İngiliz yazar John Harwood, 1852 tarihli *Stamboul, and the Sea of Gems* kitabında romantik ve çekingen bir doğulu olarak hayal ettiği Missirie'nin iri yarı, açık renk saç ve sakallı, kırmızı yüzü bir Fransız'a benzeyen, soylu görünümlü bir kişi olarak karşısına çıktığını anlatır. Harwood, ayrıca bir

---

[9] Lord Lindsay, *Letters on Eygpt, Edom & the Holy Land* (London: Henry Colburn,1847), 10.
[10] Alexander William Kinglake, *Eothen* (London: Sampson low, 1864), 115.
[11] Lord Lindsay, *Letters on Eygpt*, 10.
[12] Kinglake, *Eothen,* 21. Missirie'nin, Kinglake ile ilişkisi ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Cambridge Üniversitesi Arşivi'nde bulunan Kinglake'in mektupları arasında Missirie'nin ona 17 Aralık 1853'te yazdığı bir mektup da vardır. Mektupta Missirie Kinglake'e, eleştirilere karşı otelini savunduğu için teşekkür eder. Kırım Savaşı'ndan bahsederek; Türkler için üzüldüğünü, Rumların Rus egemenliğine geçmeyi istediklerini ayrıca Sinop yenilgisi dolayısıyla pek çok gönüllünün de Türk ordusuna katıldığını belirtir. Bkz. Cambridge University Library: Department of Manuscripts and University Archives, MS7633/5/54.
[13] "Missiri's Hotel d'Angleterre at Constantinople", *The Illustrated London News*, 19 Kasım 1853.

Rum olan Missirie'nin kusursuz bir Londra aksanıyla konuştuğunu ve herhangi bir İngiliz'in kolaylıkla onu kendi ülkesinin vatandaşı sanabileceğini belirtir.[14]

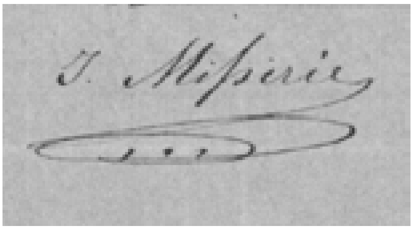

Hotel d'Angleterre'de kalanların mutlaka bahsettikleri otelin yöneticisi James Missirie'nin imzası.

Missirie'nin, dragomanlığı 1840 yılına kadar sürdürdüğü aynı tarihli seyahat rehberi *Murray*'de belirtilir. Rehberde, "doğuya seyahat edecekler için Missirie'nin paha biçilemez bir hizmetkâr ve çevirmen" olduğu ifade edilir.[15]Ayrıca, Balcarres Dalrymple Wardlaw Ramsay de, 1840 yazında Missirie'nin dragoman olarak hizmet ettiği uzun bir Avrupa seyahati yaptığını anılarında anlatır.[16]

Missirie'nin dragomanlıktan sonra otel işine girmesi muhtemelen bu alanda gördüğü bir açığı kapatacağına inanmasından kaynaklanıyordu. Otelin açılmasından kısa bir süre önce İstanbul'u ziyaret eden gezginler şehrin bu eksikliğini kitaplarında vurgulamışlardır. D'Angleterre oteli açılmadan üç yıl önce 1838 yılında İstanbul'a gelen William Knight, Avrupa'da başka hiçbir başkentin otel açısından bu kadar yetersiz olmadığını söyler.[17] John Reid de aynı dönemde Pera'da mevcut olan dört otelin de çok kötü olduğunu, otel yöneticilerinin ise kumarbaz veya hırsız olduğunu belirtir.[18] 1840 tarihli *Murray*'de de İstanbul kadar iyi bir otele ihtiyaç duyan başka bir yer olmadığı ifade edilir. [19]

Eothen'da Kinglake, Missirie ile beraber 1834'te Pera'da Guisseppina'nın pansiyonunda kaldıklarını belirtir.[20] Missirie ayrıca Amerika ve Avrupa'ya[21] yaptığı uzun seyahatlerde oradaki otelleri yakından görme ve inceleme şansı bulmuş

---

[14] John Harwood, *Stamboul, and the Sea of Gems* (London: Richard Bentley, 1852), 8.
[15] *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople* (London: John Murray,1840), iv. Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret edecekler için ilk seyahat rehberi özelliğini taşıyan bu kitaptan sonra başka yayınevleri de rehberler yayımlamışlardır. Gezginlerin en büyük yardımcısı olan bu rehberler arasında en popülerlerini *Murray, Baedeker, Bradshow, Joanne ve Harper's* oluşturur. Rehberlerde genel olarak seyyahlar için, en uygun seyahat zamanları, şehrin genel tanıtımı, konaklama ve yeme-içme mekânları hakkında öneriler, görülmesi gereken yerler, para sistemi, yerel saat gibi pratik bilgiler verilir. Bkz. Vilma Hastaoglou- Martinidis, "Visions of Constantinople/İstanbul from the 19th Century Guide Books", *Proceedings, ACSA International Conference* (2001): 8-12; Pinguet, "İstanbul'a Yolculuk", *Doğu'nun Merkezine Seyahat*, 29-32.
[16] Wardlaw Ramsay, *Rough Recollections*, Vol.1, 27.
[17] William Knight, *Oriental Outlines, or, A Rambler's Recollections of a Tour in Turkey, Greece, & Tuscany in 1838* (London: Sampson Low, 1839), 169.
[18] John Reid, *Turkey and the Turks: Being the Present State of the Ottoman Empire* (London: Robert Tyas, 1840),192-193.
[19] *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey,* 150.
[20] Kinglake, *Eothen*, 40.
[21] Lord Lindsay Missirie'nin Avrupa'nın pek çok kısmına, Kuzey Amerika ve Meksika'ya başka insanlarla beraber seyahat ettiğini belirtir. Bkz. Lord Lindsay, *Letters on Eygpt*, 10.

ve muhtemelen İstanbul'daki konaklama mekânlarıyla yurtdışı otellerinin mukayesesini yapmış ve İstanbul'da batılı ölçütlerdeki bir otelin eksikliğini fark etmiştir. *The Illustrated London News*'te yayımlanan mektupta, Missirie'yi dragoman olarak hizmetinde çalıştıran kişi, İngiliz centilmenleriyle yaptığı uzun seyahatler neticesinde Missirie'nin onların zevklerini, temizlik anlayışlarını derinlemesine öğrendiğini belirtir ve otelinin onları memnun etmemesinin garip olacağını söyler.[22] Dolayısıyla Missirie'nin İstanbul'daki otellerde eksik olan profesyonelliği ilk defa gerçekleştirmesi, yabancı seyyahların isteklerini gözlemlemesine ve onları iyi tanımasına bağlanabilir.

Ayrıca Missirie'nin İngiliz eşi de onun en büyük yardımcısıydı ve özellikle İngilizlerin bu oteli tercih etmeleri için önemli bir sebepti. D'Angleterre otelinin neredeyse 40 yıl boyunca İstanbul'a gelen gezginleri her açıdan tatmin eden tek otel olarak kalmayı başarması, başka otelleri deneyenlerin genelde hayal kırıklığı yaşamaları ise ancak Missirie'nin taviz vermez disiplini ile açıklanabilir. Ancak bu disiplin; temizlik ve düzeni sağlarken pek çok kitap ve makalede yer alan despotluk eleştirilerini de beraberinde getiriyordu.

Otelin ilk yıllarında burada kalan seyyahlar genelde Missirie'den ve otelinden olumlu şekilde bahsederler.[23] Bu yıllar henüz Missirie'nin baskın kişiliğinin hissedilmediği yıllardır. Otel'in henüz yeni açıldığı 1841 yılında bile birinci sınıf bir konaklama tesisi olduğu John. H. Allan'ın seyahat anılarını yazdığı kitabında belirtilir.[24] 1844 yılında İstanbul'a gelen İngiliz yazar William Makepeace Thackeray ise Misserie'nin sadık ve nazik bir hizmetkârdan, kibar bir otelciye dönüştüğünü söyler. Missirie'nin görünüş ve davranışlarının ise çoğu batılı insandan daha centilmence olduğunu belirtir.[25] Thackeray ile aynı yıl İstanbul'da bulunan yazar Charles White da yemek ve rahatlık bakımından en iyi otelin d'Angleterre olduğunu söyler.[26]

1845 yılında çıktığı uzun yolculuk esnasında Missirie'nin otelinde kalan İngiliz gezgin ve yazar Elliot Warburton da her yerde mükemmel olarak nitelendirilebilecek bu otelin, son on iki ayını hanlarda, çadırlarda geçiren kendisi için ise mutlak bir lüks olduğunu ifade ederek oteli doğuya gidişte son, dönüşte ise ilk rahat edilebilecek yer olarak tanımlar.[27]1848 yılının Haziran ayında geldiği İstanbul'da Missirie'nin konforlu otelinde kalan İngiliz politikacı James Charles

---

[22] "Missiri's Hotel", *The Illustrated London News*, 19 Kasım 1853.

[23] Otelin 1841 yılında Missirie tarafından kurulduğu daha sonraki yıllarda oteli tanıtmak için verilen ilanlarda açıkça belirtilmektedir. Otelin adı bazı kaynaklarda sadece "Hotel Missirie" olarak ta geçmektedir.

[24] John H. Allan, *A Pictorial Tour in the Mediterranean* (London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1843), 20.

[25] William Makepeace Thackeray, *Notes of a Journey from Cornhill to Grand Cairo* (New York: George P. Putnam, 1848), 59.

[26] Charles White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844* (London: Henry Colburn, 1845),14.

[27] Elliot Warburton, *The Crescent and the Cross; or, Romance and Realities of Eastern Travel,* Vol 1 (New York: Wiley and Putnam, 1845), 185.

Monk da otelin İstanbul'daki en düzenli ve eksiksiz işletme olduğunu belirtir ve kendisinin de buna tanıklık etmekten mutlu olduğunu söyler.[28] Albert Richard Smith ise 1849 yılında İstanbul'daki en iyi otelin Missirie olduğunu, otelin düzeninin ise mükemmel olduğunu belirtir.[29]

Otelin bu ilk yıllarında otelde düzenlenen balolar, verilen konserler, karnaval kutlamaları dönemin gazete sütunlarında yer bulur; davetlerin özeni vurgulanarak, Missirie hakkında övgü dolu sözler edilir.[30] Missirie hakkında olumsuz yorumlar, 1850'lerden sonra seyahat anılarında ve gazetelerde belirmeye başlar. 1852 yılında otelde kalan John Harwood, Missirie'nin otelini despotik bir şekilde yönettiğini, kendisinin, Sezar gibi otokrat olduğunu ve kararlarının tartışmasız uygulandığını belirtir. Missirie'yi otel müşterilerine yeme, içme ve uyumayı emreden Alman Gasthaus'un sahibi "Anne Geirstein"a benzettiğini söyler. Otelin İtalya'daki en iyi oteller ayarında olduğunu, geniş ve havadar salonunda verilen yemeklerinin ise kusursuz olduğunu belirtir.[31]

Otel 1854 yılında İstiklal Caddesi üzerinde 463 numaraya taşınır. Bu taşınma, eski otel binası sahibinin isteğiyle gerçekleşmiş hatta Missirie bir süre binayı boşaltmamak için direniş göstermiştir.[32]Yeni otel binası, 17. yüzyıldan kalma sağlam taş bir bina olan eski De Franchi palastı ve son zamanlarda Prusya elçiliği tarafından kullanılıyordu.[33] 24 Ağustos 1854'te *Journal de Constantinople*'de Missirie'nin otelini Dörtyol sokağında eski Prusya Sarayı'nın yerine taşıdığını duyuran bir haber yayımlanmıştır.[34] Eski otel binasının da yine İstiklal Caddesi (Grand Rue de Pera) üzerinde olduğu 1845 tarihli *Murray* seyahat rehberinin Avrupa'yı konu edinen bir sayısındaki ilanda belirtilmektedir.[35] Otel taşınmadan iki yıl önce Harwood, otelin balkonundan bakınca Fransız elçiliğinin ayaklarının altında olduğunu söylerken[36], 1843 tarihinde Sir John Gardner Wilkinson da

[28] James Charles Monk, *The Golden Horn and Sketches in Asia Minor, Eygypt, Syria and the Hauraan* (London: Richard Bentley, 1851), 2.
[29] Albert Richard Smith, *İstanbul'da Bir Ay*, çev. Mehmet Şerif Erkek (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 215.
[30] Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2002), 268; Çelik Gülersoy, *Beyoğlu'nun -Yitip Gitmiş- 3 Oteli* (İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları,1999), 5-6.
[31] Harwood, *Stamboul,* 208.
[32]12.07.1854 tarihinde Missirie'nin kiracı olarak bulunduğu eski otel binasının sahibi olan Avusturya tebaasından Madam Peyni, Missirie'yi binasını tahliye etmekten imtina ettiği için şikâyet eder. Bkz. BOA. HR.SYS., 2925/146.
[33] Richard Davey, *The Sultan and His Subjects* (London: Chatto& Windus, 1907), 239.
[34] Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera, 268*; Gülersoy, *Beyoğlu'nun Yitip Gitmiş 3 Oteli,*5. *The Daily News* gazetesinde 13 Aralık 1854 tarihinde Cambridge dükünün Missirie'nin Prusya elçiliği binasının eski yerine açtığı "yeni otel"inde kaldığını belirten bir haber yayımlanmıştır. Bkz."Letters from Constantinople", *The Daily News*, 13 Aralık 1854.
[35] *A Handbook for Travellers on the Continent: Being a Guide Through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany* (London: John Murray, 1845), 22.
[36] Harwood, *Stamboul,* 13.

HOTEL D'ANGLETERRE

Fondé en 1841 par J. MISSIRIE

Nº 463. — GRANDE RUE DE PÉRA. — Nº 463.

Cet Hôtel hors ligne est depuis longtemps apprécié, autant par sa positio
belle au panorama dont il jouit que par son conf intérieur.

Murray seyahat rehberinin Avrupa'yı konu edinen 22. sayısında otelin ilk yerinin yine İstiklal Caddesi (Grand Rue de Pera) üzerinde olduğu gösterir ilan.

Missirie'nin otelinin Pera Dörtyol'da olduğunu belirtir.[37] Dolayısıyla eski otel binası ile yenisinin birbirine çok yakın olduğu söylenebilir.

Otelin altın yılları aslında bu taşınmadan kısa bir süre önce Kırım Savaşı'nın (1853-1856) çıkmasıyla başlamıştı. Savaştan önce d'Angleterre otelinin sessiz, mütevazı görünümlü bir otel olduğu Amerikan *Colburn's United Service Magazine*'de yayımlanan bir makalede betimlenir. Makalede bu eski, gıcırdayan evde birkaç din adamı ve bu sefil muhitte yaşamak zorunda olan birkaç İngiliz Pera sakininin kaldığından söz edilir. Akşam yemeklerinde sofrada nadir olarak 6 kişiden fazla insan olduğu, daha sonra doğuda politik olaylar ortaya çıkmaya ve savaş tehlikesi baş göstermeye başlayınca gelen insan sayısının da artmaya başladığı belirtilir. 1853 yılı sonlarına doğru Sinop savaşından sonra ise otelin ilgi çekici bir hale geldiği, yemek salonunda artık generallerin, mühendislerin, subayların, Londralı gazetecilerin boy göstermeye başladığı ifade edilir. Yemek salonunun ise artık bu kadar insana yetmediği; 20 kişi için yapılmış mekânın 40 kişiyi kaldırmadığı belirtilir.[38]

1856 yılında ünlü yazar Charles Dickens'ın editörlüğünü yaptığı *Household Words* adlı haftalık İngiliz dergisinde ise "yakın bir zaman öncesine kadar buranın sadece seyyahlar için bir otel iken artık mutlak bir iktidarın merkezi" olduğu vurgulanır. Bu değişikliğin ise "yavaş yavaş meydana geldiği ve şu anki duruma otel müşterilerinin hakları ve özgürlüklerinin gasp edilmesiyle" gelindiği ifade edilir. Derginin muhabiri, Missirie'nin maskesini tam olarak ne zaman fırlattığını tespit edemese de insanların üçerli dörderli gruplar halinde salonda veya lobide

[37] John Gardner Wilkinson, *Modern Egypt and Thebes* (London: John Murray, 1843), 53. Dörtyol, Pera'da 16. yüzyılda sefaretlerin inşa edilmeye başladığı yıllarda burada ilk gelişen mahalle olmuştur. İstiklal caddesini kesen Asmalımescit Sokağı ve Kumbaracı yokuşuyla sınırlı olan bölge, 19. Yüzyılda yayılım göstererek Boğazkesen, Tepebaşı yönünde ikinci bir aks daha oluşturmuştur. Bkz. Meltem Baslo, "Tarih Boyunca Galata-Beyoğlu Kurgusunun Değişimi ve XIX. Yüzyıl Otellerinin Bu Gelişime Etkileri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1998), 82.

[38] "Society at Pera since the Western Invasion", *Colburn's United Service Magazine,* 326 (1856): 39.

toplanarak Missirie'nin buyruklarının zalimliği konusunda tartıştıklarını hatırladığını belirtir.[39]

Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da eşinin görevi dolayısıyla bulunan Lady Hornby ise bu dönemde otelin her zaman kalabalık olduğunu, yatacak boş bir kanepe dahi olmadığını, bütün giriş salonunun neredeyse ağzına kadar, gelen giden subayların valizleriyle dolu olduğunu ve durmadan taş zemine çarpan mahmuz ve kılıç sesleriyle çınladığını belirtir.[40] George Cavendish Taylor ise bu dönemde otelin her zaman İngiliz ve Fransız askerleriyle dolu olduğunu, bunların da çoğunun hasta veya yaralı olduklarını söyler.[41]

1855 yılı başında otelde kalan Avusturyalı bir yazar ise d'Angleterre otelinin diğer Pera otelleri arasında en iyisi olduğunu, otelin içine girilince buranın doğuda bir yerde olduğunu hatırlatacak çok az şey bulunduğunu, otelin sahibinin İtalyan[42], eşinin ise İngiliz, oteldeki hizmetkârların çoğunlukla İtalyan ya da Fransız olduğunu; evin İngiliz subaylar başta olmak üzere, gazete muhabirleri ve savaş gerisinde gönüllü hizmetlerde bulunmak için gelen insanlarla dolu olduğunu anlatır.[43]

Otelin pahalılığı özellikle Kırım Savaşı sırasında burada kalan kişiler tarafından en çok şikâyet edilen konuların başında gelir. 1855 yılında otelde kalan George Cooke yatağın 7 frank, kahvaltının 5 frank ve akşam yemeğinin 7 frank olduğunu, yemek yense de yenmese de bu paranın tahsil edildiğini, Hotel d'Angleterre'in kesinlikle ucuz bir otel olmadığını ve üstelik otelde oda da kalmadığı için başka bir yere gitmek zorunda kaldıklarını belirtir. Heybetli ve keyifli bir adam olarak tanımladığı Missirie'nin otelinin bir İngiliz'in İstanbul'a geldiğinde uğrayacağı tek otel olduğunun bilincinde olduğunu söyler. Otele daha sonra yemek yemek için gelen Cooke, yemek salonunda 50 subay olduğunu, yemeğin ikinci sınıf bir Fransız yemeği olduğunu, sofradaki berbat Rum şarabının tadının seyreltilmiş mürekkebe benzediğini ve insanları pahalı Fransız şarabı ya da İngiliz birası almaya mecbur bırakmak için üretildiğini anlatır.[44]

Cooke'un eleştirilerin bir benzeri de 1857'de *Irısh Metropolitan* dergisinde çıkan bir makalede tekrarlanır. Otelde; yemek parasının yatak parasıyla beraber peşin alınması, fahiş fiyata içki satmak için yemekte berbat bir içki sunulması gibi konular eleştirilerek fiyatın yüksekliğinin otelin rahatlığını bastırdığı ifade

---

[39] "King Missirie", *Household Words*, 353 (1856): 553

[40] Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 45.

[41] George Cavendish Taylor, *Journal of Adventures with the British Army, from the Commencement of the War to the Taking of Sebastopol*, Vol.1(London: Hurst and Blacket, 1856),156.

[42] Bu konuda yazar, Missirie'nin çok iyi İtalyanca konuşmasından dolayı yanılmış olmalıdır.

[43] An Austrian Settler, *Diary of Travels in Three Quarters of the Globe* (London: Saunders and Otley, 1856), 22-51. 1854 tarihli *Murray* seyahat rehberinde de Pera otelleri içinde en iyisinin d'Angleterre olduğu belirtilir. Bkz. *A Handbook for Travellers in Turkey* (London: John Murray, 1854), 55.

[44] George W. Cooke, *Inside Sebastopol, and Experiences in Camp: Being the Narrative of a Journey to the Ruins of Sebastopol* (London: Chapman and Hall, 1856), 109-127.

edilir ve Missirie'nin otelinde kalan insanları suiistimal ettiği belirtilir. Ama her şeye kadir altının bile gece saat 10'dan sonra içki almak için işe yaramadığı, bu saatten sonra Missirie'nin yattığı ve Doğu prensleri gibi uykusunda rahatsız edilmek istemediği anlatılır.[45]

The National Magazine dergisinde bir yıl sonra çıkan bir makalede de, derginin muhabiri aynı şekilde otelde yemek parasının önceden alınmasında yapılan haksızlığa değinir ayrıca korkunç olarak nitelendirdiği ekstralardan şikâyet eder. Değişik kalitede bütün içkilerin, sigaraların, tahtırevanın, odayı ısıtacak kömürün hepsinin aynı oranda pahalı olduğunu belirtir.[46] Captain Thompson'da 1855 yılında kaldığı otelde aynı şekilde odasındaki sobaya atılan odundan ve odayı aydınlatmak için yakılan mumdan "ekstra" adı altında kendisinden alınan 8 franklık ücretin yüksekliğinden yakınır.[47]

Yine Kırım Savaşı sırasında otelde kalan Fransız yazar Lascelles Wraxall ise Missirie'nin vicdanının olmadığını; sefil bir şişe içki için 2 frank, bir lokma ekmek ve peynir için 5 frank ödediklerini, bahşiş vermeyince ise garsonun öfkelendiğini söyler. Garip olanın ise; oteli her zaman dolduran İngiliz subayların dolandırılmalarına "bu konuda konuşmanın saygınlıklarını zedeleyeceği" düşüncesiyle sessizce izin vermeleri olduğunu belirtir.[48]

Amerikalı asker ve yazar Henry Augustus Wise Kırım Savaşı sırasında Missirie'nin kendisini Sultanın idaresindeki en güçlü ağa hatta paşalardan biri olarak gördüğünü, genellikle pahalı kürk ve kadife kıyafetleriyle elinde parlak şapkasını tutarken ve zarif oymalı koltuğunda oturup salonundaki insanlara tepeden bakarken görüldüğünü anlatır. Ancak, yazar Missirie'nin çok büyük bir dolandırıcı olduğuna inanmak için sebepleri olduğunu, kendisi California fiyatlarına göre para tahsil ettiğinde buna itiraz etmediklerini ama Fransız dolarını değerinin 1/4 azına tekabül eden 23 piastre ve 24 Colonnati parası olarak kabul edeceğini söyleyince ona şiddetli bir şekilde karşı çıktıklarını belirtir. Ayrıca, rehber ve atlarla ilgilenen çocukların da aynı patronları gibi davranmayı öğrendiklerini ve kendilerinden sürekli bahşiş adı altında para sızdırmaya çalıştıklarını ekler.[49]

Otelin pahalılığı seyahat rehberlerine de konu olur. 1862 tarihli *Harper's Handbook* seyahat rehberinde otelin günlük 18 frank olduğu, öğle yemeğinin de ayrıca 3 frank olduğu; bunun ise günlük 4 dolara tekabül ettiği ve bu fiyatın Avrupa'daki en yüksek otel fiyatı olduğu belirtilir.[50]

1859 yılında İstanbul'a gelen İngiliz gazeteci ve yazar Walter Thornbury de otelde her şeyin pahalı olduğunu ve bu yüzden otelde kalan bir Rus prensesin

---

[45] "The Last Days of Sebastopol", *The Irish Metropolitan Magazine* Vol.1 (1857): 78.
[46] "A Run to Constantinople and Back", *The National Magazine* Vol. 3 (1858) : 412.
[47] Colonel Atwell Lake. *Kars and Our Captivity in Russia* (London: Richard Bentley, 1856), 32.
[48] *Lascelles Wraxall*, "A Week in Constantinople", *Bentley's Miscellany* 39 (1856): 304-305.
[49] Henry Augustus Wise, *Scampavias from From Gibel Tarek to Stamboul* (New York: Charles Scribner,1857), 268.
[50] W. Pembroke Fetridge, *Harper's Handbook for Travellers in Europe and the East* (New York: Harper & Brothers, 1862), 352.

bile ikinci bir kez şarap isteyemediğini yazar. Saat yedideki yemekten bir ya da iki saat sonra Missirie'nin garsonlarının huzursuz bir şekilde etrafta gezinmeye başladıklarını bunun da "Kral"ın yeterince uzun oturduklarını düşündüğünün bir işareti olduğunu söyler. Garsonların bir şey demediğini ama anlamsız şekilde fincanları birbirine çarparak, gazı kısarak ve boş sandalyeleri toplayarak insanların artık yatağa gitmesinin vaktinin geldiğini hatırlattıklarını anlatır.[51]

Thornbury'nin bahsettiği, yemek salonunda ancak belli bir saate kadar oturma konusu, Missirie'nin taviz vermediği prensiplerinden biridir. Çeşitli gazete sütunları ve anı kitapları benzer anlatımlarla doludur. Ancak İstanbul'da d'Angleterre'den daha iyi bir otel bulunmaması, insanları Missirie'nin despotik yönetimine mecbur bırakıyor; bu ortama dayanamayıp gidenler ise daha kötüsüne razı olmak durumunda kalıyorlardı. Otel henüz eski yerindeyken 1853 Kasım'ında yaşanan bir olay *Colburn's United Service Magazine* dergisinde şöyle anlatılmaktadır:

"İngiliz bir kaptan ve birkaç Hintli subay bir gece d'Angleterre'de yemek odasında oturuyorlardı ve yemekten sonra şarap eşliğinde sohbet ediyorlardı. Bir sigara, bir içki derken zaman geçti… Saat on birde bizzat Missirie geldi ve gayet pervasızca "Beyler, artık buradan ayrılmanız gerekiyor" dedi. Daha yeni yeni eğlenmeye başlayan misafirler, bu müdahaleye güldüler ve emri umursamadan sohbet etmeye devam ettiler. Missirie on beş dakika sonra tekrar geldi ve oradan ayrılmaları gerektiğini, saat on birden sonra yemek salonunda kalmanın otelin kurallarına aykırı olduğunu ve mumların birazdan söndürüleceğini söyledi. Bu söz bir kargaşanın fitilini ateşledi. Serinkanlı davranan bir adam dışında herkes hesabı isteyerek ayrılmaya karar verdi. Adam ayrılmak isteyenlere haklı olsalar da davranışlarının politik olmadığını söyledi. "Şu anda görgüsüzlerin insafına kaldık, burayı terk ederseniz nereye gideceksiniz? Eminim daha kötü bir yere" dedi ve konuşmasını sürdürerek "bu evin despotik kurallarına boyun eğerek asil davranmıyorum ancak öfkemi kişisel rahatlığıma feda ediyorum. Şimdi benim sözümü dinleyin ve siz de benim gibi yapın, yataklarınıza gidin ve öfkenizi yutun. Başka çaresi yok. Burası Pera'daki en iyi ev…" Fakat diğerleri bu laflardan ikna olmayacak kadar öfkeliydiler ve orayı derhal terk etmek istediklerini belirttiler. Bunun üzerine işletmenin despotu "pek tabi ki gidebilirsiniz, Domenico, beylerin hesabını getir" dedi. Adamlar, ellerinde kâğıt fenerlerle Pera'nın çamurlu sokaklarında pek çok başarısız girişimde bulunduktan sonra kuralların daha gevşek ama odaların daha kötü, yemek salonunun 3. Sınıf, yemeklerin oldukça berbat, yatakların daha az temiz olduğu bir yerde gecelemek zorunda kaldılar."[52]

Kırım Savaşı sırasında Missirie'nin otelinden daha iyi bir otel bulunmaması yüzünden insanların düştüğü çaresizliği anlatan başka bir olayda ise; bir İngiliz büyükelçi öğlen saat on ikide d'Angleterre otelininin salonuna gelir ve masaya oturarak garsondan kahve ister, garson Missirie'nin öğleden sonra kahve veril-

[51] Walter Thornbury, *Turkish Life and Character* Vol. 2 (London: Smith, Elder and Co, 1860), 214.
[52] "Society at Pera", 38-39.

mesine izin vermediğini söyler; bunun üzerine büyükelçi Missirie'nin odasına gider ve eğer isteği yerine gelmezse otelden ayrılacağını ve ayrılma sebebini de insanlara açıklayacağını söyler. Missirie ise ona cevap olarak "Hislerinizi *Times*'ta yazmanız benim için bir onur olacaktır" cevabını verir. "Hoşnutsuzluğunuzla ilgilenmiyorum, *Times* gazetesi de umurumda değil şimdi evimi terk edin ve bana bir iyilik yaparak bir daha geri dönmeyin" der. Cevap karşısında çok şaşıran büyükelçi otelden ayrılarak kendine başka bir otel arar, fiyatını umursamadan kaldığı otellerdeki kötü yemeklerden günden güne sindirim sistemi bozulur, otellerin pisliğinden, sinek ısırıklarından, uykusuzluktan harap olur. Bir gün bütün cesaretini toplayarak d'Angleterre'in yemek salonuna gider ve garsondan yer ister ancak garsonun ona Missirie'nin otelde kalmayanlara yemek verilmemesini istediği cevabıyla karşılaşır. Missirie'nin odasına bir kez daha giden büyükelçi bu sefer daha sakin davranır ve Missirie'nin kurallarına uyarak tekrar otelde kalmaya başlar.[53]

İngilizlerin d'Angleterre dışındaki otellere güvenmemeleri ve diğer otellerde zehirleneceklerine, soyulacaklarına, sinekler tarafından ısırılacaklarına inanmaları 1857'de *Blackwood's Edinburg Magazine* muhabiri tarafından eleştirilir ve bu insanlarla tartışmanın boşa bir çaba olduğunu belirtir. Muhabir, "Dünyada Hotel d'Angleterre gibi bir otel sanırım yoktur ki normal bir damak tadına, sabrına ve paraya sahip biri oradan kaçarken sevinmesin. Kuşkusuz *Eothen*'nın yazarı çok övdüğü Missirie'nin bir gün ününü bu çok nefret edilen kervansaraydan kazanacağını düşünemezdi" der ve Missirie'nin otelinin Pera'nın en iyi ama Avrupa'nın en kötü oteli olduğunu vurgular. Otelin, odalarının küçük, şaraplarının kötü, adi bir Fransız ambiyansında verilen yemeklerinin bozuk, fiyatlarının yüksek, saygısızlığın diz boyu olduğunu ifade eden muhabir, savaş zamanında kilerden tavan arasına kadar dolu olan otelin müşterilerden bunaldığını belirtir. Hâlbuki yemek odasının daha küçük ama kibarlığın kesinlikle daha fazla olduğu otellerin var olduğunu ama İngilizler bu otellere güvenmediklerini ve Missirie'nin otelinin hiçbir İngiliz'in yer bulamayacağı kadar dolduğunu hatta son gelen bazıları için süit bir odaya yer yatağı serildiğini anlatır.[54]

Çift yataklı oda meselesi de otelde kalan hemen herkesin rahatsız olduğu bir diğer konuydu. Hotel d'Angleterre'de neredeyse her oda çift yataklıydı. Bu odalarda tek başına kalan herkesten ise çift kişilik yatak, kahvaltı ve akşam yemeği parası alınıyordu. Pek çok kitap ve gazeteye konu olan ve şehir efsanesi şeklinde farklı varyasyonları üretilerek anlatılan bir olay ise bu haksız para tahsilatından rahatsız olan General Sir Colin'nin Misserie'ye oynadığı bir oyunla ilgiliydi. General fazla para vermemek için tek kişilik bir oda ister ancak boş yer olmadığı cevabını alır ve çift kişilik odaya razı olmak zorunda kalır. Bunun üzerine bir sabah otelin önünden geçerken çevirdiği bir serseriyi parasını ödediği ikinci kişi olarak kahvaltıya davet eder ve onu içeri sokar. Bu olaya çok sinirlenen Missirie normal zamanda çok düzgün konuştuğu dilleri birbirine karıştırarak bağırmaya

[53] "King Missirie", 554.
[54] "From Pera to Bucharest", *Blackwood's Edinburg Magazine* 81(1857): 206.

başlar, Sir Colin de Missirie'ye "Bu adam benim arkadaşım, muhtemelen kahvaltı ve akşam yemeklerini bundan sonra benimle yiyecek" der. Ertesi gün ise Sir Colin'in odası hızlı bir şekilde tek yataklıya çevrilir. Pera uzun süre bu macerayla çalkalanır ve Missirie'nin gücü belli bir süreliğine de olsa sarsılır.[55] Bu konuyla ilgili *Household Words* muhabiri, "Ama bu olay kişisel bir zekâ ürünüydü ve bir daha tekrar edilemezdi" yorumunda bulunur.[56]

Otelin değişmez kurallarından biri de saat altı buçuktaki tabldot akşam yemeğinin toplu bir şekilde yenmesiydi. Harwood, Missirie'nin bu kuralını Kraliçe Victoria için bile değiştirmediğini söylemekten zevk aldığını; kendisinin ise böyle bir olayın gerçekleştiğini zannetmemekle beraber ateşli hastalığı nedeniyle istediği yerde yemek yeme ayrıcalığını kazanan ilk ve tek kişinin kendisi olduğundan emin olduğunu söyler.[57] Thornbury ise yemek masasına otele geliş sırasına göre; en önce gelenlerin en başta, en son gelenlerin ise en sonda olacak şekilde oturtulduğunu belirtir. [58]

Household Words muhabiri de Misserie'nin insanlara masada nerede oturacağını söylediğini ve bundan kaçış olmadığını; Kırım Savaşı'nda önemli başarılara imza atmış cesur askerlerin bile Missirie karşısında güçsüz kaldıklarını gördüğünü anlatır. *Eothen*'in yazarının belirttiği gibi onun "garip sessiz gücüne" kimsenin direnemediğini ifade eder. Muhabir, beklenmeyen geliş ve gidişlerin genellikle bir fırtınanın habercisi olduğunu; bir adam akşam yemeğine bir arkadaşını çağırdığında eğer o kişi gelmezse dolayısıyla bir sandalye onun yüzünden boş kaldıysa, adamın Missirie tarafından bir cezaya mahkûm edildiğini ve yenmemiş yemek dışında kilerdeki en pahalı şampanyanın da bedelinin istendiğini belirtir.[59]

Thornbury, otelin müşterileri arasında bir İtalyan prensesi ve bir Moldovya asilzadesi bulunmasına rağmen günde sadece iki kere yemek verilmesini şikâyet ederken[60], Wraxall Lascelles, *Camp Life or Passages from the Story of a Contingent* kitabında Missirie'nin bu kuralının yol açtığı acı bir olayı Missire'nin kişiliği hakkında bir fikir vermesi amacıyla anlatmıştır. Yazar, Türkiye'ye Fırat Vadisi demiryolu inşasıyla ilgili önemli bir görev için gelen Mr Horseley Robertson'un otelde kaldığı sırada dizanteriye yakalandığını ancak Missirie'nin günde iki kere yemek verme kuralından bu ölmek üzere olan adam için bile vazgeçmediğini ve bu yüzden yer değiştirmek zorunda kalan adamın da yolda hastalığının arttığını ve kısa bir süre sonrada öldüğünü üzüntüyle belirtir.[61]

---

[55] Sir William Howard Russell, *The Great War With Russia -The Invasion Of The Crimea - A Personal Retrospect: Of The Battles Of The Alma, Balaclava, And Inkerman and of the Winter Of 1854-55* (London: George Routledge & Sons, Limited, 1895),14-15; "King Missirie", 553-556; Wardlaw Ramsay, *Rough Recollections,* 27.
[56] "King Missirie", 555-556.
[57] Harwood, *Stamboul*, 211.
[58] Thornbury, *Turkish Life,* Vol. 1, 53.
[59] "King Missirie", 553-556.
[60] Thornbury, *Turkish Life,* Vol. 1, 49.
[61] Lascelles Wraxall, *Camp Life: or Passages from the Story of a Contingent* (London: Charles J. Skeet, 1860), 230-231.

Otel hakkında en kapsamlı yorumları yapan Thornbury kitabında, otelin sıkıcılığı ve Missirie'nin despotik karakteri hakkında şahit olduğu olayları ayrıntılı bir biçimde anlatır. Missirie'yi bir tiran olarak tanımlayan yazar, bir gece Dr Legoff'un yemek esnasında, gazeteye göz attığı için azarlandığını yazar. Misirrie'nin bilardo masası bulundurmadığını ve oyun kartları gibi şeyleri özellikle temin etmediğini söyler. Thornbury aslında, "Kral" Missirie'ye bir rakibin çıkması için oldukça geniş bir hareket alanı olduğunu belirtir. Daha uygun fiyatlı, iki yerine günde üç öğün yemek veren, dürüst dragoman temin eden, bilardo masası ve oyun salonu bulunduran, zaman zaman tiyatro temsilleri düzenleyen, birkaç bin kitaplı bir kütüphane barındıran, İstanbul hakkında bilgi veren, konuklar için kullanılmaya hazır yarım düzine botu bulunan ve en önemlisi müşterilerini sıkılacak bir sünger, boşaltılacak bir kumbara gibi görmeyen bir yere ihtiyaç olduğunu belirtir. Missirie'nin aldığı günlük çok yüksek ücretin karşılığı olarak yerine getirmesi gereken görevleri olduğunu idrak etmesi gerektiğini söyler. Missirie'nin er ya da geç bir gün cezasını bulacağını düşünen yazar, bu zamanın belki de Missirie yaşlandığında gerçekleşeceğini düşünür. Thornbury, Hotel d'Angleterre ayarında başka bir otelin olmadığını sadece deniz kenarına inen dik bir yokuşun aşağısında kirli bir otel olduğunu, ona da küçük işadamlarının gittiğini ayrıca Ermenilerin işlettiği kiralık odaların bulunduğunu, buralarda da Hıristiyanların aldatıldığını ve yarı aç bırakıldıklarını söyler. Missirie'nin kendisine rakip olan her yeri satın aldığını ve insanları kendine mahkûm bıraktığını söyler. İstanbul tarafında bulunan hanlarda kalmaya cesaret etmenin ise çok büyük bir macera olacağını belirtir.[62]

Kırım Savaşı için gelen muazzam sayıda İngiliz yüzünden Missirie'nin elindeki mala 10 kat daha fazla talep olan bir satıcı hüviyetinde fiyatı keyfince belirlediği 1857'de *Blackwood's Edinburg Magazine*'de çıkan makalede de belirtilir. Ancak bu durumun bile onu memnun etmediği ve "daha yüksek fiyata verebilirdim" diye yakındığı ifade edilir. Ayrıca kalabalık ve gürültülü bu otelde haklı da olsa her türlü şikâyetin soğukkanlı bir küstahlıkla reddedildiği, müşterilerden gelen en ufak bir talebin bile dikkate alınmadığı anlatılır. Asıl garip olanın ise "İngiliz köy oteli ya da Fransa'nın 5. Sınıf taşra oteli ayarındaki bu otelin Pera'da ki en iyi otel gibi görünmesi" olduğu belirtilir.[63]

Aynı yıl otelde kalan *New Montly Magazine* muhabiri ise Missirie'nin aslında medeni ve yardımsever bir insan olduğunu ancak onun isteğine karşı davranış-

---

[62] Thornbury, *Turkish Life,* Vol. 2, 210-212. Thornbury kitabında odaların dekorasyonunu da ayrıntılı olarak anlatır. Yazar, odaların yarı Avrupai olduğunu ve Türk iklimine uygun olarak düzenlendiğini; kendi odasının dekorasyonunun zayıf olduğunu ve nerdeyse boş göründüğünü, zeminde çıplak tahta döşemelerin olduğunu ve yerlerde halı olmadığını, telden yapılmış ve kocaman bir kuş kafesine benzeyen solmuş yeşil renkli sivrisinek perdelerinin etrafını sardığı yatakların bulunduğunu belirtir. Duvarların ise çiçek desenli duvar kâğıtları ile kaplı olduğunu, mobilya olarak ise lahite benzeyen bir kanepe, çürük bir lavabo ve tuvalet masası olarak kullanılan çekmeceli bir sandık bulunduğunu belirtir. Pencerelerde Venedik panjurları ve etrafta birkaç sandalye bulunduğunu anlatır. Bkz. Thornbury, *Turkish Life,* Vol. 1, 48-49.

[63] "From Pera to Bucharest", *Blackwood's Edinburg Magazine* 81 (1857): 206.

larda bulunanlara ise tam tersi davranışlarda bulunan bir karaktere sahip olduğunu gözlemlediğini aktarır.[64] Harwood ise Missirie'nin Türkiye'ye ait her şeyi otelinde dışladığını, bir gün İstanbul'da yaşayan ve Türk adetlerine uyum sağlamış, giyim kuşamını da Türklere benzetmiş bir İngiliz beyin uşaklarıyla beraber otelde kalmak için geldiğini ancak Türk kıyafetleriyle kimsenin otele kabul edilmemesi dolayısıyla geri çevrildiğini, zavallı adamın da içeri girmek için boşuna yalvardığını anlatır.[65]

Otelin Kırım Savaşı dönemiyle ilgili en sıcak sözleri Lady Hornby eder. Bunda Lady Hornby'ın genelde Bayan Missirie ile vakit geçirmesi ve oteli çoğunlukla yakınlarda verilen elçilik balolarına gitmek için günü birlik kullanması etkili olabilir. Lady Hornby *Eothen*'in yazarının dragomanı olan Misserie'nin buradaki yabancıların karşılaştıkları her türlü zorlukta yardımını istedikleri çok iyi ve mükemmel bir İngiliz kadınıyla evli olduğunu söyler ve burada kendini evinde gibi hissettiğini belirtir.[66] Bayan Missirie'ye kitaplarında yer veren bütün yazarlar James Missirie'nin aksine onun hakkında çok olumlu şeyler yazarlar ve onu değerli bir İngiliz hanımefendisi olarak tanımlarlar.

Altın yıllarını yaşayan Missirie bu dönemde belli ki çok para kazanır. 1857 yılında otelde kalan *St James's Medley*'in muhabiri, Missirie'nin Kırım Savaşı sırasında bir servet kazandığını ve kendisinin otelde bulunduğu sırada Missirie'nin Avrupa'ya gezmeye gitmiş olduğunu ve onunla başkalarının ilgilendiğini söyler.[67] Moby Dick'in ünlü yazarı Hermann Melville de Missirie'yle 11 Şubat 1857'de Pire'de bir gemide karşılaşarak sohbet eder ve anılarında onun İngiltere'ye gittiğini yazar.[68] 1858'de otelde kalan *The National Magazine*'nin muhabiri ise Kral Missirie'nin yakınlarda İngiltere'ye gidip geldiğini, döndükten sonra her ne kadar fiyatlarında bir değişiklik yapmasa da daha cana yakın bir tavır sergilediğini belirtir. [69]

Kırım Savaşı'ndan sonra işlerin Missirie için eskisi gibi iyi gitmeyeceği, en azından artık ona muhtaç olan bir müşteri kitlesine hitap etmeyeceği açıktı. Missirie'nin bu dönemde muhtemelen yavaşlayan işleri sebebiyle farklı ticari faaliyetlere giriştiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı belgelerden anlaşılmaktadır. 16 Mart 1859 (11 Şaban 1275) tarihli bir belgede, Missirie'nin, Büyükdere Mercan sokağında bir tuğla fabrikası işlettiği, bundan ayrı olarak ta bu kez civardaki Fundalık Çayırı'nda yeni bir tuğla ocağı inşası için ruhsat istediği ve kendisine bu ruhsatın verildiği görülmektedir.[70] 17 Haziran 1860 (28 Zilkade 1276) tarihli bir belgede ise Missirie'nin, müteveffa Tahir Paşazade İb-

---

[64] "Three Weeks in Pera", *New Montly Magazine* 111(1857): 352.

[65] Harwood, *Stamboul*, 208-209.

[66] Lady Hornby, *Kırım Savaşı*, 45.

[67] "Ten Weeks From Home in the Spring of 1857", *St James's Medley* 12 (1857): 223.

[68] Herman Melville, *Journal up the Straits*, (New York: The Colophon, 1835),113-114; Hershel Parker, *Herman Melville; A Biography*, Vol.2 (Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2002), 321.

[69] "A Run to Constantinople", *The National Magazine*, 412.

[70] BOA. İ.HR., 167/8989.

rahim Bey ve tebaadan Saatçi Ohannes ile olan bir arazi davası[71], 18 Mart 1861 (6 Ramazan 1277) tarihli bir başka belgede de Missirie'nin Mösyö Yovank ile beraber Ahmed Bey'le olan bir arazi davası hakkında bilgiler mevcuttur.[72]

5 Haziran 1863 (17 Zilhicce 1279) tarihli *Tercüman-i Ahval* ve 21 Haziran 1863 (4 Muharrem 1280) tarihli *Ruzname-i Ceride-i Havadis* gazetelerinde ise Missirie'nin Osmanlı turistlerini yurt dışına götürmek için bir seyahat organizasyon şirketi kurduğu duyurulmaktadır. Çelik Gülersoy, Missirie'nin bu girişimine dair gazetelerde daha sonra herhangi bir habere rastlanmadığını, dolayısıyla bu konuda Missirie'nin başarısız olduğunu düşündüğünü söyler.[73]

Aynı yıl Missirie, İstanbul'da oteller inşa etmek isteyen bir uluslararası şirketin temsilciliğini yapar. 18 Ağustos 1863 tarihinde İngiliz *The Daily News* gazetesinde İstanbul'un önde gelen tüccarlarının, kordiplomatlarının ve bankerlerinin himayesinde kurulan "The Grand Hotel Company of Constantinople" adlı şirket hakkında bir ön ilan yayımlanır. Şirketin, Pera'nın Boğaz'a hâkim en güzel yerlerinden birinde bir arsa temin ettiği ayrıca otelin projesinin ise hazırlanmakta olduğu ifade edilir. Hotel d'Angleterre'in işletmesinin söz konusu şirkete devredileceği ve Missirie'nin de bundan sonra yeni kurulacak olan oteli yöneteceği belirtilir.[74] Aynı konuyla ilgili olarak 30 Ekim 1863 tarihli İngiliz *The Evening Standard* gazetesinde ise "The Grand Hotel Company of Constantinople" adıyla Missirie yönetiminde ve sadrazam başta olmak üzere sayıları elliyi bulan üst düzey asker, kordiplomat, tüccar ve bankerlerin himayesinde kurulan şirketin broşürünün yakında basılacağı bildirilir.[75]

Missirie, 1865 yılında bir irade-i seniyye ile bu sefer Beyoğlu, Büyükdere, Üsküdar ve Büyükada'da seyyahların konaklaması için "Osmanlı Otelleri Kumpanyası (Hotel İmperial Ottoman)" adıyla bir kumpanya kurulması ve oteller inşa edilmesi amacıyla işletme imtiyazı aldığını görürüz. 36 maddeden oluşan şirket nizamnamesine göre şirketin toplam sermayesi iki yüz bin lira sterlindir. Nizamnamede Missirie'nin aldığı imtiyazı kayıtsız şartsız bu kumpanyaya devrettiği, kendisinin şirketin müdürü olduğu ve şirketi bir reis, sekiz aza ve iki müfettişten oluşan bir meclis ile birlikte yöneteceği belirtilir. [76]

Ancak her iki otel şirketinin de İstanbul'da bir otel inşa ettiğine veya işlettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla Missirie'nin alternatif iş arayışla-

[71] BOA. HR.MKT., 338/89.
[72] BOA. HR.TO., 235/32.
[73] Gülersoy, *Beyoğlu'nun Yitip Gitmiş 3 Oteli,* 6-7.
[74] "The Grand Hotel Company of Constantinople Preliminary Announcement", *The Daily News*, 18 Ağustos 1863.
[75] "The Prospectus of the Grand Hotel Company of Constantinople", *The Evening Standard*, 30 Ekim 1863. Gazetede ayrıca aynı dönemde kurulan "Constantinople and Alexandria Hotel Company" adlı bir otel şirketinin birkaç gün önce yayımlanan tanıtım ilanında adının geçtiğini belirten T. N. Black adlı kişinin; kendisinin bu şirketin değil Missirie yönetimindeki "The Grand Hotel Company of Constantinople" adlı şirketin komitesinde olduğunu bildiren bir tekzip yazısı yayımlanır.
[76] BOA. İ.MVL. ,529 / 23721.

rının sonuçsuz kaldığı ve belki de bu girişimler yüzünden maddi kayıplar yaşadığı düşünülebilir. 1869 yılında İstanbul'a gelen İngiliz gazeteci William Howard Russell, Missirie'yi batmış bir adam olarak tanımlar. Cesur eşinin şu anda beyaz saçlı ve yıpranmış bir kadın olduğunu ve kendisine kayıplarının acı hikâyesini anlattığını ifade eder. Pera'da otel konusunda bir tekel olmadığını ve kiraların da çok pahalı olduğunu, Missirie'nin binası için yıllık 1200 pound kira istendiğini belirtir. Yazar, eskiden iki kişilik bir odada ikinci yatak için hayali bir arkadaşa da para ödeyerek kalmak için yalvardıklarını ancak artık çok az turist olduğunu ve bunların da kalabilecekleri artık pek çok otel bulunduğunu belirtir.[77] 1870 yılında otelde kalan Frederick Trench Townshend de Pera'da kiraların çok yüksek olduğunu dolayısıyla Missirie'nin otelde konaklamak için fazla para istemesine rağmen zengin bir insan olmaktan çok uzak olduğunu belirtir.[78]

1871 tarihli *Murray* seyahat rehberinde Pera'daki en iyi otelin hâlâ d'Angleterre olduğu belirtilir.[79] Aynı yıl otelde kalan Philip Wynter da İstanbul'daki tek birinci sınıf otelin burası olduğunu söyler ve Missirie'nin bir takım saçma kurallarına karşı çıkmanın ise başka iyi bir otel olmadığı için faydasız olduğunu belirtir.[80] 1872 tarihli *Bradshaw's* seyahat rehberinde ise İstanbul'un en önde gelen oteli olan Missiri'nin metruk, kasvetli bir görünüme sahip olduğu ve sıkıcılığın her yanı kapladığı, otelde kalmanın ve orada günlük 18 frank ödemenin tek avantajının ise kişinin İstanbul'a gelen İngiliz turistlerle karşılaşacağından emin olması olduğu ifade edilir.[81]

1873 yılına gelindiğinde ise otelin hâlâ çok pahalı olduğu İngiliz *The Carlisle Patriot* gazetesinde belirtilir. Otelin 20 franklık ücretinin yüksekliğinden şikâyet eden gazetenin muhabiri, Misserie'nin Kırım Savaşı sırasında otelde kalan insanlara karşı buyurgan tavırlarına dair hikâyeler duyduğunu ancak Cook acentesinin biletleri[82] ve rekabet dolayısıyla Missirie'nin artık sıradan bir otel sahibi olduğunu söyler.[83] 1874 yılında ise Pera'da pek çok iyi otel olmasına rağmen d'Angleterre'in hâlâ açık ara en iyisi olduğu İngiliz *Belgravia* dergisinde çıkan bir

---

[77] William Howard Russell, *Diary in the East During the Tour of the Prince and Princess of Wales* (London: George Routledge and Sons, 1869), 497.

[78] Frederick Trench Townshend, *A Cruise in Greek Waters with a Hunting Excursion in Tunis* (London: Hurst and Blackett, 1870), 207-208.

[79] *Handbook for travellers in Contantinople, The Bosphorus, Dardanelles, Brousa and Plain of Troy* (London: John Murray, 1871), 67.

[80] Philip H.M. Wynter, *On the Queen's Errands* (London: Sir Isaac Pitman & Sons Ltd, 1906), 239.

[81] *Bradshaw's Hand-Book to the Turkish Empire* (London: W.J. Adams, 1872), 207. Rehberde, otelin Postane'ye ve Galata Mevlevihane'sine yakın olduğunu, Levant Herald binasının kapı komşusu ve kitapçı Mr. Weiss'tan üç bina uzakta olduğunu belirtirken, Abdullah Biraderler Fotoğraf Stüdyosu da aynı yıl *The Levant Herald*'a verdiği ilanlarda Missirie'nin oteli ile karşı karşıya olduklarını belirtir.

[82]1841 yılında İngiltere'de kurulan ünlü seyahat acentesi Thomas Cook günümüzde de hizmet vermeye devam etmektedir. Acente, İstanbul'a ilk turunu 1869 yılında düzenlemiş, 1883 yılında ise İstanbul'da ilk şubesini açmıştır. Bkz.W. Fraser Rae, *The Business of Travel: A Fifty Years Record of Progress* (London: Thos. Cook and Son, 1891), 104, 270.

[83] "Alexandria to Constantinople", *The Carlisle Patriot*, 18 Temmuz 1873.

makalede ifade edilir. Missirie'nin eskiden olduğu gibi hâlâ sevimli eşi ile birlikte burayı yönettiği, eşinin İngiliz adetleri ve zevkinin her yerde hissedildiği belirtilir.[84]

1870'li yılların ilk yarısına kadar d'Angleterre otelini konu edinen bütün yazarlar ve seyahat rehberleri, Missirie'nin tartışmasız bir şekilde otelin yöneticisi olduğunu yazmışlardır. Ancak bu dönemden sonra Missirie'nin otel yönetimini kaybettiği özellikle anı kitaplarında belirtilmeye başlanır. 1875 yılında otelde kalan Thomas Gold Appleton Missirie'nin kendi otelinde artık bir tutsak olduğunu ifade eder ve onun ipleri İngiltere'nin elinde, tahttan indirilmiş bir Hintli prens gibi hüküm sürdüğünü anlatır. Appleton, otel ücretinin Missirie'ye değil, otel yönetimine ödenmesi gerektiğini yazan uyarılar gördüğünü ve ne yazık ki bu önlemlerin gerekli olduğunu kendisinin de gözlemlediğini belirtir. Missirie'yi ise eskisi gibi hâlâ rafine zevklere sahip ve nazik bir kişi olarak tanımlar ve otelin görkemini koruduğunu ekler.[85]

Aynı yıl otelde kalan Frank Scudamore ise anılarında Appleton'un gözlemlerinin bir benzerini yapar. Yazar, Pera'daki İngiliz turistler için tek otel olan meşhur Missirie'nin oteline gittiklerinde karşılarına doğu Avrupa'nın en kasvetli kervansarayının çıktığını ayrıca *Eothen* kitabında bir kahraman olarak anlatılan Missirie'nin ise otelin sahibi gibi görünse de "aslında turistlerin ilgisini çekmek için kullanılan bir heykelden, bir reklam objesinden" ibaret olduğunu belirtir. Scudamore, genellikle titreyen bir figür olarak mezar benzeri karanlık holde otururken gördüğü Missirie'nin, gün içinde ya da geceleri gönlünü kazandığı turistlerden elde ettiği birkaç lira veya mecidiye ile hemen kumar oynamak için Pera'nın kötü oyun salonlarına doğru gizlice sıvıştığını gözlemler.[86]

Sir William Howard Russell ise anılarında Missirie'nin *Eothen* kitabı ile elde ettiği şöhret sayesinde otelini kurduğunu ve bu "akıllı, hızlı, kurnaz, kibar Yunanın" akıllı karısıyla beraber bir servet elde etmeye karar verdiğini belirtir. Karısının onu haklı gerekçelerle kıskandığını ve pek fayda etmese de onu çok bağımlı olduğu uğraşlarından döndürmeye çalıştığını belirten yazar, Missirie'nin doğuştan kumarbaz olduğunu, büyük bir servet kaybettiğini ve fakir bir insan olarak öldüğünü söyler.[87]

Bu iki yazarın notları, Missirie'nin son yıllarında maddi olarak düştüğü kötü durumun arkasında yatan sebebin kumar tutkusu olması olasılığını akla getirmektedir. Ayrıca Missirie'nin Kırım Savaşı'ndan sonra giriştiği ve hepsi başarısız olan ticari faaliyetlerin de bu çöküşte payı olabilir. Çöküşün nedeni ne olursa olsun Missirie'nin 1870'lerden itibaren otelin yönetimini kaybettiği ve buradaki

[84] "Summer on the Bosphorus", *Belgravia* 23 (1874):316

[85] Thomas Gold Appleton, *Syrian Sunshine (Boston: Roberts Brothers, 1877),* 282.

[86] Frank Scudamore, *A Sheaf of Memories* (New York: E.P. Dutton and Company, 1925), 20-21.

[87] Russell, *The Great War*, 14-15. Yazar, Kırım Savaşı'ndan itibaren tanıdığı Missirie ve eşini 1869 yılında da ziyaret ettiğinde Bayan Missirie'nin kendisine kayıplarının acı hikâyesini anlattığını üstü kapalı bir biçimde ifade etmiştir. Bkz. Russell, *Diary in the East*, 497. Yıllar sonra yazdığı bu kitapta ise açıkça sebebin kumar tutkusu olduğunu belirtir.

varlığını sadece bir nostaljik figür şeklinde sürdürdüğü anlaşılıyor. Yeni otel yönetiminin de Missirie'yi eskiden beri buraya alışmış turistleri cezbetmek ve onun ününden yararlanmak için otelde tuttuğu söylenebilir. *The Levant Herald* gazetesinde M. François Logothetti'nin[88] 1871 yılından başlayarak 1873 yılına kadar sık aralıklarla, verdiği ilanlarda d'Angleterre otelinde artık söz sahibi olduğu görülür. İlanlarda, Logothetti'nin 1870'deki büyük Pera yangınından sonra sahibi olduğu d'Orient otelinin, yangında tamamen yanan İngiliz Büyükelçiliği tarafından kullanılmaya başlanması sebebiyle konuklarını d'Angleterre (Missirie's) otelinde ağırlamaktan onur duyacağı belirtilmekte; otelin manzarası ve yemekleri övülmektedir.[89] Bu ilanlarda otelin sahibi olarak Logothetti'nin adının tam yazılmaması Missirie ile aralarındaki anlaşma gereği veya bazı hukuki sebeplerle olabilir.

1870'li yılların ikinci yarısından itibaren dönemin seyahat rehberlerinde ve anı kitaplarında otelin sahibi bazen Missirie bazen Logothetti olarak görünür. 1877 tarihli Murray'nin Hollanda ve Belçikayı anlatan seyahat rehberinin reklam ekine verilen bir ilanda otelin yöneticisi Logothetti olarak görünürken,[90] 1878 tarihli İstanbul ve Türkiye'yi anlatan *Murray* seyahat rehberinde ise Missirie olarak görünmektedir. Rehber, "gezginler tarafından iyi bilinen otelin Pera'nın hâlâ en iyisi" olduğunu belirtmekle beraber bir takım eksikliklerini de sayar. Otelin planının kötü olduğu, çoğu eskimiş olan odalara ulaşmanın zor olduğu belirtilir. Tarifenin yeniden düzenlendiğini ve fiyatın sabitlendiğini bildiren rehber, "İstanbul'da hâlâ daha iyi bir otel yapılmamasını" garip olarak nitelendirir.[91]

Missirie bu dönemde bazen otelde boy gösterirken bazen de yeni iş arayışları içine girer. 1875-77 yılları arasında İstanbul'da yaşayan Antonio Carlo Napoleone Gallenga, otelin eski sahibi Missirie'nin gözden düşmüş bir insan olduğunu ve Nil kıyılarına daha iyi bir iş bulmak için gittiğini söyler.[92] 1878 yılına gelindiğinde ise Missire'nin borçları artık içinden çıkılamaz bir hale gelir. 8 Haziran 1878 tarihinde *Stamboul* gazetesinde İngiliz Konsolosluk Mahkemesi tarafından James Missirie'nin borçları dolayısıyla iflasını düzenlemek amacıyla alacaklılarla yapılacak ilk toplantı hakkında bilgi vermek amacıyla bir ilan yayımlanır.[93]

---

[88] Logothetti ailesi, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren otelcilik işiyle ilgilenmiş ve bu dönemde pek çok otelin yöneticiliğini yapmıştır. Büyükada'da Giacomo, Beyoğlu'nda d'Orient, de Constantinople ve Royal bunlardan bazılarıdır. Bkz. Behzat Üsdiken, "Beyoğlu'nun Eski ve Ünlü Otelleri-III- İngiltere", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 17 (1992): 34-37.

[89] Otelin 3 yıllık bir aradan sonra yenilenerek tekrar açıldığı 8 Ekim 1873 tarihli *The Levant Herald*'da duyurulur.

[90] *A Handbook for Travellers in Holland and Belgium* (London: John Murray, 1876), 21. Rehberlerin reklam ekleri, yaptığı baskı sayısına göre daha ileri tarihli olabilmektedir.

[91] *Handbook for Travellers in Turkey in Asia including Constantinople* (London: John Murray, 1878), 53.

[92] Antonio Carlo Napoleone Gallenga, *Two years of the Eastern Question* (London: Samuel Tinsley, 1877), 21.

[93] "In Her Majesty's Supreme Consular Court, Constantinople". *Stamboul*, 8 Haziran 1878. Toplantı, 15 Haziran 1878 tarihinde Avukat Dr. John D. Lazzaretti'nin ofisinde Galata, Helvacı sokak 28 numarada yapılacaktır.

Hotel d'Angleterre'nin kestiği faturalarından birinin antet kısmı. Faturada otelin yeni yöneticileri olarak Logothetti ailesinin görülmesine karşın, Missirie öldükten yıllar sonra bile adının yeni sahipleri tarafından kullanılmaya devam edildiğini gösteriyor.

İngiliz National Archieves'te Missirie hakkında bulunan belgelerde borç tutarının 7 farklı kişiye toplam 1756 pound sterlini bulduğu görülür. Borçları düzenlemek için 1869 tarihli İngiliz iflas kanunu (1869 Bankruptcy Act) uyarınca 22 Temmuz 1878 tarihinde ikinci bir toplantı daha gerçekleşir. Toplantı neticesinde, Missire'nin borcunu 6 ay arayla 3 taksit halinde ödemesine karar verilir. [94]

Ancak muhtemelen Missirie'nin ömrü borçlarını ödemeye vefa etmez. Newell Sill Jenkins, anılarında kendisinin İstanbul'da bulunduğu 1880 yılında Missirie'nin hâlâ oteli yönettiğini ve o yıl öldüğünü anlatır.[95] Missirie'nin ömrünün 40 yılını adadığı otelinde son günlerine kadar yaşamaya devam ettiğini bu bilgilerden öğreniyoruz. Jenkins, otelin yönetiminin el değiştirdiğini fark etmemiş ve otelde gördüğü Missirie'yi yönetici olarak değerlendirmiştir. Logothetti ile Missirie'nin antlaşmaları belli ki son ana kadar devam etmiştir.

1881 yılında ise Samuel S. Cox, artık oteli Missirie'nin değil Yunan Logothetti'nin işlettiğini belirtir.[96] Kırım Savaşı sırasında otelde kalan askerlerin otele Missirie'nin adından esinlenerek "misery" (keder, ıstırap) ismini taktıklarını söyleyen yazar, otel el değiştirdiği için gayet iyi işletildiğini ve artık ıstırap duyu-

[94] National Archieves, FO 780/84.

[95] Newell Sill Jenkins, *Reminiscences of Newell Sill Jenkins* (Princeton: Privately Printed, 1924), 174.

[96] Logothetti ailesi, daha sonraki yıllarda otelin adını, otelin ambleminde ve gazetelere verdikleri ilanlarda d'Angleterre (Missirie's) olarak kullanmayı sürdürürler. Bkz. BOA. İ.ML.,1311/L-6.

lacak bir şey olmadığını söyler.[97] Ancak zamanla otel hakkında bazı olumsuz değerlendirmeler yapılmaya başlar. 1889'da otelde kalan Theodore Child'ın burayı en konforsuz otel olarak tanımlaması dikkat çekicidir.[98] Frances Minto Dickinson Elliot ise 1893'te "klasik bir kervansaray olarak bilinen Otel d'Angleterre'in, bu modern dönemde gürültülü ve uygunsuz bir yer olduğunu" söyler ve kendi kaldığı otel olan Royal'le aynı kişiye ait olduğunu bildirir.[99]

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, d'Angletere oteli artık ihtişamlı ve neredeyse "tek otel" olduğu yılları artık geride bırakmıştır. Bu dönemde büyük sermayeli kuruluşların yaptırdığı ve otel binası olarak tasarlanmış "Grand Hotel" denilen yeni ve modern oteller inşa edilmeye ve büyük rağbet görmeye başlamıştır.[100] Otelin sonu da tam bu yeni dönemin başlangıcında gelir. D'Angleterre otelini konu alan ve şu ana kadar yayımlanmış iki çalışmadan biri olan; Çelik Gülersoy'un *Beyoğlu'nun -Yitip Gitmiş- 3 Oteli* kitabında; otelin sonuyla ilgili olarak net bir bilgi bulunmamaktadır. Gülersoy, otel binasının akıbeti konusunda bir bilgi sahibi olmadığını, otelle ilgili son bulabildiği kayıtların 1893 yılına ait olduğunu, 1895'te Royal Otel ile d'Angleterre'in isimlerinin birleştirildiğini dolayısıyla otelin bu yıllarda mevcut yerindeki işletmesine son verildiğini düşündüğünü yazar.[101] Bir diğer çalışma olan Behzat Üsdiken'in *Beyoğlu'nun Eski ve Ünlü Otelleri-III: İngiltere* makalesinde ise yazar, Missirie'nin d'Angleterre otelini 1890'lı yıllarda Logothetti'ye sattığını ve otelin Hidivyal Palas adını alarak 1950'li yıllara kadar yaşamını sürdürdüğünü iddia eder.[102]

Ancak otelin sonu o dönemin gazetelerinde ve ayrıntılı bir şekilde de orada acı bir olay yaşayan İngiliz gazeteci Richard Davey'nin *The Sultan and His Subjects* kitabında anlatılmaktadır. Davey, kitabında 19 Nisan 1894'te sabaha karşı otelde bir yangın çıktığını, kendisinin ise geç uyandığı için üzerinde yaklaşık 4 yıldır çalıştığı ve 2 cilt halinde yazdığı kitabının elinde olan tek kopyasını kurtarmaya vakit bulamayarak bu yangında kaybettiğini büyük bir üzüntüyle anlatır.[103] Dönemin İngiliz gazetelerine bakıldığında Davey'in yazdığı tarihin yaklaşık 9 gün daha geç olduğu görülüyor. 10 Nisan 1894 tarihli *London Evening Standard*[104] ve *Derby Daily Telegraph*[105] gazetelerinde Missirie otelinde gece saat ikide başlayan

---

[97] Samuel S. Cox, *The Isles of the Princes, or the Pleasures of Prinkipo*, New York& (London: G. P. Putnam's Sons, 1887), 221. Cox ayrıca 50 yıl boyunca otelde bırakılan kitaplardan oluşan otel kütüphanesinden ve buradaki bazıları imzalı ilginç kitaplardan bahseder.

[98] Theodore Child, *Summer Holidays, Travelling Notes in Europe* (New York: Harper& Brothers, 1889), 27.

[99] Frances Minto Dickinson Elliot, *Diary of an Idle Woman in Constantinople* (London: John Murray, 1893), 30.

[100] Otel binası olarak tasarlanıp inşa edilen ilk otel 1891'de açılan Londra otelidir. Bu oteli, 1893'te Bristol, 1894'te Summer Palas, 1895'te Pera Palas, 1897'de Tokatlıyan otelleri takip eder. Bkz. Baslo, "Tarih Boyunca Galata Beyoğlu", 149.

[101] Gülersoy, *Beyoğlu'nun Yitip Gitmiş 3 Oteli,* 14.

[102] Üsdiken ,"Beyoğlu'nun Eski ve Ünlü Otelleri", 34-37.

[103] Davey, *The Sultan*, 237-239.

[104] "Fire at Constantinople", *London Evening Standard*, 10 Nisan 1894.

[105] "Hotel Burned at Constantinople*", Derby Daily Telegraph*, 10 Nisan 1894.

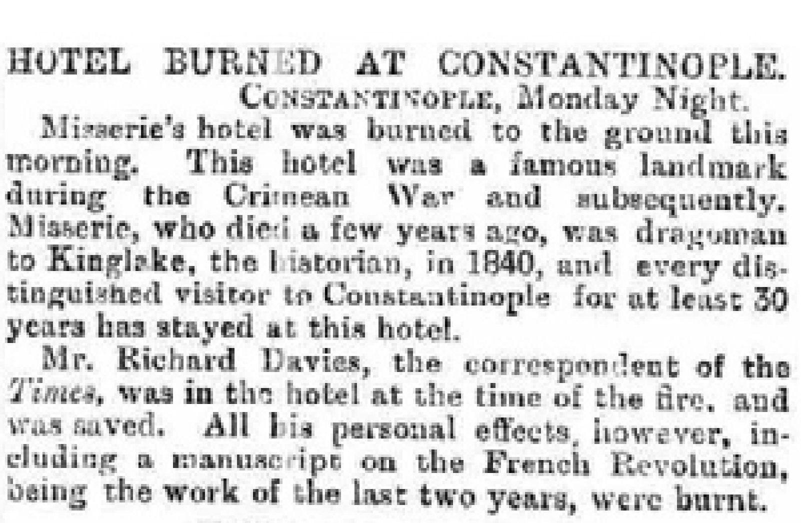

HOTEL BURNED AT CONSTANTINOPLE.

CONSTANTINOPLE, Monday Night.

Misserie's hotel was burned to the ground this morning. This hotel was a famous landmark during the Crimean War and subsequently. Misserie, who died a few years ago, was dragoman to Kinglake, the historian, in 1840, and every distinguished visitor to Constantinople for at least 30 years has stayed at this hotel.

Mr. Richard Davies, the correspondent of the *Times*, was in the hotel at the time of the fire, and was saved. All his personal effects, however, including a manuscript on the French Revolution, being the work of the last two years, were burnt.

Hotel d'Angleterre'de 1894 Nisan'ında çıkan yangının, *Derby Daily Telegraph*'ta 10 Nisan 1894 tarihinde çıkan haberi.

yangının sabah yedide söndürüldüğü, başka binalara sıçramadan kontrol altına alınan yangının ise oteli tamamen yok ettiği haberi verilir. İngiliz *The Sketch* dergisinde çıkan bir makalede ise; İstanbul'un en ünlü otelinde çıkan yangın esnasında pek fazla turistin içeride olmadığı çünkü bir süredir artık otelin eski popülerliğini koruyamadığı ve yerine yeni moda otellerin geçtiği belirtilir.[106]

D'Angleterre oteli yandıktan sonra yerine bugün hâlâ İstiklal caddesinde mevcudiyetini koruyan "Hidivyal Palas" adlı bina yapılmıştır. D'Anglettere otelinin adı ise Tepebaşı'ndaki Royal oteline, bu iki oteli bir süredir beraber işleten F. Logothetti tarafından 1895 yılında eklenmiştir.[107]

İlk modern otellerin kurulmaya başladığı 1840'lı yıllardan itibaren d'Angleterre'e rakip olabilecek pek çok otel ortaya çıkmışsa da bunlardan hiçbirinin d'Angleterre otelinin sahip olduğu standartlara ve popülerliğe erişemediği o yıllarda İstanbul'a gelen seyyahların, yazarların anılarında ve dönemin seyahat rehberlerinde açık bir şekilde belirtilmektedir. Bu popülerlikte, otelin yöneticisi James Missirie'nin *Eothen* kitabından kaynaklanan ününün ancak belli bir dereceye kadar etkili olduğu söylenebilir.

Ayrıca dönemin en önemli turist ve seyyah nüfusunu barındıran İngilizlerin de özellikle Missirie'nin İngiliz eşinden ve otelde genel olarak hâkim olan İngiliz

[106] "Small Talk", *The Sketch* 64 (1894) : 620.

[107] Otelin yönetiminin kısa bir süre sonra tekrar el değiştirerek L. Adamopoulos ve N. Aperghis'e geçtiği Murray'nin Akdeniz'i anlattığı bir sayısının reklam ekine 1897 yılında verilen bir ilanda görülmektedir. (*Handbook to the Mediterranean: Its Cities, Coasts and Islands* (London: John Murray,1890), 16.

etkisinden dolayı burayı tercih etmelerinin etkisi de yadsınamaz. Ancak esas olarak Missirie'nin, dragomanlık yaparken gezdiği Avrupa ve Amerika'da oteller konusunda edindiği tecrübelerini İstanbul'a taşımasının ve beraber uzun yıllar boyunca seyahat ettiği İngiliz centilmenlerinin beğenilerini, bir otelden beklentilerini iyi gözlemlemesinin bu başarıyı sağladığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Batıdaki otellerin kalitesine alışkın kimi konuklar tarafından otelin bazı özellikleri beğenilmese de, Missirie'nin özellikle Kırım Savaşı sırasında en yüksek seviyesine ulaşan despotik yönetim tarzı insanları rahatsız etse de ve bilhassa fiyatının yüksekliği yoğun bir biçimde eleştirilse de İstanbul'daki batılı ölçütlerdeki otel kısırlığı d'Angleterre otelini yine de vazgeçilmez kılmıştır. Otelden çeşitli sebeplerle ayrılıp başka otellere gidenlerin çoğunun ise yaşadıkları kötü tecrübeler neticesinde genelde tekrar buraya dönerek Missirie'nin kurallarına boyun eğmek mecburiyetinde kalmış olmaları durumu ortaya koymaktadır.

Kırım Savaşı'ndan sonra ise otel eski doluluk oranlarını sürdüremese de son zamanlarına kadar popülerliğini korumuş, otelin ününü seyahat rehberlerinden ve anı kitaplarından okuyanların ilgisini çekmeye devam etmiştir. Missirie ise özellikle Kırım Savaşı sırasında elde ettiği servetini koruyamamış, hayatının son yıllarında otelin yönetimini kaybetmiş ve ömrünü borç içinde noktalamıştır.

D'Angleterre oteli, hanlardan modern otellere geçiş döneminin başında kurulmuş ve garip bir tesadüfle bizzat otel binası şeklinde tasarlanmış, ilk büyük otellerin ortaya çıktığı yıllarda da tarih sahnesinden çekilmiştir. Otelin pek çok anı kitabına, gazete sütununa konu olan ve yarım yüzyıl boyunca devam eden tek başına hükümdarlığı da İstanbul'da alışılmış olduğu üzere bir yangınla son bulmuş ve bir devir kapanmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.HR. (İrade Hariciye), 167/8989

İ.ML.(İrade Maliye), 1311/L-6

İ.MVL. (İrade Meclis-i Vala), 529/23721

HR.TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası), 235/32

HR.MKT.(Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi), 338/89

HR.SYS. (Hariciye Siyasi), 2925/146

Cambridge University Library: Department of Manuscripts and University Archives

MS 7633/5/54

The National Archieves

FO 780/84

Süreli Yayınlar

"Alexandria to Constantinople". *The Carlisle Patriot*, 18 Temmuz 1873.

"Before Sebastopol". *The Morning Post,* 12 Şubat 1895.

"Fire at Constantinople". *London Evening Standard*, 10 Nisan 1894.

"Hotel Burned at Constantinople". *Derby Daily Telegraph*, 10 Nisan 1894.

"In Her Majesty's Supreme Consular Court, Constantinople". *Stamboul*, 8 Haziran 1878.

"Letters from Constantinople".*The Daily News*, 13 Aralık 1854.

"Missiri's Hotel d'Angleterre at Constantinople". *The Illustrated London News*, 19 Kasım, 1853.

"The Prospectus of the Grand Hotel Company of Constantinople". *The Evening Standard*, 30 Ekim 1863.

"The Grand Hotel Company of Constantinople Preliminary Announcement".*The Daily News*, 18 Ağustos 1863.

The Levant Herald (1861-1880).

Kitaplar ve Makaleler

A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople. London: John Murray, 1840.

A Handbook for Travellers in Holland and Belgium. London: John Murray, 1876.

A Handbook for Travellers on the Continent: Being a Guide Through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany. London: John Murray, 1845.

A Handbook for Travellers in Turkey. London: John Murray, 1854.

"A Run to Constantinople and Back". *The National Magazine* Vol. 3 (1858): 411-413.

Akın, Nur. *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2002.

Allan, John H. *A Pictorial Tour in the Mediterranean*. London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1843.

An Austrian Settler. *Diary of Travels in Three Quarters of the Globe.* London: Saunders and Otley, 1856.

Appleton, Thomas Gold. *Syrian Sunshine*. Boston: Roberts Brothers, 1877.

Baslo, Meltem. "Tarih Boyunca Galata-Beyoğlu Kurgusunun Değişimi ve XIX. Yüzyıl Otellerinin Bu Gelişime Etkileri". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1998.

Belongey, Jean-Michel. "Trenle İstanbul". *Doğu'nun Merkezine Seyahat (1850-1950) Pierre de Gigord Koleksiyonu'ndan İstanbul'da Gezginlerin 100 Yılı*, ed. Ekrem Işın, Catherine Pinguet, 41-52. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

Bradshaw's Hand-Book to the Turkish Empire. London: W.J. Adams, 1872.

Child, Theodore. *Summer Holidays, Travelling Notes in Europe*. New York: Harper& Brothers, 1889.

Colonel Atwell, Lake. *Kars and Our Captivity in Russia*. London: Richard Bentley, 1856.

Cooke, George W. *Inside Sebastopol, and Experiences in Camp: Being the Narrative of a Journey to the Ruins of Sebastopol.* London: Chapman and Hall, 1856.

Cox, Samuel S. *The Isles of the Princes, or the Pleasures of Prinkipo.* New York& London: G.P. Putnam's Sons, 1887.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul.* Çev. Selim Deringil, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Davey, Richard. *The Sultan and His Subjects*. London: Chatto& Windus, 1907.

Elliot Dickinson, Frances Minto. *Diary of an Idle Woman in Constantinople*. London: John Murray, 1893.

Farley, J. Lewis." Summer on the Bosphorus". *Belgravia* 23: 312-324.

Fetridge, W. Pembroke. *Harper's Handbook for Travellers in Europe and the East.* New York: Harper& Brothers, 1862.

"From Pera to Bucharest", *Blackwood's Edinburg Magazine* 81 (1857): 205-226.

Gallenga, Antonio Carlo Napoleone. *Two Years of the Eastern Question*. London: Samuel Tinsley, 1877.

Gülersoy, Çelik. *Beyoğlu'nun -Yitip Gitmiş- 3 Oteli*. İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, 1999.

Handbook for Travellers in Contantinople, The Bosphorus, Dardanelles, Brousa and Plain of Troy. London: John Murray, 1871.

Handbook for Travellers in Turkey in Asia including Constantinople. London: John Murray, 1878.

Handbook to the Mediterranean: Its Cities, Coasts and Islands .London; John Murray, 1890.

Harwood, John. *Stamboul, and the Sea of Gems*. London: Richard Bentley, 1852.

Hastaoglou-Martinidis, Vilma. "Visions of Constantinople/İstanbul from the 19th Century Guide Books", *Proceedings, ACSA International Conference* (2001): 8-12.

Jenkins, Newell Sill. *Reminiscences of Newell Sill Jenkins*, Princeton: Privately Printed, 1924.

"King Missirie". *Household Words* 353 (1856): 552-556.

Kinglake, Alexander William. *Eothen.* London: Sampson Low, 1864.

Knight, William. *Oriental Outlines, or, A Rambler's Recollections of a Tour in Turkey, Greece, & Tuscany in 1838*. London: Sampson Low, 1839.

Lady Hornby. *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul.* Çev. Kerem Işık. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Lord Lindsay. *Letters on Eygpt, Edom & the Holy Land.* London: Henry Colburn, 1847.

Melville, Herman, *Journal up the Straits*. New York: The Colophon, 1935.

Monk, James Charles. *The Golden Horn and Sketches in Asia Minor, Eygypt, Syria and the Hauraan*. London: Richard Bentley, 1851.

"Oteller". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6. Cilt (1994):179-180.

Parker, Hershel. *Herman Melville; A Biography*, Vol.2. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2002.

Pinguet, Catherine. "İstanbul'a Yolculuk", *Doğu'nun Merkezine Seyahat (1850-1950) Pierre de Gigord Koleksiyonu'ndan İstanbul'da Gezginlerin 100 Yılı*, ed. Ekrem Işın, Catherine Pinguet, 19-38. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2015.

Rae, W. Fraser. *The Business of Travel: A Fifty Years Record of Progress*. London: Thos. Cook and Son, 1891.

Reid, John. *Turkey and the Turks: Being the Present State of the Ottoman Empire*. London: Robert Tyas, 1840.

Russell, William Howard. *Diary in the East during the Tour of the Prince and Princess of Wales.* London: George Routledge and Sons, 1869.

Russell, Sir William Howard. *The Great War with Russia -The Invasion of The Crimea - A Personal Retrospect: Of The Battles of The Alma, Balaclava, And Inkerman and of the Winter Of 1854-55.* London: George Routledge & Sons, Limited, 1895.

Schiffer, Reinhold. *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey.* Amsterdam-Atlanta: G.A. Rodopi, 1999.

Scudamore, Frank. *A Sheaf of Memories.* New York: E.P. Dutton and Company, 1925.

"Society at Pera since the Western Invasion". *Colburn's United Service Magazine* 326 (1856): 28-40.

"Small Talk". *The Sketch* 64 (1894) : 620.

Smith, Albert Richard, *İstanbul'da Bir Ay.* Çev. Mehmet Şerif Erkek. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.

Taylor, George Cavendish. *Journal of Adventures with the British Army, from the Commencement of the War to the Taking of Sebastopol.* London: Hurst and Blackett, 1856.

Tellan Bayraktar, Elif. "Pera İnns: The Emergence of Hosting as a Business in Istanbul in the First Half of the Nineteenth Century", *Journal of Tourism History,* DOI:10.1080/1755182X.2016.1204014.

"Ten Weeks from Home in the Spring of 1857". *St James's Medley* 12 (1857): 217-233.

Thackeray, William Makepeace. *Notes of a Journey from Cornhill to Grand Cairo.* New York: George P. Putnam, 1848.

"The Last Days of Sebastopol".*The Irısh Metropolitan Magazine*, 1 (1857): 67-89.

"Three Weeks in Pera". *New Montly Magazine*, 111 (1857): 352-367.

Thornbury, Walter. *Turkish Life and Character.* London: Smith, Elder and Co, 1860.

Townshend, Frederick Trench. *A Cruise in Greek Waters with a Hunting Excursion in Tunis.* London: Hurst and Blackett, 1870.

Üsdiken, Behzat, "Beyoğlu'nun Eski ve Ünlü Otelleri-III- İngiltere". *Tarih ve Toplum Dergisi,* 17 (1992): 34-37.

Warburton, Elliot. *The Crescent and the Cross; or, Romance and Realities of Eastern Travel.* Vol 1. New York: Wiley and Putnam, 1845.

Wardlaw Ramsay, Balcarres Dalrymple. *Rough Recollections of Military Service and Society.* Vol 1. Edinburg and London: William Blackwood and Sons, 1882.

White, Charles. *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844.* London: Henry Colburn, 1845.

Wilkinson, John Gardner. *Modern Egypt and Thebes.* London: John Murray, 1843.

Wise, Henry Augustus. *Scampavias from Gibel Tarek to Stamboul.* New York: Charles Scribner,1857.

Wraxall, Lascelles. "A Week in Constantinople". *Bentley's Miscellany* 39 (1856): 304-305.

Wraxall, Lascelles. *Camp Life: or Passages from the Story of a Contingent.* London: Charles J. Skeet, 1860.

Wynter, Philip H.M.. *On the Queen's Errands.* London: Sir Isaac Pitman&Sons, Ltd, 1906.

Öz: 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan siyasal, ekonomik gelişmeler ve ulaşım imkânlarının gelişmesiyle birlikte İstanbul'a gelen ziyaretçi sayısında bir artış yaşanmıştır. Bu yeni konukların konaklaması için modern mekânlara ihtiyaç duyulmuş ve bu amaçla oteller hizmet vermeye başlamıştır. 1841 yılında kurulan Hotel d'Angleterre, geleneksel hanlardan otellere geçişin yaşandığı bu döneminin simge yapısı olmuştur. Otel özellikle Kırım Savaşı

yılları sırasında en parlak dönemini yaşamış ve pek çok İngiliz, Fransız asker, gazeteci ve siyasetçiye ev sahipliği yapmıştır. Gerek otel, gerekse otelin kurucusu ve 40 yıl süreyle yönetici olan James Missire bu dönemde pek çok gazete sütununa ve anı kitabına konu olmuştur. D'Angleterre oteli, hakkında yapılan bazı olumsuz eleştirilere rağmen, son yıllarına kadar İstanbul'un en iyi oteli olmayı sürdürmüş ve 1894'te bir yangınla tarih sahnesinden çekilmiştir.

Anahtar sözcükler: d'Angleterre Oteli, James Missirie, Pera Otelleri, 19. Yüzyıl İstanbul Seyyahları.

Hotel d'Angleterre and King Missirie

Abstract: With the beginning of 19th century, the political and economic developments and the progress in the transportation facilities brought about an increase in the number of visitors to Istanbul. Modern places were needed for the accommodation of these new guests, and the hotels began to serve for this purpose. Hotel d'Angleterre, founded in 1841, was the symbol of this transitional period from traditional guesthouses to modern hotels. The hotel enjoyed its brightest period during the Crimean War and hosted many British, French officers, journalists and politicians. Both the hotel and its founder and director for 40 years, James Missire, were frequently mentioned in many newspaper columns and memoir books. Despite some adverse criticism of its guests, Hotel d'Angletere remained as the best hotel of İstanbul until its very last years and disappeared from the scene of history through a fire in 1894.

Keywords: Hotel d'Angleterre, James Missirie, Hotels of Pera, 19. Century İstanbul Travellers.

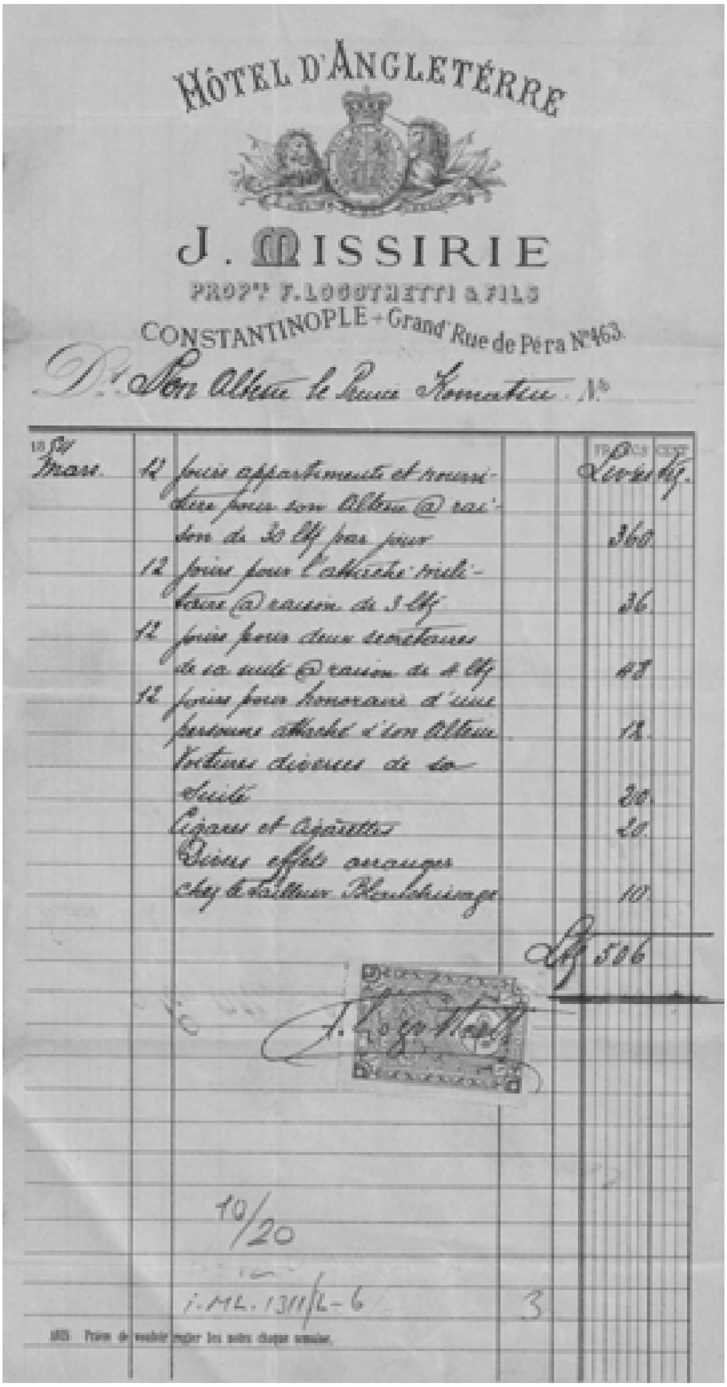
HÔTEL D'ANGLETERRE

J. MISSIRIE

PROPᵀᴱ F. LOGOTHETTI & FILS

CONSTANTINOPLE - Grand' Rue de Péra Nº 463

Dᵗ Son Altesse le Prince Komatsu Nº

1894			Francs / Levas	Cent. / Ltq
Mars	12	jours appartements et nourriture pour son Altesse @ raison de 30 Ltq par jour	360	
	12	jours pour l'attaché militaire @ raison de 3 Ltq	36	
	12	jours pour deux serviteurs de sa suite @ raison de 4 Ltq	48	
	12	jours pour honoraire d'une personne attaché à son Altesse	12	
		Voitures diverses de la suite	20	
		Cigares et cigarettes	20	
		Divers effets arrangés chez le tailleur [illegible]	10	
			Ltq 506	

F. Logothetti

10/20

İ.ML. 1311/L-6

3

Prière de vouloir régler les notes chaque semaine.

Hotel d'Angleterre'nin Logothetti ailesi tarafından işletildiği dönemden kalan ve Missirie adının öldükten sonra da otelle anıldığını gösterir fatura.
[BOA - İ.ML.(İrade Maliye), 1311/L-6]

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

"Sol"a Savrulan Dergi *Yürüyüş* (İstanbul/1941-1943)

M. Bülent VARLIK*

1941 yılının ortalarında yeniden yayın hayatına başlayan "fikir ve san'at mecmuası" *Yürüyüş*, geçirdiği "evrim" açısından üzerinde durulması gereken bir dergi[1].

I. "Garip" Bir Yayıncılık Hikayesi

Fâzıl Mahmut Ülküer, 23 Haziran 1932-1 Temmuz 1935 tarihleri arasında 15 günlük edebi nitelikli bir dergi olan *Yolların Sesi*'ni 31 sayı yayınlar. Maddi zorluklar nedeniyle bu derginin kapanmasının ardından 15 Ağustos 1936'da aslında haftalık olmakla birlikte ayda bir yayınlanabilen yine edebi nitelikli *Yürüyüş*'ü çıkarmaya başlar. Ancak bu dergi de başarılı olamaz ve aynı yıl kapanır[2].

Ülküer, 1941 ortalarında *Yürüyüş*'ü yeniden yayınlamaya başlar. 1941 sonuna kadar oldukça düzenli olarak yayınlanan derginin iç kapağında 25 Aralık 1941 ve

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

[1] *Yürüyüş*'ün tam bir koleksiyonu 1957 SA 93 kayıt numarası ile [Ankara] Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.

[2] Aylık mesleki, sanat ve fikir mecmuası olan *Yolların Sesi*'nin sahibi ve baş muharriri Emin Efendi Oğlu Fazıl Mahmut Ülküer ve umumi neşriyat müdürü Burhan Sahir Saracoğlu'dur. Dergi, Kurtuluş Matbaası, Hüsn-ü Tabiat Matbaası ve Güneş Matbaası'nda basılmıştır. Kısa bilgi için bkz: *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Kataloğu/Süreli Yayınlar*, (haz: Selahattin Öztürk-Abdurrahman M. Hacıismailoğlu-Muhammed Hızarcı), ss: 447-448. Ayrıca bkz: Feridun Fazıl Tülbentçi; *Cümhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar/29 İlkteşrin 1923-31 İlkkânun 1940*, s: 77 ve *Türkiye Bibliyoğrafyası*, c: II-Hususî Neşriyat/1928-1938, s: 20

dış kapağında yanlışlıkla 25 İkincikânun 1941 tarihini taşıyan 6. sayısında[3] "İtizar" başlıklı kısa bir not yayınlanır. Bu "özür dileme"de;

> Bu sayımız sahibimizin ani rahatsızlığı ve kağıt bulamamak gibi bazı ümit edilmedik sebebler yüzünden yirmi gün geç çıkmıştır. Özür dileriz. *Haftalık Yürüyüş* gazetesi şimdilik çıkmayacaktır. Bu sebebden de Şahabettin Uzunkaya'nın *Yürüyüş*'le alâkası kalmamıştır. Gerek haftalık, gerek aylık *Yürüyüş*'le alâkası bulunanlar bundan sonra yazacakları mektupları evvelki basımevine yazmalıdırlar[4].

denilmektedir.

Ne var ki, bu gecikme bir ilk değildir. Daha sonra yayınlanan 7/8 numaralı sayı 9 Eylül 1942 tarihini taşımaktadır. Bu sayıda yayının "sanat ve edebiyat" ile ilgili "şimdilik ayda bir çıkar haftalık gazete" olduğu belirtilmiştir. Bu sayıda da imtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürü yine Fazıl Mahmut Ülküer'dir. Ancak, dergi, bu sayısıyla birlikte kapaktan başlayarak bütün içeriğiyle bir değişim geçirmiş; yepyeni bir yola girmiştir. Bu bir "el değiştirme"dir.

Bu ilginç değişimin biraz olsun açılması gerekmekte. 1940'lı yıllarda bir gazete veya dergi yayınlamak için yetkili makamlardan "imtiyaz" almak neredeyse imkansızdır. Bu nedenle, yeni bir süreli yayın çıkarmak isteyenlerin, o ana kadar imtiyazı alınmış bir yayının imtiyaz hakkını satın almasından başka bir yol bulunmamaktadır. 1940 Toplumcu kuşağını oluşturan gençler, bir şekilde Fazıl Mahmud Ülküer ile anlaşmış ve "imtiyaz hakkı"nı satın almıştır.

Yeni yayın döneminde, yeni bir "sahip ve neşriyat müdürü" bulunması için çalışmalar yapılır. 15 Şubat 1943 tarihli 13. sayıda "sahip ve neşriyat müdürümüzün İstanbul'dan ayrılması üzerine yeni bir neşriyat müdürü buluncaya kadar 14. sayımız gecikecektir. Şimdiden özür dileriz" duyurusu yayınlanır. Ama, yeni bir "neşriyat müdürü" bulunmamasına rağmen 14. sayı gecikmez, zamanında yayınlanır. Bir ay sonra ise 29 Nisan 1943 tarihli 15. sayıda derginin imtiyaz sahibinin Ömer Faruk Toprak, yazı işleri müdürünün Rıfat Ilgaz olduğu açıklanır[5]. Ne var ki, bu yeni yapılanmaya rağmen derginin yayın hayatı çok sürmez, Haziran/Temmuz 1943 tarihli 17/18. sayının yayınının ardından dergi kapatılır.

---

[3] Derginin iç kapağında -doğru olarak- 25.12.1941 tarihi bulunmaktadır. Dış kapakta yer alan tarihin 25 İkincikânun 1942 olması gerekir.

[4] Anlaşıldığı kadarı ile *Yürüyüş*'ün imtiyazı haftalık gazete olarak alınmış, ancak başlık altında "şimdilik ayda bir çıkar" kaydı konmuştur. Bkz: *Yürüyüş*, No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 2. *Yürüyüş*'ün ilk 6 sayısında Ş. Uzunkaya adı geçmemektedir. Ş. Uzunkaya, söz gelimi idare müdürü müdür, bilmiyoruz! "Evvelki basımevi"nden murad edilenin ne olduğu da bir soru işaretidir! Bu arada belirtmemiz gerekir ki, bütün alıntılarda çok küçük "daktilo hataları"nın dışında özgün metne bağlı kalınmış, günümüzdu pek kullanılmayan sözcüklerin anlamı [ ] içinde verilmiştir.

[5] Rıfat Ilgaz; *Fedailer Mangası/Kırk Kuşağı Anıları*, (yay. haz: Öner Yağcı), s: 53'de "… çok geçmeden derginin sorumlu müdürü oldumsa, bu da yüksek okul diplomasına sahip olmamdan ileri geliyordu. O yılların formalitesindendi bu zorunluluk. Bir başka diplomalı arkadaş olsaydı, ister istemez ona verirdik bu sorumluluğu" demektedir.

II. Biçimsel Özellikler

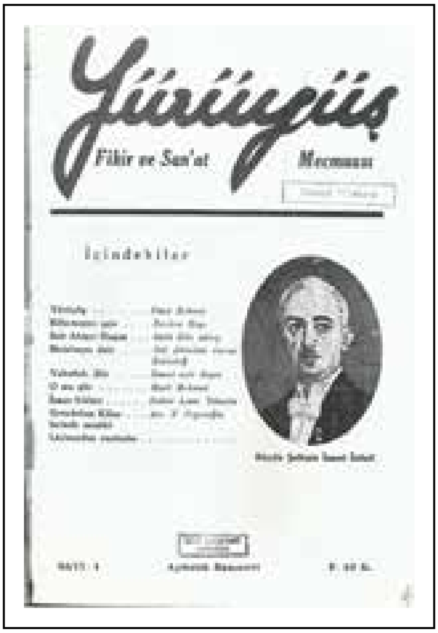

İlk sayısı 5 Temmuz 1941'de yayınlanan "fikir ve san'at mecmuası" *Yürüyüş*, 16x23 cm. edabında küçük boy bir dergidir. 16 sayfalık derginin fiatı 10 kuruştur. Bu arada bir yanlışlık yapılarak dergi 15 günde bir yayınlanıyormuş gibi hesap edilerek 6 aylık aboneliğin 120 kuruş ve yıllık aboneliğin 240 kuruş olduğu belirtilir. Derginin arka iç kapağında bira, arka kapağında ise Philips radyolarının reklamları yer almaktadır. Arka kapakta reklam yayınlanmasına diğer bazı sayılarda da devam edilmiştir. 5 İlkkânun 1942 tarihli 11 numaralı sayının arka kapağında *Yurt ve Dünya* dergisinin ve yayınlarının duyurusu bulunmaktadır.

Derginin ilk sayısı Aydınlık Basımevi'nde, diğer sayıları Ülkü Basımevi'nde ve Sebat Basımevi'nde basılmıştır.

Derginin ilk sayısının kapağında "Büyük Şefimiz İsmet İnönü"nün bir fotoğrafına yer verilmiştir. Diğer sayılarda da M. Faruk Gürtunca, Gül Karlıdağ, Hamdi Rıza Çaydam ve Abdullah Cevdet'in fotoğrafları kullanılmıştır. *Yürüyüş*'ün ikinci yayın dönemi denilebilecek sayılarda ise kapaklarda dönemin önde gelen toplumcu sanatçılarının desenleri bulunmaktadır.

III. Yayın Politikası

Yürüyüş'ün 1941 yılındaki yeni yayını döneminin ilk sayısında Fazıl Mahmud [Ülküer] imzasıyla yayınlanan "Yürüyüş" başlıklı yazıda derginin amacı ve yayın politikası;

> *Yolların Sesi*'nde olduğu gibi *Yürüyüş*'te de gayemiz san'at ve fikir sahasında yurda hizmet etmektir.

> Faideli bulduklarımızı garptan, şarktan hulâsa nerede bulursak oradan bir karınca çalışkanlığı ile bu yurda taşıyacağız. Bilhassa genç istidatlara çalışma imkânını da bu suretle hazırlamış bulunuyoruz. Binaenaleyh çalışmalarımızın verimli olması neye bağlı ise onu yapmaktan çekinmiyeceğiz. Bu itibarla yurdumuzun en ücra köşelerinde bulunan san'at abidelerini araştırmak için gezmekten kaçınmayacağız… Yurda en ufak bir yardımda bulunabildiğimize kani olduğumuz gün bizim en mutlu günümüz olacaktır.
>
> Hasseten ideali yurduna faideli olmak olan bir ferd için bundan daha büyük manevî haz ve şeref olamaz. Biz bu şerefe erişebilmek için:
>
> Şiarımız şu olacaktır. Daima en iyiyi ve doğruyu araştırmak, büyüklerimizin rehberliği ile yürümek bizim olduğu kadar yurd için de en temiz ve dürüst yürüyüşümüzdür[6].

olarak belirlenmiştir.

Derginin el değiştirmesinden sonra ise yeni bir yayın programı yayınlanmamıştır. Ancak özellikle Rıfat Ilgaz ve Hüsamettin Bozok'un 7/8. sayıdaki makalelerinin derginin yeni sahiplerinin nasıl bir yayın politikası izleyeceklerini ortaya koyduğu kabul edilebilir[7].

IV. Yazarlar ve Çizerler

1941'de yeniden yayın hayatına dönen *Yürüyüş*'ün yazar-çizer kadrosunu, derginin yayın sürecine bağlı olarak iki kısımda ele almak gerekir.

İlk 6 sayıda İsmail Safa Esgin[8], piyade albay Hamdi Rıza Çaydam[9], Salih Zeki Aktay[10], şair Abdullah Cevdet'in kızı Gül Karlıdağ, dahiliye mütehassızı doktor

---

6 Fazıl Mahmud [Ülküer]; "Yürüyüş", *Yürüyüş*, No: 1, 5 Temmuz 1941, s: 1.

7 Rıfat Ilgaz; *Fedailer Mangası/Kırk Kuşağı Anıları*, (yay. haz: Öner Yağcı), s: 52'de "*Yürüyüş* dergisine bize geçtiği ilk sayısında bir önsöz yazmıştım" demektedir. *Yürüyüş*'ün özellikle ikinci döneminin kısa bir değerlendirmesi için bkz: Erdal Doğan; *Edebiyatımızda Dergiler*, ss: 35-37. *Yürüyüş*'ün ilk dönemine kısaca değinen Vedat Günyol, ikinci dönem için "'aktif realizm' çerçevesi içinde, düşünce yazılarıyla sanat sorunları yanında, şiir ve öyküde seçkin bir düzey tutturdu" değerlendirmesini yapmaktadır. Bkz: Vedat Günyol; *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, ss: 48-49.

8 1906'da Bala/Ankara'da doğdu. Ankara Sultanisi'nde okudu, daha sonra İstanbul'a gitti ve Deniz Muzika Okulu'na girdi. 1938'de askerlikten ayrıldı ve kamu sektöründe çalışmaya başladı. Bu dönemde bazı şiirlerini Türkçü dergilerde yayınladı. *Zindan* (1932), *Damlalar* (1934), *Papatya Falı* (1948) ve *Dünya Senfonisi* (1955) adını taşıyan kitapları bulunmaktadır. Hakkında bazı bilgiler için bkz: Abidin Nesimi; *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler/1909-1949*, Promete yay., İstanbul-1979, ss: 173-176.

9 *Ateş Kamçıları* (1938) ve *Şamandıra* (1946) adlı kitapları yayınlanmıştır.

10 1896'da Şarkikaraağaç/Isparta'da doğdu. Eğitimini Isparta ve Konya'da tamamladı. Uzun yıllar öğretmen ve kütüphaneci olarak görev yaptı. Öğretmenliği sırasında Yunan mitolojisi üzerine yoğunlaştı. 1971'de İstanbul'da vefat eti. Bazı eserleri: *Persefon* (1930), *Asya Şarkıları* (1933), *Pınar* (1936), *Rüzgar* (1938), *Mine Çiçekleri* (1944)'dir.

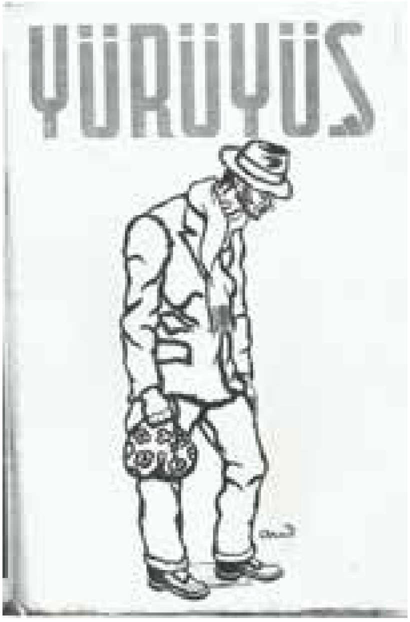
YÜRÜYÜŞ

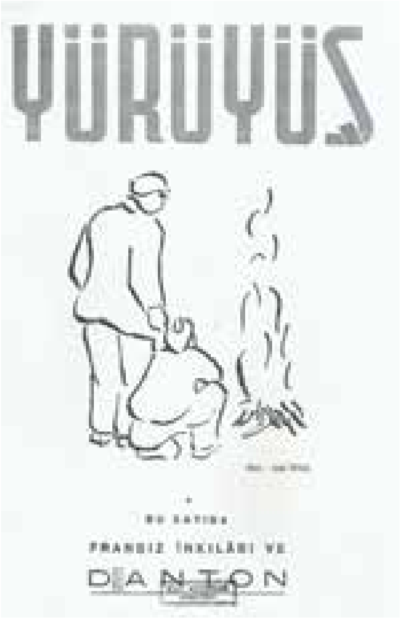
YÜRÜYÜŞ
FRANSIZ İNKILÂBI VE
DANTON

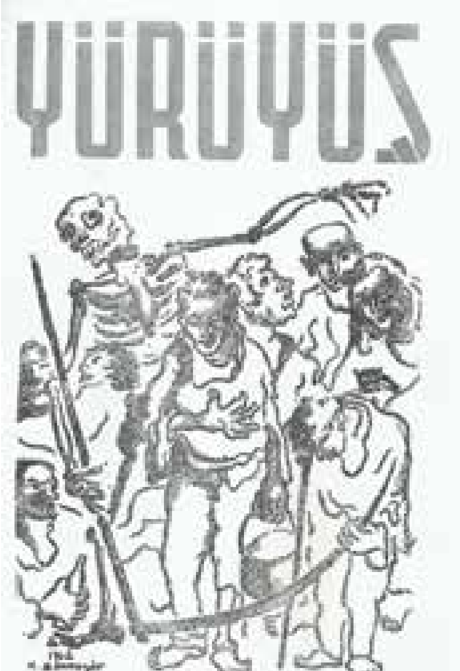
YÜRÜYÜŞ

Lâmi Tokuzlu ve Ziya İlhan [Zaimoğlu][11] dikkati çeken yazarlar arasında yer almaktadır.

Derginin 7/8. sayıyla başlayan yeni döneminde ise Cahit Saffet [Irgat], Ömer Faruk Toprak, A. Kadir [Abdülkadir Meriçboyu], Rıfat Ilgaz, Orhan Kemal, Necmi Akalın [Reşat Fuat Baraner], M. Niyazi Akıncıoğlu, Suat Taşer[12], Hasan Basri Çaloğlu, Sabri Soran, Hüsnü Benli, Sait Faik [Abasıyanık], Hüsamettin Bozok[13] ve M. Hulûsi Dosdoğru en fazla yazı yazanlar arasında yer almakta. Dergide, Nazım Hikmet'in üç şiiri de "İbrahim Sabri" mahlasıyla yayınlanmıştır.

Yürüyüş'ün 7/8. sayısından itibaren kapakta başta Agop Arad, K[emal] Sönmezler[14] ve İsmet Toprak'ın desenleri yer almıştır.

Dergide, Necmi Akalın imzası ile dönemin Türkiye Komünist Partisi (TKP) Genel Sekreteri Reşat Fuat Baraner'in de birkaç yazısının yayınlandığı[15] dikkate alınırsa, *Yürüyüş*'ü TKP'nin etkisinde olan bir yayın organı olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Rıfat Ilgaz, anılarında, 1940 kuşağı toplumcu sanatçılarının genellikle Çemberlitaş civarındaki köftecilerde toplandığını, bu toplantıların *Yürüyüş*'ün 7/8. sayıdan itibaren yeni bir kadro ile yayınına devam etmeye başlaması ile birlikte daha da arttığını anlatır[16].

A. Kadir de, *Yürüyüş*'ün "angarya" sayılabilecek işlerini kendisinin yürüttüğünü kaydeder ve şöyle der:

> … aylık bir sanat dergisinin (*Yürüyüş*'ün) bir sürü ıvır zıvır işlerine, yani dergiye yazı bulmak, para bulmak, yazıları matbaaya vermek, düzeltme ve

---

[11] 1912'de Üsküp'te doğru. Ailesi ile birlikte Türkiye'ye göçtükten sonra polis olarak görev yaptı. Bu arada Ankara Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Daha sonra avukatlık yaptı. 1965'te İzmir'de vefat etti. İdris Ahmet Pura ile birlikte *Bir Ses İki Nağme* (1931) ve *Memleket Havası* (1946) kitaplarını yayınladı. Ayrıca *Portakal Bahçeleri* (1956) ve *Mevsim Yağmuru* (1964) adlı kitapları bulunmaktadır. Hakkında bazı anekdotlar için bkz: Mehmed Kemal [Kurşunluoğlu]; *Şairler Dövüşür*, ss: 192-195.

[12] Hakkında bazı anekdotlar için bkz: Mehmed Kemal [Kurşunluoğlu], *Şairler Dövüşür*, ss: 36-39.

[13] Hakkında bazı anekdotlar için bkz: Mehmed Kemal [Kurşunluoğlu], *Şairler Dövüşür*, ss: 31-33.

[14] Hakkında geniş bilgi için bkz: Rasih Nuri İleri; "Ressam Kemal Sönmezler", *Sanat Çevresi*, No: 84, Ekim-1985, ss: 54-56. K. Sönmezler imzasına 1945'de yayınlanan ve bugüne kadar üzerinde pek durulmayan *Pınar* dergisinde de rastlanılmaktadır. Bkz: Turan Tanyer; "Hüsamettin Bozok'tan Ömer Faruk Toprak'a Bir Mektup ve *Pınar* Dergisi", *Kebikeç*, No: 40/2015, s: 329. A. Kadir'ir ilk kitabı olan *Tebliğ*'in kapak düzeni de Kemal Sönmezler'e aittir. Bkz: Nevzad Sudi [Odyakmaz]; *Küllük Anıları*, s: 105.

[15] Reşat Fuat Baraner'in "Necati Karaer" mahlasını kullanmasıyla ilgili olarak bkz: Rıfat Ilgaz; *Fedailer Mangası/Kırk Kuşağı Anıları*, s: 83.

[16] Rıfat Ilgaz; *Yokuş Yukarı*, s: 10'da "Çemberlitaş köftecileri bizim için en elverişli toplantı yerleriydi o yıllarda. Şarabı dışarıdan alınca geriye köfteyle piyazın parası kalırdı. Şiir, sanat tartışmaları ilk şişelerden sonra başlar, yeni şiirler geç saatlerde yüreklilikle ortaya çıkardı. Çemberlitaş'taki köfteci *Yürüyüş* dergisini çıkardığımız yıllarda daha da canlanmış, trafik daha da yoğunlaşmıştı" demektedir.

sayfa düzenini yapmak, matbaadan almak ve ta Fatih'ten başlayarak Harbiye'ye kadar yürüye yürüye dergiyi dağıtmak işlerine burnumu sokmuştum. Siz benim, burnumu sokmuştum, dediğime bakmayın, yaşadığımı o zaman anlıyordum asıl. Hele serde şairlik de olunca, bir şiir döktürüp yayımladım mı o şiiri o dergide, unuturdum her şeyi, bütün yükler, ağırlıklar kalkardı üstümden. Boş yere demezdi Nâzım, çocuklar, şiir yazmak nefes almaktır, diye. Sahi, Nâzım'ın da bir iki şiirini bastıydık o dergide. Bursa cezaevinden gönderdiği şiirlerdendi bunlar. Bir arkadaş getirirdi bana bu şiirleri. İbrahim Sabri adıyle yayımlardık. Ben almıştım üzerime bu şiirlerin sorumluluğunu, İbrahim benim göbek adım, Sabri babamın adıydı. Uçardım o şiirler yayımlanınca. Tabiî Nâzım'ın haberi yoktu benim bu uçtuğumdan[17].

V. Derginin Kapanışı

Yürüyüş'ün anti-faşist çizgisi, özellikle "Türkçü" ve "sağ" kesimin tepkisini çeker. Söz gelimi, dönemin önde gelen yazarlarından Orhan Seyfi Orhon *Çınaraltı* dergisinin 23 Ocak 1943 tarihli 70. sayısında A. Kadir'in "Bir İnsan" ve Nâzım Hikmet'in İbrahim Sabri mahlasıyla yayınlanan "Dünya, Dostlarım, Düşmanların, Sen ve Toprak" adlı şiirlerini şiddetle eleştirir. Bu eleştiri belki de *Yürüyüş*'ün kapatılışına giden yolun ilk basamağıdır. Yine Orhan Seyfi Orhon, *Çınaraltı*'nın 81. sayısında "solcu bir mecmua"da yayınlanan şiirleri şiddetle yerer[18]. Ve 22 Temmuz 1943'te Bakanlar Kurulu tarafından alınan bir kararla dergi kapatılır[19].

VI. Açıklamalı Bibliyografya:

A. Kadir; "Salih", No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 5, [şiir].

A. Kadir; "Tercüme-i Hâl", No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 22-23, [şiir].

A. Kadir; "Zehra", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 18, [şiir].

A. Kadir; "Buluşursak", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 18, [şiir].

A. Kadir; "Yolda Esirler", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 7, 8şiir].

A. Kadir; "Şiirlerim", No: 11, 5 İlkkânun 1942, s: 9, [şiir].

A. Kadir; "Bir İnsan", No: 12, 9 Sonkânun 1943, S. Arka kapak, [şiir].

A. Kadir; "Herşeye Rağmen", No: 14, 25 Mart 1943, s: 23, [şiir].

A. Kadir; "Darendeli", No: 15, 29 Nisan 1943, s: 15, [şiir].

---

[17] A. Kadir; *Mutlu Olmak Varken*, ss: 10-11. Nâzım Hikmet'in bazı şiirleri yine İbrahim Sadri mahlasıyla daha sonraki yıllarda *Yığın* dergisinde de yayınlanmıştır. Konu ile ilgili olarak bkz: M. Bülent Varlık; "*Yığın*", *Kebikeç*, 38/2014, ss: 199-226.

[18] Geniş bilgi için bkz: A. Kadir; *Mutlu Olmak Varken*, ss: 12-16.

[19] Deniz Gürer; *Sansür ve İktidar/Cumhuriyet Dönemi Tehdit Algıları*, ss: 156-157, 356.

A. Kadir; "Şükürlü Köyünde Bir Gece", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 16-17, [şiir].

A. N.; "Cümhuriyet'in 18'inci Yılını Yaşarken", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, ss: 1-2

[Abasıyanık], Sait Faik; "Sevgiliye Mektup", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 4-6, [öykü].

[Abasıyanık], Sait Faik; "Mektup", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 15, [şiir].

[Abasıyanık], Sait Faik; "Kestaneci Dostum/Sevgilime Hikayeler", (resimleyen: A. Arad), No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: 12-16, [öykü].

[Abasıyanık], Sait Faik; "Keten Helvacı", No: 12, 9 Sonkânun 1943, ss: 8-10, [öykü].

"Abdullah Cevdet'in Neşredilmemiş Kıtalarından", No: 6, 25 İkincikânun 1942, s: 8, [şiir].

Adnan Tahir; "Ayna ve Kadın", No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, s: 7, [deneme].

Adnan Tahir; "Materyalist Lükres", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, ss: 3-5.

Akacun, H. Vahdet; "Bir Gülün Masalı", No: 2, 5 Ağustos 1941, s: 13, [şiir].

Akalın, Necmi; "Fıransız İnkılabı ve Danton", No: 13, 15 Şubat 1943, ss: 9-12.

Akalın, Necmi; "İleri Kültüre Doğru", No: 14, 25 Mart 1943, ss: 3-6.

Akalın, Necmi; "İlim Bakımından Ahlâk", No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 8-14, [Akil Muhtar Özden'in kitabının eleştirisi].

Akalın, Necmi; "Türkiye ve Fransız İnkılâbı", No: 16, 29 Mayıs 1943, ss: 9-21.

Akalın, Necmi; "Uzun Yol/Kitaplar", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, s: 32, [kitap tanıtımı].

Akalın, Necmi; "Tebliğ/Kitaplar", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 33, [kitap tanıtımı].

Akbulut, Adil; "Theodore Dreiser", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 16-18.

Akbulut, Âdil; "Fransa Faciası", No: 10, 5 sonteşrin 1942, s: 22.

Akıncıoğlu; "Kabadayı", No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 17, [şiir].

Akıncıoğlu, M. Niyazi; "Ajans", No: 12, 9 Sonkânun 1943, s: 12, [şiir].

Akıncıoğlu, M. Niyazi; "Vatana ve Gurbete Dair", No: 14, 25 Mart 1943, s: 10, [şiir].

Akıncıoğlu, M. Niyazi; "İtiraf-ı Aşk", No: 15, 29 Nisan 1943, s: 7. [şiir].

Akıncıoğlu, M. Niyazi; "Hasbıhal", No: 16, 29 Mayıs 1943, s: 23, [şiir].

Akıncıoğlu, Niyazi; "Hasbihal-II", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 26-27, [şiir].

Aktay, Salih Zeki; "Şair Ahmet Haşim", No: 1, 5 Temmuz 1941, ss: 4-5; No: 2, 5 Ağustos 1941, ss: 10-11; No: 3, 5 Eylül 1941, s: 11; No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, ss: 15-16; No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, ss: 6-7.

"Alman Mimari Sergisi", No: 16, 29 Mayıs 1943, s: 32.

Aray, Macit; "(Şiir)'i Anla Sevgilim", No: 6, 25 İkincikânun 1942, ss: 9-10, [şiir].

Arpad, Bürhan; "Hesaplaşma", No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: 10-11, 34.

Asım Sarp; "Harp ve Şiir Hakkında", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, ss: 12-13.

Asım Sarp; "'Büyük İhtilâl'in Öğrettikleri", No: 12, 9 Sonkânun 1943, ss: 3-4.

Aytekin, Halil; "Nazlı Bacı'nın Mektubu", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 21, [şiir].

Aziz Ziya; "Romain Rolland/Şehir Tiyatrosu Dram kısmında Temsil Edilen 'Büyük İhtilâl' Münasebetile", No: 12, 9 Sonkânun 1943, ss: 5-6.

Bacon; "Mütalaaya Dair/Bacon'un Kalem Tecrübelerinden", (çev. G. Abd. Cevdet), No: 1, 5 Temmuz 1941, ss: 6-7.

Benli, Hüsnü; "'İflas' Piyesi Münasebetiyle Björnson ve İskandinav Edebiyatı", No: 13, 15 Şubat 1943, ss: 5-7.

[Benli], [Hüsnü]; "Sanat Nedir? Hüsnü Benli Cevap Veriyor: Sanat da Diğer İdeoloji Şekillerinde Olduğu Gibi İçtimai Hayatın Maddi Şartlarına Bağlıdır", No: 14, 25 Mart 1943, ss: 18-22.

Benli Hüsnü; "Büyük Sanatkârlar ve Şaheserliğin Ölmezliği Nedendir?", No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 4-6.

Benli, Hüsnü; "Yeni Dünya/Kitaplar", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, s: 34, [kitap tanıtımı].

"Bereketli Yağmurlar", No: 13, 15 Şubat 1943, ss: 3-4.

Bilbaşar, Kemal; "Ayna ve İğne", No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 23-31, [öykü].

Bilbaşar, Kemal; "Müsakkafat Kâtibi Sırrı", No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: 24-30.

Bilbaşar, Kemal; "Müsakkafat Kâtibi Sırrı", No: 12, 9 Sonkânun 1943, ss: 21-28

Bilbaşar, Kemal; "Bir Biletçinin Tatil Gününden", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 10-15, [öykü].

Birsel, Salâh; "Dünyayı Görmeye Gitmek (Panait İstrati)", No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 6-7; No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 10-11, [deneme].

Bozok, Hüsamettin; "Realizme Doğru", No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 3-5.

Bozok, Hüsamettin; "Şehir Tiyatrosu'ndan Ne İstiyoruz?", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 2-3

Bozok, Hüsamettin; "Yunan Kültürü Üzerinde Serbest Düşünceler", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 22-25.

Cassou, Jean; "Cervantès ve Biz", (çev: S. Evrim), No: 10, 5 Sonteşrin 1942, ss: 9-10, 31.

"Cevaba Cevap", No: 16, 29 Mayıs 1943, ss: 21-22, [Hasan Tanrıkut'un bir yazısının eleştirisi].

Çaloğlu, [Hasan Basri]; "Gazete", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 16, [şiir].

Çaloğlu, [Hasan Basri]; "İstida", No: 13, 15 Şubat 1943, s: 8, [şiir].

Çaloğlu, [Hasan Basri]; "Asker Mektubu", No: 14, 25 Mart 1943, s: 7, [şiir].

Çaloğlu, [Hasan Basri]; "Sinekli Bakkal", No: 14, 25 Mart 1943, ss: 29-33, [kitap eleştirisi].

Çaloğlu, [Hasan Basri]; "Biricik Hemşerim", No: 15, 29 Nisan 1943, s: 33, [şiir].

Çaydam, Hamdi Rıza; "Askeri Roman", No: 2, 5 Ağustos 1941, ss: 1-4; No: 3, 5 Eylül 1941, ss: 7-10.

Çaydam, Hamdi Rıza; "Dil Bayramı Münasebetile", No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, ss: 8-9.

Çaydam, Hamdi Rıza; "Kuyunun İtirafı", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, ss: 15-16, [öykü].

Çaydam, Hamdi Rıza; "Tenkit ve Münekkit", No: 6, 25 İkincikânun 1942, ss: 13-14.

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Büyük İngiliz Şairi Percy Bysshe Shelley", No: 13, 15 Şubat 1943, ss: 13-15.

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Meşhur Amerikan Romancısı, Büyük Edip Upton Sinclair", No: 14, 25 Mart 1943, ss: 11-15, 26.

Dosdoğru, M. Hulûsi; "Büyük İskoç Halk Şairi Robert Burns", No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 24-27.

Dosdoğru; "Klâsik ve Modern Alman Edebiyatına Dair İcmal", No: 16, 29 Mayıs 1943, ss: 30-31.

Dryden, John; "Tercümeye Dair/Dryden'in Sylvae Mukaddimesinden), (çev: Gül Abdullah Cevdet), No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, ss: 10-12.

Emre, Melâhat; "Kendi Kendimizi Tenkit", No: 14, 25 Mart 1943, ss: 8-9.

Engin, Bülent; "Sanat Nedir? Okuyucularımızdan Bülent Engin Anketimize Cevap Veriyor", No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 20-22.

E[rişçi], L[ütfi]; "Türk Edebiyat Tarihlerinin ve Tedrisatının Tetkiki", No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 9-12.

Esgin, İsmail Safa; "Yolculuk Düşünceleri", No: 1, 5 Temmuz 1941, s: 9, [şiir].

Esgin, İsmail Safa; "Beklenen Cevap", No: 2, 5 Ağustos 1941, s: 12, [şiir].

Esgin, İsmail Safa; "Babadan Evlada", No: 3, 5 Eylül 1941, s: 10, [şiir].

Esgin, İsmail Safa; "Her Şey Vatan İçindir", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, s: 14, [şiir].

Esgin, İsmail Safa; "Havuz", No: 6, 25 İkincikânun 1942, s: 16, [şiir].

Gançeva, Nevana; "Ankara-Portreler ve Düşünceler", (çev: Mustafa Şerif), No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, ss: 1-3, [Sofya'da yayınlanan *Trud* mecmuasından alıntı].

Giray, Fethi; Yozgatlı Mahmut", No: 12, 9 Sonkânun 1943, s: 20, [şiir].

Giray, Fethi; "Ekmeğe Kaside", No: 13, 15 Şubat 1943, s: 16, [şiir].

Giray, Fethi; "Bahar", No: 15, 29 Nisan 1943, s: 33, [şiir].

Gök, Selim; “Irk Psikolojisi”, No: 16, 29 Mayıs 1943, ss: 24-26, [Muzaffer Şerif’in kitabının tanıtımı].

Güresin, Ecvet; “Şöhret Merakı İntihal ve Yüz Karasına Dair”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 19-20.

Gürtunca, M. Faruk; “Yasak”, No: 2, 5 Ağustos 1941, ss: 6-7, [şiir].

H.D.; “Yarenlik”, No: 14, 25 Mart 1943, s: 34, [Rıfat Ilgaz’ın kitabının tanıtımı].

Hatko, Nevzat; “Eski Yunan Komedyası”, No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 13-15.

“Hiçbir İlmî Temele İstinat Ettirilmeyen Irkçılık -Kan Gurupları- Bakımından da Reddedilmektedir”, No: 14, 25 Mart 1943, ss: 27-28.

Hikmet Münir; “Okuyucu Kitlesinin Kuvveti”, No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, s: 6.

Himmetgil, Mustafa F.; “Ankara’da Talebe Hayatı”, No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: 2-4.

Hoyi, İbrahim; “Mütefekkir Patates”, No: 2, 5 Ağustos 1941, s: 5, [deneme].

Ilgaz, Rıfat; “Şiire Dair”, No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 2.

Ilgaz, Rıfat; “Alişim…”, No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 15, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; “Cenaze”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 11, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; “Bilmem Böyle mi Olacak Ölümüm”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 16, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; “Komşuluk”, No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 8, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; “Sanatoryum”, No: 11, 5 İlkkânun 1942, s: 17. [şiir].

Ilgaz, Rıfat; “Çocuklarım”, No: 14, 25 Mart 1943, s: 17, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; “Sınıf”, No: 16, 29 Mayıs 1943, s: arka kapak, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; “Sayfiye”, No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, s: 9, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “İyiliğimiz”, No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 8, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Bu Şehrin Çocuğu”, No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 8, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Ağaç”, No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 8, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Sabah”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 13, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Dertliyim Apostol”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 13, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Piyaz”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 13, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Yaşamak”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 13, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Yağmur”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 13, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Muhabbet”, No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 13, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Sensiz de Yaşanılır”, No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 14, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Borç”, No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 14, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; “Rıhtım”, No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 14, [şiir].

Dünya, Dostlarım, Düşmanlarım, Sen ve Toprak

Fevkalâde memnunum dünyaya geldiğime.
Toprağını, aydınlığını, kavgasını ve ekmeğini seviyorum.
Kutrunun ölçüsünü santimine kadar bildiğim halde
ve meçhulum değilken güneşin yanında oyuncaklığı
dünya inanılmayacak kadar büyüktür benim için.

Dünyayı dolaşmak
görmediğim balıkları, yemişleri ve yıldızları görmek ister-
dim.
Yalnız yazılarda ve resimlerde yaptım Avrupa seyahatımı,
Bütün ömrümce mavi pulu Asyada damgalanmış
bir tek mektup almadım.
Ben ve bizim mahalle bakkalı
ikimiz de meçhuluz Amerikada.
Buna rağmen
Çinden İspanyaya, Ümit Burnundan Alaskaya kadar
her mili bahride, her kilometrede dostum ve düşmanım var.
Dostlar ki bir kerre bile selâmlaşmadık
aynı ekmek, aynı hürriyet, aynı hasret için ölebiliriz.
Ve düşmanlar ki kanlarına susamışım
kanıma susamışlar.
Benim kuvvetim
bu büyük dünyada yalnız olmamaklığımdır.
Dünya ve insanları yüreğimde sır
ilmimde muamma değildirler.
Ben kurtarıp kellemi nida ve sual işaretlerinden
büyük kavgada
açık ve endişesiz
girdim safa.
Ve dışında bu safın
toprak ve sen
bana kâfi gelmiyorsunuz.
Halbuki sen harikulâde güzelsin,
toprak sıcak ve güzeldir.

İbrahim SABRİ.

[Irgat], Cahit Saffet; "Kahvaltı", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 14, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; "Yolculuk", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 14, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; "Mahsun Geçen Benim", No: 11, 5 İlkkânun 1942, s: 5 [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; "Şehirler", No: 11, 5 İlkkânun 1942, s: 5 [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; "Teselli", No: 14, 25 Mart 1943, s: 26, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; "18'inci Servis", No: 15, 29 Nisan 1943, s: 28, [şiir].

[Irgat], Cahit Saffet; "Şairler", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, s: arka kapak, [şiir].

Istrati, Panait; "Baraganın Deve Dikenleri", (çev: Salâh Birsel", No: 10 5 Sonteşrin 1942, ss: 20-22, [öykü].

İbrahim Sabri; "Dünya, Dostlarım, Düşmanların, Sen ve Toprak", No: 12, 9 Sonkânun 1943, s: 7, [şiir].

İbrahim Sabri; "Yirminci Asra Dair", No: 14, 25 Mart 1943, s: arka kapak, [şiir].

İbrahim Sabri; "Bir Mektup", No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 18-19, [şiir].

Karabudak, A. Faik; "Bahar", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, s: 9, [şiir].

Karay, Refik Halit; "Akıl Ermiyen Bir Tören", No: 13, 15 Şubat 1943, s: 35, [6 Şubat 1943 tarihli *Tan*'dan iktibas].

Kermo, E.; "Sanat Nedir? Okuyucularımızdan E. Kermo Cevap Veriyor", No: 16, 29 Mayıs 1943, ss: 27-30.

"Kitaplar: Irk Psikolojisi-Kürk Mantolu Madonna", No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 34-35.

"Kitaplar/Mecmualar: Alemdar Mustafa Paşa/Davalarımız/Adımlar", No: 16, 29 Mayıs 1943, ss: 33-34.

Kocagöz, Samim; "Vukuat", (resimleyen: A. Arad), No: 10 5 Sonteşrin 1942, ss: 23-30, [öykü].

Locke; "Okuma", (çev. G. Abd. Cevdet), No: 2, 5 Ağustos 1941, ss: 7-9.

Locke; "Muhakeme", (çev: G. Abd. Cevdet), No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, ss: 13-15.

M. Macid; "Herat'taki Gül", No: 2, 5 Ağustos 1941, ss: 14-16; No: 3, 5 Eylül 1941, ss: 15-16, [manzum piyes].

"Mahmut Yazıcı", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, ss: 8-9, [sanatçının "hatt"larından örnekler].

Maupasant; "Rozlai", (çev: Talat Cent), No: 3, 5 Eylül 1941, ss: 12-14, [öykü].

Menderesli, Faruk; "Kaybediş", No: 2, 5 Ağustos 1941, s: 12, [şiir].

Menderesli, Faruk; "Sabah", No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, ss: 8-9, [şiir].

Mergen, A. Behçet; "İçtimaî Bir Müessese Olarak Millet",No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 29-32.

Mergen, A. Behçet; "İçtimai Bir Müessese Olarak Millet", No: 16, 29 Mayıs 1943, ss: 4-7.

Meriçboyu, [Abdülkadir]; "1943", No: 14, 25 Mart 1943, [Suat Taşer ve Fethi Giray'ın kitabının tanıtımı].

Mill; "Dehânın İçtimaî Ehemmiyeti", (çev: G. Abd. Cevdet), No: 3, 5 Eylül 1941, ss: 1-4.

Muammer Lütfi; "Ben", No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, s: 12, [şiir].
Muammer Lütfü; "Gazel", No: 6, 25 İkincikânun 1942, s: 7, [şiir].
Muhlis Ferid; "Bir Gecenin Bestesi", No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, s: 12, [şiir].
Muhlis Ferit; "Eski Çerçeveden", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, s: 7, [şiir].
Mustafa Şerif; "Dün ve Bugün", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, ss: 13-14, [anı].

Yirminci Asra Dair

" — Uyumak şimdi
uyanmak yüz yıl sonra, sevgilim...."

" — Hayır !
Kendi asrım beni korkutmuyor,
ben kaçak değilim.
Asrım sefil
asrım yüz kızartıcı
asrım cesur
büyük
ve kahraman...
Dünyaya erken gelmişim diye kahretmedim
hiçbir zaman.
Ben yirminci asırlıyım
ve bununla övünüyorum.
. . . . . .
. . . .
. . . .
. . . ."

" — Yüz yıl sonra, sevgilim . . ."
" — Hayır !
Herşeye rağmen daha evvel ...
ve ölen ve doğan
ve son günleri güzel gülecek olan
yirminci asır
(Benim şafak çığlıklarıyle sabaha eren
müthiş gecem)
Senin gözlerin gibi Haticem
güneşli olacaktır ...

İbrahim SABRİ

Mustafa Şerif; "Çocuk ve Oyun", No: 6, 25 İkincikânun 1941, ss: 5-7.

Obay, Afif; "Millî Edebiyat Anlamı Etrafında", No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: 6-8.

Orhan Kemal; "Babam", [resimleyen: K. Sönmezler], No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 26-30, [öykü].

Orhan Kemal; "Mahpushane", No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: arka kapak, [şiir].

Orhan Kemal; "Bayram Sabahı", No: 12, 9 Sonkânun 1943, s: 11, [şiir].

Orhan Kemal; "Telefon", No: 13, 15 Şubat 1943, ss: 20-34, [öykü].

Orhan Kemal; "Sahillere İneceğiz", No: 14, 25 Mart 1943, s: 6, [şiir].

Orhan Kemal; "Bir Ölüye Dair", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 28-31, [öykü].

Ozanoğlu, Yahya Saim; "İyoniyen Şair Salih Zeki'ye", No: 6, 25 İkincikânun 1942, s: 15, [şiir].

Papazoğlu, Avr. N.; "Ortodoks Kilisesinde Musiki", No: 1, 5 Temmuz 1941, ss: 10-16.

Peri, A. F.; "Yolum", No: 5, 5 İkinciteşrin 1941, s: 8, [şiir].

Remarque, Erich Maria; "İnsanları Seveceksin", (çev: Bürhan Arpad), No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 18-21, 31.

Rhys, Ernest; "Bilinmeyen Şair: Rabindranath Tagore", (hülâsa eden: İbrahim Hoyi), No: 1, 5 Temmuz 1941, ss: 2-3.

Sinclair, Upton; "Aşağı Tabakadan Biri", (çev: M. Hulûsi Dosdoğru), No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 22-23, [piyes].

Soran, Sabri; "Hakikat", No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 17. [şiir].

Soran, Sabri; "Sana da Gülerdi", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 20, [şiir].

Soran, Sabri; "Hakikat-II", No: 16, 29 mayıs 1943, s: 26, [şiir].

Soran, Sabri; "Hakikat-III", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, s: 8, [şiir].

Sönmezler, Kemal; "Bizdeki Resim Cereyanları", No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 18-21.

Sönmezler, Kemâl; "Soysuzlaşan Sanat Karşısında", No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: 20-23.

Sülker, Kemal; "Hareket Noktası", No: 14, 25 Mart 1943, ss: 24-25.

Sülker, K.; "İnsanlar", No: 14, 25 Mart 1943, s: 34, [Ö. Faruk Toprak'ın kitabının tanıtımı].

Sülker, Kemal; "Meşhurlar Bolluğu", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 24-25.

Şahin, Feridun; "Mizah Faciası", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 21.

Şakir, Feridun; "Sosyal Bir Roman", No: 13, 15 Şubat 1943, s: 17, [Turan Aziz Beler'in *Sevda* adlı kitabının eleştirisi].

Şakir, F.; "Denizin Çağırışı/Kitaplar", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, s: 32, [kitap tanıtımı].

Tagore, R.; "Büyüyen Ay", (çev: İbrahim Hoyi), No: 3, 5 Eylül 1941, ss: 5-6.

Taşer, Suat; "Tanırım", No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 8, [şiir].

Taşer, Suat; "Bu Şehirde", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, s: 12, [şiir].

Taşer, Suat; "Memnuniyet", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 11, [şiir].

Taşer, Suat; "Keramet", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 11, [şiir].

Taşer, Suat; "Mahut Meyva", No: 13, 15 Şubat 1943, ss: 18-19, [şiir].

Taşer, Suat; "Topal İsmail", No: 15, 29 Nisan 1943, s: 23, [şiir].

Tokuzlu, Lâmi; "İnsan Irkları Meselesi", No: 1, 5 Temmuz 1941, ss: 8-9; No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, ss: 10-11; No: 6, 25 İkincikânun 1942, ss: 11-13.

Toprak, Ömer Faruk; "Şimâlin Fırtınası-Gorki", No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 16-17.

Toprak, Ömer Faruk; "Harp ve Şiir", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 14-15, 31.

Toprak, Ömer Faruk; "Cumhuriyet Devrinde On Roman", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, ss: 3-7.

Toprak, Ömer Faruk; "İnsanlar", No: 10, 5 Sonteşrin 1942, s: 19, [şiir/deneme].

Toprak, Ömer Faruk; "Yeni Neslin Hikâyecileri/Sabahattin Ali-Sait Faik", No: 11, 5 İlkkânun 1942, ss: 18-19, 31-33.

Toprak, Ömer Faruk; "Yeni Neslin Hikâyecileri/Cemalettin Mahir-Kemal Bilbaşar", No: 12, 9 Sonkânun 1943, ss: 18-19, 29, 30-33.

Toprak, Ömer Faruk; "Hürriyete Şarkı", No: 14, 25 Mart 1943, s: 16, [şiir].

Toprak, Ömer Faruk; "Bahar Çıkmış Yola", No: 15, 29 Nisan 1943, s: arka kapak, [şiir].

Toprak, Ömer Faruk; "Dünyaya, Bütün İnsanlara ve Nimetlere Dair", No: 16, 29 Mayıs 1943, s: 8, [şiir].

Toprak, Ömer Faruk; "Kenan Hulûsi/Bugünkü Hikayeciler", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, ss: 5-8.

[Ülküer], Fâzıl Mahmud; "Yürüyüş", No: 1, 5 Temmuz 1941, s: 1.

Ülküer, Fazıl Mahmud; "Büyük San'atkârlar/Hat-Üstad Mahmut Yazıcı", No: 4, 5 Birinciteşrin 1941, ss: 4-5.

[Ülküer], Fazıl Mahmut: "Gülünç ve Acınacak Telkinlerimiz", No: 6, 25 İkincikânun 1942, ss: 1-4.

"Vecizeler", No: 1, 5 Temmuz 1941, s: 7.

Whitman, Walt; "Bana Ait Şarkılardan/Altüst/Başım Kucağımdayken Arkadaş", No: 9, 9 İlkteşrin 1942, ss: 8-9, [deneme].

Yazıcı, Fehmi; "Bahar Arzusu", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1942, s: 15, [şiir].

[Yiğiter], Ümran Nazif; "Madenkeş", No: 12, 9 Sonkânun 1943, ss: 13-17, 34, [öykü].

Yürüyüş; "Hakimiyeti Milliye Bayramımız", No: 15, 29 Nisan 1943, s: 3.

Yürüyüş; "Siyantizm Diyalektik???", No: 15, 29 Nisan 1943, ss: 16-17, [Hasan Tanrıkut'un *İnsan* mecmuasının Nisan 1943 sayısında yayınlanan yazısına yanıt].

Yürüyüş; "Halkın Sanatkârı", No: 16, 29 mayıs 1943, s: 3.

Yürüyüş; "Realizm Nedir?", No: 17/18, Haziran/Temmuz-1943, ss: 3-4.

[Zaimoğlu], Ziya İlhan; "Ömür", No: 2, 5 Ağustos 1941, s: 9, [şiir].

[Zaimoğlu], Ziya İlhan; "Gurbet", No: 3, 5 Eylül 1941, s: 4, [şiir].

Ek-1

Şiire Dair

Rıfat Ilgaz

Resim ve müzik sanatında olduğu gibi edebiyatın da bünyesine tesir eden dinî telâkkiler, yerini zamanla daha başka endişelere bırakmıştır. Beşerî veiçtimaî kelimeleriyle vasıflandırabileceğimiz bu endişeler son iki asır içinde edebiyata daha fazla hâkim olmuş ve bilhassa roman janrında büyük örnekler vermiştir.

Zaman zaman, şiirin bünyesine mahallî renkler, yerli motifler ve folklor malzemesi hâlinde karışan bu endişe bugün, bir yama olmaktan çıkmış; estetik kanunlarıyla bağdaşarak şiire hakikî istikametini kazandırmıştır.

YÜRÜYÜŞ
SANAT VE EDEBİYAT
Şiire Dair

Bu içtimaîlik vasfı ile, şairin cemiyet ve tabiatla olan psikolojik münasebeti, gelip geçici anlaşması çok defa karıştırılmaktadır. Bu yanlış kanaatle Nedim gibi, Y. Kemâl gibi şairlerin, devirlerini tarih sayfalarından daha iyi verebildiklerini ileri sürenler vardır.

Şairin kendinden bahsetmesi ve enfüsî [öznel] bir şekilde dış âlemi ele alması, meydana getirdiği esere içtimaî vasfını kazandıramaz.

Sanatkâr, herşeyden önce muhitini, cemiyetini kavrıyabilecek ileri bir düşünce sistemine sahip olmalıdır. Ancak bu seviyeye

ulaşan sanatkâr, kendinden beklenileni verebilir.

Bir taraftan aynı hayat görüşüne ve düşünme sistemine sahip olan sanatkârlar birbirine yaklaşırken. Bir taraftan da mizaçlarındaki ayrılık uslûplarına tesir ederek onların şahsiyetlerini belirtir.

Sanatkâr, mevzuunu tefsir ve izah ederken muayyen bir düşünce sisteminin şaşmıyan ölçülerine bağlı kalmak mecburiyetindedir. Bu ölçü, bugün artık, mücerret bir estetik mıkyas olmaktan çıkmış ve en sağlam bir sanat telâkkisi hâline girmiştir.

Yürüyüş, No: 7/8, 9 Eylül 1942, s: 2.

Ek-2

Realizme Doğru

Hüsamettin Bozok

Realizm, gerek kendine zıt, gerek kendine muvazi olarak inkişaf eden sanat cereyanları arasında en çok alâka toplıyanı olmuştur. Bu alâkanın sebebini, bazı moda cereyanların, hayatın hakikî tekâmülünü yakından ve kuvvetle takip edememeleriyle izah etmek mümkündür. Bilhassa XIX'uncu asırın son yarımından sonra zihinleri meşgul etmiye başlıyan realizm, muhtelif istihale ve tandanslarıyle birlikte hepbirinci planda kalmıştır; gün geçtikce de bu ehemmiyetini daha ziyade hissettirmekte ve kendine zıt sanat anlayışlarını müdafaa edilmez bir hâle getirmektedir.

Bu hal yalnız sanat imkânları sonuna kadar gelişmiş olan ileri Garp memleketlerinde değil, Türkiye gibi başka bir medeniyete adım uydurmaya yeni başlıyan memleketlerde de tamamen görülüyor. Ancak, hakikî sanat faaliyetleri çok dar bir çerçevenin içine sıkışmış olan memleketimizin sanatkârları, Avrupaî metodun verimlerini henüz layıkıyle eserlerine geçirmemişlerdir. İnkılâpçı realizm, bir mesele olarak, sanatkârlarımızın kafasında yeni yeni filizlenmektedir. Şüphesiz ki bu düşüncelerin eserlere aksi için de bir zaman geçmesini beklemek lâzımdır.

Bu noktayı işaret ederken, memleketimizin, fikir ve kültür sahasında diğer medenî Garp memleketlerine nazaran çok hususî bir durumda olduğunu gözönünde bulundurmalıyız. Memleketimiz Garp fikriyatına ve sanatına kapılarını açalı ancak bir asır olmuştur. Bu bir asır içinde bazı sanat kolları, muhtelif âmillerin tesiri altında hudutlarımızı güçlükle aşabilmiştir. Şark âlemine mahsus teknik ve şartların çok defa tam zıddı imkânlar içinde yaratılmış olan Avrupaî edebiyatın, resmin, musikinin, heykeltraşlığın ilh. Memleketimizdeki geçmişleri düşünülürse vaziyet daha açık olarak belirecektir. Henüz bazı sanat kollarını doğru dürüst tanımıya başlıyan bir memlekette cereyanların münakaşası ve kabulü daha sonra gelen bir mesele olmak mecburiyetindedir. Bu bakımdan denebilir ki, memleketimizde inkılâpçı realizmin mazisi yoktur; istikbali büyük olacaktır!

Memleketimizde sanat meselelerini ve bu arada realizmi mevzuubahs ederken bir başka noktayı da ihmâl etmemek gerektir. Garp sanatı mütecanis bir tek bütün değildir! Bu sanatin içinde biribirini red veya tadil eden cereyanlar vardır ve bunlar daimî bir mücadele ve tekâmül halindedirler.

Realist sanat bütün tandanslarıyla birlikte, bu kaynaşmanın bir unsuru, şüphesiz en kuvvetli ve sağlam bir parçası bulunmaktadır. Çürük ve kof başlangıçlardan hareket eden sanat anlayışları -içtimaî hayatın sanat imkânları üzerine yapmakta olduğu esaslı tesirler dolayısıyle- gittikçe tasfiyeye uğramaktadır. Bu da, realiteyi lâyıkıyle ve hakikî cephesiyle görebilen gözler için şu mânayı ifade ediyor: Tasfiye hareketi realizmin lehine inkişaftadır, zafer de onun olacaktır!

Memleketimiz Garp medeniyeti çerçevesi içine girdiğinden beri Avrupaî değerlerle imkân nispetinde yakın bir temasa geçilmek zarureti hissedildi. Burada bir *değerler değişimi* değil, daha ziyade, meçhulumuz olan bazı *değerleri tanıma* işi bahis mevzuu olduğu için, umumiyetle Garp değerlerinin iyisini kötüsünden fark ve temyiz edecek zaman ve imkânlara tamamen malik bulunmuyorduk. İçimizde, şiddetli bir susuzluğun giderilmesi için duyulan arzudan başka bir şey yoktu. Bundan dolayı Garp kültürünü tanımıya başlarken, ister istemez bu kültürün biribirine zıt hususiyetlerini de -sanki elzemmiş gibi- almıya, benimsemiye mecbur olduk. Realizme "gel!", sembolizme "git!", fütürizme "gelme!" diyemezdik! Esasen, Garp memleketlerine bu ceryanlara kaynak olan bazı imkânlar bizde de -küçük çapta olsa da- vücut bulmaya başlamıştı.

Burada, çok tekrarlanmış olan mühim bir hakikati bir defa daha işaret etmiş oluyoruz: Sanat eserinin sebebi ve neticesi, cemiyetin o tarihî ân içinde ulaşmış olduğu tekâmül merhalesine bağlıdır. Bu telâkki, sanat eserini içtimaî bir vakıa olarak ele almak demektir ki, hakikî realist sanatin de, asrımızın müspet ilimler sahasındaki terakkilerinin de icapları budur.

Bu bakımdan eski Yunan ve Latin klasiklerinden Ortaçağ'a ve Rönesans'tan bugüne kadar bütün dev şahsiyetlerin eserlerinde, yaratıldıkları devrin bir payı, içtimaî zaruretlerin tesiri ve izleri fazlasiyle bulunmaktadır. Esasen sanat eserine müessir olan bu gibi âmiller gözönünde bulundurulmazsa Othello'nun Desdemona'yı niçin hançerlediğini, Fortinbras'ın niçin Hamlet'in ölüsüne muzika çaldırarak harp merasimi yaptırdığını, Flaman ressamların niçin ekseriya deniz resmi boyadıklarını, Robinson'un niçin ıssız bir adada gençliğini harcadığını ve en nihayet Don Quichotto'un niçin değirmen kanatlarına hücum ettiğini izah etmemiz mümkün değildir.

Yürüyüş, No: 7/8, 9 Eylül 1942, ss: 3-5.

Kaynakça

A. Kadir; *Mutlu Olmak Varken*, 2. baskı, Hilâl Matbaacılık Kollektif Şirketi, İstanbul-1976.

Doğan, Erdal; *Edebiyatımızda Dergiler*, Bağlam yay., İstanbul-1997.

Gürer, Deniz; *Sansür ve İktidar/Cumhuriyet Dönemi Tehdit Algıları*, Yeditepe yay., İstanbul-2015.

Günyol, Vedat; *Sanat ve Edebiyat Dergileri*, Alan Yayıncılık yay., İstanbul-1986.

Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Kataloğu/Süreli Yayınlar, (haz: Selahattin Öztürk-Abdurrahman M. Hacıismailoğlu-Muhammed Hızarcı), İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul-2006.

Ilgaz, Rıfat; *Fedailer Mangası/Kırk Kuşağı Anıları*, (yay. haz: Öner Yağcı), Çınar yay., İstanbul-1993.

Ilgaz, Rıfat; *Yokuş Yukarı*, Çınar yay., İstanbul-1987.

İleri, Rasih Nuri; "Ressam Kemal Sönmezler", *Sanat Çevresi*, No: 84, Ekim-1985, ss: 54-56.

[Kurşunluoğlu], Mehmed Kemal; *Şairler Dövüşür*, Çağdaş yay., İstanbul-1981.

Nesimi, Abidin; *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler/1909-1949*, Promete yay., İstanbul-1979.

[Odyakmaz], Nevzad Sudi; *Küllük Anıları*, 3. baskı, Mephisto yay., İstanbul-2004.

Tanyer, Turan; "Hüsamettin Bozok'tan Ömer Faruk Toprak'a Bir Mektup ve *Pınar* Dergisi", *Kebikeç*, No: 40/2015, ss: 323-329.

Tülbentçi, Feridun Fazıl; *Cümhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar/29 İlkteşrin 1923-31 İlkkânun 1940*, Başvekâlet Matbuat U. Müdürlüğü yay., [İstanbul]-1941.

Türkiye Bibliyoğrafyası, c: II-Hususî Neşriyat/1928-1938, T.C. Maarif Vekilliği Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğü yay., İstanbul-1939.

[Ülküer], Fazıl Mahmud; "Yürüyüş", *Yürüyüş*, No: 1, 5 Temmuz 1941, s: 1.

Varlık, M. Bülent; "*Yığın*", *Kebikeç*, No: 38/2014, ss: 199-226.

Öz: Bu yazıda "vasat" bir edebiyat dergisi olarak yayın hayatına başlayan, ancak daha sonra toplumcu yazarlar tarafından devralınan *Yürüyüş* dergisi hakkında bilgi verilmektedir. Derginin kısa süren yayın hayatında 1940 döneminin önde gelen yazar ve sanatçılarının imzası görülmektedir.

Anahtar sözcükler: *Yürüyüş*, sosyalist basın, basın tarihi, Rıfat Ilgaz, 1940 Kuşağı

A Journal's Transformation from the Centre to the Left: *Yürüyüş*

Abstract: This article focuses on *Yürüyüş* that started its life as a "mediocre" literary journal, but then changed its nature after being taken over by socialist authors. Despite its short life span, the traces and signatures of prominent authors and artists of 1940s are observed in the pages of *Yürüyüş*.

Keywords: *Yürüyüş,* socialist press, history of press, Rıfat Ilgaz, the generation of 1940

Atatürk'ün *Kuran-ı Kerim* ve Piyano Hediye Ettiği İlkokul

Özden BİLEN

Çocukluğumun ve erken gençlik yıllarımın önemli bir bölümü, zamanın yıpratıcı etkilerine yüzlerce yıl dayanmış Ankara Kalesi çevresinde geçmişti. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın çok etkileyici tasvirler içeren *Beş Şehir*[1] adlı kitabının Ankara'yı anlatan kısmında, 1928 sonbaharında Ankara'ya Lise Edebiyat öğretmeni olarak atandığı günlere ait anılarında:

> Ankara Kalesi benim için adeta bir fikr-i sabit olmuştu. Günün birçok saatlerinde dar sokaklarında dolaşır, eski Anadolu evlerini seyrederim… Anafartalar ve Dumlupınar'ın kahramanı, son muharebenin sabahında tek başına, ağzında sigarası, bir tepeye doğru ağır ağır ve düşünceli çıkar. İşte Ankara Kalesi muhayyilemde daima ömrünün en güneşli saatine böyle yavaş yavaş çıkan büyük adamla birleşmiştir…

cümlelerini yazarken, Atatürk'ün 1920'li yılların Ankara'sı ile bütünleşmesini çok güzel ifade etmiştir. Bu günlerde sıradan bir turistik bölge olarak görülen Ankara kalesi ve çevresi bende daima büyük bir heyecan yaratmıştır.

Tanpınar'dan 7 yıl kadar önce, Milli Mücadele yıllarının en çetin dönemlerinde 1919 Eylül'ünden 1921 Ağustos'una kadar Anadolu'yu gezen ve Ankara'da Atatürk ile mülakat yapan Fransız kadın gazeteci Berthe George-Gaulis[2]

---

[1] Ahmet Hamdi Tanpınar; *Beş Şehir*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.

[2] Berthe Georges–Gaulis; *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği* (Özgün adı: *Le Nationalisme Turc*; Paris-Librairie Plon 1921). Fransa'da 1921 yılında yayınlandıktan 60 yıl sonra, Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılı dolayısıyla, Türkçeye çevrilmiş ve 1999 yılında *Cumhuriyet* gazetesinin eki olarak okuyucu ile buluşmuştur. Madam Gaulis olarak bilinen

1921 yılında Ankara'da kısa bir süre ikamet etmiştir. O tarihteki Ankara'yı şöyle tasvir eder:

> ...Yollarda, Asya'dan gelmiş delegelere rastladık... Bakanlarla milletvekillerinin yarı sivil yarı asker olan kıyafetlerini astragan bir kalpak tamamlıyor... Anadolu'nun belli başlı yollarının düğümlendiği bu stratejik merkezdeki yollarda bitmez tükenmez deve kervanları hareket halinde. Ayrıca askeri birlikler, yarı vahşi atlarına son derece hâkim Türk süvarileri, bir sürü araba... Hepsinde subay, milletvekili bakan aynı telaşlı yürüyüş, aynı sözler, aynı ifade var. Yaşlar bile aşağı yukarı aynı, otuzla otuz beş arası ve hepsinde aynı tansiyon... Atların nalları kaldırımları çekiç gibi dövmekte. Evimin sekiz küçük penceresi bu yola bakıyor ve ben askeri hareketin içinde yaşıyorum...

Ankara Kalesi eteklerinde Anafartalar Caddesi'nde bir İlkokulun önünden geçerken, 1924 yılında eğitime başlayan ve bir yıl sonra 8 Kasım günü Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından ziyaret edilerek *Kuran-ı Kerim* ile birlikte bir de piyano hediye edilen Atatürk İlkokulu bana, Tanpınar ve Berthe'nin olağanüstü tasvirlerini anımsatır. Atatürk İlkokulu, Ankara'da 1923 yılında inşasına başlanan ilk eğitim kurumu olması ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk tarafından okula çok özel anlam taşıyan hediyeler verilmesi Cumhuriyet'in Kuruluşu ile başlayan eğitim çalışmalarının kapsayıcılığına işaret etmektedir.

Bu yazıyı hazırlarken anılarını yazıya dökmüş olanların deneyimlerinden, kendi anılarımdan[3], görsel araçlardan, okul arşivinden ve diğer incelemelerden faydalanarak, bir İlkokulun Ankara Kalesi eteklerinden başlayan tarihi yolculuğunun sadece ilk çeyrek asırlık dönemine, elimdeki bilgiler çerçevesinde özetle değinebildim.

I. Okul: Mekân ve Zaman

Kitaplarını, edebi eserlerini okumaktan, müziklerini dinlemekten zevk aldığımız insanlar ile farklı zaman kesitlerinde olsa da aynı okulları, aynı mahalleri paylaşmış olmanın verdiği bir haz vardır. Tarihi yapılar değişik zaman dilimlerindeki yaşanmışlıkları ve anıları toplar. Picasso bir söyleşisinde; atölyesinin bulunduğu mahallin 17. Yüzyıl'ın bir ressamı Frenhofer[4] ile aynı olmasının kendisine "ayrı bir heyecan ve coşku verdiğini" söylemiştir. Bazı mekânların kendine özgü bir biyografisi vardır. Buna mekânın ruhu da diyebiliriz.

Şeyh-ül müverrihin (tarihçilerin şeyhi) olarak anılan Halil İnalcık (1916-2016) "Tarihçilerin Kutbu" başlığı ile yayınlanan nehir söyleşide, günümüzde Atatürk İlköğretim Okulu olarak anılan Ankara'nın eski caddelerinden Anafartalar üze-

---

Türk dostu Fransız kadın gazeteciye Birinci Meclis tarafından teşekkür mektubu gönderilmiştir.

[3] Özden Bilen, Atatürk: I İlkokulu 5B Sınıfı 729 numaralı öğrencisi, 1951-1952 ders yılında mezun olmuştur.

[4] Pierre Assouline, *Rosebud Biyografi Parçacıkları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 133.

rindeki Gazi İlkokulu izlenimleri ile Ankara'nın 1925 yılındaki durumunu kısaca şöyle tasvir eder[5]:

> … Babam geldi sonra ve bizi Ankara'ya götürdü. O gidişten aklımda kalan tüneller… Biliyorsunuz Bilecik'e girmeden bir sıra tüneller var. Korktum tabii… Ankara'ya gittik, perişan bir ev… Ev yoktu o zaman, mebuslar için bile ev yoktu. Ömer Ağa ev sahibimizdi. Orada beni Gazi Mektebi'ne yazdırdı babam. O iki mektep hâlâ duruyor, birini ortaokul yapmışlar; Gazi İlkokulu ve Latife Hanım İlkokulu. Karşısında Himaye-i Etfal, Çocuk Esirgeme vardı. İyi hocalar vardı, iyi bir mektepti. Mesela Nimet Hanım'ı hâlâ hatırlarım. Çocuklar o yaşta hocaları teyze, anne gibi seviyorlar. O zaman Atatürk'ün ilk zamanları, Gazi diyoruz, Gazi'nin mektebinde okuyorum…

Garip Şiir akımının temsilcileri olarak da bilinen Orhan Veli (1914-1950), Oktay Rıfat (1914-1988) ve Melih Cevdet Anday (1915-2002) üçlüsünden Orhan Veli ve Oktay Rıfat da bu ilkokulda okumuştur. Cumhuriyet Döneminin iki önemli şairinin yolları, çocukluk çağlarında, aynı mektepte, Cumhuriyet'in İkinci kuruluş yılında kesişmiştir.

Orhan Veli; babası Mehmet Veli Bey'in Riyaseti Cumhur Bando Heyeti Reisliği'ne atanması ile İstanbul'dan Ankara'ya gelmiş ve Galatasaray Lisesi'nin dördüncü sınıfından sonra öğrenimine bu okulda, 1925 yılında, beşinci sınıf öğrencisi olarak devam etmiştir[6]. Oktay Rıfat da aynı yıl Atatürk İlkokulu'nda öğrenim görmüş ve aralarında yakın bir arkadaşlık kurulmuştur. Oktay Rıfat; Gazi ve Latife Hanım İlkokulu bilahare Taş Mektep (Ankara Lisesi) günlerine ve Orhan Veli ve Melih Cevdet arkadaşlıklarına anılarında yer vermiştir[7]:

> "…Ankara'da Adliye binasının yanında iki tane mektep vardı. Bunlardan bir tanesi Latife Hanım'ın ismini taşırdı. Bir tanesi de Gazi'nin adını taşırdı. Ben Latife Hanım'ın tarafında okurken öbür tarafta da Orhan Veli öğrenciymiş. Oradan Taş mektebe geçtik, Ankara Lisesi'ne. Ankara Lisesi'nde edebiyat merakımız, şiir merakımız hafiften başladı. İki sene sonra Melih Cevdet geldi ve Garip sacayağı böylece kurulmuş oldu. Hocamız Ahmet Hamdi Tanpınar'dı, kendisinden çok faydalandık. Mektep sonlarına doğru, bayağı eli yüzü düzgün şiirler yazmaya başladım.

[5] *Halil İnalcık Kitabı: Tarihçilerin Kutbu*, söyleşi: Emine Çaykara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Kasım 2005, 3. b., s. 25. Kitabın 30. sayfasında 1925 yılında Ankara'ya gittikleri ve yerleştikleri evin üst katına Sadri Maksudi Bey'in taşındığı ifade edilmektedir.

[6] Turan Tanyer; *Taş Mektep,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 84.

[7] 22 Mayıs–22 Haziran 2014 tarihleri arasında Yapı Kredi Kültür Merkezi'nde açılan *Elleri Var Özgürlüğün: Oktay Rıfat 100 yaşında Sergi Kitabı*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 34 ve 35.

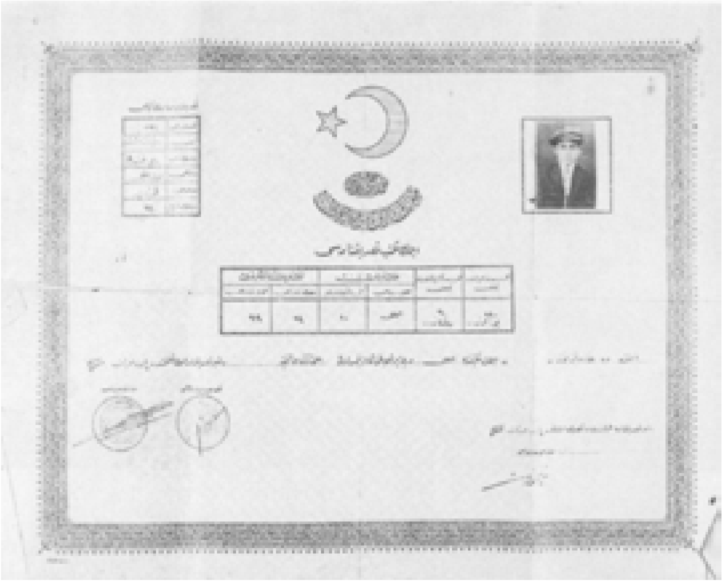

Oktay Rıfat'ın Ankara Latife Mustafa Kemal İlkokulu Diploması
[*Yapı Kredi Sergi Kitabı*, s. 34]

Gazi Mustafa Kemal İlk Erkek Numune Mektebi ve Latife Gazi Mustafa Kemal İlk Kız Numune Mektebi olarak 1925 yılında eğitime başlayan okul kısa bir zaman sonra karma eğitime geçmiştir. Atatürk'ün boşanmasından (5 Ağustos 1925) sonra adları Gazi 1 ve Gazi 2 olarak değiştirilmiş, Gazi Mustafa Kemal'e "Atatürk" soyadı verildikten sonra Atatürk I. ve Atatürk II. İlkokulu adını almıştır. Halen Atatürk İlköğretim Okulu adıyla eğitim vermektedir.

Her iki yapı da iki katlıdır ve girişleri ortadandır. Giriş ekseni ile yanlardaki üçer pencerelik kısımlar dışa çıkıntılıdır ve ahşap destekler ile taşınan geniş saçaklı çatılar ile örtülmüştür. Alt katta ve giriş kapısında basık, üst kat pencerelerinde ise sivri kemerler kullanılmıştır. Kemerler Osmanlı mimarisinde olduğu gibi iki ayrı renk taş ile inşa edilmiştir.

İç mekânda geniş koridorlar, sınıf ve idari amaçlı odalar ile çevrelemiştir. Yapıların kâgir olan duvarları dıştan sıvanarak, sınıflarla üst kat koridoru zemin ve tavanı ahşap malzeme ile kaplanmıştır. Yüksek tavanlı geniş koridorlar sergi düzenlenmesi için uygun olduğundan, özellikle okulun kapalı olduğu ay ve günlerde çeşitli sergilerin düzenlenmesinde kullanılmıştır.

Erken Cumhuriyet döneminin zarif okul mimari örneklerinden olan bina; Mimar Mukbil Kemal (Taş) Bey[8] tarafından Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi üslubunda tasarlanmıştır[9].

Gazi Mustafa Kemal ve Latife Gazi Mustafa Kemal İlkokulları (1925).
[*Ankara İli'nin Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitimi*, s. 143.]

[8] Biyografisini yalnızca Ali Cengizkan'ın yazdığı, Osmanlı son döneminde Anadolu Mıntıka-i Vakfiyesi mimarlarından ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Maarif Vekaleti mimarlarından, Sanayi-i Nefise 1911 mezunu ve hocalarından Mukbil Kemal Taş'ın (1891-?), resmi yapıların ve okul binalarının tip projelerinin üretilmesinde etkin yer aldığı anlaşılıyor (Bkz. Ali Cengizkan, "Söz ve Tarih VII: Mukbil Kemâl Taş (1891-?)", *Arredamento Mimarlık*, Sayı: 11, 2003, s. 112-119 ve ayrıca F: Nurşen Kul, "Erken Cumhuriyet Dönemi İlkokul Binaları", *Mimarlık*, Temmuz-Ağustos 2011, s. 66-71).

[9] Ankara Enstitüsü Vakfı internet adresi: aev.org.tr/ankaranin-tarihi-arkeolojisi-ve-mimarisi/ulus-sihhiye/vi-14-gazi-ve-latife-okullari/, Erişim tarihi 25.11.2013. Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi, Türk Mimarlığının 1910-1930 yılları arasını kapsar. Türk Ulusalcılığının mimarlık alanındaki bir yansıması sayılabilir.

> Sevdiğimiz kentlerde bazı yerleşim alanları ve binalar vardır ki sizinle iletişime geçer. İletişimde ipuçlarını yakalamak gerekir. Yirminci Yüzyılın önemli mimarlarından Le Corbusier'in sözleri hep aklıma takılmıştır: "Sen taşla toprakla bir şeyler yaparsın o bir yapıdır. Birden bir şey yüreğime dokunur ah ne güzel derim! İşte o mimaridir."

Corbusier tarafından güzel bir tanımlama yapılmış. Pek çok yapı sadece beton yığınıdır. Bazıları ise özgün üsluba sahip bir sanat eseridir. Corbusier'in tanımına mimari üslubun tarihle de bütünleşmesi gerektiğini eklemek isterim. Aslında bu olgu mekânın zamanla da bütünleşmesidir.

İnci Gürbüzatik'in *Misket* romanındaki[10] çok canlı ve gerçekçi tasvirler örneğin: Anafartalar caddesi ile Atatürk İlkokulu, Ulus Meydanı ve çevresi ile Gazi Lisesi yakınlarındaki Tayyare Sokak tamamen benim çocukluğum ve erken gençlik yıllarımın geçtiği yerleri de kapsamaktadır. Gürbüzatik'in kelimeleri ile İlkokul şöyle tanıtılmaktadır:

> […] Çaresiz, naklimi Anafartalar Caddesi'ndeki Atatürk Birinci İlkokulu'na aldı babam… Cumhuriyet sonrası kentleşmeye başlayan modern Ankara'nın simgelerinden biri. Şimdiki okulların yanında bir minyatür güzelliğinde, sarıya boyalı, eski Adliye binasının hemen yanı başında benim bakmaya doyamadığım yan yana iki katlı iki güzel bina. Restorasyonla -nasıl bir restorasyon ki- geçmişe dair pek çok özelliğini yitirmiş olsa da şükrediyorum, çünkü hiç olmazsa yıkılmamış, ayakta. İlk inşa edildiğinde önünde geniş merdivenler varmış. Öğrenciler o görkemli merdivenlerden girerlermiş okul bahçesine. Yıllar sonra, sayıları giderek çoğalan birilerinin direktifiyle o merdivenleri yıkıp yerine dükkânlar yapmışlar…
>
> Bedia Subaşı öğretmenimi seviyorum. Beş yıl öğretmenim oldu (Devlet Tiyatroları Sanatçısı Nur Subaşı'nın annesidir.) Okuma yazmayı bana o öğretti. Ondan çok şey öğrendim. Sınıfımızda bir piyano vardı. O, hem kutusundan özenle çıkarttığı kemanını çalıyor, hem de, başında merakla toplaştığımız, tuşların üstünde gezinen hünerli ellerini, parmaklarını seyrettiğimiz piyanoyu [çalıyordu]…

Okulun sadece merdivenlerinin bir bölümünün yıkılmış olması bile bir şans. Çünkü Ankara'nın büyümesine paralel olarak Okul rant değeri yüksek semtlerden uzaklaştığından, yaklaşık bir asırlık bina, yıkılmaktan kurtulabilmiştir. Bulunduğu yere şimdiye kadar "taşla toprakla ve/veya beton ve çimento ile" AVM inşa edilmiş olurdu.

Okul inşaatına para, malzeme ve iş gücü yetersizliği yaşanan bir dönemde, 1923 yılı içinde, başlanmıştır. Çok elverişsiz koşullarda at arabası ile uzak mesafelerden taş taşınarak yapımı başlatılan okul 1925 eğitim yılına yetiştirilmiştir. Marangoz, demirci, taşçı gibi Rum ve Ermeni ustaların Anadolu'yu terk ettiği, Türk ustalarının önemli bir bölümünün ordu emrinde bulunduğu zamanda

[10] İnci Gürbüzatik, *Misket*, GOA Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 93, 95.

gerçekleştirilen okul inşaatı, Cumhuriyet'in "Anadolu insanına okuma yazma öğretme kararlılığının" işareti olmuştur.

Okul inşaatının başladığı yıl Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı, yeniden harbe girilip girilmeyeceği belirsiz ve sayısız sorunlarla boğuşulan bir dönemdir. Atatürk, 1 Mart 1923 tarihinde Bütçe görüşmelerinde[11], Meclis'te yaptığı konuşmada eğitime en büyük süreyi ayırmıştır. Konuşmasının başında şu sözler ile belirsizliğin altını çizmiştir:

> Efendiler dâhil olduğumuz senenin bir sulh senesi olması ihtimali kadar bir harp senesi olması ihtimali de vardır. Bu ikinci ihtimale göre tedbirli bulunmak elbette daha muvafıktır." (Hay hay sesleri - Meclis tutanaklarından aynen alınmıştır.)

Bilahare Atatürk 94 yıl önce savaş koşullarında eğitim gibi hayati önemdeki bir konuda gösterilen çabaları dile getirmektedir (Çok kısaltılarak alıntılanmıştır):

> Efendiler... Milli Eğitim Bakanlığı'nca geçen bir yıl içinde ateşkes ve savaş dönemlerinde il merkezlerinde kapalı kalan erkek öğretmen okullarından on üçünün tekrar açılması sağlanmış, çeşitli livalarda yeniden on yedi erkek bir kız lisesi kuruluşu tamamlanmış, altı erkek, iki kız yüksek okulu açılması gibi olumlu çalışmalar sürdürülmüştür. Bütün yıl okullardaki öğretmen boşluğunun doldurulmasına çalışılmış, kurtarılmış yerlerin okullarına eğitim gücü ve milli onuru denenmiş öğretmenler gönderilmiştir… Geçen yıl bütün il ve livalardaki Milli Eğitim kütüphanelerine parasız kitap gönderilmesi ve şehit çocuklarına on beş bin kadar kitap dağıtılması da bu çalışmalara eklenebilir…
>
> Yeni yıl içinde ülkemizde ilk ve orta eğitimin yeterince düzeltilmesi için Anadolu 15 öğretmen okulu bölgesine ayrılacaktır. Burada tam dönemli birer lise ile iki yüz öğrenci alabilecek ilköğretim erkek öğretmen okulu ve bir de kız öğretmen okulu bulunacaktır. Bu okulların eğitim ve öğretim kurumları, yaklaşık 60 kişiye erişecektir. Böylece ülkenin çeşitli bölümlerinde güçlü elemanlardan kurulu birer öğretim merkezi kurulmuş olacaktır…

Lozan konusunda çok tartışmalı geçecek gizli oturumlar bu toplantıyı hemen takiben 2, 3, 4 ve 5 Mart, son gizli oturum ise 6 Mart 1923 Salı günü yapılacaktır. Lozan İkinci dönem görüşmeleri ise 23 Nisan 1923 tarihinde yeniden başlayacaktır. O günlerde, geçici sulh ortamı pamuk ipliğine bağlı ve Mudanya Anlaşması ile sağlanan ateşkes durumu her an bitebilirdi. İstanbul hâlâ işgal altında ve Boğazlar İngiliz ve Fransız donanmasının kontrolünde bulunmaktaydı. Gerek Büyük Millet Meclisi'nde ve gerekse İngiliz Parlamentosu'nda son derece gergin tartışmalar yaşanmaktaydı.

Lordlar Kamarası'nda 13 Şubat 1923 tarihinde yapılan görüşmelerde Dışişleri Bakanı Lord Curzon Anadolu'nun durumunu şöyle tasvir etmekteydi[12]:

---

[11] *TBMM Zabıtları*, Devre 1, Cilt 28, İçtima Senesi 4, 1 Mart 1339, Perşembe günü.

[12] http://hansard.millbanksystems.com HL Deb 13 February 1923, vol. 53, cc 4–47.

"…Barışa bizler kadar Türklerin de ihtiyacı var. Sekiz yıl süren bir savaştan sonra fakirleşmiş, hemen hemen bütün kaynakları tükenmiş veya yok olmuş ülke için nasıl bir ümit veya şans olabilir ki Türklerin savaşa devamında çıkarları olsun?"

Bugün düşünemeyeceğimiz çok zor şartlar altında bile Atatürk "Şehit Çocuklarına" dağıtılmak üzere 15.000 kitap basıldığını ve ileriye dönük eğitim planlarını Türkiye Büyük Millet Meclisi ile paylaşmaktaydı. İtilaf devletlerinin son kalıntıları 2 Ekim 1923 tarihinde İstanbul'dan çekilmiş ve 6 Ekim'de Türk Ordusu İstanbul'a girmişti.

İkiz okulların, 1920'lerin Ankara'sında İkinci Milli Meclis yapısı iler birlikte şehrin en itibarlı yapılarından olduklarını, Ali Cengizkan'ın Ankara'nın ilk planını yapmakla görevlendirilen Dr. Carl Christoph Lörcher'in planından yaptığı alıntıdan da anlıyoruz. Lörcher'e göre iki okulun önünde bir meydan bulunacaktır ve batı yönünde üzerinde okul binalarının ve spor alanlarının bulunduğu parka açılacaktır. Zaten bir yükselti üzerinde bulunan okullar, böylece hem Ankara Kalesi'ni hem de "ışınsal bakı hattı" ile İstasyon'u görecektir; "bugün iki yapının Ankara Ovası ile görsel ilişkisi" kopartılmıştır.[13]

II. Atatürk'ün İlkokulu Ziyareti

Doksan iki yıl önce; 8 Kasım 1925 tarihinde okulu ziyaret eden Atatürk bu ziyaretinde Kız Numune İlk Mektebi'ne *Kuran-ı Kerim* ile birlikte bir de piyano hediye etmiştir.[14]

Sinan Meydan'ın *El-Cevap* başlıklı kitabında hediye edilen *Kuran-ı Kerim* ile ilgili şu bilgi yer almıştır: "… Atatürk hayatının çok değişik zamanlarında birçok kişi ve kuruma imzalı *Kur'an* hediye etmiştir. Örneğin; 1925 yılında Ankara Gazi Kız Numune Mektebi'ne Cemil Sait Bey'in *Kur'an-ı Kerim* tercümesini hediye etmiştir. Atatürk hediye ettiği bu *Kur'an* tercümesinin üstüne, "*Gazi Kız Numune Mektebi'ne dikkatle okunmak için… Hediye ediyorum,*" diye not düşmüş ve imzalamıştır."

Kuran'la birlikte okula piyano da hediye edilmesi anlamlıdır. 1923 yılında Darülelhan'da Batı müziği bölümü açılmış ve Cemal Reşit Rey öğretmen olarak Paris'ten çağrılmıştır. Bilahare Cumhuriyet'in ilk eğitim kurumlarından olan Musiki Muallim Mektebi, 1924 yılında, müzik öğretmenleri yetiştirmek üzere eğitime başlamıştır. Okulun öğretmen kadrosu, Riyaset-i Cumhur Filarmoni Orkestrası üyelerinden sağlanmıştır.

---

13 Ali Cengizkan, *a.g.m.*, s. 115.

14 Ömer Faruk Gençkaya, *Eğitimin Başkenti Ankara,* Vehbi Koç ve Ankara Araştırmaları Vakfı (VEKAM), Ankara, 2008, s. 112; Sinan Meydan, *El-Cevap*, İnkılâp Kitabevi, 2013, İstanbul, s. 302.

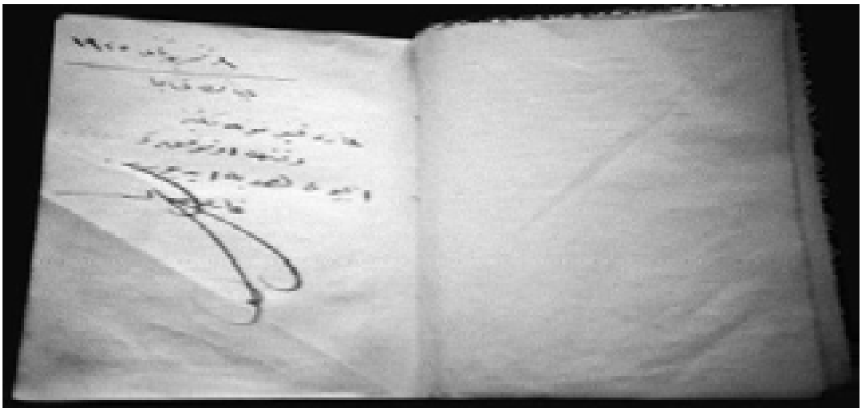

Atatürk'ün *Kuran-ı Kerim* hediyesine ilişkin kendisinin imzalandığı yazı: 8 Teşrin-i sani (Kasım) 1925, Çankaya "Gazi Kız Numune Mektebi'ne dikkatle okunmak için… Hediye ediyorum, Gazi Mustafa Kemal." [Kaynak: OdaTV]

Atatürk İlkokulu'nda 1951-1952 eğitim yılında son sınıfta okurken Cumartesi öğleden sonraları veya Pazar günleri zaman zaman arkadaşlar ile okul bahçesinde buluşarak oyun oynardık. Böyle bir günde taş binanın içinden nefis bir piyano sesinin yankılandığını duydum. İç mekândaki geniş koridorlardan seslerin geldiği odalara yöneldiğimde bizim sınıfta olmayan bir kız öğrencinin, yanında müzik öğretmeni, piyanoda bir eser üzerinde çalıştığını gördüm. Üst kattaki diğer bir oda da ise mandolin dersi verilmekteydi. Bizim sınıftan da bazı arkadaşlarımın mandolin dersi aldığını biliyordum. Mandolin çalan arkadaşlarımı hayranlıkla dinlediğimi hatırlıyorum. Piyanodaki ses zenginliğine de vurulmuştum. Hafta sonları daha sık okula gider oldum.

Atatürk tarafından okula bir piyano hediye edildiğini uzun seneler sonra öğrendim. Okul binasının mütevazı bir odasında muhafaza edilen, bakım ve tamire muhtaç durumdaki piyanonun fotoğraflarını çekerek, imal yeri ve markası hakkında internet ortamından bilgi derlemeye çalıştım.

"Julius Feurich" marka konsol tipi piyanonun imalat tarihinin 1925 yılı veya muhtemelen daha önceye ait olması gerekir. "Julius Feurich" marka piyanoları imal eden fabrika Julius Gustav Feurich tarafından 1851 yılında Leipzig şehrinde kurulmuş olup, Feurich'in babası ve büyük babası da piyano imalatçısı olarak ün yapmıştır. Bu fabrikada hem "konsol" hem de büyük ölçekli "kuyruklu" piyano olarak isimlendirilen "konser piyanoları" imal edilmiştir. İkinci Dünya Harbi'nde piyano imalat atölyeleri hava hücumları ile tahrip edilmiş ve Leipzig kenti Doğu Almanya sınırları içinde kalmıştır. Komünist rejim tarafından 1959 yılında şirkete el konulmuştur. Feurich ailesinden dördüncü nesli temsil eden Julius Herman atölyelerini Batı Almanya'nın Bavyera Eyaleti'ne taşımıştır. Halen imalatı bu eyalette devam etmektedir. Atatürk'ün okula hediye ettiği model ve benzerlerinin ahşap işçiliği çok güzel ve dikkat çekicidir.

Julius Feurich marka piyano Leipzig kentinde imal edilmiştir. [Özden Bilen Fotoğraf Arşivi]

Yiğit Okur'un (1934-2016) *Piyano* isimli ilginç romanında[15] adı geçen ve gerçek bir kişi olduğu bilinen Elvira de Hidalgo'nun (1891-1980) piyanosunun ilk sahibinin dünyaca ünlü soprano Maria Callas (1923-1977) olduğu, beş sahip değiştirdikten sonra halen Pera Müzesi'nde sergilendiği belirtilmektedir. Müzik aletlerinin ve genel olarak sanat eserlerinin bu konularda uzman kişilerce izinin takip edilmesi, bizleri ilginç öykülere ulaştırabilir.[16]

Atatürk'ün bir ilkokula hediyesi olduğu belirtilen piyanonun, gerekli bakım ve onarımları ile birlikte uzmanları tarafından tarihi bakımdan da ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulması ve sergilenmesi gerekmektedir.

Atatürk İlkokulu'nun yüksek tavanlı geniş koridorları sergi düzenlenmesi için uygun olduğundan, inşasını takip eden yıllarda, Ankara'daki çeşitli sergilerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. *Muallimler Birliği Mecmuası*'nın İlk sayısında (Temmuz 1925, Sene I, Sayı 1) Gazi Mustafa Kemal Paşa Numune Mektebi'nde açılan bir el işi sergisinin fotoğrafı yer almıştır[17].

[15] Yiğit Okur, *Piyano*, Can Yayınları, İstanbul, 2003.

[16] Örneğin Ankara'ya "ilk gelen piyano"ya ilişkin bilgimiz yoksa da, şehirde 1917'de ("yüz kadar") piyano bulunan ev olduğunu, yangın nedeniyle sokağa çıkarılan piyanolardan söz eden Refik Halit Karay'dan öğreniyoruz; "Ankara", *Deli*, İnkılap Y., İstanbul, t.y., s. 48.

[17] Ömer Faruk Gençkaya, *a.g.e.*, s. 112.

Piyanonun ahşap işçiliği dikkat çekicidir, iç yüzü dikkat çekicidir.
[Özden Bilen Fotoğraf Arşivi]

Sanata dönük etkinliklerin örneğin piyano ve mandolin derslerinin, milli bayramlarda şiir, kompozisyon yarışmalarına ait haberlerin okul koridorundaki panolarda yer bulması, sanatın ve sanatçıların her bakımdan desteklenmesi gerektiği duygu ve düşüncesini erken yaşlarda çocuklara kazandırmayı hedeflemişti. Tarihçi Halil İnalcık bizleri, on bir yaşında ve muhtemelen Gazi İlkokulu 4 veya 5'inci sınıfında okurken, 1927 yılı Kasım ayında Hâkimiyet-i Milliye Meydanı'na (Ulus Meydanı'na) götürür ve anılarında şunları anlatır[18]:

> […] Devrim tarihinde çok önemli bir hadisedir bu. Ulus Meydanı'ndaki büyük abidenin açılış töreni vardı. Ulus Meydanı'ndaki merasim için bütün mektepler seferber… Çocuklara nutuk söyleme vazifesi verilmiş, bizim sınıftan iki kişi seçildi; biri ben, biri de yakışıklı bir çocuk vardı, o. Nutuk hazırlayacağız, demek ki sınıfta seçkinmişiz. Eve geldim, babama söyledim, büyük hadise oldu. Ve babam aldı eline kalemi bir nutuk yazdı.
>
> […]Bu meydanda merkuz olan" filan, eski kelimeler ile… Ben götürdüm, öğretmen babamın yazdığını anladı, "Sen bu tarafa," dedi ayırdı beni. Çocuk hislerimizle yazacaktık, babamın ukalalığı yüzünden kaybettim. Arapça kelimeleri nereden bilebilirim o yaşta… Dönüşte bizi Himaye-i Etfal'e getirdiler, orada güzel pastalar yedik çocuk aklımla unutmuyorum…

Anılarında adı geçen; Himaye-i Etfal (Çocuk Esirgeme Kurumu) binası Atatürk İlkokulu'nun tam karşısında yer almış olup, 1926 yılında inşaatı bitirilmiştir. Ulus Meydanı'nda 1927 yılında açılışı yapılan Zafer Anıtı'nın altındaki alanda Atatürk İlkokulu son sınıf öğrencisi olarak, 1952 yılında, Milli Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nda, Orhan Şaik Gökyay'ın (1902–1994) "Bu Vatan Kimin?" şiirini okumuştum. Çeyrek asırlık bir zaman farkıyla aynı mekânda buluştuğumuz anlaşılıyor. Aşağıda yer alan fotoğraf adeta zamanı durdurmuş gibi. Geride bırakılan, bize ait iki imge ise, bir Anı Kitabı ile aşağıdaki Fotoğraf…

---

[18] Halil İnalcık, *a.g.e.*, s. 26.

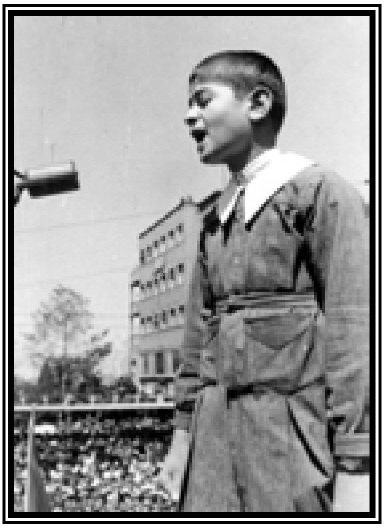

Ulus Meydanı'nda Şiir Okuyan Çocuk (23 Nisan 1952) [Özden Bilen Fotoğraf Arşivi]

Paris'te ara sokaklarda gezinirken Grands-Augustins Sokağı'ndaki 5 numaralı binanın cephesine çakılmış bir levhada bugün şunu okuyabilirsiniz[19]: *Pablo PICASSO 1936'dan 1955'e kadar bu binada yaşadı, "GUERNICA" resmini 1937'de bu atölyede yaptı ve BALZAC'ın "Gizli Başyapıt" adlı öyküsü de bu binada geçer."* Bizde de yaklaşık bir asırlık geçmişi olan okulumuzun girişine, Atatürk'ün okulu 8 Kasım 1925 tarihinde ziyaret ettiğini, tarihçi Halil İnalcık ile şair Orhan Veli ve Oktay Rıfat'ın bu İlkokul'dan mezun olduğunu belirten bir tanıtım levhası konulması gerekir.

Geçmişin anısında aynı zamanda geleceğe ait umut da vardır. Bu umudu yaşatmalıyız. Hiçbir şey hatırlamayan toplumlar geleceğe dair bir şey de umut edemez. Bu durumda ise zamanın bir anlamı yoktur…

Okulun eski tarihli fotoğrafı. Kaynak: Okul Arşivi.

[19] Pierre Assouline, *a.g.e.*, s. 127.

Atatürk I İlkokulu önünde Başöğretmenimiz ve sınıf öğretmenimizle birlikte 5-B sınıfı öğrencilerinin, 24 Nisan 1952 tarihli, toplu fotoğrafı - Arka sırada soldan üçüncü öğrenci benim.

Aynı Okul önünde 61 yıl sonraki fotoğrafım

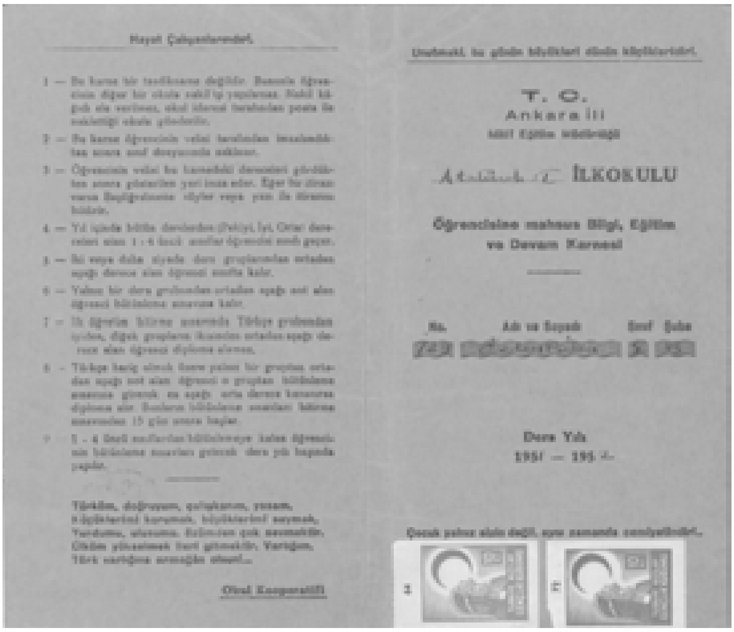

T. C.
Ankara İli
İLKOKULU
Ders Yılı
1951 — 1952

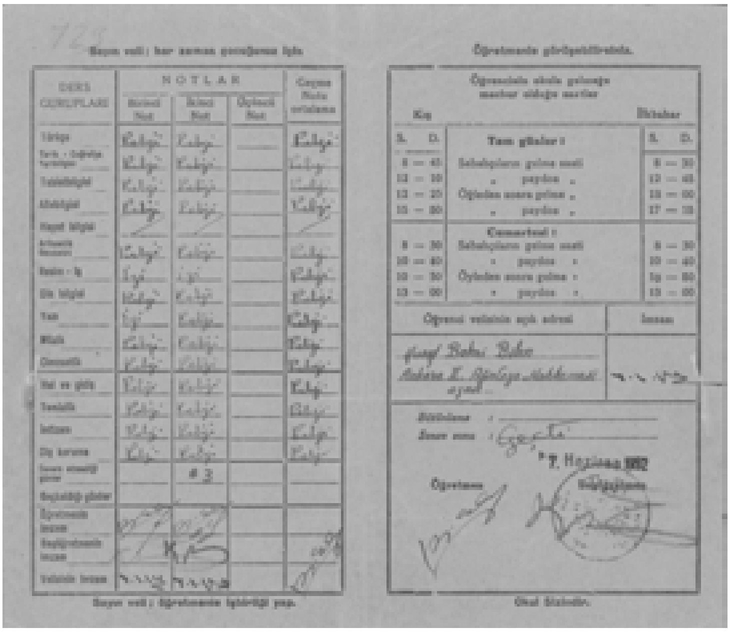

1952 yılında karnelerimiz.

Ankara Ansiklopedisi - 2

Turan TANYER

Akba, Bilâl - Gazeteci, Akba Kitabevi'nin kurucularından. 1899'da Parga'da doğdu. Babası Celalettin Bey, annesi Raziye Hanım'dır. Yanya İdadisi'ni bitirdi. İstanbul'a geldi, bir süre Sanayi-i Nefise Mektebi'nde okudu. Okulu bitirmeden Almanya'ya gitti. Yeniden İstanbul'a döndüğünde *Akşam* gazetesinde muhabir olarak gazeteciliğe başladı. 1920'de Ankara'ya geldi. Yunus Nadi Bey'in *Yeni Gün* gazetesinin idare müdürlüğünü üstlendi. Cumhuriyet'in ilanından sonra İstanbul gazetelerinden *Cumhuriyet, Akşam, Milliyet, Tasvir, Yenisabah, İkdam* ve *Son Telgraf*'ın Ankara muhabirliğini yaptı. 1925'te kurulan Adliye Hukuk Mektebi'nde [Ankara Hukuk Fakültesi] okudu.

1932'de üç arkadaşı ile Akba Kitabevi'ni kurdu. 1934'te Ankara Belediye Meclisi'ne seçildi ve uzun süre burada üye olarak bulundu. Gazetelere, diğer süreli ya-

Bilal Akba (*Yenisabah,* 27 Haziran 1961)

yınlara resmî ilanların dağıtımında aracı olan Resmî İlanlar Türk Limitet Şirketi'nin Ankara temsilcisi, Basın Birliği Ankara Mıntıkası İdare Heyeti üyesiydi. Ankara Gazeteciler Cemiyeti'nin kurucuları arasındaydı.

Bilâl Bey, şeker hastasıydı. 26 Haziran 1961 günü İstanbul'da öldü. Gazetedeki ölüm ilanı şöyledir:

> İnayet Akba'nın kıymetli eşi, Nilüfer Kotay, Ülker Uras, Aydın Akba, Erol Akba, İhsan Uras, Niyazi Kotay ve Neşe Akba'nın sevgili peder ve kayınpederleri, Bülent Uras, Sema Kotay ve Hülya Kotay'ın büyükbabaları, AKBA Kitabevi sahibi ve en eski gazetecilerimizden BİLÂL AKBA 26/6/1961 günü hakkın rahmetine kavuşmuştur. 18/6/1961 Çarşamba günü Ankara'da Hacı Bayram camiinde kılınacak öğle namazını müteakip ebedî istirahatgâhına tevdi edilecektir.

Cenazesi Ankara'ya getirildi. 28 Haziran günü Hacı Bayram Camii'nden kaldırılıp asrî mezarlığa götürülüp toprağa verilmeden önce cenaze arabası Atatürk Bulvarı'nda Şehir Çarşısı önüne çekildi. Tabutu omuzlara alındı. Akba Kitabevi'nin önünde onun için saygı duruşunda bulunuldu.

Bilâl Bey, Almanca, Rumca bilirdi. Yenişehir'de, Gazi Mustafa Kemal Bulvarı'na bağlanan Çelikkale Sokak'taki Akba Apartmanı'nda oturuyordu.

Akba Kitabevi - Ankara'nın ilk kitabevlerinden. 1 Nisan 1932 günü açılışı yapıldı. Kuruluşunda dört ortak vardı. AKBA adı, dört ortağın adlarının ilk harflerinden oluşuyordu: Aka [Gündüz], Kemal [Salih Sel], Bilâl [Akba], Adil [Akbay]. Bir süre sonra Aka

Akba Kitabevi amblemi

Gündüz, ardından Kemal Salih Sel ortaklıktan ayrıldılar.

O yıllarda gazetelere verilen ilanlarda Kitabevi "Ankara'nın en büyük kitap, gazete, kırtasiye mağazası" olarak tanıtılırdı. Ayrıca Etem Pertev ıtriyatının, Kütahya çinisi işlerin, her türlü fotoğraf levazımının, fotoğraf makinelerinin satış yeri olduğu bu ilanlarda duyurulurdu.

Akba Kitabevi'nin ilk yeri, Anafartalar Caddesi üzerindedir. Zincirli Cami'yi geçtikten sonra, sol kolda, Vehbi Koç'a ait Büyük Apartman altındaki Halil Naci [Mıhçıoğlu] Bey'in kırtasiye dükkânına gelmeden. Kansu ailesinin büyük oğlu Ceyhun Atuf bir yazısında 1930'ların başındaki Anafartalar Caddesi'ni anarken, söz sırası geldiğinde, Akba'nın ilk yeri önünde durur, anlatır:

> İstanbul'dan gelen Ankara konuklarının, mebusların yemek yediği Cumhuriyet Yıldız lokantasının önünden, Zincirli caminin hışıltılı kavak duvarları dibinden geçer, Akba kitabevinin camlarından yeni kitaplara bakardık. Leylekler nasıl, ilk şubat sonlarında Zincirli caminin kavaklarında kurulmuş ve hiç bozulmayan

yuvalarına döner gelirlerse, yeni çıkmış kitaplar da ilk Akba kitabevine gelirdi.

Bankalar Caddesi'nin [Atatürk Bulvarı] başındaki Maarif Vekâleti'nin karşısına düşen Yeni Bahçe [Millet Bahçesi] geçirdiği yangın sonrası 1932'de Robert Oerley'in tasarımıyla yeniden düzenlenmişti. Yeni "Şehir Çarşısı ve Bahçesi"nin cadde tarafında, giriş kapısının sağında, solunda İl Özel İdaresi'nin kiraya verdiği bir dizi dükkân sıralanıyordu. 1934 yılının başında "AKBA yeni şubesini yakında Bankalar caddesinde açıyor. Bu dükkânda çalışacak Bir Türk kızı, Bir Türk genci ile bir muhasibe ihtiyaç vardır. Yabancı dil bilenler tercih edilecektir" ilanından anlaşılacağı üzere Şehir Çarşısı'nda yer edinildi. Akba'nın şubesi şubat ayında açıldı. Akbacılar yan yana iki dükkânı kiraladılar. Dükkânları birbirinden ayıran duvardan kapı açılarak daha geniş bir yer oluşturuldu. Türkçe ve yabancı dildeki kitaplar bir tarafta, okul kitapları, kırtasiye öbür taraftaydı. Dipte, sağ köşedeki masada Bilâl Bey otururdu.

Şehir Çarşısı'na geçildikten sonra, aynı yıl Anafartalar Caddesi'ndeki dükkân boşaltıldı. Samanpazarı'nda yeni bir şube açıldı. Bilâl Bey'in küçük kardeşi Enver şubenin başındaydı. Ayrıca İstanbul'da Ankara Caddesinde de bir şube açıldı.

Peyami Safa bir yazısında, uzun yıllar yazarların, gazetecilerin, sanatçıların buluştukları mekânlara değinir. Buraları, "Bâbıâli'de kitapçılar, Meserret kahvesi, Beyoğlu'nda Râşit Rıza'nın Bizim lokantası, Degüstasyon, Ankara'da Bilâl'in kütüphanesi, Karpiç'in dış salonundaki meşhur köşe…" diyerek tek tek sayar. Aynı yazıda, çoğu unutulmuş toplantıların, konuşmaların, tartışmaların önemini de "Asıl edebiyat tarihini yapan, fakat onun içinde yer almayan toplantılar ve zapta geçmemiş konuşmalar… Öyle hâtıra-

İl Özel İdaresi dükkânları, Şehir Çarşısı, Bankalar Caddesi, 1930'lar

lar… ki insanda ölünceye kadar kökleri kalır." sözleriyle vurgular.

Akba'ya her kesimden müşteri gelirdi. Büyükler gelirler, kitap, dergi, gazete alırlar. Çocuklar kâğıttır, defterdir, kalemdir, okul ihtiyaçlarını buradan giderirler. Ancak Safa'nın "Bilâl'in kütüphanesi" olarak andığı Akba, 1930'lu, 1940'lı yıllarda ve daha sonrasında kitabevi olmanın ötesine geçti, o zamanlar kentin önemli buluşma noktaları arasına girdi. Dostlar orada toplanır, hoş sohbetler yapılır, tartışma fasılları geçilirdi. Tanışmalara, küslüklere kapı orada açılırdı. Baki Süha Ediboğlu, "Gurbet" şairi Kemalettin Kâmi Kamu'yu, "1943 yılında Ankara'da Akba Kitabevi'nde tanımıştım. Ufak tefek yapılı, gösterişsiz ve çok mütevazi bir hali vardı." diye hatırlıyor.

Kadınlar uğrar, Avrupa'dan gelen model dergilerini edinirlerdi. Nahid Sırrı Örik'in 1930'ların Ankarası'ndan doğan *Tersine Giden Yol* adlı romanında, Sacide ve Nazlı'yı götürdüğü kitapçı, adını açıkça yazmasa bile, Akba'dır. Nazlı ve Sacide, "Yenişehir'den asıl şehre inmişler, *Maarif Vekâleti'nin bulunduğu binanın karşısındaki bir kitapçıdan yeni gelmiş moda gazeteleri alıp* daha başka bazı dükkânlara da uğramışlar, sonra yürüye yürüye Yenişehir'e dönmeyi münasip bulup yola düzülmüşlerdi." Kitabevi zaten Örik'in yabancısı değildir. Yaklaşık 15 yılını başkentte geçiren yazar, Akba'yı uğrak yerleri arasına almanın dışında, Thomas Raucat'ın bir romanını dilimize çevirecek, Bilâl Bey, Örik'in çevirisini yayımlayacağı kitaplar arasına katacaktı.

Akba'ya gazeteciler, yazarlar mutlaka uğrarlardı. *Yedigün*'de çıkan bir yazıda, "Ekseri akşamlar Akbanın bir dolap kadar küçük yazıhanesi caddelere kadar onların [Gazetecilerin] alay ve dedikodularını taşıran bir köşeciktir." denilir. Akba, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne çok yakındı. Gazeteciler için haberin bir kaynağı Meclis ise, ikinci kaynağı da burasıydı.

Hakimiyeti Milliye'nin *[Ulus]* başyazarı ve Bolu Mebusu Falih Rıfkı Atay, Yaşar Nabi Nayır, Nurettin Artam, Kerami Kurtbay, Mecdi Sadrettin Sayman, Server Rifat İskit, Ali Süreyya Bereketoğlu, İlhan Pamir, foto muhabiri Cemal Işıksel, Naşit Hakkı Uluğ, Fuat Köprülü, Abdülhak Şinasi Hisar, Mustafa Nihat Özön, Feridun Fazıl Tülbentçi, Ratip Tahir Burak, Hilmi Uran, Tayfur Sökmen, Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Muhip Dıranas, Aka Gündüz, Cemil Sait Barlas, Necmettin Sadak, Nurullah Ataç, Sabahattin Ali, Orhan Veli, Sabahattin Eyüboğlu, Turgut Zaim, Melih Cevdet Anday, Cahit Sıtkı Tarancı, Enver Behnan Şapolyo, Mekki Sait Esen, Emin Karakuş, Sabahattin Sönmez, Kemal Zeki Gençosman, Nadir Nadi, Cihat Baban, Faik Ahmet Barutçu, Feridun Menteşoğlu ve daha pek çok siyasetçi, gazeteci, sanat ve kültür insanı bu mini mini dükkândan geçtiler. Ankaralı olanlar, bir dönem Ankara'da kalanlar, başka yerlerden Ankara'ya uğrayanlar, ara sıra ya da sıklıkla Akba'daki ayaküstü sohbetlere katıldılar.

Daha sonraki yıllarda genç gazeteci Niyazi Kotay sık gelenlerdendir. 1950'lerde kitabevinin arka bölmesini Ankara temsilciliğini yaptığı *Yeni Sabah* gazetesinin bürosu gibi kullanırdı. Bu ayrıcalığın bir nedeni vardı. Kotay meslektaşlarından farklı bir konum-

daydı, çünkü Bilâl Bey'in kızıyla evliydi.

1950'lerin genç gazetecilerinden Bülent Ecevit gelirdi. Sanatla ilgilidir. "Vakit buldukça Ulus Meydanındaki Akba'ya ya da Haşet Kitabevine uğrardım. Daima almaya gücümün yetmediği bir takım kitaplarda özellikle reprodüksiyon albümlerinde gözüm kalırdı." demiştir.

Celâl Bayar'ı da orada görürüz. Başbakanlıktan ayrılıp sade bir milletvekili olduğu yıllarda, 1945'ten sonra da muhalefet partisinin genel başkanı sıfatını taşıyarak, dostu Bilâl Bey'e uğrardı. Oturur, sohbet eder, kahvesini içerdi. Ancak Demokrat Parti muhalefetten iktidara yükseldikten sonra, yeni başbakanın bir basın toplantısını *Son Telgraf* gazetesinin Ankara muhabiri Adil Akbay gazetesine haber yaptığında, haberin yazılış biçiminden hoşlanmayanlar çıkmıştı. Adil Bey "Hükümetin itibarını sarsıcı" nitelikte haber yaptığı iddiasıyla Askerî Mahkeme'de yargılandı. Emin Karakuş, "Adil Akba[y], uzun süre yargılandıktan sonra aklandı ama anasından emdiği süt de burnundan geldi. O Adil Akba[y]'nın Ulus Meydanı'ndaki kitapçı dükkânı uzun yıllar DP ileri gelenlerinin politik karargâhı halindeydi. Özellikle Celâl Bayar, bu dükkâna gelir, biz gazetecileri çevresine toplar, günün belli başlı politik sorunları hakkında görüşlerini anlatır, bize telkinde bulunmaya çalışırdı. Bizler de eski bir Başbakan, Ana Muhalefet Partisi lideri gözüyle onu hayran hayran dinler, gazetemize onun düşüncelerini yansıtmaya çalışırdık." der. Adil Akbay, Emin Karakuş ve daha pek çok kişinin kulaklarına çarpan tatlı sözler karşısında yanıldıklarını anlamaları için aradan birkaç yıl geçmesi gerekecektir.

Akba aynı zamanda İstanbul gazete ve dergilerinin Ankara genel bayisiydi. *Cumhuriyet, Akşam, Son Posta, Milliyet, Vatan, Zaman, Vakit* gibi günlükler, *Yedigün, Akbaba, Karikatür, Karagöz* ve benzeri haftalık dergiler kent içerisine Akba aracılığıyla dağıtılırdı. İstanbul gazeteleri Ankara'ya bir gün sonra trenle ancak ulaşırdı. Haydar Köprülüoğlu anlatır:

> Kırtasiye kısmında aynı mahallede oturduğumuz Nedim, Beybaba dediğimiz emektar ve Ulus Matbaasında beraber çalıştığımız Emrullah vardı. Patronların oturduğu taraftaysa, Fransızca ve İngilizceyi ana dili gibi, Almancayı az da olsa konuşabilen Yahudi asıllı Cemil, muhasebeye bakan yine Yahudi asıllı İbrahim, görev yapardı.
>
> Beybaba ile Emrullah, her sabah istasyona giderek, Fransızlar'ın işlettiği dönemden kalan, üstünde halen 'Internatıonal Wagon lit' yazılı ekspres'den bir gün sonrasının [öncesinin] İstanbul gazetelerini alırdı. İterek sürülen saçtan yapılmış araba ile getirirlerdi.

Ulus, 22 Mayıs 1944

Gelen gazeteler, paketlerin üstündeki dağıtıcıların isimlerine göre, dükkânın önünde gürültü, patırtı içinde dağılırdı.

Daha sonra İstiklâl Caddesi'nde [İstanbul Caddesi], Evkaf Apartmanı'nın altında bir dükkân tutuldu. Burası "umumî tevzi yeri" oldu.

Ankaralı gazeteci Mehmed Kemal, "Pek çok gazeteci de Akba Kitabevi'nin denetimi altında bulunan, hemen hemen bütün İstanbul gazetelerine bir ajans gibi servis yapan Birleşik Büro'da işe başlardı. Bilâl Akba, yanında çalışanlara haftalık verirdi. Haftalık belirli değildi. Cumartesi günleri, gazeteciler kasanın başında biraz bekletilir, sonra da Bilâl Bey, gönlünden ne koparsa avuçlarına sıkıştırırdı, 'Al bakalım bu hafta bunu harca!' derdi," diyor. Bilâl Bey'in eli sıkıydı. Kentin çeşitli yerlerindeki bayiler Akba'ya gelirler, bir gün ya da bir hafta öncesinin satış bedellerini teslim ederlerdi. Bilâl Bey, her kuruşu dikkatle sayar, çekmecesinden çıkardığı bir deftere, bayiin adı karşılığına aldığı parayı tarihiyle yazardı. Paralar birikince, artık kafasından hangi rakam geçtiyse, masasının önüne dikilen gazeteciye bir miktar para verirdi.

Ankara Gazeteciler Cemiyeti'nin adresi de Akba'ydı. Yönetim Kurulu toplantıları burada yapılırdı. Cemiyet daha sonra Atatürk Bulvarı üzerinde 1953'te yaptırılan İşçi Sigortaları Hanı'nın ikinci katında bir daireye yerleşti.

Adil Akbay öldükten sonra kitabevini Bilâl Bey sürdürdü. Onun ölümüyle işin başına oğlu Erol geçti. O da 1963 yılında Niyazi Kotay'la ortaklaşa bir otobüs şirketi kurdu. *Akba Turizm ve Seyahat Otobüsleri Limited Şirketi* Ankara-İstanbul arası yolcu taşımacılığı hizmetindeydi. Şirket zarar etti. Yeniden kitabevine ve gazete dağıtıcılığına ağırlık verildi. Ancak İstanbul basınının 1960'lardaki endüstriyel atakları, dağıtım şirketlerinin kurulup piyasada tekelleri yaratmasıyla İstanbul gazetelerinin o imtiyazlı Ankara başbayiliği rafa kalkacaktı. Yapısal değişiklik, yeni kurumsallaşmanın işleyişi, Akba ve benzer kuruluşları devre dışı bıraktı. Gelinen noktada işler büsbütün bozuldu. Elde sadece yarısı daha önce devredilmiş dükkân kalmıştı. Ayrıca 1960'larda Ulus ve civarı, kent insanı üzerindeki eski çekim gücünü kaybetmişti. Kent değişiyordu. Yenişehir'in yükseliş yıllarıydı. Akba, Şehir Çarşısı'ndan ayrıldı. Yenişehir'de yeni yapılan Emek İş Hanı'nda bir yer tutuldu. Bir süre burada kalındı. Yenişehir'de kısa süren serüven başarısızlıkla sonuçlandı. Yolun sonu gözükmüştü. Kitabevi 1968 yılında sahneden tamamen çekildi.

Akba'nın o sevimli "Kedi" amblemi ise bir süre daha yaşadı. İhsan Uras, Bilâl Bey'in kızı Ülker Hanım'la evliydi. 1962'de, İstanbul'un Cağaloğlu semtinde Akba Yayınevi'ni kurdu. Akba Kitabevi kitaplarının alâmet-i farikası kedi resmi, Uras'ın kitaplarının tanıtımında başköşedeydi. Resmin altında "Kuruluşu: 1932" denilerek, Yayınevi'nin Ankara'daki kitabevinin devamı ve mirasçısı olduğu vurgulanmıştır. Kedi ambleminin üzerinde şu sözleri de okuruz: "Halkın Sesi Hakkın Sesidir." Uras "Akba Polis Romanları" serisinden 1962-1983 arasında 132 roman çıkardı. "Mizahî aşk romanları", "Aşk romanları" başlıkları altında kitaplar yayımladı. Kayınpederinden kedi resmi dışında bir şey daha ödünç almıştı: Modası geç-

meyen, baskı üzerine baskı tazeleyen *İki Esir* romanını. 1983'te 15. baskıya ulaşacaktır. İhsan Uras 2010 yılında öldü.

Akba Kitapları - Akba Kitabevi Ankara'da öncü kuruluşlardandır. 1930'ların başında, resmî kurumlar bir kenara bırakılırsa, yayıncılıkta Tarık Edip ile birlikte başı çeker.

İlk kitapları 1933 yılında raflarda yerini aldı. Yusuf Ziya [Ortaç]'nın *Meşhedi Ankara'da*, Tarık Emin [Rona]'in bir perdelik okul piyesi *Bu Toprak İçin*, Samizade Sami [Erdoğan]'nin Puşkin'den çevirdiği *Yüzbaşı'nın Kızı* romanı o yıl okuyucu önüne çıktı. Ertesi yıl Falih Rıfkı Atay'ın *İkdam* gazetesindeki yazılarından derlenen, bugün de keyifle okunan *Eski Saat*'i, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara* romanı, İsmail Hüsrev Tökin'in *Köy İktisadiyatı* yayımlandı. 1935'te "Anadolumuzun Tarih ve Arkeolojisinden, Sayı 1" denilerek, Avni Candar'ın *Ege Havalisinde: Sordes, Larisse, Yıldıztepe, İzmir* kitabıyla bir seriye başlandı; fakat gerisi gelmedi. 1941'de Aka Gündüz'ün *Türk Duygusu* basıldı. Bununla birlikte İstanbul'un hareketli ve bereketli yayıncılığı başkente hemen taşınamadı. Bilâl ve Adil beyler, Hikmet Münir'e bunun nedenini, "Hem kitap basan kitapçı olmak için bir matbaaya sahip olmak ve aynı tip kitap serisi yapmak üzere bir miktar kâğıt stok etmek lâzım olduğunu hissettik. Harpten sonra belki buna muvaffak olabileceğiz." şeklinde açıklamışlardı.

Sabahattin Ali, *Kuyucaklı Yusuf*, 1943

Savaşın bitmesi beklenmedi. 1943 yılının Mayıs ayı başlarında *Ulus* gazetesinde yayımlanan bir ilan, Akba Kitabevi'nin "telif ve tercüme kitapları" ile yayımcılığa dönüşünü müjdeler: "İlk kitap 15 Mayısta çıkıyor"du. Bu kitap, Lojos Zilahy'in *İki Esir*'iydi. Ertesi günkü ilanda ise yayımlanacak ilk üç eserin adına yer verilmişti: *İki Esir*, *Granata Sefaheti*, *Şimal Göçebeleri*. "Her kitap 125 er kuruş"tu

Böylece, ön kapaklardaki alâmet-i farikası "kedi" resimli kitaplarıyla Akba yayın hayatında bir Ankara firması olarak kendine yer edindi. *Ulus* gazetesinden Sabahattin Sönmez yayın girişimi için, "Bu teşebbüsü birkaç bakımdan alkışlayabiliriz: Kültür merkezimiz, münevverlerin kaynaştığı Ankara'da nihayet bir neşriyat evine kavuşmuş bulunuyor. Bu, bütün kalem sahiplerimiz için büyük kazanç olmuştur. Kitapçılığımız, Sahaflar, Bâbıâli merhalelerinden sonra ideal kitapçılığa, 'münevver kitapçılığa' kavuşmuş bulunuyor. Yani kâğıt,

mürekkep, baskı hesabından başka endişesi ve kazançtan başka düşüncesi olmayan dünün kitapçısı yerine; basacağı eseri seçecek kültürde, yazdıracağı kalemin değerini tanıyacak yetkide bir kitapçı. Böyle bir kitapçı, çıkaracağı eserler için en büyük garanti olacaktır. Artık üstünde 'Ankara kedisi' damgasını gördüğümüz bir kitabın her bakımdan okunmaya lâyık bir eser olduğunda şüphe edemeyiz. (…) 'Ankara Kedisi'ne, kütüphanelere musallat olup şaheserleri dişleyen, sanatı kemiren, güzel dilimizi didik didik eden kalemleri semtine uğratmamasını, daima uyanık ve tetikte bulunmasını temenni edelim." sözleriyle Akbacıları kutlarken, sütun komşusu Nurettin Artam, "Bugüne kadar, Türkiye'nin idare merkezi olduğu kadar kültür merkezi de olan Ankara'da kitapçılar ve kitapçı camekânları olmadığı iddia edilemezdi. Gene Ankara'da türlü türlü dillerle yazılmış eserlerden satın alınan ve okunanların sayısı hiçbir zaman buradaki aydın kalabalığını utandırmamıştır. Fakat burada hemen hemen hiçbir kitapçı şimdiye kadar sürekli bir basım ve yayım işine girişmemişti." diyordu.

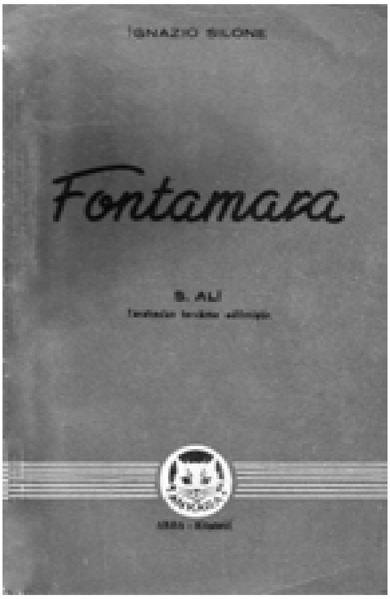

İgnazio Silone, *Fontamara*, 1943

1943 yılı mayısında "Tercümeler Serisi" ile başlanan yayıncılığın ilk kitabı, Macar yazar Lajos Zilahy'in daha önce *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilen *İki Esir*'in birinci cildiydi. Bir ay sonra ikinci cildi geldi. Döneminin çok satan romanlarından oldu. O yıl aynı seriden çok sayıda kitap vitrinlere çıkarıldı. Sırasıyla, *Granata Sefahati* (Maurice Magre), *Şimal Göçebeleri* (James Oliver-Curwood), *Hind Diyarında Karış Karış* (Francis de Croisset), *Sonsuz Yolculuk* (John Knittel), *Hayvanlar, İnsanlar ve Tanrı* (Ferdinand Ossendowski), *David Golder* (Irène Nemirovsky), *Cehennem Kayası* (Elga Dimt), *Bir Kadının Gölgesinde* (Henri Duvernois), *Deniz Kurdu* (Jack London), *Asrın Kadını* (Mihaly Földi), *Vur Abalıya* (Dostoyevsky), *Fontamara* (İgnazio Silone), *Karşılık Görmiyen Aşk/Batak* (Maksim Gorki), *İnsanları Seveceksin* (Erich Maria Remarque) ilk 15 kitaptır. Ertesi yıl aynı hızla olmasa bile bunları başka kedili ürünler izledi. *Karanlık ve Aydınlık* (Floronce L. Barclay), *Bir Kır Safası* (Thomas Raucat), *Mayerling* (Claude Anet), *Bizim Deniz* (V. Blasco İbanez), 1945'te *Anna Bolton* (Louis Bromfield), 1946'da *Taras Bulba* (Nikolay Gogol) yayımlandı.

Çeviri romanlar dışında 1943 yılının haziran ayında "Türk Muharrirleri Serisi"nin ilk kitapları raflarda yerini aldı. İlk üç kitap, Sabahattin Ali'nin imzasını taşıyordu. Sırasıyla, *Kağnı-Ses*, *Değirmen-Dağlar ve Rüzgâr*, *Kuyucaklı*

Yusuf. Daha önce başka yayınevleri tarafından çıkarılmış kitapların ikinci basımlarıydı.

Sabahattin Ali'nin küçük kızı Filiz, babasının Akba ziyaretlerine birinci dereceden tanıktır:

> Aybaşında, maaşını alır almaz ilk iş Ulus'taki Akba kitabevine giderdi. Bu kitap bakma ve satın alma şenliğine arada sırada ben de katılırdım. Beni çocuk kitapları bölümüne salar, 'Sen istediklerini seçe dur' diye kendi halime bırakırdı. Sonra da seçtiğim kitapları gözden geçirir, işe yarayan ve yaramayanları ayırır, yine de çoğuna peki deyip alırdı. Babam o sırada yeni gelen Almanca kitap ve dergilerin hemen hepsini gözden geçirmiş olur, pek çoğunu da dayanamayıp alırdı. Bizim bu kitapçı serüvenimiz en azından bir iki saat sürerdi. Sonra ellerimiz kollarımız dolu, o zamanın en modern taşıt aracı troleybüse binip Yenişehir, Karanfil sokaktaki çatı katına dönerdik.

1943'te Gazeteci Server İskit'in "Zaparta" müstearıyla kaleme aldığı *Seçme Lâtifeler-Nükteler*, Mahmut Yesari'nin *Sağnak Altında*'sı, Muazzez F. Aruoba'nın *Hasret*'i de yayımlandı. Serinin öteki kitapları ise şunlardır: *Nasreddin Hoca Lâtifeleri Külliyatı* (1944), Mustafa N. Özön'ün yayına hazırladığı Namık Kemal'in *İhtibah Sergüzeşt-i Ali Bey*'i (1944), yine Özön'ün yayına hazırladığı üç ciltlik *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (1945), Şinasi'den *Müntehabat-ı Eş'arım*, Halikarnas Balıkçısı'ndan *Aganta! Burina! Burinata!* (1946), Hüseyin Namık Orkun'un dört ciltlik *Türk Tarihi* (1946), Mustafa N. Özön'ün seçmeleriyle Silâhdar Mehmed Ağa'dan bir klasik, *Silâhdar Tarihi* (1947).

Türkiye'nin seri ve sıra dışı kişilerinden olan Nurullah Ataç'ın ilk kitabı *Günlerin Getirdiği* (1946), deneme, eleştiri ustasının direnmesine, nazlanmasına rağmen arkadaşı Bilâl Bey'in ısrarıyla basılmıştı.

Akba kitapçılığının yayın hatları çeşitliydi. Herbert N. Canson'ın *Hayat Ellisinde Başlar* (1945), Anni Vivanti'den *Kartal* (1946), Emery Reves'in *Sulh'ün Teşrihi* (1946), General Eisenhower'ın *Avrupadaki Savaşımız* (1950), Andrè Savignon'ın *İşgal Altında*, (1947) Ferda Kocaçimen'in hazırladığı *İkinci Cihan Harbinin Meşhurları* (1945), Vedat Nedim Tör'ün *Resim Öğretmeni* (1943), Yümmi Sedes'den *Çin, Hakikat ve Efsane* (1945) Akba'nın seri dışında kalan kitaplarındandır.

En bereketli yazarlardan biri de Feridun Fazıl Tülbentçi'dir. Ankara Radyosu'ndaki tarih sohbetlerinden yapılan dört ciltlik *Geçmişte Bugün* (1943-1945) derlemesi başı çeker. *Büyük Türk Zaferleri, 1071-1922* (1946) incelemesi, tarihsel romanlarından *Tarihe Şan Veren Türk* (1945), *Şehitler* (1946), *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor* (1947), *Ser-*

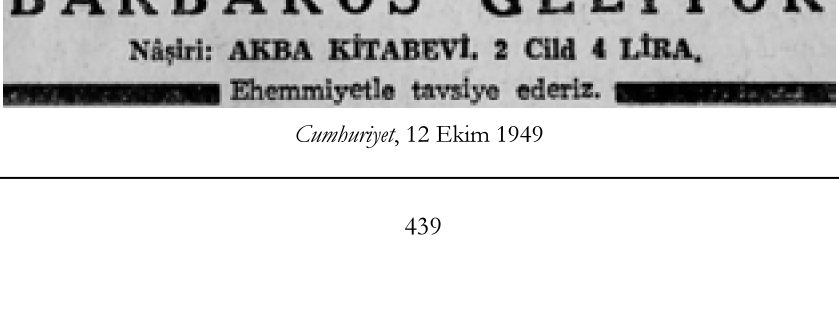

Cumhuriyet, 12 Ekim 1949

hadlerin Çocuğu Yıldırım Beyazid (1948), iki ciltlik *Barbaros Geliyor* (1949) diğer kitaplardır.

Birkaç kitap ise çocuklar içindir. Grimm Kardeşler'den seçme masal derlemesine *Mavi Işık* (1947) adını koyan Sezai Attilâ'dır. "Çocuklara Türk Masalları Serisi" başlığı altında da sırasıyla, folklorcu Tezel Amca'nın [Naki Tezel] masal kitapları *Altın Araba* (1944), *Peri Kızı* (1944) *Yeşil Kuş* (1944) ve *Keloğlan* (1945) çıkarıldı. "Çocuklara Türk Efsaneleri Serisi" ise tek kitapla kaldı; Selâhattin Çoruh'un *Sümer Kahramanı Engidu*'su (1946). Çocuk kitapları Muhsin Sayar tarafından resimlenmiştir.

Mithat Paşa'nın torunu yüksek elektrik mühendisi Mehmet Refik Fenmen, Akba'nın teknik kitaplarının tek yazarıdır. Çok sayıda kitabı yayımlandı.

Çeviri işleri, Nurullah Ataç, Ahmet Muhip Dıranas, N. Sırrı Örik, Hamdi Varoğlu, Vâ-Nû, Burhan Arpad, Mustafa Nihat Özön gibi edebiyat-sanat insanlarına teslim edilirdi.

Akba Kitabevi tarafından 100 kadar kitap çıkarıldı. Bazıları ikinci baskıya ulaştı. 1947'de 8 sayfalık kataloğu hazırlandı. Fiyatı 5 kuruştu.

Akbay, Adil - Askerî Doktor Yarbay Ali Rıza Bey ile Faika Hanım'ın oğlu Adil Akbay, 1906 yılında doğdu. Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nde okudu. Yunus Nadi Bey'in *Yeni Gün*'ünde muhabir olarak gazeteciliğe başladı. *Cumhuriyet* gazetesinin Ankara muhabirliğini, *Son Telgraf, Yenisabah* gazetelerinin temsilciliğini yaptı. Akba Kitabevi'nin kuruluşuna katıldı. Hâle Hanım ile evliydi. Evi Yenişehir'deydi. Atatürk Bulvarı'na açılan Tuna Caddesi, 26 numarada oturuyordu.

Adil Akbay (ayakta), Bilâl Akba (oturan) kitabevinde
(*Radyo*, S. 14, 15 İkincikânun 1943, s. 5).

Böbreklerinden hastaydı. 1951'in 11 Temmuz günü bir gün önce kaldırıldığı hastanede üremiden öldü.

Çok defa Bilâl Akba ile Adil Akbay'ın akraba oldukları sanılır. Hatta Aydın Sami Güneyçal "Bilâl Adil'in ağabeyiydi." der. Oysa ikisi kardeş olmak bir yana, akraba bile değillerdi. Soyadı Kanunu yürürlüğe girdiğinde Akba adını Bilâl Bey kendine soyadı olarak seçti. Öteki ortak Adil Bey de yine kitabevi adından esinlenerek "Akbay"ı soyadı olarak aldı.

Buket Lokantası - Kâzım Özalp [Ziya Gökalp] Caddesi ile Selânik Caddesi'nin kesiştiği noktada, Ulus Sineması'nın karşısına düşen 14 numarada yer alan bahçeli evdeki lokanta. Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Hasan Tahsin Uzer'in (1878-1939) oğlu Selâhattin Uzer tarafından açılmış ve işletilmişti. 30 Aralık 1945 Pazar günü açılışı yapılan lokanta "Yenişehir'in incisi" olarak tanıtılıyordu. Alaturka, alafranga yemeklerden zengin bir mutfağı, ayrıca bir yemek salonunun bir köşesinde "Amerikan büfe" vardı. Yaz aylarında bahçesinde orkestra yer alır, dans edilirdi. Cahit Sıtkı Tarancı 1950'li yıllarda, eşi Cavidan Hanım Ankara'da olmadığı günlerde ona yazdığı mektuplarda, öğle yemeklerini çok defa Buket'te yediğini yazar. Şair gibi, Selâhattin Bey de Galatasaray Lisesi'ni bitirmişti. Galatasaraylı olmak her ikisinin arkadaşlığını Ankara'da güçlendirmişti. Uzun yıllar Ankara'da bulunan Melih Cevdet Anday anılarında Buket Lokantası'ndan söz eder.

Selâhattin Bey'in kızı Mediha Hanım, 1971'de Nihat Erim'in başbakanlığındaki kurulan hükümette Sanayi ve Ticaret Bakanlığı yapan Ayhan Çilingiroğlu ile evliydi.

Gazi Büstü Turnuvası - Türk Tayyare Cemiyeti (Türk Hava Kurumu) tarafından 1930 yılında düzenlenen ve Ankara'daki bazı spor kulüplerinin katıldıkları futbol turnuvası.

Cemiyet'in yayın organı *Havacılık ve Spor* mecmuası, kulüplerin birinci ve ikinci takımları arasında oynanacak maçlar sonunda şampiyon olanlara verilmek üzere Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın iki büstünü yaptırdı.

Turnuvada birinci takımlar arasındaki maçlara İmalatı Harbiye, Gençlerbirli-

Ulus, 1 Mayıs 1949

Gençlerbirliği futbol takımı, 1929

ği, Çankaya, Altınordu, ikinci takımlar arasındaki maçlara Çankaya, Altınordu, İmalatı Harbiye, Gençlerbirliği, Muhafız Gücü katıldı.

Maçlar İstiklal Sahası'nda oynandı.

28 Mart 1930 Cuma günü oynanan birinci takımların maçlarında Çankaya Altınordu'yu 3-0, Gençlerbirliği İmalatı Harbiye'yi 2-1 yendi.

Ancak Gençlerbirliği lisanssız oyuncu oynattığı için hükmen mağlup sayıldı.

Ulus, 2 Haziran 1960

Gençlerbirliği, dönemin spor yazarı Feridun Dündar tarafından "gayrî nizami futbolcu oynattığı" için ayıplandı.

Final maçı 11 Nisan 1930 Cuma günü iki maçın galibi İmalatı Harbiye ile Çankaya arasında oynandı. Hakem Sedat Bey'in yönettiği maçtan 4-2 galip çıkan İmalatı Harbiye Gazi Büstü'nü kazandı.

İkinci takımlar arasında oynanan maçlar sonunda ise Muhafız Gücü şampiyon oldu.

Kulüp 47 - Kavaklıdere'de ilk eğlence mekânı, gece kulübü. Göreme Sokak'ta, postanenin karşısına düşen Kavaklı Apartmanı'nın altındaki 1954 yılının kasım ayında açıldı. 1968'de kapanana kadar Ankara'nın en gözde eğlence yerleri arasındaydı. Yaz aylarında terasta servis yapılırdı. Sahipleri Boris Vasilev ile Hidayet Bey idi. Boris sonradan Amerika'ya gitti.

Yıllar içinde yerli-yabancı pek çok orkestra bu kulüpte çalıştı. Bunlar arasında "Fransız keman üstadı Clod ve arkadaşları", "İspanya radyo televizyon yıldızı Liya Delby", "Keman üstadı Emil Brüh", "Pierre Cricsson Orkestrası ile şantör Zeki Yılmazcan, İtalyan şantöz Amra Florolar", "İtalyan Biancarosa Orkestrası", "Kadınlardan kurulu Les de Carlos", "Rafael de Luna Orkestrası", "Erol Pekcan Triosu ve şantöz Netta Murro", "Cemil Başargan Kuartet ve solisti Savaş Akkan" vardır.

Kulüp 47'de dans

Lale Çiçek Müessesesi - Yenişehir'in ilk çiçekçisi. Bir gazete ilanında, "Bütün hüviyeti Türk olan bu müessesenin sanat eserinde de Türkün inceliğini bulacaksınız" sözleriyle tanıtılan Lale Çiçek, Atatürk Bulvarı'nda, 94 numaradaki Sönmez Apartmanı'nın altındaydı. 1940'lı yılların başında Atatürk Bulvarı'ndaki çok az sayıdaki ticaret kuruluşundan biri olan Lale Çiçek Müessesesi, gazetelere verilen ilanlara bakılırsa, çeşitli bitki ve çiçekten oluşan zengin bir galeriye sahiptir. Buraya yakın Ercan Apartmanı'nda oturan Beki L. Bahar anılarında, "Yenişehir'de yıllarca bir tek çiçekçi dükkânı vardı. Fiyatlar ucuz değildi." der. Sahibine kalırsa, "Lâle, adını Türk tarihinde bir devre vermiş tek çiçektir. Etiketi ise en lüks buketlerle, düğüm sepetlerinde görülen bir Türk çiçek mağazasının tanınmış etiketidir. En mutena düğün sepetleriyle, en muhteşem merasim çelenklerini en ucuz olarak bulacağınız (bulacağımız) yer" idi. 1942'de Lale Çiçek'ten düğün ve nişan paketleri 4 ve 5 liraya satın alınabilirdi.

Yenişehir'in birkaç yıl kendi alanında rakipsiz tek ticarethanesinin sahibi, Halep Valiliği'nde bulunmuş Sururi Bey'in oğlu Ü. Sadi Gökçeatam'dır. Sadi Bey, Meclis-î Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in de yeğeni olurdu. Ucuz-pahalı çiçek satmayı bıraktıktan sonra 1946'da Almanya'nın tanınmış tarımsal ilaçlama makineleri üreticisi Gebr. Holder Machinenfabrik firmasının Türkiye temsilciliğini aldı. 1962'nin mayıs ayında ölünce işleri ABD'de öğrenim gören oğlu Çetin Gökçeatam yürüttü. 1966'da Holsan Tarım Alet ve Makinaları A.Ş.'ni kurdu. Bürosu Yenişehir'de Büyük

Ulus, 23 Nisan 1943

Apartman'daydı. Ayrıca kartpostal üreticisiydi. 1955-1965 yılları arasında Ankara, İstanbul, İzmir ve daha başka kentlerde çekilen çok sayıda renkli fotoğraftan kartpostal bastırdı. Kartpostalların baskısı Amerika'da yapıldı. Ankara'yla ilgili olanların bir kısmı kent hakkında araştırma yapacaklar için değerli birer görsel kaynaktır.

Ragıp Devres Apartmanı - Atatürk Bulvarı'nda, 74 numaradaki apartman. Yapım yılı 1939'dur. Yıkılmıştır. Mimarı Bekir İhsan Ünal, *Arkitekt* dergisinde "Mü. Ragıp Kira Evi" başlıklı yazısında apartmanı şöyle tanıtır

> Bu bina Ankara'da irat için yapılmıştır. Çocuk Esirgeme Kurumunun yaptırdığı apartmanın karşı köşesinde Atatürk ve İzmir caddelerinin birleştiği noktadır. Plânın haricî hududu Ankara şehri imar plânının esaslarına göre yapılmış ve katların irtifaları da ona göre tayin edilmiştir. Binanın İzmir caddesi tarafındaki kısmı üç kat, Atatürk caddesindeki kısmı beş kat olarak inşa edilmiştir. (…) Zemin kat pastane, yan sokak köşe tarafı pastanenin satış mağazasıdır. Bodrumda mutfak vardır. Pastane tavanı yüksek olduğundan araya asma kat yapılmıştır. Apartman antresi İzmir caddesi tarafındadır. 14 dairesi vardır. (…) Binanın haricen sevimli bir ifadesi vardır.

Yüksek Mühendis Ali Ragıp Devres'in apartmanının Atatürk Bulvarı'nda yer alan dönem apartmanlarından farklı bir dış görünümü olduğu fotoğraflardan anlaşılır. Sahibi Devres varlıklı bir kişiydi. Yapı Kredi Bankası'nın kurucuları arasında yer almış, ayrıca Aras Ticaret'i kurmuştu. Türk Tarih Kurumu'na şeref üyesi olarak seçilmişti. Bunun nedeni, Side kazılarına destek vermesi, oraya bir müze kazandırmasıydı. Arkeolog Jale İnan akrabası olurdu. Mimar Ernst A. Egli İstanbul'un Bebek sahil yolunda, 1932'de aile için bir villa yapmıştı. "Devres Villası" olarak bilinen yapının mimarı, Ragıp Bey'in eşi "hem güzel hem de iyi yetişmiş bir Türk kadını olan" Selma Hanım'ın kendisini birçok ayrıntıyla çok meşgul ettiğini söyler. Selma Hanım'ın tavır ve isteklerini naklettikten sonra da "Fakat Türk halkının çoğunluğunun hayatıyla karşılaştırdığım zaman, bu durum beni düşüncelere sevk ediyordu. Ben bir milletin geleceği için çalıştığımı düşünürken, zarif, kendinden emin ve kibar bir hanımefendinin istekleriyle bu kadar uzun zaman ve bu kadar yoğun olarak uğraşmak bana ters geliyordu. Bir şekilde içimde toplumcu bir ses konuşuyor ve Anadolu'daki çiftçi yaşamsal ihtiyacını bile zor karşılarken iş adamlarının çuvalla para kazanmasına karşı çıkıyordu." der.

Ragıp Devres Apartmanı (*Arkitekt*, S. 3-4, 1939)

Atatürk Bulvarı'ndaki apartmanlarda oturan ailelerin yıllar içinde başka yerlere taşınıp boşalttıkları yerlerin işyerlerine dönüşümü sürecinde Ragıp Devres Apartmanı da bir kamu kuruluşuna kiralandı. 1980'lerde Bağ-Kur Genel Müdürlüğü oldu. Daha sonra yıkıldı ve yerine çok katlı Ragıp Devres İş Hanı yapıldı. Bugün (2017) katlarında işyerleri, zemin katta, Bulvar tarafında Mavi Jeans ürünlerinin satıldığı bir mağaza, İzmir Caddesi tarafında ise Yapı Kredi Bankası şubesi bulunuyor. Apartmanın yok edilmediği yıllarda ise zemin katta Bekir İhsan Bey'in sözünü ettiği "pastane" vardı. Ankara'nın unutulmaz mekânlarından, 1 Mayıs 1936'da Atatürk Bulvarı'nın karşı tarafında açılan Kutlu Pasta Salonu 1939'da Ragıp Devres Apartmanı'nın altına taşınmıştı. Melih Cevdet Anday'ın Paris "càfe"lerine benzettiği pastane sonraki yıllarda Yeni Kutlu Pasta Salonu, Mutlu Lokantası adlarını aldı.

Renkli Sinema - Bahçelievler semtinin ilk sinemasıdır. 42. Sokak'taydı.

1956'nın Nisan ayında açıldı. *Akis* dergisinin yazarı ilk haftasında gitmiş, sinemayı ve gösterilen ilk filmi şöyle karşılamıştı:

> Bina olarak Renkli Sinema Türkiye'nin belki en titizlikle hazırlanmış sineması. Bedri Rahmi Eyuboğlu ve Ferruh Başağa'nın dekorları insana rahatlık veriyor. Gene de bir sinema salonu, gazino ve lokanta sayılamıyacağı için bazı şartların bulunması gerekir. Birincisi ve en mühimi: iyi film göstermek; ikincisi seyircinin oturduğu yerden filmi iyice görebilmesini temin etmek. Gösterilen ilk filmin böyle bir yapının hacmi ve güzelliğiyle boy ölçüşecek değeri yoktu.
>
> 'Paris Çılgınlıkları-French Line' Türkiye'de yeni gösteriliyor. Gösterilmeseymiş hiçbir kayıp olmıyacakmış. Jane Russel'i teşhir etmekten başka gayesi yok. Budalaca denecek kadar sıkıcı bir hikâye, hiçbiri yerine oturmamış bir takım aktörler v.s.. salon boşalırken seyircilerden biri 'Jane Russell'i seyretmek uğrunda boynum tutuldu' diyordu. Hak vermemek imkânsızdı. Bilhassa balkon seyicileri için perdenin tamamını görebilmek oldukça müşkül. Renkli sinemanın programında 'Mouline Rouge' ve 'Anna' gibi eski filmler var. Sinema idarecileri salonlarını süslemek titizliğini film seçmede

RENKLİ SİNEMA

BAHÇELİEVLER — ANKARA

Tel : [illegible]

Sayın Ankara halkının gösterdiği yakın alâkaya cevap verebilmek için (7 Ocak 1957) den itibaren 20 hafta devam etmek üzere, senenin en yeni ve en seçme Amerikan, İngiliz ve Fransız filmlerinden müteşekkil bir program hazırlamış bulunuyoruz.

Gösterilecek filmler arasında (DIANA DORS) ve (BRIGITTE BARDOT) gibi günün en yeni ve en meşhur artistleri ile [illegible], İngiliz Kraliçesinin huzurları ile şereflendirdikleri (RİVER PLATE — DENİZ MUHAREBESİ) ve (3 üncü KAPI) gibi Kan Film Festivalinde birincilik almış eserler mevcuttur.

Renkli Sinema ilanı. 1957

de gösterirlerse, Ankara halkına hakikaten bir hürmette bulunurlar.

Rahat, şık bir sinemaydı. 1000 seyirci alırdı. Lacivert bir perdesi vardı. Perdeye işlenmiş iki tavus kuşu resmi dikkat çekerdi.

Açıldığı yıl Konak Film'in getirttiği yapımlar arasından seçilip Ankara'ya taşınanlar içinden *İhtilalcilerin Esiresi* (Appointment in Honduras, 1953), Gleen Ford, Ann Sheridan ve Zachary Scott'un oynadıkları bir filmdi. Bazı haftalar iki film birden gösterilirdi: Dale Robertson ve Virginia Mayo'nun oynadıkları *Vahşi Geceler* (Devil's Canyon, 1953); oyuncuları Humphrey Bogart, Van Johnson olan *Denizde İsyan* (The Caine Mutiny, 1954). John Wayne, Sophia Loren ve Rossano Brazzi'nin oynadıkları *Çöl Melikesi* (Legend of the Lost, 1957), Tina Louise'in ilk filmi olan, Robert Ryan'ın da oynadığı *Kanunsuzlar Diyarı* (God's Little Acre, 1958), Louis Armstrong'un kendi yaşamını beyazperdeye getirdiği *Altın Trompet* (Satchmo the Great, 1957) Renkli Sinema'da gösterilmişti. Türk filmlerine de yer verilirdi.

Renkli Sinema, 1960'lar

Sahibi Tarık H. Koyutürk Fethiyeli'ydi. Zengin ve ünlü bir kişiydi. Garanti İnşaat Şirketi'nin genel müdürüydü. Karayolları, İstanbul içi yolların müteahhiti olarak bilinirdi. Morrison firmasıyla birlikte Seyhan Barajı'nı gerçekleştiren oydu.

Sinema 27 Eylül 1966 günü sabahın erken saatlerinde yandı. Bina sigortalıydı. Zararın 4 milyon TL civarında olduğu sanılıyordu. Sinemanın sahibi Tarık H. Koyutürk'ün Şark Sigorta Türk Anonim Şirketi'ne teşekkür ilanından, hasarın saptandığı ve 1.346.424 TL zararın ödendiğini anlaşılıyor. Koyutürk aynı zamanda sigorta şirketinin yönetim kurulu başkan vekiliydi. Sinemanın enkazı kaldırıldıktan sonra arsasına PTT şube binası yapıldı.

Sahne Z - Ankara Üniversitesi Tiyatrosu'ndan ayrılan gençlerin 1958 yılında kurdukları amatör tiyatro topluluğu. İlk defa 22 Ocak 1958 gecesi Sanatsevenler Derneği'nin Atatürk Bulvarı'ndaki İşçi Sigortaları Apartmanı bodrumundaki lokalinde oynadılar. Mart ayında Amerika'da Yale Üniversitesi'nde yapılacak amatör tiyatrocular yarışmasına katılacak topluluğu seçmek için düzenlenen Üniversiteliler Tiyatro Festivali'ne katıldı. Beşinci Tiyatro'da 24 Ocak günü Güner Sümer'in sahneye koyup oynadığı E. Ionescu'nun *Kel Şarkıcı* oyununda Nuri Ogan, Gül Karabağlı rol aldılar. Yarışmaya katılan dört topluluktan Ahmet Vefik Paşa'nın *Ayyar Hamza* uyarlamasını sergileyen İstanbul Genç Oyuncular ekibi birinci seçildi. Sahne Z göz doldurmuştu, ama jüri Amerika'da yerli bir oyun temsilini uygun görmüştü. Güner

Güner Sümer

Sümer ve arkadaşları aynı ayın sonunda iki günlük Mersin turnesine çıktılar. Topluluk nisan ayı içinde Beşinci Tiyatro'da F. Molnar'ın *Çocuklar*, E. Ionescu'nun *Sandalyeler* eserlerini sergiledikten sonra dağıldı.

Güner Sümer yıllar sonra, "Bu tiyatroda daha çok öncü yazarların oyunlarını oynadık. O yıllarda Ionescu en çok sevdiğim yazardı." diyecektir. Ömrü kısa olmuş bu topluluğun tiyatro tarihimizdeki önemi, avant-garde tiyatro anlayışıyla hareket edilişi, oyun seçimi ve sahneleme biçiminde alışılagelmiş çizgilerin ötesine geçilmiş oluşudur. Bu özellikleriyle, sonraki yılların İstanbul'daki Arena Tiyatrosu'nun, onun devamı sayılabilecek Ankara Sanat Tiyatrosu'nun öncüsünün Sahne Z olduğu söylenebilir. Esasen her iki tiyatro oluşumuna Güner Sümer'in çok emeği geçmiştir.

Yeğena, Ali Münif - Ankara Valisi. 1874'te Adana'da doğdu. Mülkiye'de okudu. Ziraat Bankası'nda memurluk,

öğretmenlik, maiyet memurluğu, kaymakamlık, mutasarrıflık yaptıktan sonra II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adana'dan mebus oldu. 1910 yılında, İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi'nin kararı üzerine mebusluktan çekildi ve Ankara Valiliği'ne atandı.

Akrabasından Taha Toros'un yardımıyla ölümünden sonra 1955 yılında *Akşam* gazetesinde yayımlanan anılarını -kitap olarak da yayımlandı- kaleme aldı. Anılarında bir yıldan biraz fazla süren valiliğine çok az yer ayırmıştır. Ali Münif Bey şöyle yazar:

> 1910 senesine rastlıyan valiliğim sırasında Ankara'da müthiş bir kış oldu. Bir buçuk metre kar yağdı ve aylarca kaldı! İhtiyarlar böyle bir kış görmediklerini söylediler. Daireler tatil edildi. 45 gün hayat felce uğradı! Mürûr ü ubûr kesildi, Fakir fıkara perişan oldu. Derhal bir komisyon kurduk. Bu şiddetli kışa mukavemet için bol miktarda kömür getirtip ahaliye dağıttık. Bu suretle Ankara kış âfetini atlattık.

Ali Münif Yeğena'nın son fotoğrafı, 1950 (Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hâtıraları, İstanbul*, 1996)

Ankara kışının kendisini sarstığını da söyleyen Ali Münif Bey Ankara'dan sonra Manastır Valiliği'ne atandı. O, Manastır'a giderken, yerine vali olarak Manastır Valisi Mehmet Reşit Paşa geldi.

Avram Galanti, *Ankara Tarihi*'nde, Ali Münif Bey zamanında Ankara'da Ziraat Mektebi'nin açıldığını yazar.

Manastır sonrası, Halep Valiliği, Beyrut valiliği, Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Nafia Nazırlığı yaptıktan sonra Malta'ya sürgün gitti. Cumhuriyet döneminde Adana Belediye Reisi oldu. TBMM'nde Mersin, Adana mebusluklarında bulundu.

Taha Toros'un anlattığı üzere, Ankara'ya geldiğinde Evkaf Apartmanı'ndaki odasında ya da kızının evinde kalırdı. 3 Ocak 1951günü İstanbul'da Teşvikiye Sağlık Yurdu'nda kanser ameliyatı sırasında öldü.

Yüksel Palas - 1949 yılının mart ayında bir gazete verilen ilanda şöyle deniliyor:

> Ankara'ya yeni bir otel kazandırıldı. Yenişehir, Sıhhiye, Atatürk Bulvarı üzerinde, çamlıklar arasında inşa edilen Yüksel Palas oteli açılmıştır. Yüksel Palas banyolu ve banyosuz odalar, hususi daireler, rahat salonlar, lokanta, teeroom, Amerikan bar, asansör ve modern manadaki bütün konforlar ile rahatını arayan bütün misafirleri tatmin edecek durumdadır.

Yüksel Palas, Yenişehir Oteli ve Gül Palas'tan sonra Yenişehir'in üçüncü otelidir. Ama Yenişehir'de bir otel amacıyla yaptırılan ilk yapı Yüksel Palas'tır. Diğer ikisi apartman olarak yapılmış binalardaydı.

Yüksel Palas, Atatürk Bulvarı, 1950'ler

Atatürk Bulvarı üzerinde 51 (103) numaradaki otelin ilk zamanlar işletmecisi Abdürrezzak Haznedar'dı. 1967'den itibaren Sazak Kolektif Şirketi tarafından işletildi. Zaten otelin sahibi Emin Sazak'tı. Tek parti döneminde CHP milletvekili olan Eskişehirli Sazak sonradan Demokrat Parti'den milletvekili seçildi. 1950'li yıllarda Demokratlar, başta Adnan Menderes bu otelde toplanırlardı. Onları 1961'den sonra Adalet Partililer izledi. 1961 ekiminde yapılan milletvekili ve cumhuriyet senatosu seçimlerinden sonra Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi ileri gelenleri, Ali Fuat Başgil'i cumhurbaşkanı seçtirmek için burada kulis yapmışlardı. 1960'larda Yenişehir'deki emsallerine göre, örneğin Modern Palas, Bulvar Palas, Balin ve Barıkan otellerine oranla daha ucuzdu. 1966'da banyolu oda tek kişilik 35, çift kişilik 50 liraydı.

Lokantasında yemek bir orkestranın çaldığı müzik eşliğinde yenirdi. Mutfağından sunduğu yemekler güzel, lezzetli, kaliteliydi. Çünkü mutfağında Bekir Usta bulunuyordu. Baba Karpiç'in yanında yetişen, sonra Süreyya Homyak ile Yenişehir'e taşınan Bekir Uluay, Süreyya Gece Kulübü'nden ayrılınca otelin mutfağını işletmeye başlamıştı. Oradan ayrılınca da İşçi Sigortalar Apartmanı'nda Piknik'e komşu kendi restoranını açacaktı.

Yüksel Palas'ın girişte sağdaki geniş salonunda cam kenarında bir masaya oturup, çay içilir, sohbet edilir, Atatürk Bulvarı'ndan gelip geçenler seyredilirdi. Oteli unutulmaz kılan köşelerinden biri de Amerikan Bar'dı. Burası bir buluşma noktasıydı. Yazarların, gazetecilerin, siyasetçilerin doluştukları köşeye bir zaman sonra tiyatrocular ağırlıklarını koyacaklardı. 1961 yılında, 53 numaradaki komşu Terzioğlu Hanı'nın bodrumunda Devlet Tiyatrosu'ndan ayrılan bazı oyuncular Meydan Sahnesi'ni (Birleşmiş Oyuncular) kurmuşlardı. Çetin Köroğlu, Kartal Tibet, Mahir Canova ve daha başkalarını oyun öncesi ve sonrası Yüksel Palas'ın salonunda görebilirdiniz. Bazen tiyatroda sergilenen oyunlar için bilet Yüksel Palas'ta satılırdı.

Otelin tarihine kaydedilecek çok olay vardır. Bunlardan biri, 1959 yılının 19 Temmuz günü otelde işlenen bir cinayettir. Otelde çalışan iki garsondan Mehmet Polat, mutfakta eline geçirdiği et bıçağıyla İsmail Uğur'u kendisine küfrettiği için öldürmüştü.

Attilâ İlhan'ın *O Karanlıkta* Biz romanındaki karakterlerinin bazı sahnelerine seçtiği mekânlardan biri de Yüksel Palas'tır.

Atatürk Bulvarı'nın Yenişehir tarafında ayakta kalan az sayıdaki ilk dönem yapılarından olan otel yıllar sonra Millî Savunma Bakanlığı'na satıldı. 1990'larda artık Astsubay Orduevi'ydi.

Yüksel Palas başlıklı kâğıt

ISSN 1300-5316

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI

Researches in Turkic Languages
Studien zu den Türksprachen
Исследования по тюркским языкам
Ètudes sur les langues turques
突厥语言研究

Volume 26 / 26. Cilt
Number 1 / 1. Sayı

Festschrift für Henryk Jankowski anläßlich seines 65. Geburtstags

65. Doğum Yılı Dolayısıyla Henryk Jankowski Armağanı

Summer / Yaz 2016
Göttingen - İstanbul

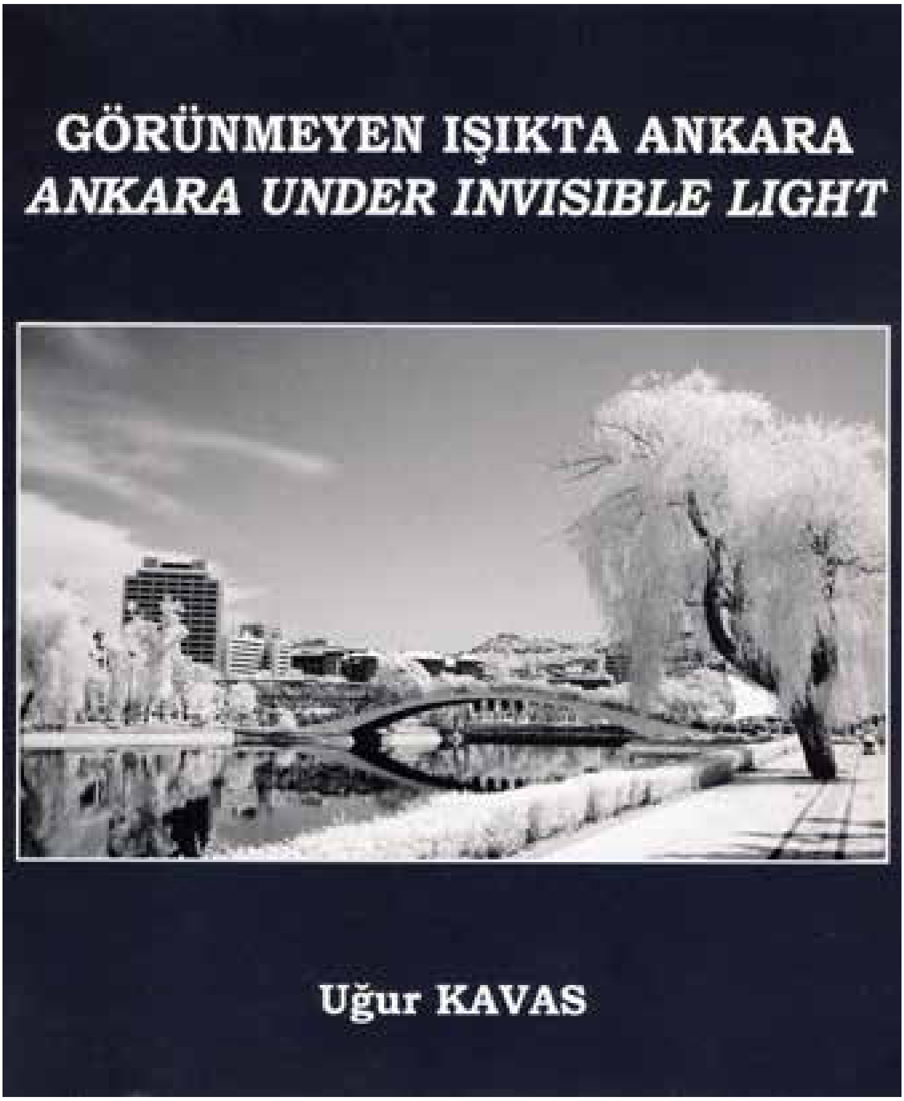
GÖRÜNMEYEN IŞIKTA ANKARA
ANKARA UNDER INVISIBLE LIGHT
Uğur KAVAS

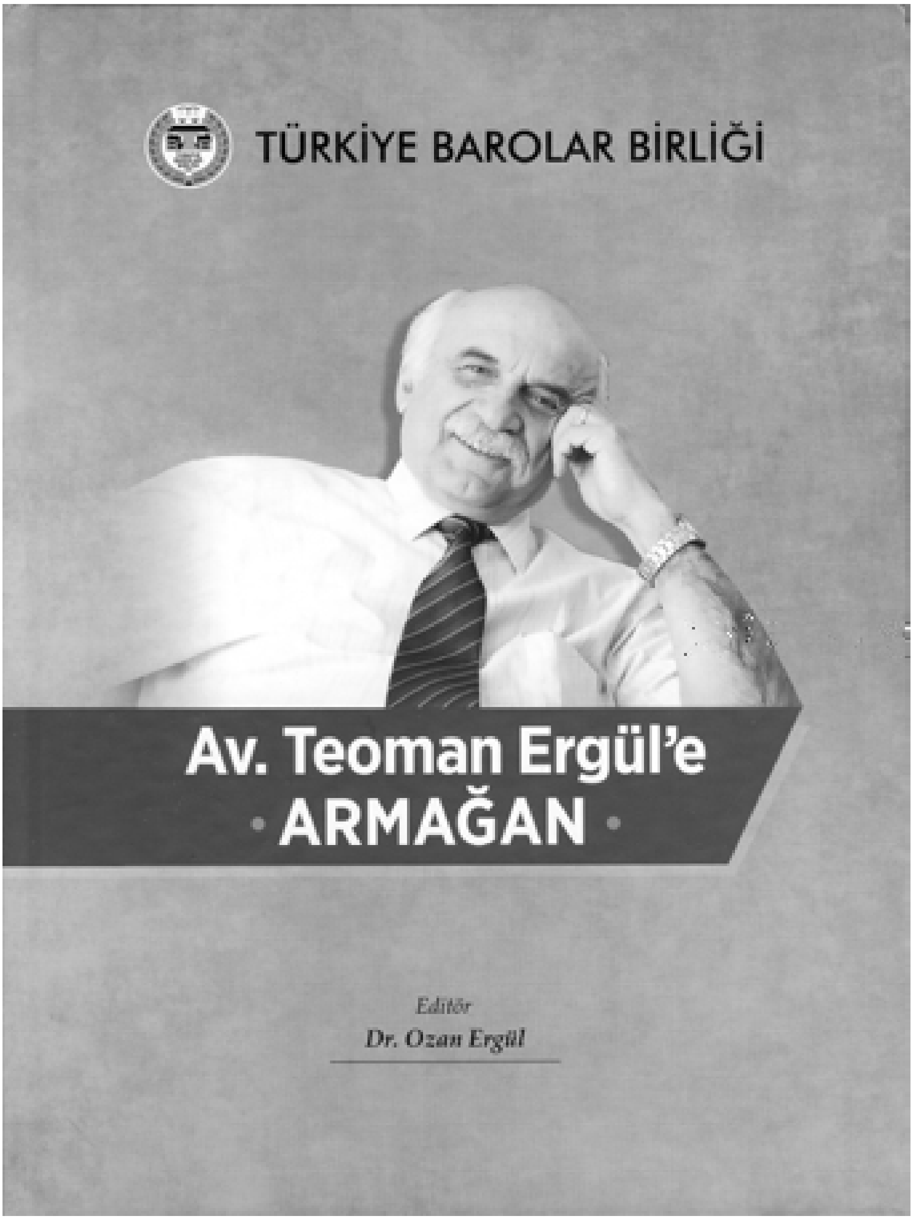
TÜRKİYE BAROLAR BİRLİĞİ
Av. Teoman Ergül'e
ARMAĞAN
Editör
Dr. Ozan Ergül

Yazım İlkeleri:

1. *Kebikeç*'te yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması şarttır. Makalesini gönderen yazar, bu şartı taahhüt etmiş sayılır. Çeviri makaleler ise ancak yayın kurulu kararıyla yayınlanabilir.
2. Makaleler, e-posta yoluyla, CD veya flash belleğe kaydedilmiş olarak ve mutlaka beraberinde basılı metni ile birlikte gönderilmelidir.
3. Makale içinde transkripsiyon fontları kullanılmış ise bu fontların dosyaları da ayrıca gönderilmelidir.
4. Makalede belge, resim veya fotoğraf gibi görsel malzeme varsa; mümkünse orijinali gönderilmelidir (usulünce kopyalandıktan sonra, en kısa zamanda iade edilir). Eğer orijinal görsel malzemeyi göndermek mümkün değilse; yüksek çözünürlükte (asgari **400**, azami **600** dpi) ve **JPEG** resmi formatında taranmalı, metin içine yerleştirilmeksizin, ya da ayrıca metin harici bir dosya olarak, gönderilmelidir.
5. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin hukuki sorumluluğu yazarına, basılı veya elektronik ortamda yayın hakkı ise *Kebikeç*'e aittir. Yayınlanmak üzere makalesini gönderen yazar, bu şartı kabul etmiş sayılır.
6. *Kebikeç*'te yayınlanan bir makaleden, kaynak gösterilmek kaydıyla alıntı yapılabilir.
7. Gönderilen makale, yayın kurulu tarafından, konunun uzmanı olan hakeme gönderilir. Hakeme yazar adı, yazara ise hakem adı açıklanmaz. Makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağı konusundaki son karar, hakem raporu doğrultusunda yayın kurulu tarafından verilir.
8. Makale üstünde istenilen değişikliklerin yapılması ve yeniden yazılı hale getirilmesi yazarın sorumluluğundadır.
9. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin yazarlarına derginin sözkonusu sayısının bir nüshası ile ayrıbasıları gönderilir.
10. Her makalenin sonunda yazar tarafından kaleme alınan en fazla 150 sözcükten oluşan Türkçe "Öz" ve "Anahtar sözcükler" ile İngilizce "Abstract" ve "Keywords" yer almalıdır. Öz, genel olarak içeriği bildirme / tanıtma mantığıyla ve dört cümleyi geçmeyecek şekilde hazırlanmalıdır. Abstract ise, Öz'ün çevirisinden ibaret olmalıdır.
11. Yazar hakkında açıklama ve bilgi, yazar adının bulunduğu sol üst köşeye konulacak asteriks (*) ile ilk sayfanın altında yer almalıdır.
12. Başlıklar **kalın** harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, **I., II.**; ara başlıkların **A., B., C., D.** şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir.
13. Derginin sayfa ölçüleri gözönüne alınarak uzun başlıklardan, geniş ve uzun tablolardan kaçınılması önerilir. Aksi durumda sayfa düzenlemesi yapılırken sıkıntı yaşanabilmektedir.

14. Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, çift tırnak ("...") içinde verilir, **kalın** karakter kullanılmaz. Hem *eğik* hem **kalın** veya hem *eğik* hem "tırnak" içinde vermek / **kalın** yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
15. Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalıdır ve çift tırnak kullanılmamalıdır. Tek tırnak, alıntının içindeki tırnakları göstermek için kullanılmalıdır.
16. Bir makalede yapılacak göndermeler, parantez içinde yazar soyadı / soyadları, basım tarihi ve atıfta bulunulan sayfa numarası şeklinde verilmelidir; örnek: (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 150). Eserin tam künyesi ise makale sonundaki **Kaynakça**da verilmelidir. Dergi ve kitap adları *eğik/ince*, makale başlıkları ise "tırnak" içinde, düz olarak yazılır. Yazar adı metin içinde geçiyorsa, parantez içinde yalnızca atıfta bulunulan eserin yayın yılı ve sayfa numarasını vermek yeterlidir; örnek: (2002: 150). Bu tür göndermeler dışında gerekli görülen bütün açıklamalar dipnot ile sayfa altında yer almalıdır.
17. Bir yazarın aynı yılda yayınlanmış birden fazla yayını (1980a, 1980b) şeklinde gösterilir.
18. Tarih araştırmalarında sıkça başvurulan arşiv kaynakları, ilk geçtiği yerde tam künye ile dipnotta gösterilmeli, müteakip atıflarda kısaltma şeklinde verilip metinde parantez içinde yer almalıdır; örnek: (BOA, Mühimme, 72: 35).
19. Kaynakçada yalnızca atıfta bulunulan eserler yer almalı, eğer kullanılmışsa arşiv kaynakları ayrı bir başlık altında belirtilmelidir.
20. İnternet adreslerinde, parantez içinde tarih belirtilir.
21. **Kaynakça** soyadı sırasına göre düzenlenmeli. Soyadlar tamamı büyük harfle yazılmamalıdır. Örneğin:

    Tamer, Ülkü. "'Bahar Noktası'nda Müzeyyen" *Milliyet Pazar* (9 Şubat 2003): 2.

    Yalçın, Murat haz. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

    Urgan, Mina. *Shakespeare ve Hamlet*. İstanbul: Altın Kitaplar 1984.

    Yardımcı, Cemal. "Okur bekleniyor!" *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=ktp&haberno=4969 (5 Mayıs 2011)

    Yücel, Can. *Beşibiyerde*. İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
22. Metnin sıralaması şöyle olmalıdır:

1. Ana metin	4. Öz	7. Keywords
2. Ekler	5. Anahtar sözcükler	
3. Kaynakça	6. Abstract	

Kebikeç
İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Kebikeç'in gelecek dosya konusu:

BEŞERİ COĞRAFYA

Okurlarımızdan ve yazarlarımızdan katkılarını bekliyoruz…